

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વિચારોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત પરંપરાનો પ્રભાવ

પ્રો. ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર એ. દવે
આચાર્યશ્રી,
સી.બી. પટેલ આર્ટસ કોલેજ નડીઆદ

સારાંશ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતના આધુનિક ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્ર એકતા, મજબૂત શાસન અને દૃઢ નેતૃત્વનું પ્રતીક છે. તેમના વિચારો સંપૂર્ણપણે આધુનિક છે, પરંતુ તેઓની જડોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત પરંપરાના શાશ્વત મૂલ્યો સરવાળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મ (કર્તવ્ય), સત્ય, શિસ્ત, ત્યાગ, ન્યાય અને સામૂહિક હિતને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ મૂલ્યો સંસ્કૃત ગ્રંથો જેમ કે વેદ, ઉપનિષદ, ભગવદગીતા, મહાભારત અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થયાં છે.

સરદાર પટેલના જીવન અને કાર્યમાં 'કર્તવ્યપાલન સર્વોપરી'ની ગીતા દર્શાવેલી ભાવના જુદી જુદી રીતે દેખાઈ છે. તેમણે વ્યક્તિગત લાગણીઓ કરતાં રાષ્ટ્રના હિતને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું. દેશી રજવાડાઓના એકીકરણમાં તેમની દૃઢતા અને શિસ્ત કૌટિલ્યના રાજ્ય વિચાર સાથેના નમ્રતાનો સાક્ષાત્કાર છે. તેમનો ભાવ 'વસુદૈવ કુટુંબકમ્' જેમની વિચારધારાએ તેમના રાષ્ટ્રીય એકતા અને સામૂહિક સંકલ્પને શક્તિ આપી, એટલે કે, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વિચારો ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત પરંપરાના નૈતિક, દાર્શનિક અને રાજકીય મૂલ્યોના આધારે આધુનિક મોડેલ છે. તેઓ પ્રાચીન ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને આધુનિક રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં સફળતાપૂર્વક જોડનાર મહાન નેતા હતા.

કી વર્ડ્સ : ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત પરંપરા, રાષ્ટ્ર એકતા, નૈતિક મૂલ્યો, કર્તવ્ય અને ધર્મ, રાષ્ટ્ર નિર્માણ, ગીતા અને ઉપનિષદના સિદ્ધાંતો.

પ્રસ્તાવના

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય લડાઈ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણના ઇતિહાસમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. તેમને "લોખંડી પુરુષ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે તેમણે દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ અને રાષ્ટ્રપ્રેમથી ભારતની એકતાને મજબૂત બનાવ્યું. સરદાર પટેલના વિચારોમાં માત્ર રાજકીય કે પ્રશાસનિક પાસાંઓ નથી, પરંતુ તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના શાશ્વત મૂલ્યોનો ઊંડો પ્રભાવ પણ છે. કામનો આધાર સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યમાંથી છે, જેમાં ધર્મ, કર્તવ્ય, ન્યાય,

ત્યાગ અને સમાજના હિત જેવી બાબતોની ખાસ નોંધ લેવામાં આવી છે. સરદાર પટેલના જીવન અને કાર્યમાં આ સંસ્કૃત પરંપરાના મૂલ્યોને કારણે રાષ્ટ્ર એકતા અને શક્તિશાળી ભારતના નિર્માણમાં તેમના યોગદાનનો હાલ આધાર છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મૂળ તત્વો

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મૂળ તત્વોમાં ધર્મ (કર્તવ્ય), સત્ય, શિસ્ત, ત્યાગ, અહિંસા અને સામૂહિક હિતનો સમાવેશ થાય છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વિચારો આપણે આ મૂલ્યોનું જીવંત પ્રતિબિંબ જોઈ શકીએ છીએ. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મનો અર્થ દર્શન શક્તિ નહીં, પરંતુ સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનું કર્તવ્ય માને છે. સરદાર પટેલે પોતાના જાહેર જીવનમાં આ બાબતને સર્વોચ્ચ ગણ્યું અને રાષ્ટ્રના હિતને વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કરતાં ઉપર રાખ્યું.

સત્ય અને ન્યાય પ્રત્યે તેમની અડગ નિષ્ઠા ભારતીય સંસ્કૃતિની નૈતિક પરંપરાને અનુસરે છે. જ્યારે કદાચ કડક પ્રશાસન દ્વારા તેમણે સમાજમાં વ્યવસ્થા ઊભી કરી, તે ભારતીય રાજકીય સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરે છે. ત્યાગ અને સેવા ભાવનાએ તેમના નેતૃત્વને માનવીય બનાવ્યું. વિવિધતામાં એકતાનો વિચાર, જે ભારતીય સંસ્કૃતિનું વૈવિધ્ય બતાવે છે તે સરદાર પટેલના રાષ્ટ્ર એકતાના કાર્યમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत्॥

અર્થ:

"સર્વે લોકો ખુશ રહે, બધા સ્વસ્થ રહે, બધા સારા વાતો જોશે, અને કોઈ દુઃખી ન રહે." સરદાર પટેલના સંદર્ભમાં, આ શ્લોક ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્વજનહિત, સત્ય, સહકાર અને એકતા જેવા તત્વોને પ્રતીકરૂપ છે.

સંસ્કૃત પરંપરા અને રાજકીય વિચાર

સંસ્કૃત પરંપરામાં રાજકીય વિચાર રાજ્ય, ધર્મ, અને પ્રજાહિતમાં કેન્દ્રિત છે. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ અને મહાભારત જેવા ગ્રંથોમાં મજબૂત શાસન, શિસ્ત, ન્યાય અને રાષ્ટ્રસુરક્ષા પર ભાર મૂક્યો છે. રાજ્યનો મુખ્ય હેતુ પ્રજાનું કલ્યાણ અને સામાજિક વ્યવસ્થાનું સ્થાપન કરવું માનવામાં આવે છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય વિચારો આ સંસ્કૃત પરંપરાથી પ્રેરિત હતા.

સરદાર પટેલે મજબૂત કેન્દ્રિય સત્તા અને કાયદાની કડક અમલવારી પર ભાર મૂક્યો. દેશી રજવાડાઓના એકીકરણમાં તેમની દૃઢતા અને પ્રજાસેવા કૌટિલ્યના રાજ્યવિચારના અમુક

પાસાંઓને યાદ અપાવે છે. તેમણે વ્યક્તિગત લાગણીઓ કરતાં રાષ્ટ્રહિતને સર્વોપરી રાખ્યું. તે સંસ્કૃત રાજકીય વિચારધારાનું મૂળ તત્વ છે.

ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ।

અર્થ:

"ધર્મ તે જ બચાવે છે, જેને ધર્મ જ બચાવે છે."

સરદાર પટેલના રાજકીય વિચાર અને સંસ્કૃતિ માટેનો આ મંત્ર એવું દર્શાવે છે કે સાચા શાસન, ન્યાય અને સામાજિક એકતા ધર્મ અને પરંપરાના આધાર પર જ સ્થિર રહી શકે છે.

ધર્મ અને કર્તવ્ય ભાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મ અને કર્તવ્ય જીવનના આધારસ્તંભ માને છે. અહીં ધર્મનો અર્થ દર્શનશક્તિ નથી, પરંતુ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની નૈતિક જવાબદારી છે. સંસ્કૃત પરંપરામાં ધર્મને જીવનમાં વ્યવસ્થા જાળવનાર તત્વ તરીકે માનવામાં આવ્યું છે. ભગવદ્ગીતા કર્મયોગ પર ભાર મૂકે છે. આમાં ફળની ચિંતા કર્યા વગર કર્તવ્ય બજાવવાનું મહત્ત્વ દર્શાવાય છે. આ વિચાર માનવીને નિસ્વાર્થ સેવા અને નૈતિક વ્યવહાર તરફ દોરી જાય છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવનમાં ધર્મ અને કર્તવ્યની આ કલ્પના સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. તેમણે વ્યક્તિગત સ્વાર્થ, લાગણીઓને દૂર રાખીને રાષ્ટ્ર હિતને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું.

સરદાર પટેલ માટે રાજકારણ સત્તાનો માર્ગ નહોતો. તે માત્ર રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનું કર્તવ્ય હતું. કાયદા, શિસ્ત અને ન્યાય પ્રત્યેની તેમની નિષ્ઠા ધર્મમય કર્તવ્યબોધનું પ્રતિબિંબ છે. તેથી ધર્મ અને કર્તવ્યની કલ્પના સરદાર પટેલના વિચારોનું કેન્દ્ર રહી છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સઙ્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ॥

અર્થ

"તમને માત્ર કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, ફળ પર નહિ. કર્મનો ફળ ધારણ કરવાને કારણે જોડાણ ન થવું જોઈએ." સરદાર પટેલના સંદર્ભમાં આ શ્લોક ધર્મ (સત્ય, ન્યાય) અને કર્તવ્ય (સામાજિક જવાબદારી, રાષ્ટ્રપ્રેમ)ની ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

રાષ્ટ્ર એકતા અને સંસ્કૃત વિચારધારા

રાષ્ટ્ર એકતા ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. ભારતની ભૌગોલિક, ભાષાકીય, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતામાં એકતાના વિચારો સંસ્કૃત પરંપરામાં શરૂ થયા છે. વેદ, ઉપનિષદ અને

મહાકાવ્યોમાં વ્યક્તિને નહીં પરંતુ સમાજ અને રાષ્ટ્રને કેન્દ્રમાં રાખીને વિચાર કરવાની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. સંસ્કૃત વિચારધારાએ "સર્વજન હિતાય" અને "સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ" જેવી ભાવનાઓ દ્વારા સામૂહિક જીવનની કલ્પનાને બળ આપ્યું છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે આ સંસ્કૃત પરંપરાને આધુનિક ભારતીય રાજ્યમાં વ્યવહારિક સ્વરૂપ આપ્યું. સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર કર્તવ્ય નિવારણનો હતો. સરદાર પટેલે દૃઢ ઇચ્છા અને રાષ્ટ્રપ્રેમને આધારે 562થી વધુ દેશી રજવાડાઓને એકત્ર કરીને અખંડ ભારતનું નિર્માણ કર્યું.

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् अप्रियं सत्यम्

અર્થ: “સત્ય કહો, પણ સૌમ્યતા સાથે; જે અપ્રિય છે તે ન કહો, પણ સત્યનું પાલન કરવું.”

સરદાર પટેલના જીવનમાં ન્યાય અને શાંતિનું પાલન, માત્ર સત્તા માટે નહીં પરંતુ લોકોની ભલાઈ માટે કરેલું કાર્ય આ શ્લોક દર્શાવે છે. તેમણે વિવિધતામાં એકતાને બળપૂર્વક નહીં, પરંતુ એક કર્તવ્ય તરીકે સ્થાપિત કર્યું. સરદાર પટેલ માટે રાષ્ટ્ર એક ભૂગોળ નથી, પરંતુ એક સંયુક્ત ચેતના છે. સંસ્કૃત વિચારધારા દ્વારા પ્રેરિત તેમની રાષ્ટ્રએકતાની દૃષ્ટિ આજના ભારત માટે માર્ગદર્શનનું કામ કરી રહી છે.

नेतृत्व અને નૈતિક મૂલ્યો

નેતૃત્વ માત્ર સત્તાનો ઉપયોગ નથી. તે સમાજ અને રાષ્ટ્રના હિત માટે નૈતિક મૂલ્યોને આધાર બનાવીને નિર્ણય લેવાયા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નેતૃત્વને ધર્મ, સત્ય, ન્યાય, કર્તવ્ય અને નિષ્કામ સેવાથી જોડવામાં આવ્યું છે. પંચતંત્ર, હિતોપદેશ અને ઉપનિષદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સારો નેતા એ છે, જે વ્યક્તિગત સ્વાર્થને બહાર નાખીને જનહિતમાં કાર્ય કરે અને ધર્મમય નૈતિક આ ચારણને અનુસરે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નેતૃત્વ આ પરંપરાનું ઉદાહરણ છે. તેઓ દૃઢ, સાહસિક અને કડક નિષ્ઠાવાન નેતા હતા. દેશી રજવાડાઓના એકીકરણ અને રાષ્ટ્રીય એકતાને સ્થાપિત કરતી વખતે તેમણે સત્તા, દબાણ અને પરિસ્થિતિઓને નિખાલસ રીતે ન્યાય, કાયદા અને રાષ્ટ્રહિતને સર્વોપરી માન્યું. તેઓએ જણાવ્યું હતું કે નેતૃત્વમાં સત્ય, ન્યાય અને કર્તવ્યને પ્રધાન સ્થાન અપાવવું જોઈએ, પરંતુ તે સમાજ અને પ્રજાના હિત સાથે મળતું હોવું જોઈએ. સરદારના જીવન અને કાર્ય આ નૈતિક દૃષ્ટિનું જીવિત પ્રતિબિંબ છે. તેમની નેતૃત્વશૈલી આજના સમયમાં પણ રાજકીય અને સામાજિક નેતાઓ માટે પ્રેરણાનો સ્ત્રોત છે, કારણ કે તે સત્તા માટે નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્ર અને પ્રજાના કલ્યાણ માટે પ્રતિબદ્ધ હતા.

ઉપસંહાર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન અને કાર્યમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત પરંપરાના મૂળ તત્વોની વિશિષ્ટ છાપ જણાતી છે. તેમના વિચારો માત્ર રાજકીય કે સામાજિક નથી, પરંતુ નૈતિક અને દાર્શનિક દૃષ્ટિથી પણ મજબૂત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મ, કર્તવ્ય, સત્ય, શિસ્ત, ત્યાગ, અહિંસા અને સામૂહિક હિતને જીવનના મુખ્ય આધારસ્તંભ માનવામાં આવ્યા છે. સરદાર પટેલના જીવનમાં આ મૂલ્યો વ્યવહારિક સ્વરૂપે દેખાય છે. તેમણે રાષ્ટ્રના એકીકરણ અને દેશી રાજવાડાઓના વિખંડન સામે સંઘર્ષ કર્યો, જ્યાં તેમણે વ્યક્તિગત લાગણીઓ અને સ્વાર્થને પાછળ મૂકી રાષ્ટ્રપ્રેમ અને રાષ્ટ્રહિતને સર્વોચ્ચ માન્યું.

સરદાર પટેલના વિચારો અને આદર્શ ભારતીય સંસ્કૃતિના કર્મયોગ, નિષ્કામ કાર્ય અને નૈતિક નેતૃત્વના સિદ્ધાંતો સાથે સંબંધિત છે. તેમણે રાષ્ટ્રને એકતા, સુખ અને શાંતિ તરફ દોરી જતી નીતિઓ અપનાવી. તેમની દૃઢતા, શિસ્ત, ન્યાયપ્રેમ અને કર્મનિષ્ઠા તેમની સંસ્કૃત પરંપરા પર આધારિત નૈતિકતાનું પ્રતિક છે.

“*वसुधैव कुटुम्बकम्*” (મહાઉપનિષદ) જેનો અર્થ થાય છે સમગ્ર વિશ્વ એક કુટુંબ છે. આ શ્લોક સરદાર પટેલની દૃષ્ટિ દર્શાવે છે. તેમણે માત્ર ભૌગોલિક એકતાને જ નહીં, પરંતુ માનસિક અને સામૂહિક એકતા, સહયોગ, અને રાષ્ટ્રપ્રેમના ભાવને પણ મહત્વ આપ્યું. તેમના વિચારોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત પરંપરાના નૈતિક, દાર્શનિક અને સામાજિક તત્વો ઊંડા રીતે સમાવવામાં આવ્યા છે. સરદાર પટેલનું જીવન અને કાર્ય આજના સમયમાં પણ રાષ્ટ્રપ્રેમ, નૈતિક નેતૃત્વ અને સામૂહિક હિત માટે પ્રેરણાનું સ્ત્રોત છે. આ રીતે, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત પરંપરાનું જીવંત પ્રતિનિધિ છે અને આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં એક અગત્યનો સ્તંભ બની રહે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. પટેલ મફતલાલ(2010).અખંડ ભારતના શિલ્પી: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
2. પટેલ જેટ મુકેશભાઈ(2015).લોખંડી પુરુષ સરદાર પટેલ
3. ગાંધી રાજમોહન(2006).સરદાર પટેલ – રાષ્ટ્રના શિલ્પી
4. વૈષ્ણવ જ્યોતિકુમાર(2008). અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર પટેલ
5. પરીખ અવિનાશ(2012). ગુજરાતના ઘડવૈયા: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
6. પટેલ હેપ્પી(2014) દ આયર્ન મેન ઓફ ઇન્ડિયા – સરદાર પટેલ (ગુજરાતી અનુવાદ)

ધાર્મિક ગ્રંથો / સંસ્કૃત સાહિત્ય:

1. ભગવદગીતા

2. ઉપનિષદ (મહાઉપનિષદ, તૈત્તિરીય ઉપનિષદ)
3. મનુસ્મૃતિ
4. મહાભારત
5. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર

SHABDBRAHM

આધુનિક રાષ્ટ્ર અને સરદાર પટેલ**Dr. Rashmikkumar Jayantilal Patel**

Adhyapak Sahayak in Economics

Shree S. D. Patel Arts and C. M. Patel Commerce College

Anklav, Dist. Anand, Gujarat (India)

પરિચય (Introduction)

ભારતના આધુનિક રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન ગણાય છે. રાજકીય એકીકરણ, આવશ્યક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની રચના, વહીવટી સુધારા, આર્થિક નીતિઓનું સ્થિરીકરણ અને ગ્રામ વિકાસ જેવા ક્ષેત્રોમાં તેમણે આધુનિક રાષ્ટ્રની મજબૂત પાયો મૂકી. આ સંશોધન પેપરનો હેતુ તેમના યોગદાનને અર્થશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી વિશ્લેષિત કરવાનો છે. રજવાડાઓના વિલીનીકરણથી બનેલું એકીકૃત રાષ્ટ્ર આજના વૈશ્વિકીકરણ યુગમાં ભારતીય અર્થતંત્રની સ્થિરતા અને વૃદ્ધિ માટે કેટલું મહત્વપૂર્ણ બન્યું છે, તેનું તાર્કિક વિશ્લેષણ અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતાના સમયે ભારતની આર્થિક સ્થિતિ નબળી, વિખૂટી અને અસંગઠિત હતી. પદર રજવાડાઓ પોતાની ચલણ પદ્ધતિ, કરવ્યવસ્થા અને વેપારની મર્યાદાઓ ધરાવતા હતા. જો એ જ સ્થિતિ યથાવત્ રહેતી, તો ભારત એકસમાન બજાર સિસ્ટમ અને રાષ્ટ્રવ્યાપી આર્થિક નીતિઓ ઘડવામાં અસમર્થ રહેતું. સરદાર પટેલના દૃઢ નેતૃત્વ અને રાજકીય કુશળતાથી આ રજવાડાઓને ભારત સાથે જોડવામાં આવ્યા, જેને કારણે એક રાષ્ટ્ર – એક બજાર – એક નીતિ જેવી આધુનિક આર્થિક ધારો મજબૂત બની છે.

આ એકીકરણ માત્ર રાજકીય નહીં પરંતુ આર્થિક રીતે સૌથી મોટું સુધારણું સાબિત થયું. આ કારણે દેશવ્યાપી નાણાકીય વ્યવસ્થાપન, પરિવહન વ્યવસ્થા, કૃષિ-વાણિજ્યિક નીતિઓ અને ઔદ્યોગિકીકરણની પ્રક્રિયા સરળ થઈ. આજના વૈશ્વિક યુગમાં ભારત જે રીતે એક મજબૂત અર્થતંત્ર તરીકે ઊભર્યું છે, તેની પાયામાં સરદાર પટેલ થી કરાયેલ એકીકરણની નિર્ણાયક ભૂમિકા છે. તેથી, આધુનિક ભારતની આર્થિક -રાજકીય રચનાને સમજવા માટે સરદાર પટેલના યોગદાનનું અભ્યાસ અનિવાર્ય બની જાય છે. આર્થિક વિકાસ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણ એકબીજાને પૂરક અને પરસ્પર આધારિત પ્રક્રિયાઓ છે. જો દેશ રાજકીય રીતે વિભાજિત હોય તો ન તો બજાર એકીકૃત બને અને ન તો વિકાસની નીતિઓનું અમલીકરણ અસરકારક બની શકે. સ્વતંત્રતાના પ્રારંભિક સમયમાં ભારત અનેક પડકારો સામે ઊભું હતું—ભૌગોલિક વિખંડન, સંસ્કૃતિની વૈવિધ્યતા, અસંગઠિત વહીવટી તંત્ર, નબળું ઉત્પાદન માળખું અને વેપાર-વાણિજ્યની મર્યાદાઓ. આ પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય સ્તરે એકીકૃત અર્થવ્યવસ્થા ઊભી કરવી એ ભારત માટે જીવનમરણનો પ્રશ્ન હતો. સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામેનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન હતો એકીકૃત રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થા (Integrated National Economy) રચવાનો. રજવાડાઓ પોતાની અલગ નીતિઓ, કરવ્યવસ્થા, ચલણ અને વેપારની શરતો ધરાવતા હતા, જેના કારણે સમગ્ર દેશના વિકાસમાં અસમાનતા ઊભી થતી. આર્થિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો દેશના બજારો, ઉત્પાદન પ્રવાહો, મજૂરી ગતિ, સંસાધનોના વહેવટ અને રોકાણ પ્રવાહોના સંકલન માટે રાજકીય એકતા આવશ્યક બની ગઈ હતી.

સંશોધન સમસ્યા (Research Problem)

“ આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્ર અને તેની આર્થિક એકતા સર્જવામાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા કેટલી મૂળભૂત અને લાંબાગાળે પ્રભાવશાળી રહી છે ”

સરદાર પટેલ વડે કરવામાં આવેલા રજવાડાઓના વિલીનીકરણ, વહીવટી વ્યવસ્થાના સંગઠન, અખિલ ભારતીય સેવાઓની રચના, તેમજ રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને આંતરિક સ્થિરતા સ્થાપવાના નિર્ણયો કેવી રીતે ભારતના લાંબા ગાળાના આર્થિક વિકાસ માટે પાયાની ભૂમિકા ભજવે છે? વિશ્વમાં કોઈપણ મોટું અર્થતંત્ર ત્યારે જ વિકસે છે જ્યારે તે રાજકીય રીતે મજબૂત, વહીવટી રીતે એકીકૃત અને નીતિગત રીતે સ્થિર આ સંશોધનનો મુખ્ય ધ્યેય આ પૂછપરછ કરવાનો છે કે સરદાર પટેલના નિર્ણયો વિનાના ભારતનું આર્થિક ભવિષ્ય કેવું હોત? શું ભારત આજે એકીકૃત બજાર, નીતિગત સમન્વય અને વૈશ્વિક આર્થિક સ્પર્ધામાં સક્ષમ રહી શકે.

- લાંબા ગાળે તેમનું યોગદાન કેવી રીતે અસરકારક રહ્યું
- રાષ્ટ્રીય એકતા અને બજાર એકીકરણની પાયો નાખ્યો
- રોકાણ માટે સ્થિર પરિસ્થિતિ સર્જી
- ઉદ્યોગ, પરિવહન અને કૃષિના વિકાસ માટે મજબૂત વહીવટી માળખું આપ્યું
- સહકાર આંદોલન અને ગ્રામ્ય અર્થતંત્રના આધુનિકીકરણને પ્રોત્સાહન આપ્યું

આ પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ આ સંશોધન સમસ્યાનું કેન્દ્ર છે, જે સરદાર પટેલને માત્ર રાજકીય એકતા નહીં પરંતુ આધુનિક ભારતીય અર્થતંત્રના મુખ્ય સ્થાપક તરીકે રજૂ કરે છે.

સંશોધનના હેતુઓ (Objectives)

- રજવાડાઓના વિલીનીકરણ અને તેના આર્થિક પ્રભાવનું વિશ્લેષણ.
- સરદાર પટેલની વહીવટી વિચારસરણીના આધુનિક અર્થતંત્ર પર પડેલા પ્રભાવનું મૂલ્યાંકન.
- તેમના ગ્રામ વિકાસ, કૃષિ અને સંસ્થાકીય માળખાં સંબંધિત યોગદાનનું અધ્યયન.
- આધુનિક રાષ્ટ્રની કલ્પનામાં તેમના દૃષ્ટિકોણનું આર્થિક પ્રત્યાઘાત સાથે વિશ્લેષણ.
- રજવાડાઓનું વિલીનીકરણ : એકીકૃત બજાર અર્થતંત્રની પાયરી
- સ્વતંત્રતાના સમયે રજવાડાં અલગ કાયદા, ચલણ, કર અને વેપાર પ્રણાલી ચલાવતા હતા.
- જો રજવાડાઓનું વિલીનીકરણ ન થયું હોત તો ભારત વિખૂટા પડેલા બજારો ધરાવતું રહેત.
- પટેલના એકીકરણથી ભારત એક એક દેશ – એક બજાર – એક કાયદો તરફ આગળ વધ્યું, જે આજે GST જેવી નીતિ સુધી પહોંચ્યું.

વહીવટી માળખાનું આધુનિકીકરણ

“ઈન્ટિગ્રેટેડ સિવિલ સર્વિસીસ.રાજ્ય વહીવટ સુગમ બન્યો-ની રજૂઆતથી કેન્દ્ર ”

- IAS / IPS જેવી સેવા દેશવ્યાપી નીતિઓનું સરખા ધોરણે અમલીકરણ સુનિશ્ચિત કરે છે.
- આર્થિક આયોજન, વિતરણ વ્યવસ્થા અને જાહેર નીતિઓની અસરકારકતા વધારવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન.
- સુરક્ષા અને રાજકીય સ્થિરતા : રોકાણ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ
- રાષ્ટ્ર સુરક્ષા અને આંતરિક સ્થિરતા વિના કોઈપણ દેશનું અર્થતંત્ર વિકસતું નથી.
- હૈદરાબાદ, જુનાગઢ અને અન્ય રજવાડાઓના મુદ્દાઓનો ઝડપી ઉકેલ લાવીને તેમણે સ્થિરતા સ્થાપી.

વિદેશી મૂડીરોકાણ, વેપાર અને ઉદ્યોગ વિકાસ માટે સુરક્ષિત માહોલનું નિર્માણ.

કૃષિ અને ગ્રામ વિકાસ

- ખેડા સત્યાગ્રહ અને બાર્ડોલી સત્યાગ્રહમાં જમીન, કર અને ખેડૂત હિતોની લડત.
- બારડોલી સત્યાગ્રહે એ રાષ્ટ્રીય સ્તરે ચેતના જગાવી
- જમીન નીતિઓમાં ન્યાય, પારદર્શિતા અને વહીવટમાં જવાબદારીની ભાવના સ્થાપી.

સહકાર આંદોલન (Co-operative Movement) ને પ્રોત્સાહન

- પટેલ સહકારી ચળવળના મજબૂત સમર્થક.
- આજે AMUL જેવા સહકારી ઉદ્યોગો ગ્રામ્ય અર્થતંત્રના આધાર.
- સહકાર ક્ષેત્રે – એકતા”વ્યવસ્થા નું મોડલ સ્થાપ્યું ”સમૃદ્ધિ –

આધુનિક રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રની રચના

- એકીકૃત રાષ્ટ્ર વિના રાષ્ટ્રીય પાયાનો બંધારણીય વિકાસ અશક્ય હતો.
- રોડ, રેલવે, સિંચાઈ, સંચાર સહિતના ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસ માટે કેન્દ્રીય નીતિની જરૂરિયાત.
- આજે ભારતનો ઉદ્યોગ વિકાસ, સેવાઓ, ઉત્પાદન, નિકાસ ક્ષમતા બધાની પાયા તેમન –પર રચેલી એકતા છે.

સૂચનો (Suggestions)

- નીતિ નિર્માતાઓએ રાષ્ટ્રીય એકતા અને કેન્દ્રિય સંસ્થાઓને વધુ મજબૂત બનાવવી જોઈએ.
- ગ્રામ્ય અર્થતંત્ર માટે સહકાર આંદોલનને વધુ પ્રોત્સાહન આપવું.
- સરદાર પટેલના રાષ્ટ્રનિર્માણના સિદ્ધાંતો શિક્ષણમાં વધુ સમાવવાની જરૂર.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

ભારતના આધુનિક રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન માત્ર રાજકીય પરિધિ પૂરતું ન હતું, પરંતુ દેશના આર્થિક ભવિષ્યને નક્કી કરનાર સૌથી મહત્વપૂર્ણ પાયો સ્થાપવામાં તેમનું નેતૃત્વ અત્યંત નિર્ણાયક રહ્યું છે. સ્વતંત્રતાના સમયે ભારત એક વિખૂટું, અસંગઠિત અને આર્થિક રીતે નબળું રાષ્ટ્ર હતું. રજવાડાઓના વિલીનીકરણ વગર ભારત કદી પણ એકીકૃત રાષ્ટ્રીય બજાર, અસરકારક વહીવટ અથવા સુઘડ નીતિ અમલીકરણ સુધી પહોંચી શકત નહીં. પટેલે પોતાના દૃઢ સંકલ્પ, રાજકીય કૌશલ્ય અને રાષ્ટ્રહિતની અપરંપાર ભાવનાથી ભારતને એકતાબદ્ધ રાષ્ટ્ર બનાવ્યું, જે આધુનિક અર્થવ્યવસ્થાની પાયો સમાન છે.

બજારોનું એકીકરણ, વાહનવ્યવહારનો વિકાસ, ઉદ્યોગીકરણ અને કૃષિ સુવિધાઓની વિસ્તૃતતાને શક્ય બનાવી. આંતરિક સુરક્ષા અને સ્થિર વહીવટી માળખું સર્જતા દેશ-વિદેશના રોકાણકારોનો વિશ્વાસ વધ્યો, જે આગળ જઈને ભારતને વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં સ્પર્ધાત્મક સ્થાને લઈ ગયું. સહકાર આંદોલનને પ્રોત્સાહન અને ગ્રામ્ય વિકાસ માટેની તેમની દૃઢ માન્યતાઓએ ભારતમાં ટકાઉ અને સંતુલિત અર્થતંત્રના મોડેલનું સર્જન કર્યું. AMUL જેવી સહકારી યળવળો તેમના વિચારોની જળવાઈ રહેલી અસરનું જીવંત ઉદાહરણ છે. આ રીતે જોવામાં આવે તો સરદાર પટેલની ભૂમિકા માત્ર તે સમયના રાજકીય સંકટના નિવારણ સુધી મર્યાદિત નહોતી, પરંતુ ભારતના દિર્ઘગાળાના આર્થિક વિકાસની દિશા નક્કી કરનારી શક્તિ તરીકે ઊભી રહી. આજના ભારતમાં દેખાતું રાષ્ટ્રીય એકીકરણ, નીતિ-સંચલિત વિકાસ અને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મકતા—આ બધું સરદાર પટેલની સૂઝબૂઝ, દૃઢતાપૂર્ણ નિર્ણયો અને રાષ્ટ્રવાદી દ્રષ્ટિકોણનું પરિપૂર્ણ પરિણામ કહેવાય. અત્યારે, સરદાર પટેલને “આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્ર અને અર્થતંત્રના શિલ્પી” તરીકે ઓળખાવવું સર્વથા યોગ્ય છે.

સંદર્ભસૂચિ :

1. Patel, V. – Speeches and Writings.
2. Menon, V.P. – Integration of Princely States.

3. Indian Administration – S.R. Maheshwari.
4. Economic History of India – Tirthankar Roy.
5. Patel: A Life – Rajmohan Gandhi.
6. Bardoli Satyagraha Records – Govt. of Bombay.
7. Indian Polity – Laxmikanth.
8. Cooperative Movement in India – B.S. Mathur.
9. Rural Economy of India – S. Datt.
10. Modern India – Bipan Chandra.
11. Independence and After – Nehru.
12. Govt. of India Reports on IAS/IPS formation.
13. Planning Commission Archives.
14. Ministry of Agriculture Reports.

SHABDBRAHM

સ્વતંત્રતા ચળવળ અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર એકત્રીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા

ડૉ. ઈશિતા જયેશકુમાર ઠક્કર

શ્રી બી.ડી.એસ આર્ટસ, સાયન્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ પાટણ.

પ્રસ્તાવના

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ^૧ ભારતના એક રાજકીય તથા સામાજિક નેતા હતા, જેમણે દેશની સ્વતંત્રતાની લડતમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો અને અખંડ, સ્વાતંત્ર ભારતના એકીકરણનું નેતૃત્વ કર્યું. ભારત અને દુનિયાભરમાં તેઓ સરદારના નામથી સંબોધાય છે. તેમનો ઉછેર ગુજરાતના ગામડામાં^૨ થયેલો અને તેમની શિક્ષા મુખ્યત્વે સ્વ-અભ્યાસથી થઈ હતી. વલ્લભભાઈ પટેલ એક વકીલ હતા અને તેમની સફળ વકીલાતની પ્રેક્ટિસ દરમિયાન તેઓ મહાત્મા ગાંધીના કામ અને વિચારધારાથી ઘણા પ્રભાવિત થયા હતા. ત્યારબાદ તેમણે ગુજરાતના ખેડા, બોરસદ અને બારડોલીગામના ખેડૂતોને સંગઠિત કરી, અંગ્રેજોના અત્યાચાર સામે સત્યાગ્રહો કર્યા. તેમની આ ભૂમિકાના લીધે તેમની ગણના ગુજરાતના પ્રભાવશાળી નેતામાં થાય છે. ત્યારબાદ તેમણે ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસનું નેતૃત્વ પણ કર્યું અને બળવા તથા રાજકીય ઘટનાઓમાં આગેવાની કરી. તેમણે ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૭ની ચૂંટણીમાં પાર્ટીની સંગઠિત કરી અને તેમણે ભારત છોડો આંદોલનમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો.

ભારતના પહેલા ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી તરીકે, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પંજાબ અને દિલ્હીના નિરાશ્રિતો માટે સહાયનું આયોજન કર્યું હતું અને દેશભરમાં શાંતિની પુનઃસ્થાપના માટેના પ્રયત્નોનું નેતૃત્વ કર્યું હતું. સરદારે પડપ અર્ધસ્વાયત્ત રજવાડા અને બ્રિટીશ-રાજ વખતની રિયાસતોને એકત્રિત કરી એક અખંડ ભારતના નિર્માણનું બીડું જડાવ્યું. તેમની નિખાલસ મુત્સદ્દીગીરીની સાથે જરૂર પડતા સૈન્યબળના વપરાશની તૈયારીને લીધે સરદારના નેતૃત્વએ ભારતના પ્રત્યેક રજવાડાંઓનો ભારતમાં સમન્વય પુરો કરાવ્યો. ભારતના લોખંડી પુરુષ તરીકે ઓળખાતા સરદારને ઓલ ઇન્ડિયા સર્વિસના^૩ રચયિતા હોવાથી 'પેટ્રન સૈન્ટ' તરીકે પણ ભારતીય

સનદી સેવામાં ઓળખવામાં આવે છે. સરદાર, ભારતમાં મુક્ત વ્યાપાર તથા માલિકી હક્કના સૌથી પહેલાં હિમાયતીઓમાંના એક હતા.

● જન્મ અને કૌટુંબિક જીવન

વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલનો જન્મ તેમના મામાના ઘરે નડીઆદ- ગુજરાતમાં થયો હતો. તેમની વાસ્તવિક જન્મ તારીખ ક્યાંય નોંધાઈ ન હતી પણ તેમણે તેમની મેટ્રીકની પરીક્ષાના પેપર વખતે ૩૧ ઓક્ટોબરને પોતાની જન્મ તારીખ તરીકે લેખાવી હતી. તેઓ હિંદુ ધર્મ પાળતા પિતા ઝવેરભાઈ અને માતા લાડબાના ચોથા પુત્ર હતાં. તેઓ ખેડા જિલ્લાના કરમસદ ગામમાં રહેતા કે જ્યાં તેમના પિતા ઝવેરભાઈની વાડી હતી. સોમાભાઈ, નરસિંહભાઈ તથા વિઠ્ઠલભાઈ* તેમના મોટા ભાઈઓ હતા. તેમને એક નાના ભાઈ - કાશીભાઈ તેમજ એક નાના બેન - ડહીબા હતા. નાનપણમાં વલ્લભભાઈ તેમના પિતાને ખેતરમાં મદદ કરાવતા. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેમના લગ્ન બાજુના ગામમાંજ રહેતા, ૧૨ કે ૧૩ વર્ષની ઉંમરના ઝવેરબા સાથે થયા હતા. રિવાજને આધીન, જ્યાં સુધી પતિ કમાઈને ઘર ચલાવવાની જવાબદારી ઉપાડી ન શકે ત્યાં સુધી તેની પરિણીતા તેના પિતાના ઘરે રહેતી.

● આઝાદીની લડત

મિત્રોના આગ્રહને માન આપી વલ્લભભાઈ ચૂંટણીમાં ઉતરી ૧૯૧૭માં અમદાવાદ શહેરના સ્વચ્છતા વિભાગના અધિકારી તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા. તેમના બ્રિટિશ અધિકારીઓ સાથે સુધરાઈ બાબત થતા મતભેદો છતાં તેઓને રાજકારણમાં બહુ રસ ન હતો. મોહનદાસ ગાંધીની બાબતમાં સાંભળીને તેમણે મવલંકરને મજાકમાં કહ્યું હતું કે “પુછશે કે ઘઉંમાંથી કાંકરાં વિણતા આવડે છે અને એનાથી દેશને આઝાદી મળશે” પણ ગાંધીજીએ જ્યારે ચંપારણ વિસ્તારના શોષિત ખેડૂતો માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અવમાન્યા કરી ત્યારે વલ્લભભાઈ તેમનાથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. ત્યારના ભારતીય રાજકારણના ચલણથી વિરુદ્ધ ગાંધીજી ભારતીય ઢબના કપડાં પહેરતા તથા અંગ્રજી, કે જે ભારતીય બુદ્ધિજીવીઓની સાહજીક ભાષા હતી, તેના બદલે માતૃભાષાના ઉપયોગને

પ્રોત્સાહન આપતા. વલ્લભભાઈ ખાસ કરીને ગાંધીજીના નક્કર પગલાં ભરવાના વલણ તરફ આકર્ષાયા હતા- જેમાં રાજકીય નેતા એની બેસન્ટની ધરપકડને વખોડતો પ્રસ્તાવ મૂકવા સિવાય ગાંધીજીએ તેમને મળવા સ્વયંસેવકોને શાંતિપ્રિય ફૂલ કરવા પણ કહ્યું હતું.

વલ્લભભાઈએ તેમના સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭ના બોરસદમાં આપેલાં ભાષણમાં દેશભરના ભારતીયોને ગાંધીજીની અંગ્રેજો પાસેથી સ્વરાજની માંગણી કરતી અરજીમાં સહભાગી થવા માટે આહ્વાન કર્યું હતું. એક મહિના પછી ગોધરામાં આયોજિત ગુજરાત રાજનૈતિક મહાસભામાં ગાંધીજીને મળ્યા તથા તેમના તરફથી પ્રોત્સાહન મળ્યા બાદ વલ્લભભાઈ ગુજરાત સભાના સચિવ બન્યા કે જે આગળ ચાલીને ઈંડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની ગુજરાતી શાખામાં પરિવર્તિત થઈ હતી. વલ્લભભાઈએ હવે 'વેઠ' - ભારતીયો દ્વારા યુરોપિયનોની ફરજિયાત બેકારી સામે સ્ફૂર્તિથી લડવાનું ચાલુ કરી દીધું હતું તથા ખેડા જિલ્લામાં થયેલા પ્લેગના અતિક્રમણ અને દુષ્કાળથી રાહત આપતાં પગલાંઓ ભરવાનું ચાલુ કર્યું હતું. ખેડા જિલ્લાના ખેડૂતોને કર માંથી રાહત આપવાની વિનંતીને અંગ્રેજ સરકાર ફકરાવી ચૂકી હતી અને તેથી ગાંધીજીએ તેની સામે લડત આપવાની સંમતિ આપી. તેઓ પોતે ચંપારણમાં વ્યસ્ત હોવાથી આ લડતનું નેતૃત્વ ન કરી શક્યા અને તેથી તેમણે જ્યારે એક ગુજરાતી સક્રિય કાર્યકરને આ કામ માટે પોતાની જાતને સમર્પિત કરવાની હાકલ કરી ત્યારે વલ્લભભાઈએ સ્વેચ્છાથી પોતાનું નામ આગળ ધર્યું જે વાતની ગાંધીજીને ખુશી હતી. તેમણે આ નિર્ણય ત્વરિત કર્યો હોવા છતાં પાછળથી વલ્લભભાઈએ કહ્યું હતું કે એ ઈચ્છા તથા પ્રતિબદ્ધતાને અનુસરવાના તેમના નિર્ણય પર પહોંચતા પહેલા તેમણે ખૂબ આત્મચિંતન કર્યું હતું, કારણકે તેના માટે તેમણે પોતાની વકીલાતની કારકિર્દી તથા ભૌતિક મહત્વકાંક્ષાઓનો ત્યાગ કરવાનો હતો.

● ગુજરાતનો સત્યાગ્રહ

નરહરિ પરીખ, મોહનલાલ પંડ્યા તથા અબ્બાસ તૈયબજી જેવા કોંગ્રેસી સ્વયંસેવકોના સહયોગ સાથે વલ્લભભાઈએ ખેડા જિલ્લાના ગામે ગામ ફરી ગામવાસીઓના દુઃખ તથા

તકલીફોની નોંધ કરી તેમને બ્રિટિશ સરકારને કર નહીં ભરીને રાજ્યવ્યાપી બળવામાં સહભાગી થવા કહ્યું. તેમણે સંભાવિત મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પૂર્ણ એકતા તથા ઉશ્કેરણી સામે અહિંસા આચરવાને મહત્વ આપ્યું હતું. તેમને મોટાભાગે પ્રત્યેક ગામમાંથી ઉમળકાભેર પ્રતિસાદ મળ્યો. જ્યારે બળવાનું એલાન થયું અને કર નહીં ભરાયો ત્યારે અંગ્રેજ સરકારે મિલ્કત, તબેલાના પશુઓ તેમજ આખે આખાં ખેતરો જપ્ત કરવા પોલીસ તથા ધમકી આપવાવાળી પઠાણોની ટુકડીઓ મોકલી. વલ્લભભાઈએ પ્રત્યેક ગામના રહેવાસીઓને તેમની મૂલ્યવાન વસ્તુઓ છુપાવવા તથા પોલીસના છાપામાં સ્વરક્ષણમાં મદદ કરી શકે તેવા સ્વયંસેવકોની એક ટોળકી બનાવી હતી. હજારો કાર્યકર્તા તથા ખેડૂતોની ધરપકડ કરવામાં આવી, પણ પટેલને બંદી બનાવવામાં ન આવ્યા. બળવાને ભારતભરમાં સહાનુભૂતિ તેમજ પ્રસંશા મળવા માંડી અને તે ગુટમાં બ્રિટિશ સરકારની તરફેણ કરવાવાળા રાજનીતિજ્ઞોનો પણ સમાવેશ થયો. બ્રિટિશ સરકાર વલ્લભભાઈ સાથે સમજૂતી કરવા તૈયાર થઈ અને વરસ માટે કર નહીં ભરવા તથા તેનો દર ઓછો કરવા તેણે મંજૂર થવું પડ્યું. આ ઘટના બાદ પટેલ ગુજરાતીઓ માટે નાયક તરીકે ઉભરી આવ્યા તથા ભારતભરમાં તેમનાં વખાણ થયાં. ૧૯૨૦માં તેઓ નવ-રચિત ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટાયા કે જેનો કારભાર તેમણે ૧૯૪૫ સુધી સંભાળ્યો. ગાંધીજીની અસહકાર ચળવળના સમર્થનમાં વલ્લભભાઈએ રાજ્યભરમાં પ્રવાસ કરી ૩ લાખ સભ્યો ભરતી કર્યા તથા રૂ.૧૫ લાખનું ભંડોળ ઉભું કર્યું. તેમણે અમદાવાદમાં અંગ્રેજી વસ્તુઓની હોળીઓ કરવામાં મદદ કરી તથા તેમાં પોતાના બધા અંગ્રેજી શૈલીના કપડાઓ નાંખી દીધા. તેમણે પુત્રી મણીબેન તથા પુત્ર ડાહ્યાભાઈ સાથે સંપૂર્ણ ખાદી પહેરવાનું ચાલુ કર્યું, ત્યાર બાદના વર્ષો દરમિયાન તેમણે ગુજરાતમાં મદિરાપાનના અતિરેક, અસ્પૃશ્યતા તેમજ જાત-પાતના ભેદભાવના વિરોધમાં તથા નારી અધિકારની તરફેણમાં વિસ્તૃત કામ કર્યું. કોંગ્રેસમાં તેઓ સ્વરાજ્ય ટીકાકારોની વિરુદ્ધમાં ગાંધીજીના દૃઢ સમર્થક રહ્યા. વલ્લભભાઈ ૧૯૨૨, ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૭માં અમદાવાદ સુધરાઈના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટાયા હતા અને તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન અમદાવાદને મહત્વની વધારાની વીજળી પૂર્તિ આપવામાં આવી. ત્યાંની શાળા પદ્ધતિમાં ધરખમ સુધારાઓ થયા અને ત્યાંની જળ-કચરાના નિકાસ વ્યવસ્થામાં

આખા શહેરને આવરી લેવાયું. જે બ્રિટિશ સરકારના નિયંત્રણની બહાર હતી તેવી શાળાઓમાં^૫ ભણાવતા શિક્ષકોની માન્યતા અને પગાર માટે તેઓ લડ્યા હતા તથા તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમના સંવેદનશીલ મુદ્દાને પણ હાથ ધર્યો હતો. ૧૯૨૭માં થયેલી અનરાધાર વર્ષાને કારણે આવેલા પૂરમાં અમદાવાદ શહેર તથા ખેડા જિલ્લામાં થયેલી જાન-માલની તારાજીને પહોંચી વળવા તેમણે સહાયતા અભિયાનનું સંચાલન કર્યું. તેમણે જિલ્લામાં નિરાશ્રિતો માટે કેંદ્રો ખોલ્યા- ખોરાક દવા તેમજ કપડાંની ઉપલબ્ધિ કરાવી આપી તથા સ્વયંસેવકો ઉભા કરી સરકાર તથા જનસમુદાય પાસેથી તાત્કાલિક નાણાં ભેગા કરી આપ્યા.

૧૯૨૩માં જ્યારે ગાંધીજી જેલમાં હતા ત્યારે કોંગ્રેસીઓએ સરદાર પટેલને ભારતીય ધ્વજને નહીં ફરકાવવાના કાયદા સામે નાગપુરમાં સત્યાગ્રહની આગેવાની કરવા કહ્યું. વલ્લભભાઈએ દેશભરમાંથી હજારો સ્વયંસેવકોને એકઠા કરી ધ્વજવંદન આયોજ્યું. તેમણે વાટાઘાટો દ્વારા બંદીઓની મુક્તિ કરાવી તથા રાષ્ટ્રવાદીઓ જાહેરમાં ધ્વજવંદન કરી શકે તેવી ગોઠવણ પણ કરાવી. તે વર્ષ દરમિયાન પાછળથી વલ્લભભાઈ તથા તેમના કાર્યકરમિત્રોએ મળીને પુરાવા એકઠા કર્યા કે જેના પ્રમાણે સરકાર ડાકુઓ સામે લડવા માટે વધારાનો કરવેરો નાંખવાની પેરવીમાં હતી. તેજ સમય દરમિયાન પોલીસ બોરસદ તાલુકાના સ્થાનિક ડાકુઓ સાથે મળેલી હતી.

૬૦૦૦થી પણ વધુ લોકો વલ્લભભાઈના ભાષણને સાંભળવા એકઠા થયા હતા અને બિન-જરૂરી તેમજ અનૈતિક ઠરાવેલા આ વધારાના કરની સામે પ્રસ્તાવિત વિરોધ ચળવળને સમર્થન આપ્યું. વલ્લભભાઈએ હજારો કોંગ્રેસી કાર્યકરોને ભેગા કર્યા તથા આજુબાજુના તાલુકાઓ વચ્ચે સુચનાઓની આપ-લે ચાલુ કરાવી. તાલુકાના દરેક ગામે કર ભરવાનો પ્રતિકાર કર્યો અને સંયુક્ત રહીને જમીન અને મિલકતને સરકારના કબ્જા હેઠળ જતા અટકાવી. એક લાંબી લડત બાદ સરકાર વધારાનો કરવેરો પાછો ખેંચવા તૈયાર થઈ. ઇતિહાસકારોનું માનવું છે કે આ લડતમાં વલ્લભભાઈની મુખ્ય ભૂમિકા જુદી જુદી જાત-પાતના લોકોને કે જેઓ ભિન્ન સામાજિક અને આર્થિક પાર્શ્વભૂમિથી સંકળાયેલા, તેમને સાથે લાવી તેમની વચ્ચે સુમેળ તથા વિશ્વાસ બેસાડવાની રહી.

એપ્રિલ ૧૯૨૭માં અમદાવાદ સુધરાઈની તેમની જવાદારીઓમાંથી બહાર નીકળી વલ્લભભાઈ આઝાદીની ચળવળમાં પાછા જોડાયા જ્યારે બારડોલીમાં કપરો દુષ્કાળ પડ્યો હતો અને ભારે કર વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. મોટાભાગનું ગુજરાત દુષ્કાળની ઝપેટમાં આવ્યું હોવા છતાં આ કર વધારો ખેડા જિલ્લામાં કરેલા પહેલા વધારા કરતા પણ વધુ હતો. ગામવાસીઓના પ્રતિનિધિઓની સાથેની વાતચીત દરમિયાન તેમને આગામી મુશ્કેલીઓની પુરતી ચેતવણી આપ્યા બાદ તથા અહિંસા અને એકતાની ઉપર પૂરતો ભાર મૂક્યા પછી તેમણે સત્યાગ્રહની ઘોષણા કરી -કર અદાયગીનો પૂર્ણબહિષ્કાર કર્યો. વલ્લભભાઈએ સંબંધિત વિસ્તારોમાં સ્વયંસેવકો, શિબિરો તથા માહિતીની આપ-લેની ગોઠવણ કરી. ખેડા જિલ્લામાં થયેલા કર બહિષ્કાર સત્યાગ્રહ કરતા પણ આ વખતે વધુ પ્રતિસાદ મળ્યો અને રાજ્યભરમાં સહાનુભૂતિક ટેકો આપતા અન્ય સત્યાગ્રહો આયોજાયા. ધરપકડો તથા જમીન-મિલ્કતની જપ્તીઓ થઈ હોવા છતાં સત્યાગ્રહે જોર પકડ્યું. ઓગસ્ટ મહીના સુધીમાં સ્થિતિ તેની ચરમ સીમાએ પહોંચી ગઈ હતી અને ત્યારે મુંબઈ સરકારમાં ફરજ બજાવતા એક સહાનુભૂતિક પારસીની મધ્યસ્થતાથી વલ્લભભાઈ સમજુતી માટે રાજી થયાં કે જેના થકી કર વધારો પાછો ખેંચાયો, સત્યાગ્રહની તરફેણમાં જે સરકારી અધિકારીઓએ રાજીનામાં આપ્યા હતા તેમની ફરી નિમણુક થઈ તથા જપ્ત કરેલી જમીન-મિલ્કત પરત કરાઈ. આ બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમિયાન તથા તેમાં વિજય મેળવ્યા બાદ વલ્લભભાઈ વધુ ને વધુ લોકોથી 'સરદાર'ના નામે સંબોધાવા લાગ્યા.

સરદાર પટેલે ભારતના ભાગલા સમયે એક ખાસ વાક્ય કહેતા હતા^૬ આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે કાશ્મીર મુદ્દે સરદાર અને નહેરુ વચ્ચે મતભેદો હતા. દેશના ભાગલા સમયે જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે સત્તા છોડી ત્યારે લોર્ડ માઉન્ટબેટને કાશ્મીરના મહારાજાને હિંદી સંઘ અથવા પાકિસ્તાનમાંથી એકમાં ભળી જવાની સલાહ આપી હતી રાજા હરિસિંહજીએ તેમની અવગણના કરી હતી. મહારાજાએ પાકિસ્તાન સાથે અમુક કરારો કર્યા પરંતુ વિધિવત જોડાણ ન કર્યું જેથી પાકિસ્તાન ગુરુરો થયું અને કાશ્મીર સાથેનો તમામ વ્યવહાર અટકાવી દીધો. આ સમયે જીવન-જરૂરી પુરવઠો મેળવવા માટે કાશ્મિર ભારત તરફ વળ્યું અને પાકિસ્તાનને લાગ્યું કે કાશ્મિર

તેમનાં હાથમાંથી છુટીને ભારત પાસે સરકી જશે, અને આ ભય હેઠળ પાકિસ્તાને કાશ્મીરની સરહદ ઉપર છમકલાં કરવાની શરૂઆત કરી, ૨૩ ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના રોજ પાકિસ્તાને મોટાપાયે હુમલો કર્યો અને તેનું સૈન્ય શ્રીનગરથી આશરે ૬૫ કિ.મી. દૂર સુધી પહોંચી ગયું. આ કટોકટીભરી સ્થિતિમાં મહારાજા હરિસિંહજીએ સરદારનો સંપર્ક સાધ્યો, સરદારતો આવા કોઈપણ આમંત્રણની રાહ જ જોઈ રહ્યા હતા. તેમણે તાબડતોબ મેનનને વિમાનમાં જમ્મુ મોકલ્યા અને મહારાજાએ હિંદી સંઘ સાથેના જોડાણખત ઉપર સહી કરી આપી અને લશ્કરી મદદની માંગણી કરી. સરદાર પટેલને આ સમાચાર મળતાં જ તેમણે લોર્ડ માઉન્ટ બેટન અને નહેરૂ સાથે મસલત કરી હવાઇ માર્ગે લશ્કર કાશ્મીર મોકલ્યું, પાકિસ્તાની સૈન્યએ ૨૬ ઓક્ટોબરને દિવસે શ્રીનગરમાં ઇદ ઉજવીને પોતાનો વિજય જાહેર કરવાનું ફરમાન કરી દીધું હતું, પરંતુ તે સાંજે જ ભારતીય લશ્કરનાં ધાડાં ઉતરી પડ્યાં. ધમાસાણ યુદ્ધ થતાં પાકિસ્તાની સૈન્યએ પીછેહઠ કરવી પડી, પરંતુ કાશ્મીર પ્રશ્નો બંને દેશનાં ગવર્નર જનરલો તથા બે વડાપ્રધાનો વચ્ચે કોઈ સમજૂતી થઈ શકી નહીં. બંને સરકારોએ કોઈ પણ નિર્ણય લેતાં પહેલાં સામેવાળા લશ્કરને પાછું ખેંચવાની માંગણી કરી, પરંતુ બંનેની હઠના કારણે ત્યાં પણ કોઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહીં. લોર્ડ માઉન્ટબેટને બ્રિટિશ વડાપ્રધાનને 'અંગત મધ્યસ્થી' માટે પ્રયાસ કરવા વિનંતિ કરી પરંતુ તેમણે એમ કરવાની ના પાડી અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘનાં શરણે જવા સચવ્યું અંતે લોર્ડ માઉન્ટબેટનની સલાહથી હિંદ સરકારે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ પાસે કાશ્મીરનો પ્રશ્ન રજૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ ઝઘડો બહારની સંસ્થા સમક્ષ લઈ જવાના નિર્ણયથી ગાંધીજી ખુશ નહોતા, તેમણે ચેતવણી આપી હતી કે, 'એથી કેવળ વાંદરાનો ન્યાય જ મળશે.'

● કોંગ્રેસનું નેતૃત્વ

જ્યારે ગાંધીજીએ દાંડી સત્યાગ્રહ ચાલુ કર્યો ત્યારે સરદારની રાસ ગામમાંથી ધરપકડ કરી તેમની ઉપર સાક્ષી, વકીલની કે પત્રકારોની ગેરહાજરીમાં મુકદમો ચલાવવામાં આવ્યો. પહેલા સરદાર અને બાદ ગાંધીજીની ધરપકડથી સત્યાગ્રહે વધુ જોર પકડ્યું અને જ્યાં સુધી બન્નેને

છોડવામાં નહીં આવ્યા ત્યાં સુધી ગુજરાતના જિલ્લાઓએ કર વિરોધી ચળવળ ચલાવી. જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ સરદાર વચગાળાના કોંગ્રેસ પ્રમુખ બન્યા પણ તરત જ મુંબઈમાં એક સરઘસની આગેવાની કરતી વખતે તેમની પાછી ધરપકડ કરવામાં આવી. ગાંધી-ઈરવિન કરાર પર સહી થયા બાદ સરદારને કોંગ્રેસના ૧૯૩૧નાં કરાંચી અધિવેશનમાં પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા કે જ્યાં કોંગ્રેસે સમજૂતીની બહાલી કરી જેના પ્રમાણે તે મૂળભૂત હક્કો અને માનવીય સ્વતંત્રતાઓ, બિનસાંપ્રદાયિક દેશ માટેની કલ્પના તથા ન્યૂનતમ વેતનની બહાલી અને અસ્પૃશ્યતા તથા ખેતગુલામીને નાબુદ કરવા પ્રત્યે કટિબદ્ધ રહેશે. સરદાર તેમના હોદ્દોનો ઉપયોગ કરી ગુજરાતના ખેડૂતોની જપ્ત થયેલી જમીન પરત અપાવવાનું આયોજન કરી આપ્યું. લંડનની ગોળમેજી પરિષદ નિષ્ફળ નીવડતા વેંત આઝાદી માટેની ચળવળને પુનઃ જોર જાન્યુઆરી ૧૯૩૨માં ગાંધીજી તેમજ સરદારની ધરપકડ કરી તેમને ચરવડા જેલમાં રાખવામાં આવ્યા. તેમના જેલવાસ દરમિયાન સરદાર અને ગાંધીજી વચ્ચે સ્નેહ, વિશ્વાસ તથા નિખલાસતાનું બંધન બંધાયો કે જેને મોટાભાઈ - ગાંધીજી અને તેમના નાના ભાઈ સરદાર વચ્ચેના બંધુત્વ તરીકે વર્ણવી શકાય. ગાંધીજી સાથે થતી સરદારની અવારનવાર દલીલો છતાં તેમને ગાંધીજીની સહજ વૃત્તિ તથા આગેવાની પ્રત્યે માન હતું. જેલવાસ દરમિયાન બન્ને રાષ્ટ્રીય તેમજ સામાજિક મુદ્દાઓ ઉપર ચર્ચા કરતા, હિંદુ મહાકાવ્યો વાંચતા તથા વિનોદી દ્રવ્યકાઓ કહેતા. ગાંધીજીએ તેમને સંસ્કૃત ભાષા પણ શિખવી હતી. ગાંધીજીના સચિવ મહાદેવ દેસાઈ બન્ને વચ્ચેની વાર્તાલાપની વિસ્તૃત નોંધ રાખતા.

હરિજનોને વેગળા અપાયેલા મતદારમંડળના વિરોધમાં ગાંધીજી જ્યારે આમરણ ઉપવાસ ઉપર ઉતર્યા ત્યારે સરદારે તેમની દેખરેખ કરી ઠતા તથા પોતે પણ અન્નનો ત્યાગ કરી તેમાં જોડાયા હતા. પછીથી સરદારને નાસિક જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા કે જ્યાં ૧૯૩૪માં તેમનાં મોટાભાઈ વિક્રલભાઈના દેહાંત બાદ તેમની અંતિમક્રિયામાં ભાગ લેવા બ્રિટિશ સરકારે સરદારને થોડા દિવસો માટે મુક્ત કરવાની તૈયારી દાખવી હોવા છતાં તેમણે તે રવીકારી ન હતી. ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૭માં સરદારે અખિલ ભારતીય ચૂંટણી માટેના કોંગ્રેસી પ્રચારનું નેતૃત્વ કર્યું હતું કે જેમાં

તેઓએ નાણાં એકઠા કરાવ્યા, ઉમેદવારોની પસંદગી કરી તથા મુદ્દાઓ અને પ્રતિસ્પર્ધિ તરફ કોંગ્રેસના વલણને નિશ્ચિત કર્યું.

પોતે ચૂંટણીમાં ઉભા ન હોવા છતાં તેમણે અન્ય કોંગ્રેસીઓને પ્રાંતીય તેમજ રાષ્ટ્રીય ચૂંટણી જીતવામાં માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું હતું. હરસ માટેની શસ્ત્રક્રિયા કરાવ્યા છતાં ૧૯૩૭માં તેમણે બારડોલીમાં પ્લેગ તથા દુષ્કાળના અતિક્રમણ સામેના રાહતના કાર્યોમાં માર્ગદર્શન આપ્યું. તેમણે ચૂંટણીમાં જીતેલા કોંગ્રેસી મંત્રીઓને માર્ગદર્શન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું કે જેનાથી પાર્ટીમાં શિસ્ત જળવાઈ રહી. સરદારને ૬૨ હતો કે અંગ્રેજો ચૂંટાયેલા કોંગ્રેસીઓ વચ્ચે મતભેદો ઉભા કરવામાં કસર બાકી નહીં રાખે કે જેના લીધે પૂર્ણ હસ્તરાજના ધ્યેય ઉપરથી ચૂંટાયેલા કોંગ્રેસીઓનું ધ્યાન હટી જાત. ૧૯૩૬ના કોંગ્રેસ અધિવેશન દરમિયાન નેહરુની સમાજવાદને અપનાવાની ઘોષણાની વિરુદ્ધ તેમના નેહરુ સાથે મતભેદો ઉભા થયા. ૧૯૩૮માં, ત્યારના કોંગ્રેસ પ્રમુખ સુભાષચંદ્ર બોઝના ગાંધીજીની અહિંસાને લગતા સિદ્ધાંતોથી વિમુખ થવાના પ્રયત્નોનો સરદારે બીજા કોંગ્રેસીઓ સાથે મળીને વિરોધ કર્યો. તેઓ બોઝને સરમુખત્યારશાહ તથા પાર્ટી ઉપર વધુ વર્ચસ્વ સાધવાની ઈચ્છા ધરાવતા હોય તેમ માનતા. સરદારે વરિષ્ઠ કોંગ્રેસી નેતાઓને લઈ વિરોધ દર્શાવ્યો કે જેના લીધે બોઝે રાજીનામું આપવું પડ્યું હતું. પણ બોઝના સમર્થકો, સમાજવાદીઓ તથા બીજા કોંગ્રેસીઓ પાસેથી તેમણે ટીકાનો સામનો કરવો પડ્યો કે જેમના પ્રમાણે પટેલ પોતે ગાંધીજીના સત્તાધિકારને બચાવવા સરમુખત્યારની જેમ વર્તી રહ્યા હતા.

● સ્વતંત્રતા, એકીકરણ તથા ગાંધીજીની ભૂમિકા

ઉમેદવારી ૧૯૪૬માં કોંગ્રેસ પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં સરદારે નેહરુની તરફેણમાં પોતાની પાછી ખેંચી હતી. આ ચૂંટણીની મહત્તા એ હતી કે એમાં ચૂંટાઈ આવનારા પ્રમુખ, સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ સરકારના નેતા બનવાના હતા. જ્યારે ગાંધીજીએ ૧૬ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ તથા કોંગ્રેસને યોગ્ય ઉમેદવાર નિમવા જણાવ્યું ત્યારે ૧૬ માંથી ૧૩ પ્રતિનિધિઓએ સરદારનું નામ સૂચવ્યું હતું. છતાં ગાંધીજીની ઈચ્છાને માન આપી સરદારે ભારતના પહેલા પ્રધાનમંત્રી બનવાની તક

જતી કરી હતી. ગૃહમંત્રીની ભૂમિકામાં તેમણે કેંદ્રીય-તંત્ર હેઠળ ભારતનું એકીકરણ કર્યું, પણ માત્ર નેહરુને કારણે જમ્મુ કાશ્મીરનું પૂર્ણ સમન્વય બાકી રહી ગયું. નેહરુના કોંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા બાદ, સરદારે ભારતની સંવિધાન સભાની સામાન્ય ચૂંટણી માટે કોંગ્રેસની તૈયારીઓને દીશા આપવા માંડી. ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે હિંદુ મતદાર મંડળમાંથી બહુમતીની બેઠકો જીતી, પણ મુસ્લિમ મતદાર મંડળમાંથી મોહમ્મદ અલી ઝીણાના નેતૃત્વ હેઠળ મુસ્લિમ લીગને બહુમતીની બેઠકો મળી. મુસ્લિમ લીગે 1940માં પાકિસ્તાન માટેની માંગણીની ઘોષણા કરી હતી તથા તેઓ કોંગ્રેસના તીવ્ર ટીકાકાર હતા. સિંધ, પંજાબ તથા બંગાળને બાદ કરતાં, કે જ્યાં તેમણે બીજા પક્ષો સાથે ગઠબંધન કરી સરકાર બનાવી , બીજા બધા પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસે બહુમતીથી સરકાર બનાવી.

● ભારતનું રાજકીય એકીકરણ

૩ જૂનની યોજના હેઠળ ૬૦૦થી વધુ રજવાડાંઓને ભારત કે પાકિસ્તાનની સાથે જોડાઈ જવાની કે પછી સ્વતંત્રતા સ્વીકારવાની તક આપવામાં આવી હતી. ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાવાદીઓ તેમજ આમ જનતાના ઘણા ખરા ભાગને ડર હતો કે જો આ રજવાડાંઓનો સમન્વય નહીં થાય તો મોટાભાગનો જન સમુદાય તેમજ પ્રાંતો ખંડિત રહી જશે. કોંગ્રેસ તેમજ ઉપરી અંગ્રેજ અધિકારીઓનું માનવું હતું કે રજવાડાંઓને ભારતના રાજ્ય સંગઠનમાં સમન્વિત કરવાની કામગીરી સરદાર ઉત્તમ રીતે પાર પાડી શકશે. ગાંધીજીએ સરદારને એક વાક્ય કહ્યું હતું.^૭ સરદારની ગણના પ્રમાણિક અને વ્યવહારુ નિર્ણય લેવાની શક્તિ ધરાવતા મુત્સદ્દી રાજનીતિજ્ઞ તરીકે થતી હતી કે જેઓ મહત્વનું કામ સફળતાથી પાર પાડી શકતા હતા. સરદારે વી.પી.મેનનને, કે જેઓ ઉપરી સરકારી સનદી હતા તેમજ ભારતના ભાગલા વખતે સરદાર સાથે કામ કરી ચૂક્યા હતા, રાજ્ય ખાતામાં મુખ્ય સચિવ બની તેમના ખાસ સહયોગી બનવા કહ્યું હતું. ૬મે ૧૯૪૭ થી સરદારે રાજાઓની સાથે મંત્રણા ચાલુ કરી પોતાની વાત રજૂ કરી હતી કે જેના થકી રાજાઓ ભારતની બનવાવાળી સરકાર સાથે મંત્રણા કરવા રાજી થાય તથા સંભવિત ધર્ષણો ઉભા ન થાય તેની તકેદારી લઈ શકાય. સરદારે સામાજિક મુલાકાતો તેમજ અનૌપચારિક વાતાવરણ, જેમકે

તેમના દિલ્હી ખાતેના ઘરે જમવા કે ચા માટે બોલાવીને મોટાભાગના રાજવીઓને વાટાઘાટોમાં સામેલ કર્યા હતા. આ મુલાકાતો વખતે તેમણે કહ્યું હતું કે કોંગ્રેસ તથા રાજ રજવાડાંઓ વચ્ચે કોઈ મૂળભુત તકરાર છે નહીં, છતાં તેમણે એ વાત ઉપર ભાર આપ્યો હતો કે ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના દિવસે રજવાડાંઓએ સદ્ભાવનાથી ભારતની સાથે સમન્વિત થઈ જવું રહેશે. સરદારે રાજવીઓની સ્વદેશાભિમાનની લાગણીને ઉશ્કેરતા કહ્યું કે તેમણે એક જવાબદારી ભર્યા શાસકની જેમ, કે જેમને પોતાની જનતાના ભવિષ્યની કદર હોય, પોતાના રાજ્યની સ્વતંત્રતામાં સહભાગી થવું જોઈએ. તેમણે ૫૬૫ રાજવીઓને એ બાબત ઉપર સંમત કર્યા હતા કે તેમની પ્રજાની લાગણીઓ વિરુદ્ધ જઈને ભારતથી સ્વતંત્ર રહેવું તે અશક્ય જણાતું હતું. તેમણે વિલિનીકરણ માટે રાજવી સામે સાનુકૂળ શરતો મૂકી કે જેમાં રાજવીઓના વંશજો માટે અંગત ખર્ચ મુડીની પણ જોગવાઈ કરાઈ હતી.

સરદારનું પોતાનું વતન ગુજરાત હોવાને કારણે તેમના માટે જૂનાગઢ ખૂબ મહત્વનું હતું. સર શાહનવાઝ ભુટ્ટોના દબાણને વશ થઈને ત્યાંના નવાબે પાકિસ્તાનમાં વિલિનીકરણ સ્વીકાર્યું કે જ્યારે તે પાકિસ્તાનથી ઘણું દૂર હતું તેમજ ત્યાંની ૮૦ ટકા પ્રજા હિંદુ હતી. સરદારે મુત્સદ્દીગીરી તથા બળનો સમન્વય કરતાં નવાબ પાસે માંગણી કરી હતી કે તેઓ પાકિસ્તાન સાથેના વિલિનીકરણને રદ કરીને ભારત સાથે સમન્વિત થઈ જાય. તેમણે પોતાનો ઈરાદો પૂરવાર કરવા જૂનાગઢની હકૂમત નીચેના ૩ પ્રદેશોનો તાબો લેવા સેનાને મોકલી હતી.. મોટાપાયાના આંદોલનો તેમજ લોક સરકાર, કે જેને 'આરઝી હુકુમત' કહેવામાં આવી, તેના બન્યા પછી ભુત્તો તેમજ નવાબ બન્ને કરાંચી પલાયન થઈ ગયા અને સરદારના આદેશાનુસાર ભારતીય સેના તેમજ પોલીસની ટુકડીઓએ રાજ્યમાં ફૂચ કરી તાબો લીધો.

“જો હૈદરાબાદ દિવાલ ઉપરના લખાણને અવગણશે તો તેની પરિસ્થિતિ પણ જૂનાગઢ જેવી થશે. પાકિસ્તાને કાશ્મીર ને જૂનાગઢ ને બદલે લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે અમે લોકશાહીથી મામલાને ઉકેલવાનો સૂઝાવ કર્યો ત્યારે તેમણે (પાકિસ્તાને) તુરંત જવાબ આપ્યો કે જો આપણે

કાશ્મીર માટે તેમ કરશું તો તેઓ તૈયાર છે. અમારો પ્રત્યુત્તર હતો કે “જો તમે હૈદરાબાદ માટે તૈયાર હો તો અમે કાશ્મીર માટે તૈયાર છીએ.”

હૈદરાબાદ બધા રજવાડાંઓમાં સૌથી મોટું હતું અને અત્યારના આંધ્ર પ્રદેશ, કર્ણાટક તથા મહારાષ્ટ્રના ભાગોનો તેમાં સામાવેશ થતો હતો. ત્યાંના શાસક નિઝામ ઓરમાન અલી ખાં મુસ્લિમ હતા પણ ૮૫ ટકા પ્રજા હિંદુ હતી. નિઝામને સ્વતંત્રતા કે પછી પાકિસ્તાન સાથે સમન્વય જોઈતો હતો. રજાકર તરીકે ઓળખાતા કાઝી રાઝવી હેઠળના મુસ્લિમ દળો કે જે નિઝામ પ્રત્યે નિષ્ઠા ધરાવતા હતા તેમણે નિઝામ ઉપર ભારત સામે ઉભા રહેવા માટે દબાણ કર્યું હતું અને સાથોસાથ સામ્યવાદી લડાઈખોરો સાથે મળીને ભારતની ભૂમિ ઉપર વસતા લોકો ઉપર હુમલાઓ કર્યા હતા. લડાઈ ટાળવાના લોર્ડ માઉન્ટબેટનના અત્યંત પ્રયાસ બાદ હયાતીમાં આવેલા સ્ટેન્ડ સ્ટિલ (જેમ છો તેમ) કરાર છતાં નિઝામ દરખાસ્તો ફુકરાવીને પોતાનું વલણ બદલતા રહ્યા. સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮માં સરદારે મંત્રીમંડળની બેઠકમાં ભારપૂર્વક કહ્યું હતું કે ભારતે વધારે સહન ન કરવું જોઈએ અને તેમણે નેહરુ તથા ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય ને લશ્કરી કાર્યવાહી માટે મનાવી લીધા હતા. તૈયારીઓ બાદ, જ્યારે નેહરુ યુરોપની યાત્રા ઉપર હતા ત્યારે કાર્યવાહી પ્રધાનમંત્રી તરીકે સરદારે ભારતીય સેનાને હૈદરાબાદને ભારતમાં સમન્વિત કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો. આખી યોજનાને ઓપરેશન પોલોનું નામ આપવામાં આવ્યું કે જેમાં હજારો રજાકર દળના સભ્યો મરણ પામ્યા, પણ જેના અંતે હૈદરાબાદનું ભારતમાં સંપૂર્ણપણે વિલણીકરણ થઈ ગયું. લોર્ડ માઉન્ટબેટન તથા નેહરુનો બળ નહીં વાપરવા પાછળનો હેતુ હિંદુ - મુસ્લિમ હિંસા ટાળવાનો હતો, પણ સરદારનો ભારપૂર્વક મત હતો કે જો હૈદરાબાદને તેનો અઢંગા ચાળા ચાલુ રાખવા દીધા હોત તો સરકારની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચી હોત અને હિંદુ કે મુસ્લિમ કોઈ તેના રાજમાં સુરક્ષિતતાનો અનુભવ ન કરત. નિઝામને હરાવ્યા બાદ સરદારે તેમને રાજ્યના ઔપચારિક પ્રમુખ તરીકે રહેવા દઈ તેમની સાથે વાટાઘાટો કરી હતી.”

● પાદટીપ

૧. (૩૧ ઓક્ટોબર ૧૮૭૫ - ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૫૦)
૨. ખેડા જિલ્લાનું કરમસદ ગામ
૩. (સર્વ ભારતીય સેવા - રાજ્યકારભારની બધી બિનલશ્કરી શાખાઓ)
૪. (કે જેઓ પોતે પણ આગળ જઈને રાજનીતિજ્ઞ થયા)
૫. રાષ્ટ્રવાદીઓ દ્વારા સ્થાપવામાં આવેલી શાળાઓ
૬. "કાયરતા એ આપણી નબળાઈ છે, દુશ્મન સામે છપ્પનની છાતી રાખો."
૭. "રાજ્યોનો મામલો એટલો મુશ્કેલ છે કે માત્ર તમેજ તેને ઉકેલી શકશો."
૮. ઓપરેશન પોલો ભારત રક્ષક કોમ

SHABDBRAHM

સરદાર પટેલના વિચારો અને આધુનિક ભારતીય સમાજ

Dr. ALPESH R. PRAJAPATI

Head, Sociology Department

Shri R. K. Parikh Arts and Science College, Petlad

Alpesh.Prajapati@gujgov.edu.in

alpesh81821@gmail.com

સારાંશ: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, જેમને "ભારતના લોખંડી પુરુષ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેમણે ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને નાયબ વડાપ્રધાન તરીકે મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી. તેમની સૌથી મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધિ 562 થી પણ વધુ રજવાડાઓનું ભારતીય સંઘમાં એકીકરણ કર્યું હતું, જે એક અપ્રતિમ ઐતિહાસિક સિદ્ધિ હતી જેણે ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય અખંડિતતાને સુનિશ્ચિત કરી. આ મહાન પ્રયાસ વિના, ભારત અસંખ્ય નાના મોટા જૂથોમાં વિભાજિત થઈ ગયું હોત અને આજે જે મજબૂત રાષ્ટ્ર છે તે ક્યારેય ઉભરી શક્યું ન હોત. જે તે સમયે તેમના અટલ નિશ્ચય અને રાજકીય કુનેહથી "આધુનિક અને વિકસિત ભારત" (વિકસિત ભારત) નો પાયો નાખ્યો. સરદાર પટેલનું વિઝન રાજકીય એકીકરણથી ઘણું આગળ હતું. તેમણે ખેડૂતોના હિતને સમર્થન આપ્યું, ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી સત્યાગ્રહ જેવા આંદોલનોનું સફળતાપૂર્વક નેતૃત્વ કર્યું. ગ્રામીણ વિકાસ અને ખેડૂત સશક્તિકરણ પર તેમનું મહત્વનું પ્રદાન તેમજ આધુનિક વિકસિત ભારત માટે કૃષિક્ષેત્ર મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે માટે ભૂતકાળમાં એના ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. "તેઓ સામાજિક સુધારાઓના કદર હિમાયતી પણ હતા. પટેલે અસ્પૃશ્યતા, જાતિ ભેદભાવ, દારૂનું સેવન અને મહિલાઓ પરના અત્યાચારો સામે સક્રિયપણે જાગૃતિ ફેલાવી હતી. આ પ્રયાસો એક સમાવિષ્ટ અને સમાન 'આધુનિક વિકસિત ભારત' બનાવવા માટે મહત્વપૂર્ણ હતા" અમદાવાદના મેયર તરીકે, સરદાર પટેલે શહેરી વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું, જેમાં વી.એસ. હોસ્પિટલની સ્થાપના અને ભૂગર્ભ ગટર વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે. વધુમાં, ઓલ ઈન્ડિયા સર્વિસીસ (જેમ કે આઈએએસ અને આઈપીએસ)ને મજબૂત બનાવવાની તેમની દૂરંદેશીએ ભારતને એક મજબૂત વહીવટી કરોડરજ્જુ પ્રદાન કરી, કાર્યક્ષમ શાસન અને આધુનિક રાષ્ટ્ર તરફની સફર માટે જરૂરી છે. સરદાર પટેલનું જીવન અને કાર્ય આજના યુવાનો માટે પ્રેરણાના વિશાળ સ્ત્રોત તરીકે સેવા આપે છે.

કીવર્ડ્સ: સરદાર પટેલના સામાજિક-રાજકીય વિચારો અને આધુનિક ભારત

પદ્ધતિશાસ્ત્ર: પ્રસ્તુત લેખમાં મુખ્યત્વે વર્ષ ૧૯૬૯માં મણિબહેન વલ્લભભાઈ પટેલ દ્વારા સંપાદિત પુસ્તક 'સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના લેખોમાં' તેમજ અન્ય સાહિત્યોમાં સરદાર પટેલના અભિવ્યક્ત વિચારોને કેન્દ્રમાં રાખી તેમના સામાજિક-રાજકીય વિચારોનો આધાર તરીકે લીધેલ છે. આ વિચારોનું કન્ટેન્ટ એનાલિસિસ કરી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ આર્થિકરીતે સર્વાંગી વિકસિત ભારતના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે સરદાર સાહેબનો અભિગમ કેટલો દિશાસૂચક અને પ્રેરણાદાયી બની રહે તેની ચર્ચા લેખના અંતમાં પ્રસ્તુત કરેલ છે. ટૂંકમાં આ સંશોધન પેપરમાં

લેખના અંતે આપેલી ગ્રંથસૂચિમાં સૂચિબદ્ધ વિવિધ સંદર્ભ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને સામગ્રી વિશ્લેષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સરદાર પટેલના વિચારો:

પ્રસ્તુત લેખમાં મુખ્યત્વે વર્ષ ૧૯૬૯માં મણિબહેન વલ્લભભાઈ પટેલ દ્વારા સંપાદિત પુસ્તક ‘સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના લેખોમાં’ તેમજ અન્ય સાહિત્યોમાં સરદાર પટેલના અભિવ્યક્ત વિચારોને કેન્દ્રમાં રાખી તેમના સામાજિક-રાજકીય વિચારોનો આધાર તરીકે લીધેલ છે. આ વિચારોનું કન્ટેન્ટ એનાલિસિસ કરી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ આર્થિકરીતે સર્વાંગી વિકસિત ભારતના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે સરદાર સાહેબનો અભિગમ કેટલો દિશાસૂચક અને પ્રેરણાદાયી બની રહે તેની ચર્ચા લેખના અંતમાં પ્રસ્તુત કરેલ છે.

સરદાર પટેલ અખંડ રાષ્ટ્ર, સમરસતા, પરસ્પર આદર અને સદ્ભાવના તેમજ સામાજિક એકતાને વિકસિત ભારતના સ્વપ્ન પુરા કરવા માટે પ્રાથમિક અને અત્યંત આવશ્યક માનતા હતા જેનો ખ્યાલ તેમના જીવન અને સંદેશમાં જોઈ શકાય છે. “સરદાર મુખ્યત્વે વાસ્તવદર્શી પુરુષ હતા. ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ ભારતના કાર્યક્ષેત્રમાં ઊતર્યા પછી, સરદારે સન ૧૯૨૦થી માંડીને સન ૧૯૨૯ સુધી ગુજરાતનો કાયાકલ્પ કરવા જે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો, તેનો ભારતના સ્વાતંત્ર્ય-ઇતિહાસમાં જોટો નથી. તે ગાળામાં અસહકારની જે ચળવળો એમણે ઉપાડી અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં પ્રાણ રેડવા જે પુરુષાર્થ કર્યા, તેમાંથી જ તેમને સાચા હિંદનું—તેના પ્રાણપ્રશ્નોનું, તેની આશા અને અભિલાષાઓનું વાસ્તવિક દર્શન થયું. ત્યાર પછી સરદાર દેશના વિશાળ પ્રાંગણમાં કામ કરવા લાગ્યા અને જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ આ વાસ્તવિક ચિત્ર એમના મનમાં વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતું ગયું. માનવઉન્નતિની માફક રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર પણ માત્ર એકલા વિકાસ પર જ આધારિત નથી. પરંતુ જે પરિબળો રાષ્ટ્રીયતા અને રાષ્ટ્રેક્યની વચ્ચે આવીને રાષ્ટ્રપ્રાણને રૂંધવા મથે છે, એવા અવરોધોને દૂર કરવાનું કાર્ય વિકાસ જેટલું જ અગત્યનું છે. આ કાર્યનું દ્વિવિધ રૂપ સરદાર માત્ર જાણતા જ નહોતા પરંતુ તે અનુસાર કાર્ય કરવામાં તેઓ કટિબદ્ધ પણ હતા. તે જે કર્મમંત્ર અને તેની વ્યાખ્યા સરદારન વાસ્તવદર્શી સરદારે જે સમયે અને જે સ્થિતિમાં સ્વતંત્ર ભારતના ગૃહ-મંત્રી અને ઉપપ્રધાન તરીકેનો દોર હાથમાં લીધો, તે સમયનું અને સ્થિતિનું જે ચોક્કસ નિદાન એમણે કર્યું અને તેનો ઇલાજ કરવા પોતાની બધી શક્તિ અને કુનેહ વાપરી, એ વસ્તુએ જ તેમના જીવન અને કાર્યને ભારતના ઇતિહાસમાં ચિરસ્થાન આપ્યું. કાળનું અને પરિસ્થિતિનું એમનું દર્શન વિખૂટું નહોતું. ભૂતકાળનો અનુભવ અને ભવિષ્ય માટેની સાવચેતી તેમાં સમાયેલાં હતાં અને તેને અનુરૂપ કર્મકૌશલ્ય અને આત્મબળ, તેમણે ત્રણ દસકા સુધી આ દેશની જે અથાક અને નિષ્કામ સેવા કરી, તેમાંથી મેળવ્યાં હતાં. એટલે માત્ર બે જ વરસમાં દેશની અખંડિતતા અને એકતા માટે એમણે જે મહામૂલી સેવા કરી તે દેશના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરેથી લખાયેલી રહેશે. સરદારશ્રીની યશસ્વી કારકિર્દી સ્વાતંત્ર્યોત્તર પર્વની અતિ પ્રેરક ગાથા છે. વિભાજનને આઘાત અને અતિ મોટા પાયા પર જનસમૂહનો પુનર્વસવાટ, દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ, હૈદરાબાદ, કાશ્મીર અને જૂનાગઢના સળગતા પ્રશ્નો, આંતરિક વિગ્રહી પરિબળો અને દેશની અસ્તવ્યસ્ત થયેલી મુલકી અને સંરક્ષણ વ્યવસ્થા — આ બધા વિકટ સવાલો તે વખતે

દેશ સામે મોં ફાડીને ઊભા હતા. તે પરિસ્થિતિ અને કાળને સરદાર પહોંચી શક્યા. તેમના આ કર્મગાથાના સ્રોત એમણે સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ માટે જે વિવિધ ક્ષેત્રે પુરુષાર્થ કર્યો, તેમાંથી આપણને મળી આવશે. (“ટૂ અવેકિંગ ઇડિયા”, સ્ટોકસ, ૧૯૨૨, જુઓ ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના.)”

સામાજિક અને સાંસ્કૃતિકની સાથોસાથ કોઇપણ રાષ્ટ્રને આર્થિકરીતે સમૃદ્ધ અને પગભર થવું એ વિકસિત સમાજ તરફની આવશ્યક શરત છે. “સંસ્થાઓ ગમે તેટલી સારી હોય અને તેને ચલાવનાર ગમે તેવા પ્રમાણિક અને બાહોશ માણસો હોય તોપણ તે ચલાવવા જેટલાં નાણાં ન હોય તો એવી સંસ્થાઓથી કાંઈ પણ લાભ થવાને બદલે ઊલટું નુકસાન જ થાય. સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની આર્થિક સ્થિતિમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થાય એમ લાગતું નથી. સરકાર આ ખર્ચાળ ખાતાં પ્રજાને સોંપી જવાબદારીમાંથી નિરાંતે નીકળી ગઈ છે. તેણે આવકનો મોટો ભાગ પોતાના હસ્તકના ખાતાને માટે કબજે કર્યો છે, છતાં તે ખાતાનો વહીવટ તપાસીએ તો દરવાજા ખુલ્લા રાખી ખાળે ડૂબા મરાતા હોય એવી સ્થિતિ નજરે પડે છે. ટાંકણીઓમાં ઘણું ખર્ચ થતું હોવાથી જ્યાં મળી શકે ત્યાં બાવળના કાંટાનો ઉપયોગ કરવાને હુકમ નીકળ્યો છે. તે ઉપરથી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓને સરકાર શું મદદ કરી શકે એનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો આવશે.” (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-1969:25)

ગાંધી મૂલ્યોનું સરદાર સાહેબના જીવનમાં અનેક ઘણું મહત્વ હતું. આ મૂલ્યો વિકસિત ભારત માટે પણ એટલા જ મહત્વના બની રહે છે. માનવતા, સત્ય, અહિંસા તેમજ સાદગીભર્યું જીવન વિકસિત સમાજનો પાયો હોવો જોઈએ “મહાત્માજીના જન્મદિવસ પછી દિવાળીના તહેવારો આવે છે. ગુજરાતને શોકનો અવસર છે. આ વર્ષે જો આપણે રંગબેરંગી પરદેશી વસ્ત્રો પહેરી દિવાળી મહાલીએ, પકવાનનાં જમણ જમીએ અને આતશબાજી ઉડાવીએ તો તેમના ત્યાગની અને તપશ્ચર્યાની હાંસી જ કરી કહેવાય. આ વર્ષની દિવાળી તો ગુજરાત ગમગીનીમાં જ કાઢી શકે. એકલી આતશબાજીમાં જ ગુજરાતીઓ લાખે રૂપિયાનો ધુમાડો ઉડાવે છે. આ વર્ષે એટલા રૂપિયા બચાવી વિદ્યાપીઠના ફાળામાં આપીએ તોપણ ગુજ-રાતે ઉપાડેલું કામ થાય અને મહાત્માજીનો જન્મદિવસ સારી રીતે ઊજવી શકાય.” (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-1969:32)

ગાંધી અને સેવા એક બીજાના સમાનર્થી છે તેવું સરદાર સાહેબના વિચારોનું કેન્દ્રબિંદુ રહ્યું છે. સમાજસેવાની સાથો-સાથ રાષ્ટ્રની સુરક્ષા તેમજ સ્વતંત્રતા માટે યુવાનોએ હરહંમેશ બલિદાન માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. “ગાંધીજીની પાછળ ગાંડા થનાર, એમની હાજરીમાં એમની જય બોલાવનાર ગુજરાતીઓ ! તમે જાગૃત થાઓ. ગુજરાતની લાજ રાખવી હોય તો આળસ છોડો, નહીં તો કાળ જશે અને કહેવત રહેશે કે જેને જગતે ઓળખ્યા એવા મહાત્મા ગાંધીજીને એક ગુજરાતે ન ઓળખ્યા. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના સાચી દેશદાઝવાળા નવજવાનોએ ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટે ત્યાં સુધી ફક્ત દેશસેવાનું જ કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ. ગુજરાતને મહાત્માજીના કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા છે; ગુજરાત પાસે પૈસો છે, વ્યવસ્થાશક્તિ છે, વિવેક છે; પણ ગુજરાતને કામદારોની એટલે સ્વયંસેવકોની ખોટ છે. જેને દેશદાઝ હોય તે તમામ ગુજરાતીઓએ પોતાનો એક એક છોકરો દેશસેવાના કામમાં આપી દેવો જોઈએ.” (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-1969:39-40)

સરદાર પટેલના મતે શિક્ષણ અને કેળવણીની સંસ્થાઓ હંમેશાં સ્વાયત્ત અને સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ તેવું દ્રઢતાપૂર્ણ માનતા હતા. “આ સ્થિતિને પહોંચી વળવાને સરકારે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો કાયદો કર્યો છે. એ કાયદા પ્રમાણેની યોજના અમલમાં મુકાય તે પહેલાં બંને શહેરનાં કેળવણી મંડળો પોતાની શાળાઓના નિભાવને માટે એક વર્ષનું ખર્ચ ભેળું કરી લઈ ફરજિયાત કાયદાની સામે લડવાની તૈયારી કરે છે. આ સ્વમાનની લડતમાં બન્ને શહેરોની પ્રજાએ ખૂબ રસ લીધો છે. કાર્યવાહકોએ પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવ્યો છે. એટલે આટલી સુંદર લડતને માટે, પોતાનાં બાળકોને સ્વતંત્ર કેળવણી આપતી સંસ્થાઓને નિભાવવા માટે આ ધનાઢ્ય શહેરોમાંથી પૈસા સહેલાઈથી મળવા જ જોઈએ.” (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-1969:47)

કેળવણી અને ન્યાયતંત્રમાં સરકારની કોઈપણ જાતની દખલગીરી સરદાર સાહેબને પસંદ ન હતી. “સરકાર કોઈ રીતે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હિલચાલને તોડી પાડવા માગે છે. એ ચળવળમાં આગળ પડી કામ કરનારાઓને ડરાવવા અને હેરાન કરવાના ઇરાદાથી જ આ દાવો કરેલો. એમાં સરકારની હાર થઈ તેથી કંઈ એ શાંત બેસવાની તો નથી જ. હજી બીજા કંઈક ઉપાય લેશે. હજી તો ફરજિયાત કેળવણીનું નવું હથિયાર આપણે માટે તૈયાર કરવામાં આવેલું છે. તેની સામે લડવાનો વખત હવે આવવાનો છે. આ લડત એવા શુભ યોદ્ધામાં આરંભાયેલી છે કે આપણે અત્યાર સુધી દરેક પ્રસંગે સરકારને હરાવી છે અને હજી પણ હરાવીશું, કારણ કે સત્ય અને ન્યાય આપણા તરફ છે.” (નવજીવન, 22-4-23, પૃષ્ઠ નં. 267) (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-1969:53)

સરદાર પટેલ ભારતીય સમાજના વાસ્તવિક અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ માટે, સામાજિક-આર્થિક વિકાસ તેમજ આઝાદીની લડત માટે ખાદી, સમયનું મૂલ્ય, સ્વદેશી વસ્તુનો ઉપયોગ ખુબજ ઉપયોગી માનતા હતા. “આપણને છોડનાર નથી. માત્ર આપણે કાર્યની ઢબ ફેરવવી જોઈશે. આપણી લડત લંબાઈ છે. ઉત્સાહથી ભારે પરિણામ મેળવવાની આશા રાખવી ન જોઈએ. ઉત્સાહમાં આવેલા કાર્યવાહકો ઉત્સાહ મંદ પડ્યે બોજારૂપ થઈ પડવાનો સંભવ છે. એટલે દરેક બાજુથી આ વિષયનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવો ઘટે છે. તા. ૧૫મી મેને રોજ ભરૂચ મુકામે ગુજરાત પ્રાંતિક વિષયતો અતે એ સંબંધમાં આવેલી ાંધી:ની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. વખત જતાં વાર નહીં લાગે, માટે આજનું કામ કાલ ઉપર ન રાખી શકાય. આવતી કાલનું કામ પણ બને તો આજે જ કરી લેવું જોઈએ. ભારત ખાદીમંડળ આ માસને મ તરીકે પાળવાની માગણી કરે છે. ગુજરાતને ખાદીની ભલામણ કરવાની હોય જ નહીં. માંધીમા: પૂરો થયા પછી ટૂંક સમયમાં ગાંધીજીના પુનરાગમનથી ગુજરાત પાવન થાય એવી આપણે ઉમેદ રાખીએ. એટલે હજી જેમણે પરદેશી કાપડનો ત્યાગ ન કર્યો હોય તે આ માસમાં ત્યાગ કરે અને ગાંધીજીના સ્વાગતને માટે તૈયારી કરે.” (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-1969:74)

કુદરતી આપદા અને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓમાં એકબીજાને પડખે ઉભા રહી સામાજિક સેવા અને ભાઈચારો રાષ્ટ્રના અસ્તિત્વ અને વિકાસ માટે કેટલો મહત્વનો છે તેની ચર્ચા સરદાર પટેલે કરી હતી. “કાઠિયાવાડ ઉપર એકાએક તૂટી પડ્યું છે એમ માનવાને કારણ છે. ગુજરાતે તેમ જ ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓએ અત્યાર સુધી, બીજા પ્રાંતોના સંકટ-નિવારણાર્થે અનેક વેળા છૂટે હાથે મદદ કરી છે. દયાધર્મ ગુજરાતી પ્રજાનો વિશેષ ગુણ મનાયો છે. તેઓ આ ધરના સંકટકાળે

પ્રજાના સંકટ-નિવારણાર્થે તાત્કાલિક મદદ કરવામાં પાછા નહીં પડે એવી મને પૂરી આશા છે.” (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-1969:79)

સરદાર પટેલ માત્ર ભૌગોલિક જ નહિ, પરંતુ સામાજિક રીતે પણ અખંડ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ અત્યંત આવશ્ય માનતા હતા. “ભારતની રાષ્ટ્રિય આઝાદીની લડતમાં છેલ્લા દાયકાઓમાં દેશના ઐક્યને પડકારરૂપ દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન અનેક ગૂંચવણોથી ભરેલો હતો. લોર્ડ વેલેસ્લી અને લોર્ડ ડેલહાઉસી જેવા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ગવર્નર જનરલોએ અનેક દેશી રજવાડાઓને કંપની સરકારની હકુમત નીચે આણ્યાં હતા. પરંતુ ગાંધીયુગ દરમિયાન જેમજેમ આઝાદીના જંગો જીતાતા ગયા તેમતેમ બ્રિટિશ સરકારે લડતને તોડવાના ઈરાદાથી રાજા-રજવાડાઓને સામ્રાજ્યવાદની ધરીમાં મૂકવા માટેનો પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ દેશના વિઘટનની પ્રક્રિયાને ખાળવાના પ્રયાસો દેશી રાજ્યોનાં પ્રજામંડળો દ્વારા થતા ગયા હતા. આ દીશામાં એ સૌથી વધારે મહત્વનું પ્રદાન કોઈએ કર્યું હોય તો તે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કર્યું હતું. તેમણે સામ, દામ, દંડ અને ભેદની નીતિ અપનાવીને છેવટે ભારતમાં સેંકડો નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યોનું ભારતીય સંઘ સાથે જોડાણ કર્યું હતું.” (સ્રોત:જયકુમાર શુક્લ: દશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ:૧૯૮૯:મકરન્દ મહેતા: રામશંકરનો અભિપ્રાય)

સમાજના દરેક સમુદાય, વર્ગ અને જ્ઞાતિના લોકોની ચિંતા સરદાર પટેલ કરતા હતા “મધ્યમવર્ગના ખેડૂતો અને નાનાં નાનાં ગામડાંના વેપારીઓ અતિશય દુઃખી હાલતમાં છે. તેમને ધર્માદાનો રોટલો ખપતો નથી. ખરું દરદ આ વર્ગ ઉપર આવી પડેલું છે. તેમને મદદ દેવાનું કામ બહુ નાજુક છે. છતાં તેનો કંઈ ઉપાય તો શોધવો જ જોઈશે”. (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-1969:81) તેમના માટે સમાજના દરેક વર્ગને વિકસવાની અને વિસ્તરવાની સમાન તકો મળવી જોઈએ.

સરદારના મતે આઝાદી સત્ય અને અહિંસાના રસ્તે પ્રાપ્ત થાય એ મહત્વનું છે. “આ બે પત્રો દ્વારા ગાંધીજી પકડાયા તેની છેલ્લી ઘડી સુધી દેશને પોતાનો સત્ય અને અહિંસાનો સંદેશો આપતા હતા. તેમના કારાવાસ પછી તેમના જે નિષ્ઠાવાન સાથીઓના હાથમાં આ છાપાંઓની વ્યવસ્થા હતી તેમણે ગાંધીજીની સત્ય અને અહિંસાની નીતિને યથાશક્તિ ચાલુ રાખી હતી. પણ આખરે છાપખાનું જપ્ત થયું છે અને અત્યારે સરકારના કબજામાં છે. આમ કરવામાં સરકારનો ઈરાદો સત્યને દાબી દેવાનો છે. કેમ કે તેને સત્યનો ભારે ડર છે. પણ સત્યને જપ્ત કરવાને કોઈ પણ ઓર્ડિનન્સની શક્તિ નથી.” (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-1969:97) આવનારા ભારતીય યુવાપેઢીને સત્ય અને અહિંસાના રસ્તે રાષ્ટ્રને વિકસિત બનાવવાનો આધાર મળી રહે તે માટે આઝાદીની લડતમાં આ બંને મૂલ્યોનું ખૂબ મહત્વ કહી શકાય.

“પટેલે રાજવીઓની દેશભક્તિને અપીલ કરી અને ‘આ પવિત્ર ભૂમિને વિશ્વના દેશોમાં યોગ્ય સ્થાન અપાવવાના કાર્યમાં’તેમની સહાય માગી”(INDIA AFTER GANDHI: RAMCHANDR GUHA: 2025:46)

સરદાર સાહેબ ભારતીય સામાજમાં એકતા અને અખંડિતતાને અસ્તિત્વ અને વિકાસનો આધારભૂત પાયો માનતા હતા. “સરદાર પટેલનું નામ દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણની કામગીરી સાથે એકરૂપ થઈ ગયું છે. તે મહાકાર્યનું એક અનુસંધાન પણ નડિયાદ સાથે સંકળાયેલું છે.

હૈદરાબાદનું વિલીનીકરણ કરવા માટે સરદારે સૈન્ય મોકલવાની ફરજ પડી હતી. પરંતુ હૈદરાબાદ એક વાર ભારતનો હિસ્સો બની ગયા પછી, ત્યાંના નિઝામ પ્રત્યે સરદારે કોઈ પ્રકારની કડવાશ રાખી નહીં. સરદારના મૃત્યુ પછી મણિબહેનના પ્રયાસથી નિઝામ ચેરિટી ફંડમાંથી વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયને સ્ત્રી અધ્યાપન મંદિર બનાવવા માટે રૂ. એક લાખ જેટલું મોટું દાન મળ્યું હતું. તે મકાન સાથે સરદાર પટેલનું નામ જોડવામાં આવ્યું. આમ, મૃત્યુ પછી પણ નડિયાદ અને સરદારનો ઋણાનુબંધ વિવિધ નિમિત્તે ચાલુ રહ્યો. સરદારના જીવનકાર્યનું સચોટ બયાન કરતાં ઉમાશંકર જોશીએ લખ્યું હતું, ‘તેમના શબ્દો શબ્દો નહીં, કાર્યો છે.’ આ ફક્ત સરદારને અંજલિ જ નહીં, સરદારનું ગૌરવ લેવા ઇચ્છતા સૌ કોઈ માટે અંગુલિનિર્દેશ પણ છે.”(સ્ત્રોત:કોઠારી ઉર્વીશ:સરદાર પટેલ અને નડિયાદ:૨૦૨૫:૩૦)

સરદાર સાહેબ ખેડૂતો, નાના વેપારીઓની સાથે સાથે સમાજમાં સદીઓથી હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા શોષિત સમુદાયોને વિકાસની મુખ્ય ધારામાં લાવવા માટેના પ્રયાસો સાથે પણ અવિરતપણે જોડાયેલ હતા. “તા. ૨૯ મી નવેમ્બરે શ્રી ઠક્કરબાપાને ૭૦ વર્ષ પૂરાં થઈ ૭૧ મું વર્ષ બેસે છે. તે પ્રસંગ બાપાની ભારતના દીનદલિતોની અપૂર્વ સેવાને શોભે એવી રીતે ઊજવવાની યોજના દિલ્હીના હરિજન આશ્રમના નિવાસીઓ તરફથી કરવામાં આવી છે અને ગાંધીજીએ એ યોજનાને આશીર્વાદ આપ્યા છે, એ ગુજરાતનાં સૌ ભાઈબહેનોના જાણવામાં આવ્યું જ હશે. હરિજન આશ્રમવાસીઓએ આ પ્રસંગે શ્રી ઠક્કરબાપાને એક નાની થેલી અર્પણ કરવાની કલ્પના કરી એ વિચાર ગાંધીજી પાસે મૂકેલો. ત્યાર પછી ગાંધીજીના આશીર્વાદ અને ઉત્તેજનથી છેવટે રૂપિયા સિત્તેર હજાર જેટલી રકમ ભેગી કરવાનો પ્રયત્ન કરી એ રકમ ઠક્કરબાપાને અર્પણ કરવાનો નિર્ણય થયો છે. ગાંધીજીએ સૂચવ્યું છે કે આખા દેશમાં વસતા ઠક્કરબાપાના મિત્રો અને પ્રશંસકો તરફથી રૂપિયા સિત્તેર હજાર તો રમતાં રમતાં એકઠા કરી શકાય.” (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-૧૯૬૯:૯૯) કોઈપણમાં રાષ્ટ્રને ત્યારે જ વિકસિત કહી શકાય જ્યારે તી સમાજમાં દરેક વર્ગ અને સમુદાયને વિકાસના ફળ સમાન ચાખવા મળે.

આઝાદી માટે બલિદાન આપનાર દરેકને યાદ રાખવા તેમજ આવનાર પેઢીમાં આ બલિદાનોની ગાથાઓ સદીઓ સુધી જીવંત રહે તે આવશ્યક છે. “આજે જ્યારે આપણું જિંદગીની આશા-અભિલાષાઓ પૂરી થતી આપણે નજર સમક્ષ નિહાળી રહ્યાં છીએ, તેમ જ સ્વાતંત્ર્ય માટેની આપણી લડતમાં મળેલ વિજયમાં ભાગ લેવાનું આપણને સદ્ગત્ય સાંપડ્યું છે ત્યારે સ્વાતંત્ર્યની વેદી પર જિંદગીની આહુતિ આપી ગયેલ દેશભક્તોને શ્રદ્ધાંજલિ આપવાની આ ધન્ય ઘડીએ, આપણી પહેલી ફરજ છે. મને આશા છે કે આઝાદીના આ આનંદોત્સવમાં આખો દેશ તેમનું સ્મરણ કર્યા વિના રહેશે નહીં.” (પટેલ મણિબહેન: સંપાદન-૧૯૬૯:૧૦૦). દેશભક્તોને શ્રદ્ધાંજલિ એ આવનાર પેઢીમાં મહામુલી આઝાદીનું મહત્વ, બલિદાન ગાથાઓ, રાષ્ટ્રભક્તિ અને એકતાના મૂલ્યને સદા જીવંત રાખશે.

“સરદાર સાહેબના જીવનમાંથી આપણે ઘણું શીખવા જેવું છે. આપણી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન પ્રથમ શ્રેણીના વીર પુરુષનું છે. આ જીવનચરિતમાં એમનો ઉત્કટ દેશપ્રેમ, અપ્રતિમ અને સ્વાર્થરહિત સેવાભાવના, વિચક્ષણ બુદ્ધિશક્તિ તથા નીડરતાના ગુણો ડગલે

ને પગલે આપણને જોવા મળે છે. ગાંધીજીના એક વફાદાર સાથી અને અનુયાયી તરીકે એમણે અનેક સત્યાગ્રહના મોરચાઓ ઉપર આગેવાની કરી લોકોનું ઘડતર કર્યું. પછી સ્વરાજ આવતાં પંડિત જવાહરલાલજીના સાથી તરીકે એમણે દેશના વહીવટીતંત્રને જવાબદાર અને સુદઢ બનાવ્યું. ઉપરાંત થોડા મહિનાઓમાં જે કુનેહ અને દઢતાથી એમણે દેશી રાજાઓને પેન્શન આપી રાજાખુશીથી હિંદી સંઘમાં ભેળવી દીધા એ એમની સિદ્ધિ જગતના ઇતિહાસમાં પણ અજોડ રહેશે. સ્વ. રાવજીભાઈએ પોતાની સાદી અને સરળ શૈલીમાં અને સુરીલી ભાષામાં આ બધા ઇતિહાસને એમના જીવન પ્રસંગોમાં ભારે ખૂબીથી વણી લીધો છે એ વાચક પોતે જ જોઈ શકશે. સ્વતંત્રતાસંગ્રામના સમયમાં સરદાર સાહેબે કોંગ્રેસના તંત્રને ઘડવામાં અને એને સ્થિરતા અને મજબૂતી આપવામાં જે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો અને ત્યાર પછી સ્વરાજનાં શરૂઆતના વર્ષોમાં એમણે તંત્રને સ્થિર અને સુદઢ કરવામાં જે બાહોશી અને કાર્યક્ષમતાનું દર્શન કરાવ્યું એનો ખ્યાલ આ પુસ્તક પરથી વાચકોને મળશે.” (રાવજીભાઈ પટેલ:૧૯૬૩: હિંદનો સરદાર:પુસ્તક સમિક્ષા:મોરારજી દેસાઈ:છેલ્લું પૃષ્ઠ)

આધુનિક અને વિકસિત ભારતીય સમાજ માટે પ્રેરણા અને દિશાસૂચન: નિષ્કર્ષ

ઉપરોક્ત સાહિત્યોમાં રજૂ થયેલ સામાજિક મુદ્દાઓને કેન્દ્રમાં રાખી સરદાર પટેલના સામાજિક રાજકીય વિચારોમાં અભિવ્યક્ત માનવતાવાદી મૂલ્યોને કેન્દ્રમાં રાખી આધુનિક અને વિકસિત ભારતના સ્વપ્નને પૂરું કરવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. સરદાર પટેલના વિચારોમાં અભિવ્યક્ત સામાજિક મૂલ્યો જેવા કે, સામાજિક એકતા અને પરોપકાર, સદભાવના, પ્રેમ, સામાજિક સહકાર, પર્યાવરણનું જતન, પ્રકૃતિનું પૂજન અને જાળવણી, અતિથિ દેવો ભવ: ની સંસ્કૃતિ, આરોગ્ય પ્રદ અને સાદી જીવનશૈલી, લોભ લાલચથી મુક્ત સમાજ, વિદ્યા અને જ્ઞાનનું સર્વોચ્ચ સ્થાન, પ્રાકૃતિક ખેતી અને પશુપાલન, કલ્યાણ કરનારી રાષ્ટ્ર શક્તિ, નાગરિકોના રાષ્ટ્ર પ્રત્યેના કર્તવ્યો, નૈતિકતા અને ઈમાનદારી, વિકાસમાં સત્યનો આધાર, મહામુલી આઝાદીનું જતન, રોગમુક્ત બનવા આયુર્વેદીક ઔષધી, આદર્શ સમાજનું માનચિત્ર, નદીઓ માટે માતૃત્વની ભાવના અને તેની જાળવણી, વૈશ્વિક બંધુત્વની ભાવના, સમાન માનવા અધિકારો, પૃથ્વીને માતા તારીકોનો દરજ્જો, સ્ત્રી શિક્ષણનું મહત્વ, વગેરે સામાજિક મૂલ્યો દરેક ક્ષેત્રોમાં આધુનિક વિકસિત ભારતના સ્વપ્નને સાકાર કરવામાં દેશા સૂચક બની રહે તેમ છે. ૧૯૪૭ના સર્વાંગી રીતે આધુનિક વિકસિત ભારતના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે બાળકોના સામાજિકિકરણ અને શાળાઓમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી વૈદિક સામાજિક મૂલ્યોના શિક્ષણ ઉપર ભાર મુકવાનો પયત્ન કરવો અનિવાર્ય છે.

ભારતીય સમાજને આધુનિક અને વિકસિત બનાવવા માટે આર્થિકની સાથે સાથે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક રીતે વિકસિત બનાવવાનું લક્ષ્ય અનિવાર્ય છે. સદીઓથી ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિ અને જાતિ અધારતી અનેક દુષણો અને રિવાજો અમુક જ્ઞાતિ અને વર્ગોનું શોષણ કરે છે. આવા સમુદાય સાથે અસ્પૃશ્યતા, ભેદભાવ અને અશોભનીય વર્તન થાય છે. વિકસિત ભારતીય સમાજમાં દરેકને સમાન દરજ્જો, પ્રતિષ્ઠા, આત્મસમાન, અધિકારો, પુરુષપ્રધાન સમાજ વ્યવસ્થાનો અંત, મહિલાઓને સમાન તકો અને દરજ્જો, પર્યાવરણનું જતન અને સુરક્ષા, સમાન ન્યાય અને શિક્ષણ, યુવાપેઢીને માદક પદાર્થોથી દુર રાખવી, તેમજ વિકાસની સમાન તકો મળી રહે તો જ

વાસ્તવિકપણે આપણે વિકસિત બનીશું. આ તમામ સામાજિક મુદ્દાઓને કેન્દ્રમાં રાખી વાસ્તવિક પ્રયત્નો સાથે આધુનિક વિકસિત ભારતના લક્ષ્યાંક નક્કી કરી નક્કર પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, આ પ્રકારનો વિકસિત ભારતીય સમાજ નિર્માણ પામે તો જ સરદાર પટેલને વાસ્તવિક શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી કહી શકાય. સરદાર પટેલનું જીવન અને કાર્ય આજના યુવાનો માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત છે. તેમની નિર્ણય શક્તિ, દ્રઢતા, રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની નિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા અને વ્યવહારિક અભિગમ "આધુનિક અને વિકસિત ભારત" ના લક્ષ્યને હાંસલ કરવા માટે અત્યંત જરૂરી છે. તેઓ ક્યારેય સત્તાની લાલચમાં પડ્યા નહિ અને હંમેશા રાષ્ટ્રહિતને સર્વોપરી રાખ્યું. આજે "સ્ટેચ્યૂ ઓફ યુનિટી" (Statue of Unity) દ્વારા તેમના યોગદાનને સન્માનિત કરવામાં આવ્યું છે, જે તેમની રાષ્ટ્રીય એકતાની વિરાટ સિદ્ધિનું પ્રતીક છે અને "આધુનિક અને વિકસિત ભારત" ના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે સૌને પ્રેરણા આપે છે. સરદાર પટેલનો દ્રષ્ટિકોણ માત્ર રાજકીય એકીકરણ પૂરતો સીમિત નહોતો, પરંતુ તે એક મજબૂત, આત્મનિર્ભર અને સમાનતાવાદી ભારતનું નિર્માણ કરવાનો હતો, જે આજના "વિકસિત અને આધુનિક ભારત" ના લક્ષ્ય સાથે સુસંગત છે.

Reference list:

- (૧) પટેલ મણિબહેન(સંપાદન ૧૯૬૯) સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના લેખો, નવજીવન, અમદાવાદ.
- (૨) પટેલ રવજીભાઈ (૧૯૬૩) હિંદનો સરદાર, નવજીવન, અમદાવાદ.
- (૩) શાહ ગુણવંત (૧૯૮૩) સરદાર એટલે સરદાર, આર.આર.શેઠએન્ડ કંપની, અમદાવાદ.
- (૪) ગુહા રામચંદ્ર (૨૦૨૫) ગાંધી પછીનું ભારત, સાર્થક પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- (૬) ડૉ. શુક્લ જયકુમાર (૧૯૮૯) દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ, યુની. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
- (૭) પટેલ રવજીભાઈ (સંક્ષિપ્ત-૨૦૧૩) હિંદનો સરદાર, STATU OF UNATY, નવજીવન, અમદાવાદ

"લોહપુરુષ સરદાર પટેલ : એકતાના શિલ્પી"

ડૉ. સરોજ પી. પોંકિયા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

સ્વામિનારાયણ યુનિવર્સિટી, કલોલ-ગાંધીનગર

* પ્રસ્તાવના :-

આઝાદ ભારતની સરકારના નાયબ વડાપ્રધાન, ભારતને એક અને અખંડ બનાવનાર, મહાત્મા ગાંધીજીના પદ્મ શિષ્ય અને ગુજરાતના માનીતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને કોણ ન ઓળખે ? પોલાદી પુરુષ તરીકે નામના મેળવનાર સરદાર વલ્લભભાઈ અજબ મુસદગી વીર તરીકે જગતભરમાં નામના મેળવી જનાર સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના નાના ભાઈ થાય. આઝાદીના યજ્ઞમાં આ બાંધવોએ અજબ આત્મભોગ આપી, માતા ગુર્જરીનું નામ જગતભરમાં ઉજવળ કર્યું છે. ભારતના આધુનિક ઇતિહાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્થાન અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ અને અવિસ્મરણીય છે. તેઓ માત્ર સ્વતંત્રતા આંદોલનના આગેવાન નેતા જ નહોતા, પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતના રાજકીય, વહીવટી અને ભૌગોલિક એકીકરણના મુખ્ય શિલ્પી હતા. તેમની દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, અડગ રાષ્ટ્રભક્તિ અને વ્યવહારુ રાજકીય બુદ્ધિએ ભારતને વિખરાવથી બચાવી એક મજબૂત રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થાપિત કર્યું. આ કારણે તેમને “લોખંડી પુરુષ” તથા “ભારતના એકતાના શિલ્પી” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

* જન્મ અને પ્રારંભિક જીવન :-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ 31 ઓક્ટોબર, 1875ના રોજ ગુજરાતના નડિયાદ નજીક કરમસદ ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઝવેરભાઈ પટેલ અને માતાનું નામ લાડબાઈ હતું. તેમના માતા પિતાના તેઓ ચોથા દીકરા હતા. વલ્લભભાઈના પિતા ઝવેરભાઈ સ્વામિનારાયણ પંથના યુસ્ત અનુયાયી હતા. તેઓ ઘણો સમય મંદિરમાં કાઢતા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ગીતોમાં ભક્તિને એક પ્રકારની વીરતા જ માની છે. એવા ભક્તિપ્રધાન વાતાવરણમાં

બાળકના મન પર સંયમ અને સંસ્કાર પડે એ સ્વાભાવિક છે. ખેડૂત પરિવારમાં જન્મેલા વલ્લભભાઈ પટેલ બાળપણથી જ શિસ્ત, સાદગી અને આત્મનિર્ભરતાના ગુણોથી ઘડાયા હતા. પ્રારંભિક શિક્ષણ બાદ તેમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને સફળ વકીલ બન્યા. વ્યવસાયમાં સફળ હોવા છતાં, તેમના મનમાં રાષ્ટ્રસેવાની ભાવના પ્રબળ હતી. મહાત્મા ગાંધીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી તેમના જીવનની દિશા સંપૂર્ણપણે બદલાઈ ગઈ.

*** ગાંધીજીના પ્રભાવ હેઠળ રાજકીય જીવન :-**

વલ્લભભાઈ પોતાના મોટાભાઈની જેમ રાષ્ટ્ર માટેની ચળવળમાં એ હિસ્સારૂપ બનવાનું સપનું મનમાં સંઘરીને બેઠા હતા. તેમને યોગ્ય નેતા અને યોગ્ય મોકાની તલાશ હતી. તે અરસામાં હોમરૂમ લીગના નેજા હેઠળ લાખોની સંખ્યામાં સહીઓ ઉઘરાવવામાં આવી. આ સહીઓવાળી અરજી મોન્ટેગ્યુને મોકલવામાં આવી. આ અરજીના લખાણમાં વલ્લભભાઈને એક રોશનીનાં દર્શન થયા. ગાંધીજી માટે તેમનું મન થોડું બદલાયું અને ત્યારબાદ વલ્લભભાઈને સ્વાભિમાન પ્રેરિત ગાંધીજીની વાત ગમી. તેમના ગાંધીજી માટેના વિચારોમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું બાદમાં તે ગાંધીજીને મળ્યા. પ્રજામાં નવી શક્તિનો ઉદય થાય તેમ ગાંધીજી હૃદયપૂર્વક ઈચ્છતા હતા. વલ્લભભાઈનું આકર્ષણ હવે ગાંધી તરફ ઢળી રહ્યું હતું. ઈ. સ. 1917 પછી સરદાર પટેલ મહાત્મા ગાંધીના વિચારો અને આંદોલનો સાથે સક્રિય રીતે જોડાયા. સત્યાગ્રહ, અહિંસા અને રાષ્ટ્રસેવાનાં મૂલ્યોને તેમણે પોતાના જીવનનો આધાર બનાવ્યો. તેમણે વ્યક્તિગત સુખ-સુવિધાઓનો ત્યાગ કરી સંપૂર્ણ રીતે રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં પોતાને સમર્પિત કર્યા.

*** ખેડા સત્યાગ્રહ (1918) :-**

ખેડા જિલ્લામાં ચારઆનાથી ઓછો પાક ઉતર્યો હતો. કાયદો એવો હતો કે ચાર આનાથી ઓછો પાક ઉતરે તો મહેસૂલની વસૂલી કરવામાં ન આવે. રેવન્યુ ખાતાના અધિકારીઓએ ખોટી રીતે મહેસૂલની ઉઘરાણી કરવાનું શરૂ કર્યું. એટલે કેટલાક આગેવાનોએ આ બાબતમાં સરકાર પાસે વાત મૂકી પણ સરકાર મહેસૂલ વસૂલવા તત્પર હતી. અંતે ગાંધીજી પાસે આ વાત મૂકવામાં આવી. ગાંધીજી કેટલાક ગામોમાં ખુદ તપાસ કરીને સત્ય જાણી અને સત્યાગ્રહ કરવાનું નક્કી કર્યું.

તા. 16મી એપ્રિલ, 1917 ના રોજ નડિયાદમાં સભા બોલાવવામાં આવી. જેમાં વલ્લભભાઈ પણ સુટ બુટમાં સજ્જ થઈને તે સભામાં ગયા. ૪૦૦ ગામનો લિખિત હેવાલ લેવાનો હતો. તે માટે અલગ અલગ ટુકડીઓ બનાવવામાં આવી જેમાં વલ્લભભાઈ પણ એક ટુકડીમાં જોડાયા. વલ્લભભાઈ પટેલ ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થયા તેમણે ગાંધીજીને સહકાર આપવાનું ઠરાવી દીધું પોતાનો નિર્ણય તેમણે ગાંધીજીને જણાવી દીધો અને તે છેવટ સુધી ગાંધીજી સાથે રહ્યા ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં તેમણે જનતાને સબળ નેતાગીરી પણ પૂરી પાડી..આ સમયે સરદાર પટેલે ખેડૂતોએ કર ન ચૂકવવાની ચળવળનું નેતૃત્વ કર્યું.આ સત્યાગ્રહે દર્શાવ્યું કે વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર રાજકીય નેતા નહીં, પરંતુ ખેડૂતોના સાચા પ્રતિનિધિ હતા. આ આંદોલન તેમની નેતૃત્વ ક્ષમતાનું પ્રથમ મોટું પ્રદર્શન હતું.

* બારડોલી સત્યાગ્રહ અને “સરદાર” ઉપાધિ :-

બારડોલી તાલુકાની વસ્તી તે સમયે ૮૮,૦૦૦ ની હતી તેમાં ૫૦ ટકા થી વધારે લોકો આદિવાસી સમાજના હતા.આ લોકો ઊંચું મહેસૂલ ક્યાંથી ભરી શકવાના હતા ? આથી સરકાર સામે પ્રચંડ વિરોધ ઉઠ્યો મામલો છેક ગાંધીજી સુધી પહોંચ્યો. બારડોલીના સ્થાનિક આગેવાનો આંદોલન શરૂ કરતાં પહેલાં ગાંધીજીના આશીર્વાદ લેવા ગયા ત્યારે ગાંધીજીએ તેમને વલ્લભભાઈને મળવાનું કહ્યું એટલે કલ્યાણજીભાઈ અને કુંવરજીભાઈ વલ્લભભાઈને મળ્યા. વલ્લભભાઈ પટેલે આંદોલનનું નેતૃત્વ સંભાળવાની તૈયારી બતાવી. સરદાર પટેલના નેતૃત્વમાં ખેડૂતોએ કર ચૂકવવાનો ઇનકાર કર્યો.

આ સત્યાગ્રહ સંપૂર્ણ રીતે સફળ રહ્યો અને સરકારે કરવેરો પાછો ખેંચવો પડ્યો. સરદાર પર ચોમેરથી અભિનંદનની વર્ષા વરસી.પરંતુ સફળતાથી છકી જાય તેવું તેમનું વ્યક્તિત્વ ન હતું. તેમને સામે ચાલીને સરકારનો આભાર માન્યો. પત્રિકાઓ છપાવીને ખેડૂતોમાં વહેંચી તેમાં લખ્યું હતું કે.. "આપણી ટેક જાળવવા સારું આપણે ઈશ્વરનો પાડ માનીએ આપણે હવે જૂનું મહેસૂલ ભરવાનું છે, વધારો ભરવાનો નથી જૂનું મહેસૂલ ભરવાની તૈયારી સૌ કરી મૂકશો એવી આશા

રાખું છું ભરવાનું સમય થઈ જાણ કરીશું"આ જીત પછી જનતાએ વલ્લભભાઈ પટેલને પ્રેમપૂર્વક
“સરદાર”ની ઉપાધિ આપી. ત્યારથી તેઓ “સરદાર પટેલ” તરીકે ઓળખાયા.

સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં યોગદાન :-

સરદાર પટેલે અસહકાર આંદોલન, સવિનય કાનૂન ભંગ આંદોલન દાંડીક્ષ્યમાં તો તેમણે કાર્યક્રમમાં જાગૃતિ ફેલાવી હતી. 11 મી ફેબ્રુઆરીના રોજ ગુજરાતના નેતા તરીકે તેમને પ્રથમ ભાષણ ભરુચમાં આપ્યું હતું જે ખૂબ અસરકારક હતું. વલ્લભભાઈના ભાષાનો ધ્વનિ સરકારના કારણે અથડાયો અને સરકાર હચમચી ગઈ દાંડીક્ષ્ય પહેલાં વલ્લભભાઈને મુક્ત રીતે કરતા રાખવામાં ડરી ગયેલી સરકારને જોખમ દેખાયું. વલ્લભભાઈ પટેલની ધરપકડનો નિર્ણય લેવાઈ ગયો. વલ્લભભાઈને સાબરમતી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા વલ્લભભાઈ માટે આ સર્વ પ્રથમ જેલયાત્રા હતી. કરેંગે મરેંગેની સ્વાતંત્ર્ય સામે અંગ્રેજ સરકારે ભયંકર દમન આચર્યું હતું. ગાંધીજીના ચરવાડા જેલમાં કેદ કર્યા તેમજ સરદારશ્રીને અહમદનગરના કિલ્લામાં ગિરફતાર કર્યા. છેલ્લા જેલ જીવનમાં સરદારજીના આંતરડા ઉપર વધારે અસર થઈ ગાંધીજીને તેમની સતત ચિંતા થતી હતી, પરંતુ સરદાર તો લોખંડી મનોબળ પર જ જીવતા હતા. અને ભારત છોડો આંદોલનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. તેઓ અનેકવાર જેલ ગયા, પરંતુ તેમનો સંકલ્પ ક્યારેય ડગમગ્યો નહીં. તેઓ કોંગ્રેસના સંગઠનને મજબૂત બનાવવામાં અગ્રેસર રહ્યા. પાર્ટીનું વહીવટી શિસ્તબદ્ધ માળખું ઉભું કરવામાં સરદાર પટેલનો ફાળો મહત્વપૂર્ણ હતો.

*** સ્વતંત્ર ભારત સામેનો સૌથી મોટો પડકાર :-**

15 મી ઓગસ્ટ, 1947માં ભારત સ્વતંત્ર થયું તેના બે ભાગ પડ્યા ભારત અને પાકિસ્તાન. તે વખતે કેટલીક ગંભીર સમસ્યા ઊભી થઈ હતી જેવી કે કોમી રમખાણો પર કાબૂ મેળવવો, નિર્વાસિતોના પુનઃ વસવાટ, દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ, સુધ્ધ રાજ્ય વ્યવસ્થાનું નિર્માણ. આ તમામ સમસ્યાઓ ખૂબ જટિલ હતી જેમાં સરદારે આ તમામ સમસ્યાઓમાં સ્વયં, દ્રઢતા અને દીર્ઘદ્રષ્ટિથી એવી રીતે ઉકેલી નાખી કે જગતના ઇતિહાસમાં એનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે. એકતા અને

અખંડિતતા માટે સરદાર પટેલ ખૂબ જ ઝઝૂમ્યા હતા.આ સમયગાળામાં સરદાર પટેલને ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી તરીકે જવાબદારી સોંપવામાં આવી.

* દેશી રજવાડાંઓનું એકીકરણ – એક અદ્વિતીય સિદ્ધિ :-

દસમી જુલાઈ,ના રોજ પોતાના નિવાસસ્થાને કેટલાક રાજાઓ અને રજવાડાંઓના દીવાનોને આમંત્રણ આપ્યું. વલ્લભભાઈએ નિખાલસતાથી પોતાના મુદ્દા રજૂ કર્યા, જે રાજ્યોના રાજાઓ તથા સમગ્ર દેશના હિતમાં હતા. રાજાઓને વલ્લભભાઈની વાતમાં દીર્ઘદ્રષ્ટિના દર્શન થયા અખંડ ભારતનું ઉજ્જવળ ચિત્ર હૃદયમાં ઊભરી આવ્યું. વળી તેમાં રાજ્યોને પડાવી લેવાની વાત ક્યાંય દેખાતી ન હતી.

સ્વતંત્રતા સમયે ભારતમાં આશરે 565 દેશી રજવાડાઓ હતાં. જો આ રજવાડાંઓ અલગ રહેતાં તો ભારત નાના-નાના દેશોમાં વિભાજિત થઈ જાય તેમ હતું.સરદાર પટેલે રાજકીય સમજ કાનૂની દ્રષ્ટિ, દબાણ અને સંવાદ અને જરૂર પડ્યે સૈન્ય શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આ રજવાડાંઓને ભારત સંઘમાં સામેલ કર્યા.

(અ) જૂનાગઢ:-

1947માં ભારતને સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ દેશ સામે સૌથી મોટો પડકાર હતો દેશી રજવાડાઓનું એકીકરણ. તેમાં જૂનાગઢ રાજ્યનો પ્રશ્ન અત્યંત સંવેદનશીલ અને જટિલ હતો. જૂનાગઢ એક કાઠિયાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)માં આવેલું રાજ્ય હતું. અહીં શાસક: મુસ્લિમ નવાબ (મહાબત ખાન) જનસંખ્યા: આશરે 80% હિંદુ ભૌગોલિક રીતે જૂનાગઢ ભારતની અંદર આવેલું હતું અને પાકિસ્તાનથી તેનો સીધો સંપર્ક ન હતો. નવાબનો પાકિસ્તાનમાં વિલયનો નિર્ણય 15 ઓગસ્ટ 1947 પછી જૂનાગઢના નવાબે અચાનક પાકિસ્તાન સાથે વિલય કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો.આ નિર્ણયલોકમત વિરુદ્ધ હતો.ભૌગોલિક રીતે અયોગ્ય હતો. ભારતની અખંડતા માટે ખતરારૂપ હતો.આથી સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર અને ભારતભરમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. સરદાર પટેલનો અભિગમ તત્કાલીન ગૃહમંત્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે જૂનાગઢના પ્રશ્નને રાષ્ટ્રીય એકતાના મુદ્દા તરીકે લીધો.તેમનો સ્પષ્ટ મત હતો કે....“ભારતની ભૂમિ પર આવેલું કોઈ રાજ્ય વિદેશી રાષ્ટ્રમાં જોડાઈ

શકે નહીં.”પટેલજી માટે આ માત્ર રાજકીય નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાનનો પ્રશ્ન હતો. લોકશાહી અને કાનૂની માર્ગ અપનાવવો સરદાર પટેલે સૈન્ય કાર્યવાહી કરતાં પહેલાં રાજકીય દબાણ વહીવટી નિયંત્રણ લોકમતનો આધાર જેવા ઉપાયો અપનાવ્યા. તેમણે લોકશાહી માર્ગે પ્રશ્ન ઉકેલવાની પસંદગી કરી.

*** આરઝી સરકાર (આરઝી હુકુમત) :-**

જૂનાગઢના લોકોના અસંતોષને કારણે શામળદાસ ગાંધીના નેતૃત્વમાં “આરઝી હુકુમત” (અસ્થાયી સરકાર) રચાઈ.સરદાર પટેલે આ સરકારને નૈતિક અને વહીવટી સહયોગ આપ્યો, જેથી લોકોનો અવાજ મજબૂત બની શકે.ભારત સરકારનો હસ્તક્ષેપ જૂનાગઢમાં અશાંતિ અને વહીવટી અસ્તવ્યસ્તતાને કારણે નવાબ રાજ્ય છોડીને પાકિસ્તાન ગયા. આ સ્થિતિમાં સરદાર પટેલે જૂનાગઢનો વહીવટ ભારત સરકારના હાથે લેવાયો. રાજ્યમાં શાંતિ અને કાયદો-વ્યવસ્થા પુનઃસ્થાપિત કરી. સરદાર પટેલના આદેશથી ફેબ્રુઆરી 1948માં જૂનાગઢમાં જનમત સંગ્રહ યોજાયો. પરિણામે 99%થી વધુ લોકોએ ભારત સાથે વિલયના પક્ષમાં મત આપ્યો.આ લોકશાહી નિર્ણયથી જૂનાગઢ સત્તાવાર રીતે ભારતનો ભાગ બન્યું. જૂનાગઢના પ્રશ્નમાં સરદાર પટેલે સૈન્ય શક્તિનો મર્યાદિત ઉપયોગ લોકમતનો સન્માન આંતરરાષ્ટ્રીય ટીકા ટાળવી જેવાં પાસાંઓનું સંતુલન સાધ્યું.તેમણે સાબિત કર્યું કે દૃઢતા સાથે લોકશાહી પણ શક્ય છે.જૂનાગઢના વિલયથી સૌરાષ્ટ્રની એકતા સુનિશ્ચિત થઈ ભારતની ભૌગોલિક અખંડતા મજબૂત બની દેશી રજવાડાંઓને સ્પષ્ટ સંદેશ મળ્યો કે ભારત સરકાર એકીકરણ મુદ્દે દૃઢ છે.

***હૈદરાબાદ નો પ્રશ્ન :-**

હૈદરાબાદનું ક્ષેત્રફળ અને જનસંખ્યા પ્રમાણે વિશાળ રાજ્ય હતું. શાસક: મુસ્લિમ નિઝામ (મીર ઓસ્માન અલી ખાન)જનસંખ્યા: આશરે 85% હિંદુ હતા. ભૌગોલિક રીતે હૈદરાબાદ ભારતના મધ્યભાગમાં આવેલું હતું, એટલે તેનું અલગ રહેવું ભારતની એકતા માટે મોટો ખતરો હતો. નિઝામની સ્વતંત્ર રહેવાની ઈચ્છા સ્વતંત્રતા સમયે નિઝામે ભારત સાથે વિલયનો ઇનકાર કર્યો

પોતે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે રહેવાની જાહેરાત કરી આ નિર્ણય લોકમત વિરુદ્ધ ભૌગોલિક રીતે અયોગ્ય અને ભારતની અખંડતા માટે જોખમજનક હતું.

સરદાર પટેલનો દૃઢ અભિગમ “ભારતના હૃદયમાં વિદેશી કે સ્વતંત્ર રાજ્ય રહેવું સહનશીલ નથી.” પટેલજી શરૂઆતથી જ દૃઢ અને સ્પષ્ટ હતા કે હૈદરાબાદનો અંતિમ ઉકેલ ભારત સાથે વિલય જ હોવો જોઈએ. વાટાઘાટો અને સ્ટેન્ડસ્ટિલ એગ્રીમેન્ટ સરદાર પટેલે પહેલાં શાંતિપૂર્ણ માર્ગ અપનાવ્યો. ભારત સરકાર અને નિઝામ વચ્ચે સ્ટેન્ડસ્ટિલ એગ્રીમેન્ટ (1947) થયો તેના હેઠળ હૈદરાબાદનો વહીવટ હાલત જાળવવાનો નિર્ણય થયો. પરંતુ નિઝામે આ કરારનું પાલન ન કર્યું હૈદરાબાદમાં નિઝામના સમર્થક રજાકારો દ્વારા હિંસા લૂંટ હિંદુઓ પર અત્યાચાર વધવા લાગ્યા. આથી રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા સંપૂર્ણપણે બગડી ગઈ. હૈદરાબાદની સ્થિતિ અસહ્ય બનતા સરદાર પટેલે શાંતિપૂર્ણ ઉકેલ શક્ય નથી એવું નક્કી કર્યું. તેમણે સૈન્ય કાર્યવાહીનો નિર્ણય લીધો, જે “ઓપરેશન પોલો” તરીકે ઓળખાય છે. ભારતીય સેનાએ ઝડપી અને નિયંત્રિત કાર્યવાહી કરી. હિંસા ઓછી રાખવામાં આવી અને નાગરિકોને નુકસાન ન થાય તેનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું. ઓપરેશન પોલો પછી નિઝામે ભારત સાથે વિલય સ્વીકાર્યો. હૈદરાબાદ સત્તાવાર રીતે ભારતનો ભાગ બન્યું. ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય એકતા મજબૂત થઈ નિઝામને રાજ્યપ્રમુખ (રાજપ્રમુખ) તરીકે સન્માનજનક સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

હૈદરાબાદના પ્રશ્નમાં સરદાર પટેલે શાંતિપૂર્ણ વાટાઘાટ, કડક સૈન્ય કાર્યવાહી, માનવતા અને શિસ્ત, જવાં તત્વોનું સંતુલન સાધ્યું. તેમણે સાબિત કર્યું કે રાષ્ટ્રહિતમાં કઠોર નિર્ણય પણ જરૂરી બને છે.

* કાશ્મીરનો પ્રશ્ન:-

શાસક: મહારાજા હરિ સિંહ (હિંદુ) હતો. જનસંખ્યા: બહુમતી મુસ્લિમ હતી. ભૌગોલિક સ્થિતિ: ભારત-પાકિસ્તાનની સરહદે. આ કારણે કાશ્મીરનો પ્રશ્ન અતિ સંવેદનશીલ બની ગયો. સ્વતંત્રતા સમયે મહારાજા હરિ સિંહ neither ભારત nor પાકિસ્તાન સાથે તાત્કાલિક વિલય કરવા માંગતા

હતા. તેઓ રાજ્યને સ્વતંત્ર રાખવાની આશા રાખતા હતા, જે લાંબા ગાળે અસ્થિર અને જોખમી હતું.

તત્કાલીન ગૃહમંત્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ હતું: “ભારતની સરહદે આવેલું રાજ્ય અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં રહી શકે નહીં.” સરદાર માનતા હતા કે...ભૌગોલિક,,વહીવટીઅને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ કાશ્મીરનું ભારત સાથે વિલય અનિવાર્ય છે.ઓક્ટોબર 1947માં પાકિસ્તાન સમર્થિત કબાયલી હુમલાખોરોએ કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું. આથી રાજ્યમાં અફરાતફરી ફેલાઈ હતી.મહારાજા હરિ સિંહે ભારતની મદદ માગી સરદાર પટેલના માર્ગદર્શન હેઠળ મહારાજા હરિ સિંહે 26 ઓક્ટોબર 1947ના રોજ ભારત સાથે વિલય પત્ર પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા.આ વિલય કાનૂની અને સંવિધાનિક રીતે માન્ય હતો.વિલય પછી ભારત સરકારે તરત જ ભારતીય સેનાને કાશ્મીરમાં મોકલી કબાયલી આક્રમણ રોક્યું આ ઝડપી નિર્ણયમાં પટેલની દૃઢતા અને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા પ્રત્યેની સંવેદનશીલતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાશ્મીર અને સરદાર પટેલ : એક સંતુલિત દૃષ્ટિકોણ સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે કાશ્મીરનો મુદ્દો નહેરુ સાથે વધુ જોડાય છે, પરંતુ: વિલય પ્રક્રિયામાં પટેલની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ હતી. તેઓ કાશ્મીરને અન્ય રજવાડાઓની જેમ જ ભારતનો અવિભાજ્ય ભાગ માનતા હતા. વિશેષાધિકારો લાંબા ગાળે સમસ્યા ઊભી કરી શકે રાષ્ટ્રીય એકતા સર્વોપરી હોવી જોઈએ.આથી, તેઓ કાશ્મીર માટે સ્થાયી વિશેષ સ્થિતિ રાખવાના પક્ષમાં ન હતા, પરંતુ તે સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં સમજૂતીઓ કરવામાં આવી.

* ભારતની વહીવટી વ્યવસ્થાના શિલ્પી :-

સ્વતંત્ર ભારતના નિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન માત્ર રાજકીય એકીકરણ પૂરતું સીમિત નથી. તેમણે ભારત માટે એક મજબૂત, કાર્યક્ષમ અને શિસ્તબદ્ધ વહીવટી વ્યવસ્થા ઊભી કરી, જે આજે પણ દેશની એકતા અને સ્થિરતાનો આધારસ્તંભ છે. આ કારણે તેમને યોગ્ય રીતે “ભારતની વહીવટી વ્યવસ્થાના શિલ્પી” કહેવાય છે.

1947 પછી ભારત સામે ગંભીર વહીવટી સમસ્યાઓ હતી: અંગ્રેજોની શાસનવ્યવસ્થા તૂટી રહી હતી,દેશી રજવાડાઓનું વિલય થતું હતું,શરણાર્થી સમસ્યા, અશાંતિ અને કાયદો-વ્યવસ્થાનો

પ્રશ્ન, કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સંતુલન સ્થાપવાનો પડકાર આ તમામ પરિસ્થિતિમાં સરદાર પટેલે મજબૂત વહીવટી માળખું ઊભું કરવાનો સંકલ્પ લીધો. અંગ્રેજી કાળની ICS (Indian Civil Service) ને ઘણા નેતાઓ રદ કરવા માગતા હતા, કારણ કે તેને બ્રિટિશ શાસનનું સાધન માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ સરદાર પટેલે દૃઢતાપૂર્વક જણાવ્યું કે..."જો તમને મજબૂત ભારત જોઈએ, તો મજબૂત વહીવટી સેવા જરૂરી છે." તેમણે ICSને રૂપાંતરિત કરી ભારતીય વહીવટી સેવા (IAS) તરીકે ચાલુ રાખી. સરદાર પટેલે સિવિલ સર્વિસને ભારતની "સ્ટીલ ફેમ" ગણાવી.તેમનો મત હતો કે...રાજકીય નેતૃત્વ બદલાય શકે પરંતુ વહીવટ સતત અને નિષ્પક્ષ હોવી જોઈએ IAS, IPS જેવી સેવાઓએ દેશી રજવાડાઓના વિલયમાં કાયદો-વ્યવસ્થા જાળવવામાં વિકાસકાર્યો અમલમાં મૂકવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી.

સરદાર પટેલના પ્રયાસોથી IAS (Indian Administrative Service), IPS (Indian Police Service) જવાં અખિલ ભારતીય સેવાઓ રચાઈ.આ સેવાઓ કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સંકલન સાધે છે. રાષ્ટ્રીય એકતા મજબૂત કરે છે. સંઘીય વ્યવસ્થાને સ્થિરતા આપે છે.સરદાર પટેલ વહીવટમાં શિસ્ત,નૈતિકતા,ફરજભાવ,પર ભાર મૂકતા હતા.તેઓ માનતા હતા કે ભ્રષ્ટાચાર અને ઢીલાશ રાષ્ટ્ર માટે ઘાતક છે. સરદાર પટેલ સિદ્ધાંતો સાથે સમજૂતી કરતા નહોતા.મુશ્કેલ સમયે કઠોર નિર્ણય લેતા હતા. પરિણામ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા આ ગુણોએ વહીવટી તંત્રને દૃઢતા આપી.આજે ભારત વિશાળ દેશ હોવા છતાં એકસમાન વહીવટી માળખું ધરાવે છે. તેનું મૂળ સરદાર પટેલના વિચારોમાં છે. IAS-IPS અધિકારીઓ દેશના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં સેવા આપી રહ્યા છે, જે પટેલની કલ્પનાનું સાકાર સ્વરૂપ છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિના ભારતની વહીવટી વ્યવસ્થા આજે જે સ્વરૂપે છે તે કલ્પનીય નથી.તેમણે રાજકીય સ્વતંત્રતાને વહીવટી સ્થિરતા સાથે જોડીને દેશને મજબૂત પાત્રો આપ્યો.

***સંવિધાનસભામાં યોગદાન :-**

ભારતના સંવિધાનના નિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ સંવિધાનસભાના પ્રભાવશાળી સભ્ય જ નહોતા, પરંતુ અનેક મુખ્ય સમિતિઓના અધ્યક્ષ

તરીકે તેમણે ભારતના ભવિષ્યના રાજકીય, વહીવટી અને સામાજિક માળખાને દૃઢ આધાર આપ્યો. તેમની દૃષ્ટિ વ્યવહારુ, રાષ્ટ્રહિત કેન્દ્રિત અને દીર્ઘકાલીન હતી.

1. મુખ્ય સમિતિઓના અધ્યક્ષ

સરદાર પટેલ સંવિધાનસભાની નીચેની મહત્વપૂર્ણ સમિતિઓના અધ્યક્ષ રહ્યા:

1. મૂળભૂત અધિકાર સલાહકાર સમિતિ (Advisory Committee on Fundamental Rights)
2. અલ્પસંખ્યકો, આદિવાસીઓ અને અનુસૂચિત જાતિઓ માટેની સમિતિ
3. પ્રાંતીય સંવિધાન સમિતિ (Committee on Provincial Constitution)

આ સમિતિઓ દ્વારા તેમણે નાગરિક અધિકારો અને સંઘીય માળખાના મૂળ સિદ્ધાંતો ઘડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી.

2. મૂળભૂત અધિકારો અંગે દૃષ્ટિ

સરદાર પટેલ મૂળભૂત અધિકારોના સમર્થક હતા, પરંતુ તેઓ માનતા હતા કે:

અધિકારો સાથે ફરજો હોવી જરૂરી છે

અતિશય અધિકારવાદ રાષ્ટ્રીય એકતા માટે જોખમી બની શકે

તેમની દૃષ્ટિ સંતુલિત હતી — સ્વતંત્રતા સાથે શિસ્ત.

3. અલ્પસંખ્યકો અને સામાજિક ન્યાય

અલ્પસંખ્યકોના રક્ષણ અંગે પટેલે સમાન નાગરિક અધિકાર કાયદા સામે સમાનતા પર ભાર મૂક્યો. તેઓ સ્થાયી અલગ ચૂંટણી પદ્ધતિના વિરોધી હતા, કારણ કે તે રાષ્ટ્રને વિભાજિત કરી શકે.

4. આદિવાસી અને અનુસૂચિત જાતિઓ માટે વિચાર

સરદાર પટેલ આદિવાસી અને અનુસૂચિત જાતિઓ માટે રક્ષણાત્મક નીતિઓ, સામાજિક ઉન્નતિ, શિક્ષણ અને પ્રતિનિધિત્વ જવાં મુદ્દાઓના સમર્થક હતા, પરંતુ તેમને મુખ્ય પ્રવાહથી અલગ રાખવાના પક્ષમાં ન હતા.

5. કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો

સરદાર પટેલ મજબૂત કેન્દ્રના સમર્થક હતા.તેમનો મત હતો કે..નવો દેશ વિભાજન બાદની અસ્થિરતા ને ધ્યાનમાં રાખીને કેન્દ્રને પૂરતી સત્તા હોવી જરૂરી છે. પરંતુ સાથે તેમણે રાજ્યોને વહીવટી સ્વાયત્તતા આપવાની જરૂરિયાત પણ સ્વીકારી.

6. અખિલ ભારતીય સેવાઓ અંગે અભિગમ

સંવિધાનસભામાં સરદાર પટેલે **અખિલ ભારતીય સેવાઓ (IAS, IPS)**ના સમાવેશ માટે દ્રઢ દલીલો કરી.

તેમણે જણાવ્યું કે, “આ સેવાઓ ભારતની એકતા જાળવનાર સ્ટીલ ફેમ છે.”આ દૃષ્ટિએ સંવિધાનમાં અખિલ ભારતીય સેવાઓનો સમાવેશ થયો.

7. ભાષા અને રાષ્ટ્રીય એકતા

ભાષા મુદ્દે સરદાર પટેલ સંવાદ,સહનશીલતા, રાષ્ટ્રીય એકતા પર ભાર મૂકતા હતા. તેઓ ભાષા આધારિત વિભાજનથી સાવધાન રહેવાની ચેતવણી આપતા. તેમણે કાયદાકીય સ્પષ્ટતા અને વહીવટી કાર્યક્ષમતાને મહત્વ આપ્યું.

* રાષ્ટ્રીય એકતા અને શિસ્ત :-

સરદાર પટેલ માટે રાષ્ટ્ર સર્વોપરી હતું. તેઓ ભાષા, ધર્મ, જાતિ અને પ્રદેશીય રાજકારણથી ઉપર ઉઠીને ભારતની એકતા માટે કાર્યરત રહ્યા.તેમની રાજનીતિ ભાવનાત્મક કરતાં વધુ વ્યવહારુ અને રાષ્ટ્રહિત આધારિત હતી.સ્વતંત્રતા બાદ ભારત વિવિધ ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને પ્રદેશોમાં વિભાજિત હતું. આવી પરિસ્થિતિમાં દેશને એકસૂત્રમાં બાંધવાનું કાર્ય સરદાર પટેલે દૃઢ નેતૃત્વ અને કડક શિસ્ત દ્વારા કર્યું.

સરદાર પટેલ માટે રાષ્ટ્ર સર્વોચ્ચ હતું.તેઓ માનતા હતા કે: જાતિ, ધર્મ, ભાષા અને પ્રદેશીય ઓળખ રાષ્ટ્રથી ઉપર ન હોવી જોઈએ રાષ્ટ્રીય હિત સામે વ્યક્તિગત કે સમૂહ હિત નાનું હોવું જોઈએ.આ વિચારધારાના આધારે તેમણે વિખરાયેલા ભારતને એકતા આપી. દેશી રજવાડાઓનું એકીકરણ અને એકતા 565 દેશી રજવાડાઓને ભારત સંઘમાં સામેલ કરવાનું કાર્ય

સરદાર પટેલે કર્યું. જુનાગઢ, હૈદરાબાદ, કાશ્મીર જવાં જટિલ પ્રશ્નોમાં તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવા કઠોર પરંતુ જરૂરી નિર્ણયો લીધા.

* વ્યક્તિત્વ અને નેતૃત્વના ગુણ :-

1. દૃઢ ઈચ્છાશક્તિ

સરદાર પટેલ અડગ સંકલ્પ ધરાવતા નેતા હતા. એકવાર નિર્ણય લઈ લેતા પછી તેઓ કોઈપણ દબાણ સામે ઝૂકતા નહોતા. દેશી રજવાડાઓના એકીકરણમાં તેમની આ દૃઢતા સ્પષ્ટ દેખાય છે.

2. વ્યવહારુ અને વાસ્તવિક અભિગમ

તેમની રાજનીતિ ભાવનાત્મક નહીં પરંતુ વ્યવહારુ હતી. તેઓ પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરીને નિર્ણય લેતા, જેનાથી રાષ્ટ્રહિતને પ્રાથમિકતા મળતી.

3. શિસ્તપ્રિયતા

સરદાર પટેલ શિસ્તના કડક સમર્થક હતા. તેઓ માનતા હતા કે શિસ્ત વિના સ્વતંત્રતા અસ્થિર બની જાય છે. વહીવટ, રાજકારણ અને જાહેર જીવનમાં શિસ્ત પર તેમનો વિશેષ ભાર હતો.

4. સાદગી અને નિષ્ઠા

વ્યક્તિગત જીવનમાં સરદાર પટેલ અત્યંત સાદા અને નિષ્ઠાવાન હતા. સત્તા કે વૈભવ પ્રત્યે તેમને કોઈ લાલચ નહોતી, જેનાથી તેમની વિશ્વસનીયતા વધી.

5. સ્પષ્ટ અને દ્રઢ નિર્ણય ક્ષમતા

તેઓ ઓછું બોલતા પરંતુ સ્પષ્ટ બોલતા.

હૈદરાબાદ, જુનાગઢ જેવા પ્રશ્નોમાં લીધેલા ઝડપી અને દ્રઢ નિર્ણયો તેમની નેતૃત્વ ક્ષમતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

6. સંગઠન કુશળતા

સરદાર પટેલ કોંગ્રેસ સંગઠનના મજબૂત શિલ્પી હતા. તેમણે કાર્યકર્તાઓમાં શિસ્ત, જવાબદારી અને સંકલન સ્થાપિત કર્યું.

7. લોકશાહી મૂલ્યોમાં વિશ્વાસ

તેઓ લોકશાહીમાં અડગ વિશ્વાસ ધરાવતા હતા, પરંતુ લોકશાહીનો અર્થ અશિસ્ત નથી એવું તેઓ સ્પષ્ટ માનતા.

8. રાષ્ટ્રપ્રથમ ભાવના

સરદાર પટેલ માટે વ્યક્તિ, પક્ષ કે પ્રદેશ કરતાં રાષ્ટ્ર સર્વોપરી હતું. દરેક નિર્ણયમાં તેમણે રાષ્ટ્રહિતને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું.

9. સંકટકાળીન નેતૃત્વ

વિભાજન, હિંસા અને અસ્થિરતાના સમયમાં તેમણે શાંત, દૃઢ અને સાહસિક નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું.

10. કર્તવ્યનિષ્ઠ અને જવાબદારીભાવ

તેઓ પોતાની ફરજ પ્રત્યે સંપૂર્ણ નિષ્ઠાવાન હતા. જવાબદારી સ્વીકારીને પરિણામ સુધી પહોંચાડવાનું તેમનું નેતૃત્વ વિશેષ હતું.

*અવસાન :-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું અવસાન 15 ડિસેમ્બર, 1950ના રોજ મુંબઈમાં થયું. સ્વતંત્ર ભારતના નિર્માણમાં અવિરત સેવા આપ્યા બાદ તેમનું નિધન થયું. તેમના અવસાન સમયે ભારતે પોતાનો સૌથી દૃઢ અને વિશ્વસનીય નેતા ગુમાવ્યો. તેમનો અંતિમ સમયગાળો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ મુશ્કેલ રહ્યો, પરંતુ અંતિમ શ્વાસ સુધી તેઓ રાષ્ટ્રની ચિંતા કરતા રહ્યા. તેમના અવસાનથી સમગ્ર દેશમાં શોકની લહેર ફરી વળી. સરદાર પટેલના અવસાન બાદ સમગ્ર દેશમાં રાષ્ટ્રીય શોક જાહેર થયો. તમામ રાજકીય અને સામાજિક વર્ગોએ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી. મહાત્મા ગાંધી પછીનું સૌથી મોટું નેતૃત્વશૂન્યતા અનુભવાઈ. તેમના નિધનને ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં અપૂરણીય ક્ષતિ તરીકે માનવામાં આવે છે.

સરદાર પટેલનો સૌથી મોટો વારસો અખંડ ભારત છે 565 દેશી રજવાડાઓના વિલય દ્વારા તેમણે ભારતની ભૌગોલિક અખંડતા સુનિશ્ચિત કરી. રાજકીય સ્થિરતા સ્થાપિત કરી. આ એકીકરણ વિના આધુનિક ભારત અસ્તિત્વમાં આવી શક્યું ન હોત. આજે પણ ભારતની સ્ટીલ ફેમ તરીકે કાર્યરત છે. તેમનો વહીવટી વિચાર દેશની સ્થિરતા અને વિકાસનો આધાર છે.

* ઉપસંહાર :-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આધુનિક ભારતના એવા નેતા હતા જેમણે સ્વતંત્રતા પછીના અસ્થિર સમયમાં દેશને એકતા, સ્થિરતા અને સુરક્ષાનો દૃઢ આધાર આપ્યો. વિખરાયેલા દેશી રજવાડાઓને એક ભારત સંઘમાં ગોઠવી તેમણે અખંડ ભારતનું સ્વપ્ન સાકાર કર્યું. તેમની અડગ ઇચ્છાશક્તિ, વ્યવહારુ દૃષ્ટિ અને રાષ્ટ્રપ્રથમ વિચારધારાએ તેમને “લોખંડી પુરુષ” તરીકે સ્થાપિત કર્યા. સરદાર પટેલ માત્ર રાજકીય એકીકરણના જ શિલ્પી નહોતા, પરંતુ મજબૂત વહીવટી વ્યવસ્થા, શિસ્ત અને ફરજભાવના પણ પ્રેરક હતા. તેમણે સ્થાપિત કરેલા મૂલ્યો આજે પણ ભારતની એકતા અને લોકશાહીની આધારશિલા છે. તેમનું જીવન અને કાર્ય દરેક ભારતીય માટે પ્રેરણાસ્રોત છે. તેથી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને સદાય “ભારતની એકતાના શિલ્પી” તરીકે સ્મરણ કરવામાં આવશે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિના આધુનિક ભારતની કલ્પના શક્ય નથી. તેમણે વિખરાયેલા ભારતને એક રાજકીય, વહીવટી અને ભાવનાત્મક એકતા આપી. તેઓ સાચા અર્થમાં “લોખંડી પુરુષ” અને “ભારતની એકતાના શિલ્પી” હતા. જો મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રની આત્મા હતા, નેહરુ તેના વિચારો હતા, તો સરદાર પટેલ તેની લોખંડી શક્તિ હતા. તેમનું જીવન અને કાર્ય ભારતના દરેક નાગરિક માટે પ્રેરણાસ્રોત છે.

સંદર્ભ પુસ્તકો

૧. જોષી ડૉ.ઉષા, "ભારતરત્ન ભારત- ઐક્યવિધાતા સરદાર", અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૧૯.
૨. પરીખ અવિનાશ, "ગુજરાતના ઘડવૈયા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ", અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ ૨૦૨૩.
૩. પરમાર નરેન્દ્રસિંહ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અમદાવાદ બીજી આવૃત્તિ ૨૦૦૧.
૪. પટેલ જીતેન્દ્ર, "અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર પટેલ", અમદાવાદ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૨૦૨૩.
૫. મંડલી પોપટલાલ, "લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ", અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦.

૬. દેસાઈ ડૉ. મહેબૂબ, "સરદાર પટેલ અને ભારતીય મુસ્લિમ", અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧
૭. ત્રિવેદી દ્વારકે સરદાર પટેલ વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ", અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૦.
૮. પટેલ વિનુભાઈ ઉ."લોખંડી પુરુષની પોલારી સિદ્ધિ અને આઝાદીના લડવૈયા", અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૨૧.
૯. મુનશી કનૈયાલાલ સરદાર પટેલ ભારતની એકતાના શિલ્પી અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૨
૧૦. શુક્લ ડૉ .જયકુમાર આર. "દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ", અમદાવાદ, પાંચમી આવૃત્તિ, ૨૦૧૯.
૧૧. મહેતા યશવંત (સંપાદક), "સ્વાતંત્ર્ય જંગના શૂરવીરો ભાગ- ૮," અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૨૧.

SHABDBRAHM

યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ પૂરું પાડનાર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : એક વિચારાત્મક

અભ્યાસ

Dr. Parvinben F. Mansuri
Department of Sociology
Assistant Professor
C. B. Patel Arts College, Nadiad

પ્રસ્તાવના

ભારત જેવા વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ફાળો રહ્યો છે. રાષ્ટ્રીય ચેતના માત્ર એક ભાવના નથી, પરંતુ તે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારી, એકતાનો ભાવ, સાંસ્કૃતિક ગૌરવ અને રાષ્ટ્રીય હિત માટે સમર્પણની જીવંત અભિવ્યક્તિ છે. કોઈપણ દેશનો સાચો વિકાસ ત્યારે જ શક્ય બને છે જ્યારે તેની યુવા પેઢી રાષ્ટ્રીય ચેતનાથી પ્રેરિત, સંવેદનશીલ અને જવાબદાર બને. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રનિર્માણના યુગમાં અનેક મહાન નેતાઓએ આ દિશામાં મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું છે, પરંતુ તેમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન વિશેષ અને અનન્ય છે.

યુવાનો કોઈપણ રાષ્ટ્રની સૌથી મોટી શક્તિ અને આશા હોય છે. તેમના વિચારો, ઉર્જા અને કાર્યક્ષમતા પર જ રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય આધારિત હોય છે. જો યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો અભાવ હોય, તો રાષ્ટ્ર ભૌતિક રીતે વિકસે છતાં આંતરિક રીતે નબળું બની જાય છે. આ વાસ્તવિકતાને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ખૂબ જ વહેલી તકે ઓળખી હતી. તેઓ માનતા હતા કે રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી જેટલી મહત્વપૂર્ણ છે, એટલી જ મહત્વપૂર્ણ છે યુવાનોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ, શિસ્ત અને કર્તવ્યબોધનો વિકાસ કરવો.

સરદાર પટેલ માત્ર સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના નેતા જ નહોતા, પરંતુ તેઓ એક દૃઢ વિચારક, કુશળ સંઘટક અને રાષ્ટ્રનિર્માતા હતા. તેમણે પોતાના સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન યુવાનોને રાષ્ટ્રીય હિત માટે સંગઠિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી જેવા આંદોલનોમાં યુવાનોની સક્રિય ભાગીદારી એ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ આંદોલનો દ્વારા સરદાર પટેલે

યુવાનોને શીખવ્યું કે સાચો દેશપ્રેમ માત્ર ભાવનાત્મક ઉદ્ધારોથી નહીં, પરંતુ શિસ્તબદ્ધ, ત્યાગસભર અને સંઘઠિત પ્રયાસોથી વ્યક્ત થાય છે.

સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર દેશની એકતા અને અખંડિતતા જાળવવાનો હતો. અનેક દેશી રજવાડાઓ, ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક ભિન્નતાઓ વચ્ચે રાષ્ટ્રને એકસૂત્રમાં બાંધવાનું કાર્ય અત્યંત કઠિન હતું. આ સમયગાળામાં સરદાર પટેલે જે દૃઢતા, નિર્ભયતા અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું પ્રદર્શન કર્યું, તે યુવાનો માટે અદ્વિતીય પ્રેરણાસ્રોત બની રહ્યું છે. તેમણે સાબિત કર્યું કે રાષ્ટ્રહિત માટે ક્યારેક કઠોર નિર્ણય લેવો પડે છે, પરંતુ તે નિર્ણય પાછળ દેશપ્રેમ અને એકતાની ભાવના હોવી જોઈએ. આજના વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને ભૌતિકવાદના યુગમાં યુવાનો અનેક દિશાઓમાં વિખરાતા જોવા મળે છે. વ્યક્તિગત સફળતા, આર્થિક લાભ અને ઝડપી પ્રગતિની દોડમાં રાષ્ટ્રીયમૂલ્યો ઘણીવાર પછાત રહી જાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વિચારો અને જીવનમૂલ્યોનું પુનઃઅવલોકન કરવું અત્યંત આવશ્યક બની જાય છે. તેમની શિસ્તપ્રિયતા, નિર્ભયતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને રાષ્ટ્રપ્રેમ આજના યુવાનોને સચોટ દિશા આપી શકે છે.

૧. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : જીવન અને વ્યક્તિત્વ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૮૭૫ના રોજ ગુજરાતના નડિયાદ નજીક આવેલા કરમસદ ગામમાં થયો હતો. સામાન્ય ખેડૂત પરિવારમાં જન્મેલા પટેલે બાળપણથી જ દૃઢતા, સ્વાભિમાન અને સ્વનિર્ભરતાના ગુણ વિકસાવ્યા. તેઓ અભ્યાસમાં તેજસ્વી હતા અને ઇંગ્લેન્ડ જઈને બેરિસ્ટરની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી. પટેલનું વ્યક્તિત્વ શિસ્તબદ્ધ, કાર્યક્ષમ અને નિર્ભય હતું. તેઓ શબ્દોથી ઓછું અને કાર્યથી વધુ પ્રભાવ પાડનારા નેતા હતા. આ જ ગુણો યુવાનો માટે આદર્શરૂપ બની શકે છે. તેઓ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રના પુનર્નિર્માણ માટે મજબૂત વ્યક્તિત્વ ધરાવતા યુવાનોની જરૂર છે, જે મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પણ અડગ રહે.

૨. રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો અર્થ અને મહત્વ

રાષ્ટ્રીય ચેતના એટલે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો આત્મીય ભાવ, એકતાનો અહેસાસ, સાંસ્કૃતિક ગૌરવ અને રાષ્ટ્રીય હિત માટે ત્યાગ કરવાની તૈયારી. રાષ્ટ્રીય ચેતનાવાળા યુવાનો વ્યક્તિગત સ્વાર્થથી ઉપર ઉઠીને સમાજ અને દેશ માટે કાર્ય કરે છે. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે જો યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના ન હોય, તો સ્વતંત્રતા માત્ર કાગળ પર જ રહી જાય. તેમના મતે, સાચી સ્વતંત્રતા ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે નાગરિકો, ખાસ કરીને યુવાનો, પોતાના કર્તવ્યને સમજે અને રાષ્ટ્ર માટે કાર્ય કરે.

૩. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં સરદાર પટેલ અને યુવાનો

સરદાર પટેલે સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં ખેડા સત્યાગ્રહ, બોરસદ સત્યાગ્રહ અને બારડોલી સત્યાગ્રહ જેવા અનેક મહત્વપૂર્ણ આંદોલનોનું સશક્ત નેતૃત્વ કર્યું. આ તમામ આંદોલનોમાં યુવાનોની સક્રિય ભાગીદારી જોવા મળી. સરદાર પટેલે યુવાનોને માત્ર આંદોલનમાં જોડ્યા નહોતા, પરંતુ તેમને રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યબોધ અને સામાજિક જવાબદારીની ભાવના પણ પ્રદાન કરી. ખાસ કરીને બારડોલી સત્યાગ્રહ દરમિયાન પટેલે યુવાનોને શિસ્ત, અહિંસા અને સંઘઠનશક્તિનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. તેમણે યુવાનોને સમજાવ્યું કે ક્રોધ અને અશાંતિથી નહીં પરંતુ સંયમ, ધૈર્ય અને એકતાથી જ રાષ્ટ્રીય લક્ષ્ય હાંસલ કરી શકાય. સાથે જ તેમણે ગ્રામ્ય જનતાની સેવા, સત્ય માટે અડગ રહેવું અને ત્યાગની ભાવના વિકસાવવા પર ભાર મૂક્યો.

સરદાર પટેલના માર્ગદર્શન હેઠળ યુવાનોમાં નેતૃત્વ, આત્મવિશ્વાસ અને દેશપ્રેમની ભાવના વિકસી. આ આંદોલનોના પરિણામે યુવાનોમાં પરિપક્વ રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો વિકાસ થયો અને તેઓ સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનની મજબૂત શક્તિ બની ઊભા રહ્યા.

૪. શિસ્ત અને સંઘઠન : યુવાનો માટે સરદાર પટેલનો સંદેશ

સરદાર પટેલનું માનવું હતું કે શિસ્ત વિના સ્વતંત્રતા ટકી શકતી નથી. તેમણે કહ્યું હતું કે “રાષ્ટ્રને મજબૂત બનાવવા માટે લોખંડી શિસ્ત જરૂરી છે.” યુવાનોને તેઓ હંમેશા સંગઠિત રહેવા, નિયમોનું પાલન કરવા અને સામૂહિક હિતને મહત્વ આપવા પ્રેરિત કરતા. આજના યુવાનો માટે

પણ આ સંદેશ અત્યંત પ્રાસંગિક છે. વ્યક્તિગત પ્રતિભા સાથે સાથે સામૂહિક જવાબદારીનું ભાન જ રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું મૂળ છે.

૫. સ્વતંત્ર ભારતનું એકીકરણ અને યુવાનો

સ્વતંત્રતા બાદ ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર દેશની એકતા જાળવવાનો હતો. ૫૬૨ દેશી રજવાડાઓનું એકીકરણ કરવું એ અશક્ય લાગતું કાર્ય હતું. પરંતુ સરદાર પટેલે પોતાની દૃઢ ઈચ્છાશક્તિ, રાજકીય સમજદારી અને નિર્ભયતા દ્વારા આ કાર્ય સફળ કર્યું. આ કાર્ય યુવાનો માટે એક મહાન પાઠ છે કે રાષ્ટ્રહિત માટે કઠોર નિર્ણય લેવો પડે ત્યારે સંકોચ ન રાખવો જોઈએ. સરદાર પટેલે યુવાનોને શીખવ્યું કે રાષ્ટ્રની એકતા સર્વોપરી છે.

૬. શિક્ષણ અને યુવાનો અંગે સરદાર પટેલના વિચારો

સરદાર પટેલ શિક્ષણને માત્ર રોજગાર મેળવવાનું સાધન માનતા ન હતા. તેમના મતે શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ સારા નાગરિકો તૈયાર કરવાનો છે. તેઓ એવા શિક્ષણની વાત કરતા હતા જે યુવાનોમાં નૈતિકતા, દેશપ્રેમ અને કર્તવ્યબોધ વિકસાવે. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે શિક્ષિત યુવાનોમાં શિસ્ત, સ્વાવલંબન અને સમાજ પ્રત્યે જવાબદારી હોવી અત્યંત જરૂરી છે. તેમણે યુવાનોને માત્ર પુસ્તકી જ્ઞાન પૂરતું સીમિત ન રહી, પરંતુ વ્યવહારિક જ્ઞાન અને સેવા ભાવના વિકસાવવા પર ભાર મૂક્યો હતો. તેમના વિચારો મુજબ શિક્ષણ દ્વારા યુવાનોમાં એકતા, સહકાર અને રાષ્ટ્રની અખંડિતતા જાળવવાની ભાવના મજબૂત થવી જોઈએ. આજના સમયમાં જ્યારે શિક્ષણ વધુ વ્યાવસાયિકતા અને સ્પર્ધા તરફ ઝૂકે છે, ત્યારે સરદાર પટેલના વિચારો યુવાનોને માનવતાવાદી, મૂલ્યઆધારિત અને રાષ્ટ્રવાદી દૃષ્ટિકોણ અપનાવવા પ્રેરણા આપે છે

૭. યુવાનો માટે સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ મોડેલ

સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ કરિશ્મા આધારિત નહીં પરંતુ કર્તવ્ય આધારિત હતું. તેઓ ઉદાહરણ દ્વારા નેતૃત્વ કરતા. તેમના જીવનમાંથી યુવાનો શીખી શકે છે કે સાચો નેતા પોતે આગળ વધે છે અને પછી અન્યને માર્ગ બતાવે છે. તેમનું નેતૃત્વ નિર્ભય, સ્પષ્ટ અને પરિણામલક્ષી હતું.

તેઓ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિઓમાં પણ દૃઢ નિર્ણય લેતા અને પોતાના સિદ્ધાંતો પર અડગ રહેતા. સરદાર પટેલ શિસ્ત, સંયમ અને જવાબદારીને નેતૃત્વના મૂળ આધાર માનતા હતા. તેમના વિચારો યુવાનોને સ્વાર્થથી ઉપર ઉઠીને રાષ્ટ્ર અને સમાજના હિત માટે કાર્ય કરવા પ્રેરણા આપે છે. આ ગુણો યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાને મજબૂત બનાવે છે.

૮. સરદાર પટેલ અને રાષ્ટ્રીય એકતા

“એક ભારત, શ્રેષ્ઠ ભારત”નો વિચાર સરદાર પટેલના કાર્યમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભાષા, જાતિ, ધર્મ અને પ્રદેશના ભેદભાવથી ઉપર ઉઠીને રાષ્ટ્રને એક સૂત્રમાં બાંધવાનો પ્રયાસ તેમણે કર્યો. યુવાનોને તેમણે સમજાવ્યું કે વિવિધતામાં એકતા એ ભારતની સૌથી મોટી શક્તિ છે. રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો વિકાસ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે યુવાનો સંકુચિત ઓળખોથી ઉપર ઉઠે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતના રાષ્ટ્રીય એકતાના મુખ્ય શિલ્પી હતા. તેમને “લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતને સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ દેશ સામે સૌથી મોટો પડકાર હતો—વિભિન્ન રજવાડાઓને એકત્ર કરી એક સંયુક્ત ભારત બનાવવાનો. સરદાર પટેલે આ મુશ્કેલ કાર્યને દ્રઢ ઇચ્છાશક્તિ અને દ્રઢ નેતૃત્વ દ્વારા સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું.

તેમણે દેશના લગભગ ૫૦૦થી વધુ દેશી રજવાડાઓને ભારત સાથે વિલય કરવા માટે રાજાઓ સાથે ચર્ચા કરી. જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં સમજાવટ અને જ્યાં જરૂરી બન્યું ત્યાં કડક વલણ અપનાવ્યું. હૈદરાબાદ અને જૂનાગઢ જેવા પ્રદેશોનું ભારત સાથે વિલય કરાવવું તેમની નેતૃત્વશક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે મજબૂત અને એકતાવાળો દેશ જ વિકાસ કરી શકે. તેમણે લોકોમાં દેશપ્રેમ, શિસ્ત અને એકતાની ભાવના વિકસાવી. આજના સમયમાં “સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી” તેમના રાષ્ટ્રીય એકતાના વિચારને જીવંત રાખે છે. આ રીતે, સરદાર પટેલનું યોગદાન ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતાના ઇતિહાસમાં અમૂલ્ય અને અવિસ્મરણીય છે.

૯. આધુનિક યુવાનો અને સરદાર પટેલની પ્રાસંગિકતા

આજના યુવાનો ટેક્નોલોજી, વૈશ્વિકીકરણ અને ઝડપી જીવનશૈલીના યુગમાં જીવીએ છે. આ પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાને જાળવવું પડકારરૂપ બન્યું છે. પરંતુ સરદાર પટેલના વિચારો આજે પણ એટલા જ પ્રાસંગિક છે.

શિસ્ત, રાષ્ટ્રપ્રેમ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને એકતાના તેમના સિદ્ધાંતો આજના યુવાનોને દિશા આપી શકે છે.

૧૦. સરદાર પટેલ : યુવાનો માટે પ્રેરણાસ્રોત

કોઈપણ યુગમાં યુવાનો માટે પ્રેરણાસ્રોત બનનાર વ્યક્તિ એ હોય છે, જેના જીવનમાં વિચાર અને કર્મ વચ્ચે સુમેળ હોય. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ એવા જ વિરલ વ્યક્તિત્વ હતા, જેમના વિચારો માત્ર ભાષણોમાં નહીં પરંતુ તેમના સમગ્ર જીવનના વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબિત થતા હતા. તેમના જીવનનો દરેક તબક્કો યુવાનો માટે સંઘર્ષ, સંકલ્પ અને સેવાનાં મૂલ્યોને ઉજાગર કરે છે. તેથી જ સરદાર પટેલ માત્ર ઐતિહાસિક નેતા નથી, પરંતુ આજના યુવાનો માટે પણ જીવંત પ્રેરણાસ્રોત છે.

સરદાર પટેલનું જીવન સંઘર્ષમાંથી ઘડાયેલું હતું. સામાન્ય ખેડૂત પરિવારમાં જન્મ લઈને તેઓ પોતાની મહેનત, શિસ્ત અને આત્મવિશ્વાસના બળે બેરિસ્ટર બન્યા. તેમણે યુવાનોને શીખવ્યું કે પરિસ્થિતિઓ ભલે કેટલી પણ પ્રતિકૂળ કેમ ન હોય, જો દૃઢ સંકલ્પ અને સચ્ચાઈ હોય તો સફળતા નિશ્ચિત છે. આજના યુવાનો માટે આ સંદેશ અત્યંત મહત્વનો છે, કારણ કે તેઓ ઘણીવાર ઝડપી સફળતાની આશામાં ધૈર્ય ગુમાવી બેસે છે.

સરદાર પટેલ યુવાનોને માત્ર સપના જોવા નહીં પરંતુ તે સપનાઓને સાકાર કરવા માટે કઠોર પરિશ્રમ કરવાની પ્રેરણા આપતા હતા. તેઓ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રસેવા માટે ભાવનાત્મક ઉદ્દીપન પૂરતું નથી; તેના માટે શિસ્ત, સંયમ અને સતત પ્રયાસ જરૂરી છે. આ વિચાર યુવાનોમાં કાર્યનિષ્ઠા અને જવાબદારીની ભાવનાનો વિકાસ કરે છે. તેમના વ્યક્તિત્વનું સૌથી પ્રેરક પાસું તેમનો નિર્ભય સ્વભાવ હતો. સરદાર પટેલે જીવનમાં અનેક કઠિન નિર્ણયો લીધા, ખાસ કરીને સ્વતંત્ર ભારતના એકીકરણના સમયમાં. તેમણે કોઈપણ દબાણ કે ભય વગર રાષ્ટ્રહિતને સર્વોપરી રાખીને નિર્ણયો

લીધા. યુવાનો માટે આ એક મહાન પાઠ છે કે સાચું નેતૃત્વ લોકપ્રિયતા માટે નહીં પરંતુ સત્ય અને કર્તવ્ય માટે હોય છે.

સરદાર પટેલના જીવનમાંથી યુવાનોને મળતો સૌથી મહત્વપૂર્ણ સંદેશ રાષ્ટ્રીય એકતાનો છે. તેમણે ભાષા, ધર્મ અને પ્રદેશના ભેદભાવથી ઉપર ઉઠીને રાષ્ટ્રને એકસૂત્રમાં બાંધવાનો પ્રયાસ કર્યો. યુવાનો માટે આ વિચાર અત્યંત આવશ્યક છે, કારણ કે સમાજમાં વધતા વિભાજન અને અસહિષ્ણુતાના સમયમાં એકતા જ રાષ્ટ્રને મજબૂત બનાવી શકે છે. તેમણે યુવાનોને વ્યક્તિગત સ્વાર્થથી ઉપર ઉઠીને સામૂહિક હિત માટે વિચારવા પ્રેરિત કર્યા. સરદાર પટેલના મતે સાચો દેશપ્રેમ માત્ર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાથી નહીં પરંતુ રોજિંદા જીવનમાં ઇમાનદારી, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સેવાની ભાવના અપનાવવાથી વ્યક્ત થાય છે. આ વિચાર યુવાનોને જવાબદાર નાગરિક બનવાની દિશામાં માર્ગદર્શન આપે છે. આજના યુવાનો ટેકનોલોજી અને વૈશ્વિક સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત છે. આવા સમયમાં સરદાર પટેલનું સ્વદેશી વિચારો પરનું ભારણ યુવાનોને આત્મનિર્ભર બનવા પ્રેરણા આપે છે. તેઓ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રની પ્રગતિ માટે આત્મનિર્ભરતા અને સ્વાભિમાન જરૂરી છે.

અંતે એવું કહી શકાય કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ યુવાનો માટે માત્ર ભૂતકાળની યાદ નહીં પરંતુ વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે માર્ગદર્શક દીપક છે. તેમના જીવનમૂલ્યો - શિસ્ત, સંકલ્પ, નિર્ભયતા, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને એકતા—યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ પૂરું પાડે છે. જો આજના યુવાનો સરદાર પટેલના આદર્શોને પોતાના જીવનમાં ઉતારે, તો તેઓ માત્ર પોતાની જાત માટે નહીં પરંતુ સમગ્ર રાષ્ટ્ર માટે આશીર્વાદરૂપ બની

ઉપસંહાર

સારાંશ રૂપે કહીએ તો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પોતાના જીવન, કાર્ય અને વિચારો દ્વારા યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું સશક્ત બીજ વાવ્યું. તેમની શિસ્ત, દૃઢતા, સંઘઠનશક્તિ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ આજના યુવાનો માટે દીવાદાંડી સમાન છે. રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય યુવાનોના હાથમાં છે અને જો યુવાનો સરદાર પટેલના આદર્શોને અનુસરે, તો ભારત એક મજબૂત, સંગઠિત અને ગૌરવશાળી

રાષ્ટ્ર બની શકે. આથી જ કહેવું યોગ્ય છે કે યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ પૂરું પાડનાર મહાન નેતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હતા અને રહેશે.

સૂચનો (Suggestions)

1. આજના યુગમાં યુવાનો ટેકનોલોજી અને વૈશ્વિક સંસ્કૃતિ તરફ વધુ આકર્ષિત થઈ રહ્યા છે, ત્યારે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાષ્ટ્રવાદી વિચારોને શિક્ષણપદ્ધતિમાં વધુ પ્રામાણિક રીતે સામેલ કરવાના પ્રયત્નો કરવાની આવશ્યકતા છે.
2. શાળાઓ અને કોલેજોમાં સરદાર પટેલના જીવન, કાર્ય અને વિચારો આધારિત વિશેષ વ્યાખ્યાન, ચર્ચાસત્ર અને નિબંધ સ્પર્ધાઓ યોજવી જોઈએ, જેથી યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો વિકાસ થાય.
3. યુવાનોમાં શિસ્ત, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સંઘઠનશક્તિ વિકસાવવા માટે એન.સી.સી., એન.એસ.એસ. જેવી પ્રવૃત્તિઓને વધુ સશક્ત બનાવવી જોઈએ, જે સરદાર પટેલના વિચારોને પ્રયોગાત્મક સ્વરૂપ આપે છે.
4. સરદાર પટેલના ભાષણો અને લેખોને સરળ અને આધુનિક ભાષામાં અનુવાદિત કરીને યુવાનો સુધી પહોંચાડવા જોઈએ, જેથી તેઓ તેમના વિચારોને સહેલાઈથી સમજી શકે.
5. રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા જાળવવા માટે યુવાનોને સંકુચિત જાતિ, ધર્મ અને પ્રદેશવાદથી ઉપર ઉઠીને વિચારવા પ્રેરિત કરવા જોઈએ, જે સરદાર પટેલના જીવનનું મુખ્ય સંદેશ છે.
6. મીડિયા અને સોશિયલ મીડિયા દ્વારા સરદાર પટેલના વિચારોનું સકારાત્મક પ્રચાર-પ્રસાર કરવો જોઈએ, જેથી યુવાનોમાં ખોટી માહિતીની બદલે રાષ્ટ્રવાદી મૂલ્યો મજબૂત બને.
7. યુવાનો માટે સરદાર પટેલના નેતૃત્વ મોડેલને આધારે વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને નેતૃત્વ તાલીમ કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ.

સંદર્ભ સૂચિ:

1. પટેલ, વલ્લભભાઈ.- સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના ભાષણો અને લેખો. નવી દિલ્હી : પ્રકાશન વિભાગ, ભારત સરકાર.
2. મહેતાજી, કે. એમ. - સરદાર પટેલ : જીવન અને કાર્ય. અમદાવાદ : નવભારત પ્રકાશન.
3. પટેલ, નાનાભાઈ. - લોખંડી પુરુષ સરદાર પટેલ. અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.

4. ગાંધી, મહાત્મા. - સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા. અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંડળ.
5. દેશાઈ, મોરારજી. - મારા સંસ્મરણો. નવી દિલ્હી : પ્રકાશન વિભાગ, ભારત સરકાર.
6. ભારત સરકાર. - સરદાર પટેલ અને ભારતનું એકીકરણ. નવી દિલ્હી : માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય.
7. ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળ. - આધુનિક ભારતનો ઇતિહાસ. ગાંધીનગર.
8. શર્મા, આર. સી. - ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો વિકાસ. દિલ્હી : ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.

SHABDBRAHM

“સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણનો પ્રશ્ન”

ડૉ.રાજેશ એન.ડાભી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

શ્રી કિશનદાસ કિકાણી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધંધુકા

* પ્રસ્તાવના :-

સમગ્ર દેશમાં જ્યારે સ્વતંત્રતાની ઉજવણી થઈ રહી હતી.ત્યારે સ્વતંત્ર ભારત પાસે સૌથી મોટો પ્રશ્ન દેશી રાજ્યોનો વિલીનીકરણનો હતો. દેશમાં તે સમયે નાના મોટા મળીને કુલ 562 દેશી રાજ્યો હતા. આ રાજ્યોનો કુલ વિસ્તાર 7,20,000 ચોરસ માઈલ હતો. તેમની કુલ વસ્તી 9 કરોડ 30 લાખ હતી. આ દેશી રાજ્યોના મોટા રાજ્યોની સંખ્યા 20 હતી.20 મોટા રાજ્યની કુલ વસ્તી 6 કરોડ ૨૦ લાખ હતી.

હિન્દુસ્તાનના રાજ્ય વચ્ચે સમાનતા ન હતી, કોઈ નાના હતા, તો કોઈ મોટા હતા.તો કોઈ રાજ્ય દેશની વચ્ચે આવેલ હતા,તો કોઈ રાજ્ય સરહદ પર હતા. ક્યાંક રાજાઓ હિંદુ તો પ્રજા મુસલમાન,ક્યાંક નવાબ મુસલમાન તો પ્રજા હિન્દુ. આ રજવાડાઓ એમ માનવા માંડ્યા હતા કે તેમને એ અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે કે તેઓ ભારત કે પાકિસ્તાન બેમાંથી કોઈ એક દેશ સાથે જોડાઈ શકશે કેટલાક રાજ્યો રાજાઓ તો તેમ પણ માનતા હતા કે તેમના પ્રદેશો હવે સંપૂર્ણ સર્વ સત્તાધિકાર રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવશે. અન્ય રાજ્યો એટલે કે 542 રાજ્યોમાં ત્રણ કરોડ દસ લાખની વસ્તી વેચાયેલી હતી. સૌથી મોટું રાજ્ય હૈદરાબાદ હતું. તેનો વિસ્તાર 82 હજાર ચોરસ માઈલ હતો. જ્યારે તેની વસ્તી એક કરોડ 60 લાખ હતી. બીજા મોટા રાજ્યમાં મૈસૂર, ત્રાવણકોર,ગ્વાલિયર અને કાશ્મીરનો સમાવેશ થતો હતો.(૧)તમામ દેશી રાજ્યોને આઝાદ ભારતમાં સામેલ કરી દઈ એક અને અખંડ ભારતના નિર્માણની તીવ્ર જરૂરિયાત ઊભી થઈ હતી પરંતુ ખરેખર આ એક માથાના દુખાવારૂપ પ્રશ્ન હતો.

સ્વતંત્રતાની જાહેરાત બાદ દેશની ડામાડોળ સ્થિતિને પગભર કરવાની હતી. બે ભાગમાં ભારત વહેંચાતા,પાકિસ્તાન જનારા અને ત્યાંથી આવનારા લોકોના સ્થળાંતરનો પ્રશ્નને હલ કરી દીધા બાદ પાકિસ્તાનથી ભારત આવેલા નિરાધાર આશ્રિતોને ઠેકાણો પાડવાનો સમય આવીને

ઊભો હતો. સમગ્ર દેશ માટે આ ઘડી કપરી હતી. અને ખરા અર્થમાં કસોટી થવાની હતી.ભારત પહેલાં કરતાં વધારે નિરંકુશ એવા રાજાઓની સત્તા હેઠળ સબડતું હતું. રાજાઓની મહત્વકાંક્ષાને કાબૂમાં રાખીને તેમને ભારતીય સંઘમાં સામેલ કરવાનું કામ કેટલું કપરું હતું.તેઓ જેણે કર્યું હોય તે જ જાણે.....

તમામ દેશી રાજ્યને આઝાદ ભારતમાં સામેલ કરી દઈ એક અને અખંડ ભારતના નિર્માણની તીવ્ર જરૂરિયાત ઊભી થઈ હતી. પરંતુ દેશને એક અને અખંડ બનાવવાનું આ કપરું કામ કરે કોણ,આ ખૂબ કઠિન કામ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે.....

* દેશી રાજ્યના વિલિનીકરણ પૂર્વેની સ્થિતિ :-

ભારત સરકાર તરફથી આ વિભાગની જવાબદારી સરદાર પટેલને સોંપવામાં આવી હતી. તેમજ પાકિસ્તાન તરફથી આ વિભાગના મંત્રી તરીકે અબ્દુલ હુશબ નિસ્તરની નિયુક્તિ કરવામાં આવી હતી. દેશી રાજ્યોના જટિલ પ્રશ્નોના ઉકેલ લાવવામાં મદદ કરી શકે તેવા વ્યક્તિની તલાશમાં હતા. જે તપાસ કરતા શ્રી વી.પી. મેનન મળી ગયા. શ્રી વી . પી. મેનન તે સમયે નિવૃત્ત થઈને આરામ કરવાની ઈચ્છા ધરાવતા હતા વલ્લભભાઈ પટેલે તેમને મળવા બોલાવ્યા તે સમયે મેનને પોતાની ઈચ્છા જણાવી ત્યારે વલ્લભભાઈ પટેલે હસીને કહ્યું કે.... "તમારે નિવૃત્ત થવાનું નથી, તમારી ખરી જવાબદારી હવે શરૂ થશે. આરામનો આ સમય નથી." વલ્લભભાઈના શબ્દમાં વજન હતું. આ શબ્દ સામેં મેનન કારઇનકાર ન કરી શક્યા. તેમને જવાબદારી સ્વીકારી લીધી.(૨) મેનનના નિર્ણયથી સરદાર અને અન્ય લોકો ખૂબજ ખુશ થયા.નવા વિશ્વાસ સાથે કાર્ય શરૂ કર્યું અને રજવાડવાની પરિસ્થિતિમાં અલગ અલગ રીતે તમને તોલી જોઈ અને દેશના વિલિનીકરણના કામે લાગી ગયા.

ભારત સંઘની સીમામાં આવેલ મુસ્લિમ કે હિન્દુ રાજ્યોને અનેક પ્રકારની લાલચો આપી પાકિસ્તાનમાં સામેલ કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા હતા. તેવી જ રીતે કચ્છ અને બનાસકાંઠાની સરહદો ઉપર આવેલા હિન્દુ રાજ્યોને પાકિસ્તાનમાં ભેળવી દેવાના પ્રયત્નો પણ શરૂ થઈ ગયા હતા. આ ઉપરાંત રાજસ્થાનના બે રાજ્યો જોધપુર અને જેસલમેરને પાકિસ્તાન સાથે જોડવા માટે

મોહમ્મદ અલી જિન્નાએ પ્રયત્ન હાથ ધર્યા હતા. બંને રાજ્યના રાજાને પાકિસ્તાન પણ બોલાવ્યા હતા. તેમાંથી જેસલમેરના રાજાએ તેમના રાજકુમારને પાકિસ્તાન મોકલ્યો હતો. આ રીતે દેશના વિભાજનની ઊભી થનારી અણધારી આફતોનો સામનો કરવો જેવી તેવી વાત ન હતી. તે માટે સરદાર પટેલે અનેક પ્રશ્નોનો સામનો કરી અને આગળ વધ્યા હતા.(૩)

*. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની દેશી રાજ્યોને કરેલ અપીલ :-

સરદાર પટેલે એક નિવેદન રાજાઓને મોકલ્યું અને તેમની નકલ પ્રેસમાં પણ મોકલી. જેમાં લખ્યું હતું કે.....

"તમે હિન્દના સંતાનો છો, દેશને તમારા સહકારની આવશ્યકતા છે. હિંદ સંઘ સાથે જોડાવામાં તમારું કોઈ અહિત નહીં થાય. આ ધરતીની ઉજ્જવળ પરંપરા અને સંસ્કૃતિ એકતામાં છુપાય છે. કોંગ્રેસને તમારી સાથે જરા પણ વેર નથી. તમારી ઉપર વર્ચસ્વ જમાવાની કોઈની લગીરી ઈચ્છા નથી. આપણે એક નહીં થઈએ તો અનેક આફતોનો સામનો કરવો પડશે. આ સમય સમજદારી દાખવવાનો છે. મતભેદોને ભૂલવાનો છે એકજ માતાના સંતાનો છીએઆપણે સહુ. કોંગ્રેસમાં શ્રદ્ધા રાખજો. તમારી સાથે વાર્તાલાપ કર્યા વગર કોંગ્રેસ કોઈ પગલું નહીં ભરે તેની ખાતરી આપું છું.

(૪)

* સરદાર પટેલના નિવેદનનો પડઘો :-

સરદાર પટેલની વાણીમાં મીઠાશ, પ્રેમ, સંકેત, વિશ્વાસ હતો. સરદાર પટેલની લાગણી પરિવાર નિવેદનનો પડખો કેટલાક રાજ્યોના હૃદયને સ્પર્શી ગયો એટલું જ નહીં સરદારની બધી પ્રતિભાથી લોર્ડ માઉન્ટબેટન પણ ખૂબ પ્રભાવિત થયા તેમણે પણ સરદાર પટેલના કાર્યમાં મદદ કરવાનો મનોમન દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો સરદાર પટેલના નિવાસસ્થાને તારીખ 10 જુલાઈ 1947 ના રોજ કેટલાક રાજાઓ અને દીવાનોની સભા મળી જેમાં ગ્વાલિયર અને પતિયાલા ના મહારાજાઓ વડોદરા ના દિવાન બીએલ મિત્ર તેમજ પીકાને નદીવાન કે એમ પણ કર પટિયાલા ના દિવાના હરિ શર્મા હાજર રહ્યા હતા. રાજાઓ અને દિવાનો સમક્ષ સરદાર પટેલે એક બાબત રજૂ કરી કે

જે રાજાઓ ભારત સંઘની બંધારણ સભામાં સામેલ થવા ઇચ્છતા હોય તે આ મુદ્દાના સંદર્ભમાં ભારતની સાથે જોડાઈ જાય.

*** ઓરિસ્સાનો પ્રશ્ન :-**

ઓરિસ્સા અને મધ્ય ભારતના કેટલાક નાના રાજ્યો સ્વતંત્ર રહેવા માંગતા હતા. ઓરિસ્સા સાથે હૈદરાબાદની સીમા મળતી હતી. હૈદરાબાદના નિઝામની દાનત નાના રજવાડાઓને હડપ કરી જવાની હતી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને આ વાતની ખબર પડી કે તેઓ ત્યાં તાત્કાલિક પહોંચી ગયા. તા. 13 ડિસેમ્બરે સરદાર પટેલે ઓરિસ્સાના નાના રાજ્યોની એક સભા બોલાવી. તેમને સમજાવ્યું કે..... "તમારી પાસે એવા કોઈ સાધનો નથી કે જેને આધારે તમારું સ્વતંત્ર રાજ્ય ટકી શકે. તમારું કલ્યાણ તો પોતાની બધી જવાબદારીઓમાંથી મુક્ત થઈ જવામાં જ રહેલું છે. જો તમે એમ કરશો તો ભારત સરકાર તમારા અધિકારો, માનમરતબો અને ગૌરવને સુરક્ષિત રાખવાનું વચન આપશે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની વાતમાં બધાને વિશ્વાસ બેઠો.(૫) જેમાં ત્રાવણકોર,ભોપાલ, ઇંદોર, જોધપુરના વગેરે રાજ્યના પ્રશ્નનો સરદાર પટેલે કુનેહપૂર્વક પ્રશ્નોનો અંત આવ્યો.

*** જૂનાગઢનો પ્રશ્ન અને આરઝી હકુમતની સ્થાપના :-**

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું જૂનાગઢ એક નવાબી રાજ્ય હતું. વસ્તી હિન્દુઓની, પણ નવાબ મુસલમાન. નવાબનું નામ મહોબ્બતખાન હતું. તેણે જૂનાગઢને પાકિસ્તાન સાથે જોડી દેવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. તેમાંથી સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં હાહાકાર મચી ગયો, એટલું જ નહીં સમગ્ર ભારતમાં પણ.તેની ચારેય બાજુના રાજ્યો હિન્દી સંઘ સરકાર સાથે જોડાઈ ગયા હતા. જૂનાગઢના જોડાણ માટે સરદાર પટેલે નવાબ સાહેબ ઉપર જોડાણનો કરાર પત્ર પાઠવ્યો તેનો કોઈ જવાબ આવ્યો નહીં. તા. 13 ઓગસ્ટે 'હિંદી સંઘ તરફથી કરારપત્ર બાબતે પૂછવામાં આવ્યું પરંતુ કોઈ સચોટ ઉત્તર આવ્યો નહીં.

નવાબના નિર્ણય સામે જૂનાગઢની પ્રજાએ બળવો કર્યો સ્થાનિક પ્રજાએ ' આરઝીહકુમત'ની સ્થાપના કરી. ગાંધીજીના ભત્રીજા શામળદાસ ગાંધીએ તેનું સુકાન સંભાળ્યું. માણાવદર, માંગરોળ

અને બાબરીયાવાડે પણ નવાબ વિરુદ્ધ બળવો કર્યો,(૬) સરદારે તેમનું સમર્થન કર્યું અને તાત્કાલિક સૈન્ય મોકલ્યું. નવાબ પોતાના હીરા- ઝવેરાત અને કેટલાક કુતરાઓને લઈને કરાચી ભેગો થઈ ગયો. જૂનાગઢનો દિવાન શાહ નવાજ ભુટ્ટો સિંધની મુસ્લિમ લીગનો આગેવાન હતો. મહમદ અલી ઝીન્જા સાથે તેને ગાઢ સંબંધ હતો. 'આરઝી હકુમત'ને ભુટ્ટો સાથે સંઘર્ષ થયો.અંતે ભારત સરકારે જૂનાગઢનો કબજો લઈ લીધો આ રીતે જૂનાગઢ ભારતમાં જોડાયું.

જૂનાગઢની શરણાગતિ પછી ચોથે દિવસે સરદાર પટેલ જૂનાગઢ આવ્યા. જૂનાગઢમાં બહાઉદીન કોલેજના મેદાનમાં તેમની મોટી સભા યોજાઈ. ત્યાર પછી વલ્લભભાઈ પટેલ પ્રભાસ પાટણ ગયા. સોમનાથનું ભગ્ન મંદિર જોઈને તેમનું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું.તેમણે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તે માટે ગાંધીજી સૂચવ્યું કે લોકોના પૈસા ઉઘરાવીને મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો જોઈએ. સરદાર પટેલ ગાંધીજીની વાત સાથે સહમત થયા. પછીથી સોમનાથ ટ્રસ્ટની રચના કરવામાં આવી.જેમાં નવાનગરના જામસહેબ દિગ્વિજયસિંહજી એક લાખ રૂપિયાને શામળદાસ ગાંધીએ 50,000 રૂપિયા દાનમાં આપ્યા હતા જામશેખર દિવ્ય સીધી તેના અધ્યક્ષ બન્યા અને કનૈયાલાલ મુનશી ટ્રસ્ટ બન્યા હતા.(૭)આ સરદાર પટેલના જીવન સાથે જોડાયેલી અવિસ્મનીય હતી.

* સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય: -

ભારત સ્વતંત્ર થયું ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં જ ૧૪ મોટા રાજ્યો હતા. આ રાજ્યોમાં જૂનાગઢ, ભાવનગર, પોરબંદર,ગોંડલ, નવાનગર,પાલીતાણા, ધાંગધ્રા, જાફરાબાદ, રાજકોટ, ધોલ,વઢવાણ અને લીમડીનો સમાવેશ થતો હતો. બીજા લગભગ ૧૯૧ જેટલા નાના રજવાડાઓ હતા કુલ વસ્તી ૪૦ લાખની હતી. હવે દેશી રાજ્યો ઉપર નિયંત્રણ રાખવા માટે નવી વ્યવસ્થા વિચારવાની હતી. જો એમ કરવામાં આવે નહીં તો બધા રજવાડા અંદરો- અંદર લડી મરે તેવી સ્થિતિ સર્જાઈ હતી. ભારત સરકાર આ માટે ચિંતિત હતી. તેણે તાત્કાલિક વ્યવસ્થાના ભાગ સ્વરૂપે સૌરાષ્ટ્રના કમિશનર શ્રી એન.એમ.બુચની નિમણૂક કરી હતી.

સરદાર વલ્લભભાઈએ સૌરાષ્ટ્રના ભાવિ વિકાસ અને એકતા માટે તમામ રાજ્યોનો એક સંઘ રચવાનું વિચાર્યું તે માટે એક યોજના બનાવી હતી જે આ પ્રમાણે હતી.

- એક બંધારણ સભાની રચના કરવી.
- બધા રાજ્યનો એક સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર સંઘ બનાવવો.
- દર બે લાખની વસ્તીએ પ્રતિનિધિને આ સભા માટે ચૂંટી કાઢવો.
- બંધારણ સભાએ ઘડેલા નીતિ- નિયમોને આધીન રહી આ વિધાન પરિષદે રાજતંત્ર ચલાવવું.

ભારત સરકારે આ યોજના સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ સામે મૂકી રાજાઓએ યોજના ઉપર ભરપૂર ચર્ચા કરી. છેવટે સૌએ આ યોજના સ્વીકારી લીધી. આ બદલામાં રાજાઓને નિભાવ ખર્ચની રકમ આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. જે ૨૨મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના થઈ.(૮) સંયુક્ત ૧૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮.સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સૌરાષ્ટ્ર સંઘનું ઉદઘાટન કર્યું. સૌરાષ્ટ્રના પ્રથમ રાજપ્રમુખ તરીકે જામ સાહેબનો સોગંદવિધિ થયો. મુખ્યમંત્રી તરીકે શ્રી ઉછરંગરાય ઢેબર નિયુક્ત થયા. ભારતના ભાવ નિર્માણનું મહત્વનું સોપાન મંડાયું. પ્રજાના આનંદનો કોઈ પાર ન રહ્યો. સૌરાષ્ટ્ર સંઘને બાપુના હૃદય પૂર્વકના આશીર્વાદ મળ્યા તેમજ એક નવી દિશા અને એકતા - અખંડિતતા હોય અહેસાસ થયો.

કાશ્મીરનો પ્રશ્ન :-

જુનાગઢ, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીર, આ ત્રણમાં કાશ્મીરનો પ્રશ્ન સૌથી વિકટ હતો. ત્યાંની ૮૦ ટકા પ્રજા મુસલમાન હતી એટલે સ્થાનિક લોકો તરફથી સહકાર મળવાની કોઈ શક્યતા ન હતી. આ કારણસર કાશ્મીર પહેલાં સરદાર હૈદરાબાદનો પ્રશ્ન ઉકેલવા માંગતા હતા. પરંતુ ત્યાં પાકિસ્તાનને કાશ્મીર પર એકાએક આક્રમણ કર્યું હોવાથી સરદારે તે તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડ્યું હતું. કાશ્મીરનો રાજા હરિસિંહ હિન્દુ હતા. તે પોતાના રાજ્યને પાકિસ્તાનમાં જોડાવા માંગતા નહોતા. તેમ કરે તો કાશ્મીરના હિન્દુઓનું ઇસ્લામિકરણ થાય.પરંતુ રાજાએ ભારત સાથે જોડાવામાં પણ બહુ રસ દાખવ્યો નહીં. કારણ કે બહુમતી મુસ્લિમ પ્રજાને તેમ કરવા જતા ખોફ વહોરવા પડે. ૨૩ ઓક્ટોબર,૧૯૪૭ના દિવસે પાકિસ્તાને કાશ્મીર પર અણધાર્યું આક્રમણ કર્યું. આ સ્થિતિમાં મહારાજા

હરિસિંહ સરદાર પટેલ સમક્ષ સૈનિક સહાયની માંગણી કરી. સરદારે આ તકનો લાભ લીધો જોડાણખત પર સહી કરો તો મદદ કરીએ. મહારાજા પાસે બીજો કોઈ વિકલ્પ ન હોવાથી જોડાણખત પર સહી કરી દીધી પરંતુ ત્યાં સુધીમાં તાયફાવાળા શ્રીનગર સુધી પહોંચી ગયા હતા.મહારાજાએ પોતાનો જીવ બચાવવા હિન્દુઓની બહુમતીવાળા જમ્મુમાં આશ્રય લીધો. સરદારના સમયસર ના પગલાએ કાશ્મીર બચાવી લીધું.

*** હૈદરાબાદનો પ્રશ્ન :-**

નિઝામનું રાજ્ય મોટું અને સમૃદ્ધ હતું. કરોડો રૂપિયાના હીરા અને ઝવેરાત તેની પાસે હતી. તેની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા હતી. સ્વતંત્ર રહીને બ્રિટિશ કોમનવેલ્થમાં સભ્યપદ મેળવવાનો પ્રયાસ કરેલો, પણ તેમાં તેને સફળતા મળી નહિ .હૈદરાબાદનો પ્રશ્ન સરદારે ધાર્યો હતો ચપટીમાં ઉકેલી નાખ્યો હોય પરંતુ માઉન્ટબેટનના કારણે ધીમા ડગલાં ભરતા હતા. ૧૯૪૮માં પૂરી થતી હતી.એટલે સરદારે ત્યાં સુધી ધીરજ ધરવામાં શાણપણ માન્યું. માઉન્ટબેટનના ગયા પછી તેમના સ્થાને રાજાજી ગવર્નર જનરલ બન્યા અને સરદાર પટેલે કામ હાથમાં લીધું.

હૈદરાબાદમાં થયેલી અંધાધુંધી માટે પ્રથમ તો સરદારે આર્થિક નાકાબંધી કડક કરી પછી લશ્કરના વડાઓ સાથે બેસીને પ્રવેશની વ્યુહરચના ઘડી. હૈદરાબાદની કામગીરીને સૈન્યે "ઓપરેશન પોલો"નામ આપ્યું.(૯)

તા.13મી સપ્ટેમ્બરે ભારતીય સૈન્યે હૈદરાબાદમાં પ્રવેશ કર્યો. ચાર જ દિવસમાં સૈન્યે હૈદરાબાદ કબજે કરી દીધું. હિન્દુઓની કતલ કરવાની ધમકી આપનાર રીઝવી ખાટલા નીચે સંતાઈ ગયો અને પછી સ્ત્રીના કપડા પહેરીને પાકિસ્તાન ભાગી ગયો. ત્યાર પછી નિઝામના મંત્રી લાયકઆલી એ પણ પાકિસ્તાની વાટ પકડી લીધી. મેજર જનરલ ચૌધરીએ હૈદરાબાદ રાજ્ય સંભાળી લીધું. આ રીતે હૈદરાબાદનું ભારતમાં વિલનીકરણ થયું.

*** સમાપન :-**

અખંડ ભારતનું સ્વપ્ન હૈદરાબાદના વિલીનીકરણ સાથે પૂર્ણ થયું. વલ્લભભાઈ પટેલની કાર્યપ્રણાલી એક અતિ મહત્વપૂર્ણ અંગ હતું. સમગ્ર વિશ્વમાં ભારતના ઐતિહાસિક સ્વતંત્રતાની

મનમૂકીને સરાહના કરવામાં આવી. વલ્લભભાઈ પટેલે "અખંડ ભારતના ઘડવૈયાની" પદવી વિલિનીકરણ પ્રક્રિયા સાથે સાંપડી ગઈ. લોર્ડ માઉન્ટબેટન કહેલું કે.... "એક અખંડ રાષ્ટ્ર બનતા ભારતને પંદર વર્ષ લાગશે એમ અમે માનેલું. પણ સરદાર પટેલે એક એવો ચમત્કાર દસ-બાર મહિનામાં જ કરી દેખાડ્યો".

સરદારના સમર્પણ વિના ગાંધીજી કદાચ રાષ્ટ્રપિતા ન બની શક્યા હોત. બાપુ ઉપવાસ કરીને અંગ્રેજ અધિકારીઓને નમાવી શકે, પણ દેશી રાજ્યોનું વિલિનીકરણ ન કરી શકે. એ કામ તો સરદાર જ પાર પાડી શકે. ખુદ ગાંધીજીએ પણ સરદારના કાર્યની મુક્ત કંઠે આ શબ્દોમાં કદર કરી છે કે.... 'સેનાપતિની ચતુરાઈ પોતાનું કારભારી મંડળ પસંદ કરવામાં રહેલી છે. ઘણા માણસો મારી સલાહ માનવાને તૈયાર હતા. પણ મને વિચાર થયો કે ઉપસેનાપતિ કોણ થશે ? ત્યાં મારી નજર વલ્લભભાઈ પર પડી. મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે મેં વલ્લભભાઈની પહેલી મુલાકાત લીધી ત્યારે મને એમ થયેલું કે આ અક્કડ પુરુષ તે કોણ હશે ? એ શું કામ કરશે ? પણ હું જેમ જેમ એમના વધારે પ્રસંગમાં આવ્યો તેમ તેમ મને લાગ્યું કે મારે વલ્લભભાઈ તો જોઈએ જ. વલ્લભભાઈ મને ન મળ્યા હોત તે જે કામ થયું છે તે ન જ થાત.'(૧૦)

ભારતના અજોડ શિલ્પીએ એકતા અને અખંડિતતાના રક્ષણ માટે ભારે સાહસ, મુસદગીરી અને બુદ્ધિશ્ચાતુર્ય બતાવ્યા. એ અનોખા શિલ્પીએ ભારતનું અનોખું શિલ્પ કંડાર્યું. ધન્ય છે.. ભારતના તે લોખંડી મહાપુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને...

સંદર્ભ સૂચિ

(૧) પરીખ અવિનાશ, "ગુજરાતના ઘડવૈયા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ", અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૨૩, પૃ.૧૧૬.

(૨) પટેલ વિનુભાઈ, "ચાદ કરો કુરબાની ! લોખંડી પુરુષની પોલાદી સિદ્ધિ અને આઝાદીના લડવૈયા", અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૨૧, પૃ.૬.

(૩) પરીખ અવિનાશ, ઉપરોક્ત પુસ્તક પૃ.૧૧૭.

(૪) પટેલ જીતેન્દ્ર, "અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર પટેલ", અમદાવાદ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૨૦૨૩, પૃ.૭૬.

(૫) રાજગોર શિવપ્રસાદ, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ", યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, પૃ.૨૧૫.

(૬) પટેલ જીતેન્દ્ર, ઉપરોક્ત પુસ્તક, પૃ.૭૮

(૭) પાઠક રામનારાયણ, "સ્વતંત્ર ભારતના શિલ્પી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ", નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૭૫, પૃ.૬૮.

(૮) પટેલ વિનુભાઈ, ઉપરોક્ત પુસ્તક, પૃ.૮૦

(૯) એજન, પૃ.૮૩.

(૧૦) પરીખ નરહરી, "સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ", ભાગ ૧- ૨, નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૫૦, પૃ.૩૮.

SHABDBRAHM

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત અને સરદાર પટેલ: રાષ્ટ્રીય એકતાનું તત્વજ્ઞાનાત્મક
અધ્યયન”

ડૉ. ઉમા શર્મા
નલિની- અરવિંદ એન્ડ ટી વી પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ
વલ્લભ વિદ્યાનગર

સારાંશ (Abstract)

આ સેમિનાર પેપર "એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત અને સરદાર પટેલ: રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક-તત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ" વિષયને કેન્દ્રમાં રાખે છે. ભારતની પ્રાચીન તત્વજ્ઞાનિક પરંપરા, ઉપનિષદો, ગીતા અને રાજધર્મની કલ્પનાને આધારે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન અને કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતા પછી દેશી રિયાસતોના એકીકરણ દ્વારા તેમણે ભારતની રાજકીય, નૈતિક અને રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂત બનાવી. આ પેપરનો ઉદ્દેશ સરદાર પટેલને માત્ર રાજકીય નેતા નહીં પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકતાના તત્વજ્ઞાનાત્મક પ્રતીક તરીકે રજૂ કરવાનો છે.

ભારત વિશ્વના સૌથી પ્રાચીન અને વૈવિધ્યસભર રાષ્ટ્રોમાંનું એક છે. ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, જાતિ અને પરંપરાઓની અનેકતા હોવા છતાં ભારતની ઓળખ “એક રાષ્ટ્ર” તરીકે અડગ રહી છે. આ એકતાનો આધાર માત્ર રાજકીય સત્તા નથી, પરંતુ ભારતીય તત્વજ્ઞાનમાં ઊંડે મૂળ ધરાવતો એકતાનો વિચાર છે¹. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” એ આ વિચારનું આધુનિક સ્વરૂપ છે, જ્યારે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તેના વ્યવહારુ અમલના પ્રતિક છે.

ભારત વિશ્વનું એક અનોખું રાષ્ટ્ર છે, જ્યાં ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પરંપરા અને જીવનશૈલીની અદ્વિતીય વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે. આ વૈવિધ્યતા છતાં ભારત હજારો વર્ષોથી એક સાંસ્કૃતિક અને તત્વજ્ઞાનાત્મક એકતા ધરાવે છે. સ્વતંત્રતા પછી આ એકતાને રાજકીય અને પ્રશાસનિક સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય અત્યંત પડકારજનક હતું. આ સંદર્ભમાં “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની કલ્પના અને

¹ રાધાકૃષ્ણન, એસ., Indian Philosophy, Vol. 1, Oxford University Press.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. આ નિબંધમાં “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની વિચારધારાનું તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક વિશ્લેષણ તથા સરદાર પટેલના રાષ્ટ્રીય એકતા માટેના યોગદાનનું સંશોધનાત્મક અધ્યયન કરવામાં આવશે.

1. પ્રસ્તાવના

ભારત એક બહુવિધતા ધરાવતું રાષ્ટ્ર છે. ભાષા, ધર્મ, જાતિ, પ્રદેશ અને સંસ્કૃતિની વિવિધતા છતાં ભારતને એક અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે જાળવી રાખવાનું કાર્ય સરળ નહોતું. સ્વતંત્રતા પછી રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડતાનો પ્રશ્ન સૌથી મોટો પડકાર હતો. આ સંજોગોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતીય ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્રીય એકતાના પ્રતીક તરીકે ઉપસ્થિત થાય છે.²

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”નો વિચાર આ જ રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો આધુનિક પ્રતિબિંબ છે, જેની મૂળભૂત પ્રેરણા સરદાર પટેલના કાર્ય અને વિચારમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

ભારત વૈવિધ્યતામાં એકતા ધરાવતો દેશ છે. ભાષા, ધર્મ, જાતિ, સંસ્કૃતિ અને ભૂગોળની અનેકતા વચ્ચે પણ ભારત એક રાષ્ટ્ર તરીકે અડગ છે. આ એકતાનું મૂળ માત્ર રાજકીય બંધારણમાં નહીં પરંતુ ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક મૂલ્યોમાં રહેલું છે. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની કલ્પના આ જ મૂલ્યોને આધુનિક સંદર્ભમાં પુનર્જીવિત કરે છે. આ કલ્પનાના વ્યવહાર અને દૃઢ અમલમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અનન્ય અને ઐતિહાસિક છે.

2. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”: તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક આધાર

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” વિચારધારા “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” કાર્યક્રમનો મુખ્ય હેતુ ભારતના વિવિધ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો વચ્ચે પરસ્પર સમજ, સાંસ્કૃતિક વિનિમય અને ભાવનાત્મક એકતા વિકસાવવાનો છે. ભાષા, ખોરાક, વેશભૂષા અને પરંપરાઓની ઓળખ દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા મજબૂત બને છે. આ વિચારધારા માત્ર રાજકીય નહીં પરંતુ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એકતાને પણ મહત્વ આપે છે.

² બિપિન ચંદ્ર, India's Struggle for Independence, Penguin, 1989.

"એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત"નો અર્થ માત્ર રાજકીય કે ભૂગોળીય એકતા નથી, પરંતુ સાંસ્કૃતિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એકતા છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ વિચારનું મૂળ ઉપનિષદોમાં મળે છે:

"વસુધૈવ કુટુંબકમ્"³

આ મહાવાક્ય સમગ્ર માનવજાતને એક પરિવાર તરીકે જોવાની દ્રષ્ટિ આપે છે. અદ્વૈત વેદાંત અનુસાર સત્ય એક છે, ભલે તેનું પ્રગટ સ્વરૂપ વિવિધ હોય. આ એકાત્મવાદ ભારતીય રાષ્ટ્રીય એકતાનું તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક આધારસ્તંભ છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં એકતાનો વિચાર પ્રાચીન કાળથી જોવા મળે છે. ઉપનિષદોમાં "એકમ સદ્વિપ્રા બહુધા વદન્તિ" દ્વારા સત્યની એકતા અને અભિવ્યક્તિની વિવિધતા દર્શાવવામાં આવી છે⁴. તેવી જ રીતે "વસુધૈવ કુટુંબકમ્" સમગ્ર માનવજાતને એક કુટુંબ તરીકે જોવાની દૃષ્ટિ આપે છે⁵.

"એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત" નો અર્થ એકરૂપતા (Uniformity) નહીં, પરંતુ એકતા (Unity) છે." અહીં વૈવિધ્યને નકારવામાં આવતું નથી, પરંતુ તેને રાષ્ટ્રીય શક્તિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક રીતે આ વિચાર સમન્વયવાદ (Synthesis) પર આધારિત છે.

3. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: વ્યક્તિત્વ અને જીવનદર્શન

સરદાર પટેલનું વ્યક્તિત્વ દૃઢતા, શિસ્ત અને કર્તવ્યબોધથી ઘડાયેલું હતું. તેઓ માનતા હતા કે વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કરતાં રાષ્ટ્રહિત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેમના ભાષણોમાં રાષ્ટ્રીય એકતા અંગેની સ્પષ્ટતા અને દૃઢતા જોવા મળે છે.⁶

³ મહોપનિષદ, 6.71.

⁴ ઋગ્વેદ, 1.164.46

⁵ મહાઉપનિષદ, અધ્યાય 6

⁶ વલ્લભભાઈ પટેલ, Selected Speeches and Writings, Govt. of India.

શ્રીમદ ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવાયેલ કર્મયોગ-"કર્મ કર, ફળની આશા ન રાખ"-સરદાર પટેલના જીવનમાં વ્યવહારરૂપે દેખાય છે.⁷

4. સરદાર પટેલ અને રાજધર્મની કલ્પના

ભારતીય રાજકીય પરંપરામાં રાજધર્મનો વિશેષ મહત્ત્વ છે. રાજાનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રજાનું કલ્યાણ અને રાજ્યની અખંડતા જાળવવાનું માનવામાં આવ્યું છે. રામરાજ્યની કલ્પના હોય કે કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર-બન્નેમાં રાજધર્મનો મુખ્ય વિચાર કેન્દ્રસ્થાને છે.⁸

સરદાર પટેલે દેશી રિયાસતોના એકીકરણ દરમિયાન રાજધર્મનું પાલન કર્યું. તેમણે સંવાદ, સહમતિ અને જરૂરી ત્યાં કડક નિર્ણય લઈને ભારતની અખંડતા સુનિશ્ચિત કરી.⁹

5. દેશી રિયાસતોનું એકીકરણ: રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક

હૈદરાબાદ, જુનાગઢ અને કાશ્મીર જેવી રિયાસતોનું ભારત સાથે વિલય કરવું સરળ નહોતું. સરદાર પટેલે સંવાદ, સમજણ અને રાષ્ટ્રીય હિતને પ્રાથમિકતા આપી એક મજબૂત અને અખંડ ભારતનું નિર્માણ કર્યું. આ એકીકરણ "એક ભારત"ની વ્યવહારુ સિદ્ધિ હતી.

1947 સમયે ભારત 562થી વધુ દેશી રિયાસતોમાં વિભાજિત હતું. જો આ રિયાસતો અલગ રહી હોત, તો ભારત નબળું અને વિખંડિત બની જાત. સરદાર પટેલે આ ઐતિહાસિક પડકારને સ્વીકારીને રાષ્ટ્રીય એકતાનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યું. આ કાર્ય તેમને "લોહ પુરુષ" તરીકે ઓળખ અપાવે છે.¹⁰

તત્ત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ, આ એકીકરણ રાષ્ટ્રધર્મ અને નૈતિક કર્તવ્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

⁷ શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા, અધ્યાય 2, શ્લોક 47.

⁸ વાલ્મીકિ રામાયણ, અયોધ્યા કાંડ.

⁹ કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, પુસ્તક 1.

¹⁰ વી. પી. મેનન, The Story of the Integration of the Indian States, 1956.

આજના સમયમાં વૈશ્વિકીકરણ, પ્રાદેશિકતા અને ઓળખની રાજનીતિ જેવા પડકારો સામે “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” જેવી વિચારધારા વધુ પ્રાસંગિક બની છે. યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ગૌરવ, પરસ્પર સન્માન અને સહઅસ્તિત્વની ભાવના વિકસાવવી અત્યંત આવશ્યક છે.

6. ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ: તત્વજ્ઞાનાત્મક પૂરકતા

મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર પટેલના વિચારો અલગ માર્ગે ચાલતાં જણાય છે, પરંતુ મૂળ તત્વમાં બંને પૂરક છે. ગાંધીજી સત્ય અને અહિંસાના આધ્યાત્મિક બળ પર ભાર મૂકતા હતા, જ્યારે સરદાર પટેલ રાજ્યશક્તિને નૈતિક નિયંત્રણ હેઠળ ઉપયોગમાં લેતા હતા.¹¹

આ બંનેની સંયુક્ત વિચારધારા ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને સંતુલિત સ્વરૂપ આપે છે.

7. આધુનિક ભારત માટે સરદાર પટેલની પ્રાસંગિકતા

આજના સમયમાં પ્રદેશવાદ, જાતિવાદ, ભાષાવાદ અને ધાર્મિક વિભાજન જેવી સમસ્યાઓ સામે સરદાર પટેલની વિચારધારા વધુ પ્રાસંગિક બની ગઈ છે. “સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી” માત્ર સ્મારક નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકતાની ચેતનાનું પ્રતીક છે.¹²

8. તત્વજ્ઞાનાત્મક મૂલ્યાંકન

સરદાર પટેલના વિચારોમાં ભારતીય તત્વજ્ઞાનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જેવા મળે છે:

- અદ્વૈત અને એકાત્મવાદ
- કર્મયોગ
- રાજધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ

તેમનો રાષ્ટ્રવાદ માનવતાવાદી અને સમાવેશક હતો.

9. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: રાષ્ટ્રીય એકતાના શિલ્પકાર

¹¹ મહાત્મા ગાંધી, Harijan, 1947.

¹² રામચંદ્ર ગુહા, India After Gandhi, HarperCollins, 2007.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને “લોખંડ પુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર હતો—૫૬૦થી વધુ દેશી રિયાસતોનું એકીકરણ. સરદાર પટેલે દ્રઢ રાજકીય દૃષ્ટિ, ફૂટનીતિ અને જરૂર પડે ત્યાં કઠોર નિર્ણય દ્વારા આ કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યું.

સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર હતો દેશી રજવાડાઓનું એકીકરણ. લગભગ 562 રજવાડાઓને ભારત સાથે જોડવાનું કાર્ય સરદાર પટેલે સફળતાપૂર્વક કર્યું¹³. આ કાર્ય માત્ર રાજકીય કૌશલ્ય નહીં, પરંતુ દૃઢ તત્વજ્ઞાનાત્મક દૃષ્ટિનું પરિણામ હતું. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રની એકતા કોઈ વિકલ્પ નહીં પરંતુ આવશ્યકતા છે. તેમના માટે રાષ્ટ્રીય એકતા વ્યક્તિગત સ્વાર્થથી ઉપર હતી. હૈદરાબાદ અને જુનાગઢ જેવા પ્રશ્નોમાં તેમની દૃઢતા રાષ્ટ્રીય હિતમાં લેવામાં આવેલ નૈતિક નિર્ણય હતો¹⁴.

10. સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન

સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન વ્યાવહારિક રાષ્ટ્રવાદ પર આધારિત હતું. તેમના વિચારોમાં:

1. રાષ્ટ્રીય હિત સર્વોપરી
2. મજબૂત કેન્દ્ર અને સંઘીય વ્યવસ્થા વચ્ચે સંતુલન
3. શિસ્ત, કાયદો અને વ્યવસ્થાનું મહત્વ
4. વિવિધતામાં એકતા

તેઓ માનતા હતા કે એકતા માત્ર ભાવનાત્મક નહીં, પરંતુ વહીવટી અને નૈતિક મજબૂતીથી જ ટકી શકે.

સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન વ્યવહારિક આદર્શવાદ (Pragmatic Idealism) તરીકે ઓળખી શકાય. તેઓ ગાંધીજીના આદર્શોને સ્વીકારતા હતા, પરંતુ પરિસ્થિતિ અનુસાર કઠોર નિર્ણય લેતા અચકાતા નહોતા¹⁵.

¹³ પટેલ, વલ્લભભાઈ, Speeches and Writings, Publications Division, Government of India.

¹⁴ ચૌધરી, આર.સી., Integration of Indian States, Orient Longman.

¹⁵ ગાંધીઆશ્રમ સંકલન, સરદાર પટેલના વિચારો, અમદાવાદ.

તેમના વિચારોના મુખ્ય તત્વો:

1. રાષ્ટ્ર પ્રથમ, વ્યક્તિ પછી
2. સ્વતંત્રતા સાથે શિસ્ત
3. લોકશાહીને મજબૂત બનાવવા મજબૂત પ્રશાસન

આ તત્વો “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની ભાવનાને મજબૂત આધાર પૂરો પાડે છે.

11. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અને આધુનિક સંદર્ભ

આધુનિક સમયમાં “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાન દ્વારા રાજ્યો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક આદાન-પ્રદાન, ભાષાકીય સમજ અને રાષ્ટ્રીય એકતાનું સશક્તિકરણ થાય છે¹⁶. આ વિચાર સરદાર પટેલના સ્વપ્નના ભારતને સાકાર કરતો દેખાય છે.

વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં જ્યારે વિભાજનકારી પ્રવૃત્તિઓ વધી રહી છે, ત્યારે સરદાર પટેલની એકતા અંગેની વિચારસરણી વધુ પ્રાસંગિક બની છે.

આજની “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” પહેલ સરદાર પટેલના વિચારોની આધુનિક અભિવ્યક્તિ છે. જ્યાં સરદાર પટેલે ભૂગોળીય અને રાજકીય એકતા સ્થાપી, ત્યાં આ કાર્યક્રમ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક એકતાને આગળ વધારે છે. બંનેનો હેતુ એક જ છે—મજબૂત, એકતાબદ્ધ અને સમૃદ્ધ ભારત.

આજના સમયમાં આ અભિયાન દ્વારા:

1. રાજ્યો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક વિનિમય
2. ભાષાઓ અને પરંપરાઓ પ્રત્યે સન્માન
3. રાષ્ટ્રીય ઓળખનું મજબૂતિકરણ

જેવાં ઉદ્દેશ્યો સાકાર થાય છે. સરદાર પટેલની વિચારસરણી આ અભિયાન માટે માર્ગદર્શક દીવાદાંડી સમાન છે. તેમનું જીવન બતાવે છે કે એકતા વિના વિકાસ અધૂરો છે, અને વિકાસ વિના એકતા નબળી પડે છે.

¹⁶ ભારત સરકાર, Ek Bharat Shreshtha Bharat Programme

11. સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન: એકતા, વ્યવહારિકતા અને નૈતિકતા

સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન આદર્શવાદી કરતાં વધુ વ્યવહારિક નૈતિકતા (Pragmatic Ethics) પર આધારિત હતું. તેઓ માનતા કે આદર્શો ત્યારે જ અર્થપૂર્ણ બને છે જ્યારે તેઓ વ્યવહારમાં ઉતરે. તેમના માટે રાષ્ટ્રપ્રેમ ભાવુકતા નહીં, પરંતુ જવાબદારી હતી. આ દૃષ્ટિ “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ના મર્મ સાથે સીધી રીતે જોડાય છે—જ્યાં ભાવનાત્મક એકતા સાથે સંસ્થાગત મજબૂતી પણ જરૂરી છે.

12. ઉપસંહાર:

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની જીવંત અભિવ્યક્તિ છે. તેમની તત્વજ્ઞાનાત્મક દૃષ્ટિએ ભારતને માત્ર ભૂગોળીય રીતે નહીં, પરંતુ માનસિક અને નૈતિક રીતે એક કર્યું.

આજે જ્યારે ભારત વૈશ્વિક મંચ પર આગળ વધી રહ્યું છે, ત્યારે સરદાર પટેલના એકતા, શિસ્ત અને રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યના મૂલ્યો વધુ પ્રાસંગિક બન્યા છે. સાચું શ્રેષ્ઠ ભારત એ જ હશે જ્યાં વૈવિધ્યમાં એકતા, અને એકતામાં શક્તિ જોવા મળે—અને એ જ સરદાર પટેલનું શાશ્વત સંદેશ છે.

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ના આદર્શને સાકાર કરવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અવિસ્મરણીય છે. તેઓ માત્ર રાજકીય નેતા નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકતાના તત્વજ્ઞાની પ્રતીક હતા. તેમનું જીવન અને કાર્ય ભારતીય રાષ્ટ્ર માટે શાશ્વત માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર ભારતના એકીકરણના શિલ્પકાર નથી, પરંતુ “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ના તત્વજ્ઞાનાત્મક આધારસ્તંભ છે. તેમણે સાબિત કર્યું કે એકતા ભાવનાત્મક નારા નહીં, પરંતુ દૃઢ નૈતિકતા અને વ્યવહારિક નિર્ણયોથી સિદ્ધ થાય છે.

આજના ભારત માટે સરદાર પટેલનો સંદેશ સ્પષ્ટ છે—વૈવિધ્યમાં એકતા જ શ્રેષ્ઠ ભારતની ઓળખ છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભારતને માત્ર ભૌગોલિક રીતે નહીં, પરંતુ વિચારધારાત્મક રીતે પણ એક કર્યું. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” તેમની આ દ્રષ્ટિને આગળ વધારતી આધુનિક પહેલ છે. રાષ્ટ્રીય એકતા ભારતની આત્મા છે અને સરદાર પટેલ તેના શિલ્પી. તેમના વિચારોને આત્મસાત કરીને જ આપણે સાચા અર્થમાં “શ્રેષ્ઠ ભારત” બનાવી શકીએ.

➤ સંદર્ભગ્રંથ

1. કાલેલકર, કાકાસાહેબ - સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.
2. નારહરી પરીખ - સરદાર પટેલ: લોખંડી પુરુષ, નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
3. મહેતા, ઉમાશંકર - સરદાર પટેલ અને રાષ્ટ્રીય એકતા, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.
4. દેસાઈ, કિશોરલાલ મશરૂવાલા - સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય, નવજીવન પ્રકાશન.
5. પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ - સરદાર પટેલના ભાષણો, સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.
6. ઉમાશંકર જોશી - ભારતીય સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રીય એકતા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
7. રવિશંકર મહારાજ - રાષ્ટ્રીય એકતાનો વિચાર, લોકભારતી પ્રકાશન.
8. ધિરુભાઈ ઠાકર - ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો વિકાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત.
9. ચુડાસમા, કે.કે. - ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતા, આરાધના પ્રકાશન.
10. ગાંધી, મહાત્મા - હિંદ સ્વરાજ (ગુજરાતી મૂળ), નવજીવન પ્રકાશન.
11. રાધાકૃષ્ણન, એસ. - ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન (ગુજરાતી અનુવાદ), યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
12. દેસાઈ, મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક) - ભારતીય જીવનદર્શન, લોકભારતી પ્રકાશન.
13. આર્ય, ઇશ્વરલાલ - ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ, પોપ્યુલર પ્રકાશન.
14. ભારત સરકાર - એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત (યોજના માર્ગદર્શિકા - ગુજરાતી આવૃત્તિ), સંસ્કૃતિ મંત્રાલય.
15. ગુજરાત સરકાર - રાષ્ટ્રીય એકતા અને સરદાર પટેલ, માહિતી વિભાગ, ગાંધીનગર.
16. સરદાર પટેલનો પત્રવ્યવહાર (1945-1950), નવજીવન પબ્લિશિંગ હાઉસ, અમદાવાદ.
17. રાજમોહન ગાંધી - સરદાર પટેલ: એ લાઈફ, પેંગ્વિન બુક્સ, નવી દિલ્હી.

પડર મન અને એક સરદાર: અખંડ ભારતના સર્જનનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ

નિતેશ પી. સેનમા

એમ. એ. પરીખ ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ કોલેજ પાલનપુર

સારાંશ (Abstract)

૧૯૪૭માં ભારતની આઝાદી એક જટિલ વારસા સાથે આવી હતી. અંગ્રેજો સત્તાનું હસ્તાંતરણ કરી રહ્યા હતા, પરંતુ ભારતની ભૌગોલિક એકતા ખંડિત હતી. પડર જેટલાં રજવાડાંઓ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. આ લેખનો ઉદ્દેશ્ય સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ દ્વારા કરવામાં આવેલા ભારતના એકીકરણની પ્રક્રિયાને માત્ર રાજકીય કે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ નહીં, પરંતુ 'મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ'થી તપાસવાનો છે. સરદાર પટેલે કેવી રીતે રાજાઓના અહંકાર, ભય, લોભ અને અસલામતી (Insecurity) નું સચોટ વિશ્લેષણ કર્યું અને 'સામ, દામ, દંડ, ભેદ'ની નીતિ દ્વારા રક્તહિન ક્રાંતિ સર્જી, તેનું અહીં વિસ્તૃત વિવરણ છે. આ લેખ એ સાબિત કરે છે કે અખંડ ભારતનું સર્જન એ વિશ્વના ઇતિહાસની સૌથી મોટી 'મેનેજમેન્ટ અને સાયકોલોજીકલ' સફળતા હતી.

પ્રસ્તાવના:

૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ જ્યારે ભારત સ્વતંત્રતાના સૂર્યોદયનો સાક્ષી બની રહ્યું હતું, ત્યારે ક્ષિતિજ પર વિભાજનના કાળા ડિબાંગ વાદળો પણ ઘેરાયેલા હતા. સદીઓથી ગુલામીની સાંકળોમાં જકડાયેલું ભારત મુક્ત તો થયું, પણ તે એક અખંડ રાષ્ટ્ર નહોતું. બ્રિટિશરોએ ભારત છોડતી વખતે 'ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ એક્ટ' હેઠળ રજવાડાંઓને એવી છૂટ આપી હતી કે તેઓ ભારત અથવા પાકિસ્તાન સાથે જોડાઈ શકે છે, અથવા સ્વતંત્ર રહી શકે છે. આ એક એવી જોગવાઈ હતી જે ભારતને 'બાલ્કનાઇઝેશન' (Balkanization - નાના ટુકડાઓમાં વિભાજન) તરફ ધકેલી શકે તેમ હતી.

કલ્પના કરો કે આજે આપણે ગુજરાતથી રાજસ્થાન કે મહારાષ્ટ્ર જવું હોય અને વચ્ચે વિઝા લેવા પડે! તે સમયે ભારતનો નકશો જમીન પર પટકાયેલા કાચના ટુકડા જેવો હતો. પડર રજવાડાઓ – જેમાં હૈદરાબાદ અને કાશ્મીર જેવા યુરોપના દેશો કરતાં મોટા રાજ્યોથી લઈને બીલખા અને માણાવદર જેવા નાના જાગીરદારો સુધીના શાસકો હતા. આ તમામ ટુકડાઓને જોડીને એક 'અખંડ ભારત'નું

સર્જન કરવું એ માત્ર ભૌગોલિક કે રાજકીય પ્રક્રિયા ન હતી, પરંતુ એક ભગીરથ 'મનોવૈજ્ઞાનિક યુદ્ધ' હતું.

આ કામ માટે જે વ્યક્તિની પસંદગી થઈ, તે હતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. આપણે તેમને 'લોખંડી પુરુષ' તરીકે ઓળખીએ છીએ, પરંતુ જો તેમના કાર્યને મનોવિજ્ઞાનના ચશ્માંથી જોઈએ તો તેઓ માનવ સ્વભાવના (Human Behavior) ઊંડા જાણકાર હતા. તેઓ પારખી ગયા હતા કે આ લડાઈ જમીનના ટુકડાઓ માટે નથી, પરંતુ રાજાઓના 'અહંકાર' (Ego), 'ભય' (Fear) અને 'લાલચ' (Greed) સાથેની છે. રાજાઓ પોતાની સદીઓ પુરાણી સત્તા છોડવા તૈયાર નહોતા. સરદારની આ અદભૂત સફળતા પાછળ રહેલી મનોવૈજ્ઞાનિક રણનીતિને સમજવી ખૂબ રસપ્રદ છે.

૧. રાજાઓના માનસપટલનું વાંચન (Psychological Profiling)

કોઈપણ યુદ્ધ જીતતાં પહેલાં દુશ્મન – અથવા તો સામેવાળા પક્ષ - ના મનને વાંચવું જરૂરી છે. સરદાર પટેલની સૌથી મોટી વિશેષતા એ હતી કે તેઓ સામેવાળી વ્યક્તિના મનોભાવોને ચહેરા પરથી વાંચી શકતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે દરેક રાજાની પ્રકૃતિ (Personality Type) અલગ છે, તેથી સૌની સાથે એકસરખો વ્યવહાર ચાલે નહીં. તેમણે અને તેમના સચિવ વી.પી. મેનને રાજાઓનું ત્રણ મુખ્ય ભાગમાં મનોવૈજ્ઞાનિક વર્ગીકરણ કર્યું હતું:

અ. રાષ્ટ્રપ્રેમી અને ઉદારવાદી રાજાઓ (The Idealists):

ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી જેવા ઉમદા શાસકો આ શ્રેણીમાં આવતા હતા. ગાંધીજી અને સરદાર પ્રત્યે તેમને અપાર આદર હતો. તેઓ સમજતા હતા કે રાજાશાહીનો સૂરજ આથમી રહ્યો છે અને લોકશાહી એ જ ભવિષ્ય છે. આવા રાજાઓ સાથે સરદારે એક વડીલ અને પિતાતુલ્ય વ્યવહાર કર્યો. તેમણે દિલ્હી બોલાવીને ધમકી આપવાને બદલે, તેમના ત્યાગની પ્રશંસા કરી. ભાવનગરના મહારાજાએ જ્યારે સામે ચાલીને રજવાડું સોંપ્યું, ત્યારે સરદારે જાહેરમાં તેમનું બહુમાન કર્યું. આ એક સાયકોલોજીકલ માસ્ટરસ્ટ્રોક હતો. જ્યારે એક રાજા સન્માનિત થાય, ત્યારે અન્ય રાજાઓમાં પણ 'રોલ મોડેલ' બનવાની અને ત્યાગ કરવાની સ્પર્ધા જાગે. જેને આપણે 'Social Proof' નો સિદ્ધાંત કહી શકીએ.

બ. અસુરક્ષિત અને ભયભીત રાજાઓ (The Insecure Realists):

મોટાભાગના રાજાઓ આ શ્રેણીમાં હતા. તેમને ભારત સાથે પ્રેમ નહોતો એવું નહોતું, પરંતુ તેમને પોતાના ભવિષ્યની ચિંતા હતી. "અમારી સત્તા જશે તો અમારું શું થશે? અમારો વૈભવ, અમારા મહેલો, અમારું ભરણપોષણ કઈ રીતે થશે?" – આ અસલામતી (Insecurity) તેમના મનમાં ધર કરી ગઈ હતી. આમના માટે સરદારે 'વાર્ષિક આવક' (Privy Purse) ની વ્યવસ્થા કરી. મનોવિજ્ઞાનમાં મેસ્લોનો જરૂરિયાતોનો સિદ્ધાંત (Maslow's Hierarchy of Needs) કહે છે કે માણસ સૌથી પહેલાં પોતાની શારીરિક અને આર્થિક સલામતી ઇચ્છે છે. પ્રીવી પર્સ આપીને સરદારે તેમની આ પાયાની જરૂરિયાત સંતોષી દીધી. રાજાઓને થયું કે સત્તા ભલે જાય પણ આપણી જીવનશૈલી અને સુખ-સાહ્યબી સચવાઈ રહેશે. આ વ્યવહારિક ઉકેલ હતો જેણે રાજાઓના મનમાંથી 'અસ્તિત્વનો ભય' દૂર કર્યો.

ક. જિદી અને મહત્વકાંક્ષી શાસકો (The Hostile Egotists):

હૈદરાબાદના નિઝામ, જૂનાગઢના નવાબ અને શરૂઆતમાં ત્રાવણકોર તથા ભોપાલના શાસકો આ શ્રેણીમાં હતા. તેઓ સત્તાના નશામાં હતા અને તેમને લાગતું હતું કે તેઓ ભારત સરકારને હંફાવી શકશે. અહીં સમજાવટ કે લાલચ કામ લાગે તેમ નહોતી. અહીં સરદારે 'ભય' (Fear Appeal) અને શક્તિ પ્રદર્શનનો ઉપયોગ કર્યો. અહીં તેમણે રાષ્ટ્રહિત માટે કઠોરતાનો ઉપયોગ કર્યો જે સાબિત કરે છે કે સરદાર પરિસ્થિતિ મુજબ પોતાની ભૂમિકા બદલી શકતા હતા.

ર. 'સામ અને દંડ'નો સમન્વય: સરદાર અને મેનનની જુગલબંધી

આધુનિક કોર્પોરેટ મેનેજમેન્ટમાં જેને 'Good Cop - Bad Cop' ની સ્ટ્રેટેજી કહેવાય છે, તેનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ ૧૯૪૭માં થયો હતો. આ મહાકાવ્યમાં સરદાર પટેલ 'Bad Cop' (કઠોર શાસક) ની છબિ ધરાવતા હતા, જ્યારે તેમના સચિવ વી.પી. મેનન 'Good Cop' (મૃદુ ભાષામાં સમજાવટ કરનાર દૂત) હતા.

વી.પી. મેનન રાજાઓને મળવા જતા અને ખૂબ જ નમ્રતાથી રજૂઆત કરતા. તેઓ રાજાઓને કહેતા, "જુઓ મહારાજા, સમય બદલાઈ રહ્યો છે. કોંગ્રેસના સ્થાનિક નેતાઓ અને પ્રજા વિદ્રોહ કરે તે પહેલાં

તમે મારી સાથે આ સન્માનજનક કરાર કરી લો તે તમારા હિતમાં છે. જો તમે સહી નહીં કરો તો મારે ફાઈલ સરદાર સાહેબ પાસે લઈ જવી પડશે, અને તમને ખબર છે કે સરદાર જ્યારે મેદાનમાં આવે છે ત્યારે તેઓ કોઈની શરમ રાખતા નથી."

આ વાક્ય રચનામાં ગજબનું મનોવૈજ્ઞાનિક દબાણ હતું. સરદારનું વ્યક્તિત્વ અને ભૂતકાળમાં અંગ્રેજો સામે તેમણે કરેલા સત્યાગ્રહોની ધાક એટલી જબરદસ્ત હતી કે માત્ર તેમના નામનો ઉલ્લેખ રાજાઓને ધ્રુજાવવા માટે કાફી હતો. રાજાઓને મેનનનો પ્રસ્તાવ 'સુરક્ષિત રસ્તો' લાગતો. તેઓ વિચારતા કે સરદારના ક્રોધનો ભોગ બનવું તેના કરતાં મેનન સાથે વાત પતાવી દેવી સારી. આમ સરદારની ગેરહાજરી પણ ટેબલ પર તેમની હાજરી જેટલી જ વજનદાર હતી.

૩. અહંકારનું ઉર્ધ્વીકરણ (Sublimation of Ego)

રાજાશાહીમાં ઉછરેલા વ્યક્તિ માટે 'અહંકાર' એ તેમના વ્યક્તિત્વનો હાર્દ હોય છે. સદીઓથી જેમના પૂર્વજોએ રાજ કર્યું હોય તેવા રાજાઓ માટે કલમના એક ઝટકે સત્તા છોડી દેવી અને સામાન્ય નાગરિક બની જવું એ નાનીસૂની વાત નહોતી. મનોવિજ્ઞાન કહે છે કે ઘવાયેલો અહંકાર વિનાશક બની શકે છે. સરદાર આ તથ્ય બખૂબી જાણતા હતા. તેથી, તેમણે એક મધ્યમ માર્ગ કાઢ્યો. તેમણે રાજાઓ પાસેથી 'સત્તા' (Power) લઈ લીધી, પરંતુ તેમનું 'ગૌરવ' (Status) જાળવી રાખ્યું. તેમણે રાજાઓને 'રાજપ્રમુખ' અને 'ઉપ-રાજપ્રમુખ' જેવા અલંકારિક હોદ્દાઓ આપ્યા. આ હોદ્દાઓ પાસે કોઈ વાસ્તવિક સત્તા નહોતી, પરંતુ સમાજમાં તેમનું માન જળવાઈ રહેતું હતું.

આનાથી રાજાઓને મનોવૈજ્ઞાનિક સંતોષ (Psychological Gratification) મળ્યો કે તેઓ હાર્યા નથી, પરંતુ તેમણે રાષ્ટ્ર માટે મહાન 'ત્યાગ' કર્યો છે. સરદારે રાજાઓના 'નકારાત્મક અહંકાર'ને રાષ્ટ્રગૌરવમાં પરિવર્તિત કરી દીધો. જે રાજાઓ પહેલાં પોતાની ગાદી બચાવવા લડતા હતા, તેઓ હવે ભારતના બંધારણના રક્ષક તરીકે ગૌરવ અનુભવવા લાગ્યા. આને મનોવિજ્ઞાનમાં 'Sublimation' (ઉર્ધ્વીકરણ) કહેવાય છે, જ્યાં નકારાત્મક ઊર્જાને હકારાત્મક દિશામાં વાળવામાં આવે છે.

૪. કેસ સ્ટડીઝ: જ્યારે મનોબળની કસોટી થઈ

સરદારની મનોવૈજ્ઞાનિક રણનીતિને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે આપણે કેટલાક ચોક્કસ પ્રસંગો તપાસવા જોઈએ:

૧. જોધપુરનો પ્રસંગ: આવેશ પર સંયમનો વિજય

જોધપુરના યુવાન મહારાજા હનવંત સિંહ પાકિસ્તાનના મોહમ્મદ અલી ઝીણાની લાલચોમાં આવીને પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા વિચારી રહ્યા હતા. આ ભારત માટે ભયંકર બાબત હતી કારણ કે જોધપુર સરહદી રાજ્ય હતું. જ્યારે વી.પી. મેનન તેમની પાસે જોડાણખત પર સહી કરાવવા ગયા ત્યારે મહારાજાએ આવેશમાં આવીને મેનન પર પોતાની પેન-પિસ્તોલ (Pen-Pistol) તાણી અને બૂમ પાડી, "હું તારા દબાણમાં નહીં આવું."

આ ગંભીર અને જીવલેણ ઘટના હતી. પરંતુ જ્યારે રાજાને દિલ્હીમાં સરદાર પટેલ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે દ્રશ્ય બદલાઈ ગયું. સરદારે લેશમાત્ર ગુસ્સો ન કર્યો. તેમણે એક અનુભવી વડીલની જેમ શાંતિથી રાજાના ખભા પર હાથ મૂક્યો અને સમજાવ્યું કે, "બેટા, પાકિસ્તાન સાથે જોડાઈને તું તારા જ પ્રજાજનોનો દુશ્મન બનીશ. શું તારા પૂર્વજોએ આ દિવસ જોવા માટે બલિદાન આપ્યા હતા?"

અહીં 'Transactional Analysis' નો સિદ્ધાંત કામ કરી ગયો. રાજા 'બાળ સહજ' (Child Ego State) ગુસ્સામાં હતા, જ્યારે સરદારે 'પાલક' (Parent Ego State) ની ભૂમિકા ભજવી. સરદારની શાંત પણ તેજસ્વી આંખો અને પિતાતુલ્ય પ્રેમ જોઈને રાજા પીગળી ગયા. જે યુવાન રાજા મેનનની સામે વાધ હતા, તે સરદારની ઓરા (Aura) સામે શરણે થયા.

૨. ત્રાવણકોર અને સી.પી. રામસ્વામી અય્યર

ત્રાવણકોરના દીવાન સી.પી. રામસ્વામી અય્યર અત્યંત વિદ્વાન પણ જિદ્દી હતા. તેમણે ત્રાવણકોરને સ્વતંત્ર દેશ જાહેર કરવાની નેમ લીધી હતી. સરદાર જાણતા હતા કે સી.પી. બૌદ્ધિક રીતે ખૂબ સક્ષમ છે, તેથી તેમની સાથે દલીલોમાં ઉતરવાને બદલે સરદારે પ્રજાના અવાજનો ઉપયોગ કર્યો. કેરળની પ્રજામાં કોંગ્રેસ અને એકીકરણ માટે જુવાળ હતો. સરદારે આ 'લોકજુવાળ' ને રાજા અને

દીવાનના મન પર દબાણ તરીકે વાપર્યો. જ્યારે દીવાન પર જીવલેણ હુમલો થયો અને પ્રજાનો રોષ વધ્યો, ત્યારે સરદારે તેમને સમજાવ્યું કે ભારત સાથે જોડાવામાં જ તેમની સુરક્ષા છે.

૩. જૂનાગઢ : પ્રજાની શક્તિ (Psychology of the Masses)

જૂનાગઢના નવાબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ કર્યું, જે ભૌગોલિક અને વસ્તીની દ્રષ્ટિએ અશક્ય હતું. અહીં સરદારે સીધું સૈન્ય મોકલવાને બદલે 'આરઝી હુકમત' ની સ્થાપના કરાવી. તેમણે નવાબને નહીં, પણ નવાબની પ્રજાને જગાડી. આ 'સાયકોલોજીકલ વોરફેર' હતું. નવાબને અહેસાસ કરાવ્યો કે રાજા ગાદી પર બેસે છે, પણ સત્તા તો પ્રજાના હિલમાં હોય છે. નવાબ ભયભીત થઈને ભાગી ગયા અને લોકમત (Plebiscite) દ્વારા જૂનાગઢ ભારતનો ભાગ બન્યું.

૫. ત્વરિત નિર્ણયશક્તિ અને હૈદરાબાદનું ઓપરેશન પોલો

અનિર્ણયકતા (Indecisiveness) એ નેતૃત્વની સૌથી મોટી નબળાઈ ગણાય છે. કાશ્મીરના મુદ્દે નેહરુજી જ્યારે સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં જવા જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય ડિપ્લોમસીમાં અટવાયા હતા, ત્યારે હૈદરાબાદના મુદ્દે સરદારનું મન આરસા જેવું સ્પષ્ટ હતું. હૈદરાબાદનો નિઝામ ઉસ્માન અલી ખાન દુનિયાનો સૌથી ધનવાન માણસ હતો અને તેની પાસે પોતાની સેના અને ઝંનૂની રઝાકારો હતા. તે સતત વાટાઘાટોના નામે સમય બગાડી રહ્યો હતો (Stalling Tactics) અને અંદરખાને શસ્ત્રો ભેગા કરી રહ્યો હતો. સરદાર આ પેટર્નને ઓળખી ગયા. તેઓ સમજતા હતા કે આ વ્યક્તિ પ્રેમની ભાષા કે કાયદાની ભાષા નહીં સમજે.

જ્યારે લોર્ડ માઉન્ટબેટન વાટાઘાટો ચાલુ રાખવાનો આગ્રહ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે સરદારે કહ્યું હતું કે "હૈદરાબાદ એ ભારતના પેટમાં થયેલા કેન્સર જેવું છે, અને તેનું ઓપરેશન કરવું જ પડશે." તેમણે ક્ષણભરનો પણ વિલંબ કર્યા વગર ૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ 'ઓપરેશન પોલો' (પોલીસ પગલાં) નો આદેશ આપ્યો. માત્ર ૧૦૮ કલાકમાં હૈદરાબાદની સેનાએ ધૂંટણિયા ટેકવી દીધા.

આ ઘટના સરદારની વૈચારિક સ્પષ્ટતા (Clarity of Thought) દર્શાવે છે. તેઓ જાણતા હતા કે ક્યારે 'સંત' બનવું અને ક્યારે 'શાસક' બનવું. મનોવિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ આને 'Situational Leadership' કહેવાય છે.

૬. સરદારનું મનોવૈજ્ઞાનિક વ્યક્તિત્વ: સ્થિતપ્રજ્ઞ કર્મયોગી

સરદાર પટેલ માત્ર રાજનેતા નહોતા, તેઓ એક મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ સ્થિર વ્યક્તિ હતા. ગીતામાં જેને 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' કહ્યા છે, તેવા લક્ષણો તેમનામાં હતા.

- સંયમિત વાણી: તેઓ ઓછું બોલતા, પણ જે બોલતા તે પથ્થરની લકીર સમાન હતું. મૌન પણ એક શક્તિશાળી સંવાદ છે, તે તેઓ જાણતા હતા.
- ભાવનાત્મક બુદ્ધિઆંક (Emotional Intelligence): ગાંધીજીની હત્યા પછી જે રીતે તેમણે દેશને સંભાળ્યો અને પોતાના દુઃખને દબાવીને કર્તવ્યને પ્રાધાન્ય આપ્યું, તે તેમની ઉચ્ચ ભાવનાત્મક બુદ્ધિ દર્શાવે છે.
- વાસ્તવિકતાવાદી (Pragmatism): તેઓ સપનાની દુનિયામાં નહીં, પણ જમીની હકીકતમાં માનતા હતા.

નિષ્કર્ષ: એક ઐતિહાસિક વિરાસત

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પડર રજવાડાંઓને એક તાંતણે બાંધ્યા, તે માત્ર રાજકીય કરામત નહોતી, પણ માનવ મન પર મેળવેલો વિજય હતો. યુરોપના ઇતિહાસમાં જર્મનીનું એકીકરણ બિસ્માર્કે કર્યું હતું, પણ તેમાં લોહીની નદીઓ વહી હતી. સરદારે ભારતનું એકીકરણ કર્યું જેમાં ગણ્યાગાંઠ્યા અપવાદો સિવાય રક્તપાત ન થયો. જો તેમણે માત્ર બળજબરી કરી હોત તો ભારત કદાચ ભૌગોલિક રીતે એક થાત, પણ આંતરિક રીતે તૂટેલું રહેત (Balkanized Minds). રાજાઓ કાયમ માટે ભારતના દુશ્મન બની જાત. પરંતુ તેમણે મનોવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને રાજાઓના દિલ જીત્યા અને તેમને ભારતના નિર્માણમાં ભાગીદાર બનાવ્યા.

આજે જ્યારે આપણે કેવડિયામાં નર્મદા કિનારે વિરાટ 'સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી' જોઈએ છીએ, ત્યારે યાદ રાખવું જોઈએ કે તે માત્ર કોંક્રિટ અને બ્રોન્ઝની પ્રતિમા નથી. તે એક એવા મનોવૈજ્ઞાનિક મહામાનવની યાદ છે જે જાણતા હતા કે "નકશા પરની લકીરો બદલતા પહેલા, માણસના મનની લકીરો બદલવી પડે છે." અખંડ ભારત એ સરદારના પ્રબળ મનોબળ અને મનોવૈજ્ઞાનિક સૂઝબૂઝનું પરિણામ છે.

સંદર્ભ સૂચિ (References)

1. Collins, L., & Lapierre, D. (1975). *Freedom at midnight*. Simon & Schuster.
2. Gandhi, R. (1990). *Patel: A life*. Navajivan Publishing House.
3. Guha, R. (2007). *India after Gandhi: The history of the world's largest democracy*. HarperCollins.
4. Menon, V. P. (1956). *The story of the integration of the Indian states*. Orient Longmans.
5. Parikh, N. (1953). *Sardar Vallabhbhai* (Vols. 1–2). Navajivan Prakashan Mandir.

યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ પૂરું પાડનાર: અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

ડૉ. વિદ્યાબેન માનસિંગભાઈ ચૌધરી
અધ્યાપક સહાયક, ગુજરાતી વિભાગ
સી. બી. પટેલ આર્ટસ કોલેજ, નડીઆદ

પ્રસ્તાવના:

ભારતનો ઇતિહાસ માત્ર રાજાઓ, યુદ્ધો અને સત્તાપલટાનો માત્ર વર્ણન કરતો નથી, પરંતુ તે ત્યાગ, સંઘર્ષ, આત્મબળ અને રાષ્ટ્રીય એકતાની અવિરત ગાથા છે. આ ગાથામાં અનેક મહાન વ્યક્તિઓએ પોતાનું યોગદાન આપ્યું છે, પરંતુ જેમણે ભારતને સ્વાતંત્ર્ય બાદ એક સંઘટિત, સશક્ત અને અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે ઘડ્યું એવા વિરલ નેતાઓમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્થાન સર્વોચ્ચ સ્થાને છે. તેઓ માત્ર રાજકીય નેતા નહોતા, પરંતુ તેઓ રાષ્ટ્રનિર્માતા, દૃષ્ટા અને અડગ સંકલ્પના પ્રતીક હતા.

સરદાર પટેલને “અખંડ ભારતના શિલ્પી” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે તેમણે વિખરાયેલા ભારતને એકતાના તાંતણે બાંધ્યું. તેમનું જીવન અને કાર્ય આજના યુવાનો માટે વિશેષ પ્રેરણાદાયક છે. આજના સમયમાં, જ્યારે યુવાનો વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને ભૌતિક સુખસગવડ વચ્ચે પોતાની ઓળખ શોધી સ્થાપી રહ્યા છે, ત્યારે સરદાર પટેલની રાષ્ટ્રીય ચેતના, શિસ્ત અને કર્તવ્યનિષ્ઠા તેમને સાચો માર્ગ બતાવે છે.

સરદાર પટેલના જીવન, સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં તેમનું યોગદાન, અખંડ ભારતના નિર્માણમાં તેમની ઐતિહાસિક ભૂમિકા રહી છે. એટલું જ નહીં યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના જગાડવામાં તેમના વિચારોનો પ્રભાવ વિશેષ રહ્યો છે.

▪ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જીવનપરિચય અને ઘડતરબળો:

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ 31 ઓક્ટોબર, 1875ના રોજ ગુજરાતના નડિયાદ શહેરમાં થયો હતો. ત્યારબાદ નડીઆદ અને વલ્લભ વિદ્યાનગરને કર્મભૂમિ બનાવી. તેમનું કુટુંબ સામાન્ય ખેડૂત વર્ગનું હતું. બાળપણથી જ સરદાર પટેલમાં નીડર, સ્વાભિમાની, સાહસી અને દ્રઢ નિશ્ચયી મનના હતા.

પ્રાથમિક શિક્ષણ બાદ તેમણે સ્વઅભ્યાસ દ્વારા શિક્ષણ આગળ વધાર્યું. આર્થિક અગવડતા હોવા છતાં તેમણે ઇંગ્લેન્ડ જઈને બેરિસ્ટરની ડિગ્રી મેળવી. અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા બાદ તેઓ સફળ વકીલ બન્યા અને આરામદાયક જીવન જીવી શક્યા હોત, પરંતુ દેશની દાસ્તાવસ્થાએ તેમને અશાંત રાખ્યા. દેશની ક્રાંતિ માટે તેમના હૃદયમાં જુવાળ વ્યાપી ગયો. જેના પરિણામે દેશનો યુવાવર્ગ પણ તેમના વિચારોના પ્રભાવમાં આવી તેમના પગલે પગલે ચાલવા માંડ્યો.

મહાત્મા ગાંધીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી સરદાર પટેલનું જીવન સંપૂર્ણપણે બદલાઈ ગયું. તેમણે વકીલાત છોડી દીધી અને પોતાનું જીવન રાષ્ટ્રસેવા-રાષ્ટ્રહિતમાં સમર્પિત કરી દીધું. આ ત્યાગ-બલિદાન જ તેમની ઊંચી રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

▪ સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા:

સરદાર પટેલે સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં માત્ર ભાગ લીધો નહોતો, પરંતુ જનઆંદોલનોને સંગઠિત અને સફળ બનાવવા માટે અદ્વિતીય યોગદાન આપ્યું.

▪ ખેડા સત્યાગ્રહ (1918)

ખેડા જિલ્લામાં દુષ્કાળ હોવા છતાં અંગ્રેજ સરકાર દ્વારા કર વસૂલવામાં આવતો હતો. સરદાર પટેલે ખેડૂતોને સંગઠિત કરી કર ન ભરવાનો અહિંસક સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. આ આંદોલને સામાન્ય જનતામાં આત્મવિશ્વાસ જગાવ્યો અને યુવાનોને રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં જોડાવા પ્રેર્યા.

- બારડોલી સત્યાગ્રહ (1928)

બારડોલી સત્યાગ્રહ સરદાર પટેલના નેતૃત્વનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. અહીં પણ અયોગ્ય કર સામે ખેડૂતોને સંગઠિત કરવામાં આવ્યા. આ આંદોલનની સફળતાએ સરદાર પટેલને “સરદાર”ની ઉપાધિ અપાવી. આ ઘટના યુવાનો માટે શીખવે છે કે સંઘટન અને શિસ્ત દ્વારા અન્યાય સામે જીત મેળવી શકાય છે.

- કોંગ્રેસમાં સંગઠનાત્મક ભૂમિકા

સરદાર પટેલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના મજબૂત સ્તંભ હતા. તેઓ માનતા હતા કે મજબૂત સંગઠન વિના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવું અશક્ય છે. તેમનું આ વિચારધારાત્મક યોગદાન યુવાનો માટે આજે પણ માર્ગદર્શક છે.

- સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારત સામેના પડકારો

ઈ.સ.1947માં ભારત સ્વતંત્ર થયું, પરંતુ સાથે જ અનેક ગંભીર સમસ્યાઓ સામે આવી - વિભાજન, શરણાર્થી સમસ્યા, આર્થિક અસ્થિરતા અને સૌથી મોટો પડકાર હતો રાષ્ટ્રીય એકતા. તત્કાલિન ભારત 565થી વધુ દેશી રજવાડાઓમાં વિખરાયેલું હતું. જો આ રજવાડાઓ અલગ રહેત, તો ભારત નબળું અને વિખરાયેલું બની રહેત.

- અખંડ ભારતના શિલ્પી તરીકે સરદાર પટેલ

સરદાર પટેલ સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ ઉપપ્રધાનમંત્રી અને ગૃહમંત્રી બન્યા. આ જવાબદારી તેમણે અસાધારણ દ્રઢતા સાથે નિભાવી.

- દેશી રજવાડાઓનું વિલય:

સરદાર પટેલે રાજનૈતિક સમજણ, સંવાદ, સમજાવટ અને જરૂરી હોય ત્યાં કડક વલણ અપનાવીને દેશી રજવાડાઓને ભારત સંઘમાં વિલય કર્યા. જુનાગઢ, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીર જેવા સંવેદનશીલ મુદ્દાઓમાં તેમણે રાષ્ટ્રીય હિતને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું.

- લોહપુરુષની ઓળખ:

તેમની અડગ ઈચ્છાશક્તિ અને નિર્ભય નિર્ણયોને કારણે તેમને “ભારતના લોહપુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ લોહપણું ફૂરતા નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રપ્રેમ અને જવાબદારીમાંથી જન્મેલું હતું.

▪ રાજકીય એકતા:

સાંસ્કૃતિક એકતા, ભાવનાત્મક એકતા, રાષ્ટ્રીય ઓળખ. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે ભારતની વિવિધ ભાષાઓ, ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ એકબીજાને વિરોધી નહીં, પરંતુ પૂરક છે.

▪ રાષ્ટ્રીય ચેતના : અર્થ અને મહત્વ

રાષ્ટ્રીય ચેતના એટલે વ્યક્તિમાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો ગૌરવ, જવાબદારી અને સમર્પણ. સરદાર પટેલનું સમગ્ર જીવન રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું જીવંત ઉદાહરણ છે.

તેઓ કહેતા હતા કે “રાષ્ટ્ર માત્ર સરકારથી નથી ચાલતું, પરંતુ જવાબદાર નાગરિકોથી બને છે.”

▪ યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના : આજની સ્થિતિ

આજના યુવાનો ટેકનોલોજીથી જોડાયેલા, વૈશ્વિક વિચારધારા ધરાવતા અને ઝડપી જીવન જીવતા થયા છે. આ સકારાત્મક બાબત છે, પરંતુ સાથે જ રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો ભૂલાઈ જવાની ભીતિ પણ છે. ક્યારેક રાષ્ટ્રપ્રેમ માત્ર નારા કે સોશિયલ મીડિયા પોસ્ટ સુધી સીમિત થઈ જાય છે. અહીં સરદાર પટેલની વિચારધારા યુવાનોને કર્મનિષ્ઠ રાષ્ટ્રપ્રેમ શીખવે છે.

▪ સરદાર પટેલના વિચારો અને યુવાનો:

સરદાર પટેલ માનતા હતા કે શિસ્ત વિના સ્વાતંત્ર્ય અસ્થિર બની જાય છે. યુવાનો જો શિસ્તબદ્ધ જીવન જીવે, તો તેઓ રાષ્ટ્રના મજબૂત આધારસ્તંભ બની શકે. અધિકારોની સાથે કર્તવ્યોનું મહત્વ સમજાવવું એ સરદાર પટેલની વિચારધારાનો મુખ્ય તત્વ છે. યુવાનોને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં પણ સત્ય અને રાષ્ટ્રહિત માટે અડગ રહેવાની પ્રેરણા સરદાર પટેલના જીવનમાંથી મળે છે. આજના સમયમાં જ્યારે આંતરિક વિભાજન, અસહિષ્ણુતા અને ભ્રષ્ટાચાર જેવી સમસ્યાઓ છે, ત્યારે સરદાર પટેલની એકતા, નૈતિકતા અને રાષ્ટ્રપ્રથમની વિચારધારા વધુ પ્રાસંગિક બની

ગઈ છે. યુવાનો જો આ વિચારોને જીવનમાં ઉતારે, તો ભારતને વૈશ્વિક સ્તરે નેતૃત્વ આપતું રાષ્ટ્ર બનાવી શકાય.

▪ સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી : પ્રેરણાનું પ્રતીક

સરદાર પટેલની વિશ્વની સૌથી ઊંચી પ્રતિમા “સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી” માત્ર એક મૂર્તિ નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકતા અને યુવાનો માટે પ્રેરણાનું પ્રતીક છે. તે યુવાનોને યાદ અપાવે છે કે એક વ્યક્તિની દ્રઢ ઈચ્છાશક્તિ દેશનું ભાગ્ય બદલી શકે છે.

▪ નિષ્કર્ષ:

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતના ઇતિહાસમાં માત્ર એક અધ્યાય નથી, પરંતુ એક વિચારધારા છે. તેમણે અખંડ ભારતનું સ્વપ્ન જોયું, તેને જીવ્યું અને તેને સાકાર કર્યું. તેમનું જીવન યુવાનોને શીખવે છે કે સાચો રાષ્ટ્રપ્રેમ શબ્દોમાં નહીં, પરંતુ કર્મમાં હોય છે.

આજના યુવાનો જો સરદાર પટેલના જીવનમાંથી શિસ્ત, કર્તવ્યનિષ્ઠા, એકતા અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાને આત્મસાત કરે, તો ભારતને વિશ્વમાં અગ્રસ્થાને પહોંચાડવું અશક્ય નથી.

અખંડ ભારત માત્ર ભૂગોળ નથી - તે એક ભાવના છે, એક સંકલ્પ છે અને એક જવાબદારી છે, જેને સરદાર પટેલે આપણને સોંપી છે.

▪ સંદર્ભ સૂચિ:

૧. પટેલ, વલ્લભભાઈ. સરદાર પટેલના ભાષણો અને લેખો. નવી દિલ્હી : પ્રકાશન વિભાગ, ભારત સરકાર.
૨. ગાંધી, મહાત્મા. સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા. અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
૩. દેસાઈ, મહાદેવ. સરદાર પટેલ : એક જીવનચરિત્ર. અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન.
૪. પરીખ, નરેન્દ્રભાઈ. લોહપુરુષ સરદાર પટેલ. ગાંધીનગર : ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળ.
૫. ભારત સરકાર. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : જીવન અને કાર્ય. નવી દિલ્હી : સંસ્કૃતિ મંત્રાલય.
૬. જાની, કિશોરભાઈ. ભારતનું રાષ્ટ્રનિર્માણ અને સરદાર પટેલ. રાજકોટ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ પ્રકાશન.

૭. ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનનો ઇતિહાસ. નવી દિલ્હી :
એ.આઈ.સી.સી. પ્રકાશન

SHABDBRAHM

મીડિયા અને રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસો

વાઘેલા સંજયકુમાર સુરેશભાઈ

શ્રી.આર.કે.પરીખ આર્ટસ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, પેટલાદ

❖ Abstract

આધુનિક યુગમાં મીડિયા માત્ર માહિતી પહોંચાડવાનું સાધન ન રહીને રાષ્ટ્રીય વિકાસ અને સમૃદ્ધિના મહત્વપૂર્ણ સ્તંભ તરીકે ઊભરી આવ્યું છે. લોકશાહી વ્યવસ્થામાં મીડિયા “ચોથી કડી” (Fourth Estate) તરીકે ઓળખાય છે, જે સરકાર, સમાજ અને નાગરિકો વચ્ચે સેતુનું કાર્ય કરે છે. આ સંશોધન પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે કેવી રીતે વિવિધ પ્રકારના મીડિયા—પ્રિન્ટ મીડિયા, ઇલેક્ટ્રોનિક મીડિયા, ડિજિટલ મીડિયા અને સોશિયલ મીડિયા—રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસોમાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવે છે તેનું વિશ્લેષણ કરવું. આ તમામ ક્ષેત્રોમાં મીડિયા માહિતીના પ્રસાર, જનમત રચના અને જવાબદારી નિર્ધારણ દ્વારા મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે. મીડિયા નાગરિકોને તેમની હક અને ફરજ અંગે માહિતગાર બનાવે છે, જેના પરિણામે લોકશાહી પ્રક્રિયા વધુ મજબૂત બને છે.

આર્થિક દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો, મીડિયા ઉદ્યોગ પોતે જ રોજગારી સર્જન કરનાર મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે. પત્રકારિતા, જાહેરાત, ડિજિટલ કન્ટેન્ટ ક્રિએશન, ફિલ્મ અને ટેલિવિઝન ઉદ્યોગ દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં રોજગારી સર્જાય છે. ઉપરાંત, મીડિયા ઉદ્યોગ કૃષિ, ઉદ્યોગ, સેવા ક્ષેત્ર અને સ્ટાર્ટ-અપ સંસ્કૃતિને પ્રોત્સાહન આપી રાષ્ટ્રીય આવક અને ઉત્પાદન વૃદ્ધિમાં પરોક્ષ રીતે યોગદાન આપે છે. સરકારની વિકાસ યોજનાઓ, જેમ કે ખેડૂત કલ્યાણ યોજનાઓ, સ્વરોજગાર યોજનાઓ અને સામાજિક સુરક્ષા કાર્યક્રમોની માહિતી મીડિયા મારફતે લોકો સુધી પહોંચે છે, જેનાથી યોજનાઓની અસરકારકતા વધે છે.

સામાજિક ક્ષેત્રમાં મીડિયા સામાજિક કુરિવાજો સામે અવાજ ઉઠાવે છે અને સમાનતા, ન્યાય અને સમાવેશક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે. કોરોના મહામારી જેવી સંકટવાળી પરિસ્થિતિમાં મીડિયાએ જનજાગૃતિ ફેલાવીને રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂત બનાવવામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી હતી. ડિજિટલ અને સોશિયલ મીડિયાના આગમન સાથે માહિતીનો વ્યાપ અને ગતિ અનેકગણી વધી છે. આજે સામાન્ય નાગરિક પણ મીડિયા કન્ટેન્ટ સર્જક બની શક્યો છે, જે લોકશાહી ભાગીદારીને વધુ વિસ્તૃત બનાવે છે. જોકે, ખોટી માહિતી (Fake News), અફવાઓ જેવી સમસ્યાઓ રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે પડકારરૂપ બની છે. તેથી જવાબદાર, નૈતિક અને સત્યનિષ્ઠ મીડિયાની જરૂરિયાત વધુ પ્રબળ બની છે.

આ સંશોધન પત્રમાં વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે કે જો મીડિયા સ્વતંત્રતા અને જવાબદારી વચ્ચે સંતુલન જાળવીને કાર્ય કરે, તો તે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે શક્તિશાળી સાધન બની શકે છે. સરકાર, મીડિયા સંસ્થાઓ અને નાગરિક સમાજ વચ્ચે સહયોગ દ્વારા જ માહિતી આધારિત, જાગૃત અને સશક્ત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ શક્ય બને છે. અંતમાં કહી શકાય કે મીડિયા રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે માત્ર માહિતી આપનાર માધ્યમ નહીં પરંતુ વિકાસના દિશાનિર્દેશક, જનજાગૃતિના વાહક

અને લોકશાહી મૂલ્યોના રક્ષક તરીકે કાર્ય કરે છે. તેથી મજબૂત, સ્વતંત્ર અને જવાબદાર મીડિયા વ્યવસ્થા કોઈપણ રાષ્ટ્રની દીર્ઘકાલીન સમૃદ્ધિ માટે અનિવાર્ય છે.

❖ ચાવીરૂપ શબ્દો

(મીડિયા, રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ, લોકશાહી વ્યવસ્થા, જન જાગૃતિ, આર્થિક વિકાસ, ડિજિટલ મીડિયા, સામાજિક કલ્યાણ, માહિતી પ્રચાર, સામાજિક પરિવર્તન, રાષ્ટ્રીય એકતા)

❖ પ્રસ્તાવના

આધુનિક વૈશ્વિક યુગમાં મીડિયા સમાજનું દર્પણ માત્ર નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય વિકાસ અને સમૃદ્ધિના નિર્માણમાં એક સક્રિય અને અસરકારક સાધન બની ગયું છે. લોકશાહી વ્યવસ્થામાં મીડિયાને “ચોથી કડી” તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે, કારણ કે તે સરકાર અને નાગરિકો વચ્ચે માહિતી અને વિચાર વિનિમયનું સેતુ બને છે. માહિતીપ્રધાન સમાજમાં મીડિયા દ્વારા પ્રસારિત થતી જાણકારી નાગરિકોની વિચારસરણી, વર્તન અને નિર્ણય પ્રક્રિયાને આકાર આપે છે, જેનાથી રાષ્ટ્રની દિશા અને ગતિ નિર્ધારિત થાય છે. રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિનો અર્થ માત્ર આર્થિક વૃદ્ધિ પૂરતો સીમિત નથી. તેમાં સામાજિક ન્યાય, રાજકીય સ્થિરતા, સાંસ્કૃતિક ઓળખનું સંરક્ષણ, માનવ વિકાસ, શિક્ષણ અને આરોગ્યની ગુણવત્તા તેમજ નાગરિક સશક્તિકરણ જેવા પરિબળોનો સમાવેશ થાય છે. આ તમામ ક્ષેત્રોમાં મીડિયાની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. મીડિયા વિકાસ યોજનાઓ, જાહેર નીતિઓ અને સામાજિક મુદ્દાઓ વિશે જનજાગૃતિ ફેલાવીને નાગરિકોને સક્રિય ભાગીદાર બનાવે છે, જેનાથી વિકાસ પ્રક્રિયા વધુ સમાવેશક અને અસરકારક બને છે.

સામાજિક દૃષ્ટિએ, મીડિયા સમાજમાં ચાલતી અસમાનતા, ભ્રષ્ટાચાર, શોષણ અને અન્ય કુરિતીઓ સામે અવાજ ઉઠાવે છે. સ્ત્રી સશક્તિકરણ, શિક્ષણનું મહત્વ, આરોગ્ય જાગૃતિ, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ જેવા મુદ્દાઓ પર મીડિયા દ્વારા ચલાવવામાં આવતા અભિયાનો સમાજમાં સકારાત્મક પરિવર્તન લાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. આ રીતે મીડિયા રાષ્ટ્રીય એકતા અને સામાજિક સંવાદિતાને મજબૂત બનાવે છે. ડિજિટલ અને સોશિયલ મીડિયાના ઝડપી વિકાસ સાથે માહિતીનો વ્યાપ અને અસર અનેકગણી વધી છે. સામાન્ય નાગરિક પણ હવે માહિતીનો સર્જક

બની શક્યો છે, જેના પરિણામે લોકશાહી ભાગીદારી વધુ વ્યાપક બની છે. જોકે, ખોટી માહિતી, અફવાઓ જેવી સમસ્યાઓ રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે પડકારરૂપ બની છે. તેથી જવાબદાર, નૈતિક અને સત્યનિષ્ઠ મીડિયાની ભૂમિકા આજના સમયમાં વધુ મહત્વપૂર્ણ બની ગઈ છે.

આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં, “મીડિયા અને રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસો” વિષય પર સંશોધન કરવું અત્યંત પ્રાસંગિક છે. આ અભ્યાસ દ્વારા મીડિયાની વિવિધ ભૂમિકાઓ, તેની સકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો તથા રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે મીડિયા કેવી રીતે વધુ અસરકારક સાધન બની શકે તે અંગે વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

❖ સાહિત્ય સમીક્ષા (Literature Review)

1. મીડિયાની ધારણા અને વિકાસમાં તેની માળખાગત ભૂમિકા

લાસવેલ (1948) એ મીડિયાને સમાજનું નર્વસ સિસ્ટમ ગણાવ્યું છે, જે માહિતી, ચેતવણી અને સામાજિક સંકલનનું કાર્ય કરે છે. અનુસંધાનમાં વિદ્વાનો માને છે કે વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં મીડિયા માત્ર સંદેશવાહક નથી પરંતુ વિકાસનું સાધન છે. આ અભ્યાસોમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે મીડિયા દ્વારા શિક્ષણ, આરોગ્ય, નાણાંકીય સમાવેશ અને સામાજિક જાગૃતિ જેવા મુદ્દાઓ પર સતત સંવાદ થવાથી માનવ મૂડી (Human Capital)માં વધારો થાય છે, જે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિનું મૂળભૂત આધારસ્તંભ છે.

2. મીડિયા, સત્તા અને લોકશાહી : વોયડોગથી પાર્ટનર સુધી

મેક્વેલ અને કરેન (McQuail & Curran) ના અભ્યાસોમાં દર્શાવાયું છે કે મીડિયાની ભૂમિકા “વોયડોગ” પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ તે શાસન પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર તરીકે પણ કાર્ય કરે છે. પારદર્શિતા, જવાબદારી અને નીતિ પર જાહેર ચર્ચા દ્વારા મીડિયા સત્તાના દુરુપયોગને રોકે છે. ભારતીય સંદર્ભમાં RTI (Right to Information), ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી આંદોલનો અને નાગરિક અભિયાનો મીડિયાના સક્રિય સમર્થનથી જ શક્ય બન્યા છે, જે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે રાજકીય સ્થિરતા લાવે છે.

3. મીડિયા ઉદ્યોગ : વિકાસનું સ્વતંત્ર આર્થિક ક્ષેત્ર

આર્થિક અભ્યાસો દર્શાવે છે કે મીડિયા ઉદ્યોગ “મલ્ટિપ્લાયર ઇફેક્ટ” ધરાવે છે. શ્વાબ (Schwab) અને OECDના અહેવાલ મુજબ મીડિયા અને ક્રિએટિવ ઇન્ડસ્ટ્રી GDP, રોજગારી અને નિકાસમાં યોગદાન આપે છે. ખાસ કરીને ડિજિટલ મીડિયા અને OTT પ્લેટફોર્મ્સ નવી રોજગારી અને ઉદ્યોગસાહસિકતાને જન્મ આપ્યો છે. આથી મીડિયા માત્ર વિકાસની વાત કરતું નથી, પરંતુ વિકાસ સર્જે છે.

4. વિકાસ સંચાર : થિયરીથી પ્રયોગ સુધી

એવરેટ રોજર્સના Diffusion of Innovations સિદ્ધાંતને અનુસરીને થયેલા અભ્યાસોમાં જોવા મળે છે કે મીડિયા દ્વારા માહિતી મળવાથી કૃષિ ઉત્પાદન, આરોગ્ય વર્તન અને શૈક્ષણિક નોંધણીમાં નોંધપાત્ર સુધારો થાય છે. ભારતીય ગ્રામિણ અભ્યાસો દર્શાવે છે કે રેડિયો અને પ્રાદેશિક મીડિયાએ ખેતી અને સ્વચ્છતા જેવા ક્ષેત્રોમાં વર્તન પરિવર્તન લાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે.

5. નીતિ અમલીકરણમાં મીડિયા : માહિતીથી ભાગીદારી તરફ

વિકાસ અર્થશાસ્ત્રીઓ માને છે કે “માહિતી અસમાનતા” (Information Asymmetry) વિકાસમાં મોટો અવરોધ છે. મીડિયા આ અસમાનતા ઘટાડીને નીતિ લાભાર્થીઓ સુધી પહોંચે છે.

PM-KISAN, મનરેગા અને DBT આધારિત યોજનાઓમાં મીડિયાની માહિતીગત ભૂમિકાએ યોજનાઓની અસરકારકતા વધારી છે, જે અભ્યાસોમાં સાબિત થયું છે.

6. જાહેર ક્ષેત્ર અને સામાજિક સંવાદ : સમૃદ્ધિનું સામાજિક આયામ

હેબરમાસના Public Sphere સિદ્ધાંત મુજબ મીડિયા જાહેર સંવાદનું મંચ આપે છે. આ સંવાદો દ્વારા સામાજિક મૂડી (Social Capital) વિકસે છે. સંશોધન દર્શાવે છે કે જ્યાં જાહેર ચર્ચા મજબૂત છે ત્યાં નીતિ સ્વીકાર્યતા અને સામાજિક સંવાદિતા વધારે છે, જે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિને ટકાવે બનાવે છે.

7. ડિજિટલ મીડિયા : લોકશાહીનું વિસ્તરણ કે વિઘટન?

તાજેતરના અભ્યાસોમાં ડિજિટલ મીડિયાને “ડબલ-એજ્ડ સ્વોર્ડ” તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું છે. એક તરફ તે નાગરિકોને અવાજ આપે છે, બીજી તરફ અતિમાહિતી, પોલરાઇઝેશન અને જેવા જોખમો ઊભા કરે છે. આ પરિબળો રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિના સામાજિક આધારને પડકાર આપે છે.

8. Fake News, Media Literacy અને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા

Wardle & Derakhshan (2017) અનુસાર misinformation માત્ર સામાજિક સમસ્યા નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા માટે પણ જોખમ છે. ખોટી માહિતીથી વિશ્વાસ ઘટે છે, જે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસને સીધો પ્રભાવિત કરે છે. તેથી મીડિયા સાક્ષરતા અને નિયમનનું મહત્વ સંશોધનમાં વિશેષ ઉલ્લેખાયું છે.

9. મીડિયા સ્વતંત્રતા અને નૈતિક ફ્રેમવર્ક

યુનેસ્કો, ફ્રીડમ હાઉસ અને અન્ય સંસ્થાઓના અભ્યાસો દર્શાવે છે કે જ્યાં મીડિયા સ્વતંત્રતા ઊંચી છે ત્યાં માનવ વિકાસ સૂચકાંક પણ વધારે છે. પરંતુ અતિસ્વતંત્રતા વિના નૈતિક નિયંત્રણ sensationalism તરફ દોરી શકે છે, જે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે અવરોધરૂપ બને છે.

10. ભારતીય અને પ્રાદેશિક મીડિયા : સ્થાનિકથી રાષ્ટ્રીય સુધી

ભારતમાં પ્રાદેશિક મીડિયાની પહોંચ ઊંડી છે. અભ્યાસો દર્શાવે છે કે સ્થાનિક સમસ્યાઓને રાષ્ટ્રીય વિકાસ સાથે જોડવાનું કાર્ય પ્રાદેશિક મીડિયાએ કર્યું છે. ગ્રામિણ અર્થતંત્ર, કૃષિ અને સામાજિક યોજનાઓના સંદર્ભમાં આ ફાળો વિશેષ મહત્વનો છે.

❖ અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યો

1. મીડિયાના વિવિધ સ્વરૂપો (પ્રિન્ટ, ઇલેક્ટ્રોનિક, ડિજિટલ અને સોશિયલ મીડિયા) રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિમાં ભજવતી ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવો.
2. રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય પરિબળો પર મીડિયાની અસરનું વિશ્લેષણ કરવું.
3. રોજગારી સર્જન અને આર્થિક વૃદ્ધિમાં મીડિયા ઉદ્યોગના યોગદાનનું વિશ્લેષણ કરવું.

4. સામાજિક પરિવર્તન, સમાનતા અને સમાવેશક વિકાસ માટે મીડિયાના પ્રયાસોનું મૂલ્યાંકન કરવું.

5. ખોટી માહિતી (Fake News) અને મીડિયા પક્ષપાત જેવા પડકારોની ઓળખ કરવી

❖ સંશોધનના પ્રશ્નો

1. રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય પરિબલો પર મીડિયાની અસર કેવી રીતે પડે છે?

2. સરકારની વિકાસ યોજનાઓ અને જાહેર નીતિઓ અંગે જનજાગૃતિ ફેલાવવામાં મીડિયાની ભૂમિકા કેટલી અસરકારક છે?

3. સામાજિક પરિવર્તન અને સમાવેશક વિકાસ માટે મીડિયા દ્વારા લેવામાં આવતા પ્રયાસો કેટલા સફળ રહ્યા છે?

4. ડિજિટલ અને સોશિયલ મીડિયાના વધતા પ્રભાવથી રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ પર શું સકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો પડે છે?

5. ખોટી માહિતી (Fake News) અને અફવાઓ રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે કેટલા પડકારરૂપ બની રહ્યા છે?

❖ મીડિયા અને રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ – લાભ

1. માહિતી પ્રસાર અને આર્થિક વિકાસ

મીડિયા રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે સૌથી મોટું સાધન છે કારણ કે તે વિવિધ ક્ષેત્રોની માહિતી જનસામાન્ય સુધી પહોંચાડે છે. કૃષિ, ઉદ્યોગ, માર્કેટ ભાવ, રોજગારી તક, નીતિ અને વિકાસ યોજનાઓ વિશે માહિતી મળતાં લોકો વધુ સમર્થ અને જાણકાર બને છે. આ માહિતી આધારિત નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા અર્થતંત્રને મજબૂત બનાવે છે. રેડિયો, ટેલિવિઝન, અખબારો, વેબપોર્ટલ્સ અને સોશિયલ મીડિયા દ્વારા નાગરિકોને બજાર, નાણાંકીય યોજનાઓ અને રોકાણની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. પરિણામે નાના ઉદ્યોગો અને વેપારીઓ વધુ વિકાસ કરી શકે છે. સાથે સાથે, નવી

ટેકનોલોજી અને Skill Development સંબંધિત માહિતી ઉપલબ્ધ થવાથી માનવ મૂડીમાં વધારો થાય છે. આ માનવ મૂડી અને બજાર માહિતીનો સંયોજન દેશની આવક, ઉત્પાદન અને GDP વધારવામાં સીધો ફાળો આપે છે. સમાચાર અને વિશ્લેષણાત્મક રિપોર્ટ્સ અર્થતંત્રના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિધાનસભા, નાગરિકો અને ઉદ્યોગોને યોગ્ય નિર્ણય લેવાની સક્ષમતા આપે છે. આથી મીડિયા માત્ર માહિતીનો સાધન નથી, પરંતુ આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપનારી સંસ્થા બની છે.

2. વિકાસ યોજનાઓની અસરકારકતા

સરકારની અનેક વિકાસ યોજનાઓ, જેમ કે PM-KISAN, મનરેગા, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને સામાજિક સુરક્ષા કાર્યક્રમો, અમુક નાગરિકો સુધી પહોંચી નથી, જેના કારણે યોજનાઓનું લાભ ઓછું થાય છે. મીડિયા આ માહિતીનું સતત પ્રસાર કરીને લોકો સુધી આ યોજનાઓ પહોંચે છે. પરિણામે નાગરિકો યોજનાઓનો લાભ લઈ શકે છે, તેમના આવક સ્તરમાં સુધારો થાય છે અને સામાજિક સમૃદ્ધિ વધી શકે છે. સમાચાર, ડોક્યુમેન્ટરી અને PSA (Public Service Announcement) કાર્યક્રમો દ્વારા લાભાર્થીઓને સંદેશો પહોંચે છે. મીડિયા દ્વારા નીતિ અમલીકરણમાં પારદર્શિતા વધે છે અને ભ્રષ્ટાચાર ઘટે છે. પરિણામે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ વધારે અસરકારક બને છે.

3. સામાજિક જાગૃતિ અને સામાજિક સુધારાઓ

મીડિયા સામાજિક જાગૃતિ વધારવામાં મહત્વપૂર્ણ છે. સ્ત્રી સશક્તિકરણ, બાળશિક્ષણ, બાળમજૂરી, આરોગ્ય, પોષણ, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ જેવા મુદ્દાઓ પર મીડિયા લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવે છે. આ જાગૃતિ લોકોના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવે છે. લોકો વધુ સામાજિક જવાબદારી સમજે છે, સમાજમાં ન્યાય અને સમાનતા વધારે છે. આ પરિવર્તન ટકાઉ સમૃદ્ધિ માટે અનિવાર્ય છે, કારણ કે સમૃદ્ધિ માત્ર આર્થિક નહીં પરંતુ સામાજિક અને માનવ વિકાસ પર આધારિત છે.

4. માનવ મૂડી અને શિક્ષણ

શિક્ષણ અને કુશળતામાં વધારો રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે સૌથી મહત્વપૂર્ણ પરિબલ છે. મીડિયા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો, Skill Development અભિયાન અને ઓનલાઇન લર્નિંગ પોર્ટલ્સ દ્વારા લોકોને

શિક્ષિત અને કુશળ બનાવે છે. શિક્ષિત નાગરિક વધુ ઉત્પાદનક્ષમ અને નવીનતા તરફ અભિગમ ધરાવે છે. આ માનવ મૂડીનો વિકાસ આરોગ્ય, આવક અને નોકરીની તકો વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે. ટકાઉ અને સમાવેશક સમૃદ્ધિ માટે મજબૂત આધાર તૈયાર થાય છે.

5. રાજકીય સ્વતંત્રતા અને જવાબદારી

મીડિયા સરકાર અને શાસન પ્રણાલીઓ પર નજર રાખીને રાજકીય જવાબદારી અને પારદર્શિતા વધારે છે. ખોટી નીતિ, ભ્રષ્ટાચાર અને અવ્યવસ્થાને બહાર લાવવા મીડિયા સક્રિય રહે છે. નાગરિકો વધુ જાણકાર બનીને યોગ્ય નીતિ માટે દબાણ કરી શકે છે. આ રાજકીય સ્થિરતા આર્થિક વિકાસ, રોકાણ અને સામાજિક સમૃદ્ધિ માટે અનિવાર્ય છે. સ્વતંત્ર અને જવાબદાર મીડિયા દેશના વિકાસ માટે સમૃદ્ધિનું આધારસ્તંભ છે.

6. સાંસ્કૃતિક સંરક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય એકતા

મીડિયા દેશની સાંસ્કૃતિક ઓળખને પ્રસારિત કરે છે. લોકસંગીત, નાટકો, ફિલ્મો, તહેવારો અને પરંપરાઓના કવરેજથી નાગરિકોમાં ગૌરવ અને સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન વિકસે છે. જ્યારે પ્રાદેશિક વિષયો રાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રસારિત થાય છે, ત્યારે વિવિધતા વચ્ચે એકતા મજબૂત થાય છે. સાંસ્કૃતિક જાગૃતિ ટકાઉ એકતા અને સ્થિરતાના માળખું તૈયાર કરે છે, જે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

7. યુવાનોમાં સક્રિય નાગરિકત્વ

સોશિયલ મીડિયા, ડિજિટલ અભિયાનો અને શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો યુવાનોને દેશભક્તિ, નાગરિક જવાબદારી અને સામાજિક સક્રિયતા તરફ પ્રેરાવે છે. યુવાનોના સક્રિય ભાગીદારીથી અર્થતંત્ર, સામાજિક વિકાસ અને નીતિ અમલીકરણ વધુ અસરકારક બને છે. યુવા પેઢીનો સમર્થ ભાગીદાર બનવો રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

8. આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા

મીડિયા આરોગ્ય સંબંધી માહિતી ફેલાવીને રોગચાળા, રસીકરણ, પોષણ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સ્વચ્છતા અંગે જાગૃતિ લાવે છે. સ્વસ્થ જનસંખ્યા વધારે ઉત્પાદનક્ષમ બને છે. આરોગ્યમાં સુધારો ટકાઉ આર્થિક અને સામાજિક સમૃદ્ધિ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

9. ખોટી માહિતી સામે રક્ષણ

ખોટી માહિતી, ફેક ન્યૂઝ અને પ્રોપેગાન્ડા રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિને જોખમ પહોંચાડી શકે છે. જવાબદાર, સત્યનિષ્ઠ અને નૈતિક મીડિયા ખોટી માહિતી સામે રક્ષણ આપે છે. નાગરિકોને ફેક્ટ-ચેકિંગ અને મીડિયા સાક્ષરતા શીખવવું રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે અનિવાર્ય છે.

10. ટેકનોલોજી અને ડિજિટલ મીડિયા

ડિજિટલ મીડિયા અને ટેકનોલોજી વિકાસ, જનજાગૃતિ અને નાગરિક ભાગીદારીમાં ક્રાંતિ લાવી છે. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સ, મોબાઇલ એપ્સ અને ઓનલાઇન પોર્ટલ્સ દ્વારા લોકોને ઝડપી અને વિશ્વસનીય માહિતી મળે છે. આ સાથે નવી રોજગારી, Skill Development અને ઉદ્યોગસાહસિકતા માટે તકો ઊભી થાય છે. ટેકનોલોજીનું યોગ્ય ઉપયોગ રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિને ટકાવ બનાવે છે.

❖ મીડિયા અને રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ – ગેરલાભ**1. ખોટી અને ભ્રાંતિજનક માહિતીનો પ્રસાર**

મીડિયા, ખાસ કરીને ડિજિટલ અને સોશિયલ મીડિયા, ખોટી અને ભ્રાંતિજનક માહિતી ફેલાવામાં પ્રભાવશાળી બની શકે છે. સત્યની ચકાસણી વિના, અફવાઓ, શેરિંગ ક્લિકબેટ અને અસત્ય સમાચાર લોકોના વિચારોને ખોટી દિશામાં પ્રભાવિત કરે છે. ખોટી માહિતીના કારણે બજારમાં ભૂલતા નિર્ણય લેવાય શકે છે, જે નાણાંકીય નુકશાન અને આવકમાં ઘટાડો સર્જે છે. આથી નાગરિકો નીતિ અને વિકાસ યોજનાઓ અંગે યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં અસમર્થ થઈ શકે છે. ખોટી માહિતી સમાજમાં અસહકાર અને વિરોધભાવ વધારતી હોય છે, જે આરોગ્ય, શિક્ષણ અને સામાજિક સુધારાઓના પ્રયાસોને અવરોધિત કરે છે. ભ્રાંતિજનક માહિતી લોકસંસ્કૃતિ અને સામાજિક સંરચનામાં વિભાજન લાવી શકે છે. પરિણામે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ અને ટકાવ વિકાસ પર નકારાત્મક અસર પડે છે.

2. પક્ષપાત અને સેન્સેશનલિઝમ

કેટલાક મીડિયા સંસ્થાઓ પાર્શ્વપ્રભાવિત નીતિઓ, રાજકીય પક્ષ અથવા વ્યાપારિક હિત માટે સેન્સેશનલિઝમ અને પક્ષપાતી કવરેજ પ્રદર્શિત કરે છે. સંઘર્ષ, દુર્ઘટનાઓ અને ધુવીકરણ

દર્શાવવામાં વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે, જ્યારે વિકાસાત્મક કાર્યક્રમો અને પોઝિટિવ સમાચાર પછાડી દેવામાં આવે છે. આથી લોકોમાં ખોટા ધારણા, ભય અને અસહકારની ભાવના વધે છે. પક્ષપાતી અને સેન્સેશનલ કવરેજ આરોગ્ય, શિક્ષણ અને વિકાસ યોજનાઓ પર જનરોકાણને પ્રભાવિત કરી શકે છે. આ ગંભીર રીતે નાણાકીય, સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે.

3. ખોટી પ્રાથમિકતાઓ અને બજાર વિલંબ

મીડિયા ઘણી વખત સમાચારની પસંદગી તે પ્રમાણે કરે છે કે જે વધુ જોવાલાયક અને વ્યૂઅર્સ માટે આકર્ષક હોય. પરિણામે, વિકાસ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, ખેતી અને ટકાઉ ઉદ્યોગ જેવા મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓ બેકસીડ થઈ જાય છે. ખોટી પ્રાથમિકતાઓ કારણે નાગરિકો અને સરકારનો ધ્યાન ખોટા મુદ્દાઓ પર કેન્દ્રિત થઈ શકે છે. અર્થતંત્ર, રોજગારી યોજનાઓ અને સામાજિક સુધારાઓનું યોગ્ય અમલીકરણ વિલંબિત થઈ શકે છે. લાંબા ગાળામાં, આ રાષ્ટ્રીય આવક, વિકાસ અને સમૃદ્ધિ પર નકારાત્મક અસર કરે છે.

4. ડિજિટલ પડકારો અને માહિતી ભ્રમ

ડિજિટલ માધ્યમના વધીતા ઉપયોગ સાથે, નાગરિકોને ખુબજ મોટી માત્રામાં માહિતી મળે છે. આ માહિતી ભવ્યપણું લાગે છે પરંતુ ઘણીવાર માહિતીમાં ખોટ, ભ્રમ અને સ્પષ્ટતાનો અભાવ હોય છે. Overload (માહિતી વધુ થતાં) કારણે લોકો યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં અસમર્થ થઈ જાય છે. લોકોના બજારના નિર્ણય, નાણાકીય વ્યવહાર, રોકાણ અને નોકરી સંબંધિત નિર્ણય ખોટા થઈ શકે છે. પરિણામે આર્થિક વિકાસ પર આ પ્રતિકૂળ અસર પડે છે.

5. સામાજિક વિભાજન અને અસહકાર

અસંતુલિત, ખોટી અથવા અફવાઓ આધારિત સમાચાર સમાજમાં જાતિ, ધર્મ અને ભાષા આધારિત વિભાજન વધારી શકે છે. આ વિભાજન ટકાઉ વિકાસ, સામાજિક સમાનતા અને રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિના પ્રયાસોને અવરોધિત કરે છે. ખોટી માહિતી, હિંસા અને વિરોધાભાસને પ્રોત્સાહિત કરતી

હોવાથી સમાજમાં વિશ્વાસ ઘટે છે. પરિણામે વિકાસ યોજનાઓનું અમલીકરણ અસરકારક નહીં રહે.

6. અર્થતંત્ર પર દબાણ અને વેપારીકરણ

કેટલાક મીડિયા ઉદ્યોગો પોતાના નાણાકીય હિત માટે સમાચાર અને કન્ટેન્ટ પર કંટ્રોલ રાખે છે. આ વેપારીકરણ Development news, Public welfare programs, Policy awareness માટેની Coverage ઘટાડે છે. તેથી લોકો માટે જરૂરી માહિતી પહોંચવામાં વિલંબ થાય છે. વિકાસ કાર્યક્રમો, Skill Development schemes અને Microfinance projects નું યોગ્ય લાભ નાગરિકો સુધી પહોંચતો નથી, જે અર્થતંત્ર અને રાષ્ટ્રીય આવક માટે નુકસાનકારક છે.

7. યુવાનોમાં ખોટી પ્રેરણા

સોશિયલ મીડિયા અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર ખોટી અને ભ્રાંતિજનક માહિતી યુવાનોને ખોટા અભિગમ, અપારદર્શી વિચાર અને નેગેટિવ વર્તન તરફ દોરી શકે છે. આ વ્યસન, અસહકાર, સમયની બગાડ અને નાગરિક જવાબદારીમાં ઘટાડો લાવે છે. યુવા પેઢીમાં નકારાત્મક અભિગમ રાષ્ટ્રીય આવક, માનવ મૂડી અને સામાજિક સમૃદ્ધિને અસર કરે છે.

8. ખોટી વ્યવહારિક અપેક્ષાઓ

મીડિયાની ઘણીવાર ઊંચી અપેક્ષાઓ, ખોટી જાહેરાતો અને અર્થતંત્ર સંબંધિત અફવાઓ લોકોને વાસ્તવિકતા સામે અસંતોષ અને ભ્રમ આપે છે. આ નાગરિકો અને વેપારી વર્ગમાં ખોટા નિર્ણય લાવે છે, જેમાં રોકાણ ખોટું થાય છે અને અર્થતંત્ર પર નકારાત્મક પ્રભાવ પડે છે.

❖ સંશોધનના તારણો

- મીડિયાનો રાષ્ટ્રની આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન છે. તે લોકો સુધી નીતિઓ, યોજનાઓ અને અર્થવ્યવસ્થા સંબંધિત માહિતીને ઝડપી અને વ્યાપક રીતે પહોંચાડે છે.
- મીડિયાના માધ્યમથી ખેડૂતો, ઉદ્યોગપતિઓ અને નોકરી સહિતના વિવિધ વર્ગોને રોજગાર અને આવકના નવા અવસરો વિશે માહિતી મળે છે

- મીડિયાના યોગદાનથી વિદેશી રોકાણ અને વેપાર પ્રોત્સાહિત થાય છે, જે રાષ્ટ્રીય આવક અને વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં વધારો લાવે છે.
- મીડિયા દ્વારા જાહેર જનતામાં નીતિગત જાગૃતિ આવે છે, જે સરકારની વિવિધ આવક વધારવાની યોજનાઓ અને વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સને સફળ બનાવવામાં મદદ કરે છે.
- સંશોધનમાં જાણવા મળે છે કે મીડિયાના સકારાત્મક પ્રભાવ સિવાય, ક્યારેક ખોટી અથવા અર્ધસત્ય માહિતી અર્થવ્યવસ્થાને વિલંબીત અથવા નકારાત્મક અસર પહોંચાડી શકે છે.
- મીડિયાના યોગદાનથી નૈતિક અને સામાજિક જવાબદારી વધે છે, જે રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ વાતાવરણનું સર્જન કરે છે.

❖ સંશોધનના ભવિષ્યના ક્ષેત્રો

- ડિજિટલ ઇકોનોમી અને મીડિયાનો અભ્યાસ: ઈન્ટરનેટ, સોશિયલ મીડિયા અને મોહિત મિડિયા પ્લેટફોર્મ્સનો રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિ પર પડતા પ્રભાવનું વિશ્લેષણ વધતું જશે. ફાઇનાન્સ, માર્કેટિંગ, અને નોકરીના નવા ક્ષેત્રોમાં મીડિયાના ઉપયોગને સમજવું આવશ્યક બનશે.
- સામાજિક-આર્થિક અસરનું મૂલ્યાંકન: મીડિયા નીતિઓ, જાહેર પ્રચાર, અને જનસંચાર અભિયાન રાષ્ટ્રીય આવક, રોજગાર અને ઉત્પાદનક્ષમતાને કેવી રીતે અસર કરે છે તે વિષયક સંશોધન વધુ મહત્વનું બનશે.
- મીડિયા અને શૈક્ષણિક વિકાસ: રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ, તાલીમ અને સક્ષમતા કાર્યક્રમોમાં મીડિયા દ્વારા અસરકારક માહિતી પહોંચાડવાના માધ્યમનો અભ્યાસ વધુ વિસ્તારશે. આથી માનવ સંસાધન વિકાસ અને અંતર્ગત આવકમાં વધારો સંભવ બનશે.
- ઉદ્યોગ અને નોકરીના નવા મોડેલો: મિડિયા ટેકનોલોજી, ડેટા એનાલિટિક્સ અને માર્કેટિંગ સેગમેન્ટ્સ સાથે સંકળાયેલ ઉદ્યોગોમાં રોજગારી સર્જવા માટે સંશોધન વધશે. આ ક્ષેત્ર રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપશે.
- આંતરરાષ્ટ્રીય તુલના અભ્યાસ: અન્ય દેશોના મીડિયા માધ્યમો અને નીતિઓ, તેમનો અર્થતંત્ર પર અસર, અને તેમના સફળ મોડેલનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક રહેશે. આથી સ્થાનિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે સુધારા માટે માર્ગદર્શન મળશે.
- ટેકનોલોજી અને નવો મિડિયા મોડલ: AR, VR, AI, અને મેટાવર્સ જેવા નવા મીડિયા ફોર્મેટ્સના અર્થતંત્ર અને રોજગારી પર પડતા પ્રભાવનું સંશોધન મહત્વપૂર્ણ બની રહ્યું છે.

❖ સંદર્ભ સૂચિ

1. ખંડાણા, આર. (2018). આર્થિક વિકાસમાં મીડિયાની ભૂમિકા. જર્નલ ઓફ મીડિયા સ્ટડીઝ, 12(3), 45-59.
2. પટેલ, એસ. (2019). ગ્રામિણ વિકાસમાં મીડિયા: વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ. ઇન્ડિયન જર્નલ ઓફ સોશિયલ ઇકોનોમિક્સ, 8(2), 23-38.
3. શાહ, ડી., અને જોષી, એમ. (2020). સરકારી કલ્યાણ યોજનાઓમાં મીડિયાની ભૂમિકા. જર્નલ ઓફ પબ્લિક પોલિસી એન્ડ મીડિયા, 7(1), 15-30
4. દેસાઈ, આર. (2017). ભારતમાં સામાજિક જાગૃતિ માટે મીડિયા. ઇન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ કમ્યુનિકેશન સ્ટડીઝ, 9(4), 67-82.
5. મીના, પી. (2019). આરોગ્ય અને શિક્ષણ જાગૃતિમાં મીડિયાનો પ્રભાવ. સોશિયલ ડેવલપમેન્ટ રિવ્યૂ, 11(2), 33-50.
6. રાણા, કે. (2018). સાંસ્કૃતિક મીડિયા અને રાષ્ટ્રીય એકતા. જર્નલ ઓફ કલ્ચરલ સ્ટડીઝ, 5(3), 21-36.
7. જ્યોત, એ. (2021). ફેક્ટ ન્યૂઝ, સેન્સેશનલિઝમ અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ. ઇન્ડિયન જર્નલ ઓફ મીડિયા એથિક્સ, 3(1), 12-28.
8. જોષી, પી. (2022). સામાજિક સહકાર પર મીડિયા પ્રભાવ. મીડિયા રિસર્ચ ક્વાર્ટરલી, 10(2), 40-55.
9. મિસ્ત્રી, એચ. (2020). ડિજિટલ મીડિયા દ્વારા યુવા ભાગીદારી. ઇન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ મીડિયા એન્ડ સોસાયટી, 6(4), 59-73.

જૂનાગઢ રાજ્યના વિલીનીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા

મનહરકુમાર અમૃતલાલ મકવાણા

સંસ્કૃત વિભાગ

શ્રી એસ. પી. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, સિમલીયા.

તા. ઘોઘંબા, જિ. પંચમહાલ.

પ્રસ્તાવના:

ભારતની આઝાદીના સમયકાળમ 1947માં, ભારતને માત્ર બ્રિટિશ શાસનમાંથી મુક્તિ મળી જ નહોતી, પરંતુ તેને 562 પ્રિન્સલી સ્ટેટ્સ (રજવાડાઓ)ને પણ એકીકૃત કરવાનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય સોંપાયું હતું. આ કાર્યને સફળ બનાવવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા અમર છે. તેઓને "ભારતના આયર્ન મેન" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે તેમણે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, ફટનીતિ અને જરૂર વખતે કઠોરતાનો ઉપયોગ કરીને આ રાજ્યોને ભારતીય યુનિયનમાં જોડ્યા. આમાંથી જૂનાગઢ રાજ્યનું વિલીનીકરણ એક વિશેષ ઉદાહરણ છે, જ્યાં સરદાર પટેલે લોકશાહીના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને લોકોની ભાવનાને પ્રાધાન્ય આપ્યું. જૂનાગઢ, જે ગુજરાતના કાઠિયાવાડ વિસ્તારમાં આવેલું હતું, તેનું વિસ્તાર 3,337 ચોરસ માઈલ અને વસ્તી આશરે 7 લાખ હતી, જેમાં 80% હિંદુ અને 20% મુસ્લિમ વસ્તી હતી. મુસ્લિમ નવાબ મોહમ્મદ મહાબતખાનજીએ પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો નિર્ણય લીધો, જે ભારત માટે મોટી પડકારરૂપ સાબિત થયો. સરદાર પટેલે આ પડકારને તેમની વ્યૂહાત્મક ફટનીતિથી હલ કર્યો, જેના કારણે 9 નવેમ્બર 1947ના રોજ જૂનાગઢ ભારતમાં જોડાયું અને ફેબ્રુઆરી 1948માં લોકોના મતદાનથી તેની પુષ્ટિ થઈ.

જૂનાગઢનો ઐતિહાસિક સંદર્ભ:

જૂનાગઢનો ઇતિહાસ પ્રાચીન છે. તે અગાઉ ગિરનાર પર્વત પર આવેલું રાજ્ય હતું, જે મુસ્લિમ બાબી વંશના શાસન હેઠળ આવ્યું. બ્રિટિશ કાળમાં તે પ્રિન્સલી સ્ટેટ તરીકે જાણીતું રહ્યું. 1947માં આઝાદીના સમયે, નવાબ મહાબતખાનજી ત્રીજાનું શાસન હતું, જેમનો ડીવાન શાહનવાઝ ભુટ્ટો હતો, જે મુસ્લિમ લીગના પ્રભાવશાળી નેતા હતા. ભુટ્ટોએ નવાબને પ્રભાવિત કરીને પાકિસ્તાન તરફ

ઝુકાવ્યા. જૂનાગઢ ભારતના અંદર જમીની સરહદો વડે જોડાયેલું હતું, પરંતુ નવાબે સમુદ્રી માર્ગનો હવાલો આપીને પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો નિર્ણય લીધો. આ નિર્ણય વસ્તીની ભાવના વિરુદ્ધ હતો, કારણ કે 82% હિંદુ વસ્તી વાલી હતી. સરદાર પટેલે આને ભારતની અખંડતા માટે જોખમ તરીકે જોયું. તેમણે કહ્યું હતું કે જો જૂનાગઢ પાકિસ્તાનમાં જશે તો ગુજરાતમાં સાંપ્રદાયિક તણાવ વધશે. આ સંદર્ભમાં પટેલની ભૂમિકા શરૂ થઈ, જ્યાં તેમણે લોકશાહીને અપનાવી.

વિલીનીકરણની પૃષ્ઠભૂમિ અને પટેલનું કાર્યક્ષેત્ર:

આઝાદી પછી સરદાર પટેલને ડેપ્યુટી પ્રાઈમ મિનિસ્ટર અને હોમ મિનિસ્ટર તરીકે સ્ટેડસનું પોર્ટફોલિયો સોંપાયું. તેમણે વી.પી. મેનેકજીને સ્ટેડ્સ ડિપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી તરીકે નિમણૂક કરી. તેમની વ્યૂહરચના ત્રિપુટી હતી: ફટનીતિ, આર્થિક દબાણ અને જરૂર વખતે સૈન્ય કાર્યવાહી. જૂનાગઢમાં, 15 ઓગસ્ટ 1947ના રોજ નવાબે પાકિસ્તાનને એક્સેશનનું પત્ર આપ્યું. પાકિસ્તાને 13 સપ્ટેમ્બરે તે સ્વીકાર્યું. જવાહરલાલ નેહરુએ તાત્કાલિક વાંધો દાખવ્યો, પરંતુ પટેલે વધુ કઠોર વલણ અપનાવ્યું. તેમણે પાકિસ્તાનને વળતર આપીને એક્સેશન રદ કરવાનું કહ્યું અને લોકમતની માંગ કરી. આમ, પટેલની ભૂમિકા ડિપ્લોમેટિક હતી, જેમાં તેમણે લોર્ડ માઉન્ટબેટનના સલાહને અવગણીને લોકોના અધિકારને પ્રાધાન્ય આપ્યું.

સ્થાનિક વિરોધ અને આરઝી હુકમતની રચના:

નવાબના નિર્ણય વિરુદ્ધ સ્થાનિક વસ્તીમાં તીવ્ર વિરોધ થયો. હિંદુઓ પર અત્યાચારો થયા: હજારોને ભગાડવામાં આવ્યા, મુસ્લિમ લીગના "એક્શન કાઉન્સિલ"એ હિંસા કરી. મંગરોલ અને બાબરિયાવાડ જેવા વિસ્તારોએ સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને ભારતમાં જોડાયા. સરદાર પટેલે આ વિરોધને સમર્થન આપ્યું. 25 સપ્ટેમ્બર 1947માં, મુંબઈમાં માધવબાગ હોલમાં આરઝી હુકમત (પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેન્ટ)ની રચના થઈ, જેના અધ્યક્ષ શામળદાસ ગાંધી હતા. તેમાં ડૂર્લભજી ખેતાણી (ઉપપ્રધાનમંત્રી) અને સુરગભાઈ વાવુ (રક્ષા મંત્રી) જેવા નેતાઓ હતા. આરઝી હુકમતે 160 ગામો કબજે કર્યા. પટેલે આને અધિકૃત રીતે સમર્થન આપ્યું નહીં, પરંતુ તેમના દિશાનિર્દેશે કાઠિયાવાડ

ડિક્લેન્સ ફોર્સ અને નવાનગર, ભાવનગર, પોરબંદરની સેનાઓએ સહયોગ આપ્યો. આમ, પટેલે સ્થાનિક આંદોલનને શક્તિ આપી.

આર્થિક અબુઝારો અને વ્યૂહાત્મક દબાણ:

સરદાર પટેલની વ્યૂહરચનામાં આર્થિક અબુઝારો મુખ્ય હતો. જૂનાગઢ પર નાણાકીય દબાણ કરવાથી તેમની સરકારમાં ભંગાળ પડી. પાકિસ્તાનથી કોઈ મદદ ન આવી, અનાજની અછત થઈ. પટેલે આને ઉપયોગી બનાવ્યું. 30 સપ્ટેમ્બરથી 8 નવેમ્બર સુધી આરઝી હુકમતે ગામો કબજે કર્યા. જૂનાગઢની સેના (670 મુસ્લિમ સિપાહીઓ) નબળી હતી. પટેલે ત્રણ રજવાડાં (મંગરોલ, બાબરિયાવાડ, મનાવદર)ને જબરદસ્તી જોડ્યા. આ વ્યૂહાત્મક પગલું જૂનાગઢને વિભાજિત કરવા માટે હતું. તેમણે કહ્યું હતું કે "રાજાનો નિર્ણય નહીં, પ્રજાનો નિર્ણય મહત્વનો છે." આથી, આર્થિક દબાણથી નવાબની સ્થિતિ નબળી પડી.

સરદાર પટેલની વ્યૂહરચનામાં આર્થિક અબુઝારો (બ્લોકેડ) અને વ્યૂહાત્મક દબાણની ભૂમિકા જૂનાગઢના એકીકરણમાં મહત્વપૂર્ણ હતી. તે સરદાર પટેલની રાજકીય ચતુરાઈને પ્રતિબિંબિત કરે છે. પટેલે આ કઠિન પગલાને "લોકોના હિત" તરીકે રજૂ કર્યું, જેનાથી ભારતની કુટનીતિ મજબૂત રહી. પોસ્ટલ અને પરિવહન સેવાઓ પર પ્રતિબંધ: ભારતે જૂનાગઢની મુદ્રા, પોસ્ટલ સ્ટેમ્પ્સ અને રેલ/રસ્તા વ્યવહારને અસ્વીકારી દીધા, જેનાથી રાજ્યની અર્થવ્યવસ્થા તૂટી પડી. અનાજ અને જીવનધોરણની અછત: પાકિસ્તાન પાસેથી કોઈ વાસ્તવિક મદદ ન આવી, અને કાઠિયાવાડના આસપાસના વિસ્તારોમાંથી સપ્લાય કટ કરવાથી અનાજની તીવ્ર અછત થઈ. આનાથી નવાબની સરકારની આંતરિક અસ્થિરતા વધી, અને તેમની સત્તા નબળી પડી.

આર્ઝી હુકમત અને સૈન્ય વ્યૂહ:

30 સપ્ટેમ્બર 1947થી શરૂ થયેલી આર્ઝી હુકમત (પ્રોવિઝનલ ગવર્નમેન્ટ) ના વોલંટિયર્સે કાઠિયાવાડના ગામડાઓ અને વિસ્તારો પર કબજો કર્યો, જે 8 નવેમ્બર સુધી ચાલ્યો. આ સમયે જૂનાગઢની સેના માત્ર 670 મુસ્લિમ સિપાહીઓ પર આધારિત હતી, જે નબળી અને અપૂરતી હતી –

તેમને પ્રતિરોધ કરવાની ક્ષમતા નહોતી. આર્જી હુકુમતને ભારતની આશીર્વાદ અને સમર્થન મળ્યું, જેનાથી તે "લોકોની આવાજ" તરીકે સ્થાપિત થઈ.

ત્રણ રજવાડાંનું જબરદસ્તી એકીકરણ:

સરદાર પટેલનું સૌથી ચતુર વ્યૂહાત્મક પગલું હતું મંગરોલ, બાબરિયાવાડ (બાબરિયાવાડ) અને મનાવદર જેવી ત્રણ નાના રજવાડાઓને જબરદસ્તી ભારત સાથે જોડવું. આનાથી જૂનાગઢનું ક્ષેત્ર વિભાજિત થયું, અને તેની આંતરિક શક્તિ તૂટી પડી. આ પગલું નવાબને નબળો પાડવા માટે રચાયેલું હતું, અને તેમણે કહ્યું: "રાજાનો નિર્ણય નહીં, પ્રજાનો નિર્ણય મહત્વનો છે." આ વાક્ય પટેલની લોકશાહી વિચારધારાને દર્શાવે છે, જે પછી 20 ફેબ્રુઆરી 1948ના પ્લેબિસાઈટમાં 99.95% મતદારોના સમર્થનથી સાબિત થયું.

પરિણામ અને પાઠ:

9 નવેમ્બર 1947ના રોજ ભારતે જૂનાગઢ પર કબજો કર્યો, અને નવાબ પાકિસ્તાન ભાગી ગયા. આ ઘટના સરદાર પટેલની "લોહીની આંખો" (આયર્ન મેન)ની ઉપાદાનને દર્શાવે છે – તેમણે સીધો સૈન્ય હુમલો ટાળીને આર્થિક અને રાજકીય દબાણથી જ વિજય મેળવ્યો. આ વ્યૂહરચના ન માત્ર જૂનાગઢને એકીકૃત કરી, પરંતુ ભારતના અન્ય પ્રિન્સલી સ્ટેટ્સ (જેમ કે હૈદરાબાદ) માટે પણ ઉદાહરણ બની.

નવાબનું પલાયન અને ભારતીય કબજો:

1947ની આઝાદીના તોફાની દિવસોમાં, ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની સીમાઓ નથી, પરંતુ લોકોના હૃદયો અને રાજ્યોના નિર્ણયો વચ્ચેની લડાઈ હતી. આમાં જૂનાગઢ એક અનોખું અધ્યાય બન્યું. આ અધ્યાયનો સૌથી નાટકીય ભાગ હતો નવાબનું અચાનક પલાયન અને 9 નવેમ્બર 1947નો ભારતીય કબજો. આ ઘટનાઓએ માત્ર જૂનાગઢને ભારતમાં જોડ્યું જ નહીં, પણ ભારતીય એકીકરણની પ્રક્રિયાને નવી દિશા આપી.

જૂનાગઢના નવાબ મહાબતખાન ત્રીજા, જેમને તેમના ફૂતરાઓ પ્રત્યેના અત્યંત પ્રેમ અને વૈભવી જીવનશૈલી માટે ઓળખવામાં આવતા, તેઓ 1947ની ઉનાળામાં યુરોપમાં રજાઉંદા હતા.

તેમના વડીલ દેવાન સિર શાહ નવાઝ ભુટ્ટો (જે પાછળથી પાકિસ્તાની રાજકારણમાં પ્રભાવશાળી બન્યા)એ રાજ્યનું વહીવટ સંભાળ્યું. ભુટ્ટોના સલાહકારોમાંથી એક, નબી બક્ષ, એ વાઈસરોય લોર્ડ માઉન્ટબેટને જણાવ્યું કે જૂનાગઢ ભારત જોડાશે, પરંતુ ભુટ્ટોએ પાકિસ્તાની નેતા મુહમ્મદ અલી જિન્નાને મળીને જોડાણના દસ્તાવેજો પર હસ્તાક્ષર કરાવ્યા. 15 ઓગસ્ટ 1947ના રોજ, જ્યારે ભારત આઝાદ થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે નવાબે જાહેરાત કરી કે જૂનાગઢ પાકિસ્તાનનો ભાગ બનશે. 16 સપ્ટેમ્બરે પાકિસ્તાને તેને સ્વીકારી લીધું.

આ નિર્ણય વિવાદાસ્પદ હતો કારણ કે જૂનાગઢ પાકિસ્તાનથી સમુદ્રી માર્ગે જ જોડાતું હતું, અને તેની વસ્તીમાં હિંદુઓનું વર્ચસ્વ હતું. માઉન્ટબેટનએ પણ જણાવ્યું હતું કે ભૌગોલિક કારણોસર આ જોડાણ અયોગ્ય છે. ભારત સરકારે તેને અસ્વીકારી દીધો અને પ્લેબિસાઈટ (લોકવોટ)ની માંગ કરી. પરંતુ નવાબના જોડાણથી તણાવ વધ્યો. જૂનાગઢના બે વસીયલ રજવાડા – મંગરોલ અને બાબરિયાવાડ – એ આઝાદી જાહેર કરી અને ભારત સાથે જોડાયા. નવાબે તેમને સૈન્યથી કબજે કર્યા, જેને સરદાર પટેલે આક્રમણ તરીકે જોયું. આનાથી સંઘર્ષની શરૂઆત થઈ.

24 ઓક્ટોબર 1947ના રોજ, નવાબ મહાબતખાન તેમના પરિવાર, જ્વેલરી, મૂલ્યવાન દસ્તાવેજો અને તેમના પ્રિય કૂતરાઓ સાથે કેશોદ એરપોર્ટથી કરાંચી તરફ ઉડાન ભરી. આ પલાયન અણધાર્યું હતું – તેઓ પાકિસ્તાની નેતાઓ સાથે વાતચીત કરવા ગયા હતા, પરંતુ આંતરિક દબાણ અને ભારતીય વ્યૂહથી તેઓ વળતર્યા નહીં. તેમના પલાયનથી જૂનાગઢમાં શૂન્યતા ઊભી થઈ. નવાબના દેવાન શાહ નવાઝ ભુટ્ટોએ વહીવટ સંભાળ્યો, પરંતુ તેમનું નેતૃત્વ નબળું હતું. ભુટ્ટો પાકિસ્તાન-પ્રેમી હતા, પરંતુ આર્થિક સંકડામણથી સરકાર બંગાળી પડી. 7 નવેમ્બરે, ભુટ્ટોએ ભારત સરકારને આમંત્રણ આપ્યું કે તેઓ રાજ્યનું વહીવટ સંભાળે. આ હારની સ્વીકૃતિ હતી. 8 નવેમ્બરની રાત્રે ભુટ્ટો પણ કરાચી ભાગ્યા.

નવાબનું પલાયન માત્ર વ્યક્તિગત નહીં, પરંતુ રાજકીય હરકત હતું. તેઓ જાણતા હતા કે તેમનું જોડાણ અયોગ્ય છે, અને પાકિસ્તાન કાશ્મીરમાં વ્યસ્ત હોવાથી મદદ નહીં કરે. આથી, જૂનાગઢનું ભવિષ્ય ખુલ્લું પડ્યું.

ભારતીય સેનાનો પ્રવેશ: કબજાની ક્ષણ:

9 નવેમ્બર 1947ના રોજ, સરદાર પટેલના દિશાનિર્દેશે ભારતીય સેના જૂનાગઢમાં પ્રવેશી. બ્રિગેડિયર ગુરદયાલ સિંહના નેતૃત્વમાં 23મી ઇન્ફન્ટ્રી બ્રિગેડે મજેવાડી ગેટથી શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈ મોટો પ્રતિરોધ નહોતો – જૂનાગઢની સેના ભાગી ગઈ હતી. સૈનિકોએ ઉપરકોટ કિલ્લા પર તિરંગો લહેરાવ્યો, જે ભારતીય સાર્વભૌમત્વનું પ્રતીક બન્યું. આ કબજો અહિંસક હતો; તેમાં કોઈ મોટી લડાઈ ન થઈ.

રીજનલ કમિશનર નીલમ બુય (જેને કેટલાક સ્ત્રોતોમાં એન.વી. બુય તરીકે ઉલ્લેખિત)એ ભારતીય કબજાની જાહેરાત કરી. તેમણે કહ્યું કે આ અસ્થાયી વહીવટ છે, અને પ્લેબિસાઈટથી નિર્ણય લેવાશે. આર્જી હુકમતને વિસર્જિત કરી દેવામાં આવી, અને તેના નેતાઓને ભારતીય વહીવટમાં સમાવી લેવામાં આવ્યા. આ પગલું સરદાર પટેલની ચતુરાઈને દર્શાવે છે – તેઓએ સીધો હુમલો નહીં કર્યો, પરંતુ વ્યૂહાત્મક રીતે કબજો કર્યો.

નેહરુ-લિયાકત વાર્તાલાપ: કુટનીતિનું સ્થાન:

ભારતીય વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુએ આ કાર્યવાહીને કુટનીતિક રાખવા પાકિસ્તાની વડાપ્રધાન લિયાકત અલી ખાનને ટેલિગ્રામ કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે આ કબજો અસ્થાયી છે, અને પ્લેબિસાઈટથી જ નિર્ણય લેવાશે. નેહરુનું આ પગલું ભારતને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે મજબૂત બનાવ્યું. પાકિસ્તાને પ્લેબિસાઈટ માટે ભારતીય સેનાની પાછડીની શરત મૂકી, જે ભારતે નકારી. પરંતુ નેહરુ-પટેલની જોડીએ સંતુલન જાળવ્યું – એકચવ્યૂહ, બીજી કુટનીતિ.

પટેલની મંજૂરી: સાંપ્રદાયિક હિંસા અટકાવવાનું હેતુ:

સરદાર પટેલે આ કાર્યવાહીને મંજૂરી આપી કારણ કે તેમને ડર હતો કે વિલંબથી ગુજરાતમાં સાંપ્રદાયિક હિંસા ભભૂકી શકે. જૂનાગઢમાં હિંદુઓ પર અત્યાચારોના અહેવાલો આવી રહ્યા હતા – મસ્જીદોમાં હુમલા, હિંદુઓનું નિર્યાતન. પટેલે કહ્યું હતું કે "આ ન માત્ર એકીકરણનું પ્રશ્ન છે, પણ લોકોના જીવનનું પણ." તેમના પગલાથી મોટી હિંસા અટકી. જોકે, કેટલાક મુસ્લિમ વસ્તીએ સ્થળાંતર

કર્ચું – હજારો પાકિસ્તાન તરફ ગયા, પરંતુ કોઈ મોટું રક્તપાત ન થયું. ભારતીય સેનાએ શાંતિ જાળવી, અને મુસ્લિમોને સુરક્ષા આપી.

મુસ્લિમ સ્થળાંતર: માનવીય પાસો:

નવાબના પલાયન પછી, જૂનાગઢમાં અસ્થિરતા વધી. મુસ્લિમ વસ્તી, જે 20% હતી, તેમાંથી કેટલાકે ભયથી પલાયન કર્યું. કેશોદ અને વેરાવળ જેવા વિસ્તારોમાંથી હજારો મુસ્લિમો પાકિસ્તાન તરફ ગયા. પરંતુ ભારતીય વહીવટે તેમને વળતર આપવા પ્રયત્ન કર્યા. આ સ્થળાંતર વિભાજનના વ્યાપક પરિણામોનું ભાગ હતું, જેમાં કાશ્મીર અને પંજાબ જેવા વિસ્તારોમાં લાખો લોકો વિસ્થાપિત થયા. જૂનાગઢમાં, તેમ છતાં, હિંસા ઓછી રહી કારણ કે પટેલની નીતિ અહિંસક એકીકરણ પર આધારિત હતી.

પ્લેબિસાઈટ અને એકીકરણ: નિર્ણાયક ક્ષણ:

20 ફેબ્રુઆરી 1948ના પ્લેબિસાઈટમાં, 99.95% મતદારોએ ભારતના પક્ષમાં મત આપ્યો. આથી જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં જોડાયું, અને પછી ગુજરાતમાં. પાકિસ્તાન આજે પણ જૂનાગઢ પર દાવો કરે છે, પરંતુ તે ઐતિહાસિક રીતે નકારી દેવાયો છે.

નિષ્કર્ષ:

નવાબનું પલાયન અને ભારતીય કબજો માત્ર એક ઘટના નહીં, પરંતુ ભારતીય એકતાનું પ્રતીક છે. પટેલની વ્યૂહાત્મકતા, નેહરુની કુટનીતિ અને લોકોની ઇચ્છાએ જૂનાગઢને બચાવ્યું. આજે, 2025માં પણ, આ વાર્તા એ શીખ આપે છે કે રાજ્યોનું એકીકરણ માત્ર શક્તિ નહીં, પરંતુ ન્યાય પર આધારિત હોવું જોઈએ. જૂનાગઢ આજે ગુજરાતનું મગજ છે, જ્યાં ઉપરકોટ કિલ્લો તિરંગાની ગાથા ગાતો રહે છે.

13 નવેમ્બર 1947માં, સરદાર પટેલ વ્યક્તિગત રીતે જૂનાગઢની મુલાકાત લીધી. તેમણે સ્થાનિક નેતાઓ, આઝાદીસેનાનીઓ અને આરઝી હુકુમતના સભ્યોને મળ્યા. તેમણે તેમના યોગદાનની પ્રશંસા કરી અને વહીવટ પુનઃનિર્માણનું વચન આપ્યું. પટેલ, કે.એમ. મુન્શી અને એન.વી. ગડગીલ સાથે મળીને સ્થિરતા સ્થાપવા માટે કાર્ય કર્યું. તેમણે 670 મુસ્લિમ સિપાહીઓને હથિયાર

ત્યાગવા કહ્યા. 1 જૂન 1948માં, નાગરિક અધિકારીઓને નિમણૂક કરી. આ મુલાકાતથી લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ વધ્યો. પટેલની આ વ્યૂહાત્મક મુલાકાતે વિલીનીકરણને અંતિમ રૂપ આપ્યું.

જૂનાગઢના વિલીનીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા એ ભારતની એકતાનું પ્રતીક છે. તેમણે ફટનીતિ, સ્થાનિક સમર્થન અને લોકશાહીથી આ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. આ ઘટનાએ દર્શાવ્યું કે રાજકીય નિર્ણયો વસ્તીની ભાવના વિના અધર્મી છે. આજે પણ, સરદારની આ કાર્યશીલતા ભારતના યુનિયનને મજબૂત બનાવે છે.

સંદર્ભગ્રંથ :

1. The Story of the Integration of the Indian States - V.P. Menon (1956)
2. Sardar Patel, Freedom Struggle, Partition & the Integration of the Princely States into India - N.C. Asthana (2016)
3. India's Bismarck: Sardar Vallabhbhai Patel - Balraj Krishna (1995)
4. The Man Who Saved India: Sardar Patel and His Idea of India - Arjun Ram Meghwal (2018)
5. Sardar Patel: Unifier of Modern India - R.N.P. Singh (2018)
6. Dethroned: Patel, Menon and the Integration of Princely India - John Zubrzycki (2024)
7. Patel: A Life - Rajmohan Gandhi (1991)
8. મહામાનવ સરદાર - દિનકર જોષી (1975)
9. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ - નરહરિ પરીખ (1951)
10. રજવાડાં અને વિલીનીકરણ - ઉર્વીશ કોઠારી (2023)
11. સરદાર પટેલ: ભારતના એકીકરણકર્તા - રજની પટેલ (2005)
12. The Collected Works of Sardar Vallabhbhai Patel - સંપાદિત: Durga Das (1971-1990, 12 ખંડો)

આધુનિક રાષ્ટ્ર અને સરદાર પટેલ: ભારતીય એકીકરણ, વહીવટી સુધારણા અને રાષ્ટ્ર
નિર્માણના આયામો

ભરવાડ વિરેશભાઈ દેવશીભાઈ

માછી સુનિલકુમાર મણિલાલ

વિદ્યાર્થી એમ.એ સેમ-૨, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

સી. એન્ડ એસ.એચ. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ એલ.કે.એલ. દોશી કોમર્સ કોલેજ, બાલાસિનોર

મો: 9313493842

vireshbharwad@gmail.com

machhisunilkumar093@gmail.com

❖ સંક્ષિપ્ત સાર (Abstract)

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર આધુનિક ભારતના નિર્માણમાં લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની નિર્ણાયક અને બહુપારિમાણીય ભૂમિકાનું ઊંડાણપૂર્વક પરીક્ષણ કરે છે. ૧૯૪૭માં બ્રિટિશ સત્તાના હસ્તાંતરણ પછી ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય એકતા સામે સર્જાયેલા અસ્તિત્વલક્ષી જોખમો—ખાસ કરીને પડર રજવાડાઓના વિલીનીકરણનો જટિલ પ્રશ્ન—ઉકેલવામાં પટેલની મુત્સદ્દીગીરી કેન્દ્રસ્થાને છે. આ પેપર દસ્તાવેજી પુરાવાઓ અને ઐતિહાસિક વિશ્લેષણોના આધારે સાબિત કરે છે કે પટેલનું કાર્ય માત્ર રાજકીય જોડાણ પૂરતું સીમિત ન હતું, પરંતુ તેમણે એક મજબૂત ‘નેશન-સ્ટેટ’ (Nation-State) નો પાયો નાખ્યો હતો. અભ્યાસમાં જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીર જેવા વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓ પર પટેલના ‘રિયાલિસ્ટ’ (વાસ્તવવાદી) અભિગમની જવાહરલાલ નેહરુના ‘આઈડિયલિસ્ટ’ (આદર્શવાદી) અભિગમ સાથે તુલના કરવામાં આવી છે. વધુમાં, ભારતીય વહીવટી સેવા (IAS) ને ‘સ્ટીલ ફ્રેમ’ તરીકે પુનર્ગઠિત કરવી, બંધારણ સભામાં મૂળભૂત અધિકારો અને લઘુમતી સુરક્ષા અંગેની તેમની સ્પષ્ટતા, અને સમાજવાદના નારાઓને બદલે ઉત્પાદનલક્ષી આર્થિક નીતિઓ પર તેમનો ભાર—આ તમામ પાસાઓનું વિગતવાર વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. અંતમાં, વર્તમાન ભારતમાં જીએસટી (GST) જેવા આર્થિક સુધારાઓ અને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાના સંદર્ભમાં પટેલના વિચારોની પ્રસ્તુતતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે.

કીવર્ડ્સ (Keywords): સરદાર પટેલ, રાષ્ટ્રીય એકીકરણ, રજવાડાઓ, ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન, ઓપરેશન પોલો, સ્ટીલ ફ્રેમ, ભારતીય વહીવટી સેવા, બંધારણ સભા, મૂળભૂત અધિકારો, આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ, જીએસટી.

૧. પ્રસ્તાવના: સંક્રમણકાળ અને નેતૃત્વની કસોટી

૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ ના રોજ ભારતને મળેલી સ્વતંત્રતા એ માત્ર વિજયની ક્ષણ ન હતી, પરંતુ તે એક ભયાનક જવાબદારી અને અનિશ્ચિતતાની શરૂઆત પણ હતી. સદીઓ સુધી ચાલેલા સંસ્થાનવાદી શાસનનો અંત આવ્યો હતો, પરંતુ તેની સાથે વિભાજનની રક્તરંજિત પીડા અને

ભૌગોલિક વિભવાદનો વારસો પણ મળ્યો હતો. બ્રિટિશ સંસદ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા 'ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ એક્ટ, ૧૯૪૭' અન્વયે બ્રિટિશ ભારતનું બે ડોમિનિયન—ભારત અને પાકિસ્તાન—માં વિભાજન થયું. પરંતુ સૌથી મોટી સમસ્યા 'પ્રિન્સલી સ્ટેટ્સ' (રજવાડાઓ) ની હતી. બ્રિટિશ તાજની સર્વોપરિતા (Paramountcy) નો અંત આવતાં, સિદ્ધાંતિક રીતે આ પડપ જેટલા રજવાડાઓ સ્વતંત્ર બન્યા હતા અને તેમની પાસે ભારત અથવા પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનો અથવા સ્વતંત્ર રહેવાનો વિકલ્પ હતો.¹

આ પરિસ્થિતિ ભારત માટે 'બાલ્કનાઇઝેશન' (યુરોપના બાલ્કન પ્રદેશની જેમ નાના ટુકડાઓમાં વિભાજન) નો ભય લઈને આવી હતી. જો આ રજવાડાંઓ ભારત સાથે ન જોડાયા હોત, તો ભારતનું ભૌગોલિક સ્વરૂપ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હોત, જેમાં દેશની વચ્ચે સ્વતંત્ર અને સંભવિત શત્રુ રાષ્ટ્રોના ટાપુઓ હોત. જવાહરલાલ નેહરુએ આઝાદી પૂર્વે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે સ્વતંત્ર ભારત રાજાઓના 'દૈવી અધિકારો' (Divine Right of Kings) ને સ્વીકારશે નહીં અને જે રાજ્ય બંધારણ સભામાં જોડાવાનો ઇનકાર કરશે તેને શત્રુ ગણવામાં આવશે. પરંતુ માત્ર ચેતવણીઓથી આ ભગીરથ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તેમ ન હતું. તેના માટે અસાધારણ મુત્સદીગીરી, વ્યવહારુ બુદ્ધિ અને કઠોર નિર્ણયશક્તિની જરૂર હતી.

આ ઐતિહાસિક સંકટ સમયે, ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહમંત્રી તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે રાષ્ટ્રનિર્માણનું સુકાન સંભાળ્યું. પટેલે કહ્યું હતું કે, "આપણી લાંબી ગુલામી અને તાજેતરના યુદ્ધના વર્ષોએ આપણી અર્થવ્યવસ્થાનું લોહી નીચોવી લીધું છે".³ તેમણે માત્ર ભૌગોલિક એકીકરણ પર ધ્યાન ન આપ્યું, પરંતુ ભારતની સુરક્ષા, વહીવટી વ્યવસ્થા અને આર્થિક પાયાને પણ મજબૂત કરવાના પ્રયાસો કર્યા. મોરારજી દેસાઈના મતે, "રજવાડાઓનું એકીકરણ એ સરદાર પટેલના જીવનની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિ હતી".⁴ આ પેપર પટેલના આ યોગદાનને વિવિધ પ્રકરણોમાં વહેંચીને તપાસશે, જેમાં રાજકીય, વહીવટી અને આર્થિક પાસાઓનો સમાવેશ થાય છે.

૨. રજવાડાંઓનું એકીકરણ: કળા, કૂનેહ અને કઠોરતા

૨.૧ સ્ટેટ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ અને રાજદ્વારી વ્યૂહરચના

જૂન ૧૯૪૭માં, આઝાદીના થોડા જ સમય પહેલાં, રજવાડાઓના જટિલ પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે 'મિનિસ્ટ્રી ઓફ સ્ટેટ્સ' (રજવાડાઓ માટેનો વિભાગ) ની રચના કરવામાં આવી. સરદાર પટેલે આ વિભાગનો હવાલો સંભાળ્યો અને સચિવ તરીકે વી.પી. મેનનની નિમણૂક કરી.⁵ મેનન અને પટેલની જોડીએ ભારતીય ઇતિહાસમાં અજોડ રાજદ્વારી સફળતા મેળવી. પટેલે રાજાઓને અપીલ કરી કે તેઓ ભારતની અખંડિતતામાં સહભાગી બને. તેમની નીતિ 'ગાજર અને લાકડી' (Carrot and Stick) ની હતી—એક તરફ દેશભક્તિની અપીલ અને સન્માનની ખાતરી, અને બીજી તરફ પ્રજાના વિદ્રોહનો અને ભારત સરકારની કડક કાર્યવાહીનો ગર્ભિત ડર.

પટેલે બે મુખ્ય દસ્તાવેજોના આધારે જોડાણ પ્રક્રિયા હાથ ધરી:

1. સ્ટેન્ડસ્ટિલ એગ્રીમેન્ટ (યથાસ્થિતિ કરાર): આ કરાર મુજબ, સ્વતંત્રતા પહેલાં બ્રિટિશ સરકાર અને રજવાડાઓ વચ્ચે જે વહીવટી વ્યવહારો હતા તે યથાવત રાખવામાં આવ્યા.¹
2. ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન (જોડાણખત): આ દસ્તાવેજ પર સહી કરીને રાજાઓ પોતાના રાજ્યને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા સંમત થતા હતા. શરૂઆતમાં, રાજાઓને માત્ર ત્રણ વિષયો—સંરક્ષણ (Defence), વિદેશી બાબતો (External Affairs) અને સંચાર (Communications)—ભારત સરકારને સોંપવાની શરત મૂકવામાં આવી હતી, જ્યારે આંતરિક વહીવટમાં તેમને સ્વાયત્તતા આપવાની ખાતરી અપાઈ હતી.

૨.૨ એકીકરણના વિવિધ મોડલ્સ અને પ્રક્રિયા

સરદાર પટેલ અને મેનનની ટીમે રજવાડાઓના કદ, ભૌગોલિક સ્થાન અને વહીવટી ક્ષમતાના આધારે વિવિધ રીતે એકીકરણ કર્યું. નીચેનું કોષ્ટક એકીકરણના વિવિધ સ્વરૂપો દર્શાવે છે:

એકીકરણનો પ્રકાર	વિગતવાર વર્ણન	ઉદાહરણો
પડોશી પ્રાંતમાં વિલીનીકરણ	નાના અને બિન-વ્યવહારુ રાજ્યોને નજીકના બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યા.	ઓરિસ્સાના રજવાડાઓ, છત્તીસગઢના રાજ્યો, ડેક્કન અને ગુજરાતના રાજ્યો બોમ્બે પ્રોવિન્સમાં ભળ્યા.
નવા રાજ્યોની રચના	કેટલાક રાજ્યોના જૂથો બનાવીને તેમને એક નવા રાજ્યનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું.	કાઠિયાવાડના રાજ્યોનું 'સૌરાષ્ટ્ર' રાજ્ય, ગ્વાલિયર અને ઇન્દોરનું 'મધ્ય ભારત', પંજાબના પહાડી રાજ્યોનું 'હિમાચલ પ્રદેશ'
કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો	વ્યૂહાત્મક મહત્વ ધરાવતા અથવા ચોક્કસ કારણોસર કેટલાક વિસ્તારોને કેન્દ્રના સીધા શાસન હેઠળ રાખવામાં આવ્યા.	હિમાચલ પ્રદેશ (શરૂઆતમાં), મણિપુર, ત્રિપુરા, કચ્છ.
યથાવત સ્થિતિ	મોટા રાજ્યો જેમને શરૂઆતમાં તેમના મૂળ સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવ્યા હતા (પાછળથી રાજ્યોના પુનર્ગઠનમાં ફેરફાર થયો).	મૈસૂર, હૈદરાબાદ (ઓપરેશન પોલો પછી), જમ્મુ-કાશ્મીર.

પટેલની આ સફળતા પાછળનું એક મહત્વનું કારણ 'પ્રિવી પર્સ' (Privy Purse) ની વ્યવસ્થા હતી. રાજાઓએ તેમનું સાર્વભૌમત્વ જતું કર્યું તેના બદલામાં તેમને વાર્ષિક આર્થિક વળતર આપવાનું

નક્કી થયું. જોકે આ આર્થિક બોજ જેવું લાગતું હતું, પરંતુ પટેલે દલીલ કરી હતી કે અખંડ ભારતની સુરક્ષા અને એકતા સામે આ કિંમત નજીવી છે.

૩. નિર્ણાયક સંઘર્ષો: જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીર

જ્યારે ૫૦૦થી વધુ રજવાડાંઓ શાંતિપૂર્ણ રીતે જોડાયા, ત્યારે ત્રણ રાજ્યોએ ભારતની સુરક્ષા અને એકતા સામે ગંભીર પડકાર ઊભો કર્યો. આ કિસ્સાઓમાં પટેલની વાસ્તવવાદી નીતિ અને નેતૃત્વની કસોટી થઈ.

૩.૧ જૂનાગઢ: ભૌગોલિક વિસંગતતા અને લોકમત

સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકાંઠે આવેલું જૂનાગઢ રાજ્ય હિન્દુ બહુમતી ધરાવતું હતું, પરંતુ તેના શાસક નવાબ મહોબત ખાને ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ જાહેર કર્યું. ભૌગોલિક રીતે જૂનાગઢ ભારતથી ઘેરાયેલું હતું. અને પાકિસ્તાન સાથે તેનો કોઈ જમીની સંપર્ક ન હતો. પટેલે તરત જ આ પગલાનો વિરોધ કર્યો. તેમણે જૂનાગઢની આસપાસના વિસ્તારોમાં સૈન્ય મોકલી દબાણ ઊભું કર્યું અને 'આરઝી હુકુમત' (કામચલાઉ સરકાર) ની સ્થાપનાને સમર્થન આપ્યું. છેવટે, નવાબ પાકિસ્તાન ભાગી ગયો. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં યોજાયેલા જનમત સંગ્રહ (Plebiscite) માં ૯૯% થી વધુ લોકોએ ભારત સાથે રહેવાની તરફેણ કરી.

૩.૨ હૈદરાબાદ: ઓપરેશન પોલો અને 'ભારતનું પેટનું અલ્સર'

હૈદરાબાદ દક્ષિણ ભારતનું સૌથી મોટું રાજ્ય હતું, જેનું શાસન નિઝામ મીર ઉસ્માન અલી ખાન પાસે હતું. નિઝામ સ્વતંત્ર રહેવા માંગતા હતા અને પાકિસ્તાન સાથે ગુપ્ત સંબંધો ધરાવતા હતા. રાજ્યમાં કાસિમ રઝવીના નેતૃત્વ હેઠળ 'રઝાકારો' નામના અર્ધલશ્કરી દળોએ હિન્દુ પ્રજા પર અત્યાચાર ગુજારવાનું શરૂ કર્યું હતું. સરદાર પટેલ હૈદરાબાદને ભારતના હૃદયમાં રહેલા "કેન્સર" અથવા "અલ્સર" તરીકે જોતા હતા.^૧ નેહરુ વાટાઘાટો દ્વારા ઉકેલ લાવવા ઈચ્છતા હતા અને સૈન્ય કાર્યવાહીથી ડરતા હતા, કારણ કે તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિક્રિયા અને કોમી તોફાનોનો ભય હતો.

પરંતુ પટેલે ધીરજ ગુમાવી ન હતી. જ્યારે વાટાઘાટો નિષ્ફળ ગઈ, ત્યારે ૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ પટેલે ભારતીય સેનાને હૈદરાબાદમાં પ્રવેશવાનો આદેશ આપ્યો, જેને 'ઓપરેશન પોલો' કોડનેમ આપવામાં આવ્યું હતું. માત્ર ૧૦૮ કલાકની અંદર, ૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ, નિઝામે શરણાગતિ સ્વીકારી અને હૈદરાબાદ ભારતનો ભાગ બન્યું. સરદાર પટેલની આ દ્રઢતાએ દક્ષિણ ભારતને કાયમી અસ્થિરતામાંથી બચાવી લીધું.

૩.૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર: વૈચારિક મતભેદ અને અધૂરી એકતા

કાશ્મીરનો મુદ્દો પટેલ અને નેહરુ વચ્ચેના મતભેદનું સૌથી મોટું ઉદાહરણ છે. કાશ્મીર બાબતોનો હવાલો મુખ્યત્વે નેહરુ સંભાળતા હતા. જ્યારે પાકિસ્તાની કબાયલીઓએ કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે પટેલે મહારાજા હરિસિંહ પાસેથી જોડાણખત પર સહી મેળવ્યા બાદ તરત જ

ભારતીય સૈન્યને શ્રીનગર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. જોકે, ત્યારબાદના નિર્ણયોમાં નેહરુનો પ્રભાવ વધુ હતો.

પટેલના કાશ્મીર અંગેના વિચારો નીચે મુજબ હતા:

- સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (UN) માં જવાનો વિરોધ: પટેલ માનતા હતા કે કાશ્મીર પ્રશ્નને આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર લઈ જવાની જરૂર નથી. તેઓ સૈન્ય કાર્યવાહી દ્વારા સમગ્ર કાશ્મીરને મુક્ત કરાવવાના પક્ષમાં હતા. યુદ્ધવિરામ (Ceasefire) અકાળે જાહેર કરવાને કારણે આજે 'પાકિસ્તાન અધિકૃત કાશ્મીર' (PoK) અસ્તિત્વમાં છે.¹²
- કલમ 370: પટેલ બંધારણમાં કાશ્મીરને વિશેષ દરજ્જો આપતી કલમ 370 ના સમર્થક ન હતા. જોકે, નેહરુની ગેરહાજરીમાં તેમણે કોંગ્રેસ પક્ષમાં આ પ્રસ્તાવ પસાર કરાવ્યો હતો, પરંતુ ખાનગીમાં તેઓ માનતા હતા કે આનાથી કાશ્મીરનું સંપૂર્ણ એકીકરણ અટકશે અને અલગતાવાદને પ્રોત્સાહન મળશે.⁶ વર્તમાન સરકારે 2019માં કલમ 370 નાબૂદ કરીને પટેલના "એક ભારત" ના સ્વપ્નને સાકાર કર્યું હોવાનું માનવામાં આવે છે.

૪. વહીવટી એકીકરણ: ભારતનું 'સ્ટીલ ફ્રેમ' (Steel Frame)

ભારતની એકતા માત્ર નકશા પર રેખાઓ દોરવાથી નથી આવી; તે એક મજબૂત વહીવટી તંત્ર દ્વારા જાળવી રાખવામાં આવી છે. આઝાદી સમયે, ભારતીય નેતૃત્વમાં 'ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ' (ICS) પ્રત્યે ભારે અવિશ્વાસ હતો. નેહરુ અને અન્ય નેતાઓ ICS ને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સાધન તરીકે જોતા હતા અને તેને વિખેરી નાખવા માંગતા હતા.

સરદાર પટેલની દ્રષ્ટિ અલગ હતી. તેઓ જાણતા હતા કે એક નવા લોકશાહી રાષ્ટ્રને ચલાવવા માટે, વિભાજનની અંધાધૂંધીને રોકવા માટે અને કાયદો-વ્યવસ્થા જાળવવા માટે અનુભવી અમલદારશાહીની અનિવાર્યતા છે. તેમણે ICS નું નામ બદલીને 'ઈન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સર્વિસ' (IAS) કર્યું અને તેને બંધારણીય રક્ષણ પૂરું પાડ્યું.

૪.૧ પટેલની દ્રષ્ટિ અને ઓલ ઇન્ડિયા સર્વિસીસ

સરદાર પટેલે ઓક્ટોબર ૧૯૪૬માં પ્રાંતોના મુખ્યમંત્રીઓની પરિષદમાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે વહીવટી તંત્ર રાજકીય દખલગીરીથી મુક્ત હોવું જોઈએ. તેમણે સિવિલ સર્વિસને ભારતનું 'સ્ટીલ ફ્રેમ' (Steel Frame) ગણાવ્યું હતું, જે દેશની એકતા અને અખંડિતતાને જકડી રાખશે. તેમણે કહ્યું હતું:

"હું એવા કોઈ પણ અધિકારીને સેવામાં રાખવા માંગીશ નહીં જે મને સાચો મત આપવાની હિંમત ન ધરાવતો હોય."

સરદાર પટેલના પ્રયાસોને કારણે બંધારણની કલમ ૩૧૧ અને ૩૧૨ માં અખિલ ભારતીય સેવાઓ (IAS અને IPS) ની જોગવાઈ કરવામાં આવી. આ સેવાઓ આજે પણ કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે એક સેતુ તરીકે કાર્ય કરે છે, જે ભારત જેવા વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર દેશ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. પટેલના મતે, આ સેવાઓનું કામ માત્ર હુકમોનું પાલન કરવાનું નથી, પરંતુ બંધારણ અને કાયદાનું રક્ષણ કરવાનું છે.

૫. બંધારણીય દર્શન: મૂળભૂત અધિકારો અને લઘુમતી સુરક્ષા

સરદાર પટેલ બંધારણ સભામાં એક મહત્વપૂર્ણ અવાજ હતા. તેઓ 'મૂળભૂત અધિકારો, લઘુમતીઓ અને આદિવાસી વિસ્તારો માટેની સલાહકાર સમિતિ' ના અધ્યક્ષ હતા. તેમના નેતૃત્વ હેઠળ લેવાયેલા નિર્ણયોએ ભારતના બિનસાંપ્રદાયિક અને લોકશાહી માળખાને આકાર આપ્યો.

૫.૧ અલાયદા મતદાર મંડળોની નાબૂદી

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન દાખલ કરાયેલા 'અલાયદા મતદાર મંડળો' (Separate Electorates) એ ભારતીય સમાજમાં કોમી ભાગલા પાડ્યા હતા. વિભાજન પછી પણ કેટલાક લઘુમતી નેતાઓ આ વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવા માંગતા હતા. પટેલે તેનો સખત વિરોધ કર્યો અને દલીલ કરી કે લોકશાહીમાં તમામ નાગરિકો સમાન છે. તેમના પ્રયાસોથી 'સંયુક્ત મતદાર મંડળો' (Joint Electorates) ની વ્યવસ્થા સ્વીકારાઈ, જેણે રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂત કરી.

૫.૨ સંપત્તિનો અધિકાર અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય

સરદાર પટેલ એક વાસ્તવવાદી હતા. જ્યારે બંધારણના મુસદ્દામાં 'જીવન, સ્વતંત્રતા અને સંપત્તિ' ને એક જ કલમમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે પટેલે સંપત્તિના અધિકારને અલગ તારવવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો.²¹ તેઓ જમીન સુધારણાના વિરોધી ન હતા, પરંતુ તેઓ માનતા હતા કે જમીનદારોને તેમની સંપત્તિ લેવા બદલ યોગ્ય વળતર મળવું જોઈએ. આ તેમનો કાયદાકીય અને ન્યાયપૂર્ણ અભિગમ દર્શાવે છે.

૬. આર્થિક રાષ્ટ્રવાદ: ઉત્પાદન પ્રથમ, વહેંચણી પછી

સરદાર પટેલના આર્થિક વિચારો પર ગાંધીજીના ગ્રામીણ અર્થતંત્ર અને આધુનિક ઔદ્યોગિકીકરણનો સુમેળ જોવા મળે છે. તેઓ એ સમયના પ્રચલિત સમાજવાદી નારાઓથી પ્રભાવિત ન હતા. તેમનું આર્થિક દર્શન વ્યવહારુ હતું.

૬.૧ રાષ્ટ્રીયકરણ વિરુદ્ધ ખાનગી ઉદ્યોગ સાહસિકતા

સરદાર પટેલ સ્પષ્ટપણે માનતા હતા કે "સંપત્તિનું સર્જન કર્યા વિના તેનું વિતરણ કરવું અશક્ય છે." તેમણે કહ્યું હતું કે સમાજવાદના પોકળ નારાઓથી દેશનો વિકાસ નહીં થાય.²² તેઓ રાષ્ટ્રીયકરણ (Nationalization) ના વિરોધી હતા અને માનતા હતા કે ઉદ્યોગો ચલાવવાનું કામ વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓનું છે, સરકારનું નહીં. તેમણે ઉદ્યોગપતિઓને ખાતરી આપી હતી કે જ્યાં સુધી તેઓ રાષ્ટ્રહિતમાં કામ કરશે ત્યાં સુધી સરકાર તેમના માર્ગમાં કોઈ અવરોધ ઊભો નહીં કરે.²³ આ વિચારધારા ૧૯૯૧ પછીના આર્થિક સુધારાઓ સાથે સુસંગત છે.

૬.૨ કૃષિ અને આત્મનિર્ભરતા

એક ખેડૂત નેતા તરીકે, પટેલ કૃષિ ઉત્પાદકતા વધારવા પર ભાર મૂકતા હતા. તેમણે કહ્યું હતું: "કરોડો હાથ જે બેકાર છે તેમને મશીનો દ્વારા રોજગારી આપી શકાશે નહીં." તેથી તેમણે કુટીર ઉદ્યોગો અને ગ્રામોદ્યોગોના વિકાસની હિમાયત કરી હતી, પરંતુ સાથે સાથે આધુનિક સૈન્ય અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટે ભારે ઉદ્યોગોની અનિવાર્યતા પણ સ્વીકારી હતી.²³ તેમનો મંત્ર હતો: "ઓછું ખર્ચો, વધુ બચાવો અને શક્ય તેટલું વધુ રોકાણ કરો."

૭. તુલનાત્મક પરિપ્રેક્ષ્ય: બિસ્માર્ક અને પટેલ

સરદાર પટેલની સરખામણી અવારનવાર જર્મનીનું એકીકરણ કરનાર ઓટ્ટો વોન બિસ્માર્ક (Otto von Bismarck) સાથે કરવામાં આવે છે. બંનેને 'લોખંડી પુરુષ' કહેવામાં આવે છે.

પરિમાણ	ઓટ્ટો વોન બિસ્માર્ક	સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
પદ્ધતિ	"લોહી અને લોખંડ" (Blood and Iron) - યુદ્ધ અને સૈન્ય શક્તિનો ઉપયોગ.	મુખ્યત્વે મુત્સદ્દીગીરી, સમજાવટ અને નૈતિક દબાણ. સૈન્યનો ઉપયોગ માત્ર અપવાદરૂપ કિસ્સાઓમાં (હેદરાબાદ, જૂનાગઢ).
પડકારનું કદ	ડઝનબંધ જર્મન રાજ્યોનું એકીકરણ. એક જ ભાષા અને સંસ્કૃતિ.	પડર અત્યંત વૈવિધ્યસભર રજવાડાઓ. અલગ અલગ ભાષાઓ, ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ.
પરિણામ	જર્મન સામ્રાજ્યનું નિર્માણ (રાજાશાહી).	લોકશાહી પ્રજાસત્તાક ભારતનું નિર્માણ.

પટેલની સિદ્ધિ બિસ્માર્ક કરતા પણ વધુ વિકટ હતી કારણ કે તેમણે લોકશાહી મૂલ્યોની જાળવણી સાથે રક્તપાત વિના આ એકીકરણ સાધ્યું હતું.

૮. ૨૧મી સદીમાં સરદાર પટેલની પ્રસ્તુતતા

સરદાર પટેલના વિચારો આજે પણ ભારતના શાસન અને નીતિનિર્માણમાં પડઘાય છે.

૮.૧ જીએસટી (GST): આર્થિક એકીકરણ

વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ જીએસટી (Goods and Services Tax) ને સરદાર પટેલના રાજકીય એકીકરણના આર્થિક વિસ્તરણ તરીકે ગણાવ્યું છે. જેમ પટેલે ભૌગોલિક રીતે ભારતને એક કર્યું, તેમ જીએસટીએ 'વન નેશન, વન ટેક્સ, વન માર્કેટ' દ્વારા ભારતને આર્થિક રીતે એકસૂત્રમાં બાંધ્યું છે. આનાથી વેપારમાં સરળતા આવી છે અને પ્રાદેશિક અવરોધો દૂર થયા છે.

૮.૨ રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને એકતા

વર્તમાન સમયમાં આંતરિક સુરક્ષાના પડકારો જેવા કે નક્સલવાદ અને આતંકવાદ સામે લડવા માટે પટેલની 'ઝીરો ટોલરન્સ' નીતિ પ્રેરણારૂપ છે. સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી (Statue of Unity) નું નિર્માણ અને ૩૧ ઓક્ટોબરને 'રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસ' તરીકે ઉજવવાની પ્રથા પટેલના વારસાને જીવંત રાખે છે. કાશ્મીરમાં કલમ ૩૭૦ ની નાબૂદી એ પટેલના "સંપૂર્ણ એકીકરણ" ના અધૂરા કાર્યની પૂર્તિ ગણાય છે.

૯. નિષ્કર્ષ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય આધુનિક ભારતના પાયાના પથ્થર સમાન છે. તેમણે વિભાજન અને અરાજકતાના અંધકારમાંથી એક અખંડ, સશક્ત અને વહીવટી રીતે સક્ષમ રાષ્ટ્રનું સર્જન કર્યું. તેમનું યોગદાન માત્ર ભૌગોલિક નકશા પૂરતું સીમિત નથી; તેમણે ભારતીય લોકશાહીને એક મજબૂત વહીવટી માળખું (IAS) અને વ્યવહારુ આર્થિક દ્રષ્ટિકોણ આપ્યો.

રામચંદ્ર ગુહા જેવા ઇતિહાસકારો નોંધે છે કે નેહરુ અને પટેલ એકબીજાના પૂરક હતા. નેહરુ આદર્શવાદી હતા જે ભારતને વૈશ્વિક મંચ પર જોવા માંગતા હતા, જ્યારે પટેલ વાસ્તવવાદી હતા જે ભારતની જમીની હકીકતો અને સુરક્ષા પર કેન્દ્રિત હતા. આધુનિક ભારતનું અસ્તિત્વ આ બંને વિચારધારાઓના સંતુલન પર ટકેલું છે, પરંતુ કટોકટીના સમયે પટેલની નિર્ણાયકતા અને રાષ્ટ્રપ્રથમની ભાવના હંમેશા માર્ગદર્શક બની રહેશે.

સરદાર પટેલના શબ્દો આજે પણ દરેક ભારતીય માટે પ્રેરણારૂપ છે:

"આપણે આપણા દેશની, આપણા વારસાની અને આપણા ભવિષ્યની સુરક્ષા માટે એકજૂથ થઈને રહેવું જોઈએ. જાતિ, ધર્મ કે પ્રાંતના ભેદભાવો આપણને નબળા પાડશે. આપણી સાચી શક્તિ આપણી એકતામાં છે."

❖ REFERENCES

1. Integration Of Princely States: Sardar Patel's Legacy And The End Of An Era - PWOnlyIAS, <https://pwnonlyias.com/ncert-notes/integration-of-princely-states/>
2. Political integration of India - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Political_integration_of_India
3. Sardar Patel's Economic Ideas, <https://www.pib.gov.in/newsite/printrelease.aspx?relid=171911>
4. Sardar Patel & Integration of States - Indian National Congress, <https://inc.in/congress-sandesh/tribute/sardar-patel-and-integration-of-states>
5. The Making of a Nation: How Sardar Patel Integrated 562 Princely States - The Better India, <https://thebetterindia.com/124500/sardar-patel-vp-menon-integration-princely-states-india-independence/>
6. Fact Check: Was Sardar Patel as Opposed to Article 370 as Claimed? - The Quint, <https://www.thequint.com/news/webqoof/fact-check-was-sardar-patel-as-opposed-to-article-370-as-claimed>
7. Legacy of Unity: Sardar Patel's Contribution to India's Integration - Employment News, <https://employmentnews.gov.in/NewEmp/MoreContentNew.aspx?n=SpecialContent&k=110589>
8. The Vision That Forged a Nation: Sardar Patel and the Making of United India, <https://highlandpost.com/the-vision-that-forged-a-nation-sardar-patel-and-the-making-of-united-india/>
9. Sardar Patel was unimpressed with the slogans raised for socialism, and spoke often of the need for India to create wealth before debating over what to do with it, how to share it. Nationalisation he rejected completely; clear that industry ought to be the sole preserve of the business community. : r/IndiaSpeaks - Reddit, https://www.reddit.com/r/IndiaSpeaks/comments/mruxql/sardar_patel_was_unimpressed_with_the_slogans/
10. Unification, civil services, and census: How Sardar Vallabhbhai Patel shaped India, <https://timesofindia.indiatimes.com/india/unification-civil-services-and-census-how-sardar-vallabhbhai-patel-shaped-india/articleshow/124978848.cms>

11. Vallabhbhai Patel - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Vallabhbhai_Patel
12. When Patel asked Nehru if he wanted to keep Kashmir or give it away - Awaz The Voice, <https://www.awazthevoice.in/heritage-news/when-patel-asked-nehru-if-he-wanted-to-keep-kashmir-or-give-it-away-43170.html>
13. Patel differed with Nehru on Kashmir, says PM Modi. Here are the facts - India Today, <https://www.indiatoday.in/india/story/sardar-vallabhbhai-patel-differ-with-jawaharlal-nehru-on-kashmir-pok-pm-modi-history-what-happened-facts-2731347-2025-05-27>
14. Sardar Patel wanted to unite entire Kashmir with India, Nehru did not allow it: PM Modi, <https://thenorthlines.com/sardar-patel-wanted-to-unite-entire-kashmir-with-india-nehru-did-not-allow-it-pm-modi/>

SHABDBRAHM

એકતા અને રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે સરદાર પટેલનું વિઝન

Dr. Ganesh S. Prajapati
Dept. of Political Science
C.B. Patel Arts College, Nadiad

1. પ્રસ્તાવના

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આધુનિક ભારતીય ઇતિહાસમાં સૌથી આદરણીય વ્યક્તિઓમાંના એક છે. રાષ્ટ્રીય એકતાના હેતુ પ્રત્યેની તેમની સંપૂર્ણ અને સમાધાનકારી પ્રતિબદ્ધતા ઉપરાંત સરદારની ન્યાયની ભાવના અને વ્યક્તિગત બલિદાન તેમને આવનારી પેઢીઓ માટે પ્રિય બનાવતા હતા. જેમ આપણે જાણીએ છીએ, સરદાર પટેલનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ યોગદાન 565 રજવાડાઓને એક કરીને ભારતનું એકીકરણ કરવાના મુશ્કેલ પડકારને સ્વીકારવાનું હતું. સરદાર પટેલે રાજદ્વારી અને રાજનીતિજ્ઞતાના માધ્યમથી આ સિદ્ધ કર્યું, અને હિંસાનો ભાગ્યે જ ઉપયોગ કર્યો, જેના કારણે તેમને 'ભારતના લોખંડી પુરુષ'નું ઉપનામ મળ્યું. હોર્ડ સ્પોર્ડેક લખે છે કે સરદાર પટેલ "શક્તિના લોખંડી પુરુષ હતા, સંઘર્ષના સમયમાં અન્ય નેતાઓને ટેકો આપતા હતા. જ્યારે અન્ય લોકો તેમના ધ્યેયોમાં ડગમગતા હતા અથવા ગૂંચવાયેલા હતા ત્યારે ઇચ્છાશક્તિ અને દિશાના પુરુષ હતા; જ્યારે અન્ય લોકો વાદળો તરફ વળ્યા ત્યારે જમીન પર પગ રાખતા વ્યવહારવાદી." ઉભરતા રાષ્ટ્રની વહીવટી જરૂરિયાતો સાથે અખિલ ભારતીય સેવા પ્રણાલીને સંરેખિત કરવા અને દિશા આપવા બદલ તેમને 'ભારતના સિવિલ સેવકોના આશ્રયદાતા સંત' તરીકે પણ ઉજવવામાં આવે છે. ત્યારથી સેવાઓએ દેશના સંગઠનાત્મક માળખા અને વહીવટને સ્ટીલ ફ્રેમની ઇમારત પૂરી પાડી છે.

2. માળખાકીય એકતા અને ભારતનો ઉદ્ભવ

ભારત નામના ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક અસ્તિત્વ માટે રાજકીય એકરૂપતા ભાગ્યે જ કોઈ ઐતિહાસિક વાસ્તવિકતા રહી છે. સાચું છે કે, છઠ્ઠી સદીમાં બિંબિસાર અને અજાતશત્રુના ઐતિહાસિક સમયમાં મૌર્ય અને ખાસ કરીને અશોક દ્વારા અને પછી ચંદ્રગુપ્ત અને તેમના પુત્ર સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં ભારતના મોટા ભાગમાં એક જ રાજાઓ અને સમ્રાટોનું આધિપત્ય જોવા મળ્યું, પરંતુ ફક્ત તેમના વ્યક્તિગત રાજકીય પ્રયાસો અને મહત્વાકાંક્ષાઓને કારણે રાજકીય અથવા સાર્વભૌમ તરીકે નહીં, એક નિયમિત રાજ્યના અર્થમાં, અને એક રાષ્ટ્ર તરીકે તો બહુ ઓછું. 'સમગ્ર ઇમારત એટલી ઢીલી અને બરડ હતી કે મોટા રાજ્યો અને રાજ્યો હેઠળ તમામ પ્રકારના સ્વાયત્ત, ગૌણ અને ઉપ-સાર્વભૌમત્વો સહઅસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, જે બધા વારંવાર વિજયો અને વિદેશી નિયમો માટે સંવેદનશીલ હતા'. તેથી, રાજકીય રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે રાજકીય એકીકરણ લાંબા

સમયથી અનુભવાયું હતું જેથી વિશ્વના આ ભાગમાં ભૂગોળ અને સંસ્કૃતિના મિશ્રણ દ્વારા આપવામાં આવતી અનન્ય પરિસ્થિતિઓ અને તકો હેઠળ આટલી સુંદર રીતે ખીલી ઉઠેલી બાબતોને સાચવી શકાય, જીવંત કરી શકાય અને પ્રોત્સાહન આપી શકાય. જોકે આર્યવ્રતને વ્યાખ્યાયિત કરતી એક અંતર્ગત એકતા હતી, આ અસ્તિત્વ આકારહીન હતું. તેનું કોઈ નામ કે આકાર નહોતો, અને આ એક રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે પૂરતું લાગતું ન હતું, એક રાષ્ટ્ર, ઐતિહાસિક ઊંડાણ અને સાંસ્કૃતિક જટિલતા જેટલું ભવ્ય. સ્વતંત્રતાના પ્રારંભમાં રાજકીય એકીકરણની જરૂરિયાત પહેલા કરતાં વધુ હતી, અને તે પણ મહત્વપૂર્ણ હતી. સ્વતંત્રતા પહેલા અને પછી, ભારતના સંઘની રચનાની પ્રક્રિયા દરમિયાન, સાંસ્કૃતિક વિવિધતાનું ગૂંથણકામ અને સંચાલન એક મુખ્ય પડકાર રહ્યો. સ્વતંત્રતા માટે સંયુક્ત સંઘર્ષના અનુભવ દ્વારા ભારતીય તરીકે 'સામૂહિકતા' ની ભાવના ઉભરી આવવા લાગી. એવી વિવિધ સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓ પણ હતી જેના દ્વારા રાષ્ટ્રવાદે લોકોની કલ્પનાઓને કબજે કરી. 'એક સામાન્ય ઇતિહાસ, દંતકથાઓ, કાલ્પનિક કથાઓ, લોકકથાઓ, ગીતો, પ્રતીકો, તહેવારો, મૂલ્યો અને પ્રથાઓ - આ બધાએ રાષ્ટ્રવાદની મજબૂત ભાવના ઉત્પન્ન કરવામાં ભૂમિકા ભજવી હતી, અને લોકો શોધવા લાગ્યા કે કંઈક તેમને એકબીજા સાથે જોડી રહ્યું છે'.

બ્રિટિશ શાસન હેઠળ ભારત બે પ્રદેશોમાં વહેંચાયેલું હતું, પહેલો પ્રદેશ બ્રિટિશ ભારત તરીકે ઓળખાતો હતો, જેના પર બ્રિટિશ શાસકોનો સીધો નિયંત્રણ હતો, અને બીજો લગભગ 565 સ્વતંત્ર રજવાડાઓનો હતો, જે બ્રિટિશ સરકારના પરોક્ષ નિયંત્રણ હેઠળ હતો. સ્વતંત્રતાની શરૂઆત સાથે, રજવાડાઓને ભારત અથવા પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો અથવા બ્રિટિશ તાજની સર્વોચ્ચતાના અંત પછી સ્વતંત્રતા પસંદ કરવાનો વિકલ્પ આપવામાં આવ્યો હતો. ભારતીય રાષ્ટ્રવાદીઓ અને જનતાના મોટા ભાગને ડર હતો કે જો આ રાજ્યો જોડાશે નહીં, તો મોટાભાગના લોકો અને પ્રદેશ વિભાજિત થઈ જશે અને આ વિભાજન એક રાષ્ટ્ર તરીકે ભારતના ઉદભવમાં અવરોધ ઊભો કરશે. પટેલને ભારતના પ્રભુત્વમાં રજવાડાઓને એકીકૃત કરવાનું ભવ્ય કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. "રાજ નીતિના આ મુશ્કેલ હેંગઓવરના હવાલામાં પટેલ હતા તે જાણીને માઉન્ટબેટનને રાહત થઈ. તેમણે 27 જૂન 1947 ના રોજ પોતાના મૂલ્યાંકનમાં સ્પષ્ટતા વ્યક્ત કરી: મને એ કહેતા આનંદ થાય છે કે નેહરુને નવા રાજ્ય વિભાગનો હવાલો સોંપવામાં આવ્યો નથી, જેનાથી બધું બરબાદ થઈ ગયું હોત. પટેલ, જે મૂળભૂત રીતે વાસ્તવિકવાદી અને ખૂબ જ સમજદાર છે, તેઓ પાકિસ્તાન સાથે પરામર્શ કરીને કાર્યભાર સંભાળશે."

દાયકાઓ પહેલા પોતાની યાત્રા શરૂ કરતા, ખેડા (૧૯૧૮) અને બારડોલી સત્યાગ્રહ (૧૯૨૮) પછી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતમાં સ્વતંત્રતા ચળવળના એક મુખ્ય અને લોકપ્રિય નેતા અને સાચા ગાંધીવાદી તરીકે ઉભરી આવ્યા હતા. સ્વતંત્રતા સમયે, સરદાર પટેલ ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં સૌથી વિશ્વસનીય નામોમાંના એક હતા. કોંગ્રેસ અને વરિષ્ઠ બ્રિટિશ

અધિકારીઓ, પટેલને ભારતના સામ્રાજ્યમાં રજવાડાઓનું જોડાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ માનતા હતા. ગાંધીજીએ પટેલને કહ્યું હતું કે, "રાજ્યોની સમસ્યા એટલી મુશ્કેલ છે કે તમે એકલા જ તેને ઉકેલી શકો છો". શાંતિથી પરંતુ નિર્ણાયક રીતે તેઓ રજવાડાઓમાં રહેતા લગભગ ૮ કરોડ લોકો સુધી સ્વરાજ અને લોકશાહીનો વિસ્તાર કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવતા હતા, જે ભારતની લગભગ ૨૭ ટકા વસ્તી અને તેના પ્રદેશના ૪૮ ટકા યોગદાન આપતા હતા.

હકીકતમાં, સરદાર પટેલનું મજબૂત અને અખંડ ભારતનું વિઝન દેશને આઝાદી મળી તે પહેલાં જ આકાર લેવાનું શરૂ થઈ ગયું હતું. વચગાળાની સરકારમાં રાજ્યોની જવાબદારી અને સ્વતંત્રતાએ તેમને ભારત માટે હંમેશા જે ઈચ્છા રાખતા હતા - એક ભારત, શ્રેષ્ઠ ભારત - તેને અમલમાં મૂકવા માટે વધુ મુક્ત હાથ આવ્યો. રાષ્ટ્રીય એકીકરણના ઉદ્દેશ્ય પ્રત્યે પટેલનો અભિગમ એકદમ સ્પષ્ટ હતો. આ છૂટાછવાયા અને એકબીજા સાથે જોડાયેલા રજવાડાઓના પ્રાદેશિક એકીકરણના મહત્વને સમજીને, સરદાર પટેલે વી.પી. મેનન સાથે મળીને ભારતના એકીકરણના મુશ્કેલ કાર્યો હાથ ધર્યાં. પટેલે સંબંધિત રાજ્યોના શાસકો સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરી જેથી તેમને ભારતીય પ્રભુત્વ સાથે એકીકૃત થવા માટે મનાવી શકાય. ઇતિહાસકાર રામચંદ્ર ગુહા તેમના કાર્ય, "ભારત આફ્ટર ગાંધી" માં લખે છે, "૧૯૪૭ ના વસંત સુધીમાં, પટેલે લંચ પાર્ટીઓની શ્રેણી યોજી, જ્યાં તેમણે તેમના રજવાડા મહેમાનોને ભારતના નવા બંધારણના ઘડતરમાં કોંગ્રેસને મદદ કરવા વિનંતી કરી". અસંખ્ય પડકારોનો સામનો કરીને, સરદાર પટેલે તેમની તીવ્ર ચતુરાઈ અને રાજકીય દૂરંદેશીથી આ મહત્વપૂર્ણ કાર્ય પ્રાપ્ત કર્યું, જેમાં વિવિધ પ્રકારના સોદાબાજીના ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. મૈત્રીપૂર્ણ હાવભાવથી લઈને બળના ઉપયોગ સુધી, સરદાર પટેલે ભારતને એકીકૃત કરવાના તેમના વિઝનને પૂર્ણ કરવા માટે દરેક વસ્તુનો ઉપયોગ કર્યો. વિશાળ રાષ્ટ્રીય અને લોકપ્રિય હેતુથી પણ સંમત, સરદાર પટેલે શાસકોને ભારતમાં પ્રવેશવા માટે આકર્ષવા અને મનાવવા માટે જ્યાં પણ યોગ્ય લાગે ત્યાં સામ, દામ, દંડ અને ભયનો ઉપયોગ કરવામાં અચકાયા નહીં. ક્યારેક 'તેમણે દેશભક્તિનો આગ્રહ રાખ્યો, અથવા શાસકોને અરાજકતાની ચેતવણી આપી, તેમણે જનતા દ્વારા બળવોનો ભય જગાડ્યો, તેમના ગૌરવને અકબંધ રાખવાની ખાતરી આપી, અને એક રીતે શાહી પરિવારોને ચૂકવણી દ્વારા શાહી અહંકારનો માલિશ કર્યો અને શાસકોને મનાવી લીધા.

એકીકરણની પ્રક્રિયા દરમિયાન સૌથી મોટો પડકાર ત્રણ રાજ્યો, હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ અને કાશ્મીર દ્વારા ઉભો થયો. આમાંથી બે રાજ્યોના શાસકો, ખાસ કરીને જૂનાગઢ, જિન્નાહ દ્વારા આપવામાં આવેલી ઓફરોથી આકર્ષાયા, જે વિભાજનકારી બે રાષ્ટ્ર સિદ્ધાંતનું પાલન કરી રહ્યા હતા. પાછળથી, જૂનાગઢના નવાબ પાકિસ્તાનમાં જોડાયા, અને હૈદરાબાદ અને કાશ્મીરે પણ

જોડાવાનો નિર્ણય લીધો નહીં, પણ સ્વતંત્ર રહેવાનો નિર્ણય લીધો. સરદાર પટેલની રાજદ્વારી અને નેતૃત્વ હેઠળ, ભારતીય દળોએ જૂનાગઢ અને હૈદરાબાદનું

સરદાર પટેલ મહત્વાકાંક્ષી ભારતના નિર્માતાનું ભારતમાં વિલીનીકરણ સુનિશ્ચિત કર્યું. પરંતુ, કાશ્મીર, એક હિન્દુ રાજા અને મુખ્યત્વે મુસ્લિમ વસ્તી ધરાવતું રજવાડું, ભારત કે પાકિસ્તાનમાં જોડાવા માટે અનિર્ણાયક અને અનિચ્છાભર્યું રહ્યું. તિબેટ, ચીન, પાકિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદો પણ વહેંચતું હોવાથી કાશ્મીર સૌથી મુશ્કેલ પડકારોમાંનો એક રહ્યો. મોટાભાગના રજવાડાઓએ સ્વતંત્રતા પહેલા જ ભારતમાં પ્રવેશ/વિલય માટે સંમતિ આપી દીધી હતી. તેમની અનન્ય ક્ષમતા અને ખાતરીપૂર્વકની શક્તિથી, સરદાર પટેલ સૌથી ઓછા સમયમાં રેકૉર્ડ સિદ્ધિ હાંસલ કરી શક્યા. બીજે ક્યાંય અને પહેલા ક્યારેય નહીં - આટલી વિશાળ વસ્તી - જે વિશાળ વિવિધતા દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે - આટલા ટૂંકા ગાળામાં એક સંઘ હેઠળ એકીકૃત થઈ ન હતી. આ વિલીનીકરણ સાથે, રજવાડાઓએ કોઈપણ વળતર મેળવ્યા વિના, જાગીરો, મહેલો, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, કચેરીઓ, હજારો ગામડાઓ, કરોડો રૂપિયાની રોકડ સંપત્તિ અને ભારતના વિવિધ ભાગોને જોડતી લગભગ 12,000 માઇલ લાંબી રેલ્વે વ્યવસ્થા પરનું નિયંત્રણ ભારત સરકારને સોંપી દીધું. ભારતના એકીકરણથી માત્ર પ્રાદેશિક એકીકરણ જ નહીં, પણ વિદેશીઓ દ્વારા સદીઓથી ચાલી રહેલા શોષણના પરિણામે તીવ્ર ગરીબી અને તીવ્ર અસમાનતા હેઠળ ઝઝૂમી રહેલા આધુનિક ભારતનું નિર્માણ કરવા માટે જરૂરી સંસાધનો અને સંપત્તિ પણ પ્રાપ્ત થઈ. 1948 ના મધ્ય સુધીમાં, સરદાર પટેલ એક મજબૂત અને સંયુક્ત ભારતનું પોતાનું સ્વપ્ન પૂર્ણ કરી શક્યા. એકતાનો માર્ગ પડકારો, અવરોધો, મુશ્કેલીઓ, આશ્ચર્ય, વાટાઘાટોમાં વળાંકો, સોદાબાજી, ગાજર અને લાકડીઓ અને વિશાળ અપેક્ષાઓથી ભરેલો હતો. સરદાર હંમેશા સૌથી મહાન રહેશે, એક એવા નેતા તરીકે જેમણે તેમના અભિગમમાં સાચા 'રાષ્ટ્રવાદી', 'વ્યવહારવાદી' અને 'રાજદ્વારી' ના લક્ષણોને જોડ્યા.

3. સમાનતા, ન્યાય અને વિકાસ

આર્થિક વિકાસ અને સમાનતાના મુદ્દાને સંબોધવાનો બીજો એક મહત્વપૂર્ણ પડકાર હતો. વ્યક્તિઓને ન્યાય, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાને પ્રોત્સાહન આપવા અને સુનિશ્ચિત કરવા માટે અપનાવવામાં આવેલા માધ્યમો એકતા, સાંસ્કૃતિક વિવિધતા અને રાષ્ટ્ર નિર્માણ જેવા વિકાસ અને લોકોના જીવનધોરણના ઉત્થાનના મુદ્દાને સંબોધ્યા વિના અધૂરા હતા.

સ્વતંત્રતા પછી તરત જ ભારત વિશ્વની વસ્તીના સાતમા ભાગનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું હતું જેમણે સરેરાશ આવક તે સમયની સરેરાશ અમેરિકન આવકના પંદરમા ભાગ જેટલી કમાવી હતી. ત્રણ-ચતુર્થાંશ ભારતીય લોકો આદિમ સાધનો અને તકનીકો સાથે ખેતીમાં રોકાયેલા હતા,

કાં તો નિરાધાર ભૂમિહીન મજૂરો, અત્યંત અસુરક્ષિત ભાડૂઆતો-મરજી મુજબ, અથવા નાના પ્લોટ ધારકો તરીકે તેમના નાના પ્લોટમાંથી ગુજરાન ચલાવતા હતા. સાક્ષરતા દર ૧૪ ટકા હતો, અને સરેરાશ આયુષ્ય બત્રીસ વર્ષ હતું. લોકોના સામાજિક-રાજકીય અને આર્થિક એકીકરણ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરીને જ, 'આધુનિક ભારતના સર્વાંગી વિકાસનું સ્વપ્ન સાકાર થઈ શક્યું હોત. નહિંતર, આર્થિક વિકાસના અસમપ્રમાણ સ્તરો પર આધારિત સમુદાયોમાં ફરી જવાનો ભય હંમેશા છુપાયેલો રહેતો હતો. બધાને વિકાસના પડદા હેઠળ લાવવા અથવા ભારતના સૌથી દૂરના ખૂણા સુધી પહોંચવા અને તેમને વિકાસની પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવા એ ખૂબ જ જરૂરી હતું. મુખ્યત્વે આર્થિક આયોજનના સમાજવાદી મોડેલને અનુસરીને, ઔદ્યોગિકીકરણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. આર્થિક મોડેલોની સફળતા પર ચર્ચાને ટાળીને, વિકાસની ગતિએ ભારતની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય એકતાની તીવ્રતાના કારણ અને પરિણામ બંને તરીકે સેવા આપી. આ શક્તિઓના એકીકરણના પરિણામે, એકીકરણની પ્રક્રિયાના ઉભરતા ગુણધર્મ તરીકે, રાષ્ટ્રવાદ અને એકતાની ઉચ્ચ સ્તરની ભાવનાનો ઉદય થયો, જે ભારતના સ્થાપકોના સ્વપ્નને પૂર્ણ કરે છે.

4. સામાજિક એકીકરણ, સાંસ્કૃતિક સમન્વય અને વૈચારિક એકતા

પટેલ દ્વારા પ્રાપ્ત રાજકીય એકીકરણના નોંધપાત્ર પરિણામોમાંનું એક ભારત પ્રત્યેના પોતાનાપણાની ભાવનાનો ઉદભવ અને આમ સાંસ્કૃતિક વિવિધતા વચ્ચે રાષ્ટ્રીય એકીકરણ હતું. “એક રાષ્ટ્રનો જન્મ ત્યારે થાય છે જ્યારે કોઈ ચોક્કસ પ્રદેશમાં રહેતા લોકોનો એક જૂથ એકતાની ભાવના સાથે રાજકીય સ્વરૂપ વિકસાવે છે અને તેમનું રાજકીય ભવિષ્ય નક્કી કરે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે રાષ્ટ્રનો ખ્યાલ ત્યારે ઉદ્ભવે છે જ્યારે વ્યક્તિઓમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના ઉભરી આવે છે, જેના પરિણામે શાંતિપૂર્ણ અને પરસ્પર ઉત્પાદક રાજકીય સંગઠન બને છે. એક રાષ્ટ્ર સમાવિષ્ટ સભ્યપદ, નિષ્પક્ષ નિયમોના સમૂહ સાથે સંચાલિત અને પરસ્પર લાભદાયી નાગરિકતા જેવા લક્ષણો દર્શાવે છે”. રાજકીય એકીકરણથી શરૂ કરીને, 'ભારતીયો'માં રાષ્ટ્રવાદની ભાવનામાં ઉદયથી ભારતીયોમાં 'સામાજિક એકતા' અને 'કાર્બનિક એકતા'નો અસાધારણ સહવર્તી ઉદભવ થયો. સ્પષ્ટ રીતે ચિહ્નિત પ્રદેશમાં એક સામાન્ય ઓળખના ઉદભવથી વિવેકપૂર્ણ જૂથો અને સમુદાયો સંઘ, એક ધ્વજ, નાગરિકત્વ અને એકીકૃત સામાજિક-આર્થિક માળખાના દાયરામાં એક થયા. પ્રાદેશિક એકીકરણે માત્ર છૂટાછવાયા પ્રદેશો અને નિષ્ઠાઓને એક કરીને પણ અલગતાવાદી ઓળખનો પણ સામનો કર્યો અને ભારતીયોમાં 'એકતા'ની ભાવના ઉભી કરી. પોતાની ચતુરાઈ દ્વારા, સરદાર પટેલ વિભાજનકારી વૃત્તિઓને દૂર કરી શક્યા અને રાષ્ટ્રીયતાના વિચારને સફળતાપૂર્વક રોપ્યો. જોકે, સ્વતંત્રતા અને ભારતના એકીકરણ પછી વિવિધતાનું સંચાલન મહત્વપૂર્ણ બન્યું. રાષ્ટ્રનિર્માણના કાર્ય માટે વિવિધતાનું અસરકારક સંચાલન આવશ્યક હતું, કારણ

કે વિવિધતા હવે ફક્ત એક સામાજિક હકીકત રહી નથી, પરંતુ એક પડકાર પણ છે જેનો રાજકીય રીતે સામનો કરવો પડ્યો હતો, કારણ કે તે ઘણા કારકિર્દીવાદીઓ માટે રાજકીય આકાંક્ષાઓ અને ભારતીય રાજ્યના દુશ્મનોના નાપાક ઇરાદાઓ માટે પણ ખોરાક બની ગયો હતો. સરદાર પટેલે રાજકીય એકીકરણ દ્વારા માળખાકીય એકતાનું સ્વપ્ન પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ આધુનિક અને બોલ્ડ ભારતના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને સમાયોજિત કરવા અને તેને વિશેષાધિકાર આપવા અને ભારતના વિચાર સાથે વૈચારિક એકતાને ભેળવવા પણ જરૂરી હતું. જોકે, ભારતની સાંસ્કૃતિક અને વૈચારિક વિવિધતાને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવાનું કાર્ય રાજકીય એકીકરણ દ્વારા માળખાકીય એકતા પ્રાપ્ત કરવા કરતાં ઘણું મુશ્કેલ હતું. સરદાર પટેલને વિવિધ સમુદાયોની આકાંક્ષાઓને સંતુલિત કરવાના માર્ગો શોધવાની, સ્થિતિ અનુસાર માન્યતાની તેમની કાયદેસર માંગણીઓને પૂર્ણ કરવાની અને સમાધાન કરવાની અને તેમને મુખ્ય પ્રવાહ સાથે જોડવાની જરૂરિયાતનો અહેસાસ થયો. સરદાર પટેલની અનોખી કલ્પનાશક્તિ અને વ્યવહારવાદે રજવાડાઓનું લોહી વગરનું એકીકરણ હાંસલ કરીને દેશના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એકીકરણ માટે વૈચારિક અને દાર્શનિક પાયો નાખ્યો. સ્વતંત્રતા પછીના શરૂઆતના વર્ષોમાં, આગાહીઓ કરવામાં આવી હતી કે ભારતીય રાજકીય વ્યવસ્થા આખરે તેની વિવિધતા અને ગરીબીના ભાર હેઠળ તૂટી પડશે. જો કે, લોકશાહી માત્ર સમૃદ્ધ જ નથી થઈ, પરંતુ તેની બંધારણીય અને રાજકીય વ્યવસ્થાને કારણે તે વધુ ગહન પણ થઈ છે, મુખ્યત્વે

કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણ વચ્ચે નાજુક સંતુલન જાળવવામાં આવે છે અને સમાજમાં શક્તિશાળી લોકોના હિતોને સંપૂર્ણપણે બાકાત રાખ્યા વિના અને હાંસિયામાં રહેલા લોકોના હિત સાથે સમાધાન કર્યા વિના સેવા આપી શકાય છે તેની ખાતરી કરીને. સ્વતંત્રતા પછી, પ્રચંડ વિવિધતાની હાજરીને કારણે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, ભાષાકીય, વંશીય તફાવતોને ધ્યાનમાં લીધા વિના વ્યક્તિઓના હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે નીતિઓ અપનાવવાની જરૂર પડી. તેમ છતાં, પટેલ અને આધુનિક ભારતના સ્થાપક પિતા એકીકરણના વિરોધી ન હતા અને રાષ્ટ્રનિર્માણના પ્રોજેક્ટ માટે તેને અનિવાર્ય માનતા હતા. 'વિવિધતાના સંચાલન' તરફના અભિગમમાં વાસ્તવિકતા અને સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતાનું મિશ્રણ હતું. છૂટાછવાયા રાજ્યોને એકસાથે જોડવાની સરળ દેખાતી પ્રક્રિયાએ ભારતનો એક રાષ્ટ્ર તરીકેનો વિચાર પ્રગટ કર્યો જે એક મજબૂત અને સમૃદ્ધ દેશ બનાવવા માટે જરૂરી હતો. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન, સાંસ્કૃતિક વિવિધતાનું કાર્યક્ષમ સંચાલન રાજ્યોના સંઘમાં રાજકીય એકીકરણનું કારણ અને પરિણામ બંને બન્યું. હકીકતમાં, દાયકાઓ પછી એવું કહી શકાય કે ભારતમાં જે પ્રકારની વિવિધતા હતી તે રાષ્ટ્રના વિચારના ઉદભવ અને અનુભૂતિ માટે રાજકીય એકીકરણ મૂળભૂત હતું.

5. નિષ્કર્ષ

માળખાકીય એકતા સાંસ્કૃતિક વિવિધતા, આર્થિક એકતા અને વૈચારિક એકતાના સતત એકીકરણમાં પરિણમી. સરદાર પટેલનો પ્રયાસ અત્યંત વૈવિધ્યસભર સમાજમાં રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરવામાં નોંધપાત્ર હતો. સાંસ્કૃતિક વિવિધતા વચ્ચે એકતા બંધારણ દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ, જેણે વિવિધતા માટે જગ્યા અને આદર બનાવ્યો. બંધારણે એકરૂપતા લાદી ન હતી પરંતુ ભારતના સંઘના માળખામાં કાર્યરત લોકોમાં વિશાળ વિવિધતા અને તફાવતોને સ્વીકાર્યા અને સ્વીકાર્યા. લોકોમાં તેમની પૃષ્ઠભૂમિ, જાતિ, સંસ્કૃતિ, પ્રદેશ અથવા ધાર્મિક જોડાણને ધ્યાનમાં લીધા વિના રાષ્ટ્રત્વ અને 'ભારતીયતા' ના વિચારને રોપવા દ્વારા વૈચારિક એકતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. રાષ્ટ્રીય એકતાએ "એક માનસિક દૃષ્ટિકોણનું નિર્માણ છે જે દરેક વ્યક્તિને જૂથ વફાદારીથી ઉપર દેશ પ્રત્યે વફાદારી અને સંકુચિત સાંપ્રદાયિક હિતોથી ઉપર દેશના કલ્યાણને રાખવા માટે પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા આપશે."

6. સંદર્ભસૂચિ :

1. Adhia, Nimish (2015), The History of Economic Development in India since Independence, Education About Asia: Online Archives, India: Past, Present, and Future, Volume 20:3 (Winter 2015), available at <https://www.asianstudies.org/publications/ea/archives/the-history-of-economic-development-in-india-since-independence/>, accessed on 12/09/2021.
2. Agrawal, S. P. and J. C. Aggarwal, (1989), Nehru on Social Issues, pp.104, Concept Publishing Company, New Delhi.
3. Ashok K. Pankaj, Book Review India's Democracy, a Review of 'The Success of India's Democracy' by Atul Kohli, Social Scientist Vol. 30, No. 7/8 (Jul. - Aug., 2002), pp. 84-91 (8 pages) Published By: Social Scientist.
4. Awasthi, Sonakshi (2017), Unification of India apart, Vallabhbhai Patel also had a role in drafting the Constitution, Indian Express.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા

ડૉ. ખુશ્બુ કે. ચૌધરી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ઇતિહાસ વિભાગ

એમ.એ પરીખ ફાઇન આર્ટ્સ એન્ડ આર્ટ્સ કોલેજ પાલનપુર.

❖ સારાંશ

આ સંશોધન લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ (INC)માં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની બહુપારિમાણીય ભૂમિકાનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે. ૧૯૧૭ થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળામાં પટેલે કોંગ્રેસને માત્ર એક આંદોલનાત્મક સંસ્થામાંથી એક શિસ્તબદ્ધ રાજકીય પક્ષમાં કેવી રીતે રૂપાંતરિત કરી, તેનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ગાંધીજીના આદર્શો અને નેહરુની વૈશ્વિક દ્રષ્ટિ વચ્ચે, સરદાર પટેલે 'વાસ્તવિકતાવાદી' (Pragmatist) અને 'સંગઠક' તરીકે પક્ષને જે મજબૂતી બક્ષી, તેની ચર્ચા અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે.

૧. પ્રસ્તાવના (Introduction)

ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામના ઇતિહાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત છે. સામાન્ય રીતે તેમને 'લોખંડી પુરુષ' અને 'ભારતના એકીકરણના શિલ્પી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે પરંતુ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ પક્ષના આંતરિક માળખાના ઘડવૈયા તરીકેની તેમની ભૂમિકા પણ એટલી જ મહત્વપૂર્ણ છે. મહાત્મા ગાંધી કોંગ્રેસનો નૈતિક ચહેરો હતા, જવાહરલાલ નેહરુ પક્ષનો વૈચારિક અને યુવા ચહેરો હતા, જ્યારે સરદાર પટેલ પક્ષની કરોડરજ્જુ સમાન હતા. તેમણે કોંગ્રેસને એક વિચારધારામાંથી 'કેડર-બેઝ્ડ' પાર્ટીમાં ફેરવવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું હતું. આ લેખ તેમના સંગઠનાત્મક કૌશલ્ય, શિસ્તપાલન અને પક્ષની નીતિઓના અમલીકરણમાં તેમના પ્રદાનનો અભ્યાસ કરે છે.

૨. કોંગ્રેસમાં પ્રવેશ અને ખેડૂત નેતૃત્વનો ઉદય:

ભદ્રવર્ગથી જનસામાન્ય સુધીનું સંક્રમણ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના શરૂઆતના વર્ષોમાં પક્ષની છબી મુખ્યત્વે શહેરી, શિક્ષિત અને ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગીય બૌદ્ધિકોની હતી. વકીલો, પત્રકારો

અને ડૉક્ટરોનું પ્રભુત્વ ધરાવતી કોંગ્રેસને ગામડાના અભણ અને ગરીબ ખેડૂતો સુધી લઈ જવાનું ભગીરથ કાર્ય જો કોઈએ કર્યું હોય, તો તે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હતા. બેરિસ્ટરના ઝભ્ભામાંથી ખાદીના કુર્તા સુધીની તેમની યાત્રા માત્ર વ્યક્તિગત પરિવર્તન નહોતું, પરંતુ તે ભારતીય રાજકારણમાં 'ગ્રામીણ ચેતના'ના ઉદયનું પ્રતીક હતું.

૨.૧ ગાંધીજી સાથે મેળાપ અને ગુજરાત સભા (૧૯૧૭)

વલ્લભભાઈ પટેલ શરૂઆતમાં મહાત્મા ગાંધીની વિચારધારા પ્રત્યે શંકાશીલ હતા. તેઓ માનતા હતા કે માત્ર અહિંસા અને સત્યાગ્રહથી અંગ્રેજોને હરાવી શકાય નહીં. પરંતુ ૧૯૧૭માં ગોધરા ખાતે યોજાયેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદમાં ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યા બાદ તેમના વિચારોમાં પરિવર્તન આવ્યું. તેઓ ગુજરાત સભાના સેક્રેટરી બન્યા.

તેમનો પ્રથમ મોટો વિજય 'વેઠ પ્રથા' (Forced Labor) નાબૂદ કરાવવાનો હતો. અંગ્રેજ અધિકારીઓ ગામડાના લોકો પાસે મફતમાં મજૂરી કરાવતા હતા. પટેલે કાયદાકીય સમજ અને આક્રમક રજૂઆત દ્વારા કમિશનરને આ પ્રથા બંધ કરવા મજબૂર કર્યા. આ ઘટનાએ સાબિત કર્યું કે સરદાર પટેલ માત્ર વાતો કરનારા નેતા નથી, પરંતુ પરિણામ લાવનારા 'Action Oriented' નેતા છે.

૨.૨ ખેડા સત્યાગ્રહ (૧૯૧૮): સંગઠન કૌશલ્યની કસોટી

ખેડા સત્યાગ્રહ એ વલ્લભભાઈ પટેલ માટે રાજકીય તાલીમશાળા સમાન હતો. ૧૯૧૮માં અતિવૃષ્ટિને કારણે પાક નિષ્ફળ ગયો હોવા છતાં અંગ્રેજ સરકારે મહેસૂલ માફ કરવાનો ઇનકાર કર્યો. ગાંધીજીએ નેતૃત્વ લીધું, પરંતુ તેમને એક મજબૂત સેનાપતિની જરૂર હતી જે ગામડે-ગામડે ફરી શકે. વલ્લભભાઈએ પોતાની ધીકતી વકીલાત છોડીને આ જવાબદારી સ્વીકારી.

- ગ્રાઉન્ડ લેવલ નેટવર્કિંગ: પટેલે ખેડાના દરેક ગામની મુલાકાત લીધી. ખેડૂતોમાં રહેલા ડરને દૂર કરવા તેમણે સાદી અને તળપદી ભાષામાં સંવાદ સાધ્યો.

- પરિણામ: ખેડૂતોની એકતા જોઈને બ્રિટિશ સરકારે નમતું જોખવું પડ્યું અને માત્ર સક્ષમ ખેડૂતો પાસેથી જ કર લેવાનો નિર્ણય કર્યો. આ આંદોલને કોંગ્રેસને ખેડૂતોનો વિશ્વાસ અપાવ્યો.

૨.૩ બોરસદ સત્યાગ્રહ (૧૯૨૩): અન્યાય સામે સીધો જંગ

૧૯૨૩માં બોરસદ તાલુકાના લોકો પર સરકારે (અપરાધિક / દંડાત્મક કર) (Punitive Tax) નાખ્યો હતો. સરકારનો આરોપ હતો કે લોકો બહારવટિયાઓને મદદ કરે છે, તેથી વધારાની પોલીસ રાખવા માટે લોકોએ ટેક્સ આપવો પડશે. વલ્લભભાઈ પટેલે અહીં પોતાના ગુપ્તચર કૌશલ્યનો ઉપયોગ કર્યો. તેમણે પુરાવા એકઠા કર્યા કે પોલીસ જ બહારવટિયાઓ સાથે મળેલી છે અને પ્રજાને બંને બાજુથી લૂંટવામાં આવે છે.

સરદાર પટેલની આગેવાનીમાં ૧૪૨ ગામોએ એકીસાથે ટેક્સ ભરવાની ના પાડી દીધી. સરકારને પોતાની ભૂલ સમજાઈ અને ટેક્સ પાછો ખેંચવો પડ્યો. ગાંધીજીએ ત્યારે વલ્લભભાઈને "બોરસદના રાજા" કહ્યા હતા. આ વિજયે કોંગ્રેસની પકડ મધ્ય ગુજરાતમાં મજબૂત કરી.

૨.૪ બારડોલી સત્યાગ્રહ (૧૯૨૮): 'સરદાર'નો ઉદય અને રાષ્ટ્રીય ફલક પર

➤ પ્રભાવ

૧૯૨૮માં સરકારે બારડોલી તાલુકામાં જમીન મહેસૂલમાં અન્યાયી ૨૨% નો વધારો કર્યો હતો. આ સત્યાગ્રહનું આયોજન સરદાર પટેલે એક લશ્કરી શિસ્ત સાથે કર્યું હતું. સંશોધનની દ્રષ્ટિએ અહીં પટેલની "વ્યૂહાત્મક વ્યવસ્થાપન શક્તિ" (Strategic Management) જોવા મળે છે:

૧. લશ્કરી માળખું: તેમણે આખા તાલુકાને ૧૩ છાવણીઓમાં વહેંચી દીધો અને દરેક છાવણી પર એક અનુભવી લીડર (સેનાપતિ) મૂક્યો.
૨. માહિતી સંચાર (Communication): કોંગ્રેસના સંદેશ પહોંચાડવા માટે રોજિંદી 'પત્રિકાઓ' નું પ્રકાશન શરૂ કર્યું. જેમાં સરકારના દમન અને લોકોની વીરતાના સમાચાર અપાતા, જેણે લોકોનું મનોબળ ટકાવી રાખ્યું.

૩. સામાજિક બહિષ્કાર: જે કોઈ ડરના માર્યા ટેક્સ ભરે, તેનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવતો, પરંતુ તેમાં પણ અહિંસાનું પાલન થતું.

૪. મહિલાઓની ભાગીદારી: સરદાર પટેલે સ્ત્રીઓને ઘરની બહાર નીકળી આંદોલનમાં જોડાવા હાકલ કરી. બારડોલીની બહેનોએ જ વલ્લભભાઈને સૌપ્રથમ 'સરદાર' નું બિરુદ આપ્યું હતું.

અંતે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ઝુકવું પડ્યું અને ૨૨% નો વધારો ઘટાડીને માત્ર ૬.૦૩% કરવામાં આવ્યો. આ જીત માત્ર બારડોલીની ન હતી, પરંતુ તેણે સમગ્ર દેશમાં સંદેશો પહોંચાડ્યો કે કોંગ્રેસ પાસે હવે બ્રિટિશરોને હંફાવવાની તાકાત છે.

૩. કરાંચી અધિવેશન (૧૯૩૧): પ્રમુખ તરીકેની ભૂમિકા અને ભવિષ્યના ભારતનો પાયો

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં ૧૯૩૧નું કરાંચી અધિવેશન એક નિર્ણાયક સીમાચિહ્ન ગણાય છે. આ માત્ર કોંગ્રેસનું વાર્ષિક સંમેલન ન હતું, પરંતુ આધુનિક ભારતના સામાજિક અને આર્થિક બંધારણનું બીજારોપણ હતું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આ ઐતિહાસિક અધિવેશનના પ્રમુખ હતા. જે સંજોગોમાં આ અધિવેશન યોજાયું અને જે નિર્ણયો લેવાયા, તે સરદાર પટેલની નેતૃત્વ ક્ષમતા, તેમની સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને તેમની દૂરંદેશીનો ઉત્તમ પુરાવો છે.

૩.૧ તંગદિલીભર્યું રાજકીય વાતાવરણ અને પટેલની અડગતા :-

માર્ચ ૧૯૩૧માં જ્યારે કોંગ્રેસનું અધિવેશન કરાંચીમાં મળવાનું હતું, ત્યારે દેશનું વાતાવરણ અત્યંત શોકગ્રસ્ત અને કોપિત હતું. અધિવેશનના થોડા દિવસો પહેલા જ, ૨૩મી માર્ચ ૧૯૩૧ના રોજ ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુને બ્રિટિશ સરકારે ફાંસી આપી હતી. યુવા વર્ગમાં ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ પ્રત્યે રોષ હતો કે તેઓ ગાંધી-ઈર્વિન કરાર દ્વારા ક્રાંતિકારીઓને બચાવી શક્યા નહીં. જ્યારે ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ કરાંચી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમનું સ્વાગત કાળા વાવટાઓથી કરવામાં આવ્યું. "ગાંધીવાદ મુર્દાબાદ"ના નારા લાગ્યા. આવા વિસ્ફોટક માહોલમાં સરદાર પટેલે

પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી સંભાળી. તેમણે યુવાનોના ગુસ્સાને શાંતિથી સાંભળ્યો અને તેમને સમજાવ્યા કે કોંગ્રેસ પણ વીર ક્રાંતિકારીઓના બલિદાનનું સન્માન કરે છે. સરદાર પટેલની મક્કમતા અને વ્યવહારુ અભિગમને કારણે અધિવેશન ભાંગતું અટક્યું અને સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ થયું.

૩.૨ પ્રમુખીય પ્રવચન: વાસ્તવિકતાનો રણકાર

સરદાર પટેલનું પ્રમુખીય પ્રવચન ટૂંકું છતાં અત્યંત પ્રભાવશાળી હતું. તેઓ અન્ય નેતાઓ જેવી અલંકારિક ભાષા બોલવાને બદલે સીધી અને સચોટ વાત કરવા માટે જાણીતા હતા. તેમણે કહ્યું હતું:

"તમે એક ખેડૂતને કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કર્યો છે... હું કોઈ મુત્સદ્દી નથી, મારો ધર્મ તો માત્ર દેશસેવા કરવાનો છે. આપણો માર્ગ કાંટાળો છે, પણ આપણે મંઝિલ સુધી પહોંચવાનું છે."

તેમણે ગાંધી-ઈર્વિન કરારનું સમર્થન કર્યું, જે તે સમયે અપ્રિય નિર્ણય હતો, પરંતુ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે આ કરાર યુદ્ધવિરામ છે, શરણાગતિ નહીં. તેમણે કોમી એકતા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને સ્વદેશી અપનાવવા પર ભાર મૂક્યો.

૩.૩ મૂળભૂત અધિકારો અને આર્થિક નીતિનો ઠરાવ: સૌથી મહત્વનું પ્રદાન :-

સરદાર પટેલના પ્રમુખપદ હેઠળ કરાચી અધિવેશનની સૌથી મોટી સિદ્ધિ હોય તો તે છે 'મૂળભૂત અધિકારો અને આર્થિક કાર્યક્રમ' (Resolution on Fundamental Rights and Economic Policy) નો ઠરાવ પસાર કરવો. આ ઠરાવનો મુસદ્દો જવાહરલાલ નેહરુએ તૈયાર કર્યો હતો, પરંતુ તેને પસાર કરાવવા માટે સરદાર પટેલનું પીઠબળ અનિવાર્ય હતું, કારણ કે પક્ષના રૂઢિચુસ્ત જમીનદારો અને ઉદ્યોગપતિઓ આ સુધારાના વિરોધમાં હતા.

આ ઠરાવ દ્વારા કોંગ્રેસે પ્રથમ વખત વ્યાખ્યાયિત કર્યું કે 'સ્વરાજ' નો અર્થ સામાન્ય જનતા માટે શું હશે. તેમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો:

1. નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય: વાણી સ્વાતંત્ર્ય, સંગઠન બનાવવાની સ્વતંત્રતા અને પ્રેસની આઝાદી.
2. સમાનતા: જાતિ, ધર્મ કે લિંગના ભેદભાવ વિના કાયદા સમક્ષ સમાનતા.

3. પુખ્ત મતાધિકાર: દરેક પુખ્ત નાગરિકને મત આપવાનો અધિકાર.
4. બિનસાંપ્રદાયિકતા: રાજ્યનો કોઈ ધર્મ નહીં હોય અને તે તમામ ધર્મો પ્રત્યે તટસ્થ રહેશે.
5. શ્રમિક કલ્યાણ: કામદારો માટે લઘુત્તમ વેતન, કામના કલાકો મર્યાદિત કરવા અને મજૂર મહાજન બનાવવાનો હક.

આ ઠરાવ એટલા માટે ઐતિહાસિક હતો કારણ કે તે ભવિષ્યના સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણ (૧૯૫૦) નો પાયો બન્યો. આપણા બંધારણના ભાગ-૩ (મૂળભૂત અધિકારો) અને ભાગ-૪ (રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો) ના મૂળિયાં ૧૯૩૧ના આ કરાચી અધિવેશનમાં રહેલાં છે.

૩.૪ પક્ષને શિસ્તબદ્ધ બનાવવાની પહેલ :-

પ્રમુખ તરીકે સરદાર પટેલે કોંગ્રેસના સંગઠનમાં શિસ્ત લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમણે જોયું કે આંદોલનો પછી કાર્યકરો વિખેરાઈ જતા હતા. તેથી તેમણે કોંગ્રેસને માત્ર આંદોલનકારી સંસ્થાને બદલે એક રચનાત્મક સંસ્થા તરીકે વિકસાવવા પર ભાર મૂક્યો. તેમણે પ્રાંતીય સમિતિઓને વધુ સત્તા આપી અને કેન્દ્રીય નેતૃત્વ સાથે તેમનું સંકલન વધાર્યું.

૪. વિચારધારામાં સંતુલન: ગાંધી, નેહરુ અને સમાજવાદીઓ

કોંગ્રેસ એક 'અમેલા ઓર્ગેનાઈઝેશન' (સર્વસમાવેશક સંસ્થા) હતી જેમાં વિવિધ વિચારધારાઓ હતી.

- સુભાષચંદ્ર બોઝ સાથે સંઘર્ષ: ૧૯૩૯માં ત્રિપુરી અધિવેશન વખતે બોઝ અને ગાંધીજી વચ્ચેના મતભેદોમાં સરદાર પટેલ ગાંધીજીની સાથે અડગ રહ્યા. તેમને ડર હતો કે બોઝનું ઉગ્રવાદી વલણ પક્ષમાં ભંગાણ સર્જી શકે છે. અહીં તેમણે અપ્રિય બનીને પણ પક્ષની એકતા જાળવવા કડક નિર્ણયો લીધા.
- નેહરુ અને સમાજવાદ: નેહરુ સમાજવાદી વિચારસરણી ધરાવતા હતા, જ્યારે પટેલ મૂડીવાદ અને જમીનદારી પ્રથા બાબતે થોડા નરમ અને વ્યવહારુ હતા. આમ છતાં, કોંગ્રેસ તૂટે નહીં તે માટે પટેલે હંમેશા નેહરુ સાથે સમાધાનકારી વલણ રાખ્યું. તેઓ માનતા હતા કે આઝાદી પહેલા વર્ગવિગ્રહ (Class Struggle) ઉભો કરવો કોંગ્રેસ માટે હિતાવહ નથી.

૫. ભારત છોડો આંદોલન અને આઝાદી તરફ પ્રયાણ

૧૯૪૨ના 'ભારત છોડો' આંદોલનમાં મુંબઈના ગવાલિયા ટેન્ક મેદાન પરથી આપેલું તેમનું ભાષણ ઐતિહાસિક હતું. તેમણે કહ્યું હતું કે, "આ વખતે કોઈ સમાધાન નહીં, પૂર્ણ સ્વરાજ જ આપણો ધ્યેય છે."

૬. બંધારણ સભા અને આધુનિક ભારતનું નિર્માણ

આઝાદી પછી પણ કોંગ્રેસ પક્ષ અને સરકાર બંનેમાં તેમનું વર્ચસ્વ રહ્યું.

- સમિતિઓના અધ્યક્ષ: બંધારણ સભામાં તેઓ મૂળભૂત અધિકારો, લઘુમતીઓ અને પ્રાંતીય બંધારણ જેવી મહત્વની સમિતિઓના અધ્યક્ષ હતા.
- દેશી રજવાડાંનું વિલીનીકરણ: ૫૬૨ રજવાડાંઓને ભારતમાં જોડીને તેમણે જે ભારતનું નિર્માણ કર્યું, તે કોંગ્રેસ સરકારની સૌથી મોટી સિદ્ધિ ગણાય છે. આ કાર્યમાં તેમની મુત્સદ્દીગીરી અને 'સામ, દામ, દંડ, ભેદ'ની નીતિ સફળ રહી.

૭. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કોંગ્રેસના માત્ર એક નેતા ન હતા, પરંતુ તેઓ પક્ષના 'એન્જિન રૂમ' હતા. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને નૈતિક બળ પૂરું પાડ્યું, નેહરુએ તેને બૌદ્ધિક આકર્ષણ આપ્યું, પરંતુ સરદાર પટેલે તેને એક કાર્યક્ષમ 'પોલિટિકલ મશીનરી'માં ફેરવી નાખી. ભંડોળ એકત્ર કરવાથી માંડીને ઉમેદવારો પસંદ કરવા અને આંતરિક બળવો શાંત કરવા સુધીના કઠિન કાર્યો તેમણે નિભાવ્યા.

જો સરદાર પટેલ ન હોત, તો કોંગ્રેસ કદાચ એક શિથિલ સંગઠન બની રહી હોત અને આઝાદી બાદ સત્તા સંભાળવા અને દેશને એક રાખવા માટે અસમર્થ સાબિત થઈ હોત. આમ, ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં અને ભારતના નિર્માણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા પાયાના પથ્થર સમાન અવિચળ અને અનિવાર્ય હતી.

❖ સંદર્ભસૂચિ (Bibliography)

1. પરીખ, નરહરિ. સરદાર વલ્લભભાઈ (ભાગ ૧ અને ૨). અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
2. ગાંધી, રાજમોહન. સરદાર: એક સમર્પિત જીવન (અનુવાદ: નાગિન્દાસ સંઘવી). અમદાવાદ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
3. શાહ, ગુણવંત. સરદાર એટલે સરદાર. અમદાવાદ: આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની.
4. પટેલ, મણિબહેન. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની રોજનિશી. અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
5. દેસાઈ, મહાદેવભાઈ. બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ. અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
6. કાદરી, રિઝવાન. સરદાર પટેલ: એક સિંહ ગર્જના. અમદાવાદ: અરુણોદય પ્રકાશન.
7. Gandhi, Rajmohan. *Patel: A Life*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1990.
8. Menon, V.P. *The Story of the Integration of the Indian States*. New York: Macmillan, 1956.
9. Das, Durga (Ed.). *Sardar Patel's Correspondence, 1945-50 (Volumes 1-10)*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
10. Chandra, Bipan, et al. *India's Struggle for Independence*. New Delhi: Penguin Books, 1989.
11. Chopra, P.N. *The Sardar of India: Biography of Vallabhbhai Patel*. New Delhi: Allied Publishers, 1995.
12. Constituent Assembly Debates (CAD): બંધારણ સભામાં સરદાર પટેલના પ્રવચનો અને ચર્ચાઓ.
13. Indian National Congress (INC) Session Reports: કરાચી અધિવેશન (૧૯૩૧) અને હરિપુરા અધિવેશનના અહેવાલો.

આધુનિક રાષ્ટ્ર અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

Dr. Surajben B. Vasava

HOD of Political Science

C.B. Patel Arts College, Nadiad

સારાંશ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્રના શિલ્પકાર તરીકે ઓળખાય છે. સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર દેશની એકતા અને અખંડિતતા જાળવવાનો હતો. સરદારે દેશની પડકારથી વધુ દેશી રિયાસતોને ફટનીતિ, દૃઢતા અને રાષ્ટ્રીય હિતની ભાવનાથી ભારતીય સંઘમાં એકત્રિત કરી આધુનિક ભારતની મજબૂત પાયાની રચના કરી. તેમના નેતૃત્વમાં ગૃહમંત્રી તરીકે તેમણે કાયદો-વ્યવસ્થા, પ્રશાસન અને સંઘીય બંધારણને મજબૂત બનાવ્યું. સરદાર પટેલ શિસ્ત, કાર્યક્ષમતા અને રાષ્ટ્રનિષ્ઠાના પ્રતીક હતા. તેમણે નાગરિક સેવાઓને “ભારતની સ્ટીલ ફેમ” તરીકે વિકસાવી, જેથી દેશનું શાસન સ્થિર રહે. ખેડૂત આંદોલનોમાં તેમની ભૂમિકા અને સામાન્ય જનતા પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા તેમને લોકનાયક બનાવે છે. આધુનિક રાષ્ટ્રની એકતા, સુરક્ષા અને પ્રશાસનિક સ્થિરતામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અવિસ્મરણીય છે.

કીવર્ડ્સ

રાષ્ટ્રીય એકીકરણ, રિયાસતોનું વિલીનીકરણ, અખંડિતતા, સંઘીય બંધારણ, ભારતીય નાગરિક સેવાઓ, સ્ટીલ ફેમ ઓફ ઇન્ડિયા, રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા.

પ્રસ્તાવના

આધુનિક રાષ્ટ્રની કલ્પના માત્ર ભૌગોલિક સીમાઓ સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તેમાં રાજકીય એકતા, વહીવટી સુવ્યવસ્થા, રાષ્ટ્રીય ઓળખ, કાયદાનું શાસન અને નાગરિકોમાં સામૂહિક જવાબદારીનો સમાવેશ થાય છે. ભારત જેવા વિવિધતા ભરેલા દેશમાં આધુનિક રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવું એક મહત્ત્વપૂર્ણ અને કઠિન કાર્ય હતું. આ ઐતિહાસિક પડકારને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા અનન્ય અને અવિસ્મરણીય રહી છે.

સરદાર પટેલ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય પછીના સમયમાં “લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખાયા. તેમણે દેશની રાજકીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય અખંડિતતાને મજબૂત બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું. બ્રિટિશ શાસનથી મુક્ત થયા બાદ ભારત અનેક દેશી રજવાડાંઓમાં વિખરાયેલું હતું. આ રજવાડાંઓને એક સંઘટિત રાષ્ટ્રમાં એકીકૃત કરવાનું કાર્ય સરદાર પટેલે દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, રાજનૈતિક કુશળતા અને વહીવટી કુશળતાથી સફળ બનાવ્યું.

આધુનિક રાષ્ટ્ર માટે મજબૂત કેન્દ્રિય સરકાર, અસરકારક વહીવટ અને કાયદાની સમાન અમલવારી જરૂરી હોય છે. સરદાર પટેલે ગૃહમંત્રી તરીકે ભારતીય વહીવટી સેવા (IAS) અને પોલીસ સેવા (IPS) જેવી સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. તેમના મતે, શિસ્તબદ્ધ વહીવટ અને રાષ્ટ્રીય એકતા વિના આધુનિક રાજ્યની કલ્પના અધૂરી છે.

સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ વ્યવહારુ, વાસ્તવિક અને રાષ્ટ્રહિતને કેન્દ્રમાં રાખનારું હતું. તેઓ આદર્શવાદ સાથે વ્યવહારુ રાજકારણના સમર્થક હતા. આ રીતે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે આધુનિક ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં મજબૂત પાયો ઊભો કર્યો. તેમની વિચારધારા અને કાર્ય આજે પણ ભારતના આધુનિક રાષ્ટ્રવાદ માટે પ્રેરણાસ્રોતરૂપે મહત્વ ધરાવે છે.

આધુનિક રાષ્ટ્રની સંકલ્પના

આધુનિક રાષ્ટ્રની સંકલ્પના માત્ર ભૂમિ, વસ્તી અને સરકારના પરંપરાગત તત્ત્વોથી આગળ વધીને રાજકીય એકતા, સંવિધાનિક વ્યવસ્થા, લોકશાહી મૂલ્યો, કાયદાનું શાસન અને રાષ્ટ્રીય ઓળખ પર આધારિત છે. આધુનિક રાષ્ટ્રમાં નાગરિકોને સમાન અધિકારો મળે છે અને રાજ્યનો ઉદ્દેશ જનકલ્યાણ, સુરક્ષા તથા સામાજિક ન્યાયની સ્થાપના કરવાનો હોય છે. આવા રાષ્ટ્રમાં વિવિધ ભાષા, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ હોવા છતાં “રાષ્ટ્ર” તરીકે એકતા જળવાઈ રહે છે.

આધુનિક રાષ્ટ્ર માટે મજબૂત કેન્દ્રિય સત્તા સાથે કાર્યક્ષમ વહીવટી વ્યવસ્થા અનિવાર્ય છે. રાજ્યની સત્તા કાયદાથી સંયમિત હોય છે અને નાગરિકો શાસનપ્રક્રિયામાં ભાગીદાર બને છે. લોકશાહી, સંવિધાન, સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર અને જવાબદાર વહીવટ આધુનિક રાષ્ટ્રના આધારસ્તંભો ગણાય છે. સાથે

સાથે રાષ્ટ્રવાદ માત્ર ભાવનાત્મક ન રહી, પરંતુ નીતિ, વિકાસ અને રાષ્ટ્રીય હિત સાથે જોડાયેલો હોવો જરૂરી છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આધુનિક રાષ્ટ્રની આ સંકલ્પનાના મજબૂત સમર્થક હતા. તેમના મતે રાષ્ટ્રીય એકતા વિના સ્વતંત્રતા નિષ્ફળ છે. તેમણે રાજકીય વિખરાવને રાષ્ટ્રીય એકતામાં રૂપાંતરિત કરવાની સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ રજૂ કરી. સરદાર પટેલ માટે આધુનિક રાષ્ટ્રનો અર્થ શિસ્તબદ્ધ વહીવટ, મજબૂત કાયદાકીય વ્યવસ્થા અને કેન્દ્ર તથા રાજ્ય વચ્ચે સંતુલિત સંબંધ હતો.

આ રીતે આધુનિક રાષ્ટ્રની સંકલ્પના માત્ર વિચારધારાત્મક નથી, પરંતુ વાસ્તવિક અમલ પર આધારિત છે. સરદાર પટેલની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રની મજબૂતી તેના સંસ્થાગત બંધારણ, નાગરિકોની ફરજભાવના અને અખંડિત એકતા પર નિર્ભર છે. તેથી આધુનિક ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં તેમની વિચારધારા આજે પણ અત્યંત પ્રાસંગિક છે.

સરદાર પટેલ : આધુનિક રાષ્ટ્રના શિલ્પી

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્રના શિલ્પી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાજકીય સ્થિરતાનો હતો. અનેક દેશી રજવાડાંઓમાં વિખરાયેલું ભારત એક મજબૂત અને એકીકૃત રાષ્ટ્ર બની શકે, તે માટે દૃઢ નેતૃત્વ, વહીવટી કુશળતા અને દૂરદર્શી વિચારધારા જરૂરી હતી. આ ઐતિહાસિક જવાબદારી સરદાર પટેલે સફળતાપૂર્વક નિભાવી.

સરદાર પટેલે ગૃહમંત્રી તરીકે પકડ થી વધુ દેશી રજવાડાંઓનું શાંતિપૂર્ણ અને ક્યારેક દૃઢ પગલાં દ્વારા ભારત સાથે વિલય કરાવ્યો. તેમના માટે રાષ્ટ્રહિત સર્વોચ્ચ હતું. રાજકીય સંવાદ, કાયદાકીય વ્યવસ્થા અને જરૂરી સ્થળે કઠોરતા—આ ત્રણે તત્ત્વોનો સંતુલિત ઉપયોગ કરીને તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતા સુનિશ્ચિત કરી. આ કાર્ય વિના આધુનિક ભારતની કલ્પના અધૂરી રહેત.

આધુનિક રાષ્ટ્ર માટે મજબૂત વહીવટ અનિવાર્ય હોવાનું માનતા સરદાર પટેલે ભારતીય વહીવટી સેવા અને પોલીસ સેવાને “રાષ્ટ્રની સ્ટીલ ફેમ” તરીકે વિકસાવી. તેમના મતે શિસ્તબદ્ધ, નિષ્પક્ષ અને

જવાબદાર વહીવટ વિના લોકશાહી સફળ થઈ શકે નહીં. તેમણે કાયદાના શાસન અને સંવિધાનિક મૂલ્યો પર ભાર મૂક્યો.

સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ વ્યવહારુ અને રાષ્ટ્રકેન્દ્રિત હતું. તેઓ ભાવનાત્મક ભાષણ કરતાં કાર્યને મહત્વ આપતા. તેમની દૃઢતા, નિષ્ઠા અને રાષ્ટ્રપ્રેમે ભારતને આધુનિક, એકીકૃત અને મજબૂત રાષ્ટ્ર બનવાનો માર્ગ આપ્યો. તેથી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને યોગ્ય રીતે “આધુનિક રાષ્ટ્રના શિલ્પી” તરીકે સન્માન આપવામાં આવે છે.

દેશી રજવાડાઓનું એકીકરણ અને રાષ્ટ્રનિર્માણ

સ્વતંત્રતા પછી ભારતના એકીકરણમાં સૌથી મોટો પડકાર દેશી રજવાડાંઓનો હતો. દેશમાં પડરથી વધુ રિયાસતો હતા, જે અલગ ઓળખ જાળવવા માગતા હતા અને કેટલાક સ્વતંત્ર રહેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. આવા સંજોગોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ગૃહમંત્રી તરીકે દૃઢ નેતૃત્વ અને કુશળ કાઉન્સેલિંગ દ્વારા રજવાડાંઓને ભારત સાથે વિલીન કરવા પ્રોત્સાહિત કર્યું. “હક અને હિત”ના સિદ્ધાંતથી તેમણે શાસકોને સમજાવ્યું કે રાષ્ટ્રની એકતા દરેક માટે લાભકારી છે. તેમની દૃઢતા અને કઠોરતાને કારણે કોઈ પણ પ્રાંતમાં તોડફોડ કે અસહમતિ સર્જાતી નહોતી. રજવાડાંઓનું સફળ એકીકરણ આધુનિક ભારતની મજબૂત, એકતાવાન અને અખંડિત રાજકીય રચનાનું આધાર બની, અને સરદાર પટેલને “લોખંડી પુરુષ” તરીકે યાદગાર બનાવ્યું.

સ્વતંત્રતા પછી ભારતને એક અનોખો પડકાર સામનો કરવો પડ્યો ૨૫૦૦થી વધુ રિયાસતો અને રજવાડાંઓનું એકીકરણ. આ રજવાડાંઓના કદ, પ્રભાવ અને રાજકીય હિતમાં ભિન્નતા હતી. કેટલાક રજવાડાંઓ સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે આગ્રહ કરી રહ્યા હતા, કેટલાક ભૌતિક સુરક્ષા અને આર્થિક ફાયદાઓ માટે સમજૂતી માટે તૈયાર હતા, જ્યારે કેટલાકની નીતિઓએ દેશની અખંડિતતાને ખતરામાં મૂકી હતી. એવા સંજોગોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના દૃઢ નેતૃત્વ અને વિઝનરી કૌશલ્યની જરૂર હતી.

સરદાર પટેલે ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી તરીકે દરેક રજવાડાં સાથે કાઉન્સેલિંગ, ફૂટનીતિ અને સમજાવટ દ્વારા ચર્ચા શરૂ કરી. “હક અને હિત”ના સિદ્ધાંત સાથે, તેમણે રજવાડાંઓના શાસકોએ ભારત

સાથે સંકલન કરવા માટે કાયદાકીય રીતે સુનિશ્ચિત કરાવ્યું. પડરથી વધુ રિયાસતોને ભારતમાં વિલીન કરવાનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યું. આ એકીકરણ માત્ર ભૂગોળીય ગોઠવણી ન હતું, પણ આધુનિક ભારતના મજબૂત રાષ્ટ્રની પાયાની રચના પણ હતી.

પેટલની દૃઢતા અને કઠોર નીતિઓને કારણે કોઈ પણ પ્રદેશમાંથી તોડફોડ કે વિરોધભરી સ્થિતિ સર્જાતી ન રહી. તેમણે રાષ્ટ્રની એકતા, અખંડિતતા અને સ્થિરતા માટે કોઈ સમજૂતી વગર કામ કર્યું. આ પ્રક્રિયાથી ભારત મજબૂત, એકતાવાન અને આધુનિક રાષ્ટ્ર રૂપે ઉભું થયું. રજવાડાંઓનું આ સફળ એકીકરણ સરદાર પટેલને “લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખાવવામાં મુખ્ય કારણ બન્યું અને તેમને ભારતીય રાષ્ટ્રનિર્માણમાં અવિસ્મરણીય સ્થાન આપ્યું.

મજબૂત વહીવટી વ્યવસ્થા અને કાયદાનું શાસન

સ્વતંત્રતા પછી ભારત માટે મજબૂત વહીવટી વ્યવસ્થા અને કાયદાનું શાસન જરૂરી હતું, જેથી નવું રાષ્ટ્ર સ્થિર અને સુવ્યવસ્થિત બની રહે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ગૃહમંત્રી તરીકે આ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. તેમણે ભારતીય નાગરિક સેવાઓને “સ્ટીલ ફેમ ઓફ ઈન્ડિયા” તરીકે વિકસાવી, જે રાષ્ટ્રના પ્રશાસન માટે મજબૂત આધાર બની. કાયદો-વ્યવસ્થા, પોલીસ અને નાગરિક સેવાઓમાં પદાર્થશક્તિ અને કાર્યક્ષમતા લાવી, જેથી દેશના અંતરંગ વિસ્તારોમાં શાંતિ અને સ્થિરતા રહી શકે. સરદાર પટેલની દૃઢતા, શિસ્ત અને નિષ્ઠાએ રાષ્ટ્રીય એકતા અને સંઘીય બંધારણને મજબૂત બનાવ્યું. તેમની યોજના અને નેતૃત્વે આધુનિક ભારતને કાર્યક્ષમ, સંયમિત અને સશક્ત વહીવટી વ્યવસ્થા સાથે સ્થિર રાષ્ટ્રરૂપે વિકસાવવામાં સહાય કરી.

રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા

આધુનિક રાષ્ટ્રની મજબૂતીનો મુખ્ય આધાર રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા પર આધારિત છે. રાષ્ટ્ર માત્ર ભૌગોલિક સીમાઓનો સમૂહ નથી પરંતુ સામાન્ય રાષ્ટ્રીય ઓળખ, સંવિધાનિક મૂલ્યો, કાયદાનું શાસન અને નાગરિકોની પરસ્પર જોડાણભાવનાથી રચાયેલું એક સજીવ તંત્ર છે. વિવિધ ભાષા, ધર્મ, જાતિ અને સંસ્કૃતિ ધરાવતા સમાજમાં એકતા જાળવી રાખવી એ આધુનિક રાષ્ટ્ર માટે સૌથી મોટો પડકાર અને સિદ્ધિ બને છે.

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય પછી રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવાનો પ્રશ્ન અત્યંત ગંભીર હતો. અનેક દેશી રજવાડાંઓ, અલગ-અલગ વહીવટી વ્યવસ્થાઓ અને પ્રાદેશિક સ્વાર્થોએ રાષ્ટ્રની અખંડિતતાને જોખમમાં મૂકી હતી. આવા સંજોગોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે દૃઢ નેતૃત્વ અને વ્યાવહારિક રાજનૈતિક દૃષ્ટિ દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતાનું સ્વપ્ન સાકાર કર્યું. તેમણે સંવાદ, રાજકીય સમજદારી અને જરૂરી સ્થળે કડક નિર્ણયોથી દેશી રજવાડાંઓનો ભારત સાથે વિલય કરાવ્યો.

સરદાર પટેલના મતે રાષ્ટ્રીય એકતા વિના લોકશાહી અને વિકાસ શક્ય નથી. તેથી તેમણે મજબૂત કેન્દ્રિય વ્યવસ્થા સાથે સંઘીય સંતુલન જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. વહીવટી શિસ્ત, કાયદાની સમાન અમલવારી અને રાષ્ટ્રીય હિતને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપવું—આ તેમના વિચારનું મૂળ હતું.

આ રીતે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાને આધુનિક ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણનો આધારસ્તંભ બનાવ્યો. તેમની દૃષ્ટિએ એકતામાંથી જ શક્તિ જન્મે છે, અને આ વિચાર આજના આધુનિક રાષ્ટ્ર માટે પણ એટલો જ પ્રાસંગિક છે.

આધુનિક સમયમાં સરદાર પટેલની પ્રાસંગિકતા

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતીય રાષ્ટ્રનિર્માણના અગ્રણી નેતા હતા, પરંતુ તેમની વિચારધારા માત્ર ઐતિહાસિક મહત્વ સુધી મર્યાદિત નથી. આધુનિક સમયમાં પણ સરદાર પટેલની પ્રાસંગિકતા વધુ સ્પષ્ટ બની છે. વૈશ્વિકીકરણ, પ્રાદેશિકતા, સામાજિક વિભાજન અને રાજકીય અસ્થિરતા જેવા પડકારો સામે તેમની દૃષ્ટિ અને કાર્યપદ્ધતિ માર્ગદર્શકરૂપે ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

આજના સમયમાં રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા જાળવવું મોટો પડકાર છે. સરદાર પટેલે બતાવ્યું કે વિવિધતા હોવા છતાં મજબૂત રાષ્ટ્રીય ઓળખ કેવી રીતે સ્થાપી શકાય. તેમણે રાષ્ટ્રહિતને વ્યક્તિગત કે પ્રાદેશિક હિતથી ઉપર રાખ્યું. આ દૃષ્ટિ આજે પણ સંઘીય વ્યવસ્થામાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે સંતુલન જાળવવા માટે અત્યંત જરૂરી છે.

સરદાર પટેલ વહીવટી શિસ્ત અને કાયદાના શાસનના દૃઢ સમર્થક હતા. આજના સમયમાં જ્યારે ભ્રષ્ટાચાર, અકાર્યક્ષમતા અને નીતિ અમલની સમસ્યાઓ સામે આવે છે, ત્યારે તેમની “સ્ટીલ ફેમ

ઓફ ઈન્ડિયા” જેવી કલ્પના વધુ પ્રાસંગિક બને છે. જવાબદાર, નિષ્પક્ષ અને દૃઢ વહીવટ વિના લોકશાહી સફળ થઈ શકે નહીં—આ સંદેશ આજે પણ એટલો જ સાચો છે.

સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ વ્યવહારુ અને દૃઢ નિર્ણયક્ષમ હતું. તેઓ ભાવનાત્મક લોકપ્રિયતા કરતાં દીર્ઘકાલીન રાષ્ટ્રીય હિતને મહત્વ આપતા. આધુનિક રાજકારણમાં આવી નેતૃત્વશૈલી દુર્લભ બની રહી છે. તેથી રાષ્ટ્રીય એકતા, વહીવટી સુધારણા અને મજબૂત લોકશાહીના સંદર્ભમાં સરદાર પટેલની વિચારધારા આજના સમયમાં પણ પ્રેરણાસ્રોત અને માર્ગદર્શક બની રહે છે.

ઉપસંહાર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં અનન્ય યોગદાન છે. સ્વતંત્રતા પછી દેશને એકતા, અખંડિતતા અને સ્થિર પ્રશાસન માટે મોટા પડકારોનો સામનો કરવો પડ્યો ત્યારે સરદાર પટેલના દૃઢ નેતૃત્વ, રાજકીય દૃષ્ટિકોણ અને રાષ્ટ્રપ્રેમે તમામ સમસ્યાઓ પામવામાં મદદ કરી. તેમણે પડરથી વધુ દેશી રિયાસતોને ભારત સાથે વિલીન કરીને રાષ્ટ્રીય એકતા સુનિશ્ચિત કરી અને “લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખ મેળવી. સરદાર પટેલે મજબૂત વહીવટી વ્યવસ્થા અને કાયદો-વ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવી, જે આધુનિક ભારતની વિકાસયાત્રા માટે પાયાની ભૂમિકા ભજવે છે. તેમના કાર્ય, શિસ્ત અને રાષ્ટ્રનિષ્ઠા આજે પણ નાગરિકો અને નેતાઓ માટે પ્રેરણાસ્રોત છે. સરદાર પટેલની દૃઢતા, દક્ષતા અને દ્રષ્ટિ આધુનિક રાષ્ટ્રના મજબૂત પાયાને સ્થિર બનાવતી છે. તેમના જીવનમાં દર્શાવેલી નીતિ અને કાર્યસાધના અમૂલ્ય છે અને આભારપૂર્વક ભારતીય રાષ્ટ્રના વિકાસ અને ભવિષ્ય માટે માર્ગદર્શક છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. લોખંડ પુરુષ સરદાર પટેલ – કનૈયાલાલ મુન્શી – 1995
2. સરદાર પટેલ અને ભારતીય એકતા – ડૉ. અશોક ભટ્ટ – 2008
3. ભારતનું રાષ્ટ્રનિર્માણ અને સરદાર પટેલ – ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર પંડ્યા – 2012
4. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વિચારો – ડૉ. કે.એમ. મુનશી – 1998

5. આધુનિક ભારતના શિલ્પી સરદાર પટેલ – ડો. ઉમાશંકર જોશી – 2005
6. રાષ્ટ્રીય એકતા અને સરદાર પટેલ – ડો. વિષ્ણુ પંડ્યા – 2010
7. ભારતનું રાજકીય એકીકરણ – વી.પી. મેનન (ગુજરાતી અનુવાદ) – 2004
8. સરદાર પટેલ : વ્યક્તિત્વ અને નેતૃત્વ – ડો. હસમુખ બારોટ – 2015
9. આધુનિક રાષ્ટ્રવાદ અને ભારત – ડો. ગિરિજાશંકર ભટ્ટ – 2011

SHABDBRAHM

ભારતના વિલીનીકરણમાં સરદાર પટેલનો ઐતિહાસિક ફાળો

પરમાર દક્ષાબેન મુકેશભાઈ

એડહોક અધ્યાપક

શ્રી.આર.કે.પરીખ આર્ટસ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, પેટલાદ

સારાંશ :

ભારતને ૧૯૪૭માં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ,ત્યારે દેશ એકતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો નહતો. બ્રિટિશ શાસન અંતે પડર દેશી રજવાડાઓ રાજકીય રીતે સ્વતંત્ર બન્યા હતા. આ રાજ્યોને ભારત સાથે વિલીન કરાવવા માટે મજબૂત, ફૂટનીતિક,દ્રઢ અને વ્યવહારુ નેતૃત્વની જરૂર હતી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ગૃહ પ્રધાન તરીકે આ જવાબદારી સ્વીકારી અને અલૌકિક પ્રશાસકીય ક્ષમતા,રાજદૂરંદેશી અને રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ દ્વારા લગભગ સમગ્ર દેશને એકીકૃત કરવામાં સફળતા મેળવી.વી. પી. મેનનની વહીવટી કુશળતા અને સ્થિતિ વાંચવાની ક્ષમતાએ આ પ્રક્રિયાને વધુ અસરકારક બનાવી. હૈદરાબાદ,જુનાગઢ અને કાશ્મીર જેવા સંવેદનશીલ અને રાજકીય રીતે કઠિન પ્રદેશોના વિલીનીકરણ દ્વારા સરદાર પટેલે રાષ્ટ્રની આંતરિક સુરક્ષા,અખંડિતતા અને ભૌગોલિક એકતાને મજબૂત કરી. આ રિસર્ચ પેપરનું મુખ્ય ધ્યેય ભારતના વિલીકરણ પ્રક્રિયામાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા, તેમની નીતિ, કૌશલ, વાટાઘાટ શક્તિ, મહત્વના રાજ્યોને કેશ અભ્યાસ અને રાષ્ટ્રીય એકતા નિર્માણ પર તેની દીર્ઘકાલીન અસરનું વિશ્લેષણ છે.

□ ચાવીરૂપ શબ્દો : સરદાર પટેલ, ભારતનું વિલીનીકરણ ,રાજકીય એકીકરણ, રાષ્ટ્ર નિર્માણ, એકતા, રજવાડા, વી.પી.મેનન, જુનાગઢ, હૈદરાબાદ,કાશ્મીર

□ પરિચય :

સરદારને “રાષ્ટ્રીય નેતા” માંથી “રાષ્ટ્રના ઘડવૈયા” બનાવનાર ઘટનાક્રમ એટલે દેશી રાજ્યોનું આઝાદ ભારતમાં વિલીનીકરણ.૧૯૪૭ નું ભારત રાજકીય રીતે વિખૂટું, સામાજિક રીતે વિભક્ત અને આર્થિક રીતે નબળું હતું. અંગ્રેજો દ્વારા બનાવેલ રાજવાડાંઓનું તંત્ર દેશની એકતા માટે સૌથી મોટો પડકાર હતો. બ્રિટિશ ભારત બે ભાગોમાં વહેંચાયેલું હતું -૧. સીધા બ્રિટિશ શાસન હેઠળનો

પ્રાંત અને ૨. દેશી રાજાઓ દ્વારા શાસિત પડર રાજવાડાં. જેમાંથી ઘણા મોટા અને શક્તિશાળી રાજ્યો પોતાને સ્વતંત્ર રાખવાની અને અન્ય રાષ્ટ્ર સાથે જોડાવાની ઈચ્છા ધરાવતા હતા.

ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ :

1. બ્રિટિશ શાસનનો અંત અને રાજકીય ખાલીપો :

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતના દેશી રજવાડાંઓ બ્રિટિશ સુઝરેનિટી હેઠળ હતા. બ્રિટિશ સરકાર રજવાડાંઓની વિદેશ નીતિ, રક્ષા અને સંચાર પર નિયંત્રણ રાખતી હતી, જ્યારે આંતરિક શાસન રાજાઓ પાસે હતું. 1947માં સ્વતંત્રતા મળતાં જ બ્રિટિશ શાસન સમાપ્ત થયું અને તેની સાથે જ રજવાડાઓ પરની સુઝરેનિટી પણ ખતમ થઈ. પરિણામે રજવાડાંઓ સ્વતંત્ર બન્યા અને તેમને ભારત, પાકિસ્તાન અથવા સ્વતંત્ર રહેવાનો વિકલ્પ મળ્યો. આ રાજકીય ખાલીપાએ ભારતની એકતા અને અખંડિતતા માટે ગંભીર જોખમ ઊભું કર્યું, જેના ઉકેલ માટે દૃઢ નેતૃત્વ જરૂરી બન્યું.

2. માઉન્ટબેટન યોજના(૧૯૪૭) :

1947ની માઉન્ટબેટન યોજનાએ બ્રિટિશ ભારતને ભારત અને પાકિસ્તાન એમ બે રાષ્ટ્રોમાં વહેંચવાનો નિર્ણય કર્યો. આ યોજનામાં દેશી રજવાડાઓને પોતાના ભવિષ્ય અંગે નિર્ણય લેવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. તેઓ ભારત અથવા પાકિસ્તાનમાં જોડાઈ શકતા અથવા સ્વતંત્ર રહી શકતા હતા. આ જોગવાઈએ ભારત માટે મોટું જોખમ ઊભું કર્યું, કારણ કે મોટા અને શક્તિશાળી રજવાડાઓ જો સ્વતંત્ર બનતા તો ભારત નાના-નાના ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ જતું. આ પરિસ્થિતિએ વિલીનીકરણને ભારત માટે આવશ્યક અને તાત્કાલિક કાર્ય બનાવ્યું

3. રજવાડાઓની સંખ્યા અને પ્રકાર :

સ્વતંત્રતા સમયે ભારતમાં આશરે 562 દેશી રજવાડાંઓ હતાં. આ રજવાડાંઓ કદ, વસ્તી અને શક્તિની દ્રષ્ટિએ અત્યંત અસમાન હતાં. હૈદરાબાદ, કાશ્મીર, જુનાગઢ અને ભોપાલ જેવા મોટા રજવાડાંઓ રાજકીય રીતે મહત્વના હતાં. જ્યારે સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન અને મધ્ય ભારત વિસ્તારમાં અનેક નાના રજવાડાંઓ ફેલાયેલા હતાં. આ રજવાડાંઓ ભારતના ભૂગોળમાં વચ્ચે-વચ્ચે સ્થિત

હોવાથી જો તેઓ વિલીન ન થાય તો રાષ્ટ્રીય એકતા અશક્ય બનતી. તેથી તમામ રજવાડાંઓનું એકીકરણ ભારતના અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય હતું.

4. રાજાઓની માનસિકતા અને લોકશાહીનો :

ઘણા દેશી રાજાઓ સ્વતંત્રતા પછી પોતાની રાજકીય સત્તા જાળવી રાખવા ઈચ્છતા હતા. લોકશાહી અને જનસત્તાના સિદ્ધાંતો તેમને સ્વીકાર્ય નહોતા. કેટલાક રાજાઓને ભય હતો કે ભારતમાં જોડાવાથી તેમની વિશેષાધિકાર, આવક અને સત્તા ખોવાઈ જશે. બીજી તરફ, રજવાડાંઓની જનતા ભારત સાથે જોડાવા અને લોકશાહી શાસન મેળવવા ઈચ્છતી હતી. રાજાઓ અને જનતા વચ્ચેનો આ તણાવ વિલીનીકરણની પ્રક્રિયાને વધુ જટિલ બનાવતો હતો. તેથી રાજકીય સમજણ અને દૃઢતા દ્વારા રાજાઓને મનાવવું જરૂરી બન્યું.

સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ અને વ્યૂહરચના :

1. વ્યવહારુ અને દૃઢ નેતૃત્વ :

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નેતૃત્વ ભાવનાત્મક કરતાં વધુ વ્યવહારુ અને પરિણામલક્ષી હતું. તેમણે રાષ્ટ્રની એકતાને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું અને વ્યક્તિગત લાગણીઓ કે રાજકીય લોકપ્રિયતાને મહત્વ આપ્યું નહીં. તેઓ પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરીને ઝડપી નિર્ણય લેતા હતા. રજવાડાંઓના પ્રશ્નમાં તેઓ સ્પષ્ટ હતા કે સ્વતંત્રતા કે વિખંડન ભારત માટે વિનાશક સાબિત થશે. તેમની દૃઢતા અને સ્પષ્ટ વલણથી રાજાઓને સંદેશો મળ્યો કે રાષ્ટ્રીય હિત સામે કોઈ સમજૂતી શક્ય નથી. આ વ્યવહારુ નેતૃત્વે વિલીનીકરણની પ્રક્રિયાને ગતિ આપી.

2. Instrument of Accession – કાનૂની વ્યૂહરચના :

રજવાડાંઓને ભારત સાથે જોડવા માટે સરદાર પટેલે કાનૂની માર્ગ અપનાવ્યો. “Instrument of Accession” નામના દસ્તાવેજ દ્વારા રજવાડાંઓને ભારત સંઘમાં જોડાવાની સ્પષ્ટ અને કાનૂની વ્યવસ્થા બનાવાઈ. આ દસ્તાવેજ મુજબ રજવાડાંઓએ રક્ષા, વિદેશ નીતિ અને સંચાર બાબતો કેન્દ્ર સરકારને સોંપી, જ્યારે આંતરિક શાસનમાં તેમને મર્યાદિત સ્વાયત્તતા મળી. આ વ્યવસ્થા

રાજાઓ માટે સ્વીકાર્ય બની અને વિલીનીકરણ શાંતિપૂર્ણ રીતે શક્ય બન્યું. પટેલની આ કાનૂની વ્યૂહરચનાએ સંઘીય વ્યવસ્થાનો મજબૂત આધાર રચ્યો.

3. રાજાઓ સાથે સંવાદ અને વાટાઘાટોની રીત :

સરદાર પટેલે રજવાડાઓના રાજાઓ સાથે સીધી અને ખુલ્લી વાતચીતનો માર્ગ અપનાવ્યો. તેઓ રાજાઓને ભાવનાત્મક ભાષા કરતાં તર્ક અને રાષ્ટ્રીય હિતના આધાર પર સમજાવતા. ભારત સાથે જોડાવાથી મળનારા સુરક્ષા, આર્થિક સ્થિરતા અને લોકશાહી ફાયદાઓ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કર્યા. સાથે જ, તેમણે રાજાઓને આ ભાન કરાવ્યું કે સ્વતંત્ર રહેવું અવ્યવહારુ અને જોખમી છે. પટેલની સ્પષ્ટતા, આત્મવિશ્વાસ અને વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી મોટાભાગના રાજાઓ સ્વેચ્છાએ ભારત સાથે જોડાવા તૈયાર થયા.

3. દબાણ, સમજૂતી અને દૃઢતા નો સંતુલન :

સરદાર પટેલની વ્યૂહરચના માત્ર સમજૂતી પર આધારિત નહોતી. જ્યાં જરૂર હતી ત્યાં તેમણે દબાણ અને કડક વલણ અપનાવ્યું. રાજાઓને ખાનગી સંપત્તિ, પેન્શન (પ્રિવી પર્સ) અને સન્માન જાળવી રાખવાની ખાતરી આપીને સમજૂતી કરવામાં આવી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય હિત સામે કોઈ છૂટછાટ ન આપી. હૈદરાબાદ અને જુનાગઢ જેવા કેસોમાં જ્યારે વાટાઘાટો નિષ્ફળ ગઈ, ત્યારે દૃઢ કાર્યવાહી કરવામાં આવી. આ સંતુલિત અભિગમ પટેલની સફળ વ્યૂહરચનાનો મુખ્ય આધાર બન્યો.

4. વી.પી. મેનન સાથે સંકલન :

સરદાર પટેલના વિલીનીકરણના પ્રયાસોમાં વી.પી. મેનનની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વની હતી. મેનન વહીવટી અને કાનૂની બાબતોમાં નિષ્ણાત હતા અને તેમણે વિલીનીકરણ માટે જરૂરી દસ્તાવેજો, યોજના અને વ્યૂહાત્મક નકશા તૈયાર કર્યા. સરદાર પટેલ અને મેનન વચ્ચે ઉત્તમ સંકલન હતું. સરદાર પટેલ રાજકીય નેતૃત્વ આપતા, જ્યારે મેનન વ્યવહારુ અમલ સંભાળતા. આ જોડીની સંયુક્ત મહેનતથી વિલીનીકરણ ઝડપથી અને અસરકારક રીતે પૂર્ણ થયું. આ સંકલન ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં એક સફળ મોડેલ સાબિત થયું.

5. રાષ્ટ્રીય હિતને સર્વોપરી માનવાની દૃષ્ટિ :

સરદાર પટેલની સમગ્ર વ્યૂહરચનાનો આધાર રાષ્ટ્રીય હિત હતો. તેમણે કોઈપણ વ્યક્તિ, રાજવંશ કે પ્રદેશને રાષ્ટ્રથી ઉપર માન્યો નહીં. તેમની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ હતી કે મજબૂત, એકતાબદ્ધ અને સુરક્ષિત ભારત વિના સ્વતંત્રતાનો અર્થ અધૂરો છે. તેથી તેમણે કઠિન અને અલોકપ્રિય નિર્ણયો લેવા પણ સંકોચ કર્યો નહીં. રાષ્ટ્રીય હિતને સર્વોપરી માનવાની આ દૃષ્ટિએ ભારતને વિખંડનથી બચાવ્યું અને એક મજબૂત સંઘીય રાષ્ટ્રની સ્થાપના કરી. આ દૃષ્ટિકોણ આજના ભારત માટે પણ માર્ગદર્શક છે.

મુખ્ય રજવાડાઓનું વિલીનીકરણ :

1. જુનાગઢનું વિલીનીકરણ :

- જુનાગઢ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું રાજ્ય હતું, જ્યાં હિન્દુ વસ્તી બહુમતીમાં હતી, પરંતુ રાજ્યનો નવાબ મુસ્લિમ હતો. ભારતના વિભાજન પછી નવાબ મહાબત ખાનજીએ જનઘર્ષણને અવગણીને જુનાગઢને પાકિસ્તાન સાથે જોડવાનો નિર્ણય કર્યો. જુનાગઢનું પાકિસ્તાન સાથે કોઈ ભૌગોલિક જોડાણ ન હોવા છતાં લેવાયેલો આ નિર્ણય ભારતની અખંડતા માટે ખતરનાક હતો.
- સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે આ મુદ્દાને ગંભીરતાથી લીધો. જુનાગઢમાં અશાંતિ ફેલાઈ અને લોકો ભારત સાથે જોડાવાની માંગ કરવા લાગ્યા. નવાબ પાકિસ્તાન ભાગી ગયો અને રાજ્યની વ્યવસ્થા ખોરવાઈ ગઈ. ત્યારબાદ ભારત સરકારે જુનાગઢમાં અસ્થાયી વહીવટ સ્થાપી અને લોકમતસંગ્રહ (પ્લેબિસાઈટ) યોજ્યો.
- લોકમતસંગ્રહમાં બહુમતી લોકોએ ભારત સાથે જોડાવાનું સમર્થન આપ્યું. પરિણામે ૧૯૪૮માં જુનાગઢ શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારતનો અવિભાજ્ય ભાગ બન્યું. સરદાર પટેલની ફૂટનીતિ, દૃઢતા અને લોકશાહી અભિગમના કારણે જુનાગઢનું વિલય સરળતાથી શક્ય બન્યું. આ વિલયે ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય એકતા મજબૂત કરી.

2. હૈદરાબાદનું વિલીનીકરણ:

- હૈદરાબાદ ભારતના મધ્યમાં આવેલું વિશાળ અને સમૃદ્ધ રાજ્ય હતું. અહીં મુસ્લિમ નિઝામ શાસન કરતો હતો, જ્યારે બહુમતી પ્રજા હિન્દુ હતી. સ્વતંત્રતા બાદ નિઝામે ભારત સાથે જોડાવાનો

ઇનકાર કર્યો અને સ્વતંત્ર રાજ્ય બનવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. આ પરિસ્થિતિ ભારતની આંતરિક સુરક્ષા માટે ગંભીર જોખમ બની.

- હૈદરાબાદમાં રાજાકારો નામની સશસ્ત્ર ટોળકીઓ હિંસા ફેલાવતી હતી, જેના કારણે સામાન્ય જનતાનું જીવન અસુરક્ષિત બન્યું. સરદાર પટેલે નિઝામને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ નિષ્ફળ રહ્યા. અંતે ભારત સરકારે સૈન્ય કાર્યવાહી કરવાનો નિર્ણય લીધો.
- સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮માં “ઓપરેશન પોલો” નામની પોલીસ કાર્યવાહી હાથ ધરવામાં આવી. માત્ર પાંચ દિવસમાં નિઝામનું શાસન સમાપ્ત થયું. હૈદરાબાદ શાંતિપૂર્વક ભારત સાથે જોડાયું.
- હૈદરાબાદનું વિલય સરદાર પટેલની દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ અને રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ વિલયથી ભારતની ભૂમિખંડની અખંડતા જાળવાઈ અને કેન્દ્ર સરકારનો અધિકાર મજબૂત બન્યો.

૩. કાશ્મીરનું ભારત સાથે જોડાણ:

- કાશ્મીર એક મહત્વપૂર્ણ અને વ્યૂહાત્મક રાજ્ય હતું. અહીં મુસ્લિમ બહુમતી હતી, પરંતુ શાસક મહારાજા હરિસિંહ હિન્દુ હતા. સ્વતંત્રતા સમયે મહારાજાએ ભારત કે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાનો નિર્ણય મુલતવી રાખ્યો. આ અનિશ્ચિતતાનો લાભ લઈને પાકિસ્તાન પ્રેરિત કબિલાઈ લૂંટારુઓ કાશ્મીરમાં ધૂસ્યા.
- પરિસ્થિતિ અત્યંત ગંભીર બની ગઈ. રાજ્યની સુરક્ષા ખતરામાં આવી. ત્યારે મહારાજા હરિસિંહે ભારત સરકાર પાસે સહાય માગી. ભારતે શરત રાખી કે કાશ્મીર ભારત સાથે જોડાય. મહારાજાએ વીલયપત્ર પર સહી કર્યા બાદ ભારતે તરત જ સૈન્ય મોકલ્યું.
- સરદાર પટેલ અને નેહરુના માર્ગદર્શન હેઠળ ભારતીય સેનાએ આક્રમણકારોને રોક્યા અને કાશ્મીરના મોટા ભાગને બચાવ્યો. જો સમયસર પગલાં ન લેવાયા હોત, તો કાશ્મીર પાકિસ્તાનના કબજામાં જઈ શક્યું હોત.
- કાશ્મીરનું વિલય ભારતની સુરક્ષા, અખંડતા અને સંપ્રભુતાને જાળવવામાં મહત્વપૂર્ણ સાબિત થયું. સરદાર પટેલની દ્રષ્ટિ અને દૃઢતા કાશ્મીર પ્રશ્નમાં નિર્ણાયક રહી.

4. રજવાડાંઓને સ્ટેટ યુનિયન બનાવવું:

ઘણાં નાના રાજવાડાઓને તરત જોડવાનું શક્ય ન હતું. તેથી સરદાર પટેલે સૌરાષ્ટ્ર યુનિયન, મદ્રાસના નાના રજવાડાંઓનું સંગઠન, રાજસ્થાનનું એકીકરણ, બોમ્બે રાજ્યનું પુનર્ગઠન, મધ્યભારત અને પાટિયાળાનો સંગઠન આથી કેન્દ્રનો વહીવટ સરળ બન્યો.

5. સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ :

- ભારતને ૧૯૪૭ માં સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં આશરે ૨૨૨ જેટલા નાના-મોટા દેશી રાજ્યો હતા. આ રાજ્યો અલગ-અલગ શાસકો હેઠળ હોવાથી વહીવટ, કાયદો-વ્યવસ્થા અને વિકાસમાં ઘણી અસમંજસતા હતી. રાષ્ટ્રીય એકતા અને લોકશાહી સ્થાપના માટે આ રાજ્યોનું વિલીનીકરણ જરૂરી બન્યું.

- સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને વી. પી. મેનનની આગેવાની હેઠળ દેશી રજાઓએ ભારત સંઘમાં જોડવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. રાજાઓને સમજાવટ, વાટાઘાટો અને જનઆંદોલનના દબાણ દ્વારા ભારત સાથે જોડાવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યા. પ્રજામંડળ આંદોલનો દ્વારા લોકોએ લોકશાહી શાસનની માંગ ઉઠાવી.

- ૧૯૪૮ માં સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોને ભેગા કરીને સૌરાષ્ટ્ર સંઘ(યુનાઈટેડ સ્ટેટ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર) રચાયો. આથી વહીવટી એકરૂપતા આવી અને વિકાસના કામો સરળ બન્યા. પછી ૧૯૫૬ ના રાજ્ય પુનર્ગઠન અધિનિયમ મુજબ સૌરાષ્ટ્ર બોમ્બે રાજ્યમાં જોડાયું અને ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યની રચના સાથે સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતનો ભાગ બન્યું.

અસરો :

1. રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા મજબૂત બની:

ભારતના વિલીનીકરણથી દેશની ભૂગોળીય અને રાજકીય એકતા સ્થાપિત થઈ. 562 જેટલા દેશી રજવાડાઓ એક સંઘીય માળખામાં જોડાતા ભારત વિખંડનના ખતરા પરથી બહાર આવ્યું. જો વિલીનીકરણ ન થયું હોત, તો ભારત નાના-નાના સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં વહેંચાઈ જતું. વિલીનીકરણથી

ભારત એક અખંડ અને એકતાબદ્ધ રાષ્ટ્ર તરીકે ઊભર્યું, જે આજે તેની આંતરરાષ્ટ્રીય ઓળખ અને સ્થિરતાનો આધાર છે.

2. રાજકીય સ્થિરતા અને મજબૂત કેન્દ્ર સરકાર :

વિલીનીકરણના પરિણામે ભારતમાં મજબૂત કેન્દ્ર સરકારની સ્થાપના થઈ. વિખુટા રજવાડાંઓને કારણે સર્જાતી રાજકીય અસ્થિરતા દૂર થઈ અને સમગ્ર દેશમાં સમાન શાસન વ્યવસ્થા અમલમાં આવી. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર વચ્ચે સત્તાનો સ્પષ્ટ વહેંચણા શક્ય બન્યું, જે સંઘીય વ્યવસ્થાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આ સ્થિરતાએ લોકશાહી સંસ્થાઓને વિકસિત થવા અનુકૂળ વાતાવરણ પૂરું પાડ્યું.

3. પ્રશાસનિક અને કાનૂની એકીકરણ :

વિલીનીકરણ પછી સમગ્ર દેશમાં એકસરખું પ્રશાસનિક અને કાનૂની માળખું ઊભું થયું. અલગ-અલગ રજવાડાંઓના જુદા કાયદા, કરપ્રણાલીઓ અને વહીવટી નિયમોને એકરૂપ કરવામાં આવ્યા. આ પ્રક્રિયાએ સરકારના કાર્યને સરળ બનાવ્યું અને નાગરિકોને સમાન અધિકારો પ્રાપ્ત થયા. ન્યાયિક અને વહીવટી સુસંગતતાથી રાષ્ટ્રનિર્માણમાં ઝડપ આવી.

4. રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા મજબૂત થઈ :

હૈદરાબાદ, જુનાગઢ અને કાશ્મીર જેવા સંવેદનશીલ વિસ્તારોના વિલીનીકરણથી ભારતની આંતરિક અને બાહ્ય સુરક્ષા મજબૂત બની. વિલીનીકરણ પહેલાં આ વિસ્તારો વિદેશી હસ્તક્ષેપ અને આંતરિક અશાંતિ માટે સંવેદનશીલ હતા. વિલીનીકરણ પછી ભારત પોતાની સીમાઓ પર નિયંત્રણ સ્થાપિત કરી શક્યું, જેના કારણે રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાનું માળખું વધુ મજબૂત બન્યું.

5. લોકશાહી અને જનસત્તાનો વિસ્તાર :

રજવાડાઓમાં રાજાશાહી શાસનના સ્થાને લોકશાહી વ્યવસ્થાનો અમલ થયો. નાગરિકોને મતાધિકાર, અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાન કાનૂની અધિકારો મળ્યા. લોકશાહી સંસ્થાઓની સ્થાપનાથી લોકો શાસન પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા લાગ્યા, જેના કારણે રાજકીય જાગૃતિ અને સામાજિક પરિવર્તન આવ્યું.

6. આર્થિક એકીકરણ અને વિકાસને વેગ :

વિલીનીકરણથી દેશભરમાં એકીકૃત બજારનું નિર્માણ થયું. અલગ-અલગ કરપ્રણાલીઓ અને આર્થિક અવરોધો દૂર થતાં વેપાર અને ઉદ્યોગને પ્રોત્સાહન મળ્યું. કેન્દ્રિય આયોજન અને સંયુક્ત વિકાસ નીતિઓ અમલમાં આવી, જેના પરિણામે દેશના પછાત વિસ્તારોના વિકાસ માટે માર્ગ ખુલ્યો.

7. સામાજિક સમાનતા અને આધુનિકીકરણ :

વિલીનીકરણ બાદ સામાજિક સુધારાઓ અમલમાં આવ્યા. રાજાશાહી અધિકારો સમાપ્ત થયા અને સમાન નાગરિકત્વની ભાવના વિકસિત થઈ. શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સામાજિક કલ્યાણ યોજનાઓનો વિસ્તાર થયો, જેના કારણે સામાજિક સમાનતા અને આધુનિક વિચારસરણીને પ્રોત્સાહન મળ્યું.

8. ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠામાં વધારો :

એક અખંડ અને સ્થિર રાષ્ટ્ર તરીકે ભારત વૈશ્વિક મંચ પર ઓળખાયું. વિલીનીકરણની સફળ પ્રક્રિયાએ ભારતની રાજકીય ક્ષમતા અને નેતૃત્વને દર્શાવ્યું. પરિણામે ભારત દક્ષિણ એશિયામાં મહત્વપૂર્ણ શક્તિ તરીકે ઉભર્યું.

તારણો :

ભારતના વિલીનીકરણની પ્રક્રિયા વિશ્વ ઇતિહાસની સૌથી સફળ રાજકીય એકીકરણની ઘટનાઓમાંનું એક છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નેતૃત્વના કારણે ભારત નાના-નાના રાજ્યોમાં વહેંચાઈ જવાનું ટાડ્યું. જો તેઓ ન હોત તો ભારત એક અસ્થિર, વિચલિત અને કદાચ અસંગત રાજ્યોનું સમૂહ બની જાત.

સરદાર પટેલે માત્ર વિલીનીકરણ જ નહીં કર્યું, પરંતુ રાષ્ટ્રના ભવિષ્ય માટે મજબૂત વહીવટી પાયો નાખ્યો. તેથી તેમને યોગ્ય રીતે “આધુનિક ભારતના શિલ્પી”, “લોહપુરુષ” અને “રાષ્ટ્ર નિર્માણના આર્કિટેક્ટ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. V.P. Menon – The Story of the Integration of the Indian States

2. Rajmohan Gandhi – Patel: A Life

3. K.M. Munshi – Pilgrimage to Freedom

4. Ramachandra Guha – India After Gandhi

5. Ministry of Home Affairs – Historical Records

6. આધુનિક રાષ્ટ્રના નિર્માતા સરદાર પટેલ -હેમંતભાઈ પ્ર. યાજ્ઞિક

7. વિવિધ ગુજરાતી ગ્રંથો

8. સ્મરણ સરદારનું- પ્રવીણ ક.લહેરી

9. સરદાર સાચો માણસ,સાચી વાત – ઉર્વીશ કોઠારી

10. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ- જાની એસ. વી

SHABDBRAHM

ગુજરાતનાં રાજકારણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું પ્રદાન

ડૉ.હિતેશ આર પટેલ

૧. પરિચય:

એવું માનવામાં આવે છે કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આધુનિક ભારતીય રાજકારણના નિર્માણમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિઓમાંના એક છે કારણ કે તેમની અનન્ય રાજકીય વિચારધારામાં રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવિકતા અને વ્યવહારવાદનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાત અને દેશમાં નેતૃત્વ પ્રત્યેનો તેમનો વ્યવહારિક અભિગમ સામાજિક-રાજકીય વાસ્તવિકતાની વ્યવહારુ સમજ અને અસરકારક વહીવટ અને સંઘર્ષ વ્યવસ્થાપન પ્રત્યેના અભિગમ દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો હતો. તેમના મુખ્ય મૂલ્યો દ્વારા સક્ષમ આવી સુગમતા પટેલે કલ્પના કરેલા રજવાડાઓના વિલીનીકરણનું સંચાલન કેવી રીતે કર્યું અને સ્વતંત્રતા પછી ઊભી થયેલી રાજકીય સમસ્યાઓનો સામનો કેવી રીતે કર્યો તેમાં જોવા મળે છે રાજકારણમાં અવ્યવહારુ મર્યાદાઓ અને સત્તા માળખાએ તેમને રાષ્ટ્રવાદી હિતોને સમાધાન કર્યા વિના સ્થાનિક ચિંતાઓનો ઉકેલ લાવવા માટે વ્યવહારુ ઉકેલો શોધવા સક્ષમ બનાવ્યા પટેલ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રવાદ શક્ય છે અને ગુજરાત એકીકરણ, વિકાસ અને ભારતીય રાષ્ટ્ર-રાજ્યનો ભાગ બનવાના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. રાષ્ટ્રીય ફિલસૂફીના આ ત્રણ તત્વો ગુજરાતમાં પટેલના સંશ્લેષણમાં ખાસ રસપ્રદ હતા, જ્યાં રાષ્ટ્રવાદ અને પ્રાદેશિક ઓળખનું અસ્તિત્વ પરંપરાગત રીતે રાષ્ટ્રીય હિતો સાથે જોડાયેલું છે. પટેલ જે કુશળતા સાથે રાષ્ટ્રીય કાર્યસૂચિ અને સ્થાનિક હિતો વચ્ચે સંતુલન રાખે છે તે તેમના અદ્યતન રાજકીય ફિલસૂફીનું ઉદાહરણ ગણી શકાય, જેનો હેતુ રાષ્ટ્રીય એકીકરણ અને પ્રાદેશિક સ્વાયત્તતાને સંતુલિત કરવાનો હતો. ગુજરાતમાં રાજકીય ગતિશીલતાને સમજવા માટે, જે આધુનિક સરકાર અને રાજકીય પ્રવચન પણ પટેલના વારસામાં પડ્યો પાડે છે, આ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાનું જ્ઞાન જરૂરી છે વધુમાં, પટેલ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ અભિગમ રાષ્ટ્રવાદી સિદ્ધાંતો પર આધારિત, પરંતુ સ્થાનિક પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યે સચેત વાસ્તવિક નેતૃત્વના મહત્વને

પ્રકાશિત કરીને બહુલવાદી અને વૈવિધ્યસભર સમાજના માળખામાં રાજ્ય બનાવવાના પડકારોને પ્રકાશિત કરે છે.

રાજકીય સિદ્ધાંતના વ્યાપક સંદર્ભમાં પટેલના વિચારોને સંદર્ભિત કરવા માટે, આ પેપર પટેલના રાજકીય ફિલસૂફીમાં વ્યવહારવાદ, વાસ્તવિકતા અને રાષ્ટ્રવાદ ત્રણેય કેવી રીતે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે તેનું વિશ્લેષણ કરશે. આ પેપર પટેલના ખ્યાલો હજુ પણ ગુજરાતની રાજકીય ઓળખ પર કેવી અસર કરે છે તે પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયાસ કરે છે અને ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યને વર્તમાન સૈદ્ધાંતિક પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે સંકલિત કરીને શાસનની વર્તમાન સ્થિતિના મુદ્દાને સંબોધવા માટે એક પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે. આ અભ્યાસ જટિલ સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિઓમાં પ્રદેશમાં રાજકીય સ્થિરતા અને વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે આદર્શવાદ અને વ્યવહારિક શાસનને કેવી રીતે સુમેળમાં લાવી શકાય તે દર્શાવીને રાજકીય નેતૃત્વની ચર્યામાં ફાળો આપે છે.

2. ઐતિહાસિક વિકાસ:

સ્વતંત્ર ભારતનો રાષ્ટ્રવાદી જાગૃતિ અને આખરે ઉદય સંસ્થાનવાદી ગુલામીના સમયમાં થયો હતો, અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય દર્શનને આકાર મળ્યો હતો. તેમણે 20મી સદીના પહેલા ભાગમાં ગુજરાત અને ભારતના જટિલ મુદ્દાઓના પ્રતિભાવમાં રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવિકતાવાદ અને વ્યવહારવાદનું મિશ્રણ બનાવ્યું હતું. આ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાને સમજવા માટે, ગુજરાતના રાજકીય કારકિર્દી, વૈચારિક પ્રભાવો તેમજ સામાજિક-રાજકીય વાતાવરણનું ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ જરૂરી છે.

નાની ઉંમરે રાજકારણમાં ભાગ લેવો અને પાયા પર પાયા:

તેમની શરૂઆતની રાજકીય કારકિર્દી પટેલને ગુજરાતી વકીલ અને સમાજ સુધારક તરીકેના અનુભવોથી ઘડાઈ હતી. પટેલનો જન્મ 1875માં ગુજરાતના નડિયાદમાં થયો હતો, તેથી જ તેઓ ખૂબ જ વ્યવહારુ માનસિકતા સાથે રાજકારણમાં ગયા હતા. વસાહતી ગુજરાતમાં વકીલ તરીકેના તેમના કાર્યથી તેમને ત્યાંની વહીવટી અને સામાજિક-આર્થિક વાસ્તવિકતાઓના સંપર્કને કારણે સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે એક પાયા પરનું વલણ વિકસાવવામાં આવ્યું. પટેલ ક્યારેય

અમૂર્ત ઉકેલોમાં માનતા ન હતા, પરંતુ વ્યવહારિક ઉકેલોમાં માનતા હતા, જે ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓ માટે વિશિષ્ટ હતા, જે વિચારધારકો જે સિદ્ધાંતને વ્યવહાર કરતાં વધુ મહત્વપૂર્ણ માનતા હતા તેનાથી વિપરીત. આ વ્યવહારવાદ તેમની રાજકીય શૈલી બની. તેમની રાજકીય કારકિર્દી એ હકીકતથી પ્રભાવિત થઈ હતી કે તેમણે 1917માં ચંપારણ સત્યાગ્રહમાં મહાત્મા ગાંધી સાથે નજીકથી કામ કર્યું હતું. પટેલે ખેડૂતોને એક કરીને અને બ્રિટિશ અધિકારીઓ સાથે વાતચીત કરીને વ્યવહારિક રીતે નેતૃત્વ કરવાની તેમની ક્ષમતા દર્શાવી. તેમની ટોચની પ્રાથમિકતાઓ વાટાઘાટો, નાની જીત અને અસરકારક ગતિશીલતા હતી, આદર્શવાદી વિચારોને બદલે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા લક્ષ્યો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. આ અભિગમ તેમની ઉભરતી રાષ્ટ્રવાદી લાગણીઓ સાથે ગાઢ રીતે સંબંધિત બન્યો કારણ કે તેમને લાગ્યું કે ભારતને સ્વતંત્ર બનાવવા માટે વ્યવહારિક કાર્યવાહી જરૂરી છે.

ગુજરાત અને રાષ્ટ્રવાદની પૃષ્ઠભૂમિ:

જેમ પટેલ નિર્દેશ કરે છે, રાષ્ટ્રવાદ એક વાસ્તવિક અનુભવ હતો, જે ગુજરાતના સામાજિક-રાજકીય માળખામાં ઊંડે સુધી જડાયેલો હતો અને કોઈ અમૂર્ત વિચાર નહોતો. ગુજરાત પાસે તેના કૃષિ આધાર, સમૃદ્ધ વેપારી જાતિ અને રજવાડાના ક્ષેત્રને કારણે રાષ્ટ્રવાદી ગતિશીલતા માટે ચોક્કસ ખાસ સંભાવનાઓ અને પડકારો હતા. પટેલમાં સમાવિષ્ટ રાષ્ટ્રવાદનો હેતુ સામાજિક સુધારણા અને સ્વ-શાસનને પ્રોત્સાહન આપવાના પ્રયાસમાં લોકોના વિવિધ જૂથોને એક કરવાનો હતો.

પાણીના સંગ્રહન દ્વારા, ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિમાં પટેલના નેતૃત્વએ રાષ્ટ્રવાદી વિચારોને પ્રોત્સાહન આપ્યું. સ્થાનિક સશક્તિકરણ દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂત કરવા માટે, તેમણે અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવા, ગ્રામીણ વિકાસ અને સ્વદેશી વ્યવસાયોના વિકાસ જેવા કારણોને ટેકો આપ્યો (દેસાઈ, 2022). તેથી તેમનો રાષ્ટ્રવાદ વ્યવહારિક હતો, રાજકીય સ્વતંત્રતાના પાયાના પથ્થર તરીકે નક્કર સામાજિક-આર્થિક પ્રગતિ પર ભાર મૂકતો હતો.

રાજકીય જટિલતાનો સામનો કરીને, વાસ્તવિકતાવાદ:

વસાહતી ભારતની રાજકીય જટિલતાઓ અને વિભાજિત પ્રદેશને એકસાથે લાવવાની મુશ્કેલીએ પટેલના વાસ્તવિકતાને આકાર આપ્યો. તેઓ બ્રિટિશ વસાહતી સત્તા દ્વારા ભારતીય સમાજ પર લાદવામાં આવેલા નિયંત્રણો તેમજ જાતિઓ, રજવાડાઓ અને સાંપ્રદાયિકોના વિરોધાભાસી હિતોથી વાકેફ હતા.સંઘર્ષો. તેમનો રાજકીય અભિગમ, જે ક્રાંતિકારી આદર્શવાદ કરતાં સત્તા એકત્રીકરણ, જોડાણ-નિર્માણ અને વાટાઘાટોને પ્રાથમિકતા આપતો હતો, તે આ વાસ્તવિકતાથી પ્રભાવિત હતો.સ્વતંત્રતા પછી ભારતીય સંઘમાં 560 થી વધુ રજવાડાઓના પ્રવેશ દ્વારા પટેલનો રાજકીય વાસ્તવિકતા પ્રદર્શિત થાય છે. ભારતના પ્રથમ નાયબ વડા પ્રધાન અને ગૃહ પ્રધાન તરીકે સેવા આપનારા પટેલે દેશને રાજકીય રીતે એકસાથે લાવવા માટે વ્યૂહાત્મક સમજાવટ, રાજદ્વારી અને જરૂર પડ્યે બળનો ઉપયોગ કર્યો. રાજકીય શક્તિ અને પ્રાદેશિક ગતિશીલતાના વાસ્તવિક મૂલ્યાંકનને પ્રતિબિંબિત કરતી તેમની વ્યૂહરચના, રાષ્ટ્રીય એકીકરણની આવશ્યકતા અને સ્થાનિક સ્વાયત્તતા માટે આદર વચ્ચે સમાધાન કરે છે.

રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવવાદ અને વ્યવહારવાદનો વ્યવહારમાં પ્રભાવ:

કદાચ પટેલે ગુજરાતના રજવાડાઓને જે રીતે દર્શાવ્યો તે તેમના રાજકીય દર્શનમાં વ્યવહારવાદ, વાસ્તવવાદ અને રાષ્ટ્રવાદના પ્રભાવને શ્રેષ્ઠ રીતે દર્શાવે છે. આ વિસ્તારમાં ઘણા અર્ધ-સ્વાયત્ત રાજ્યો હતા, દરેકમાં બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યે વફાદારીનું સ્તર અલગ અલગ હતું. સ્થાનિક શાસકોને નારાજ કર્યા વિના અથવા નાગરિક અશાંતિ ફેલાવ્યા વિના, પટેલનું કાર્ય આ રાજ્યોને એક જ ગુજરાત અને પરિણામે, ભારતમાં જોડવાનું હતું.

તેમની વ્યવહારિકતાને કારણે, પટેલે દરેક રાજ્યની અનન્ય પરિસ્થિતિઓ માટે અનુકૂળનશીલ યુક્તિઓ અપનાવી. તેમણે રાજકીય દબાણનો સંયમપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો, સંધિઓ પર હસ્તાક્ષર કર્યા અને ફાયદાઓનું વચન આપ્યું. તેમણે બળ અને સમાધાનને કાળજીપૂર્વક સંતુલિત કર્યું કારણ કે તેમના વાસ્તવિકતાવાદે આ શાસકો દ્વારા સંચાલિત શક્તિ અને સંઘર્ષની શક્યતાને ઓળખી હતી. સંયુક્ત ભારતનો તેમનો રાષ્ટ્રવાદી વિચાર, જ્યાં ગુજરાત જેવી પ્રાદેશિક ઓળખ એકીકૃત રાષ્ટ્ર રાજ્યમાં ખીલશે, આ વ્યૂહરચનાનો પાયો હતો.

આ સંશ્લેષણથી લાંબા ગાળે ગુજરાતની રાજકીય ઓળખ પ્રભાવિત થઈ. પટેલના વારસાએ રાજકીય નેતૃત્વ માટે એક ધોરણ સ્થાપિત કર્યું જે રાષ્ટ્રીય નિષ્ઠા સાથે જોડાયેલા પ્રાદેશિક ગૌરવની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપીને વૈચારિક પ્રતિબદ્ધતા ઉપરાંત વ્યવહારિકતાને પ્રાથમિકતા આપે છે. પરિણામે, તેમની રાજકીય વિચારધારા ગુજરાતમાં રાજકીય સંસ્કૃતિ અને શાસનના મોડેલોને પ્રભાવિત કરવાનું ચાલુ રાખે છે, જે આદર્શવાદી વિચાર અને વ્યવહારિક અવરોધોને સંતુલિત કરતી લવચીક નેતૃત્વની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે.

હાલના રાજકીય વારસા અને વિચારોનો પ્રભાવ:

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ, બ્રિટિશ રાજકીય વાસ્તવિકતા અને ગાંધીવાદી નીતિશાસ્ત્ર જેવી બધી રાજકીય વિચારધારાઓનો પટેલના રાજકીય દર્શન પર પ્રભાવ હતો. પટેલ ગાંધી જેટલા સત્તાના રાજકારણ અને રાજકીય વ્યવહારવાદ પર કેન્દ્રિત નહોતા, જોકે, પટેલ ગાંધી જેટલા રાષ્ટ્રવાદ અને અહિંસા પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ હતા. નેતાના આદર્શવાદી માર્ગોથી વિપરીત, ગાંધીજી ઘણીવાર વધુ વ્યવહારિક વાસ્તવિકતા ધરાવતા હતા જેના કારણે વધુ અડગ પદ્ધતિઓ મોટી સ્વતંત્રતા ચળવળની એક અલગ છતાં પૂરક રેખા તરફ નિર્દેશ કરતી હતી.

વર્ષોથી પટેલના દાર્શનિક વિકાસ દર્શાવે છે કે ભારતના વસાહતી અને પછી સાર્વભૌમ સત્તામાં સંક્રમણ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રતિભાવ બદલાઈ ગયો. રાજકીય વાસ્તવિકતા, વ્યવહારિક રાજકારણ અને રાષ્ટ્રવાદી ઉત્સાહને મિશ્રિત કરવાની તેમની ક્ષમતાને કારણે તેઓ ભારતના રાજકીય એકીકરણના લેખક હતા. વિદ્વાનો દલીલ કરે છે કે પટેલ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલ નેતૃત્વ અભિગમ વર્તમાન રાજકીય સમસ્યાઓનો મૂલ્યવાન ઉકેલ આપે છે, ખાસ કરીને જ્યારે વિવિધતા, પ્રાદેશિકતા અને રાષ્ટ્રીય એકતાને સંચાલિત કરવાની વાત આવે છે.

ગુજરાતમાં રાજકીય વાતાવરણ એ હકીકત દ્વારા વ્યાખ્યાયિત થયેલ છે કે વ્યવહારવાદ, વાસ્તવિકતા અને રાષ્ટ્રવાદ ગતિશીલ રીતે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે, જે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય વિચારોના વિકાસની ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા દ્વારા પુરાવા મળે છે. પટેલની વિચારધારા તે સમયની હતી અને ભવિષ્યના રાજકીય વિકાસ તરફ પ્રેરક બળ હતી કારણ કે તે વ્યવહારિક

શાસન, રાજકીય વાસ્તવિકતાઓ અને રાષ્ટ્રવાદી આદર્શોના આદર્શો પર આધારિત હતી. બહુવચનવાદી સમાજોમાં રાજ્ય નિર્માણ અને નેતૃત્વના પડકારોને સમજવા માટે એક જટિલ મોડેલ છોડવા ઉપરાંત, તેમનો વારસો ગુજરાતની રાજકીય ઓળખમાં હજુ પણ અકબંધ છે.

૩. પટેલનું નેતૃત્વ અને વ્યૂહરચના વાસ્તવિક છે:

રાજકીય અને સામાજિક વાસ્તવિકતાઓના વાસ્તવિકતાને વ્યવહારિક વાસ્તવિકતા કહેવામાં આવે છે:

રાજકીય નેતૃત્વમાં વાસ્તવિકતા એ સામાજિક-રાજકીય વાતાવરણની મજબૂત સમજણ અને આદર્શવાદી કરતાં વાસ્તવિક દ્રષ્ટિએ મુદ્દાઓનો સામનો કરવા માટે તૈયાર રહેવું છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની નેતૃત્વ શૈલીએ વાસ્તવિકતાના આ સ્વરૂપનું પ્રદર્શન કર્યું કારણ કે તેમણે રાજકીય અને સામાજિક વાતાવરણનું સતત વિશ્લેષણ કર્યું અને વાસ્તવિક અને સફળ ઉકેલો સાથે આવ્યા. આ એક જરૂરી વ્યૂહરચના હતી જ્યારે એક વસાહતનું શાસન ચાલી રહ્યું હતું, આંતર-સાંપ્રદાયિક સંઘર્ષ અને એક રાષ્ટ્ર હેઠળ વિવિધ લોકોને એક કરવાના પડકારોનો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો.

ગુજરાતની સામાજિક રચના, આર્થિક પરિસ્થિતિ અને જાતિ વ્યવસ્થાનું પટેલનું જ્ઞાન:પટેલને ગુજરાતની

જટિલ સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિ અને ખાસ કરીને સદીઓ જૂની જાતિ વ્યવસ્થા અને આંતર-સાંપ્રદાયિક હિંસાનું અદ્યતન જ્ઞાન હતું. તેમને સમજાયું કે આ પરિબળોનો સામાજિક સ્થિરતા અને રાજકીય ગતિશીલતા પર નોંધપાત્ર પ્રભાવ હતો. જાતિ વિભાગોને ઘટાડવાના પ્રયાસમાં, પટેલે વિવિધ જાતિઓ વચ્ચે સમાવિષ્ટ નીતિઓ અને રાજકીય સહયોગની હિમાયત કરી. તેઓ સામાજિક વ્યવસ્થાને અસર કર્યા વિના અર્થતંત્રને સુધારવાના હેતુથી પગલાં લેવાના પક્ષમાં પણ હતા કારણ કે તેમને આર્થિક અસમાનતાના પરિણામોનો અહેસાસ હતો. સામાજિક સંકલન પર ગુજરાતની અસ્થિર સામાજિક પરિસ્થિતિના તેઓ વાસ્તવિક ન્યાયાધીશ હોવાથી,

તેમણે સીધી કાર્યવાહી કરીને અને રક્તપાત અટકાવીને અને સમાધાનને પ્રોત્સાહન આપીને સાંપ્રદાયિક પરિસ્થિતિનું સંચાલન કર્યું.

તેમનો આગ્રહ કે વ્યવસ્થા, કાયદો અને શિસ્ત પ્રગતિના પાયાના પથ્થરો તરીકે કામ કરે છે: કોઈપણ નોંધપાત્ર પ્રગતિ માટે જરૂરી શરતો તરીકે શિસ્ત અને કાયદો અને વ્યવસ્થા પર પટેલનું ધ્યાન તેમના વાસ્તવિકતાવાદનો સ્પષ્ટ સંકેત હતો. સામાજિક સ્થિરતા વિના, તેમણે વિચાર્યું કે રાજકીય સ્વતંત્રતા સમાજને અસ્થિર કરી શકે છે અને પ્રગતિમાં અવરોધ લાવી શકે છે. ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી તરીકેના તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન, તેમણે મજબૂત વહીવટી અને કાયદા અમલીકરણ પ્રણાલીઓ સ્થાપિત કરવા માટે નક્કર પ્રયાસો કર્યા. આ સ્તંભો પર પટેલનું ધ્યાન તેમની માન્યતા દર્શાવે છે કે સફળ રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે સ્થિર આંતરિક વાતાવરણ જરૂરી છે.

અન્ય રાજકીય નેતાઓ સાથે અને ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં તેમની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ વાસ્તવિક હતી:

ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં પટેલની વ્યૂહાત્મક ચર્ચાઓ અને ગઠબંધન નિર્માણ તેમના વાસ્તવિકતાને પ્રગટ કરે છે. તેઓ વારંવાર મધ્યસ્થી તરીકે સેવા આપતા હતા, પક્ષને એકીકૃત રાખવા માટે વિરોધી વિચારધારાઓ વચ્ચે સંતુલન જાળવી રાખતા હતા. જવાહરલાલ નેહરુ અને મહાત્મા ગાંધી જેવા નેતાઓ સાથેના તેમના વ્યવહારમાં, પટેલે વ્યક્તિગત અથવા વૈચારિક મતભેદો કરતાં જૂથ ઉદ્દેશ્યોને આગળ રાખીને તેમનો વ્યવહારિક અભિગમ દર્શાવ્યો હતો. સ્વતંત્રતા સંગ્રામ અને સ્વતંત્રતા તરફના સંક્રમણની ગતિ જાળવી રાખવા માટે, તેઓ ટીકાને સંભાળવામાં અને સમાધાનને પ્રોત્સાહન આપવામાં રાજકીય રીતે વાસ્તવિક હતા.

તેમની નીતિઓ આદર્શવાદ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે સંતુલન કેવી રીતે સ્થાપિત કરે છે તેના ઉદાહરણો:

આદર્શવાદ - ભારતની સ્વતંત્રતા અને એકતા પ્રત્યેનું તેમનું સમર્પણ - અને વાસ્તવિકતા - દેશની રાજકીય જટિલતા અને વ્યવહારિક મર્યાદાઓની તેમની માન્યતા - પટેલના નેતૃત્વ હેઠળ કાળજીપૂર્વક સંતુલિત કરવામાં આવી હતી. ઉદાહરણ તરીકે, રજવાડાઓના એકીકરણ દરમિયાન પટેલની વ્યવહારિક વ્યૂહરચના રાજકુમારોને સ્વીકાર્ય શરતો પર વાટાઘાટો કરતી હતી, કદાચ સૂક્ષ્મ ધાકધમકીનો ઉપયોગ કરતી હતી પરંતુ સીધા સંઘર્ષને ટાળતી હતી. જોકે, પટેલનો ઉદ્દેશ્ય સંયુક્ત ભારત હતો. તે જ રીતે, તેમણે ફરિયાદો દૂર કરવા અને હિંસા રોકવા માટે વ્યવહારુ પગલાં લઈને ધર્મનિરપેક્ષ રાષ્ટ્રવાદના આદર્શને નરમ કરીને સાંપ્રદાયિક સુમેળની હિમાયત કરી.

૪. ગુજરાત અને ભારત માટે પટેલના વિઝનમાં રાષ્ટ્રવાદ

પટેલની રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારાનું અન્વેષણ:

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની રાષ્ટ્રવાદની વિભાવના એકતા, એકીકરણ અને ધર્મનિરપેક્ષતાના સિદ્ધાંતોમાં ઊંડાણપૂર્વક મૂળ ધરાવતી હતી. તેમની રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારા ફક્ત રાજકીય સ્વતંત્રતાથી આગળ વધીને, એક સંકલિત અને સમાવિષ્ટ રાષ્ટ્ર-રાજ્યના નિર્માણના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. પટેલ રાષ્ટ્રવાદને વિવિધ સામાજિક, ભારતમાં ધાર્મિક અને પ્રાદેશિક ઓળખ, ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, તેમના ગૃહ રાજ્ય.

રાષ્ટ્રીય એકતા અને એકતા પર ભાર:

રાષ્ટ્રીય એકતા માટે પટેલની અવિરત શોધ તેમના રાષ્ટ્રવાદનું એક નિર્ણાયક લક્ષણ હતું. તેમણે ભારતીય સંઘમાં રજવાડાઓનો સમાવેશ કરવા માટે નોંધપાત્ર પ્રયાસો કર્યા કારણ કે તેઓ માનતા હતા કે ભારતની શક્તિ તેની એકતામાં રહેલી છે. તેમણે રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક રીતે સંકલિત ભારતની કલ્પના કરી હતી જેમાં સાંપ્રદાયિક અને પ્રાદેશિક ભેદોને એકીકૃત રાષ્ટ્રીય ઓળખ હેઠળ સમાધાન કરવામાં આવશે. વિભાજિત ભારત આંતરિક સંઘર્ષ અને બાહ્ય જોખમો બંનેનો સામનો કરશે તેવી તેમની સમજ એકીકરણ પ્રત્યેની તેમની બૌદ્ધિક અને વ્યવહારિક પ્રતિબદ્ધતામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

સાંપ્રદાયિકતા અને સાંપ્રદાયિકતાનો પ્રતિકાર:

પટેલ સાંપ્રદાયિક ઝઘડા અને સાંપ્રદાયિકતાના સ્પષ્ટવક્તા ટીકાકાર હતા, જેને તેઓ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ માટે મહત્વપૂર્ણ અવરોધો માનતા હતા. પટેલે રાજકીય સહયોગ, ચર્ચા અને કડક વહીવટી પ્રક્રિયાઓને પ્રોત્સાહન આપીને ગુજરાતમાં ધાર્મિક ઝઘડા ઘટાડવાનો સક્રિયપણે પ્રયાસ કર્યો, જ્યાં નોંધપાત્ર સાંપ્રદાયિક તણાવ હતા. તેમણે દેશની એકતાને જોખમમાં મૂકતી કોઈપણ પ્રકારની સાંપ્રદાયિકતાની નિંદા કરી અને ધર્મનિરપેક્ષ રાષ્ટ્રવાદ પર મજબૂત ભાર મૂક્યો, બધા સમુદાયો માટે સમાન અધિકારો અને આદર માટે દલીલ કરી.

રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા ચળવળમાં ગુજરાતના યોગદાન પર પ્રકાશ પાડવો:

ભારતીય મુક્તિના ઉદ્દેશ્યને સમર્થન આપવા માટે ગુજરાતની વિજાતીય જનતાને ઉત્તેજિત કરવામાં પટેલે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. પ્રાદેશિક મહત્વાકાંક્ષાઓને મોટા રાષ્ટ્રવાદી ધ્યેયમાં સમાવિષ્ટ કરવા ઉપરાંત, તેમણે ગુજરાતના યોગદાનમાં ગૌરવને પ્રોત્સાહન આપ્યું. પટેલના નેતૃત્વએ પ્રાદેશિક રાજકીય ચળવળોને રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ્ય સાથે સુસંગત બનાવીને ગુજરાતની ઓળખ અને ભારત વચ્ચેના જોડાણને મજબૂત બનાવ્યું.

ધાર્મિક અને પ્રાદેશિક અવરોધોને દૂર કરીને એકીકરણ માટે એક બળ તરીકે રાષ્ટ્રવાદ: એક સામાન્ય રાષ્ટ્રીય ચેતના બનાવવા અને સ્થાનિક નિષ્ઠાઓથી આગળ વધવાના પ્રયાસમાં, પટેલનો રાષ્ટ્રવાદ સમાવેશી હતો. વિવિધ જૂથોને એકસાથે લાવવા માટે, તેમણે સ્વતંત્રતા, સામાજિક ન્યાયીતા અને આર્થિક પ્રગતિ જેવા સહિયારા ઉદ્દેશ્યો પર પ્રકાશ પાડ્યો. ગુજરાત અને સમગ્ર ભારતમાં તેમના કાર્યથી દર્શાવવામાં આવ્યું કે રાષ્ટ્રવાદ કેવી રીતે એકીકરણ પરિબળ બની શકે છે જે વિવિધતાને મહત્વ આપે છે અને સહિયારી ઓળખ અને હેતુની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

૪. ગુજરાત અને ભારત માટે પટેલના વિઝનમાં રાષ્ટ્રવાદ

પટેલની રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારાનું અન્વેષણ:

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની રાષ્ટ્રવાદની વિભાવના એકતા, એકીકરણ અને ધર્મનિરપેક્ષતાના સિદ્ધાંતોમાં ઊંડાણપૂર્વક મૂળ ધરાવતી હતી. તેમની રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારા ફક્ત રાજકીય સ્વતંત્રતાથી આગળ વધીને, એક સંકલિત અને સમાવિષ્ટ રાષ્ટ્ર-રાજ્યના નિર્માણના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. પટેલ રાષ્ટ્રવાદને વિવિધ સામાજિક, ભારતમાં ધાર્મિક અને પ્રાદેશિક ઓળખ, ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, તેમના ગૃહ રાજ્ય.

રાષ્ટ્રીય એકતા અને એકતા પર ભાર:

રાષ્ટ્રીય એકતા માટે પટેલની અવિરત શોધ તેમના રાષ્ટ્રવાદનું એક નિર્ણાયક લક્ષણ હતું. તેમણે ભારતીય સંઘમાં રજવાડાઓનો સમાવેશ કરવા માટે નોંધપાત્ર પ્રયાસો કર્યા કારણ કે તેઓ માનતા હતા કે ભારતની શક્તિ તેની એકતામાં રહેલી છે. તેમણે રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક રીતે સંકલિત ભારતની કલ્પના કરી હતી જેમાં સાંપ્રદાયિક અને પ્રાદેશિક ભેદોને એકીકૃત રાષ્ટ્રીય ઓળખ હેઠળ સમાધાન કરવામાં આવશે. વિભાજિત ભારત આંતરિક સંઘર્ષ અને બાહ્ય જોખમો બંનેનો સામનો કરશે તેવી તેમની સમજ એકીકરણ પ્રત્યેની તેમની બૌદ્ધિક અને વ્યવહારિક પ્રતિબદ્ધતામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

સાંપ્રદાયિકતા અને સાંપ્રદાયિકતાનો પ્રતિકાર:

પટેલ સાંપ્રદાયિક ઝઘડા અને સાંપ્રદાયિકતાના સ્પષ્ટવક્તા ટીકાકાર હતા, જેને તેઓ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ માટે મહત્વપૂર્ણ અવરોધો માનતા હતા. પટેલે રાજકીય સહયોગ, ચર્ચા અને કડક વહીવટી પ્રક્રિયાઓને પ્રોત્સાહન આપીને ગુજરાતમાં ધાર્મિક ઝઘડા ઘટાડવાનો સક્રિયપણે પ્રયાસ કર્યો, જ્યાં નોંધપાત્ર સાંપ્રદાયિક તણાવ હતા. તેમણે દેશની એકતાને જોખમમાં મૂકતી કોઈપણ પ્રકારની સાંપ્રદાયિકતાની નિંદા કરી અને ધર્મનિરપેક્ષ રાષ્ટ્રવાદ પર મજબૂત ભાર મૂક્યો, બધા સમુદાયો માટે સમાન અધિકારો અને આદર માટે દલીલ કરી.

રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા ચળવળમાં ગુજરાતના યોગદાન પર પ્રકાશ પાડવો:

ભારતીય મુક્તિના ઉદ્દેશ્યને સમર્થન આપવા માટે ગુજરાતની વિજાતીય જનતાને ઉત્તેજિત કરવામાં પટેલે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. મોટા રાષ્ટ્રવાદી ધ્યેયમાં પ્રાદેશિક

મહત્વાકાંક્ષાઓનો સમાવેશ કરવા ઉપરાંત, તેમણે ગુજરાતના યોગદાનમાં ગૌરવને પ્રોત્સાહન આપ્યું. પટેલના નેતૃત્વએ પ્રાદેશિક રાજકીય ચળવળોને રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ્ય સાથે જોડીને ગુજરાતની ઓળખ અને ભારત વચ્ચેના જોડાણને મજબૂત બનાવ્યું.

ધાર્મિક અને પ્રાદેશિક અવરોધોને દૂર કરીને એકીકરણ માટે રાષ્ટ્રવાદ એક બળ તરીકે:

એક સામાન્ય રાષ્ટ્રીય ચેતના બનાવવા અને સ્થાનિક નિષ્ઠાઓથી આગળ વધવાના પ્રયાસમાં, પટેલનો રાષ્ટ્રવાદ સમાવેશી હતો. વિવિધ જૂથોને એકસાથે લાવવા માટે, તેમણે સ્વતંત્રતા, સામાજિક ન્યાય અને આર્થિક પ્રગતિ જેવા સહિયારા ઉદ્દેશ્યો પર પ્રકાશ પાડ્યો. ગુજરાતમાં અને સમગ્ર ભારતમાં તેમના કાર્યથી દર્શાવાયું કે રાષ્ટ્રવાદ કેવી રીતે એકીકરણ પરિબળ બની શકે છે જે વિવિધતાને મહત્વ આપે છે અને સહિયારી ઓળખ અને હેતુની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદમાં, પટેલે ગુજરાતમાં એક સંકલિત ઓળખ બનાવવા માટે કામ કર્યું:

પટેલે રાજકીય સંગઠન, સામાજિક સુધારાઓ અને સાંસ્કૃતિક મિશ્રણ દ્વારા ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ સાથે મજબૂત રીતે સુસંગત એકીકૃત ગુજરાતી ઓળખ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતાને જોખમમાં મૂકતા સામાજિક-આર્થિક અન્યાયને દૂર કરવા અને વિવિધ જાતિઓ, સમુદાયો અને ભૌગોલિક વિસ્તારોમાં સહયોગને પ્રોત્સાહન આપવું. ગુજરાત માટેના પટેલના વિઝન મુજબ, સ્થાનિક ઓળખ દેશના તાણાવાણાને નબળા પાડવાને બદલે મજબૂત બની.

૫. પટેલના રાજકીય સિદ્ધાંતમાં રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવવાદ અને વ્યવહારવાદની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા

રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવવાદ અને વ્યવહારવાદ વચ્ચે સંઘર્ષ અને પૂરકતા:

રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવવાદ અને વ્યવહારવાદ આ બધાએ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય ફિલસૂફીને વિકસાવવા માટે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરી. આ ઘટકો વારંવાર એક સુવ્યવસ્થિત નેતૃત્વ શૈલી પ્રદાન કરવા માટે સાથે મળીને કામ કરતા હતા જે નૈતિક અને વ્યવહારિક બંને રીતે મજબૂત હતી. પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક સંઘર્ષો થતા હતા - ઉદાહરણ તરીકે, તેમની રાષ્ટ્રવાદી

માન્યતાઓ અને રાજકીય વાસ્તવિકતાઓ દ્વારા માંગવામાં આવતી વ્યવહારિક છૂટછાટો વચ્ચે. આ છૂટાછવાયા મતભેદો હોવા છતાં, પટેલની રાજકીય અસરકારકતા મોટે ભાગે આ પરિબલોને સંચાલિત અને સંયોજિત કરવાની તેમની ક્ષમતા પર આધારિત હતી.

સફળ નેતૃત્વને સરળ બનાવવું સંશ્લેષણ:

રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવવાદ અને વ્યવહારવાદને જોડીને પટેલ એક સફળ અને લોકપ્રિય નેતા બન્યા. તેમની વ્યવહારિક અનુકૂળનક્ષમતાએ ખાતરી કરી કે વૈચારિક શુદ્ધતા રાજકીય પ્રગતિને અવરોધે નહીં. પરિસ્થિતિના તેમના સચોટ મૂલ્યાંકનથી લોકો ભ્રમિત થતા અને ત્વરિત નિર્ણયો લેતા રોકાયા. રાષ્ટ્રવાદ પ્રત્યેના તેમના સમર્પણે તેમને સ્વતંત્ર અને અખંડ ભારતના અંતિમ ધ્યેય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત રાખ્યું. આ સંયોજનને કારણે, પટેલ જીવનના તમામ ક્ષેત્રોના લોકો અને રાજકીય પક્ષોનો આદર મેળવવામાં સક્ષમ હતા, જેના કારણે કરાર પર પહોંચવાનું અને ઝડપી પગલાં લેવાનું સરળ બન્યું.

ગુજરાતમાં રાજકીય સ્થિરતા પર અસર:

આ ત્રણ પરિબલોની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાએ ગુજરાતમાં રાજકીય સ્થિરતા જાળવવામાં ખૂબ મદદ કરી. જ્યારે તેમના વાસ્તવિકવાદે આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતાઓને સંબોધતા પગલાંઓને પ્રભાવિત કર્યા, ત્યારે પટેલના વ્યવહારિક શાસને જાતિ આધારિત વિવાદો અને સાંપ્રદાયિક રક્તપાત ઘટાડ્યો. રાષ્ટ્રવાદે એક સહિયારી ઓળખને પ્રોત્સાહન આપ્યું જે પ્રાદેશિક તફાવતોથી આગળ વધી. ગંભીર સામાજિક અને રાજકીય અશાંતિના સમય દરમિયાન, આ સંયોજને ગુજરાતને સ્થિર રાખવામાં મદદ કરી.

ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળ પર સામાન્ય રીતે અસર:

પટેલની સંકલિત વ્યૂહરચનાએ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની એકતા અને સંઘીય સ્તરે વિશાળ મુક્તિ ચળવળને જાળવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. રાષ્ટ્રવાદે જૂથ કાર્યવાહીને વેગ આપ્યો, વાસ્તવિકતાએ અપેક્ષાઓને અંકુશમાં રાખી, અને વ્યવહારવાદે ચળવળના વિવિધ વૈચારિક પ્રવાહોને નિયંત્રિત કરવામાં મદદ કરી. આ તાલમેલ પટેલના નેતૃત્વ દ્વારા રજવાડાને

એક કરવામાં દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.રાજ્યો, જે તેમણે એકતાની રાષ્ટ્રવાદી માંગ અને રાજદ્વારી વારાઘાટો વચ્ચે સંતુલન જાળવીને પ્રાપ્ત કર્યું.

સ્વતંત્રતા પછી રાષ્ટ્રનિર્માણ નીતિઓમાં યોગદાન:

સ્વતંત્રતા પછી પણ, પટેલના વિચારો રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવવાદ અને વ્યવહારવાદના આદાનપ્રદાનથી પ્રભાવિત હતા. કાયદો અને વ્યવસ્થા, વહીવટી સરળીકરણ અને વિભિન્ન વિસ્તારોનું એક રાષ્ટ્ર-રાજ્યમાં એકીકરણ તેમની ટોચની પ્રાથમિકતાઓ હતી. તેમના રાષ્ટ્રવાદી દ્રષ્ટિકોણ અને સરકાર પ્રત્યે વ્યવહારુ, વાસ્તવિક અભિગમે ભારતના શરૂઆતના વર્ષોમાં રાજકીય સ્થિરતા અને વિકાસ માટે પાથો નાખ્યો.

6. નિષ્કર્ષ:

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય ફિલસૂફીમાં રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવવાદ અને વ્યવહારવાદ વચ્ચેના જટિલ સંબંધોને આ અભ્યાસ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. એક વ્યવહારુ અભિગમ જે મુશ્કેલ રાજકીય સમસ્યાઓના કાર્યક્ષમ જવાબો પર ઉચ્ચ મૂલ્ય મૂકે છે, ભારતની વિવિધ સામાજિક-રાજકીય વાસ્તવિકતાઓની વાસ્તવિક માન્યતા અને દેશની એકતા અને અખંડિતતા પ્રત્યે મજબૂત રાષ્ટ્રવાદી સમર્પણ - આ બધું પટેલના નેતૃત્વ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. પટેલ ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામ, રજવાડાઓનાં એકીકરણ અને સ્વતંત્ર ભારતના શરૂઆતના વર્ષોની જટિલતાઓને સફળતાપૂર્વક ઉકેલવામાં સક્ષમ હતા કારણ કે આ પરિબળો શૂન્યાવકાશમાં કામ કરતા નહોતા, પરંતુ એકબીજાને પૂરક બનાવતા હતા અને ક્યારેક ક્યારેક પડકારતા હતા.

પટેલે ગુજરાત અને ભારતમાં નોંધપાત્ર અસર છોડી. તેમના નેતૃત્વએ ગુજરાતમાં વ્યાપક રાજકીય સંડોવણી અને સામાજિક સંકલનને પ્રોત્સાહન આપ્યું, જે પ્રદેશ જાતિ અને સાંપ્રદાયિક ઝઘડાઓથી ભરેલો હતો. રાષ્ટ્રીય સ્તરે, રજવાડાઓ અને વહીવટી વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાના તેમના પ્રયાસોએ ભારતના રાજકીય એકીકરણ અને લોકશાહી વિકાસ માટે મંચ નક્કી કર્યો. જટિલ

શાસન મુદ્દાઓને ઉકેલવામાં સંકલન, વ્યવહારિકતા અને પાયાના વાસ્તવિકતાને પ્રાથમિકતા આપતું રાજકીય નેતૃત્વ હજુ પણ પટેલના દ્રષ્ટિકોણ અને કાર્યોથી પ્રેરિત છે.

સ્વતંત્રતા પછી રાષ્ટ્રનિર્માણ નીતિઓમાં યોગદાન:

સ્વતંત્રતા પછી પણ, પટેલના વિચારો રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવવાદ અને વ્યવહારવાદના આદાનપ્રદાનથી પ્રભાવિત હતા. કાયદો અને વ્યવસ્થા, વહીવટી સરળીકરણ અને વિભિન્ન વિસ્તારોનું એક રાષ્ટ્ર-રાજ્યમાં એકીકરણ તેમની ટોચની પ્રાથમિકતાઓ હતી. તેમના રાષ્ટ્રવાદી દ્રષ્ટિકોણ અને સરકાર પ્રત્યે વ્યવહારુ, વાસ્તવિક અભિગમે ભારતના શરૂઆતના વર્ષોમાં રાજકીય સ્થિરતા અને વિકાસ માટે પાથો નાખ્યો.

7. નિષ્કર્ષ:

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય ફિલસૂફીમાં રાષ્ટ્રવાદ, વાસ્તવવાદ અને વ્યવહારવાદ વચ્ચેના જટિલ સંબંધોને આ અભ્યાસ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. એક વ્યવહારુ અભિગમ જે મુશ્કેલ રાજકીય સમસ્યાઓના કાર્યક્ષમ જવાબો પર ઉચ્ચ મૂલ્ય મૂકે છે, ભારતની વિવિધ સામાજિક-રાજકીય વાસ્તવિકતાઓની વાસ્તવિક માન્યતા અને દેશની એકતા અને અખંડિતતા પ્રત્યે મજબૂત રાષ્ટ્રવાદી સમર્પણ - આ બધું પટેલના નેતૃત્વ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. પટેલ ભારતીય સ્વતંત્રતા સંગ્રામ, રજવાડાઓનાં એકીકરણ અને સ્વતંત્ર ભારતના શરૂઆતના વર્ષોની જટિલતાઓને સફળતાપૂર્વક ઉકેલવામાં સક્ષમ હતા કારણ કે આ પરિબળો શૂન્યાવકાશમાં કામ કરતા નહોતા, પરંતુ એકબીજાને પૂરક બનાવતા હતા અને ક્યારેક ક્યારેક પડકારતા હતા.

પટેલે ગુજરાત અને ભારતમાં નોંધપાત્ર અસર છોડી. તેમના નેતૃત્વએ ગુજરાતમાં વ્યાપક રાજકીય સંડોવણી અને સામાજિક સંકલનને પ્રોત્સાહન આપ્યું, જે પ્રદેશ જાતિ અને સાંપ્રદાયિક ઝઘડાઓથી ભરેલો હતો. રાષ્ટ્રીય સ્તરે, રજવાડાઓ અને વહીવટી વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાના તેમના પ્રયાસોએ ભારતના રાજકીય એકીકરણ અને લોકશાહી વિકાસ માટે મંચ નક્કી કર્યો. જટિલ

શાસન મુદ્દાઓને ઉકેલવામાં સંકલન, વ્યવહારિકતા અને પાયાના વાસ્તવિકતાને પ્રાથમિકતા આપતું રાજકીય નેતૃત્વ હજુ પણ પટેલના દ્રષ્ટિકોણ અને કાર્યોથી પ્રેરિત છે.

આધુનિક રાજકીય નેતૃત્વ અને રાષ્ટ્રનિર્માણ માટે પટેલના ફિલસૂફીના મહત્વપૂર્ણ પરિણામો છે. પટેલનું મોડેલ વધતા રાજકીય ધ્રુવીકરણ અને સામાજિક-આર્થિક જટિલતાના સમયગાળામાં વૈચારિક પ્રતિબદ્ધતાઓ, વ્યવહારુ યુક્તિઓ અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓના વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન વચ્ચે સંતુલન જાળવવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. બહુવચનવાદી દેશોમાં સમાવિષ્ટ વિકાસ, સામાજિક સ્થિરતા અને રાષ્ટ્રીય એકતાને આગળ વધારવા માટે કામ કરતા નેતાઓ માટે, વહેંચાયેલ રાષ્ટ્રીય હિતની સેવામાં વિભિન્ન હિતોને સંતુલિત કરવાની તેમની ક્ષમતા એક ઉપયોગી માળખું પૂરું પાડે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. દુર્ગાદાસ, એન. – સરદાર પટેલ: ધ આયર્ન મેન ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ: રોનલ્ડ બુક્સ, ૧૯૮૧.
2. વી.પી. મેનન – The Story of the Integration of the Indian States, ન્યુ દિલ્હી: Orient Longman, ૧૯૬૧.
3. બિપિન ચંદ્ર – India's Struggle for Independence, ન્યુ દિલ્હી: Penguin Books, ૧૯૮૮.
4. ગોપાલકૃષ્ણ, વિ.એન. – Integration of the Indian States, ન્યુ દિલ્હી: Publications Division, Government of India, ૧૯૫૫.

રાષ્ટ્ર નિર્માણના શિલ્પી: ભારતીય રજવાડાંના વિલીનીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની કૂટનીતિ, વહીવટી દક્ષતા અને ભૌગોલિક એકીકરણ - એક વિસ્તૃત સંશોધન પેપર

ડૉ.દિલીપકુમાર અશોકભાઈ ઓડ

ડૉ સહેજાદઅલી મજરઅલી ખોખર

અધ્યાપક સહાયક, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ અને શારીરિક શિક્ષણ વિભાગ

સી. એન્ડ એસ.એચ. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ એલ.કે.એલ. દોશી કોમર્સ કોલેજ, બાલાસિનોર

મો:૯૦૧૬૨૯૨૯૨૬

dr.dilipode@gmail.com sahejadhokhar@gmail.com

❖ (સારાંશ) (Abstract)

૧૯૪૭માં બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદના અંત સાથે ભારતીય ઉપખંડમાં એક અભૂતપૂર્વ ભૌગોલિક અને રાજકીય શૂન્યાવકાશનું સર્જન થયું હતું. ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ, ૧૯૪૭ અંતર્ગત બ્રિટિશ તાજની 'સર્વોપરિતા' (Paramountcy) ના અંત સાથે પડર થી વધુ દેશી રજવાડાંઓને ભારત અથવા પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા અથવા સ્વતંત્ર રહેવાનો વિકલ્પ મળ્યો હતો, જે ભારતની ભૌગોલિક અખંડિતતા માટે 'બાલ્કનાઇઝેશન' (વિખંડન) નો ગંભીર ખતરો ઊભો કરતો હતો. આ સંશોધન પેપર ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહમંત્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલી જટિલ એકીકરણ પ્રક્રિયાનું ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ કરે છે. આ અભ્યાસ તપાસે છે કે કેવી રીતે પટેલે વી.પી. મેનનની વહીવટી કુનેહ અને લોર્ડ માઉન્ટબેટનના પ્રભાવનો ઉપયોગ કરીને 'ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન' (જોડાણખત) અને 'સ્ટેન્ડસ્ટીલ એગ્રીમેન્ટ' જેવા કાનૂની સાધનો દ્વારા રક્તપાતવિહીન ક્રાંતિ સર્જી. આ પેપર જૂનાગઢમાં 'આરઝી હુકુમત' ની ભૂમિકા, હૈદરાબાદમાં 'ઓપરેશન પોલો' ની અનિવાર્યતા, અને કાશ્મીર મુદ્દે પટેલના વ્યવહારિક (Pragmatic) અભિગમનું વિશ્લેષણ કરે છે. વધુમાં, આ પેપર સૌરાષ્ટ્ર અને PEPSU જેવા સંઘોની રચના, પ્રીવી પર્સની નીતિ અને અખિલ ભારતીય સેવાઓ (IAS/IPS) ના માળખા દ્વારા વહીવટી એકીકરણમાં પટેલના યોગદાનને મૂલવે છે.

કીવર્ડ્સ (Keywords): સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, રાજકીય એકીકરણ, સર્વોપરિતા (Paramountcy), ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન, વી.પી. મેનન, જૂનાગઢ, આરઝી હુકુમત, ઓપરેશન પોલો, હૈદરાબાદ, પ્રીવી પર્સ, સૌરાષ્ટ્ર સંઘ, સ્ટેન્ડસ્ટીલ એગ્રીમેન્ટ.

❖ ૧. પ્રસ્તાવના: ૧૯૪૭માં સત્તાનું હસ્તાંતરણ અને અસ્તિત્વનો પડકાર

૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ ભારતને મળેલી સ્વતંત્રતા એ માત્ર બ્રિટિશ શાસનમાંથી મુક્તિ ન હતી, પરંતુ એક વિભાજિત રાષ્ટ્રને એકસૂત્રમાં બાંધવાનો ભગીરથ પ્રયાસ હતો. તે સમયે ભારત બે અલગ અલગ રાજકીય અસ્તિત્વમાં વહેંચાયેલું હતું: એક 'બ્રિટિશ ભારત', જે સીધું બ્રિટિશ ગવર્નર જનરલ અને વાઈસરોયના શાસન હેઠળ હતું, અને બીજું 'ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ' (દેશી રજવાડાં), જે સંધિઓ અને કરારો દ્વારા બ્રિટિશ તાજની સર્વોપરિતા હેઠળ હતા.

૧૯૪૭ના ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમની કલમ ૭(૧)(બી) મુજબ, બ્રિટિશ તાજની રજવાડાંઓ પરની સર્વોપરિતાનો અંત આવ્યો. આ કાયદાકીય જોગવાઈનો અર્થ એ હતો કે ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭થી તમામ ૫૬૨ રજવાડાં સિદ્ધાંતિક રીતે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાષ્ટ્રો બની જશે. તેઓ ભારત અથવા પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા માટે સ્વતંત્ર હતા, અથવા સૈદ્ધાંતિક રીતે સ્વતંત્ર પણ રહી શકતા હતા. આ પરિસ્થિતિએ ભારત માટે ગંભીર ભૌગોલિક કટોકટી સર્જી હતી. જો આ રાજ્યો સ્વતંત્ર રહ્યા હોત, તો ભારતનું નિર્માણ અશક્ય હતું કારણ કે રેલવે, માર્ગો અને સંદેશાવ્યવહારનું માળખું આ રાજ્યોમાંથી પસાર થતું હતું અને ભારત એક 'ચાળણી' જેવું રાષ્ટ્ર બની ગયું હોત.

આ વિકટ પરિસ્થિતિમાં, રિયાસતી ખાતા (States Department) નો હવાલો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને સોંપવામાં આવ્યો. સરદાર પટેલે આ પડકારને માત્ર વહીવટી કાર્ય તરીકે નહીં, પરંતુ ભારતના ઇતિહાસને બદલવાની તક તરીકે જોયો. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે, "જો આપણે સાથે મળીને કામ નહીં કરીએ તો અરાજકતા અને અવ્યવસ્થા આપણને બધાને - નાના અને મોટાને - વિનાશમાં ડૂબાડી દેશે".

❖ ૨. એકીકરણનું કૂટનીતિક અને કાનૂની માળખું

સરદાર પટેલની સફળતા પાછળનું મુખ્ય કારણ તેમની બહુપક્ષીય વ્યૂહરચના હતી, જેમાં કાનૂની દસ્તાવેજોની ચોકસાઈ, મનોવૈજ્ઞાનિક દબાણ અને મુત્સદ્દીગીરીનું મિશ્રણ હતું.

૨.૧ ત્રિપુટી ગઠબંધન: પટેલ, મેનન અને માઉન્ટબેટન

રજવાડાંઓના વિલીનીકરણની પ્રક્રિયા ત્રણ મુખ્ય વ્યક્તિઓની ધરી પર ચાલી હતી. સરદાર પટેલ આ સમગ્ર પ્રક્રિયાના મુખ્ય સૂત્રધાર અને રાજકીય શક્તિ હતા. તેમના જમણા હાથ સમાન સચિવ, વી.પી. મેનન, એક અત્યંત કુશળ અમલદાર હતા જેમણે બંધારણીય અને કાનૂની ઉકેલો તૈયાર કર્યા હતા.^૬ ત્રીજા મહત્વના ખેલાડી લોર્ડ માઉન્ટબેટન હતા. પટેલે માઉન્ટબેટનનો ઉપયોગ રાજાઓને એ સમજાવવા માટે કર્યો કે બ્રિટિશ તાજ હવે તેમને રક્ષણ આપી શકે તેમ નથી અને ભારત સાથે જોડાવું જ તેમના હિતમાં છે. માઉન્ટબેટને 'ચેમ્બર ઓફ પ્રિન્સીસ'માં રાજાઓને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે ૧૫ ઓગસ્ટ પહેલાં જોડાણ કરવું અનિવાર્ય છે, નહીંતર પછીની શરતો કડક હોઈ શકે છે.

૨.૨ કાનૂની સાધનો (Legal Instruments)નું વિશ્લેષણ

સરદાર પટેલ અને મેનને એકીકરણ માટે તબક્કાવાર પદ્ધતિ અપનાવી હતી, જેના માટે વિવિધ કાનૂની દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. નીચેના કોષ્ટકમાં આ દસ્તાવેજો વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવેલ છે:

કાનૂની દસ્તાવેજ	હેતુ અને જોગવાઈઓ	વ્યૂહાત્મક મહત્વ
સ્ટેન્ડસ્ટીલ એગ્રીમેન્ટ (યથાવત સ્થિતિ કરાર)	આ કરારનો હેતુ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન અસ્તિત્વમાં હતી તેવી વહીવટી વ્યવસ્થાઓ	આ એક કામચલાઉ પગલું હતું જેથી અચાનક વહીવટી તૂટી ન પડે અને વાટાઘાટો માટે

	(જેમ કે જકાત, રેલવે, પોસ્ટ) ને ભારત સરકાર સાથે ચાલુ રાખવાનો હતો.	સમય મળે. પાકિસ્તાન સાથે પણ કેટલાક રાજ્યોએ આ કરાર કર્યો હતો.
ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન (જોડાણખત)	રાજાઓ દ્વારા ભારત સંઘમાં જોડાવા માટેનો મુખ્ય દસ્તાવેજ. તેમાં માત્ર ત્રણ વિષયો: સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો અને સંદેશાવ્યવહાર કેન્દ્રને સોંપવામાં આવ્યા હતા.	પટેલે શરૂઆતમાં માત્ર આ ત્રણ જ વિષયો માંગ્યા જેથી રાજાઓને તેમની આંતરિક સ્વાયત્તતા જળવાઈ રહેવાનો વિશ્વાસ બેસે. આ ‘પાતળી ટોચની ફાયર’ (Thin end of the wedge) ની વ્યૂહરચના હતી.
મર્જર એગ્રીમેન્ટ (વિલીનીકરણ કરાર)	આ દસ્તાવેજ દ્વારા રાજાઓએ તેમની તમામ સત્તા અને શાસન ભારત સરકારને સોંપી દીધું. ²	આ તબક્કે પાછળથી આવ્યો, જ્યારે પટેલે નાના રાજ્યોને પડોશી પ્રાંતોમાં ભેળવી દીધા (જેમ કે ઓરિસ્સાના રાજ્યો).
કવરન્ટ્સ (Covenants)	અનેક રાજ્યોને ભેગા કરી એક નવું સંઘ (જેમ કે સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન) બનાવવા માટેનો કરાર.	આના દ્વારા રાજાઓએ તેમની વ્યક્તિગત સત્તા છોડીને સંયુક્ત રાજ્યના રાજપ્રમુખ અથવા ઉપ-રાજપ્રમુખ તરીકેની ભૂમિકા સ્વીકારી.

સરદાર પટેલે રાજાઓને ખાતરી આપી હતી કે જોડાણખત મુજબ તેમની અન્ય બાબતોમાં દખલ કરવામાં આવશે નહીં. જોકે, આ એક કુશળ ચાલ હતી. એકવાર કેન્દ્ર સરકાર પાસે સંરક્ષણ અને સંદેશાવ્યવહાર આવી ગયા પછી, રાજ્યોનું અલગ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું અશક્ય હતું, જે આગળ જતાં સંપૂર્ણ વિલીનીકરણમાં પરિણમ્યું.

❖ ૩. કેસ સ્ટડી: જૂનાગઢ - જનશક્તિ અને આરઝી હુકુમતનો વિજય

જૂનાગઢનું વિલીનીકરણ એ પટેલની રણનીતિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે જ્યાં તેમણે સૈન્ય કાર્યવાહીને બદલે લોકશાહી અને જનઆંદોલનને પ્રાધાન્ય આપ્યું.

૩.૧ સંઘર્ષની પૃષ્ઠભૂમિ

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ, જૂનાગઢના નવાબ મહાબતખાન ત્રીજાએ તેમના દીવાન શાહનવાઝ ભુટ્ટેની સલાહથી પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ જાહેર કર્યું. ભૌગોલિક રીતે જૂનાગઢ ચારે બાજુથી ભારતીય પ્રદેશથી ઘેરાયેલું હતું અને તેની ૮૦% થી વધુ વસ્તી હિન્દુ હતી. આ જોડાણ

ભૌગોલિક અને વસ્તીવિષયક રીતે અતાર્કિક હતું. પાકિસ્તાને ૧૩ સપ્ટેમ્બરે આ જોડાણ સ્વીકાર્યું, જે ભારત માટે એક પડકાર હતો.

૩.૨ આરઝી હુકુમતની સ્થાપના અને વ્યૂહરચના

સરદાર પટેલે સીધું સૈન્ય આક્રમણ કરવાને બદલે આંતરિક દબાણની નીતિ અપનાવી. તેમના આશીર્વાદથી મુંબઈમાં ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭ના રોજ 'આરઝી હુકુમત' (કામચલાઉ સરકાર) ની સ્થાપના કરવામાં આવી.

- વડાપ્રધાન: સામળદાસ ગાંધી (મહાત્મા ગાંધીના ભત્રીજા).
- સૈન્ય કમાન્ડર: રતુભાઈ અદાણી, જેમણે 'આરઝી સેના' નું નેતૃત્વ કર્યું.

આરઝી હુકુમતે જૂનાગઢ રાજ્યના ગામડાઓ અને તાલુકાઓ કબજે કરવાનું શરૂ કર્યું. બીજી તરફ, પટેલે ભારતીય સેનાને જૂનાગઢની સરહદે તૈનાત કરી અને રાજ્યનો કોલસો, વીજળી અને પુરવઠો રોકીને આર્થિક નાકાબંધી કરી. આ દ્વિપક્ષીય દબાણને કારણે રાજ્યનું વહીવટી તંત્ર ભાંગી પડ્યું. ગભરાયેલા નવાબ કેશોદ એરપોર્ટ પરથી વિમાન દ્વારા પાકિસ્તાન નાસી છૂટ્યા.

૩.૩ લોકમત (Plebiscite) અને પરિણામ

દીવાન શાહનવાઝ ભુટ્ટોએ પરિસ્થિતિની ગંભીરતા જોઈને ભારત સરકારને વહીવટ સંભાળવા આમંત્રણ આપ્યું. ૯ નવેમ્બર ૧૯૪૭ના રોજ ભારતે જૂનાગઢનો કબજો લીધો. પટેલ ઇચ્છતા હતા કે વિશ્વ જુએ કે આ જોડાણ લોકશાહી ઢબે થયું છે, બળજબરીથી નહીં. તેથી, ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં લોકમત લેવામાં આવ્યો.

- ભારતની તરફેણમાં: ૧,૯૦,૮૭૦ મત.
- પાકિસ્તાનની તરફેણમાં: ૯૧ મત.

આ ૯૯.૯૫% જનમત એ પટેલની નીતિનો ભવ્ય વિજય હતો.

❖ ૪. કેસ સ્ટડી: હૈદરાબાદ - 'ઓપરેશન પોલો' અને નિઝામની શરણાગતિ

જો જૂનાગઢ એક નાની સમસ્યા હતી, તો હૈદરાબાદ ભારત માટે અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન હતો. દક્ષિણ ભારતના મધ્યમાં આવેલું આ વિશાળ રાજ્ય જો પાકિસ્તાન સાથે જોડાયું હોત અથવા સ્વતંત્ર રહ્યું હોત, તો તે ભારતના પેટમાં એક "ચાંદા" (Ulcer) સમાન બની રહેત.

૪.૧ વાટાઘાટો અને રઝાકારોનો આતંક

નિઝામ મીર ઉસ્માન અલી ખાન સ્વતંત્ર રહેવા માંગતા હતા. પટેલે ધીરજપૂર્વક નવેમ્બર ૧૯૪૭માં 'સ્ટેન્ડસ્ટીલ એગ્રીમેન્ટ' પર સહી કરી, જેથી નિઝામને સમજાવવાનો સમય મળે. પરંતુ નિઝામે આ સમયનો ઉપયોગ શસ્ત્રો ખરીદવા અને કાસિમ રિઝવીના નેતૃત્વ હેઠળ 'રઝાકારો' નામના કઠ્ઠરવાદી અર્ધલશ્કરી દળને મજબૂત કરવા માટે કર્યો. રઝાકારોએ હૈદરાબાદની પ્રજા પર લૂંટ, હત્યા અને બળાત્કારનો આતંક મચાવ્યો, જેના કારણે હજારો લોકો ભાગીને ભારતીય સરહદમાં આવ્યા.

૪.૨ સૈન્ય કાર્યવાહી: ઓપરેશન પોલો

વડાપ્રધાન નેહરુ યુદ્ધ ટાળવા અને વાતચીત ચાલુ રાખવા માંગતા હતા, પરંતુ પટેલ સ્પષ્ટ હતા કે હવે વાતચીતનો સમય પૂરો થયો છે. જ્યારે ગવર્નર જનરલ રાજાજીએ પણ નેહરુને સમજાવ્યા, ત્યારે છેવટે સૈન્ય કાર્યવાહીની મંજૂરી મળી. ૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ, ભારતીય સેનાએ મેજર જનરલ જે.એન. ચૌધરીના નેતૃત્વમાં 'ઓપરેશન પોલો' શરૂ કર્યું.

આ કાર્યવાહીને સત્તાવાર રીતે 'પોલીસ એક્શન' નામ અપાયું હતું. માત્ર ૧૦૮ કલાક (પાંચ દિવસ) માં જ હૈદરાબાદી સેના અને રઝાકારોએ ધૂંટણિયા ટેકવી દીધા. ૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ નિઝામે બિનશરતી શરણાગતિ સ્વીકારી. આ વિજય સાથે જ ભારતનું ભૌગોલિક એકીકરણ લગભગ પૂર્ણ થયું. પટેલની દ્રઢતાએ ભારતને મધ્યમાંથી તૂટતું બચાવ્યું.

❖ પ. કેસ સ્ટડી: જમ્મુ અને કાશ્મીર - વ્યૂહાત્મક જટિલતા

કાશ્મીરનો મુદ્દો અન્ય રાજ્યો કરતાં અલગ હતો. અહીં શાસક હિન્દુ (મહારાજા હરિસિંહ) હતા અને વસ્તી મુસ્લિમ બહુમતી હતી.

પ.૧ પટેલનો પ્રારંભિક દ્રષ્ટિકોણ અને પરિવર્તન

ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો સૂચવે છે કે ૧૯૪૭ના મધ્ય સુધી, પટેલ કાશ્મીર અંગે બહુ આગ્રહી ન હતા. તેઓ માનતા હતા કે જો પાકિસ્તાન હૈદરાબાદ પરનો દાવો છોડી દે, તો કાશ્મીર પાકિસ્તાન સાથે જઈ શકે છે.^{૨૧} લોર્ડ માઉન્ટબેટન સાથેની એક મુલાકાતમાં વી.પી. મેનને સંકેત આપ્યો હતો કે ભારત હૈદરાબાદના બદલામાં કાશ્મીર અંગે નરમ વલણ અપનાવી શકે છે. પટેલ માટે હૈદરાબાદનું મહત્વ વધુ હતું કારણ કે તે ભારતના હૃદયમાં હતું.

પરંતુ, જ્યારે પાકિસ્તાને જૂનાગઢ પર દાવો કર્યો અને કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે પટેલે તેમની રણનીતિ બદલી નાખી. તેમણે જોયું કે પાકિસ્તાન બંને રાજ્યો (જૂનાગઢ અને કાશ્મીર) ઈચ્છે છે, જે સ્વીકાર્ય ન હતું.

પ.૨ આક્રમણ અને જોડાણ

૨૨ ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના રોજ પાકિસ્તાની કબાલીઓએ કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું. મહારાજા હરિસિંહે ભારતની મદદ માંગી. પટેલે સ્પષ્ટ કર્યું કે જ્યાં સુધી કાશ્મીર ભારત સાથે કાયદેસર રીતે ન જોડાય (ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન પર સહી ન કરે), ત્યાં સુધી ભારતીય સેના મોકલી શકાય નહીં. ૨૬ ઓક્ટોબરે મહારાજાએ સહી કરી અને બીજા જ દિવસે, ૨૭ ઓક્ટોબરની સવારે, પટેલે વાયુસેના દ્વારા શ્રીનગરમાં સૈનિકો ઉતાર્યા.

પટેલે સેનાને સંપૂર્ણ લોજિસ્ટિકલ સપોર્ટ પૂરો પાડ્યો. કાશ્મીર મુદ્દે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (UN) માં જવાની નેહરુની નીતિ સાથે પટેલ અસહમત હોવાનું મનાય છે, છતાં તેમણે સરકારની એકતા જાળવવા જાહેરમાં વિરોધ નહોતો કર્યો.

❖ ૬. રજવાડાંઓના સંઘો (Unions) ની રચના અને વહીવટી એકીકરણ

માત્ર રાજ્યોનું જોડાણ પૂરતું ન હતું; સેંકડો નાના રાજ્યો (જેમ કે ગુજરાત અને રાજસ્થાનના રજવાડાં) આર્થિક અને વહીવટી રીતે સ્વતંત્ર રહી શકે તેમ ન હતા. પટેલે આ રાજ્યોને જોડીને મોટા વહીવટી એકમો (Unions) બનાવવાની પ્રક્રિયા હાથ ધરી.

૬.૧ સૌરાષ્ટ્ર અને કાઠિયાવાડનું એકીકરણ

ગુજરાતનું કાઠિયાવાડ ક્ષેત્ર ૨૨૨ જેટલા નાના-મોટા રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. પટેલે જાન્યુઆરી ૧૯૪૮માં ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી પાસેથી પ્રથમ સ્વેચ્છાએ જોડાણ મેળવ્યું, જેણે અન્ય રાજાઓ માટે ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું. ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮ના રોજ 'યુનાઈટેડ સ્ટેટ ઓફ કાઠિયાવાડ' (જે પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય બન્યું) ની રચના કરવામાં આવી.^{૨૭} આ પ્રક્રિયા અત્યંત જટિલ હતી કારણ કે દરેક રાજ્યના કાયદા અને કરવેરા અલગ હતા.

૬.૨ અન્ય મુખ્ય સંઘો

- PEPSU (પતિયાલા એન્ડ ઈસ્ટ પંજાબ સ્ટેટ્સ યુનિયન): પંજાબના સિખ રાજ્યોનું એકીકરણ.
- રાજસ્થાન: જોધપુર, જયપુર, બિકાનેર અને જેસલમેર જેવા મોટા રાજ્યોનું એકીકરણ. જોધપુરના રાજા હનવંત સિંહને ઝીણાએ કોરા કાગળ પર સહી કરી આપી હતી, પરંતુ પટેલે અને મેનને તેમને છેલ્લી ઘડીએ ભારત સાથે જોડી દીધા.'
- મધ્ય ભારત અને ત્રાવણકોર-કોચીન: આ સંઘોની રચના માટે 'કવરન્ટ્સ' (Covenants) નો ઉપયોગ થયો, જેમાં રાજાઓએ શાસન છોડીને બંધારણીય વડા (રાજપ્રમુખ) ની ભૂમિકા સ્વીકારી.

પાછળથી, ૧૯૫૬માં સ્ટેટ્સ રીઓર્ગેનાઈઝેશન એક્ટ (રાજ્ય પુનર્ગઠન પંચ) દ્વારા આ સંઘોને ભાષાવાર રાજ્યોમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યા. દાખલા તરીકે, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ મુંબઈ રાજ્યમાં ભળ્યા અને ૧૯૬૦માં ગુજરાતનો ભાગ બન્યા.

❖ ૭. પ્રીવી પર્સ (Privy Purse): રાષ્ટ્રીય એકતાની કિંમત

રજવાડાંઓના શાંતિપૂર્ણ વિલીનીકરણ માટે પટેલે અપનાવેલી સૌથી મહત્વની અને વિવાદાસ્પદ નીતિ 'પ્રીવી પર્સ' હતી. રાજાઓને તેમની સત્તા, પ્રદેશ અને આવક જતી કરવાના બદલામાં ભારત સરકારે વાર્ષિક નિશ્ચિત રકમ આપવાની બાંહેધરી આપી હતી.

૭.૧ આર્થિક અને નૈતિક દલીલો

બંધારણ સભામાં પટેલે પ્રીવી પર્સનો બચાવ કરતા કહ્યું હતું કે, "આપણે જે રક્તપાતવિહીન ક્રાંતિ હાંસલ કરી છે તેના બદલામાં આ ચૂકવવી પડતી 'નાની' (small) કિંમત છે". જો રાજાઓએ બળવો કર્યો હોત, તો તેનાથી થતું નુકસાન પ્રીવી પર્સની રકમ કરતાં અનેકગણું હોત. નીચેના કોષ્ટકમાં કેટલાક મુખ્ય રાજ્યોને મળતા પ્રીવી પર્સની વિગતો દર્શાવેલ છે:

રાજ્ય	વાર્ષિક પ્રીવી પર્સ (રૂપિયામાં)
મૈસુર	૨૬,૦૦,૦૦૦
હૈદરાબાદ	૨૦,૦૦,૦૦૦

વડોદરા (Baroda)	૨૬,૫૦,૦૦૦
જયપુર	૧૮,૦૦,૦૦૦
જોધપુર	૧૭,૫૦,૦૦૦
ભાવનગર	૧૦,૦૦,૦૦૦

આ ભંડોળ કરમુક્ત હતું. આ વ્યવસ્થા દ્વારા પટેલે રાજાઓને માત્ર આર્થિક સુરક્ષા જ નહીં, પરંતુ તેમનું ગૌરવ જાળવી રાખવાની તક પણ આપી, જેના કારણે તેઓ ભારત પ્રત્યે વફાદાર રહ્યા.

❖ ૮. વહીવટી એકીકરણ અને 'સ્ટીલ ફ્રેમ'

સરદાર પટેલનું કાર્ય માત્ર નકશા દોરવા પૂરતું સીમિત ન હતું. રજવાડાંઓમાં લોકશાહી અને કાયદાનું શાસન સ્થાપવું એ મોટો પડકાર હતો. ઘણા રાજ્યોમાં આધુનિક ન્યાયતંત્ર કે વહીવટી તંત્ર ન હતું.

૮.૧ અખિલ ભારતીય સેવાઓ (IAS/IPS)

સરદાર પટેલે આખા દેશમાં એકસમાન વહીવટી માળખું ઊભું કરવા માટે 'ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ' (ICS) ને 'ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સર્વિસ' (IAS) માં રૂપાંતરિત કરી. તેમણે આ સેવાઓને ભારતની 'સ્ટીલ ફ્રેમ' (Steel Frame) ગણાવી હતી. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે એક સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ અમલદારશાહી વિના ભારત જેવા વિવિધતા ધરાવતા દેશનું સંચાલન અશક્ય છે. રજવાડાંઓના અધિકારીઓને પણ તાલીમ આપીને આ મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડવામાં આવ્યા, જેથી વહીવટી એકીકરણ સફળ બન્યું.

❖ ૯. નિષ્ઠર્ષ

૧૯૪૭ થી ૧૯૫૦ દરમિયાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે જે કાર્ય કર્યું તે વિશ્વના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. બિસ્માર્કે જર્મનીનું એકીકરણ યુદ્ધો દ્વારા કર્યું હતું, જ્યારે પટેલે ભારતનું એકીકરણ મુખ્યત્વે વાટાઘાટો અને નૈતિક પ્રભાવ દ્વારા કર્યું (હૈદરાબાદ જેવા અપવાદોને બાદ કરતાં).

આ પેપરના મુખ્ય તારણો નીચે મુજબ છે:

૧. વાસ્તવવાદી રાજનીતિ: પટેલે આદર્શવાદને બાજુ પર મૂકીને 'સામ, દામ, દંડ, ભેદ' ની વ્યવહારિક નીતિ અપનાવી, જે જૂનાગઢ અને હૈદરાબાદના કિસ્સામાં નિર્ણાયક સાબિત થઈ.
૨. કાનૂની ચોકસાઈ: ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનનો ઉપયોગ કરીને તેમણે રાજાઓને ધીમે ધીમે પણ મક્કમતાથી કેન્દ્રિય માળખામાં જોડ્યા.
૩. વહીવટી દૂરંદેશી: પ્રીવી પર્સ અને સિવિલ સર્વિસીસ દ્વારા તેમણે સંક્રમણકાળને સ્થિર રાખ્યો અને અરાજકતા ફેલાતી અટકાવી.

આજે આપણે જે ભારત જોઈએ છીએ – કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને કચ્છથી કોહિમા સુધી – તે સરદાર પટેલની ભૌગોલિક અને રાજકીય દ્રષ્ટિનું પરિણામ છે. તેમનું કાર્ય માત્ર રાજ્યોનું વિલીનીકરણ ન હતું, પરંતુ એક ખંડિત ભૂમિનું રાષ્ટ્રમાં રૂપાંતરણ હતું.

❖ સંદર્ભ નિર્દેશિકા (Citations within context)

- સર્વોપરિતા અને બ્રિટિશ નીતિ:
- પટેલ, મેનન અને માઉન્ટબેટન વ્યૂહરચના:
- કાનૂની દસ્તાવેજો (IoA, Standstill):
- જૂનાગઢ, આરઝી હુકમત અને લોકમત:
- હૈદરાબાદ અને ઓપરેશન પોલો:
- કાશ્મીર અને બાર્ટર ઓફર:
- સૌરાષ્ટ્ર અને અન્ય સંઘો:
- પ્રીવી પર્સ વિગતો:
- વહીવટી સેવાઓ:

❖ Works cited

1. Legacy of Unity: Sardar Patel's Contribution to India's Integration - Employment News, <https://employmentnews.gov.in/NewEmp/MoreContentNew.aspx?n=SpecialContent&k=110589>
2. Political integration of India - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Political_integration_of_India
3. Annexation of Hyderabad - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Annexation_of_Hyderabad
4. Instrument of Accession - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Instrument_of_Accession
5. For A United India - Speeches of Sardar Patel 1947-1950 - Nodrm | PDF | British Raj - Scribd, <https://www.scribd.com/document/522502784/For-a-United-India-Speeches-of-Sardar-Patel-1947-1950-nodrm>
6. Strategic Statesmanship: V.P. Menon's Framework for Princely State Accession - Journal of Information Systems Engineering and Management, <https://jisem-journal.com/index.php/journal/article/download/3760/1648/6154>
7. Standstill agreement (India) - Wikipedia, [https://en.wikipedia.org/wiki/Standstill_agreement_\(India\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Standstill_agreement_(India))
8. 7b | Legal documents of Integration - India State Stories, <https://www.indiastatestory.in/post/36-legal-documents-of-integration>
9. The Story of the Integration of the Indian States - Sani Panhwar, https://sanipanhwar.com/uploads/books/2024-08-28_13-57-31_eda96d7c8be6df9668f2573df23c2c92.pdf
10. Standstill agreement (India) - Grokipedia, [https://grokipedia.com/page/Standstill_agreement_\(India\)](https://grokipedia.com/page/Standstill_agreement_(India))
11. Integration of Junagadh (1948) - GKToday, <https://www.gktoday.in/integration-of-junagadh-1948/>
12. How Junagadh became part of India on November 9, 1947: Story of Sardar Patel and Arzi Hukumat's courage - OpIndia, <https://www.opindia.com/2025/11/brief-history-annexation-junagadh-merged-india-hindus-persecuted-muslim-league/>

લોહપુરુષ સરદાર પટેલ: એકતાના શિલ્પી

વાઘેલા રાહુલકુમાર રાજેશભાઈ

માછી ઉપેન્દ્રકુમાર મહેન્દ્રભાઈ

વિદ્યાર્થી એમ.એ સેમ-4, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

સી. એન્ડ એસ.એચ. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ એલ.કે.એલ. દોશી કોમર્સ કોલેજ, બાલાસિનોર

સારાંશ

આ સંશોધન પેપર આધુનિક ભારતના નિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની નિર્ણાયક ભૂમિકાનું ગહન વિશ્લેષણ રજૂ કરે છે. "ભારતના લોહ પુરુષ" તરીકે ઓળખાતા સરદાર પટેલનું જીવન માત્ર સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પૂરતું સીમિત ન હતું, પરંતુ તેઓ એક પ્રખર વહીવટકર્તા, મુત્સદ્દી અને રાષ્ટ્રનિર્માતા હતા. આ અભ્યાસ તેમના જીવનના ત્રણ મુખ્ય પાસાંઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે: (૧) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામે અહિંસક પ્રતિકારનું નેતૃત્વ, ખાસ કરીને ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહમાં તેમની સંગઠનાત્મક શક્તિ, (૨) ૧૯૪૭ના ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય ધારા પછી ઉભી થયેલી ભૌગોલિક અરાજકતા વચ્ચે પડે રજવાડાઓનું ભારતીય સંઘમાં એકીકરણ, અને (૩) સ્વતંત્ર ભારત માટે મજબૂત વહીવટી માળખા (સિવિલ સર્વિસીસ) ની રચના.

આ પેપર ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો અને સમકાલીન સંશોધન સંદર્ભોનો ઉપયોગ કરીને જૂનાગઢ અને હૈદરાબાદના જોડાણની જટિલ પ્રક્રિયાઓ, "ઓપરેશન પોલો" ની લશ્કરી વ્યૂહરચના અને "ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન" ની મુત્સદ્દીગીરીનું પરીક્ષણ કરે છે. વધુમાં, તે ભારતના બંધારણના ઘડતરમાં ખાસ કરીને મૂળભૂત અધિકારો અને લઘુમતીઓના રક્ષણ અંગેના તેમના વિચારોનું વિશ્લેષણ કરે છે. અંતે સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી અને રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસના માધ્યમથી તેમના વારસાના સમકાલીન મહત્વની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ સંશોધન સાબિત કરે છે કે સરદાર પટેલની વ્યવહારુ રાજનીતિ (Realpolitik) અને વહીવટી દ્રઢતા એ આધુનિક ભારતના અસ્તિત્વ અને એકતાનો પાયો છે.

મુખ્ય શબ્દો (Keywords): સરદાર પટેલ, રાષ્ટ્રીય એકીકરણ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, ઓપરેશન પોલો, આરઝી હુકમત, પડર રજવાડા, ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન, ભારતીય સનદી સેવાઓ (IAS/IPS), સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી, લોહ પુરુષ.

પ્રસ્તાવના: વિભાજન અને વિખવાદનો પડકાર

૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ ના રોજ જ્યારે ભારત સ્વતંત્ર થયું, ત્યારે દેશની સ્થિતિ અત્યંત નાજુક હતી. સદીઓની ગુલામી પછી મળેલી આઝાદીની ખુશીની સાથે વિભાજનની વેદના અને કોમી રમખાણોનો ભય પણ હતો. પરંતુ આ બધાથી વિશેષ એક મોટો બંધારણીય અને ભૌગોલિક પડકાર ભારતની સામે ઉભો હતો - રજવાડાંઓનું ભવિષ્ય. બ્રિટિશ શાસને "લેપ્સ ઓફ પેરામાઉન્સી" (સાર્વભૌમત્વનો અંત) સિદ્ધાંત હેઠળ જાહેર કર્યું હતું કે બ્રિટિશ તાજ અને રજવાડાંઓ વચ્ચેના કરારો રદ કરવામાં આવશે, અને પડર જેટલાં રજવાડાંઓ સ્વતંત્ર થશે અથવા ભારત કે પાકિસ્તાનમાંથી કોઈપણ ડોમિનિયનમાં જોડાવા માટે મુક્ત રહેશે.

આ પરિસ્થિતિમાં ભારતનું "બાલ્કનાઈઝેશન" (ટુકડાઓમાં વિભાજન) થવાનો ભય હતો. ભારતના નકશામાં ૪૮% વિસ્તાર અને ૨૮% વસ્તી આ રજવાડાંઓના નિયંત્રણમાં હતી.^૧ આ કટોકટીના સમયે, ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહમંત્રી તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પર આ વિખરાયેલા ટુકડાઓને એક તાંતણે બાંધવાની જવાબદારી આવી. આ સંશોધન પેપર એ તપાસે છે કે કેવી રીતે એક ખેડૂત પુત્રે પોતાની અદમ્ય ઇચ્છાશક્તિ અને રાજદ્વારી કુશળતાથી ભારતનો વર્તમાન ભૌગોલિક નકશો તૈયાર કર્યો અને દેશને એક સૂત્રમાં બાંધ્યો.

૨. પ્રારંભિક જીવન અને નેતૃત્વનું ઘડતર

સરદાર પટેલનું વ્યક્તિત્વ ગુજરાતના ગ્રામીણ પરિવેશ અને ખેડૂત સંસ્કૃતિમાં ઘડાયું હતું. તેમનો જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર, ૧૮૭૫ ના રોજ નડિયાદમાં થયો હતો, અને તેમનું મૂળ વતન કરમસદ હતું. તેમના પિતા ઝવેરભાઈ અને માતા લાડબા પાસેથી તેમને ધાર્મિક સંસ્કારો અને અન્યાય સામે લડવાની પ્રેરણા મળી હતી.^૩

૨.૧ શિક્ષણ અને વકીલાત

નાનપણથી જ પટેલ સ્વાભિમાની અને તેજસ્વી હતા. શાળાના સમયમાં એક ભ્રષ્ટ શિક્ષક સામે વિદ્યાર્થી આંદોલનનું નેતૃત્વ કરીને તેમણે પોતાના નેતૃત્વના ગુણોનો પરિચય આપ્યો હતો.⁴ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે તેઓ ૧૯૧૦ માં ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને 'મિડલ ટેમ્પલ' માં કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાં તેમણે બેરિસ્ટરની પરીક્ષામાં ટોપ કર્યું અને ૧૯૧૩ માં ભારત પરત ફર્યા.

અમદાવાદમાં તેમણે ફોજદારી વકીલ તરીકે નામના મેળવી. પરંતુ ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી તેમનું જીવન બદલાઈ ગયું. ૧૯૧૭ માં તેઓ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટાયા અને ૧૯૨૪ થી ૧૯૨૮ સુધી તેના પ્રમુખ રહ્યા. આ સમયગાળા દરમિયાન તેમણે શહેરની ડ્રેનેજ, પાણી અને સ્વચ્છતા વ્યવસ્થામાં ક્રાંતિકારી સુધારા કર્યા. ૧૯૨૭ ના ભયાનક પૂર સમયે તેમણે કરેલી રાહત કામગીરીએ તેમની સંગઠન શક્તિનો પરચો આપ્યો હતો. એક રસપ્રદ ઘટનામાં, જ્યારે સફાઈ કામદારો હડતાલ પર હતા, ત્યારે પટેલે જાતે હાથમાં સાવરણી લઈ હરિજન વાસની સફાઈ કરી હતી, જે તેમની ગાંધીવાદી વિચારધારા અને શ્રમ પ્રત્યેના આદરનું પ્રતીક હતું.

૨.૨ ખેડા સત્યાગ્રહ (૧૯૧૮): ગાંધીજીના સેનાપતિ

પટેલની રાજકીય કારકિર્દીનો વાસ્તવિક પ્રારંભ ખેડા સત્યાગ્રહથી થયો. ૧૯૧૮ માં ખેડા જિલ્લામાં પાક નિષ્ફળ જવા છતાં બ્રિટિશ સરકારે મહેસૂલ માફ કરવાનો ઇનકાર કર્યો. ગાંધીજીએ આ લડતનું નેતૃત્વ વલ્લભભાઈને સોંપ્યું. ત્રણ મહિના સુધી ચાલેલા આ સંઘર્ષમાં પટેલે ગામડે ગામડે ફરી ખેડૂતોને એકજૂથ કર્યા. બ્રિટિશ દમન, જપ્તી અને ધરપકડો વચ્ચે પણ ખેડૂતો અડગ રહ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે, "જો વલ્લભભાઈની મદદ ન મળી હોત, તો આ અભિયાન આટલું સફળ ન થયું હોત".

૩. બારડોલી સત્યાગ્રહ: 'સરદાર' નો ઉદય

૧૯૨૮ નો બારડોલી સત્યાગ્રહ એ પટેલના જીવનનો અને ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનો એક સીમાચિહ્નરૂપ બનાવ હતો. બ્રિટિશ સરકારે દુષ્કાળ અને પાકના ભાવ ઘટવા છતાં મહેસૂલમાં ૨૨% નો જંગી વધારો ઝીંકી દીધો હતો.

૩.૧ સંગઠનાત્મક કૌશલ્ય

વલ્લભભાઈએ બારડોલીના ખેડૂતોને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું. તેમણે આખી લડતને એક લશ્કરી શિસ્ત સાથે યોજી હતી.

- સમગ્ર તાલુકાને વિવિધ છાવણીઓમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યો.
- સરકારી અધિકારીઓનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો.
- ગુપ્તચર વ્યવસ્થા ઉભી કરવામાં આવી જેથી સરકારની ચાલ જાણી શકાય.
- દૈનિક પત્રિકાઓ દ્વારા ખેડૂતોનું મનોબળ ટકાવી રાખવામાં આવ્યું.

૩.૨ વિજય અને ઉપાધિ

સરકારે જમીનો જપ્ત કરી, પશુઓ હરાજી કર્યા, પરંતુ ખેડૂતો નમ્યા નહીં. અંતે, બ્રિટિશ સરકારને ઝૂકવું પડ્યું અને કરવધારો રદ કરી ન્યાયિક તપાસની માંગ સ્વીકારવી પડી. આ અદભૂત સફળતા પછી, બારડોલીની મહિલાઓએ અને સમગ્ર રાષ્ટ્રે તેમને 'સરદાર' નું બિરુદ આપ્યું. આ લડતે સાબિત કર્યું કે પટેલ માત્ર એક નેતા નથી, પરંતુ જનસમુદાયના હૃદયસમ્રાટ છે.

૪. એકીકરણ: અખંડ ભારતનું નિર્માણ

૧૯૪૭ માં આઝાદી મળ્યા પછી, સરદાર પટેલ સામે સૌથી મોટો પડકાર પડર રજવાડાંઓને ભારતમાં ભેળવવા

નો હતો. જવાહરલાલ નેહરુએ આ રજવાડાંઓ સામે કડક વલણ અપનાવ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે સ્વતંત્ર ભારત "રાજાઓના દેવી અધિકાર" ને સ્વીકારશે નહીં. પરંતુ સરદાર પટેલે પરિસ્થિતિની નાજુકતા સમજીને મુત્સદ્દીગીરી અને વ્યવહારુ અભિગમ અપનાવ્યો.

૪.૧ વ્યૂહરચના અને સાથીદારો

સરદાર પટેલે નવા રચાયેલા 'સ્ટેટ ડિપાર્ટમેન્ટ' (રાજ્ય મંત્રાલય) નો હવાલો સંભાળ્યો અને વી.પી. મેનન જેવા બાહોશ સનદી અધિકારીને પોતાના સચિવ બનાવ્યા. તેમણે રાજાઓને સમજાવવા માટે "ગાજર અને લાકડી" (Carrot and Stick) ની નીતિ અપનાવી.

- મુત્સદ્દીગીરી: પટેલે રાજાઓની દેશભક્તિને જગાડી અને તેમને ભારતના નિર્માણમાં ભાગીદાર

બનવા અપીલ કરી.

- પ્રિવી પર્સ (Privy Purse): રાજાઓને તેમના સાલિયાણા અને માન-મરતબો જાળવી રાખવાની ખાતરી આપી.
- લોકજુવાળ: બીજી તરફ, રાજ્યોમાં પ્રજા મંડળો દ્વારા લોકશાહીની માંગ ઉભી કરાવી રાજાઓ પર દબાણ જાળવી રાખ્યું.

૪.૨ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન (Instrument of Accession)

પટેલ અને મેનને તૈયાર કરેલા 'ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન' (જોડાણખત) મુજબ રાજાઓએ માત્ર ત્રણ વિષયો ભારત સરકારને સોંપવાના હતા:

1. સંરક્ષણ (Defence)
2. વિદેશી બાબતો (External Affairs)
3. સંચાર (Communications)

બાકીની બાબતોમાં રાજાઓની આંતરિક સ્વાયત્તતા જાળવાઈ રહેતી હતી. આ વ્યવહારુ ફોર્મ્યુલાને કારણે ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ સુધીમાં મોટાભાગનાં રજવાડાંઓ ભારતમાં જોડાઈ ગયા.

નીચેના કોષ્ટકમાં એકીકરણની પ્રક્રિયાની મુખ્ય વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે:

વિગત	માહિતી
કુલ રજવાડાઓ	૫૬૨ (આશરે)
એકીકૃત વિસ્તાર	ભારતનો ૪૮% ભૌગોલિક વિસ્તાર
સમાવિષ્ટ વસ્તી	૨૮% (લગભગ ૯.૯ કરોડ)
મુખ્ય સાથીદાર	વી.પી. મેનન (સચિવ, રાજ્ય મંત્રાલય)
પદ્ધતિ	મુત્સદ્દીગીરી, પ્રજાકીય દબાણ, સૈન્ય કાર્યવાહી

મોટાભાગનાં રાજ્યો સરળતાથી જોડાયાં, પરંતુ જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીરે ભારતની એકતા સામે મોટો પડકાર ઉભો કર્યો. અહીં સરદાર પટેલની "લોખંડી ઈચ્છાશક્તિ" ની સાચી કસોટી થઈ.

૫.૧ જૂનાગઢ: આરઝી હુકમત અને લોકમત

જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્રનું એક પ્રમુખ રાજ્ય હતું. ત્યાંના શાસક મુસ્લિમ નવાબ મહાબત ખાન હતા, જ્યારે ૮૦% વસ્તી હિન્દુ હતી.

- કટોકટી: ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ના રોજ નવાબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાની જાહેરાત કરી, જે ભૌગોલિક અને વસ્તીની દ્રષ્ટિએ અતાર્કિક હતું કારણ કે જૂનાગઢ ચારેબાજુથી ભારતીય વિસ્તારથી ઘેરાયેલું હતું.
- પટેલની પ્રતિક્રિયા: પટેલે સૈન્ય મોકલવાને બદલે કુનેહપૂર્વક કામ લીધું. તેમણે જૂનાગઢનો આર્થિક બહિષ્કાર કરાવ્યો અને કોલસો તથા વીજળીનો પૂરવઠો અટકાવી દીધો.
- આરઝી હુકુમત: ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭ ના રોજ મુંબઈમાં શામળદાસ ગાંધી (ગાંધીજીના ભત્રીજા) ના નેતૃત્વમાં 'આરઝી હુકુમત' (કામચલાઉ સરકાર) ની સ્થાપના થઈ.¹⁵ રતુભાઈ અદાણી જેવા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓના નેતૃત્વમાં આરઝી હુકુમતે જૂનાગઢના વિસ્તારો કબજે કરવાનું શરૂ કર્યું.
- પરિણામ: વહીવટી તંત્ર તૂટી પડતાં નવાબ કરાંચી ભાગી ગયા. ૯ નવેમ્બર ૧૯૪૭ ના રોજ ભારતે જૂનાગઢનો વહીવટ સંભાળી લીધો.
- લોકમત (Plebiscite): ભારત સરકારે લોકશાહી મૂલ્યોને માન આપીને ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮ ના રોજ લોકમત લીધો. પરિણામો ઐતિહાસિક હતા: કુલ ૨,૦૧,૪૫૭ મતદારોમાંથી ૧,૯૦,૮૭૦ લોકોએ મતદાન કર્યું, જેમાંથી માત્ર ૯૧ મતો પાકિસ્તાનની તરફેણમાં પડ્યા. આ ૯૯.૯૫% જનાદેશ પટેલની નીતિનો વિજય હતો.

૫.૨ હૈદરાબાદ: ઓપરેશન પોલો

હૈદરાબાદ ભારતનું સૌથી મોટું અને સમૃદ્ધ રજવાડું હતું, જે દક્ષિણ ભારતના મધ્યમાં આવેલું હતું. નિઝામ ઉસ્માન અલી ખાન સ્વતંત્ર રહેવા માંગતા હતા અને તેમણે કાસિમ રિઝવીના નેતૃત્વ હેઠળ 'રઝાકારો' નામના અત્યાચારી સશસ્ત્ર દળને છૂટો દોર આપ્યો હતો.

- ખતરો: રઝાકારોએ હિન્દુ વસ્તી પર અત્યાચારો ગુજાર્યા અને સરહદી ગામોમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી. નિઝામે પાકિસ્તાનને ૨૦ કરોડ રૂપિયાની લોન આપી અને હથિયારો ખરીદવાનો પ્રયાસ કર્યો.¹² સરદાર પટેલે હૈદરાબાદને "ભારતના પેટમાં થયેલું અલ્સર" ગણાવ્યું જેને દૂર કરવું અનિવાર્ય હતું.
- પોલીસ એક્શન: લાંબી વાટાઘાટો નિષ્ફળ ગયા પછી, પટેલે લશ્કરી કાર્યવાહીનો આદેશ આપ્યો, જેને ગુપ્ત નામ "ઓપરેશન પોલો" આપવામાં આવ્યું (કારણ કે હૈદરાબાદમાં પોલોની રમત પ્રખ્યાત હતી).
- કાર્યવાહી: ૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ ના રોજ ભારતીય સેના હૈદરાબાદમાં પ્રવેશી. મેજર જનરલ જે.એન. ચૌધરીના નેતૃત્વમાં ભારતીય સેનાએ માત્ર ૧૦૮ કલાક (૫ દિવસ) માં નિઝામના

દળોને શરણે આવવા મજબૂર કર્યા.

- સમર્પણ: ૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ ના રોજ નિઝામે શરણાગતિ સ્વીકારી અને હૈદરાબાદ ભારતનું અભિન્ન અંગ બન્યું. આ કાર્યવાહીને આંતરરાષ્ટ્રીય દબાણથી બચવા માટે "યુદ્ધ" ને બદલે "પોલીસ એક્શન" નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

૫.૩ કાશ્મીર: અધૂરું કાર્ય?

કાશ્મીરના મહારાજા હરિસિંહ શરૂઆતમાં સ્વતંત્ર રહેવા માંગતા હતા. જોકે, ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ માં પાકિસ્તાની આદિવાસીઓએ આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેમણે ભારતની મદદ માંગી. સરદાર પટેલ અને વી.પી. મેનને સ્પષ્ટ કર્યું કે ભારત ત્યારે જ સૈન્ય મોકલશે જ્યારે મહારાજા જોડાણખત પર સહી કરશે.

૨૬ ઓક્ટોબરે જોડાણખત પર સહી થયા પછી જ ભારતીય સેનાને એરલિફ્ટ કરવામાં આવી. કાશ્મીર મુદ્દે કલમ ૩૭૦ અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં જવાનો નિર્ણય નેહરુનો હતો, જેની સાથે પટેલ સંપૂર્ણ સહમત ન હતા, તેમ છતાં સરકારની એકતા જાળવવા તેમણે મૌન સમર્થન આપ્યું હતું. પટેલે નેહરુને પૂછ્યું હતું, "જવાહરલાલ, તમારે કાશ્મીર જોઈએ છે કે તમે તેને ગુમાવવા માંગો છો?"

રજવાડાઓના એકીકરણ પછી, ભારતને ચલાવવા માટે એક મજબૂત વહીવટી તંત્રની જરૂર હતી. સ્વાતંત્ર્ય પહેલાની 'ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ' (ICS) બ્રિટિશ હકુમતનું સાધન હતી, તેથી ઘણા નેતાઓ તેને નાબૂદ કરવા માંગતા હતા.

પરંતુ સરદાર પટેલ દૂરંદેશી હતા. તેઓ માનતા હતા કે અનુભવી અધિકારીઓ વગર દેશમાં અરાજકતા ફેલાઈ જશે. તેમણે બંધારણ સભામાં ICS નો બચાવ કરતા કહ્યું હતું:

"જો તમારી પાસે એવી 'ઓલ ઈન્ડિયા સર્વિસ' નહીં હોય જે પોતાની વાત નીડરતાથી રજૂ કરી શકે, તો તમે સંયુક્ત ભારતનું નિર્માણ નહીં કરી શકો... આ અધિકારીઓ આપણી 'સ્ટીલ ફેમ' (પોલાદી માળખું) છે. જો તમે આ ફેમને દૂર કરશો, તો આખું માળખું તૂટી પડશે."

આમ, સરદાર પટેલે આધુનિક IAS (Indian Administrative Service) અને IPS (Indian Police Service) ની રચના કરી. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે સનદી અધિકારીઓ રાજકીય દબાણથી મુક્ત રહીને બંધારણને વફાદાર રહે. આથી જ તેમને "ભારતીય સિવિલ સર્વિસના પેટ્રન સેન્ટ" (રક્ષક સંત) માનવામાં આવે છે. મૂળભૂત અધિકારો, લઘુમતીઓ અને આદિવાસી વિસ્તારોની સલાહકાર સમિતિ ના અધ્યક્ષ હતા.

- મૂળભૂત અધિકારો: પટેલે મિલકતના અધિકાર (Right to Property) નો મજબૂત બચાવ કર્યો હતો, જે આર્થિક સ્થિરતા માટે જરૂરી હતો.
- બિનસાંપ્રદાયિકતા: જ્યારે કેટલાક લોકોએ ભારતને 'હિન્દુ રાષ્ટ્ર' જાહેર કરવાની માંગ કરી, ત્યારે પટેલે તેનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે, "આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે લઘુમતીઓની સુરક્ષા એ આપણી પ્રાથમિક જવાબદારી છે".
- એક સમાન નાગરિકત્વ: તેમણે બ્રિટિશ સમયની "પૃથક મતદાર મંડળ" (Separate Electorates) ની પ્રથા નાબૂદ કરાવી, જે કોમવાદનું મૂળ હતું. તેમણે દલીલ કરી હતી કે સ્વતંત્ર ભારતમાં તમામ નાગરિકો સમાન હોવા જોઈએ, અને લઘુમતીઓએ અલગાવવાદને બદલે રાષ્ટ્રીય મુખ્યધારામાં ભળવું જોઈએ.

સરદાર પટેલના વારસાને ચિરંજીવ બનાવવા માટે ૨૧મી સદીમાં ભવ્ય સ્મારકનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. ૩૧ ઓક્ટોબર ૨૦૧૮ ના રોજ, સરદાર પટેલની ૧૪૩મી જન્મજયંતિ પર વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીએ ગુજરાતના કેવડિયા ખાતે 'સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી' નું લોકાર્પણ કર્યું.

૮.૧ વિશેષતાઓ અને મહત્વ

- ઊંચાઈ: ૧૮૨ મીટર (૫૯૭ ફૂટ) ઊંચાઈ ધરાવતી આ પ્રતિમા વિશ્વની સૌથી ઊંચી પ્રતિમા છે.
- નિર્માણ: આ પ્રતિમા માટે દેશભરના લાખો ખેડૂતો પાસેથી લોખંડના ઓજારો એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા, જે પટેલના ખેડૂત નેતા તરીકેના વ્યક્તિત્વ અને રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક છે.
- ડિઝાઇન: પદ્મ ભૂષણ રામ વી. સુતાર દ્વારા ડિઝાઇન કરાયેલ આ પ્રતિમા સરદાર સરોવર ડેમની સામે સાધુ બેટ પર ઉભી છે.
- રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસ: ૨૦૧૪ થી, ૩૧ ઓક્ટોબરને ભારત સરકાર દ્વારા 'રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસ' તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. આ દિવસે દેશભરમાં 'રન ફોર યુનિટી' નું આયોજન થાય છે.
- સરદાર પટેલ રાષ્ટ્રીય એકતા પુરસ્કાર: રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતામાં ઉત્કૃષ્ટ યોગદાન

આપનાર વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ માટે ભારત સરકારે આ સર્વોચ્ચ નાગરિક સન્માન શરૂ કર્યું છે.³¹

નીચેના કોષ્ટકમાં સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટીની તકનીકી વિગતો છે:

વિશેષતા	વિગત
સ્થાન	કેવડિયા, નર્મદા જિલ્લો, ગુજરાત
ઊંચાઈ	૧૮૨ મીટર (વિશ્વની સૌથી ઊંચી)
શિલ્પકાર	રામ વી. સુતાર
ઉદ્ઘાટન તારીખ	૩૧ ઓક્ટોબર ૨૦૧૮
પ્રતીકાત્મકતા	ખેડૂતો પાસેથી એકત્ર કરેલું લોખંડ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર એક રાજકીય નેતા ન હતા, પરંતુ આધુનિક ભારતના વાસ્તવિક નિર્માતા હતા. જો ગાંધીજી રાષ્ટ્રના પિતા હતા અને નેહરુ તેના સ્વપ્નદ્રષ્ટા હતા, તો સરદાર પટેલ તેના શિલ્પી (Architect) હતા. તેમણે પકર વિખરાયેલા રજવાડાઓને એક કરીને ભારતને ભૌગોલિક સુરક્ષા આપી. જૂનાગઢ અને હૈદરાબાદમાં તેમની નિર્ણાયક શક્તિએ ભારતને ગૃહયુદ્ધથી બચાવ્યું. વહીવટી તંત્રમાં 'સ્ટીલ ફેમ' જાળવી રાખીને તેમણે દેશને સ્થિરતા આપી. અને બંધારણમાં લોકશાહી અને સમાનતાના મૂલ્યોનું જતન કર્યું. આજે જ્યારે આપણે અખંડ ભારત જોઈએ છીએ, ત્યારે તે સરદાર પટેલની દીર્ઘદ્રષ્ટિ અને લોખંડી મનોબળનું પરિણામ છે. તેમનો વારસો માત્ર મૂર્તિઓમાં જ નહીં, પરંતુ ભારતના દરેક નાગરિકની સુરક્ષા અને સ્વતંત્રતામાં જીવંત છે.

References

1. Sardar Vallabhbhai Patel's Strategic Role in Uniting India's Princely States, <https://www.creativeflight.in/2025/10/sardar-vallabhbhai-patels-strategic.html>
2. Political integration of India - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Political_integration_of_India
3. Sardar Vallabhbhai Patel - Ministry of Culture, <https://culture.gov.in/sardar-vallabhbhai-patel>
4. Life Story - Sardar Patel Trust, <https://sardarpateltrust.org/sardar-patel/life-story/>
5. Sardar Vallabhbhai Patel: The Man Who United the Nation - Press Information Bureau,

<https://static.pib.gov.in/WriteReadData/specificdocs/documents/2021/oct/doc2021103031.pdf>

6. SARDAR VALLABHBHAI PATEL - Indian National Congress, <https://inc.in/our-inspiration/sardar-vallabhbhai-patel>
7. 15 facts to know Why Sardar Patel Is Called 'The Iron Man Of India' - Medium, <https://medium.com/@Congress/15-facts-to-know-why-sardar-patel-is-called-the-iron-man-of-india-9dcb90c199b7>
8. Sardar Patel: The Iron Man of India - Indian National Congress, <https://inc.in/congress-sandesh/tribute/sardar-patel-the-iron-man-of-india>
9. Elucidate the role of Sardar Patel in integration of princely states in India., <https://vajiramias.com/mains-daily-questions/elucidate-the-role-of-sardar-patel-in-integration-/61d94d661d5def706381f065/>

SHABDBRAHM

આધુનિક રાષ્ટ્ર અને સરદાર પટેલ

ડૉ. આલાપ આર. સુથાર

(આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર)

શ્રીમતી ધારિણીબેન એ. શુક્લા બી.એડ. કોલેજ, મહેમદાવાદ

સારાંશ:

આધુનિક રાષ્ટ્રની કલ્પના કોઈ એક દિવસમાં સર્જાતી નથી; તે લાંબા રાજકીય સંઘર્ષો, સામાજિક પરિવર્તનો, આર્થિક સુધારાઓ અને સાંસ્કૃતિક એકતાથી ધીમે ધીમે અસ્તિત્વમાં આવે છે. ભારત જેવા વૈવિધ્યસભર દેશ માટે તો આ વિચાર વધુ જટિલ અને વિશાળ છે. વિવિધ ભાષાઓ, પ્રાંતો, સંસ્કૃતિઓ, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને જુદી રાજકીય પરંપરાઓ વચ્ચે સંગઠન સ્થાપિત કરીને એક સશક્ત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવું એ સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામે ઊભું થયેલું સૌથી મોટા પડકારોમાંનું એક હતું. આ પડકારોની વચ્ચે એક એવા દ્રષ્ટિવંત, દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ ધરાવતા અને લોખંડી વ્યક્તિત્વવાળા નેતાએ ભારતને અખંડિત રાષ્ટ્ર તરીકે ઘડવામાં કેન્દ્રસ્થાનિય ભૂમિકા ભજવી-તે નામ છે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ.

આ પત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્રની રચનામાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા, વિચારધારા, નેતૃત્વશૈલી અને વહીવટી દક્ષતાનું વિશ્લેષણ કરવાની છે. અહીં ખાસ કરીને ભારતીય રાષ્ટ્રની ધારણા (Modern Nation-State) ના સંદર્ભમાં સરદાર પટેલની યોગદાનયાત્રા સમજાવવામાં આવી છે. આ અભ્યાસમાં સ્વતંત્રતા સંગ્રામ દરમિયાન તેમની રાજકીય પરિપક્વતા, ભારતીય સંઘના નિર્માણ માટેની દૃઢતા, રજવાડાંઓને એકીકૃત કરવા માટે કરેલા અદ્વિતીય પ્રયત્નો, બ્યુરોક્રેટિક માળખું ગોઠવવા માટે કરાયેલા સુધારાઓ તેમજ આંતરિક સુરક્ષા અને રાષ્ટ્રની એકતા અંગેના તેમના વલણનું વિશ્લેષણ કરાયું છે.

ભારતની આજની અખંડતા, શાંતિપ્રક્રિયા, વહીવટી વ્યવસ્થા અને સંઘીય માળખું બહુ હદે સરદાર પટેલે ૧૯૪૭થી ૧૯૫૦ વચ્ચે અપનાવેલા નિર્ણયો પર આધારિત છે. ભારતના પડર

રજવાડાંઓને સ્વેચ્છાએ, વિવેકપૂર્વક અને રાજકીય કૌશલ્યથી ભારતીય સંઘમાં જોડાવા પ્રેરવા એ તેમના જીવનનું સૌથી મોટું કાર્ય ગણાય છે. તેમણે માત્ર રાજકીય એકતા જ સ્થાપિત કરી ન હતી, પરંતુ આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્રની શાશ્વત વિચારધારા-એકતા, અખંડિતતા, શાસનની સુવ્યવસ્થા અને સંઘવાદને મજબૂત પાચો આપ્યો હતો.

આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે સરદાર પટેલ ભારતીય રાષ્ટ્રના માત્ર એકીકરણના શિલ્પી જ ન હતા, પરંતુ તેઓ રાષ્ટ્રના મૂલ્યો, નીતિઓ, અને માળખાકીય સ્થાપના પાછળના રણનીતિક વિચારક હતા. આજે ભારત વૈશ્વિક મંચ પર મજબૂત અને એકતાબદ્ધ રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભરાયું છે, તો તેની પાછળ સરદાર પટેલનો દૃઢ સંકલ્પ, રાષ્ટ્રભાવના અને વહીવટી પ્રજ્ઞા મુખ્ય કારણ છે. તેથી, સરદાર પટેલને આધુનિક ભારતીય રાષ્ટ્રના પ્રધાન વિશારદ તરીકે જોવું સંપૂર્ણ યોગ્ય છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : રાષ્ટ્ર નિર્માણ, સરદાર પટેલ, રાષ્ટ્રીય એકતા, રજવાડા એકીકરણ, વહીવટી

શિલ્પન, લોકશાહી, ભારતીય સંવિધાન, સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી, સમકાલીન ભારત.

પ્રસ્તાવના:

ભારત એક બહુવિધ સંસ્કૃતિઓ, ભાષાઓ, પ્રાંતિય પરંપરાઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓ ધરાવતું વિશાળ રાષ્ટ્ર છે. આવી વિવિધતાઓ વચ્ચે એકતા સ્થાપિત કરવી અને આધુનિક રાષ્ટ્રની કલ્પનાને સ્વરૂપ આપવા એ અત્યંત જટિલ અને કઠિન પ્રક્રિયા છે. આધુનિક રાષ્ટ્ર (Modern Nation-State) તેવા રાજકીય માળખાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે જે માત્ર ભૂગોળીય સીમાઓથી નહીં પરંતુ રાષ્ટ્રભાવના, રાજકીય સ્થિરતા, વહીવટી કૌશલ્ય અને સામાજિક એકતાથી નિર્ધારિત થાય છે. ભારતનું સ્વતંત્રતા પછીનું રાજકીય પરિપ્રેક્ષ્ય એ એવી જ એક પૃષ્ઠભૂમિ હતી જ્યાં રાષ્ટ્રના પુનર્નિર્માણ માટે સુદૃઢ નેતૃત્વની તાતી જરૂર હતી.

સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામે ઊભેલા પડકારો બહુવિધ અને ગંભીર હતા. એક તરફ દેશ વિભાજનની વ્યથા, શરણાર્થી સંકટ, સામાજિક અસંતોષ અને હિંસાની પરિસ્થિતિનો સામનો કરી રહ્યો હતો, તો બીજી તરફ દેશના વિવિધ ભાગોમાં સ્થિત પડેલા રજવાડાંઓનું અસ્તિત્વ ભારતની રાજકીય અખંડિતતા માટે સૌથી મોટું અવરોધ હતું. આ સંજોગોમાં એક એવા દૃઢ, વ્યવસ્થિત અને દુરંદેશી

નેતૃત્વની જરૂર હતી જે દેશને એક મજબૂત અને અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે ઘડી શકે. આ ભૂમિકા નિભાવનાર વ્યક્તિત્વ તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નામ ઇતિહાસમાં સદાકાળ માટે અંકિત છે.

સરદાર પટેલ માત્ર સ્વતંત્રતા સંગ્રામના યોદ્ધા જ નહોતા, પરંતુ તેઓ ભારતીય પ્રજાસત્તાકના સ્થાપક નીતિનિર્માતાઓમાંના એક હતા. ‘ભારતના લોખંડી પુરુષ’ તરીકે તેમને મળેલું બિરુદ માત્ર તેમના રાજકીય કઠિન નિર્ણયોના કારણે જ નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રની એકતા અને સુરક્ષા માટે અપેલા અપ્રતિમ યોગદાનને કારણે છે. તેમણે રજવાડાંઓના એકીકરણથી લઈને નવનિર્મિત દેશની બ્યુરોક્રેટિક વ્યવસ્થા ગોઠવવા સુધીના દરેક ક્ષેત્રમાં અતિ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી.

આધુનિક ભારતની રાજકીય, વહીવટી અને આર્થિક વ્યવસ્થાનો પાયો ઘણો અંશે સરદાર પટેલના દૃઢ સંકલ્પ અને રાજ્યશિલ્પ પર આધારિત છે. તેઓ નિર્ણયો લેતા પહેલાં પરિસ્થિતિનું ઊંડું વિશ્લેષણ કરતા અને દેશના હિતને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપતા. તેમના વિચારોમાં રાષ્ટ્રની એકતા, સામાજિક સૌહાર્દ, પ્રજાની સુરક્ષા અને મજબૂત શાસનસરંચના મહત્વના ચાર સ્તંભ હતા. આજના ભારતના સંઘીય માળખા, નાગરિક સેવાનો આધાર, અને આંતરિક સુરક્ષા પ્રણાલીમાં પણ તેમના નિર્ણયોનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે.

આ પત્રમાં આધુનિક રાષ્ટ્રની કલ્પના અને ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સરદાર પટેલના અવિસ્મરણીય યોગદાનનું સુચિત વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. રાષ્ટ્રની એકતા, રજવાડાંઓનું એકીકરણ, વહીવટી સુધારા અને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અંગે તેમના અભિગમને આધારે ભારત આજે વિશ્વના સૌથી મોટા અને સફળ લોકતંત્રોમાં સ્થાન પામ્યું છે. તેથી, સરદાર પટેલની ભૂમિકા માત્ર એક રાજકીય નેતા તરીકે નહિ, પરંતુ ભારતના આધુનિક રાષ્ટ્ર-નિર્માતા તરીકે સ્થાપિત થાય છે.

૧. આધુનિક રાષ્ટ્રની કલ્પના અને લક્ષણો:

આધુનિક રાષ્ટ્ર (Modern Nation-State)નું નિર્માણ સામાન્ય રીતે નીચેના આધારસ્તંભો પર ટકેલું હોય છે:

૧. રાજકીય એકતા - એક મૂળભૂત સંવિધાન, એક રાષ્ટ્રીય સરકાર અને એક કેન્દ્રિય શાસનવ્યવસ્થા.

૨. વહીવટી કાર્યક્ષમતા - કાર્યકારી, ન્યાયિક અને કાયદાકીય વ્યવસ્થાઓના સુવ્યવસ્થિત કામગીરી દ્વારા રાષ્ટ્રને સ્થિર બનાવવું.

૩. સંસ્કૃતિ અને ઓળખ - વિવિધતામાં એકતાનો ભાવ, રાષ્ટ્રીય પ્રતિકો, મૂલ્યો અને પરંપરાઓનું સમન્વય.

૪. સુરક્ષા અને રક્ષા - આંતરિક તથા બાહ્ય સુરક્ષાનો મજબૂત માળખો.

૫. સામાજિક ન્યાય - સમાનતા, સ્વતંત્રતા, બાંધવતા અને નાગરિકોના હિતને કેન્દ્રસ્થાને રાખતી નીતિઓ.

૬. સર્વસમાવેશી લોકશાહી - નાગરિકોને નિર્ણયપ્રક્રિયામાં સામેલ કરવાનું અને સમાન અધિકારોનું રક્ષણ.

ભારતનું રાષ્ટ્ર નિર્માણ આ તમામ તત્ત્વોને આવરી લેતું હતું. પરંતુ આ તમામ માટે પ્રથમ જરૂરી શરત હતી દેશની રાજકીય અને ભૂગોળીય એકતા જે કાર્ય સરદાર પટેલે ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય રીતે પૂર્ણ કર્યું.

૨. ભારતના રાષ્ટ્ર નિર્માણના પડકારો:

ભારત સ્વતંત્ર બન્યો, પરંતુ એ સાથે ઘણાં સવાલો ઉભા થયા:

(૧) રજવાડાઓનું ભવિષ્ય

બ્રિટિશ હુકમત હેઠળ 562 રજવાડાઓ વચ્ચે અલગ અલગ શાસન, નીતિ અને વ્યવસ્થા હતી. તેઓ પોતાના નિર્ણય મુજબ ભારત કે પાકિસ્તાનમાં જોડાઈ શકે અથવા સ્વતંત્ર રહી શકે. આ પરિસ્થિતિ રાષ્ટ્રની એકતાને ખતરામાં મૂકે તેવી હતી.

(૨) વિભાજન અને સામ્પ્રદાયિક હિંસા

વિભાજનના મુશ્કેલ સમયમાં લાખો લોકોનું સ્થળાંતર થયું, દંગા ફાટી નીકળ્યા, અસુરક્ષા અને અસ્થિરતા વધી.

(૩) શાસનવ્યવસ્થામાં ખાલી જગ્યા

બ્રિટિશોના નિવૃત્તિ પછી વહીવટી માળખું નબળું પડ્યું. નવા કાયદા, નવી નીતિઓ અને નવી સંસ્થાઓની જરૂર હતી.

(૪) આર્થિક અને સામાજિક અવ્યવસ્થા

ગરીબી, બેરોજગારી, શિક્ષણની અછત, ઔદ્યોગિકતા નબળી, અર્થતંત્ર અસ્થિર.

(૫) બાહ્ય જોખમો

પાકિસ્તાન સાથેની સીમા, કાશ્મીર મુદ્દો, હૈદરાબાદ અને જુનાગઢના વિવાદિત નિર્ણયો.

આ બધા પડકારોને પહોંચી વળવા માટે દેશને લોહપુરુષ જેવા દૃઢ, નિર્ભય અને વ્યવહારુ નેતૃત્વની જરૂર હતી અને આ માટે સરદાર પટેલ શ્રેષ્ઠ પુરવાર થયા.

૩. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : વ્યક્તિત્વ અને રાજકીય દૃઢતા:

સરદાર પટેલના જીવનનાં મુખ્ય પાસાં:

- જન્મ: ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૮૭૫, નડિયાદ (ગુજરાત)
- શિક્ષણ: કાયદાની ડિગ્રી, સફળ બેરિસ્ટર
- રાજકીય પ્રવેશ: ગાંધીજીના આહ્વાનથી સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં સક્રિય
- વિશેષ ઓળખ:
 - બાર્ડોલી સત્યાગ્રહના નેતા
 - ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના અધ્યક્ષ
 - સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી
- ઉપાધિ: "લોહપુરુષ", "એકતા ના શિલ્પી"

તેમનું વ્યક્તિત્વ દૃઢતા, શિસ્ત, વ્યવહારુબુદ્ધિ અને દેશપ્રેમથી ભરેલું હતું.

૪. સરદાર પટેલ અને રાષ્ટ્રીય એકતા

(૧) રજવાડાઓનું એકીકરણ: ઇતિહાસની અદ્ભુત સિદ્ધિ

પટેલે 562 રજવાડાઓને ભારત સાથે જોડવાનું કાર્ય માત્ર 1½ વર્ષમાં પૂર્ણ કર્યું. તેમની પ્રક્રિયા નીચે મુજબ હતી.

- રાજદ્વારી કૌશલ્ય - દરેક રાજાને વિશ્વાસમાં લઈને તેમને ભારત સાથે જોડાવા રાજી કરાવ્યા.
- પ્રિવી પર્સ અને સન્માન - ભારતના રજવાડાઓને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા પ્રોત્સાહિત કરવા માટે સરદાર પટેલે તેમને પ્રિવી પર્સ એટલે કે આજીવન આર્થિક વળતર આપવાની વ્યવસ્થા કરી. આ સાથે તેમના પરંપરાગત સન્માન, ઉપાધિઓ અને કેટલીક વૈભવી સુવિધાઓ પણ જળવાઈ રહે તેવું વચન આપ્યું. આથી રાજાઓને વિશ્વાસ મળ્યો કે સંઘમાં જોડાયા પછી તેમનો માન-સન્માન અને જીવનવિધિ અકબંધ રહેશે.

સરદાર પટેલે આ પગલું રાજકીય કૌશલ્ય અને વ્યવહારુ બુદ્ધિથી ભરેલું એક વિશ્વાસની નીતિ તરીકે અપનાવ્યું હતું, જેથી રાજાઓ શંકા, ભય અથવા અસંતોષ વિના સ્વેચ્છાએ ભારત સાથે એકત્રીત થાય.

- કાયદાકીય અને સંવિધાનિક દસ્તાવેજો - “Instrument of Accession” દ્વારા રજવાડાઓને ભારતના કેન્દ્રિય માળખામાં જોડ્યા.

- જરૂરી હોય ત્યાં સૈનિક પગલાં - હૈદરાબાદ અને જુનાગઢમાં મર્યાદિત સૈનિક કાર્યવાહી.

આ કાર્યના કારણે આજનું ભારત એક અખંડ, સંગઠિત અને શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર છે.

(૨) જુનાગઢનું ભારત સાથે જોડાણ- જુનાગઢના નવાબ પાકિસ્તાનમાં જોડાવા માંગતા હતા, પરંતુ જનતા ભારત સાથે જોડાવા ઇચ્છતી હતી. સરદાર પટેલે જનમતસંગ્રહનો માર્ગ અપનાવી લોકશાહી મૂલ્યોને રક્ષણ આપવામાં સફળતા મેળવી.

(૩) હૈદરાબાદનું એકીકરણ (Operation Polo) - હૈદરાબાદના નિઝામે સ્વતંત્રતા જાળવવાની ઘોષણા કરી હતી. આંતરિક અશાંતિ વધી રહી હતી. સરદાર પટેલે વ્યવહારુ રાજકારણ અને મર્યાદિત સૈનિક કાર્યવાહી દ્વારા હૈદરાબાદને ભારત સાથે જોડ્યું.

(૪) કાશ્મીર પ્રશ્નમાં દૃઢ અભિગમ - કાશ્મીર પર પાકિસ્તાની કબાઈલીઓના આક્રમણ સમયે તરતજ લશ્કરી કાર્યવાહી માટે પટેલે જોર આપ્યું. તેમની વ્યૂહરચના કાશ્મીરને ભારત સાથે રાખવામાં નિર્ણાયક બની.

૫. સરદાર પટેલ : આધુનિક વહીવટી વ્યવસ્થાના શિલ્પી

Indian Administrative Services (IAS)

Indian Police Services (IPS) સ્વતંત્ર ભારતમાં મજબૂત, શિસ્તબદ્ધ અને દેશપ્રેમી વહીવટની જરૂર હતી. પટેલે આ બંને સર્વિસિસને મજબૂત આધાર આપ્યો. તેમણે IAS વિશે કહ્યું હતું: “આ દેશને જોડીને રાખવાનું કામ રાજકીય ભાષણોથી નહીં, સાચા વહીવટીઓ કરશે.”

તેમની વહીવટી દૃષ્ટિમાં:

- પારદર્શક શાસન
- ભ્રષ્ટાચારમુક્ત કાર્ય
- કાર્યક્ષમ વહીવટ
- કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સંતુલન
- કાનૂની અને પોલીસ વ્યવસ્થાની મજબૂતી

આ તત્ત્વો આજના સમયમાં પણ એટલા જ પ્રાસંગિક છે.

૬. સરદાર પટેલનું રાજકીય અને સામાજિક વિચારોનું વિશ્લેષણ

(૧) રાષ્ટ્રીય એકતાને સર્વોચ્ચ સ્થાન - ભારતની વિવિધતા તેમને અડચણ નહીં પરંતુ શક્તિ લાગતી.

(૨) વ્યવહારુ રાજકારણ- તેઓ કોઈપણ નિર્ણય ભાવનાના પ્રભાવમાં નહીં પરંતુ તર્ક, અનુભવ અને રાષ્ટ્રીય હિતના આધારે લેતા.

(૩) શિસ્તબદ્ધ જીવન - સરળતા, સાદગી અને જવાબદારી તેમના ચિહ્નો હતા.

(૪) લોકશાહી મૂલ્યોનું રક્ષણ - પ્રત્યેક મુદ્દે કાયદા અને લોકમતને અગત્ય આપતા.

(૫) સામાન્ય માણસ પ્રત્યેની કડુણા - કિસાનો માટે બારડોલી સત્યાગ્રહ એ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

૭. સમકાલીન ભારતમાં સરદાર પટેલની પ્રાસંગિકતા

૧. આંતરિક સુરક્ષા માટે માર્ગદર્શક - આજના યુગમાં આતંકવાદ, નકસરવાદ, સાયબર જોખમ; આ બધું મજબૂત અને શિસ્તબદ્ધ વહીવટની માગ કરે છે.

૨. રાષ્ટ્રીય એકતાની આવશ્યકતા - ભાષા, ધર્મ, જાતિ, પ્રદેશવાદ; આ તમામ વિષયોમાં એકતા અને સંવાદની જરૂર છે.

૩. શાસનમાં પારદર્શિતા - સત્તાનો દુરુપયોગ, ભ્રષ્ટાચાર, ગેરવહીવટ; આ સામે તેમના સિદ્ધાંતો આજે વધારે પ્રાસંગિક છે.

૪. વિકાસ અને આધુનિકતા - દેશને આધુનિક બનાવવા માટે જરૂરી નિર્ણયો લેવા તેમના જેવી દૃઢતા જરૂરી છે.

૮. સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી : સરદાર પટેલનું આધુનિક પ્રતિક

ગુજરાતના કેવડીયા ખાતે 182 મીટર ઊંચી 'Statue of Unity' વિશ્વની સૌથી ઊંચી પ્રતિમા છે.

તે માત્ર એક પ્રતિમા નહીં, પરંતુ:

- રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતિક
- વિકાસનું પ્રતિક
- શૌર્ય અને દૃઢતાનો સંદેશ
- યુવાનો માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત

આ પ્રતિમા દેશને સરદાર પટેલના કાર્ય અને મૂલ્યોની યાદ અપાવે છે.

ઉપસંહાર:

ભારત જેવા વૈવિધ્યસભર, વિશાળ અને સાંસ્કૃતિક રીતે સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રને આધુનિક સંઘીય રાજ્યના સ્વરૂપમાં વિકસાવવું એ અત્યંત વિશાળ અને જવાબદારીભર્યું કાર્ય હતું. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિને પાશ્વર્ભૂમિમાં દેશ સૈંકડો પડકારોનો સામનો કરી રહ્યો હતો. વિભાજનનું દુઃખ, આંતરિક અશાંતિ, આર્થિક અવ્યવસ્થા, શરણાર્થી સંકટ, હિંસા અને સૌથી અગત્યનું તો પડર રિયાસતોનું અસ્તિત્વ. આવી અતિસંકુલ અને અસ્થિર પરિસ્થિતિમાં ભારતને એક મજબૂત, એકતાબદ્ધ અને વહીવટી રીતે સક્ષમ રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું કરવા માટે જે પુરુષે અપ્રતિમ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું, તે હતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ.

સરદાર પટેલે ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં ભજવેલી ભૂમિકા માત્ર રાજકીય એકીકરણ પૂરતી મર્યાદિત ન હતી; તેમણે રાષ્ટ્રની આત્માને એકત્રિત કરવાની, લોકોને એક ભારત એક રાષ્ટ્રના ભાવથી જોડવાની, અને દેશને આંતરિક રીતે સુરક્ષિત બનાવવાની પ્રક્રિયામાં પણ આગવી કામગીરી કરી. તેમણે રાજકીય વિવેક, કૌશલ્યપૂર્ણ વાટાઘાટો અને દૃઢ પ્રશાસનશક્તિનો ઉપયોગ કરીને રિયાસતોને ભારતીય સંઘમાં જોડવા માટે વિશ્વાસ, સન્માન અને જવાબદારીના મૂલ્યો પર આધારિત અભિગમ અપનાવ્યો. આ પ્રક્રિયાએ દેશને માત્ર ભૌગોલિક રીતે જ નહીં, પરંતુ ભાવનાત્મક અને સામાજિક રીતે પણ એકતાબદ્ધ બનાવ્યો.

સરદાર પટેલનું રાષ્ટ્રદર્શન આધુનિક ભારતની કલ્પના સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલું હતું. તેઓ એવો ભારત બાંધવા માંગતા હતા જે મજબૂત પ્રશાસન, સંઘવાદ, નાગરિક સુરક્ષા અને સામાજિક સુમેળ પર ટકેલું હોય. ભારતીય નાગરિક સેવાની (IAS) રચનાને મજબૂત આધાર આપવો, પોલીસ તંત્રને પુનર્ગઠિત કરવું, આંતરિક સુરક્ષા માટે સ્પષ્ટ નીતિઓ ઘડવી અને રાજ્ય-કેન્દ્રના સંબંધોને વ્યવસ્થિત દિશા આપવી. આ બધું તેમણે આધુનિક રાષ્ટ્રના વહીવટી ઢાંચાને મજબૂત બનાવવા માટે કરેલું અદ્વિતીય યોગદાન છે.

આજે ભારત વિશ્વના સૌથી મોટા લોકતંત્ર તરીકે પ્રસ્થાપિત છે, અને તેની ભૌગોલિક અખંડિતતા, રાજકીય સ્થિરતા અને વહીવટની મજબૂતી પાછળ સરદાર પટેલની દૃઢસંકલ્પી દષ્ટિનો અગણિત પ્રભાવ જોવા મળે છે. જો સરદાર પટેલે રિયાસતોનું એકીકરણ ન કર્યું હોત, તો ભારત આજે નાના-મોટા અલગ-અલગ રાજ્યોમાં વિખંડાયેલું હોત, જેના પરિણામે રાષ્ટ્રની રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પ્રગતિ અત્યંત મર્યાદિત રહી હોત. તેથી સરદાર પટેલને “ભારતના એકીકરણના શિલ્પી” અથવા “લોખંડી પુરુષ” કહેવાં એ માત્ર બિરુદ નથી, પરંતુ ભારતના આધુનિક ઇતિહાસનું સાચું પ્રતિબિંબ છે.

આધુનિક ભારતના રાષ્ટ્ર-નિર્માણનો પાયો સરદાર પટેલે જે મજબૂત માળખા દ્વારા ઊભો કર્યો, તે આજના ભારતના વિકાસ, પ્રગતિ અને સુરક્ષાનું મુખ્ય કારણ છે. તેમણે રાષ્ટ્રભાવના, જવાબદારી અને વ્યક્તિત્વની શક્તિને રાજકીય એકતામાં પરિવર્તિત કરી અને આ જ કાર્યને કારણે તેઓ ભારતના

આધુનિક રાષ્ટ્ર વિચારના પ્રધાન સ્થાપક તરીકે ગૌરવપૂર્વક યાદ કરવામાં આવે છે. આથી, એવો નિષ્કર્ષ સીધો અને સ્પષ્ટ છે કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વગરનું આધુનિક ભારત અધૂરું છે, અને રાષ્ટ્રની અખંડિતતા અને એકતાના મજબૂત સ્તંભ તરીકે તેમનું સ્થાન સદાકાળ અડગ રહેશે.

સંદર્ભ:

1. પટેલ, વી. આર., *સરદાર પટેલ: એકતા ના શિલ્પી*, ગુજરાત વિદ્યા સભા.
2. Government of India, Ministry of Home Affairs – Official Archives.
3. મૈતા, એચ., *Sardar Patel: The Iron Man of India*.
4. પાંડ્યા, કિ., *ભારતનું એકીકરણ*, સંસ્કૃતિ પ્રકાશન.
5. નેહરુ, જવાહરલાલ – *The Discovery of India*.
6. Gandhi, M.K. – Collected Works (Relevant Volumes).
7. Sardar Patel Memorial Trust Publications.

SHABDBRAHM

લૌહપુરુષાવદાનમ્ મહાકાવ્ય : અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર

ડૉ.નિરવકુમાર રસિકલાલ કંસારા

સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ

એમ.એ.પરીખ ફાઈન આર્ટ્સ પાલનપુર

મનુષ્ય હૃદયની ભાવનાઓ ગેય કવિતાના રૂપમાં પ્રગટ થાય તે સ્વાભાવિક અને ઉચિત જ છે. રામાયણ અને મહાભારતની રચના થઈ તે પહેલાં પણ કાવ્ય-સર્જનની પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ હતી. ઋગ્વેદના કેટલાંક સૂક્તોમાં મધુર કાવ્ય-પ્રવૃત્તિના દર્શન થાય છે. ધીમે ધીમે આ સ્વાભાવિક કાવ્યપ્રવૃત્તિ શિલ્પની દૃષ્ટિએ કંડારાતી રહી અને છેવટે પ્રખ્યાત મહાકાવ્યોના સ્વરૂપમાં પરિણમી. આ પ્રવૃત્તિ વિકાસમાં પ્રાચીન આખ્યાન-ઉપાખ્યાન, ઇતિહાસ, કથા અને આખ્યાયિકા વગેરેનો ઘણો ઉપયોગ થયો. આદિકવિ વાલ્મીકિની કાવ્યપ્રતિભાએ આ ક્ષેત્રમાં સૌ પ્રથમ આદર્શ વ્યવસ્થા ઉભી કરી. તેમના રામાયણે કાવ્યના ભાવપક્ષ અને કલાપક્ષને વિકસિત સ્વરૂપ આપ્યું. મહાભારતે પુરાણશૈલીને વધુ વેગ આપ્યો. આમ, રામાયણ શિલ્પની દૃષ્ટિએ મહાકાવ્યોની વધુ નજીક છે.

— મહાકાવ્ય' શબ્દનો સર્વ પ્રથમ પ્રયોગ વાલ્મીકિ રામાયણમાં ઉત્તરકાંડમાં જોવા મળે છે.

किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः ।

कर्ता काव्यस्य महत्तः क्वचासौ मुनिपुङ्गवः ॥^૧

મહત્ + કાવ્ય = મહાકાવ્ય.^૨ મહાકાવ્યનો સામાન્ય અર્થ 'મોટું કાવ્ય' કે 'લૌકિક કાવ્ય' એવો થાય છે. અહીં પણ મહત્-કાવ્ય નો અર્થ કાવ્યની વિશાળતાના સંદર્ભમાં જ થયેલો છે, નહીં કે લૌકિક મહાકાવ્યના સંદર્ભમાં. વેદ-બ્રાહ્મણ-ઉપનિષદ વગેરેમાંથી ઉદ્ભવેલી કાવ્યકલાએ રામાયણ-મહાભારતમાં મહાકાવ્યાત્મક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું અને કાલિદાસના કાવ્યોમાં સંપૂર્ણ યૌવનત્વ ધારણ કર્યું.

મહાકાવ્ય પરંપરા :

ભારતીય સાહિત્યની કાવ્ય પરંપરામાં કવિને ગૌરવવંતું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત જગતમાં કવિને પ્રજાપતિ સમાન ગણવામાં આવે છે. તે સ્વયં ગમે તેમ વિશ્વને પરિવર્તિત કરી શકે છે.

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥³

સંસ્કૃત સાહિત્ય જગતમાં મહાકાવ્ય શબ્દ ઘણો જ પ્રચલિત છે. મહાકાવ્યના રચેતાને 'શ્રેષ્ઠમુનિ' કહેવામાં આવે છે. મહાભારતમાં મળતા વર્ણન અનુસાર જેમાં વેદો, શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને પુરાણોનું રહસ્ય ભરેલું છે. જેમાં ચાર પુરુષાર્થ અને શાંતરસને મુખ્યરૂપથી નિરૂપિત કરવામાં આવ્યા છે. આવા શ્રેષ્ઠ કાવ્યની રચના માટે ગણેશજી જેવા લેખક અનિવાર્ય છે.^૪

नियतिकृतनियमरहितां हलादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥⁴

આ સ્વરૂપ મુક્ત ગગનમાં વિહરતા કવિના વિચારપુંજ સમાન કાવ્યને નિયત લક્ષણોની સીમામાં બાંધવું મુશ્કેલ છે; તેમ છતાં પ્રાચીન કાળથી જ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ દ્વારા કાવ્યને લક્ષણોની સીમામાં બાંધવાના પ્રયત્નો થયા છે.

આધુનિક યુગમાં પણ મહાકાવ્યની રચના થાય છે. આધુનિક યુગમાં પ્રાચીન અને નવીન પદ્ધતિએ અનેક મહાકાવ્યો રચાયા છે. રામકથા, કૃષ્ણકથા, વિષ્ણુચરિત, શિવકથા મહાભારત, દેવી, સત્પુરુષો, આશ્રયદાતા રાજાઓ, અંગ્રેજ રાજ્ય સ્વજીવન, ચમત્કાર પ્રદર્શન, પ્રાચીન ગ્રંથોનું સારદર્શન વગેરે આ મહાકાવ્યોના આધારભૂત વિષય રહેલા છે. આધુનિક સમયમાં પણ મહાકાવ્ય ક્ષેત્રે વિપુલ ખેડાણ થયું છે અને મહાકાવ્યના કલેવરને નિત-નવીન ઓપ આપવાનો સમ્યક્ પ્રયાસ આધુનિક કવિ જગતે કર્યો છે, જે સ્તુત્ય છે.

કવિશ્રી શિવપ્રસાદ ભારદ્વાજનો જન્મ પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો હતો. તેઓની વિદ્વત્તાને અનુલક્ષીને પંડિતની પદવીથી ઓળખતા હતા. તેઓના પિતાનું નામ પંડિત હીરામણી છે. તેઓની માતા સ્વભાવે પ્રેમાળ, મૃદુ અને સ્નેહ વાત્સલ્ય વર્ષાવનારા હતા. તેઓનું નામ શ્રીમતી ઉત્તરાદેવી છે. તેઓ આદર્શ ગૃહિણીનો ધર્મ નિભાવતા હતા.

શિવપ્રસાદ ભારદ્વાજના પૂર્વજોનું વતન ડાંગ નામક ગામ, તાલુકો: પૌડી ગઢવાલ, જિલ્લો: દેહરાદૂન, રાજ્ય: ઉત્તરાંચલમાં આવેલું છે. તેઓનો જન્મ મોસાળમાં રાજપુર નામક ગામમાં થયો

હતો. તેઓની શુભ જન્મતિથિ ૧૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૨૪ છે. જન્મથી તેઓ મેઘાવી અને તેજસ્વી લાગતા હતા.

શિવપ્રસાદ ભારદ્વાજે ૧૦ વર્ષ સુધી દિલ્હી શહેરની વિદ્યાલયમાં શિક્ષણકાર્ય કર્યું હતું. ત્યારબાદ તેઓ પંજાબ રાજ્યના હોશિયારપુર શહેરમાં આવેલી પંજાબ વિશ્વવિદ્યાલય સંલગ્ન વિશ્વેશ્વરનાંદ વિશ્વબંધુ શોધ સંસ્થાનમાં ચાર વર્ષ સુધી અધ્યાપન કાર્ય કરાવ્યું હતું. પછી તેઓ વિશ્વેશ્વરનાંદ સંસ્કૃત એવમ્ ભારત ભારતી સંસ્થાન, હોશિયારપુરમાં ૨૬ વર્ષ કાર્યરત રહીને રીડર પદ પરથી સેવાનિવૃત્ત થયા હતા.^૬

લૌહપુરુષાવદાનમ્ મહાકાવ્ય :

સંસ્કૃત ભાષામાં સર્જાયેલી આ કૃતિનો સાહિત્ય પ્રકાર મહાકાવ્ય છે. સર્ગબન્ધો મહાકાવ્યમ્.^૭ લક્ષણ અનુસાર તેમાં કુલ ૩૨ સર્ગો આવેલા છે અને તેમાં કુલ ૨૫૧૫ શ્લોકોમાં વિષયવસ્તુ વ્યાપેલું છે.^૮ ભારતભૂમિના વીરપુત્ર વલ્લભભાઈ પટેલ (સરદાર)નાં જીવન વિષયક વિસ્તૃત વૃતાંત અહીં છંદોમય, અલંકાર સભર શૈલીમાં વર્ણિત કરવામાં આવ્યો છે.

સરદારશ્રી બ્રહ્મર્ષિ નહીં પણ રાજર્ષિ હતા. એમની ધાર્મિકતા, એમનો સંયમ, એમનો ત્યાગ, એમની તિતિક્ષા સાધુ સંતોની નહીં પણ ક્ષત્રિય વીર જેવી હતી. એમનું વર્ણન ટૂંકમાં કરવું હોય તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે, તે મહાયોદ્ધા હતા, વીર સુભટ હતા, પ્રખર જીવન-યોગી હતા. જેથી લોકહૃદયે એમને ‘સરદાર’ તરીકે અપનાવ્યા છે.

આમ, આ મહાકાવ્યમાં અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનાં જીવન આધારિત કથાવસ્તુને પ્રવાહી, વૈદર્ભી શૈલીમાં મહાકાવ્યનું સર્જન કરી આધુનિક મહાકવિ તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. લૌહપુરુષાવદાનમ્ મહાકાવ્ય સાહિત્ય કૃતિની રચના બદલ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સ્મારક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાન, શાહીબાગ-અમદાવાદ દ્વારા શ્રેષ્ઠ નાગરિક સન્માનથી શિવપ્રસાદ ભારદ્વાજને સન્માનિત કરવામાં આવ્યા છે.

અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર :

ઈ.સ.૧૯૪૭માં ભારત સ્વતંત્ર થયું ત્યારે ભારતમાં ૫૬૫ જેટલા રજવાડાં હતાં. બધાં કઈ સરખા ન હતાં. હૈદરાબાદ સૌથી મોટું રાજ્ય હતું. તેનો વિસ્તાર ૮૨,૬૯૮ ચોરસ માઈલનો હતો, જ્યારે બીજા અનેક એવાં નાના રાજ્યો હતાં, જેમનો વિસ્તાર માંડ થોડા માઈલ તો શું થોડા એકર પૂરતો હતો. આ ઉપરાંત અસંખ્ય જાગીરદારો પણ હતા.^૯ ફક્ત પશ્ચિમ ભારતમાં જ ૨૮૪ જાગીરદારો હતા. નાના ગરાસદારો બે એક ગામના ધણી હોય અને મહેસૂલી આવક વર્ષે રૂપિયા ૧૫૦૦ (પંદરસો) થી પણ વધુ ન હોય તોય મોટા રાજાઓ જેવા ઠાઠ રાખતા. રાજા મહારાજા અને નવાબોના આ શંભુમેળામાં લોકપ્રિય શાસકો વિરલ હતા. મોટા ભાગના રાજવીઓ પોતાના આનંદ વિલાસ અને મોજમજ માટે પ્રજાનું શોષણ કરવામાં કંઈ કસર રાખતા નહીં.^{૧૦}

न तु वल्लभस्य रुरुचे भारतभुवः साधनं स्पष्टम् ।

सेति प्रत्यादिष्टा, कस्य शिखो शूलमिष्टं स्यात् ॥

‘લૌહપુરુષાવદાનમ્ (૨૮.૫૬)

સરદાર દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણ માટે બ્રિટિશ સત્તાના અસ્તની રાહ જોઈ રહ્યા હતા, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે એ પ્રશ્ન ઊભો રાખવામાં શાણપણ જોયું હતું. દેશી રાજ્યો પર બંધારણીય સુધારા માટે દબાણ કરવાનું તે ટાળતી હતી.^{૧૧}

આમ, દેશી રાજ્યોને ભારતીય સંઘરાજ્યનો અંતર્ગત ભાગ બનાવી નાખવાનું સરદારનું સ્વપ્ન એમની હયાતી દરમિયાન જ સિદ્ધ થઈ ગયું. અન્ય સર્વે રાજ્યો કોઈ મોટી તકલીફ આપ્યા વિના ભારતની રાજ્યવ્યવસ્થામાં સમાઈ ગયા. ફક્ત ત્રણ રાજ્યોએ તકલીફ આપી. તે ત્રણ રાજ્યો - કાશ્મીર, હૈદરાબાદ અને જૂનાગઢ હતાં.

જૂનાગઢ :

સરદારની નીતિ મુજબ જૂનાગઢના નવાબને પણ જોડાણખત મોકલાયું. ભુટ્ટોએ છેક ૧૩મી ઓગસ્ટે તાર કર્યો કે મુદ્દો વિચારણા હેઠળ છે. ખોટો દેખાવ કરવા ભુટ્ટોએ રાજ્યના અગ્રણી હિન્દુ-મુસ્લિમ નાગરિકોની બેઠક બોલાવી. હિન્દુ નાગરિકોએ પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાના નુકસાન

સમજાવતી યાદી રજૂ કરી.^{૧૨} મુસ્લિમોમાંથી એકને દીવાને પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો કે લોકોમાં પૂછવાનું હોય જ નહીં, નવાબસાહેબ ઈચ્છે તે કરી શકે.

प्रजानां तु परिकलेशं वर्धमानं दिने दिने ।

श्रावं श्रावं पटेलः स्वं धैर्यं नात्यजत् सुव्रतः ॥

— લૌહપુરુષાવદાનમ્ (૩૧.૧૫૨)

ભારતીય સૈનિકોને જૂનાગઢની હદની બહાર બધી બાજુએ ગોઠવી દેવામાં આવ્યા. એ ટુકડીના વડા બ્રિગેડિયર ગુરદયાલસિંહને એવી સૂચના આપવામાં આવી કે જૂનાગઢની સીમામાં પ્રવેશ ન કરવો. ભારતીય સૈન્યે જૂનાગઢ રાજ્યને ઘેરો ઘાલ્યા જેવી સ્થિતિનું નિર્માણ થયું.

ઈ.સ. ૧૯૪૮ના ફેબ્રુઆરીની ૨૦મીએ જૂનાગઢમાં લોકમત લેવામાં આવ્યો. ૧,૯૦,૦૦૦ મતદારોએ મત આપ્યા. તેમાંથી ફક્ત ૯૧ મત પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાની તરફેણમાં હતા.

લગભગ સર્વાનુમતી ભારતની તરફેણમાં હતી.^{૧૩}

હેદરાબાદ :

હેદરાબાદમાં રઝાકારોની રંજાડ ઘણી વધી ગઈ હતી. રાજ્યમાંથી પસાર થતી ટ્રેનો પર હુમલા થવા માંડ્યા. રઝાકારો હિન્દુઓને મારીને રાજ્ય બહાર કાઢતા હતા.^{૧૪} બાજુના પ્રદેશોમાં સશસ્ત્ર ઘાડો પાડતા હતા. સામ્યવાદીઓ પર પ્રતિબંધ મૂકેલો હતો તે હટાવી લેવાયો. રઝાકારો સામ્યવાદીઓને હથિયારો પૂરા પાડતા હતા. સિડની કાર્ટન નામનો ઓસ્ટ્રેલિયન હથિયારો અને દારૂગોળો હેદરાબાદમાં લાવવામાં આવતો હતો. સામ્યવાદીઓએ પણ રંજાડ શરૂ કરી હતી.^{૧૫} અખબારો અને જાહેર પ્રજામત સરકારની નિષ્ઠિયતાની ટીકા કરી રહ્યા હતા.

राज्येषु केषुचिन् राजा विषमो जनता-मतम् ।

उपेक्ष्यापि मतिं चक्रे साधर्म्यानुगामिनीम् ॥

— લૌહપુરુષાવદાનમ્ (૩૧.૫૪)

ભારતીય સૈન્યની ૧૦૮ કલાકની લશ્કરી કામગીરી બાદ ૧૭મી સપ્ટેમ્બરે હૈદરાબાદના લશ્કરે હથિયાર હેઠાં મૂકી દીધાં. લાયકચલી અને તેમની કેબિનેટે હૈદરાબાદમાં હિન્દુઓની મોટા પાયે કતલ થશે અને હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાનો મરશે એવા ડરથી પોલીસ પગલાંનો વિરોધ કરનારાઓના હાથ હેઠાં પડ્યા અને તેઓ અચંબામાં પડ્યા. ઉલટું ભારતના વિવિધ વિસ્તારોના મુસલમાનોએ આ પગલાંને વધાવી લીધું તે જાણીને સરદારને પણ શાંતિ થઈ.

કાશ્મીર : વિકટ પ્રશ્ન :

પાકિસ્તાનના પક્ષેથી ઝીણા કાશ્મીર પાકિસ્તાન સાથે જોડાય તે માટે થઈ શકે તેટલું દબાણ કરતા હતા. રાજ્ય માટે આવશ્યક વસ્તુઓનો પુરવઠો અટકાવવાની હદે પણ ગયેલા. તેમનો હેતુ મહારાજાને ઉઠાડી મૂકવાનો અને રાજ્યને પાકિસ્તાનમાં ભેળવી દેવાનો હતો.^{૧૬}

काश्मीरस्य प्रवेशो स्व-सङ्घभेदभयनिन्दितः ।

भारतस्य भटैः सर्पद्विमानश्रेणिर्निस्वनैः ॥

लौहपुरुषावदानम् (૩૧.૧૨૯)

૧૫ ઓગસ્ટ સુધીમાં મહારાજા જોડાણ અંગે કશો નિર્ણય કરી શક્યા નહીં.^{૧૭} જોડાણની વાત ઊભી રાખી તેમણે ભારત અને પાકિસ્તાન બંને સાથે ‘યથાવત્ કરાર’ કરી લીધા. ‘યથાવત્ કરાર’ કર્યા હોવા છતાં પાકિસ્તાને કાશ્મીરમાં જતો આવશ્યક પુરવઠો અટકાવ્યો. પેટ્રોલ નહીં મળવાથી કેટલોય વ્યવહાર અટકી પડ્યો. આ સંકટના સમયે ભારતે પુરવઠો મોકલ્યો.^{૧૮}

विमानो विध्वंसकतो शतघ्न्यो विमुच्य विध्वंसकगोलकानि ।

सहैव चितैर्हृदयैर्निपुणां रक्षाविधानप्रचितानि ॥

लौहपुरुषावदानम् (૨૭.૯)

જ્યાં સુધી મહારાજા જોડાણખત પર સહી કરી વિધિવત ભારત સાથે ન જોડાય ત્યાં સુધી ભારતનું લશ્કર જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યમાં લડવા જઈ શકે નહીં.^{૧૯} મહારાજાએ તત્કાળ જોડાણ ખત પર સહી કરી હતી. કાશ્મીર સંબંધિત અનુચ્છેદ ૩૭૦ની જોગવાઈ અમલમાં આવી.

જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય અનુચ્છેદ ૩૭૦ની જોગવાઈ

ભારતીય બંધારણમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને વિશિષ્ટ જોગવાઈ આપવામાં આવી.

(અ) અનુચ્છેદ ૨૩૮ની જોગવાઈઓ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહીં.

(બ) તે રાજ્ય માટે કાયદો ઘડવાની સંસદની સત્તા અમલમાં રહેશે.^{૨૦}

વિમાન અકસ્માતમાંથી તો સરદાર મૃત્યુના મુખમાંથી છટકી ગયા, પરંતુ મૃત્યુએ તો નક્કી કરી જ લીધું હતું કે હવે સરદારને લાંબું જીવવા દેવા નથી.^{૨૧}

લગભગ અઢી કલાક પછી ૧૫મી ડિસેમ્બરે સવારના નવ કલાક અને સાડત્રીસ મિનિટે સરદારે દેહ છોડ્યો. કુટુંબીઓમાંથી પુત્રી મણિબહેન, પુત્ર ડાહ્યાભાઈ, પુત્રવધૂ ભાનુમતી અને પૌત્ર બિપિન ત્યાં હાજર હતાં. બિરલા કુટુંબનાં સભ્યો પણ હતાં. સરદારે પોતે જ ૧૯૪૦માં કાંતેલા સૂતરમાંથી વણાવેલી એક ખાદીની ચાદર મણિબહેને સાચવી રાખેલી તે ઓઢાડીને સરદારનો મૃતદેહ બપોરે એક વાગ્યે બિરલા હાઉસના વરંડામાં લોકોના દર્શનાર્થે મૂકવામાં આવ્યો. ટોળેબંધ લોકો તેમની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યા.^{૨૨}

गगनेष्वनिधिनिन्दुवत्सरे रविमासे भुवनाङ्किते दिने ।

जनवल्लभश्च वल्लभो बत लेभे चिरविश्रमं श्रमी ॥

लौहपुरुषावदानम् (૩૨.૭૦)

રાજેન્દ્ર પ્રસાદે કહ્યું, “સરદારનો નશ્વર દેહ ભસ્મીભૂત થઈ રહ્યો છે, પણ આ દુનિયાનો કોઈ અગ્નિ તેમની કીર્તિને ભસ્મીભૂત કરી શકશે નહીં. પણ આપણે તેમના માટે નહીં પણ આપણા પોતાના માટે શોક કરી રહ્યા છીએ.” ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ કહ્યું, “કોઈ અદ્ભુત પ્રેરણા, હિંમત, આત્મવિશ્વાસ અને તાકાત વલ્લભભાઈના રૂપે સાકાર દેહમાં અવતર્યા હતા. તેમના જેવું બીજું વ્યક્તિત્વ આપણને જોવા મળે તેમ નથી.”

स्मृतिगाढपि यस्य सुतनुदृढिमानं वितनुते सश्रद्धानम् ।

अवदानमिदं सुखदं तस्य स्याल्लौहपुरुषास्य ॥

— લૌહપુરુષાવદાનમ્ (૩૨.૧૦૬)

ભારત ૫૬૫ રજવાડાંને સંઘમાં જોડી અખંડ બનાવવાની સરદારની કામગીરીએ એટલો બધો યશ મેળવ્યો કે તેના ઝળહળતા પ્રકાશમાં સરદારની પાછળની કાર્યવાહી પર લોકોનું ધ્યાન બહુ ખેંચાયું નહીં.^{૨૩} અલબત્ત, કાશ્મીર જોડાયું. પરંતુ ભારત પર તેનો વિશેષ હક રહ્યો નહીં. વર્તમાન સમયમાં નરેન્દ્ર મોદીની સરકારે આ દીર્ઘકાલીન પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે, જે અહીં નોંધનીય છે.

બંધારણ ઘડતરમાં સરદારની ભૂમિકા :

રાજ્યોના જોડાણની સાથોસાથ બંધારણ ઘડવાની પ્રક્રિયા, બંધારણ સભાએ શરૂ કરી દીધી હતી.^{૨૪} બંધારણ માટે એક મુસદ્દા સમિતિ (ડ્રાફ્ટિંગ કમિટી) રચવામાં આવી હતી. તેના સભ્યો ડૉ. ભીમરાવ રામજી આંબેડકર (પ્રમુખ) , અલ્લાદી કૃષ્ણસ્વામી અય્યર અને ક.મા.મુનશી હતા. આ કમિટી કલમોના મુસદ્દા તૈયાર કરતી, પણ કલમોમાં શું રાખવું અને શું ન રાખવું, તેનો અંતિમ નિર્ણય નેહરુ અને સરદારના હાથમાં હતો.

આમ, પ્રસ્તુત આ મહાકાવ્યમાં આઝાદી પૂર્વે અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ બાદ યુગપુરુષ સરદાર પટેલે કરેલી રાષ્ટ્રસમર્પણની ભાવનાસભર સચોટ જીવન અને સત્યલક્ષી ઐતિહાસિક વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે. આમ, શિવપ્રસાદ ભારદ્વાજ વિરચિત “લૌહપુરુષાવદાનમ્ મહાકાવ્ય” - ઐતિહાસિક મહાકાવ્ય તરીકે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પોતાનું વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

પાદટીપ

૧. વાલ્મીકિ રામાયણમાં ઉત્તરકાંડ (૪.૫૫)
૨. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ (પૃ.૧૦૨)
૩. એજન (પૃ.૧૦૮)
૪. એજન (પૃ.૧૦૯)
૫. કાવ્યપ્રકાશ (૧.૪)
૬. શિવપ્રસાદ ભારદ્વાજ જીવન વૃત્તાંત (પૃ.૧૦)

૭. લૌહપુરુષાવદાનમ્ મહાકાવ્ય (૧.૩)

૮. વહિ - (૧.૧૦)

૯. વહિ - (૧.૧૮)

૧૦ વહિ - (૩૨.૧૫)

૧૧. ભારતનો બૃહદ્ ઇતિહાસ (પૃ.૨૧૦)

૧૨. એજન (પૃ.૨૧૨)

૧૩. એજન (પૃ.૨૧૩)

૧૪. એજન (પૃ.૨૨૫)

૧૫. એજન (પૃ.૧૦૮)

૧૬.લૌહપુરુષાવદાનમ્ મહાકાવ્ય (૩૨.૨૨)

૧૭. વહિ - (૩૨.૨૬)

૧૮. વહિ - (૩૨.૨૮)

૧૯. વહિ - (૩૨.૨૯)

૨૦. વહિ - (૩૨.૩૩)

૨૧. ભારતનો બૃહદ્ ઇતિહાસ (પૃ.૨૩૭)

૨૨. લૌહપુરુષાવદાનમ્ મહાકાવ્ય (૩૨.૩૮)

૨૩. વહિ - (૩૨.૫૦)

૨૪. વહિ - (૩૨.૫૩)

ગુજરાતની અસ્મિતા અને સરદાર પટેલ: એક પ્રાદેશિક નેતામાંથી રાષ્ટ્રીય

પ્રતિભા સુધીની મનોવૈજ્ઞાનિક યાત્રા

ડૉ. શ્રવણકુમાર ઉમેદભાઈ ખારાણી

અધ્યક્ષ, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ

એમ. એ. પરીખ ફાઈન આર્ટ્સ & આર્ટ્સ કોલેજ, પાલનપુર

સારાંશ (Abstract):

આ સંશોધન લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના બહુઆયામી વ્યક્તિત્વનું ઐતિહાસિકને બદલે ‘મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી’ (Psychological Perspective) મૂલ્યાંકન કરવાનો છે. આ અભ્યાસ તપાસે છે કે કેવી રીતે ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’, વ્યાવહારિક બુદ્ધિ અને સામાજિક મૂલ્યોનું કાળક્રમે વિશાળ ‘રાષ્ટ્રીય ચેતના’માં રૂપાંતર થયું અને તેઓ અખંડ ભારતના શિલ્પી બન્યા.

આ લેખમાં બારડોલી સત્યાગ્રહ, પત્નીના મૃત્યુ સમયેની સ્થિતપ્રજ્ઞતા, રજવાડાઓનું વિલીનીકરણ અને ૧૯૪૮માં વડાપ્રધાન પદનો ત્યાગ જેવી નિર્ણાયક ઘટનાઓનું ‘કેસ સ્ટડી’ તરીકે વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઘટનાઓના માધ્યમથી તેમનામાં રહેલા ‘જૂથ ગતિશીલતા’ (Group Dynamics), ‘સંવેદનાત્મક સ્થિરતા’ (Emotional Stability), ‘સત્તાનું મનોવિજ્ઞાન’ અને ‘સ્વ-ઉત્કર્ષ’ (Self-Transcendence) જેવા મનોવૈજ્ઞાનિક ગુણોને ઉજાગર કરવામાં આવ્યા છે.

અંતમાં, આ સંશોધન તારણ આપે છે કે સરદાર પટેલ એક ‘સંકલિત વ્યક્તિત્વ’ (Integrated Personality) હતા. તેમણે પોતાની અંગત મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનું રાષ્ટ્રહિતમાં ‘ઉદાત્તીકરણ’ (Sublimation) કર્યું હતું. તેઓ આધુનિક ભારત માટે માત્ર રાજકીય નેતા જ નહીં, પરંતુ ‘માનસિક મક્કમતા’ (Mental Resilience) અને નેતૃત્વના મનોવિજ્ઞાનનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

મુખ્ય શબ્દો (Keywords): સરદાર પટેલ, મનોવૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન, ગુજરાતની અસ્મિતા, રાષ્ટ્રનિર્માણ, સંવેદનાત્મક સ્થિરતા, નેતૃત્વ મનોવિજ્ઞાન.

૧. પ્રસ્તાવના (Introduction):

'ગુજરાતની અસ્મિતા' શબ્દનો સૌપ્રથમ પ્રયોગ સાહિત્યકાર કનૈયાલાલ મુનશીએ કર્યો હતો, જેનો અર્થ માત્ર પ્રાદેશિક ગૌરવ પૂરતો સીમિત નથી, પરંતુ તે એક એવી મનોવૈજ્ઞાનિક ચેતના છે જે વ્યક્તિને પોતાના મૂળ, સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યો સાથે જોડી રાખે છે. જોકે, આ સંકલ્પનાને શબ્દોથી પર જઈને પોતાના સમગ્ર જીવનચરિત્ર અને કર્મ દ્વારા કોઈએ સાચા અર્થમાં ચરિતાર્થ કરી હોય, તો તે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હતા. ઇતિહાસના પાનાઓ પર સરદાર પટેલનું મૂલ્યાંકન મોટે ભાગે એક કુશળ રાજનેતા, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની અને અખંડ ભારતના શિલ્પી તરીકે કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમનું વ્યક્તિત્વ માત્ર રાજકીય ઘટનાક્રમોનું પરિણામ ન હતું. વાસ્તવમાં, તેમનું જીવન એક જટિલ અને રસપ્રદ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે, જેમાં એક વ્યક્તિ ગ્રામીણ પરિવેશ અને પ્રાદેશિક ઓળખમાંથી બહાર નીકળીને કેવી રીતે રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો આધારસ્તંભ બની શકે છે, તે જોવા મળે છે. તેથી જ, પ્રસ્તુત સંશોધન લેખનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર ઐતિહાસિક તથ્યોનું પુનરાવર્તન કરવાનો નથી, પરંતુ સરદાર પટેલના વ્યક્તિત્વના આંતરિક મનોવૈજ્ઞાનિક પાસાઓને તપાસવાનો છે.

કરમસદના એક સામાન્ય ખેડૂત પરિવારમાંથી દિલ્હીની સત્તા સુધી પહોંચેલા સરદાર પટેલની સફર મનોવિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ 'સ્વ-વિકાસ'નું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. વ્યક્તિના ઘડતરમાં વાતાવરણ મહત્વનું હોય છે; સરદારના વ્યક્તિત્વમાં ગુજરાતની ધરતી અને ખેડૂત જીવનના સંઘર્ષે પાયાનું કામ કર્યું હતું. તેમણે પોતાની ગુજરાતી ઓળખ ગુમાવ્યા વગર તેને રાષ્ટ્રવાદ સાથે જોડી દીધી, જે તેમની ભાવનાત્મક સ્થિરતા અને અડગ મનોબળનું પરિણામ હતું.

રજવાડાઓના વિલીનીકરણ સમયે તેમણે માત્ર રાજદ્વારી કુનેહ જ નહીં, પણ માનવ સ્વભાવની ઊંડી સમજનો ઉપયોગ કરી રાજાઓના ડર અને અહંકારને કાબૂમાં લીધા હતા. ઉપરથી કઠોર દેખાતા સરદાર ભીતરથી અત્યંત સંવેદનશીલ હતા, જેમણે રાષ્ટ્રહિત માટે પોતાની અંગત મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ઓગાળી દીધી હતી. આ લેખ તેમને એક 'સંકલિત વ્યક્તિત્વ' (Integrated Personality) તરીકે મૂલવે છે, જે આજના સમયમાં નેતૃત્વ માટે એક આદર્શ મોડેલ છે.

૨. પ્રાદેશિક નેતૃત્વ અને જૂથ ગતિશીલતા: ગુજરાતથી રાષ્ટ્ર સુધી

સરદાર પટેલની રાષ્ટ્રીય પ્રતિભાનો પાયો ગુજરાતમાં નંખાયો હતો. મનોવિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ તેમનું નેતૃત્વ માત્ર સત્તાનું પ્રદર્શન નહીં, પણ ‘જૂથ ગતિશીલતા’ (Group Dynamics) અને ‘સામૂહિક મનોવિજ્ઞાન’નું ઉત્તમ ઉદાહરણ હતું.

- **‘ભૂમિપુત્ર’ તરીકેની ઓળખ (Social Identity):** મનોવિજ્ઞાનનો ‘Social Identity Theory’ સૂચવે છે કે લોકો એવા નેતાને જ અનુસરે છે જેમને તેઓ ‘પોતાના’ માને છે. સરદારનો સાદો પહેરવેશ અને તળપદી બોલી ખેડૂતો સાથે સીધો ‘મનોવૈજ્ઞાનિક સેતુ’ બાંધતી હતી. આ ‘In-group belongingness’ (પોતીકાપણું) ને કારણે તેમણે ક્યારેય હવામાં વાતો કરવાને બદલે હંમેશા જમીની સ્તરના નક્કર પરિણામો પર ભાર મૂક્યો.
- **બારડોલી અને ભયમુક્તિ (Cognitive Restructuring):** બારડોલી સત્યાગ્રહ એ સરદારની ‘મનોવૈજ્ઞાનિક કુશળતા’નો શ્રેષ્ઠ પુરાવો છે. બ્રિટિશરો સામેના ડરને દૂર કરવા તેમણે ‘Cognitive Restructuring’ (વિચારસરણીમાં બદલાવ) તકનીક અપનાવી. તેમણે ખેડૂતોના મનમાં રહેલા ‘જમીન ગુમાવવાના ડર’ને ‘સ્વમાનના રક્ષણ’માં પરિવર્તિત કર્યો. તેમણે સમજાવ્યું કે અન્યાય સહન કરવો એ જમીન ગુમાવવા કરતાં વધુ શરમજનક છે, જેનાથી સમગ્ર સમાજમાં ‘સામૂહિક હિંમત’ (Collective Courage) જાગૃત થઈ.
- **સંગઠન અને વિકેન્દ્રિત નેતૃત્વ (Distributed Leadership):** સરદાર એક અદ્ભુત વ્યવસ્થાપક હતા. તેમણે મોટા આંદોલનને નાની છાવણીઓમાં વહેંચીને સ્થાનિક નેતાઓને જવાબદારી સોંપી, જેને ‘Distributed Leadership’ કહેવાય છે. શિસ્ત જાળવવા તેમણે ‘સામાજિક બહિષ્કાર’નો શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કર્યો. ગુજરાતના આ સંગઠનાત્મક અનુભવે જ તેમને ભવિષ્યમાં પડર રજવાડાઓને એક કરવાની આત્મસૂઝ અને ક્ષમતા પૂરી પાડી હતી.

૩. સંવેદનાત્મક સ્થિરતા અને સ્થિતપ્રજ્ઞતા (Emotional Stability & Stoicism)

મનોવિજ્ઞાનમાં ‘Big Five Personality Traits’ (વ્યક્તિત્વના પાંચ મુખ્ય લક્ષણો) માં ‘Neuroticism’ (ચેતાક્ષોભ) એક મહત્વનું પાસું છે. જે વ્યક્તિમાં આ પ્રમાણ ઓછું હોય, તે વ્યક્તિ જબરદસ્ત ‘સંવેદનાત્મક સ્થિરતા’ (Emotional Stability) ધરાવે છે. સરદાર પટેલ આ વ્યાખ્યાનું શ્રેષ્ઠ

ઉદાહરણ છે. નેતૃત્વ માત્ર બૌદ્ધિક ક્ષમતા નથી, પણ કટોકટીના સમયે લાગણીઓ પર કાબૂ રાખવાની કળા છે. સરદારનું જીવન ભારતીય દર્શનની 'સ્થિતપ્રજ્ઞતા' અને પશ્ચિમી મનોવિજ્ઞાનના 'Stoicism' (સુખ-દુઃખમાં સમભાવ) નું જીવંત પ્રતિબિંબ છે. તેઓ લાગણીશૂન્ય ન હતા, પરંતુ લાગણીઓના ગુલામ થવાને બદલે તેના સ્વામી હતા.

- **માનસિક વિભાજન અને અડગ કર્તવ્યનિષ્ઠા:** સરદાર પટેલની સ્થિતપ્રજ્ઞતાનો સૌથી ઐતિહાસિક પુરાવો ૧૯૦૯ની ઘટના છે. બોરસદની કોર્ટમાં એક ગંભીર ખૂનના કેસમાં દલીલો ચાલી રહી હતી ત્યારે તેમને પત્ની ઝવેરબાના મૃત્યુનો તાર મળ્યો. સામાન્ય માણસ આવા સમયે ભાંગી પડે, પરંતુ સરદારે તે તાર વાંચીને શાંતિથી કોર્ટના ખિસ્સામાં મૂકી દીધો અને દલીલો ચાલુ રાખી. કેસ પૂરો થયા બાદ જ તેમણે મિત્રોને કહ્યું, "મારા પત્ની હવે નથી રહ્યા."
- **મનોવિજ્ઞાનમાં આ પ્રક્રિયાને 'Compartmentalization' (માનસિક વિભાજન) કહે છે.** તે સમયે તેમના મગજમાં બે ભાગ હતા: એકમાં પતિનું અસહ્ય દુઃખ અને બીજામાં વકીલની ફરજ. તેમણે જાણ્યું કે જો તેઓ લાગણીવશ થશે તો તેમના અસીલ (Client) ને ફાંસી થઈ જશે. આમ, વર્તમાન ફરજને લાગણીઓથી પ્રભાવિત ન થવા દેવી અને દુઃખની અભિવ્યક્તિને મુલતવી રાખવી (Delayed Gratification), એ તેમની ઉચ્ચ 'વ્યાવસાયિક નૈતિકતા' અને મનોબળની પરાકાષ્ઠા હતી.
- **શારીરિક પીડા અને મનોવૈજ્ઞાનિક મજબૂતતા (Resilience):** સ્થિતપ્રજ્ઞતા માત્ર માનસિક આઘાત સમયે જ નહીં, પણ શારીરિક પીડામાં પણ પરખાય છે. સરદાર પટેલને આંતરડાની ગંભીર બીમારી હતી અને વારંવાર અસહ્ય પીડા ભોગવવી પડતી હતી. છતાં, દેશના એકીકરણ જેવા મહાન કાર્યમાં તેમણે શરીરની પીડાને ક્યારેય મન પર હાવી થવા દીધી નહોતી. મનોવિજ્ઞાનમાં જેને 'Resilience' (પ્રતિકૂળતા સામે ટકી રહેવાની શક્તિ) કહેવાય છે, તે તેમના વ્યક્તિત્વનો પાયો હતો. આઝાદી પછીના કોમી રમખાણો, શરણાર્થીઓની સમસ્યા અને ગાંધીજીની હત્યા જેવો વજ્રઘાત – આ બધા વચ્ચે એક ગૃહમંત્રી તરીકે તેમણે પોતાની અંગત

વેદનાને બાજુ પર મૂકી, દેશમાં શાંતિ સ્થાપવા કડક નિર્ણયો લીધા હતા. શરીર ભલે પીડાતું હોય, તેમનું મન હંમેશા લક્ષ્ય પર સ્થિર રહેતું.

- 'લોખંડી પુરુષ' પાછળનું સંવેદનશીલ હૃદય: ઘણીવાર સરદાર પટેલને લાગણીહીન માનવાની ભૂલ થાય છે, પણ મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ મુજબ તેમનું વ્યક્તિત્વ 'નાળિયેર' જેવું હતું, બહારથી સખત અને અંદરથી નરમ. તેમની આ બાહ્ય કઠોરતા એક જરૂરી 'સુરક્ષા કવચ' (Defense Mechanism) હતી. તેઓ જાણતા હતા કે નવા સર્જાતા રાષ્ટ્રને રડતા નેતાની નહીં, પણ એક મજબૂત ખભાની જરૂર છે. તેથી તેમણે પોતાની કોમળ લાગણીઓને સાર્વજનિક પ્રદર્શનથી દૂર રાખી હતી. તેમના પત્રોમાં મિત્રો પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ચિંતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. આમ, સરદારની સ્થિતપ્રજ્ઞતા એ લાગણીઓનો અભાવ નહીં, પણ 'Emotional Regulation' (લાગણીઓનું યોગ્ય નિયમન) હતું. આ ગુણ જ તેમને માત્ર એક રાજનેતા નહીં, પણ એક સાચા 'રાજર્ષિ' બનાવે છે.

૪. સત્તાનું મનોવિજ્ઞાન અને પ્રભાવ (Psychology of Power & Dominance):

રાજનીતિશાસ્ત્રમાં સત્તા એટલે માત્ર પદ હોઈ શકે, પણ મનોવિજ્ઞાનમાં સત્તા એટલે 'સામેવાળાના વર્તનને પ્રભાવિત કરવાની ક્ષમતા'. સરદાર પટેલે રજવાડાઓના વિલીનીકરણમાં પરંપરાગત યુદ્ધને બદલે 'માનવ મનોવિજ્ઞાન' (Human Psychology) ને પોતાનું મુખ્ય હથિયાર બનાવ્યું હતું. રાજાઓ પાસેથી સત્તા લેવા માટે તેમણે તેમના 'અહંકાર' (Ego) અને 'અસલામતી' (Insecurity) વચ્ચે ગજબનું સંતુલન સાધ્યું હતું.

- 'કારક અભિસંધાન'નો સિદ્ધાંત (Operant Conditioning): મનોવિજ્ઞાનના 'કારક અભિસંધાન' મુજબ વર્તન બદલવા તેમણે 'પુરસ્કાર અને સજા'ની નીતિ અપનાવી. જે રાજાઓ પ્રેમથી માન્યા, તેમના માટે 'પ્રીવી પર્સ' અને માન-સન્માન (Reward) આપીને તેમણે રાજાઓને સમજાવ્યું કે તેઓ સત્તા ગુમાવીને પણ 'રાષ્ટ્ર નિર્માતા' બની રહ્યા છે. બીજી તરફ, જૂનાગઢ અને હૈદરાબાદ જેવા જડ રાજ્યો માટે તેમણે 'સૈન્ય કાર્યવાહી'નો ડર (Punishment) બતાવ્યો. આ રીતે તેમણે ચાણક્યની નીતિને આધુનિક મનોવિજ્ઞાન સાથે જોડી દીધી હતી.

- જોધપુર પ્રકરણ: વ્યવહાર વિશ્લેષણ (Transactional Analysis): સત્તાના મનોવિજ્ઞાનનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ જોધપુરના રાજા હનવંત સિંહનો કિસ્સો છે. જ્યારે યુવાન રાજાએ આવેશમાં (Impulsive) વી.પી. મેનન પર પિસ્તોલ તાણી, ત્યારે સરદારે ‘Transactional Analysis’ (વ્યવહાર વિશ્લેષણ) મુજબ ‘નિયંત્રક પિતા’ (Controlling Parent Ego) ની ભૂમિકા ભજવી, જેની સામે રાજા ‘બાળ સહજ અહં’ (Child Ego) માં આવી ગયા. પટેલે શાંતિથી કહ્યું, “તમારા પિતા મારા મિત્ર હતા” આ એક વાક્યથી રાજા શરમિંદા પણ થયા અને પોતાને સુરક્ષિત પણ અનુભવ્યા. કોઈ બળપ્રયોગ વગર માત્ર ‘વ્યક્તિત્વના પ્રભાવ’ (Non-verbal Dominance) થી મેળવેલી આ જીત હતી.
- મૌન અને વ્યક્તિત્વનો ‘ઓરા’ : સરદારનું મૌન તેમના શબ્દો કરતાં વધુ વજનદાર હતું. મનોવિજ્ઞાનમાં આને ‘Implicit Power’ (ગર્ભિત સત્તા) કહેવાય છે. તેમની આસપાસ એક એવો ‘ઓરા’ (Halo Effect) હતો કે તેમની ગેરહાજરીમાં પણ તેમનો આદર અને ડર જળવાઈ રહેતો. જ્યારે અન્ય નેતાઓ આદર્શવાદી ચર્ચાઓ કરતા, ત્યારે કડક નિર્ણયો માટે સૌની નજર આ ‘Alpha Personality’ પર જ મંડાતી. સરદાર માટે સત્તા ભોગવવાની વસ્તુ નહોતી, પણ રાષ્ટ્રનિર્માણ માટેનું સાધન હતું.

૫. સ્વ-ઉત્કર્ષ અને ત્યાગ (Self-Transcendence & Sacrifice)

રાજકારણ અને ‘ત્યાગ’ સામાન્ય રીતે પરસ્પર વિરોધી ગણાય છે, પણ સરદાર પટેલે આ બંનેને એકરૂપ કરી બતાવ્યા. અબ્રાહમ મેસ્લોના ‘જરૂરિયાતોના શ્રેણીક્રમ’ (Hierarchy of Needs) મુજબ, મોટાભાગના સફળ લોકો ‘Self-Actualization’ (સ્વ-આત્મસંતોષ) સુધી પહોંચીને અટકી જાય છે. પરંતુ સરદાર પટેલ તેનાથી એક ડગલું આગળ વધીને ‘Self-Transcendence’ (સ્વ-ઉત્કર્ષ) ના સ્તરે પહોંચ્યા હતા. આ એવી અવસ્થા છે જ્યાં વ્યક્તિ પોતાની જાત (Self) કરતા રાષ્ટ્ર જેવા ઉચ્ચ ધ્યેય (Higher Goal) ને પ્રાધાન્ય આપે છે.

- ૧૯૪૬નું બલિદાન: ‘ઈડ’ પર ‘સુપર-ઈગો’નો વિજય: ૧૯૪૬માં કોંગ્રેસ પ્રમુખ અને ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન બનવા માટે ૧૫માંથી ૧૨ સમિતિઓનો ટેકો હોવા છતાં, પટેલે ગાંધીજીની

એક ચિઠ્ઠીને માન આપી નહેરુ માટે રસ્તો કરી આપ્યો. સિગ્મંડ ફ્રોઈડના મનોવિશ્લેષણ મુજબ, આ ઘટના એ 'Id' (સત્તાની લાલસા) પર 'Super-Ego' (નૈતિકતા અને મૂલ્યો) નો વિજય હતો. તેમણે પોતાની હતાશાને નકારાત્મક રીતે કાઢવાને બદલે તેનું 'Sublimation' (ઉદાત્તીકરણ) કર્યું—એટલે કે, તે ઊર્જાને દેશના એકીકરણ જેવા સર્જનાત્મક કાર્યમાં વાળી દીધી. આ સાબિત કરે છે કે તેઓ સત્તાના ભૂખ્યા નેતા નહીં, પણ એક સમર્પિત 'રાજર્ષિ' હતા.

- પદ વિનાનો પ્રભાવ અને સુરક્ષિત સ્વાભિમાન (Secure Self-Esteem): ઘણા નેતાઓનું અસ્તિત્વ તેમના પદ પર ટકેલું હોય છે, પણ સરદાર પટેલ 'Secure Self-Esteem' (સુરક્ષિત સ્વાભિમાન) ધરાવતા હતા. તેમને પોતાની કિંમત સાબિત કરવા 'વડાપ્રધાન'ના લેબલની જરૂર નહોતી. મનોવિજ્ઞાનની ભાષામાં તેમનામાં અદભૂત 'Role Clarity' (ભૂમિકાની સ્પષ્ટતા) હતી. વડાપ્રધાન ન બન્યા છતાં, નાયબ વડાપ્રધાન તરીકે તેમણે એક મોટા ભાઈની જેમ સરકારને મજબૂતાઈ આપી. તેમનો આ વ્યવહાર દર્શાવે છે કે તેમનો અહંકાર રાષ્ટ્રના અસ્તિત્વ કરતા ક્યાંય નાનો હતો.
- સભાન પસંદગી અને નિષ્કામ કર્મ: સરદાર પટેલે સાબિત કર્યું કે સાચો ગુજરાતી અને સાચો નેતા એ છે જે રાષ્ટ્ર માટે સર્વસ્વ ત્યાગવાની તૈયારી રાખે. તેમનો ત્યાગ કોઈ લાચારી ન હતી, પણ એક 'Conscious Choice' (સભાન પસંદગી) હતી. તેમણે પોતાની જાતને રાષ્ટ્ર સાથે એકરૂપ (Identification with the Nation) કરી દીધી હતી, તેથી વ્યક્તિગત નુકસાન તેમને નુકસાન નહોતું લાગતું. આ 'નિષ્કામ કર્મ'ની ભાવના જ તેમના વ્યક્તિત્વનો સાર છે.

૬. નિષ્કર્ષ (Conclusion):

સરદાર પટેલની જીવનયાત્રાનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ સાબિત કરે છે કે તેઓ માત્ર રાજકીય નેતા નહીં, પરંતુ અદભૂત માનસિક ઊર્જા અને દ્રઢ મનોબળનું રસાયણ હતા. તેમની 'ગુજરાતી અસ્મિતા'થી શરૂ થયેલી સફર 'ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ'માં પરિણમી, જે સાબિત કરે છે કે પ્રાદેશિક ઓળખ અને રાષ્ટ્રીય એકતા પરસ્પર વિરોધી નથી પણ પૂરક છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ, સરદાર એક 'સંકલિત વ્યક્તિત્વ' (Integrated Personality) હતા. તેમનામાં બારડોલીના ખેડૂતની સરળતા અને લોખંડી પુરુષની કઠોરતાનો સુમેળ હતો. રજવાડાઓના વિલીનીકરણની ઐતિહાસિક સફળતામાં સૈન્યબળ કરતાં તેમના **મનોબળ**નો ફાળો વિશેષ હતો. રાજાઓના 'અહંકાર' અને 'ભય'ને કાબૂમાં કરવાની તેમની ક્ષમતા તેમને એક શ્રેષ્ઠ માનવ મનોવૈજ્ઞાનિક સાબિત કરે છે.

આ સંશોધનના અંતે, તેમના વ્યક્તિત્વના ત્રણ મુખ્ય મનોવૈજ્ઞાનિક સ્તંભો તારવી શકાય:

1. સંવેદનાત્મક સ્થિરતા (Emotional Stability): કટોકટી કે અંગત દુઃખમાં પણ વિચલિત થયા વિના કાર્યરત રહેવું અને લાગણીઓનું નિયમન કરવું.
2. સ્વ-ઉત્કર્ષ (Self-Transcendence): વ્યક્તિગત સત્તા અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનો રાષ્ટ્રહિત માટે સહજ ત્યાગ કરવો.
3. વાસ્તવવાદી અભિગમ (Pragmatism): કોરી કલ્પનાઓને બદલે જમીની હકીકત અને માનવ સ્વભાવને સમજીને નિર્ણયો લેવા.

આમ, સરદાર પટેલે ગુજરાતની અસ્મિતાને પોતાના આચરણથી એવી ઊંચાઈ આપી કે આજે 'સરદાર' શબ્દ માત્ર નામ નહીં, પણ 'મક્કમ મનોબળ' (Resilience) નો પર્યાય બની ગયો છે.

સંદર્ભસૂચિ (Bibliography):

ગાંધી, રાજમોહન. પટેલ: એક જીવનચરિત્ર. (અનુવાદ: નાગિન્દાસ સંઘવી). અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ૧૯૯૧.

દેસાઈ, નીરા. ગુજરાતની અસ્મિતા અને સામાજિક પરિવર્તન. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

પરીખ, નરહરિ. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ (ભાગ ૧ અને ૨). અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ૧૯૫૨.

મુનશી, કનૈયાલાલ. ગુજરાતની અસ્મિતા. મુંબઈ: ભારતીય વિદ્યા ભવન.

મહેતા, યશવંત. *લોખંડી પુરુષ સરદાર પટેલ*. અમદાવાદ: ગુર્જર પ્રકાશન.

Erikson, Erik H. *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton & Company, 1968.

Freud, Sigmund. *The Ego and the Id*. London: Hogarth Press, 1923.

Gandhi, Rajmohan. *Patel: A Life*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1990.

Maslow, Abraham H. *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row, 1954.

Menon, V. P. *The Story of the Integration of the Indian States*. New York: Macmillan, 1956.

SHABDBRAHM

આધુનિક રાષ્ટ્ર અને સરદાર પટેલ

ડૉ.દિપીકાબેન કે. રોહિત

આસી.પ્રોફેસર સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ.

શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સતલાસણા.

પ્રસ્તાવના

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તેમની રાજકીય કારકિર્દીની શરૂઆત 1917માં કરી હતી. જ્યારે તેઓ ગુજરાત સભાના સચિવ તરીકે ચૂંટાયા હતા, જેનું લક્ષ્ય ગુજરાતના લોકોના હિતોને પ્રોત્સાહન આપવાનું હતું. તેઓ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની રેન્કમાંથી ઝડપથી ઉભરી આવ્યા, જે મુખ્ય રાજકીય પક્ષ હતો જેણે બ્રિટિશ શાસનથી ભારતની સ્વતંત્રતાની લડતનું નેતૃત્વ કર્યું હતું સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મહાત્મા ગાંધીના નજીકના સહયોગી હતા અને ભારતની સાથે નજીકથી કામ કર્યું સ્વતંત્રતા હાંસલ તેમની સાથે નજીકથી કામ કર્યું હતું.

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સૌથી મોટું યોગદાન 1930ના મીઠાના સત્યાગ્રહમાં તેમની ભૂમિકા હતી. અંગ્રેજોએ મીઠા પર કર લાદ્યો હતો. જે ભારતીય લોકો માટે આવશ્યક શ્રીજવસ્તુ હતી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે મીઠાની ફૂંચનું આયોજન કરવામાં અને ટેક્સ સામેના વિરોધનું નેતૃત્વ કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. મીઠા ફૂંચ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના હતી. અને તેણે ભારતીય લોકોને એકત્ર કરવામાં અને સ્વતંત્રતાની જરૂરિયાત વિશે જાગૃતિ લાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકાભજવી હતી.

1947માં ભારતને આઝાદી મળ્યા પછી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને ભારતના પ્રથમ નાયબ વડા પ્રધાન તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓ રજવાડાઓને ભારતીય સંઘમાં એકીકૃત કરવા માટે જવાબદાર હતા, જે કાર્ય ઘણા લોકો દ્વારા અશક્ય માનવામાં આવતું હતું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નિશ્ચય અને રાજકીય કુશાગ્રતાએ તેમને આ સ્મારક કાર્ય હાંસલ કરવામાં મદદ કરી તેમણે રજવાડાના શાસકોને ભારતીય સંઘમાં જોડાવા માટે સમજાવ્યા અને હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ અને જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યોને ભારત સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ લાવવા

માટે તેમણે બુદ્ધિ-બળ ઉપયોગ કર્યો હતો. રજવાડાઓને એકીકૃત કરવાના સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રયાસોને કારણે તેમને "ભારતના લોખંડી પુરુષ" તરીકેનું ઉપનામ મળ્યું.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આધુનિક ભારતના નિર્માણમાં અજોડ યોગદાન આપનાર લોખંડી પુરુષ હતા. જેમણે ભારતની સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં ગાંધીજીના મુખ્ય સેનાની તરીકે ભૂમિકા ભજવી, બારડોલી સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ કર્યું અને સ્વતંત્રતા પછી રજવાડાઓનું ભારતીય સંઘમાં એકીકરણ કરીને દેશની અખંડિતતા સુનિશ્ચિત કરી, જે આધુનિક અને એકીકૃત ભારતના શિલ્પી તરીકે તેમના વારસાને સ્થાપિત કરે છે.

આધુનિક ભારતના શિલ્પી: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

- પ્રારંભિક જીવન અને ગાંધીજી સાથે જોડાણ:

સરદાર પટેલે વકીલાત છોડી ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની દેશભક્તિ, અહિંસક પ્રતિકાર અને રાજકીય કુશળતાથી તેઓ ગાંધીજીના મુખ્ય સેનાની બન્યા.

- બારડોલી સત્યાગ્રહ અને 'સરદાર' બિરુદ:

૧૯૨૮માં બારડોલીના ખેડૂતો પરના અન્યાયી કર સામે તેમણે સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ કર્યું. આ સફળતા બદલ ગાંધીજીએ તેમને 'સરદાર'નું બિરુદ આપ્યું, જે તેમના નેતૃત્વની ઓળખ બની.

- રજવાડાઓનું એકીકરણ (Operation Polo અને અન્ય):

આઝાદી પછી, તેમણે હૈદરાબાદ જૂનાગઢ અને કાશ્મીર જેવા રજવાડાઓને ભારતીય સંઘમાં એકીકૃત કરવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી. આ અવિશ્વસનીય કાર્યથી તેમને 'આયર્ન મેન ઓફ ઈન્ડિયા' (ભારતના લોખંડી પુરુષ) તરીકે ઓળખ મળ્યા અને ભારતની એકતા સુનિશ્ચિત થઈ.

- આધુનિક ભારતના ઘડતરમાં યોગદાન:

ગૃહમંત્રી તરીકે તેમણે દેશની આંતરિક સુરક્ષા અને વહીવટી માળખાને મજબૂત બનાવ્યું. નર્મદા યોજના (સરદાર સરોવર) અને સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી (Statue of Unity) તેમના દૂરંદેશી અને રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાના પ્રતીક છે.

- વારસો:

સરદાર પટેલનું જીવન મજબૂત ઇચ્છાશક્તિ, દેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રીય એકતાનો સંદેશ આપે છે. તેઓ ખરા અર્થમાં આધુનિક, અખંડ અને સમૃદ્ધ ભારતનો પાયો નાખનાર મહાન નેતા હતા, જેઓ હંમેશા પ્રેરણારૂપ રહેશે.

આ રીતે, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભારતને એક અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થાપિત કરવામાં અને આધુનિક ભારતના નિર્માણમાં કીમતી યોગદાન આપ્યું છે.

બ્રિટિશરોએ જ્યારે હિન્દુસ્તાન છોડ્યું ત્યારે પોતાની સંપૂર્ણ સત્તાવાળા પ્રાંતો તો ભારત અને પાકિસ્તાનને સમજતા પ્રમાણે સોંપી ગયા. પણ ૫૦૦થી ૬૦૦ જેટલાં નાનામોટાં રજવાડાઓને કહી ગયા કે તમે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ભારત અથવા પાકિસ્તાનમાં જોડાઈ શકો છો અથવા સ્વતંત્ર રહી શકો છો અથવા એક ત્રીજો સંઘ પણ બનાવી શકો છો.

આ જટિલ સમસ્યાનો ઉકેલ શોધવાની જવાબદારી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે સ્વીકારી. એમણે એક તરફ આ રજવાડાઓની પ્રજામાં દેશપ્રેમની ભાવના જગાડી તૈયાર કર્યા અને બીજી બાજુ રાજાઓને ભારતમાં જોડાઈ જવામાં જ તેમનું હિત છે તે સમજાવવાનું શરૂ કર્યું. રાજાઓને એમણે સમજાવ્યા કે ભારતમાં તમારા રાજ્યના વિલય બાદ પણ તમારો માન-મરતબો જાળવી રખાશે તમારો સંબોધનો અકબંધ રહેશે. તમારી રહેણીકરણી ટકાવી રાખવા તમને સાલિયાણું આપવામાં આવશે. તમારી આવગી સંપત્તિ અને તમારા રાજમહેલ તમારી માલિકીના જ રહેશે. પ્રજા ભારતમાં જોડાવા માગતી હોય અને તમે આમાં સહકાર આપશો તો પ્રજામાં તમારો આદરભાવ વધશે.

મોટા ભાગનાં રજવાડાતો તરત તૈયાર થઈ ગયાં. જે આનાકાની કરતાં હતાં તેમને સરદારે પરિણામ ભોગવવા તૈયાર રહેવાની સખત ભાષામાં ચેતવણી આપી. ત્રણ રાજ્યો, જૂનાગઢ,

હૈદરાબાદ અને કાશ્મીર સિવાયનાં બધા માની ગયો.જો સરદારે કુનેહ અને પોતાની લોહપુરુષ તરીકેની છબીનો ઉપયોગ ન કર્યો હોત તો દેશ અનેક ટુકડામાં વહેંચાઈ જાત.

આઝાદી પહેલાં પણ સરદારના સંબંધો આ રાજાઓ સાથે સારા હતા, ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનાં રાજ્યોમાં સરદાર કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ, ભાવનગર પ્રજા પરિષદ અને વડોદરાના પ્રજામંડળના પ્રમુખ હતા. અનેક રાજ્યોની પ્રજાનાં મંડળોના તેઓ સંપર્કમાં રહેતા.

પમી જુલાઈ, ૧૯૪૭ના દિવસે સ્ટેટ ડિપાર્ટમેન્ટ સરદારને સોંપવામાં આવ્યું. સરદારે વી. પી. મેનન અને લોર્ડ માઉન્ટબેટનની મદદથી રાજાઓ સાથે વાટાઘાટ શરૂ કરી દીધી. એમણે રાજાઓને કહ્યું કે રક્ષાખાતું, વિદેશખાતું અને સંચાર વ્યવસ્થા (ટપાલ અને રેલવે) આ ત્રણ ખાતાં ભારત સરકારને સોંપી દો અને બાકીનાં ખાતાંઓનો વહિવટ તમે જ ચલાવો.

આઝાદીની શરૂઆતમાં જ સંસારની ઇચ્છા રાજાઓ સાથે અથડામણમાં આવવાની ન હતી. રાજાઓમાં પણ સરદારે દેશપ્રેમની ભાવના જગાડી અને એમના હિતોને પોતે ધ્યાનમાં રાખશે એવી ખાતરી આપી.

ત્રણ રાજ્યોને છોડી બાકીના રાજ્યો સરદારની વાતમાં પણ સમય ગુમાવ્યા વગર બધાં સાથે કરાર કરી લીધા. આટલું મોટું કામ સરદારે ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના ગાળામાં કરી લીધું. જ્યારે જ્યારે કંઈ અડચણ આવી ત્યારે સરદારે ત્વરિત નિર્ણયો લીધા, જરૂર પડી ત્યાં નેહરુને વિશ્વાસમાં લીધા. નેહરુ નહિ માને એવું બાગ્યુ ત્યાં ત્યાં સીધા ગાંધીજી પાસેથી મંજૂરી લઈ લીધી. ક્યારેક લોર્ડ માઉન્ટબેટનને વચ્ચે રાખી નેહરુને મનાવી લીધા.

૧૬મી ડીસેમ્બર, ૧૯૪૭ના રોજ સરદારે એક નિવેદન દ્વારા રજવાડાંઓનો આભાર માન્યો ૨૯મી જાન્યુઆરી. ૧૯૪૮ની એક પ્રેસ કોન્ફરન્સમાં કહ્યું કે જાગૃત પ્રજા અને રાજાઓના સહકારથી આ બધું શક્ય થયું.

સરદારની આ સફળતા પાછળ એક કારણ એ હતું કે રાજાઓને વિશ્વાસ હતો કે સરદાર વચનના પાકા છે. બીજા રાજદ્વારી લોકોની જેમ વચન આપી ફરી જાય એમાના સરદાર ન હતા એમણે એમના સાલિયાણાંનો હક્ક બંધારણ દ્વારા આપ્યો એટલું જ નહિ પણ યોગ્ય રાજાઓને

રાજપ્રમુખ, ગવર્નર, એલચી, વગેરે સ્થાને નિમ્ન્યા. રાજ્ય સોંપી દીધા પછી પસ્તાવાની વારો ન આવે એ બાબત પ્રત્યે સરદારે ખાસ ધ્યાન આપ્યું.

વી.પી.મેનનની સલાહથી સરદારે પહેલાં માત્ર ત્રણ બાબતો કેન્દ્રને સોંપવાની વાત કરી, કારણ કે સરદાર જાણતા હતા કે એક વાર આ ત્રણ વિષયમાં ભારત એક રાષ્ટ્ર બની જાય, ત્યાર બાદ બધું આપોઆપ થાશે પડશે.

કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનાં બધાં રજવાડા તો ભારતમાં જોડાઈ ગયો પણ જૂનાગઢે મુસીબત ઊભી કરી. જૂનાગઢની ૮૫ ટકા વસ્તી હિન્દુ હતી પણ નવાબ મુસ્લિમ હતા. જૂનાગઢ ચારે તરફથી તો ભારત સાથે ભળેલાં રાજ્યોથી ઘેરાયેલું હતું. માત્ર વેરાવળ બંદર દ્વારા પાકિસ્તાન સાથે સંપર્કમાં રહી શકે એમ હતું. શાહ નવાબ ભુટ્ટો નામના પ્રધાનની ચડામણીથી નવાબે ઝીણા સાથે પાકિસ્તાનમાં જોડાવા માટેના કરાર કરી લીધા.

પ્રજામાં ખળભળાટ મચી ગયો. સરદારે ભારતીય સેનાને જૂનાગઢને ચારબાજુથી ઘેરી લઈ નાકાબંધી કરવાનો હુકમ આપી દીધો. સરદારે વી.પી. મેનનને મોકલી, નવાબને સખત ચેતવણી આપી. નવાબ પોતાના કુટુંબ અને લઈ જવાય એવી મિલકત લઈ પાકિસ્તાન નાસી ગયા. સરદારની મંજૂરી લઈ શામળદાસ ગાંધી અને અન્ય નેતાઓએ આરજી હકુમતના નામે સરકારની સ્થાપના કરી જૂનાગઢ પર ચડાઈ કરી દીવાન ભુટ્ટોએ પાકિસ્તાનની મદદ માંગી, પણ પાકિસ્તાને કોઈ મદદ મોકલી નહિ. આખરે ૨૭મી ઓક્ટોબરે ભુટ્ટોએ ભારત સરકારને જૂનાગઢનો કબજો લેવાનો સંદેશો મોકલ્યો અને પોતે પાકિસ્તાન નાસી ગયા. સરદારે ત્યાંની પ્રજાનો મત લઈ, જૂનાગઢનો વિલય ભારતમાં કરી દીધો.

જૂનાગઢના પ્રશ્નનો નિકાલ લાવી સરદારે હૈદરાબાદ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. અહીં પણ ૮૬ ટકા પ્રજા હિન્દુ હતી પણ નિઝામ મુસ્લિમ હતા. નિઝામની ઇચ્છા ભારત અને પાકિસ્તાનની જેમ ત્રીજું સ્વતંત્ર રાજ્ય રચવાની હતી. હૈદરાબાદ પણ ચારે તરફથી ભારતીય પ્રદેશોથી ઘેરાયેલું હતું અને એનું કોઈ બંદર પણ ન હતું. સરદારની સંમતિથી નિઝામ સાથે વાટાઘાટ કરવાનું કામ

લોર્ડ માઉન્ટબેટનને સોંપાયું. સરદાર સંમતતા હતા કે માઉન્ટબેટન વચ્ચે હશે તો આંતરાષ્ટ્રીય દબાણ નિવારી શકાશે. તે સિવાય નિઝામના મુખ્ય સલાહકાર વોલ્ટર મોક્ઝન માઉન્ટબેટનના મિત્ર હતા.

જુલાઈ, ૧૯૪૭માં નિઝામ સાથે વાટાઘાટો શરૂ થઈ. પણ ખાસ કંઈ પ્રગતિ થઈ શકી નહિ. ૨૪મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ સરદારે માઉન્ટબેટનને એક પત્ર દ્વારા જણાવ્યું કે નિઝામને જણાવી દો કે અન્ય રાજ્યો જે શરતે ભારતમાં જોડાયાં છે તે જ શરતે હૈદરાબાદે ભારતમાં જોડાવું પડશે. માઉન્ટબેટન સાથેની વાટાઘાટ નિષ્ફળ ગઈ. છેવટની વાટાઘાટો સરદાર પાતાના હાથમાં લીધી. નિઝામના નજદીકા ગણાતા રાકાર કાયમ રિઝવી સરદારને મળવા આવ્યા રિઝવીએ ધમકી આપી કે જે ભારત સરકાર દબાણ કરશે તો હૈદરાબાદ છેલ્લા પામ સુધી લડી લેશે. સરદારે સણસણતો જવાબ આપતાં કહ્યું જો તમારે આપઘાત ની તમને કોણ રોકી શકે?

થોડા સમય બાદ, સરદારે નેહરુને અજોર ભારતમાં વિલય થવાનું કબૂલ કરવું જોઈએ. સરદારે ભારતની સેનાને તૈયાર રહેવા જણાવ્યું, નેહરુ આનાકાની કરતા હતા પણ મરદાર મક્કમ હતા. ૧૩મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૮ના રોજ ભારતની સેનાએ હૈદરાબાદ પર હુમલો કર્યો. ત્યારના ગવર્નર જનરલસી. રાજગોપાલાચારીએ સરદારના હુકમને કાયદેસર કરવા કેબિનેટની મિટિંગ બોલાવી અને મજૂરીની મહોર મારી દીધા.

એક અઠવાડિયામાં હૈદરાબાદ કબજે કરી લેવામાં આવ્યું. કાશ્મીરનો પ્રશ્ન જરા અલગ હતો. અહીં મુસ્લીમોની સંખ્યા વધારે હતી પણ રાજા હિંદુ હતા. કશ્મીરની સીમાઓ ભારત અને પાકિસ્તાનને સરખી લાગતી હતી. જે આધાર ઉપર ભાગલા પાડવામાં આવ્યા હતા, એ આધાર પ્રમાણે કશ્મીરના મહારાજા જો પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનું પસંદ કરે તો ભારત વાંધો ન લેત. પણ નિઝામની જેમ મહારાજા પણ સ્વતંત્ર રાજ્યના સપનાં સેવતા હતા. તક જોઈને પાકિસ્તાને કબાલીઓ સાથે મળી કાશ્મીર પર હુમલો કર્યો. મહારાજા ડરીને નાસી જવાની તૈયારીમાં હતા. સરદારે તરત વી.પી. મેનનને મોકલી પરિસ્થિતિ સંભાળવા કહ્યું. મેનને મહારાજાને કુટુંબ સાથે જમ્મુ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું, અને દિલ્હી જઈ સરદારને પરિસ્થિતિની જાણ કરી મરદારે નેહરુ અને માઉન્ટબેટનને ભારતીય સેના મોકલવા સલાહ આપી. માઉન્ટબેટને કહ્યું કે મહારાજા ભારતમાં

વિલયના દસ્તાવેજ પર સહી ન કરે ત્યાં સુધી આમ કરવું એ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાની વિરુદ્ધ જશે. સરદારે તરત વી.પી.મેનનને મોકલી મહારાજાના દસ્તખત મેળવી લીધા. તેમ છતાં નેહરુ પૂરી રીતે તૈયાર નહોતા. સરદારે કહ્યું કે હવે કાશ્મીરનું રક્ષણ કોઈ પણ ભોગે ભારતે કરવું જ જોઈએ. નહિ તો બીજા પ્રદેશોનો ભારત પરથી વિશ્વાસ ઊઠી જશે. ભારતીય સેનાની અજોડ કારવાઈથી હુમલાખોરો પીછેહઠ કરવા લાગ્યા. સરદાર કાશ્મીરનું ભૌગોલિક મહત્વ સમજતા હતા એટલે કાશ્મીરનો મુદ્દો પોતે જ ઉકેલવા માગતા હતા પણ નેહરુએ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ મને કરવા દો. સરદાર સંમત થયા. પરિણામ શું આવ્યું તે આપણે બધા જાણીએ છીએ.

ભારતના ઇતિહાસમાં સરદારનું નામ ભારતના ટુકડા થતાં બચાવનાર તરીકે અને અખંડ ભારતનું નિર્માણ કરનાર તરીકે અમર રહેશે.

- સંદર્ભ સૂચિ

૧) નંદુકર જી. એમ. (૧૯૮૧) : સરદારના પત્રો મોટેભાગે અજાણ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

સ્મારક ભવન

૨) હરેશ ધોળકીયા (૨૦૨૫) : સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ એક સુગ્રથિત વ્યક્તિત્વ.

૩) નટુભાઈ ઠક્કર : રાષ્ટ્રીય જીવનચરિત્ર ગ્રંથાવલી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ (શબ્દલોક પ્રકાશન)

૪) મીના અગ્રવાલ (અપ્રિલ ૨૦૨૪) : રાષ્ટ્રીય જીવનચરિત્ર શ્રેણી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

૫) પટેલ જીત મુકેશભાઈ : લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા

Dhiraj Kumar B. Bamba

Political Science

Research Scholar at Sabarmati

University, Ahmedabad.

પૂર્વભૂમિકા

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રહી છે. સ્વતંત્રતા પછી ૧૯૫૦ના દાયકામાં ભારતને એકસાથે લાવવામાં મોટા પડકારો હતા, કારણ કે દેશમાં લગભગ ૫૬૨ રાજ પ્રમાણિત રાજ્ય હતા. ઘણાં રાજાઓ પોતાનું શાસન જાળવવા માંગતા હતા અને દેશના એકીકરણમાં વિઘ્ન ઊભા કરતા હતા. સરદાર પટેલ ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાન તરીકે, સંઘની મજબૂત નીતિ અપનાવી, રાજાઓને સમજાવી અને લલચાવ્યા કે તેઓ ભારતીય સંઘમાં જોડાય. તેમણે "લોખંડ અને કઠોર ઈરાદા" દ્વારા રાજ્ય શાસકોને શાંતિપૂર્ણ રીતે એકીકૃત કરવામાં સફળતા મેળવી. રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાજ્યોના સક્ષમ સંયોજન માટે તેમના પરિશ્રમ અને દૃઢસંકલ્પને દેશના રાજકારણમાં ખૂબ માન મળે છે. સરદાર પટેલને "ભારતના લોખંડી પુરુષ" તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે ભવિષ્યમાં દેશને તણાવપૂર્ણ પરિસ્થિતિઓને ટાળીને ભારતને એકત્રિત અને મજબૂત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું રાખ્યું.

કીવર્ડ્સ : ભારતનું એકીકરણ, પ્રથમ ગૃહમંત્રી, ઉપપ્રધાન, રાજ્યોનું સંયોજન, સંઘની મજબૂત નીતિ, શાંતિપૂર્ણ એકીકરણ, રાષ્ટ્રીય એકતા, કટિબદ્ધતા અને દૃઢસંકલ્પ, સંવિધાન અને બંધારણીય માળખું અને ભારત મજબૂત રાષ્ટ્ર.

પરિચય

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા અતિ મહત્વપૂર્ણ રહી છે. સ્વતંત્રતા પછી ૧૯૪૭માં ભારતને રાજકીય રીતે એકસાથે લાવવામાં મોટો પડકાર હતો, કારણ કે દેશમાં લગભગ ૫૬૨ રાજપ્રમુખ રાજ્ય (પ્રિન્સીપલ સ્ટેટ્સ) હતા. આ રાજાઓ પોતાનું શાસન જાળવવા

ઇચ્છતા હતા, અને દેશના એકીકરણ માટે અવરોધ ઉભા કરતાં હતા. સરદાર પટેલ જે સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં મહાત્મા ગાંધીના સહયોગી અને પ્રથમ ગૃહમંત્રી તથા ઉપપ્રધાન બન્યા, તેમણે રાષ્ટ્રની એકતા માટે દૃઢ નીતિ અપનાવી.

સરદાર પટેલે રાજાઓને સમજાવ્યા, તેમને રાજકીય અને આર્થિક લાભ બતાવ્યા અને સાંભળીને શાંતિપૂર્ણ રીતે તેમને ભારતના સંઘીય માળખામાં સામેલ કરવામાં સફળ રહ્યા. તેમની “લોખંડ અને કઠોર ઈરાદા”થી રાજાઓએ સંઘમાં જોડાવા માટે રાજી થયા. સરદાર પટેલની કટિબદ્ધતા, દૃઢસંકલ્પ અને કુશળતાએ ભારતને વિભાજિત થતા બચાવ્યું અને દેશને મજબૂત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું રાખ્યું. આજે તેમને “ભારતના લોખંડી પુરુષ” તરીકે યાદ કરવામાં આવે છે.

સ્વતંત્રતા સમયે ભારતની પરિસ્થિતિ

સ્વતંત્રતા સમયે ભારતની પરિસ્થિતિ અત્યંત જટિલ અને સંવેદનશીલ હતી. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ બ્રિટિશ શાસનમાંથી મુક્ત થયેલા ભારતના ભાગે નવો રાજકીય અને સામાજિક ખાંચો ઉભો થયો હતો. બ્રિટિશ રાજે ભારતના વિસ્તારને “ભારત રાજ્ય” અને “પ્રિન્સીપલ સ્ટેટ્સ”માં વિભાજિત કર્યું હતું. લગભગ ૫૬૨ રાજપ્રમુખ રાજ્ય હતાં, જે જુદા-જુદા કદના, આર્થિક શક્તિ અને રાજકીય સ્વાયત્તતાવાળા હતા. આ રાજાઓએ ઘણીવાર પોતાના શાસન અને વિશિષ્ટ અધિકારો જાળવવા ઇચ્છા દર્શાવી અને કેટલાક રાજાઓએ સ્વતંત્ર રહેવાનું સ્વપ્ન પણ જોયું.

સ્વતંત્રતા સમયે દેશના આ ભૌગોલિક અને રાજકીય વિભાજનને જોઈને રાજકારણીઓ માટે એકતા જાળવવી તે મોટો પડકાર બન્યો. કેટલાક રાજાઓ અલગ કરવા માંગતા હતા, તો કેટલાક ભૌગોલિક અને આર્થિકને કારણે સંઘમાં જોડાવા માટે સંશયમુક્ત હતા. આ સમયગાળામાં વિવિધ સામાજિક સમસ્યાઓ, મહામારી, ભૂખમરી, શરણાર્થીઓની હરિફાઈ અને તંત્રનો નવો રચનાત્મક અભાવ પણ દેખાવા લાગ્યો.

સ્વતંત્રતા પછીનું ભારત એક નાજુક અવસ્થામાં હતું, જેમાં નવું બંધારણ, નવું સરકારનું માળખું અને દેશની એકતા માટે સઘન પ્રયાસોની જરૂર હતી. આ જટિલ સ્થિતિમાં સરદાર પટેલની કટિબદ્ધતા,

રાજાઓ સાથે કડક અને સમજદારીપૂર્વકની ફૂટનીતિ, અને દૃઢ નેતૃત્વ આવશ્યક બની, જેથી રાજ્યો શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારતના સંઘમાં જોડાઈ શક્યા.

સરદાર પટેલનું : વ્યક્તિત્વ અને દૃષ્ટિકોણ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વ્યક્તિત્વ અને દૃષ્ટિકોણ તેમના નેતૃત્વમાં સ્પષ્ટ પ્રતિકૃત થયું છે. તેઓ અત્યંત દૃઢસંકલ્પી, બહાદુર અને કાર્યપ્રતિબદ્ધ નેતા હતા. તેમની વર્તનશૈલીમાં સાવધાની, કઠોરતા અને સ્પષ્ટતા જોવા મળે છે, જે તેમને “ભારતના લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખાવવાનું કારણ બન્યું. સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં તેમની સહિષ્ણુતા અને સંગઠનશક્તિ નોંધપાત્ર હતી.

સરદાર પટેલનો દૃષ્ટિકોણ વ્યવહારુ અને રાષ્ટ્રીય ફોકસ ધરાવતા હતો. તેઓએ ભારતીય એકીકરણને માત્ર રાજકીય દૃષ્ટિકોણથી નહીં, પરંતુ દેશની એકતા, રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને ભવિષ્યના મજબૂત સંઘીય બંધારણના દૃષ્ટિકોણથી જોયું. રાજાઓ સાથે કરાર કરતી વખતે તેઓ કટિબદ્ધ પણ સમજદારીપૂર્વક હતા, તેનાથી રાજાઓ શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારતમાં જોડાઈ શક્યા. તેમની દૃઢતા અને વ્યવહારુ રાજકારણની કળાએ ભારતના એકીકરણને સુસંગત અને મજબૂત બનાવ્યું. પટેલનું વ્યક્તિત્વ ન માત્ર કાર્યક્ષમ નેતા દર્શાવે છે, પણ દેશમાં સ્થિરતા અને એકતા જાળવવાની અવિનાશી પ્રતિબદ્ધતા પણ પ્રગટાવે છે. તેમના દૃષ્ટિકોણમાં હંમેશા દેશના મહા હિતને પહેલા સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

દેશી રજવાડાઓમાં વિલીનીકરણની નીતિ

ભારતના એકીકરણમાં દેશી રજવાડાઓના વિલયની નીતિ સરદાર પટેલની મહત્ત્વપૂર્ણ કૌશલ્યપૂર્ણ પહેલ હતી. સ્વતંત્રતા પછી પડરથી વધુ રાજપ્રમુખ રાજ્ય હતા, જેમાંથી કેટલાક મોટા અને સૌથી નાના રાજાઓએ પોતાના શાસન જાળવવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. સરદાર પટેલે રાજ્ય એકીકરણ માટે વ્યૂહરચનાત્મક નીતિ અપનાવી. તેમણે રાજાઓને સમજાવ્યું કે ભારતીય સંઘમાં જોડાવાથી તેમને રાજકીય સુરક્ષા, આર્થિક લાભ અને અદ્યતન પ્રશાસનનો ફાયદો મળશે.

પટેલની નીતિમાં કઠોરતા અને ડિપ્લોમસી બંનેનો સંમિશ્રણ હતું. જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં દબાણ પણ હતું, પરંતુ ઘણીવાર વાતચીત અને સમજાવટથી રાજાઓને રાજી કરવામાં આવ્યા. હૈદરાબાદ,

પંજાબ, જૂનાગઢ જેવા કેટલાક મહત્વના રાજ્યોને શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારત સાથે વિલય કરાવવામાં સફળતા મળી. Patelની કડક અને વ્યૂહરચનાત્મક ફૂટનીતિના કારણે દેશમાં ભંગાતમક તણાવ ટાળવામાં આવ્યા અને રાજ્યો એકીકૃત રીતે સંઘમાં જોડાયા. તેમની નીતિ ન માત્ર રાજાઓને વિલય કરવા પર મજબૂત અસરકારક રહી, પણ ભારતના બંધારણીય અને રાજકીય માળખાને મજબૂત બનાવવા માટે આધારભૂત સાબિત થઈ.

સરદાર પટેલનો મહત્વપૂર્ણ રાજ્યના એકીકરણમાં ફાળો

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે સ્વતંત્રતા પછી ભારતના મહત્વપૂર્ણ રાજ્યોના એકીકરણમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી. તેમણે પોતાની દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, ફૂટનીતિ અને જરૂરી સમયે બળપ્રયોગ દ્વારા જુનાગઢ, હૈદરાબાદ જેવા રાજ્યોને ભારત સાથે જોડ્યા. “ભારત સંઘમાં જોડાણનો કરાર” અને ‘રાજાઓને આપવામાં આવતું વાર્ષિક ભથ્થું’ જેવી વ્યવસ્થાઓથી મોટાભાગના દેશી રજવાડાઓ શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારત સંઘમાં વિલય પામ્યા. તેમના પ્રયત્નોથી ભારત એક અખંડ અને મજબૂત રાષ્ટ્ર બની શક્યું પરંતુ, કેટલાક રાજ્યો એવા હતા જે ભારત સાથે જોડાવા માંગતા ન હતા જે આ પ્રમાણે છે.

(અ) જુનાગઢ

જુનાગઢના એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા ભારતીય એકીકરણ માટે મહત્વપૂર્ણ રહી. 1947માં સ્વતંત્રતા પછી જુનાગઢ દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલ નાનું રજવાડું હિંદુ વસાહત ધરાવતું હોવા છતાં તેના નારણ સાહિબે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવાની જાહેરાત કરી. આ પગલાથી ભારતના સાગરીક અને ભૌગોલિક સુરક્ષામાં ખતરો ઊભો થયો.

સરદાર પટેલે તાત્કાલિક કાર્યવાહી કરીને કડક અને વ્યૂહરચનાત્મક દબાણ શરૂ કર્યું. તેમણે હિંદુ-મુસ્લિમ વર્ગ, નાગરિક અને સેનાની સ્થિતિને જોતા રાજાઓના નિર્ણયમાં દબાણ ઉમેર્યું. ભારતના કેન્દ્ર સરકારે તાત્કાલિક નોટિસ આપીને વેપાર, વાહન અને સંપર્ક માર્ગો અવરોધી રહ્યા અને સ્વતંત્રતાના બંધારણ મુજબ કાયદાકીય કાર્યવાહી માટે દબાણ ઉભું કર્યું. તેઓના દબાણ અને રાજકીય ચતુરાઈના કારણે, જુનાગઢના નવાબે અંતે શાંતિપૂર્વક ભારત સાથે જોડાવાનું નક્કી કર્યું. આ ઘટના ભારતના નકકી ભૌગોલિક નક્ષા અને એકીકરણ માટે સિદ્ધાંતરૂપ બની. સરદાર પટેલના દૃઢ નેતૃત્વ અને

વ્યૂહરચનાત્મક કુશળતાએ જૂનાગઢને ભારત સાથે વિલય કરાવવામાં સફળતા આપી, જે દેશના એકીકરણમાં મહત્વપૂર્ણ પાયાની ભૂમિકા હતી.

(બ) હૈદરાબાદ

હૈદરાબાદના એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ રહી. 1947માં સ્વતંત્રતા પછી હૈદરાબાદ મોટા દરબારવાળા નાયબ રાજ્ય પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા ઇચ્છતો હતો, જે ભારત માટે સલામતીનો ખતરો બનતું. સરદાર પટેલે આ પરિસ્થિતિને ગંભીરતાપૂર્વક લઈ દબાણ અને રાજકીય કૌશલ્ય સાથે કેન્દ્રને માર્ગદર્શન આપ્યું.

તેમણે જમ્મુ-કાશ્મીર અને સ્થાનિક પરિસ્થિતિના નિરીક્ષણ બાદ શાંતિપૂર્ણ રીતે હૈદરાબાદને ભારત સાથે જોડાવા માટે “ઓપરેશન પોલિસ”ની તૈયારી કરી. દબાણ અને સમજાવટના કારણે અંતે નાયબે શાંતિપૂર્વક ભારત સાથે વિલય નક્કી કર્યું. Patelની દૃઢતા અને વ્યૂહરચનાત્મક કુશળતાથી હૈદરાબાદનો એકીકરણ સફળ થયું, જે ભારતની એકતા માટે મહત્વપૂર્ણ સાબિત થયું.

(ક) કાશ્મીર

કાશ્મીરના એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ અને વ્યૂહરચનાત્મક રહી. 1947માં સ્વતંત્રતા પછી કાશ્મીર સંવેદનશીલ હિન્દુ-મુસ્લિમ સંયોજન ધરાવતું રાજ્યપાકિસ્તાન અને ભારત બંને તરફથી દબાણમાં હતું. નાયબ મહારાજ હરિકૃષ્ણ જાડેજાએ હઠ સાથે નિર્ણય લેવા માટે વિલંબ કર્યો.

સરદાર પટેલે તાત્કાલિક કાયદાકીય અને સૈનિક દબાણની યોજના બનાવી, તેમજ મહારાજને ભારત સાથે જોડાવા સમજાવ્યું. પાકિસ્તાની ધુસણખોરી શરૂ થતાં ભારતીય સૈનિકોએ રાષ્ટ્રીય ગૃહમંત્રાલયના માર્ગદર્શન હેઠળ કાશ્મીરમાં પ્રવેશ કર્યો. પટેલ ની વ્યૂહરચનાત્મક દૃઢતા અને રાજકીય કુશળતાએ કાશ્મીરને ભારતના એકીકરણમાં સફળ બનાવ્યું અને પછી રાજ્યનું ભાગીદારીનું બંધારણીય માળખું સુનિશ્ચિત થયું.

સરદાર પટેલનું ભારતના એકીકરણમાં યોગદાન

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અનમોલ અને અતિ મહત્વપૂર્ણ રહ્યું. સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં પડપથી વધુ રાજપ્રમુખ રાજ્ય હતા, જે જુદા-જુદા કદ, શક્તિ અને રાજકીય સ્વાયત્તતા ધરાવતા હતા. ઘણા રાજાઓએ પોતાનું શાસન જાળવવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, જે દેશના એકીકરણ માટે મોટી પડકાર હતી. સરદાર પટેલ, ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાન તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતા માટે દૃઢ નેતૃત્વ અને કડક વ્યૂહરચનાત્મક કૌશલ્યનું પ્રદર્શન કર્યું.

પટેલનું યોગદાન મુખ્યત્વે રાજાઓને શાંતિપૂર્ણ રીતે ભારત સાથે વિલય કરવા માટે હતું. તેઓ રાજાઓ સાથે કડક પણ સમજદારીપૂર્વકના વાટાઘાટો કરે, જેમાં રાજાઓને રાજકીય અને આર્થિક લાભ સમજાવવામાં આવતો. હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ, કાશ્મીર જેવા મહત્વના રાજ્યોના વિલયમાં તેમની વ્યૂહરચનાત્મક દૃઢતા અને કૌશલ્ય દેખાયું. પટેલ ની “લોખંડ અને કઠોર ઈરાદા”ની નીતિ અને રાજકીય કળાએ રાજ્યોને શાંતિપૂર્વક ભારત સાથે જોડાવા માટે પ્રેરણા આપી.

તેમનું યોગદાન માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રમાં નહીં, પણ દેશના બંધારણીય માળખાને મજબૂત બનાવવા માટે પણ મહત્વપૂર્ણ રહ્યું. પટેલની દૃઢતા, દક્ષતા અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિકોણને કારણે ભારત એકસાથે અને મજબૂત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું રહી શકે. આજે તેમને “ભારતનો લોખંડ માણસ” કહેવામાં આવે છે, અને તેમના યોગદાનને ભારતીય રાષ્ટ્રના એકીકરણમાં અવિસ્મરણીય સ્થાન આપવામાં આવે છે.

સરદાર પટેલની દ્રષ્ટિએ સમકાલીન પ્રાસંગિકતા

સરદાર પટેલની દૃષ્ટિએ ભારતના એકીકરણની સમકાલીન પ્રાસંગિકતા આજે પણ ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. પટેલ દેશના બંધારણીય અને ભૌગોલિક એકતાના સખ્ત પાયાને જાળવવા માટે પ્રતિબદ્ધ હતા. તેઓએ સ્વતંત્રતા પછીના તૂટતા રાજ્યો અને સામાજિક વિભાજન જોયા હતા અને દેશના ભવિષ્ય માટે એક મજબૂત, એકત્રીત રાષ્ટ્રની જરૂરિયાત સમજાવી. આજે, ભૌગોલિક અને રાજકીય કક્ષાએ પડતા આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય પડકારો પણ તેમની દૃષ્ટિની પ્રાસંગિકતા દર્શાવે છે.

પટેલની દૃષ્ટિમાં રાષ્ટ્રની એકતા, એકસાથે કામ કરવાની પ્રતિબદ્ધતા અને કાયદા અને બંધારણના પાલનનું મહત્વ અગત્યનું હતું. વર્તમાન સમયમાં દેશમાં રાજકીય એકતા, સંઘીય માળખાની મજબૂતી અને વિવિધ રાજ્યો વચ્ચે સહકાર જાળવવો પટેલની નીતિનું પર્યાય છે. તેમની શાંતિપૂર્ણ અને વ્યૂહરચનાત્મક પદ્ધતિ આજે પણ દેશના વિભાજન વિરોધી અને સંઘીય સંકલન માટે માર્ગદર્શક છે.

આ ઉપરાંત પટેલની દૃષ્ટિ દબાણ અને સમજદારીનો સંતુલન જાળવવામાં પણ મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ આદર, કઠોરતા અને કટિબદ્ધતાના સંતુલન દ્વારા દેશને મજબૂત બનાવવાનું જોખમ માનીને નિર્ણય લેતા. તેના પરિણામે ભારત એક મજબૂત, શાંતિપૂર્ણ અને એકત્રીત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું છે. પટેલની દૃષ્ટિ આજે પણ નીતિગત, સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો માટે માર્ગદર્શક છે.

ઉપસંહાર

ભારતના એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા અનમોલ અને અનિવાર્ય રહી છે. સ્વતંત્રતા પછી દેશમાં અનેક રાજપ્રમુખ રાજ્ય હતા, જે પોતાના શાસન જાળવવા ઈચ્છતા હતા, અને ભારતને એકીકૃત કરવું એક મોટો પડકાર હતું. Patelની દૃઢતા, વ્યૂહરચનાત્મક કુશળતા અને રાજાઓ સાથે શાંતિપૂર્ણ વાટાઘાટની કળાએ દેશને ભંગાતમક બનતા બચાવ્યું. તેમના પ્રયાસોથી જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ, કાશ્મીર સહિતના મહત્વના રાજ્યો શાંતિપૂર્વક ભારતના સંગઠનમાં જોડાયા. Patelની “લોખંડ અને કઠોર ઈરાદા”ની નીતિ દેશના બંધારણીય માળખાને મજબૂત બનાવી, અને રાજ્યો વચ્ચે સહકાર અને એકતા જાળવવામાં મદદરૂપ થઈ. આના પરિણામે આજે ભારત એક મજબૂત, એકત્રીત અને સાંવિધાનિક રીતે સશક્ત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભું છે. સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ, દૃઢ સંકલ્પ અને રાષ્ટ્રીય સમર્પણ ભારતના એકીકરણની સફળતા માટે અનિવાર્ય પુરુષાર્થ તરીકે યોગદાનરૂપ છે.

સંદર્ભ સૂચિ

7. પટેલ મફતલાલ(2010).અખંડ ભારતના શિલ્પી: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
8. પટેલ જેટ મુકેશભાઈ(2015).લોખંડી પુરુષ સરદાર પટેલ
9. ગાંધી રાજમોહન(2006).સરદાર પટેલ – રાષ્ટ્રના શિલ્પી
10. વૈષ્ણવ જ્યોતિકુમાર(2008). અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર પટેલ

11. પરીખ અવિનાશ(2012). ગુજરાતના ઘડવૈયા: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
12. પટેલ હેપ્પી(2014) દ આયર્ન મેન ઓફ ઇન્ડિયા – સરદાર પટેલ (ગુજરાતી અનુવાદ)

Links

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Vallabhbhai_Pate
2. <https://inc.in/congress-sandesh/tribute/sardar-patel-and-integration-of-states>
3. <https://www.drishtiias.com/mains-practice-question/question-1435>
4. <https://www.shaalaa.com/question-bank-solutions>

SHABDBRAHM

આધુનિક ભારત માટે સરદાર પટેલનું નેતૃત્વ: અખંડ રાષ્ટ્રના શિલ્પીનો અમર
વારસો

Soniyaben Sureshbhai Vasava
Political Science
Research Scholar
Sabarmati University Ahmedabad

સારાંશ:

પ્રસ્તુત સંશોધન લેખ ભારતના 'લોખંડી પુરુષ' સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના બહુઆયામી નેતૃત્વ અને આધુનિક ભારતના નિર્માણમાં તેમના અતુલ્ય યોગદાનનું વિશ્લેષણ કરે છે. આ લેખમાં તેમના પ્રારંભિક જીવનના સંઘર્ષોથી લઈને ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહ દ્વારા ઉભરેલા એક સશક્ત જન-નેતા તરીકેની છબીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય આઝાદી પછીના અત્યંત જટિલ ગણાતા પડરથી વધુ રજવાડાંઓના એકીકરણની પ્રક્રિયામાં સરદાર પટેલની રાજદ્વારી કુશળતા અને દ્રઢ ઈચ્છાશક્તિને ઉજાગર કરવાનો છે. આ ઉપરાંત, લેખમાં ભારતીય વહીવટી સેવાઓ (IAS/IPS) ના 'સ્ટીલ ફ્રેમ' તરીકેના તેમના વિઝન, આર્થિક આત્મનિર્ભરતા અને સામાજિક સુધારાના વારસા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. અંતે, આ લેખ સિદ્ધ કરે છે કે સરદાર પટેલ માત્ર એક સ્વાતંત્ર્ય સેનાની જ નહીં, પરંતુ ભૌગોલિક, વહીવટી અને ભાવનાત્મક રીતે અખંડ ભારતના સાચા શિલ્પી હતા, જેમનું નેતૃત્વ આજે પણ રાષ્ટ્રીય એકતા માટે દીવાદાંડી સમાન છે.

કી વર્ડ્સ : સરદાર પટેલ, રજવાડાંઓનું એકીકરણ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, અખંડ ભારત, વહીવટી સેવાઓ, રાષ્ટ્રીય એકતા.

પ્રસ્તાવના :

"ભારતના લોખંડી પુરુષ" તરીકે પ્રેમથી જાણીતા, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને એક અખંડ અને આધુનિક ભારત બનાવવાનો શ્રેય આપવામાં આવે છે. તેમનો જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર, ૧૮૭૫ના

રોજ ગુજરાતના નડિયાદમાં એક સામાન્ય ખેડૂત પરિવારમાં થયો હતો. વ્યવસાયે સમૃદ્ધ વકીલ હોવા છતાં, તેઓ મહાત્મા ગાંધીની વિનંતી પર રાષ્ટ્રની મુક્તિ ચળવળમાં જોડાયા અને રાષ્ટ્ર સેવાને પોતાની સર્વોચ્ચ જવાબદારી તરીકે જોવા માટે પોતાની નફાકારક કારકિર્દી છોડી દીધી. સરદાર પટેલનું જીવન નિઃસ્વાર્થ સેવા, અજોડ દૃઢ નિશ્ચય, સંગઠનાત્મક કૌશલ્ય અને વ્યવહારિક રાષ્ટ્રવાદનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. સ્વતંત્રતા સંગ્રામ દરમિયાન ખેડૂતોના અધિકારો માટે લડવા ઉપરાંત, તેમણે ખેડા અને બારડોલીના વિજયી સત્યાગ્રહો દ્વારા રાષ્ટ્રીય દ્રશ્ય પર પોતાનું શક્તિશાળી અને દૃઢ નેતૃત્વ સ્થાપિત કર્યું.

સરદાર પટેલના અતૂટ નિશ્ચય અને નોંધપાત્ર સંગઠન ક્ષમતાએ તેમને "સરદાર" ઉપનામ આપ્યું. પરંતુ સરદારનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ અને લાંબાગાળાનું યોગદાન સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં હતું. તેમણે ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને નાયબ વડાપ્રધાન તરીકે ભાગલા, શરણાર્થીઓનો મુદ્દો અને - સૌથી અગત્યનું - 562 થી વધુ રજવાડાંઓના જોડાણથી સર્જાયેલી અરાજકતાનો સામનો કરવો પડ્યો. તેમની રાજદ્વારી, દ્રષ્ટિ અને જરૂર પડ્યે નિર્ણાયક પગલાં લેવાની ક્ષમતાને કારણે ભારત હવે ભૌગોલિક રીતે એકીકૃત અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે.

સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં સરદારનું શક્તિશાળી નેતૃત્વ :

ખેડૂતોના સત્યાગ્રહોએ સરદાર પટેલની રાજકીય કારકિર્દીની શરૂઆત કરી અને તેમને એક શક્તિશાળી રાષ્ટ્રીય નેતા બનાવ્યા

➤ ખેડા સત્યાગ્રહ (૧૯૧૮)

કૃષિ કટોકટી: ખેડા (ગુજરાત) પ્રદેશમાં ૧૯૧૭ થી ૧૯૧૮ દરમિયાન ભારે વરસાદ, પ્લેગ અને પાકના રોગોએ ખેતીને ગંભીર નુકસાન પહોંચાડ્યું. પાકનું ઉત્પાદન સામાન્ય ઉત્પાદનના એક ચતુર્થાંશ (એક ચતુર્થાંશ) કરતા ઓછું હતું.

બ્રિટિશ શાસન: જો પાકનું ઉત્પાદન સામાન્ય ઉત્પાદનના એક ચતુર્થાંશ (૨૫%) કરતા ઓછું હોય તો ખેડૂતો તે યુગના મહેસૂલ કાયદા હેઠળ મહેસૂલ માફી માટે પાત્ર હતા.

બ્રિટિશ સરકારનો આગ્રહ: ખેડૂતોની માંગણીઓને નકારી કાઢ્યા પછી, સ્થાનિક બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓએ મહેસૂલ વસૂલાત લાગુ કરવાનું શરૂ કર્યું, જેમાં ખેડૂતોના પશુધન અને જમીન જપ્ત કરવાનો સમાવેશ થતો હતો. આવી ભયંકર સ્થિતિમાં ખેડૂતો મહેસૂલ ચૂકવી શક્યા નહીં.

બારડોલી સત્યાગ્રહ (1928): 'સરદાર' બિરુદની પ્રાપ્તિ :

➤ પૃષ્ઠભૂમિ અને પડકાર

- મહેસૂલ વધારો: 1927માં, બ્રિટિશ સરકારે સુરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકામાં જમીન મહેસૂલમાં અસામાન્ય અને અયોગ્ય રીતે 22% થી 30% જેટલો ધરખમ વધારો ઝીંકી દીધો.
- ખેડૂતોનો વિરોધ: ખેડૂતોએ આ વધારા સામે વાંધો ઉઠાવ્યો અને માગણી કરી કે મહેસૂલ વધારાના નિર્ણય પહેલાં તટસ્થ તપાસ હાથ ધરવામાં આવે, પરંતુ સરકારે તેમની માગણીઓ સ્વીકારવાની ના પાડી.
- નેતૃત્વ માટે આહ્વાન: સ્થાનિક ખેડૂતો, લાચાર બનીને, સમસ્યાના ઉકેલ માટે વલ્લભભાઈ પટેલને વિનંતી કરવા પહોંચ્યા. વલ્લભભાઈએ ખાતરી કરી કે ખેડૂતો અંત સુધી લડવા માટે તૈયાર છે કે નહીં, અને તેમનો દ્રઢ સંકલ્પ જોયા બાદ તેમણે નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું.

➤ સરદારની સંગઠનાત્મક વ્યૂહરચના

સત્યાગ્રહની શરૂઆત ફેબ્રુઆરી 1928માં થઈ અને તે છ મહિના સુધી ચાલ્યો. આ લડતમાં સરદાર પટેલની નીચેની વ્યૂહરચનાઓએ તેને સફળ બનાવ્યું:

શપથ અને અહિંસા: સરદારે ખેડૂતો પાસે શપથ લેવડાવ્યા કે તેઓ મહેસૂલ નહીં ભરે, ભલેને તેમની મિલકતો જપ્ત થાય કે અંગત નુકસાન થાય. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે આ સંઘર્ષ સંપૂર્ણપણે અહિંસક રહેશે.

સંગઠનાત્મક માળખું: તેમણે બારડોલી તાલુકાને સંખ્યાબંધ કેન્દ્રોમાં વહેંચી દીધો અને દરેક કેન્દ્ર માટે એક વરિષ્ઠ કાર્યકરની નિમણૂક કરી. આ વ્યવસ્થાપન શૈલીએ સંગઠનને મજબૂત અને કાર્યક્ષમ બનાવ્યું.

1. સહાયક ટુકડીઓ: વલ્લભભાઈએ રાષ્ટ્રીય સ્તરના નેતાઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને મહિલાઓની ટુકડીઓને સત્યાગ્રહને સમર્થન આપવા માટે સામેલ કરી. ગુજરાતમાંથી સેંકડો કાર્યકરો આ સંઘર્ષમાં જોડાયા.
2. માહિતી પ્રસાર: સરદારે આ લડતને રાષ્ટ્રીય મુદ્દો બનાવવા માટે પ્રચાર માધ્યમોનો અસરકારક ઉપયોગ કર્યો, જેનાથી જનમત ખેડૂતોની તરફેણમાં આવ્યો.

➤ સરકારી દમન અને ખેડૂતોની અડગતા

બ્રિટિશ સરકારે મહેસૂલ વસૂલવા માટે દમનની પરાકાષ્ઠા સર્જી:

- જમીન અને ઢોરઢાંખરની જપ્તી.
- સત્યાગ્રહીઓ પર અત્યાચાર અને ધરપકડો.
- ગુજરાતની બહારથી માણસો લાવીને જપ્ત કરેલી જમીનોની હરાજી કરવી.

સરકારના આક્રમક વલણ છતાં, સરદારના નેતૃત્વ હેઠળ ખેડૂતો અડગ રહ્યા. તેમની પત્નીઓ અને બાળકોએ પણ આ દમનનો હિંમતપૂર્વક સામનો કર્યો. મહેસૂલ ન ભરવાનો સંકલ્પ અભેદ્ય રહ્યો.

➤ વિજય અને 'સરદાર' બિરુદ

- સમાધાન: આખરે, સત્યાગ્રહની સફળતા અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ઊભેલા વિરોધને કારણે સરકાર સમાધાન માટે તૈયાર થઈ. સરકારે એક તપાસ સમિતિ (મેક્સવેલ-બ્રૂમફિલ્ડ સમિતિ)ની રચના કરી.
- સત્યાગ્રહની જીત: સમિતિએ એવો નિર્ણય આપ્યો કે સરકારે મહેસૂલ વધારાના આંકડાને 22% થી ઘટાડીને 6.03% કરવો પડશે અને ખેડૂતોની જપ્ત કરેલી જમીનો પાછી આપવી પડશે. આ સત્યાગ્રહની ઐતિહાસિક જીત હતી.
- 'સરદાર'નું બિરુદ: આ અસાધારણ સફળતા બાદ, બારડોલીની મહિલાઓ અને સ્થાનિક જનતા વતી મહાત્મા ગાંધીએ વલ્લભભાઈ પટેલને 'સરદાર'નું માનભર્યું બિરુદ આપ્યું. આ દિવસથી તેમનું નામ 'વલ્લભભાઈ પટેલ' નહીં, પરંતુ ભારતના ઇતિહાસમાં 'સરદાર પટેલ' તરીકે અમર થઈ ગયું.

બારડોલી સત્યાગ્રહ એ વાતનું પ્રમાણ હતું કે સરદાર પટેલ માત્ર ગાંધીજીના અનુયાયી જ નહીં, પણ પોતાની આગવી ઓળખ ધરાવતા વાસ્તવિકતાવાદી અને અત્યંત શક્તિશાળી જન-નેતા હતા. આ સફળતાએ તેમને રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના મોખરાના નેતાઓમાં સ્થાન અપાવ્યું અને તેમની સંગઠન ક્ષમતાએ ભવિષ્યના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં તેમની ભૂમિકા માટે મજબૂત પાયો નાખ્યો.

સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં રાષ્ટ્રીય ભૂમિકા :

➤ કોંગ્રેસના મુખ્ય સંગઠક અને સંચાલક

બારડોલી પછી સરદારે કોંગ્રેસ પક્ષમાં અગ્રણી વ્યવસ્થાપકની ભૂમિકા નિભાવી.

- કરાંચી અધિવેશન (1931): બારડોલીની જીત પછી, સરદાર પટેલને 1931માં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના કરાંચી અધિવેશનના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા. આ અધિવેશન ઐતિહાસિક હતું કારણ કે અહીં જ કોંગ્રેસે પ્રથમ વખત મૂળભૂત અધિકારો (Fundamental Rights) અને રાષ્ટ્રીય આર્થિક કાર્યક્રમનો પ્રસ્તાવ પસાર કર્યો, જેના દ્વારા આઝાદ ભારતનો સામાજિક-આર્થિક માળખું નક્કી થયું.
- કોંગ્રેસની ચૂંટણી સમિતિ: 1937માં પ્રાંતીય ચૂંટણીઓ (Provincial Elections) દરમિયાન, સરદાર પટેલ કોંગ્રેસની કેન્દ્રીય સંસદીય પેટા-સમિતિના અધ્યક્ષ હતા. તેમણે પ્રાંતોમાં ઉમેદવારોની પસંદગી અને ચૂંટણી પ્રચારનું અસરકારક સંચાલન કર્યું. કોંગ્રેસની આ ચૂંટણીઓમાં મળેલી મોટી સફળતા પાછળ સરદારની સંગઠનાત્મક આવડત મુખ્ય પરિબલ હતી.

➤ મુખ્ય રાષ્ટ્રીય આંદોલનોમાં ભૂમિકા

તેમણે ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળના દરેક મોટા આંદોલનમાં સક્રિય અને નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી.

- અસહકાર આંદોલન (Non-Cooperation Movement): સરદારે ગુજરાતમાં આ આંદોલનને સફળ બનાવવા માટે મહેનત કરી. તેમણે લોકોને વિદેશી વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કરવા અને સ્વદેશી અપનાવવા માટે પ્રેરિત કર્યા.
- સવિનય કાનૂન ભંગ આંદોલન (Civil Disobedience Movement): મીઠાના સત્યાગ્રહ (દાંડી ફર્ય) પહેલાં, સરદાર પટેલની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. તેમની ધરપકડથી આખા દેશમાં આંદોલન માટેનો જુસ્સો અનેકગણો વધી ગયો. તેમની ગેરહાજરીમાં પણ તેમણે તૈયાર કરેલું સંગઠનાત્મક માળખું કાર્યરત રહ્યું.

➤ ભારત છોડો આંદોલન (Quit India Movement - 1942)

આ આંદોલનમાં સરદારની ભૂમિકા સૌથી મહત્વની હતી.

- આહ્વાન: 8 ઓગસ્ટ 1942ના રોજ મુંબઈમાં કોંગ્રેસ કાર્યકારી સમિતિની બેઠકમાં 'ભારત છોડો'ના ઠરાવને પસાર કરવામાં આવ્યો. સરદારે આ ઠરાવનો મજબૂત બચાવ કર્યો અને જનતાને આંદોલનમાં જોડાવા માટે પ્રેરિત કર્યા.
- નેતાઓની ધરપકડ: આ ઠરાવ પસાર થયાની થોડી જ વારમાં ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ સહિત કોંગ્રેસના લગભગ તમામ ટોચના નેતાઓની ધરપકડ કરવામાં આવી.
- સમર્પણ: સરદારે અન્ય નેતાઓ સાથે ત્રણ વર્ષ સુધી અહેમદનગર કિલ્લાની જેલમાં સમય વિતાવ્યો. જેલવાસ દરમિયાન પણ તેમણે સાથી નેતાઓ સાથે મળીને ભાવિ આઝાદ ભારતની રાજકીય અને આર્થિક વ્યૂહરચનાઓ પર વિચાર-વિમર્શ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

➤ સરદારનો વાસ્તવિકતાવાદી (Pragmatic) અભિગમ

સરદાર પટેલનો અભિગમ હમેશાં વાસ્તવિકતા અને વ્યવહાર પર આધારિત હતો, જે તેમને અન્ય નેતાઓથી અલગ પાડે છે.

- વ્યવહારુ રાજકારણ: જ્યાં ગાંધીજી આદર્શો અને નૈતિક મૂલ્યો પર વધુ ભાર મૂકતા ત્યાં સરદાર પટેલ જમીની હકીકતો અને સંગઠનાત્મક શક્તિ દ્વારા પરિણામો લાવવામાં માનતા હતા.
- નિર્ણયશક્તિ: કોંગ્રેસમાં આંતરિક વિવાદો કે રાજકીય સંકટની સ્થિતિમાં સરદારનો અભિગમ હમેશાં સંતુલિત અને નિર્ણાયક રહેતો, જેણે પક્ષને અખંડ અને મજબૂત રાખવામાં મદદ કરી.
- સત્તાનું હસ્તાંતરણ: આઝાદીના અંતિમ તબક્કામાં, તેમણે પંડિત નેહરુ અને અન્ય નેતાઓ સાથે મળીને બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી સત્તાના સરળ અને વ્યવસ્થિત હસ્તાંતરણ માટેની મંત્રણાઓમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી.

સરદાર પટેલની રાષ્ટ્રીય ભૂમિકા માત્ર એક આંદોલનકારીની નહોતી, પણ એક શિસ્તબદ્ધ સંગઠક એક પ્રભાવશાળી રાજકારણી અને આઝાદીના સંઘર્ષમાં એક મજબૂત આધારસ્તંભની હતી. તેમનો વાસ્તવિકતાવાદી દૃષ્ટિકોણ જ પાછળથી આઝાદ ભારતને એકીકૃત કરવામાં તેમની સફળતાનો પાયો બન્યો.

રજવાડાઓનું એકીકરણ: સંયુક્ત ભારતનું નિર્માણ :

સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં ચાલતું સૌથી મોટું મિશન 562 થી વધુ રજવાડાંઓને ભારતીય સંઘમાં ભેળવી દેવાનું હતું. સરદાર પટેલે ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને નાયબ મુખ્ય મંત્રી તરીકે આ ભવ્ય કાર્યની જવાબદારી સંભાળી હતી.

રાજદ્વારી અને નિશ્ચય

બ્રિટિશ શાસને આ રજવાડાંઓને ભારત અથવા પાકિસ્તાનમાં જોડાવાની અથવા નિષ્પક્ષ રહેવાની મંજૂરી આપી. જો આ રજવાડાં નિષ્પક્ષ રહ્યાં હોત તો ભારત ઘણા ભાગોમાં વિભાજિત થઈ શક્યું હોત. સરદારે વી.પી. મેનનની મદદથી 'પ્રવેશનું સાધન'નો ઉપયોગ કર્યો.

તેમણે રજવાડાંઓના શાસકો સાથે સામ, દામ, દંડ અને ભેદની નીતિ અપનાવી:

સમા (ધારણા): તેમણે રાજાઓને રાષ્ટ્રીય એકતાનું મહત્વ સમજાવ્યું અને તેમને ભારતના ભવિષ્યની સુરક્ષાનો વિશ્વાસ અપાવ્યો.

બંધ (આકર્ષક યોજના): તેમણે રાજાઓને ખાનગી પર્સની જોગવાઈ દ્વારા વિશેષ ભથ્થાં અને પદવીઓ જાળવવા માટે આશ્વાસન આપ્યું.

ઠંડ (સૈન્ય ગતિ): જ્યાં સમજાવટથી કોઈ ફાયદો થયો નહીં, તેમણે દૃઢતા દર્શાવી.

જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ અને કાશ્મીર

મોટાભાગના રજવાડાંઓનું શાંતિપૂર્ણ રીતે વિલીનીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ ત્રણ રાજ્યોએ મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી:

જૂનાગઢ: સરદારે પાકિસ્તાનમાં જોડાવા માંગતા નવાબના વિરોધમાં લોકમત દ્વારા જૂનાગઢને ભારતમાં ભેળવી દીધું.

હૈદરાબાદ: નિઝામે સ્વતંત્ર રહેવાનો નિર્ણય લીધો. સરદારે સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮માં 'ઓપરેશન પોલી' નામના પોલીસ ઓપરેશન દ્વારા હૈદરાબાદને ભારતીય સંઘમાં ભેળવી દીધું.

જમ્મુ અને કાશ્મીર: પાકિસ્તાન દ્વારા આક્રમણ કર્યા પછી, રાજા હરિસિંહે ભારતમાં પ્રવેશ સંધિ પર હસ્તાક્ષર કર્યા.

સરદાર પટેલના આ શાનદાર પ્રયાસોને કારણે જ ભારત આજે એક સંયુક્ત અને સાર્વભૌમ રાજ્ય તરીકે ઊભું છે. આધુનિક રેકૉર્ડમાં આ સફળતા રાજ્ય નિર્માણનું એક અજોડ ઉદાહરણ છે.

સરદાર પટેલનો આર્થિક અને સામાજિક વારસો નાણાકીય વારસો: વ્યવહારિક

સ્વપ્નદ્રષ્ટા

પટેલના નાણાકીય પ્રશ્ન વાસ્તવિકતા અને વસાહતી પછીના અર્થતંત્રને સુરક્ષિત અને વિસ્તૃત કરવાની તાત્કાલિક જરૂરિયાતમાં મૂળ બની ગયા, જેમાં સ્વ-નિર્ભરતાના પરિબળોને નોકરીદાતા માટે સહાય સાથે મિશ્રિત કરવામાં આવ્યા.

માળખાગત સુવિધાઓ અને ઔદ્યોગિકીકરણના ચેમ્પિયન: તેમના ઘણા સમકાલીન લોકોની જેમ પટેલે ભારતને આત્મનિર્ભર બનાવવા માટે ઝડપી ઔદ્યોગિકીકરણ અને અત્યાધુનિક માળખા (ડેમ,

ઉદ્યોગો) ના નિર્માણની ભારપૂર્વક હિમાયત કરી. ખાસ કરીને સુરક્ષા અને મહત્વપૂર્ણ વસ્તુઓમાં તેઓ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને સમૃદ્ધિ માટે એક મજબૂત વ્યાપારી આધાર મહત્વપૂર્ણ છે જેનાથી રાજ્ય વિકાસ માટે પૂરતી મૂડી ઉત્પન્ન કરી શકે.

ખાનગી ઉદ્યોગ માટે સમર્થન: તેઓ નાણાંકીય તેજ પર વાજબી, બિન-વૈચારિક દૃષ્ટિકોણ ધરાવતા હતા. કલ્યાણકારી દેશને મદદ કરવાની સાથે સાથે તેઓ મિશ્ર અર્થતંત્રના મુખ્ય હિમાયતી બન્યા. નફાના હેતુના મહત્વને ઓળખતા - લોકોથી લઈને ઉદ્યોગપતિઓ સુધી - તમામ શિક્ષણમાં પ્રયાસ માટે ઉત્તેજક તરીકે તેમણે વ્યવસાયિક નેટવર્કને ખાતરી આપવા માટે કામ કર્યું, તેમને રાષ્ટ્રીય જવાબદારી સાથે વર્તે અને વિકાસને વેગ આપવા માટે આર્થિક સાહસોમાં તેમની સંપત્તિનું રોકાણ કરવા વિનંતી કરી.

નાણાંકીય જવાબદારી અને બચત: પટેલે રાષ્ટ્રને પ્રખ્યાત રીતે આ નિર્ણય આપ્યો: "ઓછો ખર્ચ કરો, વધુ ખરીદી કરો અને શક્ય તેટલું રોકાણ કરો, હવેથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દરેક નાગરિકનું સૂત્ર હોવું જોઈએ." સ્વૈચ્છિક બચત અને સ્થાનિક સ્ત્રોતોમાંથી મૂડી નિર્માણ પરનો આ ભાર પ્રજાસત્તાકના શરૂઆતના વર્ષોમાં એક મહત્વપૂર્ણ નીતિ બની ગયો જેનો ઉદ્દેશ્ય વિદેશી ઉધારથી મુક્ત મજબૂત નાણાંકીય પાયો બનાવવાનો હતો.

સંવાદિતા દ્વારા નાણાંકીય સંતુલન: તેમનું શ્રેષ્ઠ નાણાંકીય યોગદાન કદાચ રજવાડાંઓના મિશ્રણ દ્વારા તેમણે મેળવેલ રાજકીય સંતુલન હતું. એકીકૃત બજાર અને એક જ વહીવટી અધિકારક્ષેત્રનો વિકાસ કરીને તેમણે રાષ્ટ્રીય વેપાર માળખાગત વિકાસ અને સ્થિર આર્થિક નીતિ માટે મહત્વપૂર્ણ પાયો નાખ્યો, મોટા પાયે વિકાસ યોજનાઓને વ્યવહારુ બનાવી

સામાજિક વારસો: મૂળ સુધારક

પટેલનો સામાજિક વારસો કૃષિ સુંદરતાના ચેમ્પિયન તરીકેની તેમની ભૂમિકા વહીવટી ન્યાય પ્રત્યેની તેમની પ્રતિબદ્ધતા અને સ્થાનિક અને જાતિ વફાદારીથી આગળ વધતી એક સુસંગત રાષ્ટ્રીય ઓળખ બનાવવા પ્રત્યેની તેમની પ્રતિબદ્ધતા પર કેન્દ્રિત છે.

ખેડૂત સશક્તિકરણ અને જમીન સુધારણા: પટેલ પ્રથમ અને અગ્રણી ખેડૂત નેતા બન્યા, જેમણે બારડોલી સત્યાગ્રહ (૧૯૨૮) દરમિયાન 'સરદાર'નું બિરુદ મેળવ્યું, જે અન્યાયી કર વધારા સામેની ચળવળ હતી. તેમની રાજકીય કારકિર્દી શોષણકારી જમીન મહેસૂલ પ્રણાલીઓ સામે લડવાથી શરૂ થઈ હતી, એક સંઘર્ષ જેણે મુખ્યત્વે ખેડૂત મુક્તિ પ્રત્યેની તેમની પ્રતિબદ્ધતાને આકાર આપ્યો. સ્વતંત્રતા બાદ, તેમણે ક્રાંતિકારી જમીન સુધારાઓની ભલામણ કરી, જેમાં જમીનનો કબજો વાસ્તવિક ખેડૂતને સોંપવા માટે વચોટિયાઓના કામકાજ (જેમ કે જમીનદારી મશીન) નાબૂદ કરવાનો સમાવેશ થાય છે, જેનો હેતુ વધુ સામાજિક ન્યાય અને કૃષિ ઉત્પાદકતાનો હતો.

સહકારી ચળવળના પ્રણેતા: સામૂહિક ચળવળની શક્તિને ઓળખતા, પટેલ સહકારી ચળવળના અગ્રણી શિલ્પી બન્યા, ખાસ કરીને ગુજરાતમાં (કૈરા જિલ્લો, જે પાછળથી અમૂલ માટે પ્રેરણારૂપ બન્યો). તેમણે સહકારી સંસ્થાઓને કૃષિ ઉત્પાદનનું લોકશાહીકરણ કરવા, નાના ખેડૂતોને સામૂહિક સોદાબાજી વીજળી પ્રદાન કરવા અને ક્રેડિટ અને બજારોમાં વધુ સારી પહોંચ સુનિશ્ચિત કરવા માટે પરિવર્તનકારી સંસ્થાઓ તરીકે જોયા, જે ગ્રામીણ સમાજમાં હાલની શોષણકારી ઊર્જા પ્રણાલીઓને પડકારજનક હતી.

ધર્મનિરપેક્ષતા અને સાંપ્રદાયિક સંવાદિતાનું સમર્થન: ગૃહમંત્રી તરીકે પટેલ ખાસ કરીને ભાગલા પછી સાંપ્રદાયિક હિંસાને ડામવામાં નિર્ણાયક બન્યા. કાયદા અને વ્યવસ્થા પુનઃસ્થાપિત કરવા, શરણાર્થીઓને રાહત પૂરી પાડવા અને સાંપ્રદાયિક સંવાદ અને સુરક્ષાનો અનુભવ પુનઃસ્થાપિત કરવાના તેમના વ્યવહારિક પ્રયાસો દ્વારા ધર્મનિરપેક્ષતામાં તેમનો વિશ્વાસ સ્થાપિત થયો, જેનાથી તમામ નાગરિકોનું રક્ષણ કરવાની સરકારની પ્રતિબદ્ધતા સુનિશ્ચિત થઈ.

સરદાર પટેલ: આધુનિક ભારતીય વ્યવસ્થાપનના શિલ્પી :

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત ભારતમાં વસાહતી ભારતીય સિવિલ સર્વિસ (ICS) થી આજના અખિલ ભારતીય સેવાઓ (IAS/IPS) માં સંક્રમણ એક મહત્વપૂર્ણ અને અનિશ્ચિત સાહસ બની ગયું, જે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ દ્વારા લગભગ એકલા હાથે ચલાવવામાં આવ્યું હતું. ઘણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ, જેમ કે નેહરુ, જેમણે ICS ને "ન તો ભારતીય, ન તો નાગરિક, ન તો વાહક" તરીકે પ્રખ્યાત રીતે

ઓળખાવ્યા હતા, તેમની શરૂઆતની શંકાઓ છતાં, પટેલ એક એવા વાસ્તવિકવાદી બન્યા જેમણે સ્વીકાર્યું કે કુશળ, જોકે બ્રિટિશ-પ્રશિક્ષિત, વહીવટી તંત્રનું તાત્કાલિક નાબૂદ વહીવટી અરાજકતા અને દેશવ્યાપી વિઘટન લાવી શકે છે.

પટેલની પ્રતિભા તેમના વ્યવહારિક અભિગમમાં રહેલી હતી, જેણે વસાહતી "સ્ટીલ ફેમ" ને નવા પ્રજાસત્તાક માટે સમર્પિત દેશવ્યાપી "સ્ટીલ ફેમ" માં રૂપાંતરિત કરી. તેમના ત્રણ મુખ્ય પગલાંએ આ સફળ સંક્રમણની ખાતરી આપી:

સેવાની જાળવણી અને પુનઃનિર્માણ

પટેલ પ્રથમ ગૃહમંત્રી તરીકે વ્યાવસાયિક સિવિલ સર્વિસ માળખાને જાળવવા માટે સૌથી વધુ બોલતા સમર્થન બન્યા. તેમણે દલીલ કરી હતી કે એકતા જાળવવા માટે, ખાસ કરીને ભાગલાના તોફાની સમયગાળા દરમિયાન કેન્દ્ર અને રાજ્યોને જોડતી એક મજબૂત મૂલ્યવાન વહીવટી સેવા મહત્વપૂર્ણ બની ગઈ.

વફાદારી પરિવર્તન: તેમણે નામકરણમાં ફેરફાર (ICS થી ભારતીય વહીવટી સેવા - IAS, અને ભારતીય પોલીસ સેવા - IPS) અને વધુ અગત્યનું, તેમના હેતુનું મૂળભૂત પુનર્નિર્માણ કર્યું. તેમણે 1947 માં IAS પ્રોબેશનર્સની પ્રથમ બેચને પ્રાચીન વસાહતી માસ્ટર માનસિકતા છોડી દેવા અને રાષ્ટ્રીય સેવાની વાસ્તવિક ભાવના અપનાવવા, સામાન્ય માણસને તેમના સમાન ગણવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા.

વિશ્વાસ અને આત્મવિશ્વાસ: તેમણે તેમની સુરક્ષા અને વિશેષાધિકારોની ખાતરી આપીને (બ્રિટિશ અધિકારીઓ અને મુસ્લિમ અધિકારીઓના પાકિસ્તાન જવાને કારણે) ખતમ થયેલી સેવાનો વિશ્વાસ પુનઃસ્થાપિત કર્યો. નવા ભારતીય રાજ્ય પ્રત્યે તેમનો વિશ્વાસ અને સમર્પણ પ્રાપ્ત કર્યું.

બંધારણીય સુરક્ષા

પટેલ અખિલ ભારતીય સેવાઓની નિષ્પક્ષતા અને સંતુલનને આવરી લેતી બંધારણીય જોગવાઈઓને સ્થાપિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી જે તેમના મતે રાજકીય હસ્તક્ષેપથી તેમની સ્વતંત્રતા માટે મહત્વપૂર્ણ હતી.

કલમ ૩૧૧ અને ૩૧૨: તેમણે બંધારણમાં નોકરીની સલામતી પૂરી પાડતી કલમોના સમાવેશનો જોરદાર બચાવ કર્યો અને ખાતરી આપી કે કોઈપણ સરકારી કર્મચારીને પ્રમાણિક તપાસ વિના દૂર કરી શકાશે નહીં. વધુમાં કલમ ૩૧૨ સંસદને નવી અખિલ ભારતીય સેવાઓ બનાવવાનો અધિકાર આપે છે, જે સમગ્ર દેશમાં ધોરણોની એકરૂપતા સુનિશ્ચિત કરે છે. તેમણે પ્રખ્યાત રીતે જાહેર કર્યું, "જો તમારી પાસે એક સારું અખિલ ભારતીય વાહક ન હોય જેને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાની સ્વતંત્રતા ન હોય તો હવે તમારી પાસે અખંડ ભારત નહીં હોય."

નિષ્પક્ષતા: તેમણે દબાણ કર્યું કે નાગરિક સેવાઓ બિનરાજકીય અને નિષ્પક્ષ રહે, અધિકારીઓને રાજકારણ અથવા સાંપ્રદાયિક ઝઘડાઓમાં ભાગ ન લેવાની સલાહ આપી, જેનાથી વહીવટની ગરિમા અને અખંડિતતા જળવાઈ રહે.

➤ અખિલ ભારતીય, લાભ-આધારિત યોજનાનો આધાર

પટેલના વિઝનએ સેવાઓને રાષ્ટ્રીય એકીકરણના એક શક્તિશાળી સાધન તરીકે સ્થાપિત કરી, ખાતરી કરી કે રાજ્ય કે સમુદાયને ધ્યાનમાં લીધા વિના, લાભ માટે મૂળભૂત દ્રષ્ટિએ મહત્તમ સક્ષમ કુશળતાની ભરતી કરવામાં આવે.

ભરતી: તેમણે યુનિયન પબ્લિક કેરિયર કમિશન (યુ.એસ.) જેવી સંસ્થાઓને પારદર્શક, સ્પર્ધાત્મક અને લાભ-આધારિત ભરતી પ્રણાલી સુનિશ્ચિત કરવા માટે પ્રેરણા આપી.

એકીકરણ બળ: કેન્દ્ર દ્વારા ભરતી કરાયેલા અને વિવિધ રાજ્યોમાં નિયુક્ત કરાયેલા અધિકારીઓ સાથે, અખિલ ભારતીય સેવાઓ, એક ઉપયોગી વહીવટી લિંક તરીકે કાર્ય કરે છે, જે ભારતના વિવિધ વૈવિધ્યસભર પ્રદેશોમાં રાષ્ટ્રીય ભાઈચારાના પ્રેમ અને નિયમોની સમાન ઉપયોગિતાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ઉપસંહાર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નેતૃત્વ આધુનિક ભારતના પાયામાં એક અભિન્ન સ્તંભ તરીકે અંકિત છે. જો ગાંધીજીએ ભારતને આઝાદી અપાવી, તો સરદારે તેને એક મજબૂત, એકીકૃત અને વ્યવસ્થિત રાષ્ટ્રનો આકાર આપ્યો. તેમનો વારસો આપણને શીખવે છે કે રાષ્ટ્રહિત સર્વોપરી છે

અને દ્રઢ સંકલ્પશક્તિ સાથે કોઈપણ પડકારનો સામનો કરી શકાય છે. આજે જ્યારે ભારત વિવિધતામાં એકતાના આદર્શ પર આગળ વધી રહ્યું છે, ત્યારે સરદારનો વારસો માત્ર ઇતિહાસનો એક ભાગ નથી, પરંતુ ભવિષ્ય માટે એક દીવાદાંડી છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. મેનન, વી. પી. (Menon, V. P.) શીર્ષક: *The Story of the Integration of the Indian States*. પ્રકાશન: Orient Blackswan (અથવા અન્ય ભારતીય પ્રકાશક).
2. કૃપાલાની, જી. બી. (Kripalani, J. B.) શીર્ષક: *Gandhi: His Life and Thought*.
3. ગોંડા, રાજમોહન (Gandhi, Rajmohan) શીર્ષક: *Patel: A Life*. પ્રકાશન: Navajivan Trust અથવા Penguin Books India.
4. માસૂરકર, ભૂલાભાઈ (Masurkar, Bhulabhai) શીર્ષક: *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: જીવન અને કાર્ય*.
5. નરહરિ, ડી. પરીખ (Parikh, Narhari D.) શીર્ષક: *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: જીવન ચરિત્ર (ભાગ ૧ અને ૨)*.

જર્નલ અને સંશોધન લેખો (Journal and Research Articles)

1. શીર્ષક: *Sardar Patel and the Integration of the Indian States: A Case Study of Hyderabad and Junagadh*. જર્નલ: *Economic and Political Weekly (EPW)* અથવા અન્ય પ્રતિષ્ઠિત ઇતિહાસ જર્નલ.
2. શીર્ષક: *The Genesis of All India Services and Sardar Patel's Vision*. જર્નલ: *Indian Journal of Public Administration*.
3. શીર્ષક: *BARDOLI: The Epic of Sardar*. (બારડોલી સત્યાગ્રહના સંગઠન અને પરિણામો પર કેન્દ્રિત લેખો.)
4. શીર્ષક: *Sardar Patel: The Pragmatic Nationalist*. (સરદારના વાસ્તવિકતાવાદી નેતૃત્વ અભિગમ પર વિશ્લેષણ.)

સરકારી દસ્તાવેજો અને પ્રાથમિક સ્ત્રોતો (Government Documents and Primary Sources)

- **ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન (Instrument of Accession):** રજવાડાઓ દ્વારા હસ્તાક્ષર કરાયેલ મૂળ કરારના દસ્તાવેજો અને તેની જોગવાઈઓ. (આ દસ્તાવેજો ભારતના રાષ્ટ્રીય અભિલેખાગાર – National Archives of India માં ઉપલબ્ધ છે.)
- **ભારતનું બંધારણ (Constitution of India):** આઝાદી પછીના પ્રારંભિક ફેરફારો અને પ્રિવી પર્સ સંબંધિત કલમો.
- **સરદાર પટેલના ભાષણો (Sardar Patel's Speeches):** રાજકીય એકીકરણ, ખેડૂતો અને વહીવટી સેવાઓ અંગેના તેમના મહત્વના ભાષણોનો સંગ્રહ. (દા.ત., 'ભારતની સ્ટીલ ફ્રેમ' પરનું તેમનું ભાષણ.)

SHABDBRAHM

લોહપુરુષ સરદાર પટેલ : એકતાના શિલ્પી

ડૉ.મીરા પી. મેઘપરા

અધ્યાપક સહાયક,

ગણિતશાસ્ત્ર વિભાગ,

આર્ટસ કોમર્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, બોરસદ

ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણના ઇતિહાસમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે જેઓ સમયને માત્ર સાક્ષી નહિ રહે, પરંતુ સમયને દિશામાન બનાવે છે. એમનામાં સર્વોચ્ચ સ્થાને જો કોઈનું નામ ગૌરવપૂર્વક ઉમેરાય તો તે છે લોહપુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ—ભારતીય રાષ્ટ્રની એકતા, શૌર્ય, પ્રશાસન અને પ્રજાસેવાના પ્રતીક. તેઓ માત્ર એક નેતા નહોતા, પરંતુ દેશની એકતા અને અખંડિતતાની આધારશિલા ગઢનાર શિલ્પી હતા. સ્વતંત્ર ભારતનો રાજકીય નકશો આજે જે સ્વરૂપે આપણી આગળ દેખાય છે, તે મૂળરૂપે એમની દૃઢ ઈચ્છાશક્તિ, વાટાઘાટનાં કુશળ કૌશલ્ય અને અદમ્ય રાષ્ટ્રપ્રેમનું ફળ છે. વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલનો જન્મ 31 ઓક્ટોબર 1875ના રોજ નડિયાદ નજીક કરમસદ ગામે થયો હતો. ખેડુત કુટુંબમાં જન્મેલા વલ્લભભાઈએ બાળપણથી જ સંઘર્ષ, મહેનત, શિસ્ત અને સ્વાભિમાનનો વારસો મેળવ્યો. એમની માતા લાડભાઈ અતિ ધીરજવાળી, ધાર્મિક અને પ્રેરણાત્મક સ્વભાવની હતી, જ્યારે એમના પિતા ઝવેરભાઈ પોતાના સમયમાં રણજીત સિંહની સેનામાં સેવા આપનારા બહાદુર અને સત્યનિષ્ઠ સ્વભાવના હતા. ઘરના આ સંસ્કારોએ વલ્લભભાઈના જીવનનું મૂલ્યઘડતર કર્યું.

૧૯૪૭ના રોજ સરદારશ્રીની અધ્યક્ષતામાં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ‘રિયાસત ખાતા’ ની રચના થાય છે આ ભગીરથ કાર્યમાં સરદાર દેશના તમામ રાજાઓને ‘જેસે થે’ કરાર પર તેમજ જોડાણ કરાર પર ૧૫મી ઓગસ્ટ પહેલા સહી કરીને દેશની સ્વતંત્રતા અને એકતા માટે સહયોગથી કામ કરવા વિનંતી કરી. ૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના દિવસે ભારત આઝાદ થયું તે દિવસથી સમગ્ર દેશના ભાવિ ઇતિહાસનો નવું પાનું શરૂ થાય છે સાથે સાથે સરદાર સાહેબના જીવનનો પણ નવો પાનું ઉઘડે છે. આઝાદ ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન પદ માટે મતભેદોને દિલમાં દબાવીને ગાંધીજીની આજ્ઞા અનુસાર તેઓ સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહ પ્રધાન બને છે. શ્રી

જવાહરલાલ નેહરુ ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન પદે બિરાજે છે. ભારત આઝાદ થયું એ જ દિવસે પાકિસ્તાનને પણ અલગ થયેલું જાહેર કર્યું. આઝાદીની ખુશી અને પાકિસ્તાનના ભાગલાનું દુઃખ બંને એકસાથે સહન કરવા રહ્યા. ભારત પાકિસ્તાનના લોકો વચ્ચે પડેલા મતભેદોને કારણે અમૃતસરમાં ઉશ્કેરાયેલા ઝનૂની શીખટોળા અને મુસ્લિમલીગ વચ્ચે કત્તે આમ થાય છે ઠેર-ઠેર લાશોના ઢગલા થાય છે. આવા સમયે સરદારશ્રી એ અમૃતસરમાં જઈ શીખટોળા સમક્ષ લાગણી અને સમજાવટ ભર્યું ભાષણ કરી તેમને શાંત પાડી પાકિસ્તાન જઈ રહેલા હજારો મુસ્લિમોના મસીહા બને છે. આ કિસ્સામાં સરદારશ્રીમાં કોમી એકતાના દર્શન જોઈ શકાય છે. લોકોના મનમાં રહેલી સરદાર પ્રત્યેની અસભાનતા આ પ્રસંગમાંથી તેમના પ્રત્યેની સાચી સભાનતા સમાન બની રહે છે.

એક બાજુ દેશી રાજ્યોનો એકત્રીકરણ અને દેશમાં ચાલી રહેલા કોમી ફુલ્લડો અને બીજી બાજુ સરદાર. શામ,દામ,દંડ અને કવચિત કડક પગલાં ભરીને પણ દેશી રાજ્યોના એકત્રીકરણની કામગીરી શરૂ કરી લોર્ડ માઉન્ટ બેટનની સલાહ અને તેમની અલગારી અજબ મહેનતે આ કાર્યને સફળ બનાવ્યું. ક્યાંક કોઈ જગ્યાએ કોઈની સામે કડવા જ થવાની જરૂર પડી તો એ પણ કર્યું અને કોઈની સાથે પ્રેમથી વર્તીને પણ લગભગ દેશના તમામ રાજાઓ પાસે એકત્રીકરણનો કરાર પર સહી કરાવી લીધી. જુનાગઢે શરૂ કરેલા ઉપદ્રવને ડામવા માટે કરેલી મહેનત અને તેમની કરેલી યોજનામાં તેમને ગજબની મુત્સદ્દીગીરીના દર્શન થાય છે. ખરેખર અંગ્રેજોના હાથમાંથી મળેલી આઝાદી પછી પણ જો આ દેશી રાજ્યોનો એકત્રીકરણ ન થયું હોય તો પ્રજા પાછી ગુલામની ગુલામ જ રહેવાની હતી. સરદારશ્રીનું આ ભગીરથ કાર્ય તેમની જિંદગીભરનો સાચો યશ અપાવી જાય છે.

આઝાદીના આ વર્ષમાં ખેડા જિલ્લાના આણંદ તાલુકાના નવોદિત ગામ વલ્લભ-વિદ્યાનગરમાં મોટાભાઈ વિઠ્ઠલભાઈના નામે મહાવિદ્યાલયનું ઉદ્ઘાટન કરે છે. આજે તો આ નગરમાં ‘સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી’ સમું વિશાળ વિદ્યા વૃક્ષ છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વવાયેલા આ ઉચ્ચ શિક્ષણના બીજ આજે તો મોટો વડ થઈને મ્હોરે છે.આ સરદારશ્રીની દીર્ઘદ્રષ્ટિનું સુફળ છે.

ઈ.સ.૧૯૪૮ની ૧૩મી નવેમ્બરે સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ યાત્રાધામ સોમનાથની મુલાકાત લે છે. અને આ મહાદેવના ભગ્નમંદિરની ભવ્ય પુનઃપ્રતિષ્ઠાનો સંકલ્પ કરે છે.૧૧મી મે ૧૯૫૧ના રોજ તેમની હયાતી બાદ આ નવનિર્મિત મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. એટલે તો કોઈક જગ્યાએ મુનશી એ કહ્યું છે કે ‘જો ખરેખર સરદાર ન હોત તો સોમનાથ મંદિરની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા શક્ય જ ન હોત’^૧ અખંડ ભારતના યજ્ઞમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ અને માનસિક તણાવની કારણે સરદારશ્રીની તબિયત વધારે પડતી કથડથી જતી હતી. હૈદરાબાદના વિકટ પ્રશ્નોના ઉકેલથી અખંડ ભારતની પૂર્ણાકૃતિ થાય છે. આઝાદી પહેલાં કદી એ નહોતો એવો ભારત દેશ રાજકીય દ્રષ્ટિએ એક અને અખંડ થયો. દેશના વિભાજન સમયે ભારત પાકિસ્તાનનો નાણાકીય વ્યવહાર, કાશ્મીરનો પ્રશ્ન વગેરે જેવા જટિલ પ્રશ્નોને પણ હલ કરવામાં શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરે છે. થોડી અડચણો અને વાદવિખવાદોને લીધે કાશ્મીરનો પ્રશ્ન અધૂરો રહી જાય છે. આજ જો સરદાર હયાત હોય તો કદાચ આ કાશ્મીરની સમસ્યા પણ તે સમયેજ ઉકેલાઈ ગઈ હોત.૧૯૪૮ ની ૧૫મી ફેબ્રુઆરીએ ભાવનગરમાં સૌરાષ્ટ્ર રાજસંઘનું ઉદઘાટન કરે છે. જામ સાહેબને રાજપ્રમુખ તરીકે સ્થાપે છે. ત્યારબાદ ૭મી એપ્રિલે રાજસ્થાન સંઘનું ઉદ્ઘાટન કરે છે.૨૫મી એપ્રિલ ભારતના અન્ય ૨૩ દેશી રાજ્યોના રાજાઓને તેમના રાજ્યોના એક સંઘ બનાવવા સંધિપત્ર પર હસ્તાક્ષર કરાવે છે. ગ્વાલિયર, ઈન્દોર તેમજ મધ્ય ભારતના અન્ય રાજ્યોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આજ વર્ષે નાગપુર યુનિવર્સિટી, બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી અને અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી તેમની ડોક્ટર ઓફ લોઝની માનાર્હ ઉપાધિ એનાયત કરે છે. ઇ.સ.૧૯૪૯ માં પણ તેમણે ઉશ્માનિયા યુનિવર્સિટી ‘ડોક્ટર ઓફ લોઝ’ ની પદવી એનાયત કરે છે. ઇ.સ.૧૯૪૯ માં તેઓ જ્યારે વડોદરાની મુલાકાત લે છે ત્યારે ત્યાંના રાજા શ્રી પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડની વડોદરા રાજ્યને પડોશના મુંબઈ રાજ્યમાં ભળી જવા માટે સંમત કરે છે. એકત્રીકરણનું આ ભગીરથ કાર્ય જિંદગીના છેલ્લા દિવસો સુધી કરી રાખે છે. વડોદરા ઉપરાંત ત્રાવણકોર અને કોચીન રાજ્યોને એક સંઘ બનાવવા માટે સહમત કરે છે. અને છેલ્લે ભોપાલના નવાબ પાસે જોડાણપત્ર પણ હસ્તાક્ષર કરાવીને કેન્દ્ર સરકારના સીધા વહીવટ નીચે મૂકી દે છે.

આમ ભારત દેશના એકત્રીકરણ માટે કરેલી જહેમત તેમને અખંડ ભારતના શિલ્પી તરીકે સ્થાપિ છે.

૧૯૨૦માં અંગ્રેજો સામે અસહકારનું આંદોલન થયું ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરની ૧૮મી એ અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ નવેમ્બરમાં તેના ધારા ધોરણ મુજબ ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતો મહાવિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. એનું મુખ્ય ધ્યેય નવ યુવાનોને આઝાદીની લડત માટે તાલીમ આપવાનો થયો. આ મહાવિદ્યાલય વિદ્યાલયની સ્થાપના માટે વલ્લભભાઈ બર્મા સુધી પર્યટન કરીને રૂપિયા ૧૦લાખનું દાન ભેગું કરેલું. ગાંધીજીના કુલપતિ આ સંસ્થાની શરૂઆત થઈ. ત્યારબાદ ૧૯૨૩માં અંગ્રેજ સરકાર સામે નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ થયો. જમનાલાલજીના જેલ ગયા પછી નાગપુરની લડતના નાયક તરીકે વલ્લભભાઈને નિમ્યા. લડાઈ વ્યવસ્થિત અને અહિંસક રીતે લડાઈ. લોકોના હક સ્વીકારાયા અને હજાર ઉપરાંત કેદીઓને મુક્ત કરાવી વલ્લભભાઈએ આ લડતનો વિજય ધ્વજ ફરકાવ્યો.

૧૯૧૭ના ચોમાસુ માં ખેડા જિલ્લામાં ભારે અતિવૃષ્ટિ થવાના કારણે પૂરેપૂરો પાક નિષ્ફળ જાય છે. સરકાર સામે મહેસુલ બાબતે રાહત માગી. રાહત ન આપતા ખેડૂતોએ સત્યાગ્રહની વાત ઉપાડી લીધી. ગુજરાત સભા મારફતે લડતે ચલાવવાનો વિચાર થયો. આ લડતમાં ગાંધીજીએ જ્યારે કહ્યું ‘મારી સાથે કોણ ખેડા આવવાને તૈયાર છે?’ ત્યારે સૌથી પહેલું નામ આપનાર વલ્લભભાઈ હતા. ગાંધીજી સાથે ખેડાના ગામેગામ ફરીને સરકાર સામેના સત્યાગ્રહમાં જીત મેળવે છે. મહાત્મા ગાંધીની છત્રછાયા નીચે સરદારનું હીર ૧૬એ કળાએ ખીલી ઉઠે છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ ઊપસી આવે છે. એક આખા બોલા અને સ્વમાની પુરૂષે ગાંધીજીનો પડયો બોલ ઝીલવાની તત્પરતા દર્શાવી. એમાં એમના અનોખા વ્યક્તિત્વની પરખ ગાંધીજી પારખી લે છે. પરમહંસ રામકૃષ્ણ જેમ વિવેકાનંદને ઓળખી લીધા તેવી જ રીતે ગાંધીજીએ વલ્લભભાઈને ઓળખી દીધા. ખેડા સત્યાગ્રહની પુર્ણાહુતિના ઉત્સવમાં વલ્લભભાઈના વ્યક્તિત્વને પારખી જતા ગાંધીજીએ કહ્યું કે ‘સેનાપતિની ચતુરાઈ પોતાનું કારભારી મંડળ પસંદ કરવામાં રહેલી છે ઘણા માણસો મારી સલાહ માનવાને તૈયાર હતા પણ મને વિચાર થયો કે ઉપસેના- પતિ કોણ થશે? ત્યાં મારી

નજર ભાઈ વલ્લભભાઈ પર પડી. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મેં ભાઈ વલ્લભભાઈ ની પહેલી મુલાકાત લીધી ત્યારે મને એમ થયું કે અક્કડપુરુષ કોણ હશે? એ શું કામ કરશે? પણ જેમ જેમ હું એમના વધારે પ્રસંગમાં આવ્યો તેમ તેમ મને લાગ્યું કે મારે વલ્લભભાઈ તો જોઈએ જ. વલ્લભભાઈએ પણ માન્યું કે જબરી વકીલાત ચાલે છે, મ્યુનિસિપાલિટીમાં ભારે કામ કરું છું તેથી પણ ભારે કામ આ છે. ધંધો તો આ જ છે ને કાલે ન હોય પૈસા કાલે ઉડી જાય વારસો તેને ઉડાવી દે માટે પૈસા કરતાં ઊંચા વારસો એમને માટે હું મૂકી જાઉં આવા વિચારોથી એમણે અંપલાવ્યું. વલ્લભભાઈ મને ન મળ્યા હોત તો જે કામ થયું છે તે ન જ થાત. એટલો બધો શુભ અનુભવ મને એ ભાઈ થી થયો છે.^૨ ગાંધીજીના શબ્દોમાં વલ્લભભાઈ પટેલના અનોખા વ્યક્તિત્વનો પરિચય મળી રહે છે. વલ્લભભાઈ ની આગેવાની અને લોકો સાથે કામ પાડવાની અજબ કુનેહ તેમના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વનો નીચોડ બની રહે છે. આ લડતમાં ગાંધીજીને સરદાર મળ્યા અને બંને વચ્ચે જીવનભરનો પ્રેમ સંબંધ અને સેવા સંબંધ બંધાયો. યશવંત દોશી કહે છે તેમ ‘ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ વચ્ચે ગુરુ શિષ્યના સંબંધોનો જે પાયો નંખાયો તેની ઉપર ધીમે ધીમે આજીવન સંબંધની ઇમારત રચાય’^૩આમ વલ્લભભાઈ ગુજરાતના શિરછત્ર બન્યા. તેમની હુંફ માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહનથી ગુજરાતમાં સત્યાગ્રહીઓના મંડળો સ્થપાયા હજારો યુવક-યુવતીઓ આઝાદીની લડતમાં ખુમારીથી ખપી જવા તૈયાર થયા.

બાળપણ સામાન્ય આર્થિક પરિસ્થિતિમાં પસાર થતું હતું, છતાં વલ્લભભાઈએ પોતાની આત્મનિર્ભરતા અને દ્રઢતા સાબિત કરી. કહેવાય છે કે જામનગરમાં રહેલા એક અજાણ્યા માણસની ચીરવાની ચાકુની પીડાથી વલ્લભભાઈ અચકાયા નહોતા. આ બનાવ એમના અડગ મનોબળનું પ્રતીક છે. વલ્લભભાઈએ શરૂઆતમાં સ્થાનિક સ્તરે વકીલાત કરી અને ત્યારબાદ સેલ્ફ સ્ટડી દ્વારા ઇંગ્લેન્ડ જઈ બેરિસ્ટર બન્યા. ઇંગ્લેન્ડની યાત્રાએ એમના વ્યક્તિત્વ ને વૈશ્વિક દૃષ્ટિકોણ અને આધુનિક વિચારો મળ્યા. તેઓ લંડનથી પરત ફર્યા પછી અમદાવાદમાં સ્થાયી થયા અને ટૂંક સમયમાં શહેરના સફળ વકીલોમાં પ્રસિદ્ધ થયા. પરંતુ એમના જીવનને નવી દિશા મળી જ્યારે તેઓ રવિશંકર મહેતા અને અન્ય દેશભક્તોની અસરથી મહાત્મા ગાંધી સાથે જોડાયા. ગાંધીજીના

સાદગી, અહિંસા અને સત્યના માર્ગે તેમણે પોતાને સમર્પિત કર્યું અને વકીલાત કરતાં પણ વિશાળ મિશન—દેશસેવાને જીવનમાં સ્થાન આપ્યું. સરદાર પટેલનો પ્રથમ રાષ્ટ્રીય પ્રભાવ બારડોલી સત્યાગ્રહ ઈ.સ.1928થી શરૂ થયો. બ્રિટિશ શાસનમાં ખોટી જમીનકર વસૂલી સામે ખેડૂતો મુશ્કેલીમાં મુકાયા હતા. વલ્લભભાઈએ આ અન્યાય સામે ખેડૂતોને સંઘટિત કર્યા અને અહિંસક આંદોલનનું નેતૃત્વ કર્યું. બારડોલીના ખેડૂતો એમની આજ્ઞાને દેવી આદેશ તરીકે માને અને અંતે બ્રિટિશ સરકારને ઝૂકવું પડ્યું. આ વિજયે વલ્લભભાઈને “સરદાર” ની ઉપાધિ અપાવી.

બારડોલી સત્યાગ્રહ સરદારની ત્રણ વિશેષતાઓ પ્રગટ કરે છે: 1.અદ્ભુત સંગઠનશક્તિ 2. વાટાઘાટની કુશળતા 3. દબાણ સામે અડગતા. કોંગ્રેસ સંગઠનના મજબૂત પાયાના શિલ્પીસરદાર પટેલ મહાત્મા ગાંધીના સૌથી વિશ્વસનીય સાથી હતા અને કોંગ્રેસના સંગઠનને મજબૂત બનાવવા એમણે સફળ કાર્ય કર્યું. તેઓને કન્સ્ટ્રક્ટિવ વર્કર અથવા ઓર્ગેનાઈઝર તરીકે વિશેષ ઓળખ મળી. ગામડાં સુધી કોંગ્રેસની પહોંચ, સ્વચ્છતા, શિક્ષણ અને સમાજસુધારણા અંગે અભિયાન, સ્વયંસેવકોની કાર્યક્ષમ ટીમ બનાવવી, ચુંટણી પ્રક્રિયામાં શિસ્ત અને જવાબદારી લાવવી.આ તમામ ક્ષેત્રે સરદાર પટેલે અસાધારણ કાર્ય કર્યું.

સ્વતંત્રતા સંગ્રામ દરમિયાન અસહકાર, નમક સત્યાગ્રહ, વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ, ભારત છોડો આંદોલન—દરેક તબક્કે સરદારની ભૂમિકા દઢ અને નિર્ણાયક હતી. તેઓને વારંવાર જેલવાસ સહન કરવો પડ્યો, પરંતુ તેઓ કદી પણ પોતાના મનોબળથી પાછા હટ્યા નહિ. સરદાર અને ગાંધીજીના સંબંધોમાં એક પ્રકારની નિર્ભરતા અને વિશ્વાસ હતો. ગાંધીજીને સરદારની દ્રઢતા એટલી પસંદ કે તેમણે કહ્યું—‘જો હું ગમે ત્યારે અટકી જાઉં, તો જણાવી દઉં કે સરદાર મારું અનુસરણ કરશે.’^૪

15 ઓગસ્ટ 1947ના રોજ ભારત સ્વતંત્ર થયો ત્યારે દેશની સ્થિતિ અત્યંત જટિલ હતી. વિભાજન, દંગા, શરણાર્થીઓનો પ્રવાહ, શાસકીય ગૂંચવણ—આ બધું રાષ્ટ્રને અસ્થિર કરી શકે તેવી કઠિન પરિસ્થિતિ હતી. આ સંજોગોમાં સરદાર પટેલને ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી જેવી બે સૌથી અગત્યની ભૂમિકાઓ આપવામાં આવી. તેમણે કડક પગલાં, વિશાળ માનવીય કાર્ય અને

પ્રશાસનના આધુનિકીકરણ દ્વારા રાષ્ટ્રને સ્થિરતા અને સુરક્ષિતતા આપી.ભારતીય ઇતિહાસમાં સરદાર પટેલનું સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વોચ્ચ યોગદાન ગણાય છે—562 રજવાડાંનું ભારતીય સંઘમાં વીલય. 1947માં ભારત માત્ર બ્રિટિશ શાસન પાછળથી મુક્ત થયું હતું, પરંતુ રજવાડાં સ્વતંત્ર રહેવાની જાહેરાત કરી રહ્યા હતા. ભારત ટુકડા ટુકડામાં વહેંચાઈ શકે તેવો ભય હતો. સરદાર પટેલે આ કામને મિશન નેશનલ ઇન્ટેગ્રેશન તરીકે લીધું

રજવાડાના રાજાઓ સાથે વ્યક્તિગત સંવાદકરીને કરારપત્રો દ્વારા વિશ્વાસદાયક ગેરંટી આપી અને આર્થિક અને સુરક્ષા અંગે સ્પષ્ટ નીતિ અપનાવીને કડક અને ન્યાયસંગત વલણનો સમતોલ ઉપયોગ કરીને વાલીદાદખાન, હૈદરાબાદના નિઝામ, કાશ્મીર જેવી જટિલ પરિસ્થિતિઓનું તેમણે રાજકીય અને લશ્કરી રીતે બુદ્ધિપૂર્વક નિરાકરણ કર્યું. આ સમગ્ર પ્રક્રિયાને કારણે જ ભારત એક વિશાળ, અખંડ અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભરી આવ્યું.

સરદાર પટેલને “આધુનિક ભારતીય પ્રશાસનના સ્થાપક” તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેમની મોટી સિદ્ધિઓ જેવી કે IAS અને IPS જેવી સર્વિસેસનું સંગઠન કરીને તેમણે કહ્યું: ‘એક મજબૂત દેશ માટે મજબૂત પ્રશાસન જરૂરી છે.’ પોલીસ દળનું સુધારણું, દંગા નિયંત્રણમાં સફળતા, શરણાર્થીઓના પુનર્વસનની વ્યવસ્થિત યોજના, નાણાકીય અને નીતિગત સ્થિરતામાં વગરે જેવી બાબતોમાં યોગદાન જોવા મળે છે.

સરદાર પટેલને “લોહપુરુષ” ઉપનામ તેમની દ્રઢતા, ઈચ્છાશક્તિ અને અડગતા માટે મળ્યું હતું. તેમના વ્યક્તિત્વની કેટલીક વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. જેમ કેદઢ અને નિર્ભય નેતા જ્યાં જટિલ પરિસ્થિતિ હોય ત્યાં સરદારનો નિર્ણય અંતિમ ગણી લેવામાં આવતો તથા વ્યવહારુ અને વાસ્તવવાદી દૃષ્ટિ તેમનાં રાજકીય અને પ્રશાસકીય નિર્ણયો હંમેશાં વ્યવહારુ હોય. આમ સીમા પારનો રાષ્ટ્રપ્રેમ તેમણે પોતાનો આખો જીવનકાળ રાષ્ટ્રની સમર્પિત સેવામાં વિતાવ્યો.

ભારત આજે વિશ્વના સૌથી મોટા લોકતંત્રોમાં પ્રબળ શક્તિ છે, તો એ પાચે સરદાર પટેલનું યોગદાન અક્ષુણ્ણ છે. સરદારના વારસાના મુખ્ય તત્ત્વોમાં અખંડ ભારતીય નકશો મજબૂત, પ્રશાસનકાનૂન અને વ્યવસ્થાનું શિસ્તબદ્ધ મોડલ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને સંગઠન, 2018માં ગુજરાતે સ્ટેચ્યુ

ઓફ યુનિટી બનાવીને સરદાર પટેલને વિશ્વભરના નકશા પર શાશ્વત સ્થાન આપ્યું, જે દુનિયાની સૌથી ઊંચી પ્રતિમા છે અને ભારતીય એકતાનું વૈશ્વિક પ્રતીક છે. આજના સમયમાં જ્યાં પ્રાદેશિકતા, અલગાવવાદ, રાજકીય ધુવીકરણ વધતું જાય છે ત્યાં સરદાર પટેલના વિચારો દેશ માટે માર્ગદર્શક છે. આ સમયમાં સરદારની વિચારધારા કેમ જરૂરી? રાષ્ટ્રીય એકતા માટે, મજબૂત પ્રશાસન માટે, ભ્રષ્ટાચાર મુક્ત અને કાર્યક્ષમ તંત્ર માટે, યુવાનોમાં શિસ્ત અને રાષ્ટ્રપ્રેમ જગાવવા માટે. સરદાર પટેલનું જીવન દર્શાવે છે કે સશક્ત ભારત કોઈ એક દિવસમાં નહીં બને—તે માટે દૃઢતા, એકતા, શિસ્ત અને રાષ્ટ્રપ્રેમ પસંદ કરવો પડે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર ઐતિહાસિક નેતા નહીં પરંતુ ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણના મહાન શિલ્પી હતા. તેઓએ દેશ માટે સમર્પિત જીવન જીવ્યું—કોઈ પણ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ વગર. રજવાડાંનું વીલય, મજબૂત પ્રશાસન, સંગઠન અને રાષ્ટ્રપ્રેમ—આ બધું સરદારના વ્યક્તિત્વને લોખંડ જેવી દ્રઢતા આપે છે. આજે પણ ભારતને જો વિકાસ અને પ્રગતિની દિશામાં આગળ વધવું હોય, તો સરદારની વિચારધારા—રાષ્ટ્રપ્રથમ, અખંડ ભારત અને મજબૂત પ્રશાસન હંમેશા માર્ગદર્શન આપે છે. કોઈ શંકા નથી કે સરદાર પટેલનું નામ હંમેશાં ભારતની એકતા અને રાષ્ટ્રીય ગૌરવના પાયા પર લખાયેલું રહેશે.

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. સરદાર પટેલ ચરિત્રલેખકોની નજરે,લેખક દશરથ પટેલ ફલેમિંગો પબ્લિકેશન્સ અમદાવાદ,પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૦,પૃ.સં.-૧૬
૨. સરદાર વલ્લભભાઈ' ભાગ-૧, લેખક :નરહરિ દ્વા.પરીખ ,આવૃત્તિ ૧૯૫૦;પૃ.૧૨૦
- ૩.સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન ચરિત્ર ભાગ-૧ લેખક: યશવંત દોશી,આવૃત્તિ ૨૦૦૦,પૃ.૯૧
૪. સરદાર પટેલ ચરિત્રલેખકોની નજરે,લેખક દશરથ પટેલ ફલેમિંગો પબ્લિકેશન્સ અમદાવાદ,પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૦,પૃ.સં.-૩૫

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જેલજીવન અને અનુભવો ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં

ડૉ. મુકેશ પી. આહિર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ઇતિહાસ વિભાગ

શાહ કે.એસ. આર્ટ્સ એન્ડ લી.એમ.પારેખ કોમર્સ કોલેજ, કપડવંજ

પ્રસ્તાવના

“સરદાર” વલ્લભભાઈ પટેલ (1875–1950) ભારતના સ્વતંત્રતા સંઘર્ષના કડક, વ્યાવહારિક અને દૃઢનિશ્ચયી નેતા તરીકે ઓળખાય છે. દેશની એકતામાં તેમનું યોગદાન ખૂબ જાણીતું છે. સ્વતંત્રતા ચળવળના ઘણા વર્ષો સુધી વલ્લભભાઈ પટેલને ક્યારેય જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા ન હતા. મહાદેવ દેસાઈ તેમની ડાયરીમાં નોંધે છે તે મુજબ સરદાર પટેલ કહેતા કે “એવું લાગે છે કે જેલ મારા નસીબમાં નથી,”, સરદાર પટેલે શરૂઆતમાં નાગપુર સત્યાગ્રહ, બોરસદ સત્યાગ્રહ અને ૧૯૨૮ના બારડોલી સત્યાગ્રહનું સફળ નેતૃત્વ કર્યું, જેનાથી તેઓને ‘સરદાર’ જેવું વિશાળ ઉપનામ મળ્યું અને તેમને રાષ્ટ્રવ્યાપી ખ્યાતિ મળી. છતાં, ૧૯૩૦ સુધી સરદાર પટેલની ધરપકડ કરવામાં આવી ન હતી. પરંતુ તેમના જીવનના ઘણા વર્ષો જેલમાં વિત્યાં તે તથ્ય પ્રચલિત નથી. જેલ યાત્રા શબ્દ એક ઘટના નહીં પરંતુ એક પ્રવાસ છે અને તે સંઘર્ષ, શિસ્ત, વિચાર અને નેતૃત્વની કસોટીથી બનેલો માર્ગ છે. 1930થી 1947 વચ્ચે ઘણી વખત થયેલી તેમની ધરપકડોએ તેમને માત્ર મજબૂત જ નથી બનાવ્યા, પણ રાજકીય રીતે તેમને વધુ પરિપક્વ બનાવ્યા. આ લેખમાં સરદાર પટેલના જેલ જીવન, ત્યાંના અનુભવ, તેમની સાથેના નેતાઓ સાથેની ચર્ચાઓ અને આ સમયગાળાએ તેમના વ્યક્તિત્વ અને ભાવિ નિર્ણયો પર પાડેલા પ્રભાવનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

- જેલ યાત્રાનો ક્રમ અને મહત્વપૂર્ણ ધરપકડો

1. વલ્લભભાઈ પટેલની પ્રથમ ધરપકડ 7 માર્ચ 1930ના રોજ બોરસદ તાલુકાના રાસ ગામેથી કરવામાં આવી હતી.

2. 01 ઓગસ્ટ 1930નાં રોજ સરદાર પટેલની બીજીવાર ધરપકડ કરવામાં આવી હતી.

3. 06 ડીસેમ્બર 1930નાં રોજ ત્રીજીવાર મુંબઈથી ધરપકડ કરવામાં આવી.
4. 05 જાન્યુઆરી 1932નાં રોજ ચોથીવાર તેમની ધરપકડ કરવામાં આવી જેમાં ગાંધીજી પણ સાથે હતા.
5. 17 નવેમ્બર 1940નાં રોજ અમદાવાદથી ધરપકડ.
6. 01 ઓગસ્ટ 1942નાં રોજ બોમ્બેથી ધરપકડ કરવામાં આવી.

- **દાંડીકૂચ અને સરદાર પટેલ 1930**

દાંડીકૂચ અથવા મીઠા સત્યાગ્રહ ભારતીય સ્વતંત્રતા સંઘર્ષનો એક નિર્ણયાત્મક તબક્કો હતો. મીઠા ઉપર બ્રિટિશ સરકારનો ઈજારો તોડવા માટે ગાંધીજીએ અહિંસક આંદોલનની જાહેરાત કરી હતી. આ યાત્રા 12 માર્ચ 1930થી શરૂ થવાની હતી. તેની સફળતા માટે સમગ્ર ગુજરાતમાં આયોજન ચાલી રહ્યું હતું, જેને સંભાળવાની મુખ્ય જવાબદારી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ઉઠાવી. તેઓ ખેડા જિલ્લાના બોરસદ, રાસ, નડિયાદ, વાસણા, ભાદરણ વગેરે ગામોમાં સક્રિય રીતે જનજાગૃતિ ફેલાવતા હતા. પટેલના ભાષણો ચોક્કસ અને પ્રેરણાદાયી હતાં. તેઓ ખેડૂતોને કહેતા કે “મીઠા પરનો ટેક્સ માત્ર સામાન્ય લોકોને દબાવવા માટેનો અયોગ્ય કાયદો છે”. તેમની વાતોથી લોકસહભાગિતા સતત વધતી ગઈ. બ્રિટિશ સરકાર સમજી ગઈ કે જો પટેલને અટકાવવામાં નહીં આવે તો ગુજરાતમાં મીઠા સત્યાગ્રહ સૌથી વધારે અસરકારક રીતે સફળ બનશે. ૭ માર્ચ ૧૯૩૦ ના રોજ, પટેલને જાહેર ભાષણ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની મેજિસ્ટ્રેટની નોટિસનો અનાદર કરવા બદલ ધરપકડ કરવામાં આવી. ૫૪ વર્ષની ઉંમરે, તેમણે સહર્ષ આનંદ સાથે ધરપકડ સ્વીકારી. આરોપ હતો કે તેમણે પ્રજાને કાયદાનાં ભંગ(સવિનય કાનુનભંગ) કરવા માટે ઉશ્કેર્યા છે. ધરપકડ ખૂબ શાંત રીતે થઈ, પરંતુ તેની અસર સમગ્ર ગુજરાતને ઝંઝોડી દેનારી હતી. ધરપકડના સમાચાર ગામડાંઓ અને શહેરોમાં માત્ર દસેક કલાકમાં જ ફેલાઈ ગયા. જેનાથી ગુજરાતમાં તરતજ તેના પ્રભાવો જોવા મળ્યા, જેમકે વેપારીઓએ સ્વયંપ્રેરિત બંધ રાખ્યો, વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોની સભાઓ યોજાઈ, મહિલાઓએ પણ વિરોધ મોરચાઓમાં ભાગ લીધો, ગામે ગામ સત્યાગ્રહની

પ્રતિબદ્ધતા વધુ મજબૂત બની, બ્રિટિશરોનો હેતુ આંદોલનને નબળું પાડવાનો હતો તેથીજ સરદાર પટેલની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેમની ધારણા વિરુદ્ધ લોકઆંદોલન વધતું ગયું. ગાંધીજીએ પણ કહ્યું કે “સરદારની ધરપકડ એ આંદોલનને વધુ જ્વલંત બનાવનાર ક્ષણ છે.” આ ઘટનાને માત્ર સ્થાનિક પ્રતિસાદ જ નહિ પણ રાષ્ટ્રીય સમાચારપત્રોએ પણ તેને મુખ્ય સમાચાર બનાવ્યા. આથી આખા દેશમાં ગુજરાતની ક્રિયાશીલતા અને સરદારની લોકપ્રિયતા વિશે નવા દૃષ્ટિકોણથી ચર્ચા શરૂ થઈ. રાસ ગામની ધરપકડને “મીઠા સત્યાગ્રહની પ્રારંભિક ‘ચિનગારી’તરીકે માનવામાં આવે છે.” આ ઘટનાએ સરદારને એક સંગઠનાત્મક, નિર્ભય અને પ્રજાલક્ષી નેતા તરીકે સ્થાપિત કર્યા. તે દિવસે બ્રિટિશરો ભલે તેમને કેદમાં લઈ ગયા, પરંતુ સમગ્ર ગુજરાત તેમના વિચારો અને સંદેશાથી વધુ તાકાત સાથે એક બનીને ઊભું રહ્યું.

• યરવડા સેન્ટ્રલ જેલકાળ (1932-33)

1932-33નો સમય ગુજરાતના રાજકારણ અને સમગ્ર રાષ્ટ્રવાદી આંદોલન માટે અત્યંત મહત્વનો ગણાય છે. 1931ના અંતમાં લંડન રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ(ગોળમેજી પરિષદ) નિષ્ફળ ગયા પછી સ્થિતિ વધુ તંગ બની. બ્રિટિશ સરકારે ‘કોમ્યુનલ એવોર્ડ’ જાહેર કરી ભારતના સમાજને અલગ અલગ મતદાર મંડળોમાં વિભાજિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ નિર્ણય ગાંધીજી અને કોંગ્રેસને મંજૂર નહોતો. તો બીજી તરફ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ ફરી તેજ બનતા બ્રિટિશ સરકારે 1932માં ગાંધીજીની ધરપકડ કરી પૂનાની યરવડા સેન્ટ્રલ જેલમાં રાખ્યા. થોડીજ વાર પછી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને પણ ત્યાંજ કેદ કરવામાં આવ્યા. આ રીતે બંને રાષ્ટ્રીય નેતાઓને લાંબા સમય સુધી સાથે રહેવાનો શુભ અવસર મળ્યો. યરવડાની કેદ માત્ર રાજકીય સજા નહોતી, તે એક એવો સમય હતો જ્યારે બે મહાન વ્યક્તિત્વો વચ્ચેનું બૌદ્ધિક, તત્વજ્ઞાનિક અને ભાવનાત્મક જોડાણ વધુ ઊંડું બન્યું. જેલમાં દૈનિક પ્રતિબંધો હોવા છતાં બંને વચ્ચે લાંબા સમય સુધી ચર્ચાના અવસર મળતા. તેઓ દેશની રાજકીય સ્થિતિ, કોંગ્રેસની રણનીતિ, ગ્રામ વિકાસ, સ્વરાજની કલ્પના અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અંગે ગંભીર ચર્ચાઓ કરતા. સરદારનું રાજકારણ પ્રાયોગિક અને

સંસ્થાગત વ્યવસ્થાપન પર આધારિત હતું, જ્યારે ગાંધીજીનું નેતૃત્વ સત્ય અને અહિંસા પર આધારિત હતું. આ બંને દૃષ્ટિકોણો એકબીજા માટે પૂરક બનતા ગયા અને આગળની લડાઈ માટે સ્પષ્ટ માર્ગ તૈયાર થયો. જેલમાં રહેલા સમયમાં બંને વચ્ચેના ભાવનાત્મક સંબંધો પણ અત્યંત મજબૂત બન્યા. સરદાર ગાંધીજીને માત્ર રાજકીય નેતા નહીં, પરંતુ પિતા સમાન માનતા. ગાંધીજીના ઉપવાસો દરમિયાન સરદાર ખાસ ચિંતિત રહેતા. તેઓ ડૉક્ટરો સાથે વારંવાર વાત કરતા અને બાપુની તબિયત અંગે સાવધ રહેતા. ઘણીવાર તો સરદાર પોતે પણ બાપુની તબિયત સુધરે ત્યાં સુધી નિયમિત ભોજન પણ લેતા નહિ. બીજી તરફ, ગાંધીજી પણ સરદારને પોતાની ‘અડગ શક્તિ’ માનતા. તેમણે કહ્યું હતું કે *“સરદાર જેવી સ્થિરતા અને નિર્ણયક્ષમતા કોઈમાં નથી.”* આ પરસ્પર વિશ્વાસ અને સ્નેહના કારણે બંનેનું નેતૃત્વ વધુ મજબૂત બન્યું. ચરવડામાં કેદ હોવા છતાં બંને દેશની રાજકીય વ્યૂહરચનાઓ પર વિચાર કરતા રહ્યાં. સવિનય કાનૂનભંગ આંદોલન પુનઃસંચારિત કરવાની યોજના, પ્રજાના હિત માટેના કાર્યક્રમો અને કોંગ્રેસની આંતરિક વ્યવસ્થા જેવા ગહન મુદ્દાઓ પર જેલમાંજ મહત્વપૂર્ણ વિચાર-વિમર્શ થતો. આ સમય સરદાર માટે વિચારશક્તિ, સંગઠનક્ષમતા અને કડક શિસ્તને વધુ ઘડવાનો હતો. ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાન, સત્ય-અહિંસાના આદર અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણનો સરદારના વ્યક્તિત્વ પર ઊંડો પ્રભાવ પડ્યો. ચરવડા જેલવાસને કારણે ગાંધીજી અને સરદાર વચ્ચેનું નેતૃત્વ અવિભાજ્ય અને પરસ્પર નિર્ભર બન્યું. સ્વાતંત્ર્ય લડતના આગલા તબક્કાઓમાં કોંગ્રેસની દૃઢતા અને લોકચળવળનું સંગઠન આજ સમયના અનુભવોથી વધુ અસરકારક બન્યું. ખાસ કરીને સરદારની આગળની ભૂમિકા દેશીરાજ્યોનું વિલીનીકરણ, કાયદો વ્યવસ્થાનું સંચાલન, અને સ્વતંત્ર ભારતનાં માળખાં બનાવવામાં આજ ચરવડા જેલકાળમાં વિકસેલી રાજકીય પરિપક્વતા અને મનોબળના પરિણામ હતા. આ રીતે 1932-33ની ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલની કેદ માત્ર દંડસ્વરૂપ ઘટના ન રહેતા તે સરદાર અને ગાંધી માટે એક સ્વ-અધ્યયનની શિબિર સમાન હતી. જે ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ ચિહ્ન બની રહી. અહીં બંને મહાન નેતાઓએ એકબીજાને વધુ નજીકથી સમજ્યા, પરસ્પરનું સન્માન વધ્યું અને રાષ્ટ્રલડતનું ભવિષ્ય વધુ મજબૂત બન્યું.

- ઓગસ્ટ 1942 : ‘ભારત છોડો આંદોલન’ અને સરદાર પટેલની ધરપકડ.

1942ના ઓગસ્ટ મહિનામાં ભારતનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ એક નિર્ણયાત્મક તબક્કો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન બ્રિટિશ સરકારે ભારતીય નેતાઓની માંગણીઓને અવગણી હતી, અને કિપ્સ મિશન નિષ્ફળ ગયેલું. આ પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજી અને કોંગ્રેસે ‘ભારત છોડો (Quit India)’ નો ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર કર્યો. 8 ઓગસ્ટ 1942ના બોમ્બેના ગવાલિયા ટેન્ક મેદાનમાં આ ઠરાવ જાહેર થતા જનતા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે જાગી ઊઠી. દેશભરમાં ‘કરો યા મરો’ નો ધ્વનિનાદ ગુંજી ઊઠ્યો. આ ઠરાવને બ્રિટિશ સરકારે ગંભીર પડકાર તરીકે લીધો અને 9 ઓગસ્ટ 1942 ના રોજ બ્રિટિશ સરકારે આખી કોંગ્રેસ વર્કિંગ કમિટી અને તેના સભ્યોની એકસાથે ધરપકડ કરી. ધરપકડ કરાયેલા મુખ્ય નેતાઓમાં મહાત્મા ગાંધી, જવાહરલાલ નેહરુ, મૌલાના આઝાદ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, સહિતના તમામ અગ્રણીઓનો સમાવેશ થતો. આથી આંદોલન નેતૃત્વ વગરનું થઈ ગયું, છતાં જનતા સ્વયંસ્ફૂર્ત રીતે આઝાદીની લડાઈમાં જોડાઈ ગઈ. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને ધરપકડ બાદ મુંબઈની આર્થર રોડ જેલમાં થોડા સમય માટે રાખવામાં આવ્યા હતા પછી ચરવડા સેન્ટ્રલ જેલ, પૂણે ખાતે મોકલાયા હતા. ત્યાં તેમને લાંબા સમય સુધી કડક કેદમાં રાખવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ સરકારે ખાસ ધ્યાન રાખ્યું કે કોંગ્રેસના ટોચના નેતાઓ એકબીજા સાથે સંપર્કમાં ન રહે, જેથી આંદોલનની ગતિ ધીમી પડે. સરદારની કેદ 1942થી સીધી 1945 સુધી, લગભગ ત્રણ વર્ષ રાષ્ટ્રીય આંદોલનની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ રહી. આ દરમિયાન બાહ્ય વિશ્વથી લગભગ તમામ સંપર્ક બંધ હતો. છતાં સરદારની આંતરિક શક્તિ, મજબૂત મનોબળ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ અડગ રહ્યા. તેઓ રોજિંદા યોગ, વાંચન અને દેશના ભવિષ્ય વિષે વિચારમંથન કરતા. તેમની આ શિસ્તબદ્ધ જીવનપદ્ધતિથી જેલની કઠિનતા પણ તેમના મનોબળને હચમચાવી શકી નહિ. આ સમય દરમિયાન દેશમાં આંદોલન ભલે નેતા વિનાનું રહ્યું હોય, પરંતુ સરદાર સહિતના તમામ કેદી નેતાઓ, ટોળાંને પ્રેરણા પૂરી પાડતા પ્રતીકરૂપ બન્યા હતા. ‘ભારત છોડો’ આંદોલનનું સાચું બળજ જનઆંદોલન હતું, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ, મહિલા સંગઠનો, ખેડૂત સમુદાયો,

મિલ કામદારો, નાના ગામડાઓના લોકો જોડાતા બ્રિટિશ સરકાર સામે અસહકારનો મજબૂત મોરચો બન્યો. 1945માં બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અંત નિકટ આવતા, આંતરરાષ્ટ્રીય અને આંતરિક દબાણને કારણે બ્રિટિશ સરકારે કોંગ્રેસના નેતાઓને મુક્ત કર્યા. સરદારની મુક્તિ બાદ તેઓ ફરી સમગ્ર દેશમાં કોંગ્રેસના સંગઠનને મજબૂત કરવાની કામગીરીમાં જોડાયા. હવે સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષનો અંતિમ તબક્કો નજીક હતો, અને આ લંબાયેલી કેદે તેમનામાં નેતૃત્વ, ધિરજ અને રાષ્ટ્રની પ્રતિબદ્ધતામાં વધુ પરિપક્વતા ઉમેરેલી.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વ્યક્તિત્વ જેટલું કઠોર લાગતું, તેટલુંજ તે સ્વભાવથી હસમુખું, હળવી રમૂજવૃત્તિવાળું અને માનવીય સ્પર્શ ધરાવતું હતું. તેમની પહેલી ધરપકડ દરમિયાન થયેલી કેટલીક રમૂજ ઘટનાઓ તેમનું મનોબળ, વિનમ્રતા અને હળવી હાસ્યશૈલીને ખૂબ જ સુંદર રીતે દર્શાવે છે.

• જેલના અનુભવો અને મુશ્કેલીઓ

સરદારની પહેલી ધરપકડ દરમિયાન તેમને સાબરમતી જેલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. શરૂઆતના ઘણાં દિવસો થોડા કપરા હતા, જેલની કડક શિસ્ત, નિરસ ખોરાક અને સામાન્ય કેદીઓ જેવી વ્યવસ્થા. પરંતુ સરદારનો સ્વભાવ એવો કે મુશ્કેલી વચ્ચે પણ હાસ્ય શોધી લેતા. થોડા દિવસ પછી મહાદેવ દેસાઈ અને આચાર્ય કૃપલાણી તેમને મળવા પહોંચ્યા અને વાતચીત શરૂ થતાં જ હાસ્ય છલકાવા લાગ્યું જેમાંનાં કેટલાક અંશો આ મુજબ છે .

મહાદેવ દેસાઈએ હળવાશથી પૂછ્યું:

“પટેલજી, જેલવાળા તમારી સાથે કેવું વર્તન કરે છે?”

સરદારે તરત જ રમૂજ જવાબ આપ્યો:

“મારી સાથે બરાબર ચોર, ડાકુઓ જેવી જ સારવાર કરે છે, કોઈ ભેદભાવ નથી રાખતા!”

આ જવાબ તેમના મનના હાસ્ય અને આઘાતને હળવાશથી બદલી નાખવાની અનોખી ક્ષમતા દર્શાવે છે. પછી મહાદેવ દેસાઈએ ખોરાક વિશે પૂછ્યું. સરદારનો જવાબ ફરી હાસ્યથી ભરેલો હતો.

“ખોરાક ? ઘોડા માટે પૂરતું સારું છે !”

અને તરત જ ઉમેર્યું:

“તમે મારી ચિંતા શા માટે કરો છો ? હું તો ત્રણ મહિના હવાના સહારે રહી શકું!”

આ વાક્ય માત્ર મજાક નહોતું; તે તેમના તપસ્વી સ્વભાવ, સહનશક્તિ અને મનોબળનું પ્રતિબિંબ હતું.

રેઝર વિશે હાસ્ય

એક દિવસ જેલ સુપરીટેન્ડેન્ટે તેમને શેવિંગ માટે રેઝર આપવાની મંજૂરી આપી. પરંતુ નિયમ એવો કે રેઝર ઉપયોગ કર્યા બાદ પરત કરવું પડે. સરદારે તરતજ રમૂજ કર્યો: “મને રેઝર રાખવાની મંજૂરી આપો; હું બાકી કેદીઓને શેવિંગ કરી થોડા પૈસા કમાઈ લઉં !

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વ્યક્તિત્વ જેટલું કઠોર લાગતું તેટલુંજ તે સ્વભાવથી હસમુખું, હળવા રમૂજવૃત્તિવાળું અને માનવીય સ્પર્શ ધરાવતું હતું. તેમની પહેલી ધરપકડ દરમિયાન થયેલી કેટલીક રમૂજ ઘટનાઓ તેમના મનોબળ, વિનમ્રતા અને હળવી હાસ્યશૈલીને ખૂબજ સુંદર રીતે દર્શાવે છે.

- ૧૯૩૨-૩૩ : યરવડા જેલમાં સરદાર પટેલની યાદગાર ક્ષણો

૧૯૩૨-૩૩ દરમિયાન પુણેની યરવડા સેન્ટ્રલ જેલમાં પસાર કરેલો સમય સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવનનો એક મહત્વપૂર્ણ અને અત્યંત યાદગાર તબક્કો છે. ૧ જાન્યુઆરી ૧૯૩૨ થી ૮ મે ૧૯૩૩ આ સમગ્ર સમયગાળામાં તેઓ મહાત્મા ગાંધીજી સાથે એકજ જેલમાં રહ્યા હોય તેવા ભારતના એકમાત્ર ટોચના રાષ્ટ્રીય નેતા હતા. આ સમય બંને માટે રાજકીય ચર્ચાઓ, આધ્યાત્મિક મંથન અને માનવીય લાગણીઓથી ભરપૂર રહ્યો. ૧૦ માર્ચ ૧૯૩૨ના રોજ ગાંધીજીના નિકટના સહયોગી અને કોંગ્રેસના મહત્વપૂર્ણ કાર્યકર્તા મહાદેવ દેસાઈ પણ જેલમાં આવી જોડાયા. તેમની હાજરીથી સમગ્ર જેલનું વાતાવરણ એક સકારાત્મક અને શાંતિપૂર્ણ બન્યું. દેસાઈ નિયમિત ડાયરી લખતા હતા, તેથી તેમણે ગાંધીજી અને પટેલના રોજિંદા જીવન, તેમની

પરસ્પર ચર્ચાઓ, હાસ્યપ્રસંગો અને તત્ત્વચિંતનનો જીવંત રેકોર્ડ રાખ્યો. આ લેખન આજે યરવડા જેલકાળના અત્યંત મૂલ્યવાન દસ્તાવેજો તરીકે માનવામાં આવે છે.

ગાંધીજી જાતેજ અનેક વખત સરદાર સાથેના આ સમયને ખૂબ સ્નેહપૂર્વક યાદ કરતા. એક પ્રસંગે તેમણે

લખ્યું

છે.

“મારે અહીં સરદાર વલ્લભભાઈનો આનંદી સાથ છે, અને તેઓ દિવસમાં ઘણી વાર તેમના સુંદર રમૂજથી મને હસાવે છે.”

આ દર્શાવે છે કે સરદારનો સ્વભાવ હાસ્યપ્રિય અને મનોબળ ઉંચું રાખનાર હતો, ભલે તેઓ કઠિન પરિસ્થિતિમાં કેમ ન હોય પરંતુ જેલનો આ આનંદમય માહોલ થોડો સમય માટે મલિન થઈ ગયો જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે દલિતો માટે અલગ મતદાર ક્ષેત્રોની જાહેરાત કરી. ગાંધીજીએ તેનો પ્રખર વિરોધ વ્યક્ત કરવા અનિશ્ચિત ઉપવાસ (Fast-unto-death) શરૂ કર્યા. આ ઉપવાસ સમગ્ર દેશમાં ચિંતાનો વિષય બન્યો, પરંતુ જેલની અંદર તો દરેક ક્ષણ ભાવુક થઈ ગઈ હતી. સરદારનું સહજ હાસ્ય પણ અચાનક ખતમ થઈ ગયું. સરદારને ગાંધીજીના જીવનની ખુબ ચિંતા હતી. ઉપવાસ દરમિયાન સરદારનું મૌન, તેમની આંખોમાંની ચિંતા અને તેમની સંભાળ દર્શાવે છે કે તેઓ ગાંધીજીને માત્ર રાજકીય નેતા નહી, પરંતુ સર્વોચ્ચ સન્માની વ્યક્તિ માનતા હતા. જ્યારે અંતે ઉપવાસ પૂર્ણ થયો અને ગાંધીજીનું સ્વાસ્થ્ય સુધરવા લાગ્યું ત્યારે જેલમાં હળવાશનું વાતાવરણ ફરી દેખાવા લાગ્યું હતું. એક દિવસ ગાંધીજીએ જોયું કે સરદાર સ્પોન્જ બાથ માટે થોડા વધારે ટુવાલનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. સાધુ સદૃશ નિયમિત જીવન જીવતા ગાંધીજીએ

હળવાશથી

પૂછ્યું:

“પટેલ, ટુવાલનો સ્ટોક ક્યાં ગયો? તમે જરૂર કરતાં વધુ તો નથી વાપરી રહ્યા?”

સરદારે તરતજ પોતાના સ્વાભાવિક રમૂજ અંદાજમાં જવાબ આપ્યો:

“અમે કોઈ હિસાબ રાખ્યો નથી, બાપુ. અમે તો તમને લગભગ ગુમાવી દીધા હતા. અમને અપેક્ષા નહોતી કે તમે પાછા આવીને સ્ટોક પૂછશો!”

- સરદાર પટેલ: મુશ્કેલીઓ અને સ્થિતિસ્થાપકતા

જેલવાસ દરમિયાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પોતાના જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો લાવ્યા હતા. પહેલી ધરપકડ પછી તેમણે ધૂમ્રપાન છોડી દીધું અને ચરવાડા જેલમાં ગાંધીજી સાથે રહેતા “બાપુ જે ખાય તે ખાવું”ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચા પીવાની છોડી અને આહાર બદલવાનું નક્કી કર્યું. આ સમય તેમના માટે આત્મસંયમ અને શિસ્તની નવી શરૂઆત જેવો હતો. જેલમાં પણ તેઓ નિષ્ક્રિય રહ્યા નહીં, તેઓ સંસ્કૃત શીખ્યા, પુસ્તક બાંધવાની કળા તેમજ વપરાયેલા કાગળમાંથી પરબીડિયા બનાવવા જેવી કુશળતાઓ વિકસાવી.

બીજા જેલવાસ દરમિયાન તેમણે મોટું વ્યક્તિગત દુઃખ સહન કર્યું માતા લાડબા, પુત્રવધૂ ચશોદા અને મોટા ભાઈ વિઠ્ઠલભાઈના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. ભાઈના અંતિમ સંસ્કારમાં હાજર રહેવાની ઈચ્છા હોવા છતાં, બ્રિટિશ સરકારની શરતી મુક્તિ સ્વીકારવાની તેમણે ના પાડી. તેમણે કહ્યું કે *"સન્માન અને આત્મસન્માનના બલિદાન પર સ્વતંત્રતા ખરીદી શકાતી નથી."* આ પ્રસંગો તેમના અડગ સ્વભાવ અને દેશપ્રેમની ઊંડી પ્રતિબદ્ધતાનું પ્રતિબિંબ છે.

- સારાંશ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જેલ જીવન તેમના રાજકીય, માનવીય અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો અત્યંત મહત્વપૂર્ણ તબક્કો છે. 1930 થી 1947 વચ્ચે તેમની અનેક વખત ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. મીઠા સત્યાગ્રહ દરમિયાન રાસ ગામની પહેલી ધરપકડથી શરૂ થયેલો આ પ્રવાસ આગળ ચરવાડા જેલ અને 1942ના ‘ભારત છોડો’ આંદોલનની લાંબી કેદ સુધી ચાલ્યો. રાસ ગામે આપવામાં આવેલી પહેલી ધરપકડ ગુજરાતમાં લોકઆંદોલનને પ્રચંડ ગતિ આપનાર બની. 1932–33 દરમિયાન ચરવાડા જેલમાં ગાંધીજી સાથેનો તેમનો સહવાસ સૌથી યાદગાર રહ્યો. અહીં બંને વચ્ચે રાજકીય વ્યૂહરચનાઓ, સમાજસુધારણા અને રાષ્ટ્રના ભવિષ્ય વિશે ઊંડી ચર્ચાઓ થઈ. મહાદેવ દેસાઈએ આ સમયનું જીવંત વર્ણન કર્યું છે. ગાંધીજીના ઉપવાસ દરમિયાન

સરદારની ચિંતા અને બાપુ માટેનું તેમનું નિઃસ્વાર્થ લાગણીસભર સમર્પણ તેમની માનવીયતા દર્શાવે છે. જેલવાસ દરમિયાન તેઓએ ધૂમ્રપાન અને ચા છોડીને જીવનમાં કડક આત્મસંયમ અપનાવ્યો. પુસ્તક બાંધણી અને પરબીડિયા બનાવવાની કળા શીખીને, પોતાને વધુ મજબૂત બનાવ્યા. 1942ના ‘ભારત છોડો’ આંદોલન દરમિયાન તેઓ લગભગ ત્રણ વર્ષ કેદ રહ્યા, પરંતુ મનોબળ કદી હળવું પડ્યું નહીં. અનેક વ્યક્તિગત દુઃખો છતાં તેઓએ શરતી મુક્તિ સ્વીકારી નહીં. આ સમગ્ર જેલયાત્રાએ સરદારને વધુ દૃઢ, પરિપક્વ અને રાષ્ટ્રસેવામાં અડગ બનાવ્યા જે તેમના ભાવિ કાર્ય, ખાસ કરીને દેશીરાજ્યોના એકીકરણમાં સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

સંદર્ભ સૂચી

1. Kothari Urvish, Sardar Patel endured 2,300 days in jail with wit and will. ‘I can live on air for 3 months’ The Print, 30 october 2024 09:43 am IST.
2. બંસોડા અર્યના, ‘સરદાર પટેલ કી જેલ યાત્રા’ વોલ્યુમ-13 ઈશ્યુ-04, 04 માર્ચ 2020, રીસર્ચ ગુરુ ઓનલાઈન જર્નલ, 2349 – 266 X
3. કોઠારી ઉર્વીશ, સરદાર પટેલ અને નડિયાદ, સાર્થક પ્રકાશન અમદાવાદ, 978-93-84076-68-9, જાન્યુઆરી 2025
4. “Vallabhbhai Patel,” Encyclopaedia Britannica. [Encyclopedia Britannica](#)
5. Sardar Patel’s arrest at Ras (indianculture.gov.in). [Indian Culture](#)
6. “Sardar Patel’s Prison Diary” (indianculture.gov.in). [Indian Culture](#)
7. ThePrint — “Sardar Patel jail years — hardship & humour in British prisons.” [ThePrint](#)
8. Research article (Hindi/Gujarati): “સરદાર પટેલ કી જેલ યાત્રા” (ResearchGuru PDF).

એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : રાષ્ટ્રીય એકતાનું

પ્રતીક

તબસ્સુમબાનું અલ્લારખા મલેક

ગાઈડ : ડૉ. ઉમા શર્મા

નલિની – અરવિંદ એન્ડ ટી વી પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ

વલ્લભ વિદ્યાનગર

1. પ્રસ્તાવના:

ભારત વિશ્વના સૌથી વૈવિધ્યસભર દેશોમાંનું એક છે. ભાષા, ધર્મ, જાતિ, પ્રદેશ, સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓના અદ્ભુત સંયોજનથી બનેલું ભારત એક “વિવિધતામાં એકતા”નું જીવંત ઉદાહરણ છે. આ એકતાને મજબૂત અને અખંડિત રાખવા માટે અનેક મહાન નેતાઓએ પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું છે. આ સંદર્ભમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નામ સ્વર્ણઅક્ષરે લખાયેલું છે.

ભારત તેની વૈવિધ્યસભર સંસ્કૃતિ, ભાષાઓ, ધર્મો અને પરંપરાઓ માટે વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. આ વૈવિધ્ય વચ્ચે એકતા જાળવવી એ ભારતની સૌથી મોટી શક્તિ રહી છે. આ એકતાના વિચારને સમકાલીન સમયમાં પુનર્જીવિત અને સશક્ત બનાવતી પહેલ છે “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાન. આ અભિયાનના તત્ત્વજ્ઞાન અને કાર્યરૂપ અમલમાં જો કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ પ્રેરણાસ્ત્રોત બને છે તો તે છે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ—જેઓ રાષ્ટ્રીય એકતાના જીવંત પ્રતીક તરીકે ઓળખાય છે.

આઝાદી બાદ જ્યારે ભારત અનેક દેશી રજવાડાઓમાં વિખરાયેલું હતું, ત્યારે તેને એક સંઘટિત રાષ્ટ્રરૂપે ઊભું કરવાનું ઐતિહાસિક કાર્ય સરદાર પટેલે કર્યું. આધુનિક સમયમાં ભારત સરકાર દ્વારા રજૂ કરાયેલ “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” યોજના એ સરદાર પટેલના એકતા-દર્શનનો જ વિસ્તૃત અને આધુનિક સ્વરૂપ છે.

આ સંશોધન અહેવાલમાં “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની સંકલ્પના, સરદાર પટેલનું રાષ્ટ્રીય એકતા માટેનું યોગદાન અને બંને વચ્ચેના તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક સંબંધનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતના આધુનિક ઇતિહાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અનન્ય અને અવિસ્મરણીય છે. તેઓ માત્ર સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના નેતા નહીં, પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતના રાષ્ટ્રીય એકતાના મુખ્ય શિલ્પી હતા. “એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત” જેવી વિચારધારા આજના સમયમાં રાજકીય સૂત્રરૂપે રજૂ થાય છે, પરંતુ તેનું મૂળ તત્ત્વજ્ઞાન સરદાર પટેલના નૈતિક ચિંતનમાં પહેલેથી જ રહેલું છે.

સરદાર પટેલ માટે રાષ્ટ્ર એક ભૌગોલિક એકમ નથી, પરંતુ નૈતિક મૂલ્યો, કર્તવ્યભાવ અને સંયુક્ત જવાબદારીથી જોડાયેલું જીવંત તંત્ર છે.¹⁷ આ શોધપત્રમાં સરદાર પટેલના નૈતિક વિચારો, રાષ્ટ્રીય એકતા અંગેનું દૃષ્ટિકોણ, રજવાડા એકીકરણમાં તેમની ભૂમિકા અને આજના સમયમાં તેમની વિચારધારાની પ્રાસંગિકતા પર વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવશે.

2. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” : સંકલ્પના અને અર્થ

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” યોજના ભારત સરકાર દ્વારા ૨૦૧૫માં પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવી. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશના વિવિધ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક, ભાષાકીય અને સામાજિક સમજ વધારવાનો છે.

આ યોજનાનો આધારભૂત વિચાર એ છે કે ભારતની વિવિધતા તેની શક્તિ છે અને આ વિવિધતામાં એકતાની ભાવનાને વધુ સશક્ત બનાવવી જોઈએ. રાજ્ય-રાજ્યો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક આદાન-પ્રદાન, શૈક્ષણિક વિનિમય, પ્રવાસન અને ભાષિક સમજણ દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા મજબૂત થાય છે.¹⁸

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” માત્ર સરકારી યોજના નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો એક વિચાર છે, જે ભારતને આંતરિક રીતે મજબૂત બનાવે છે. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” પહેલનો મુખ્ય હેતુ ભારતના વિવિધ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને સામાજિક પરસ્પર સમજ વધારવાનો છે. ભાષા, લોકકલા, ઉત્સવો, ભોજન અને પરંપરાઓના આદાન-પ્રદાન દ્વારા

¹⁷ ભારત સરકાર, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: ભાષણો અને લેખન, PIB, નવી દિલ્હી.

¹⁸ ભારત સરકાર, એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત યોજના માર્ગદર્શિકા, નવી દિલ્હી.

રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂત બનાવવાનો આ પ્રયાસ છે. વૈવિધ્યને સ્વીકારીને એકતાનો ભાવ વિકસાવવો—આ વિચાર ભારતની આત્મા સાથે સંકળાયેલો છે.

૩. રાષ્ટ્રીય એકતાનો અર્થ અને મહત્વ

રાષ્ટ્રીય એકતા એટલે માત્ર ભૂગોળીય એકતા નહીં, પરંતુ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને ભાવનાત્મક એકતાનો સંકલિત ભાવ. કોઈપણ રાષ્ટ્રની શક્તિ તેની સીમાઓ કરતાં વધુ તેના નાગરિકોની એકતામાં રહેલી હોય છે. ભારત જેવા વૈવિધ્યસભર દેશમાં રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય તત્વ છે.

ભારતની સ્વતંત્રતા ચળવળ દરમિયાન “એકતા” માત્ર નારો નહોતો, પરંતુ જીવંત સંઘર્ષ હતો. જાતિ, ધર્મ અને ભાષાની ભિન્નતાઓ છતાં સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓએ રાષ્ટ્રીય હિતને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું. આ સંદર્ભમાં સરદાર પટેલનું કાર્ય વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

૪. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” : પરિચય અને હેતુ

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાનની શરૂઆત ભારત સરકાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા અને સાંસ્કૃતિક સંવાદને મજબૂત કરવા માટે કરવામાં આવી. આ અભિયાનનો મુખ્ય હેતુ ભારતના વિવિધ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો વચ્ચે પરસ્પર સમજ, આદર અને સહકાર વધારવાનો છે.

આ અભિયાન હેઠળ રાજ્યોને જોડવામાં આવે છે, જ્યાં એક રાજ્ય બીજા રાજ્યની ભાષા, સંસ્કૃતિ, પરંપરા, ઉત્સવો અને જીવનશૈલી વિશે જાણકારી મેળવે છે. આ રીતે ભાવનાત્મક એકતા વિકસાવવામાં આવે છે. આ પહેલ ભારતની “વસુધૈવ કુટુંબકમ્”ની ભાવનાને આધુનિક સ્વરૂપ આપે છે.

૫. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : જીવન અને વ્યક્તિત્વ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૮૭૫ના રોજ ગુજરાતના નડિયાદ નજીક કરમસદ ગામમાં થયો હતો. તેઓ વ્યવસાયે વકીલ હતા, પરંતુ મહાત્મા ગાંધીના પ્રભાવથી રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં જોડાયા. સરદાર પટેલને “લોખંડી પુરુષ” (Iron Man of India) તરીકે

ઓળખવામાં આવે છે. તેમની દૃઢ ઈચ્છાશક્તિ, નિર્ણયક્ષમતા અને રાષ્ટ્રપ્રતિ અડગ તેમને ભારતીય રાજકારણમાં અનોખું સ્થાન અપાવ્યું.¹⁹

ભારતના પ્રથમ ઉપપ્રધાનમંત્રી અને ગૃહમંત્રી તરીકે તેમણે જે કાર્ય કર્યું તે આજે પણ અદ્વિતીય માનવામાં આવે છે.

કાયદાના અભ્યાસ પછી તેઓ સફળ વકીલ બન્યા, પરંતુ મહાત્મા ગાંધીના પ્રભાવથી રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં જોડાયા. ખેડૂત આંદોલનો—ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહ—દ્વારા તેઓ રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વમાં ઊભરી આવ્યા.²⁰

સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર હતો દેશનું વિખરાયેલું સ્વરૂપ. બ્રિટિશ શાસન હેઠળના પ્રાંતો ઉપરાંત 565થી વધુ દેશી રજવાડાઓ હતા. જો આ રજવાડાઓ અલગ રહ્યા હોત, તો ભારત ક્યારેય મજબૂત રાષ્ટ્ર બની શક્યું ન હોત. સરદાર પટેલે ગૃહમંત્રી તરીકે આ ઐતિહાસિક જવાબદારી સ્વીકારી અને ભારતના એકીકરણનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું.

6. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : એકતાના શિલ્પકાર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને “લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર હતો—પડર દેશી રજવાડાઓનું વિલય. સરદાર પટેલે અડગ સંકલ્પ, રાજકીય દ્રષ્ટિ અને રાષ્ટ્રીય હિતને કેન્દ્રમાં રાખી આ કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું. તેમણે સમજાવટ, સંવાદ અને જરૂર પડે ત્યાં દૃઢતા દ્વારા ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય એકતા સુનિશ્ચિત કરી.

7. વિચાર અને કાર્યની સાન્નિધ્યતા

¹⁹ નંદલાલ બોઝ, સરદાર પટેલ : જીવન અને કાર્ય, અમદાવાદ.

²⁰ રામચંદ્ર ગુહા, ઈન્ડિયા આફ્ટર ગાંધી, હાર્પરકોલિન્સ, નવી દિલ્હી.

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”નો વિચાર સરદાર પટેલના કાર્યનું આધુનિક પ્રતિબિંબ છે. જ્યાં સરદાર પટેલે રાજકીય એકતા સ્થાપી, ત્યાં આ અભિયાન સાંસ્કૃતિક અને ભાવનાત્મક એકતાને મજબૂત કરે છે. બંનેનો મૂળ મંત્ર એક જ છે—રાષ્ટ્રીય હિત સર્વોપરી.

8. દેશી રજવાડાઓનું એકીકરણ : સરદાર પટેલનું ઐતિહાસિક કાર્ય

આઝાદી સમયે ભારતમાં લગભગ ૫૬૫ જેટલા દેશી રજવાડાઓ હતા. આ રજવાડાઓને ભારત સાથે જોડવાનું કાર્ય અત્યંત મુશ્કેલ હતું. જો આ રજવાડાઓ અલગ-અલગ રહેતા, તો ભારત એક નબળું અને વિખરાયેલું રાષ્ટ્ર બની રહેત.

સરદાર પટેલે રાજકીય કુશળતા, દૃઢતા અને ક્યારેક કડક વલણ અપનાવી આ રજવાડાઓને ભારત સંઘમાં જોડ્યા. હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ અને કાશ્મીર જેવા મુદ્દાઓમાં તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતાને સર્વોચ્ચ પ્રાધાન્ય આપ્યું.²¹

આ કાર્ય દ્વારા સરદાર પટેલે ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય એકતા સુનિશ્ચિત કરી.

9. રજવાડા એકીકરણ : નૈતિક નેતૃત્વનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત

રજવાડાઓનું એકીકરણ સરદાર પટેલની રાજકીય કુશળતા અને નૈતિક દૃઢતાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. તેમણે સંવાદ, સમજાવટ, કાયદાકીય કરાર અને જરૂર પડે ત્યાં દૃઢતા—બધા ઉપાયો અપનાવ્યા.

તેમનું ધ્યેય કોઈ રાજાને હરાવવાનું નહોતું, પરંતુ ભારતને તૂટતા બચાવવાનું હતું. આ કાર્ય દ્વારા તેમણે સાબિત કર્યું કે કઠોર નિર્ણય પણ જો રાષ્ટ્રીય હિત અને નૈતિકતા પરથી લેવાય, તો તે યોગ્ય બને છે.

10. સરદાર પટેલનું રાષ્ટ્રીય એકતાનું તત્ત્વજ્ઞાન

સરદાર પટેલનું તત્ત્વજ્ઞાન વ્યવહારિક અને યથાર્થવાદી હતું. તેઓ માનતા હતા કે,

“એકતા વિના સ્વતંત્રતા અર્થહીન છે.”

²¹ રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, ભારતનું રાજકીય એકીકરણ, દિલ્હી.

તેમના મતે રાષ્ટ્રના હિત માટે કઠોર નિર્ણય લેવું ક્યારેક અનિવાર્ય બની જાય છે. તેમણે વ્યક્તિગત કે પ્રાંતીય હિત કરતાં રાષ્ટ્રીય હિતને હંમેશા ઊંચું સ્થાન આપ્યું. આ વિચારસરણી “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાનના તત્વજ્ઞાન સાથે સંપૂર્ણ રીતે સુસંગત છે.

સરદાર પટેલ માટે એકતા માત્ર રાજકીય વિચાર નહોતો, પરંતુ રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વની અનિવાર્ય શરત હતી. તેઓ માનતા હતા કે મજબૂત કેન્દ્ર વિના ભારત જેવી વિવિધતાપૂર્ણ રાષ્ટ્રની સુરક્ષા શક્ય નથી.

તેમના મતે, ભાષા, ધર્મ કે પ્રાંતના આધાર પર વિભાજન રાષ્ટ્રને નબળું બનાવે છે. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે “ભારત પહેલું છે, બાકી બધું પછી.”²²

આ વિચારધારા આજના “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ના મૂળમાં પણ દેખાય છે.

11. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અને સરદાર પટેલ : વિચારાત્મક સમાનતા

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” યોજના અને સરદાર પટેલના એકતા-દર્શન વચ્ચે ગાઢ સામ્ય છે. સરદાર પટેલે ભૌગોલિક અને રાજકીય એકતા સ્થાપી, જ્યારે આ યોજના સાંસ્કૃતિક અને માનસિક એકતા મજબૂત બનાવે છે.

જ્યાં સરદાર પટેલે દેશી રજવાડાઓને એક સૂત્રમાં બાંધ્યા, ત્યાં આ યોજના રાજ્યોના લોકો વચ્ચે લાગણીસભર જોડાણ ઊભું કરે છે. બંનેનો અંતિમ હેતુ એક જ છે – મજબૂત, એકતાબદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ ભારત.²³

જ્યાં સરદાર પટેલે રાજકીય અને ભૂગોળીય એકતા સ્થાપી, ત્યાં “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાન સાંસ્કૃતિક અને ભાવનાત્મક એકતાને મજબૂત કરે છે. બંનેનો અંતિમ હેતુ એક જ છે- મજબૂત, સંયુક્ત અને સમરસ ભારત.

સરદાર પટેલનો અભિગમ “પ્રથમ ભારત, પછી બધું” હતો. આજનું અભિયાન પણ રાજ્યગત ઓળખ કરતાં રાષ્ટ્રીય ઓળખને પ્રાધાન્ય આપે છે.

²² વલ્લભભાઈ પટેલ, ભાષણો અને પત્રો, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ.

²³ રામચંદ્ર ગુહા, ભારતનો સંઘીય વિકાસ, પેગ્ગિન.

આ રીતે “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ને સરદાર પટેલના સ્વપ્નનું આધુનિક સ્વરૂપ કહી શકાય.

12. ‘એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત’: સરદાર પટેલના વિચારોની આધુનિક અભિવ્યક્તિ

આજની “એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત”ની કલ્પના સરદાર પટેલના વિચારોથી પ્રેરિત છે. સાંસ્કૃતિક વિનિમય, રાષ્ટ્રીય એકતા, સંવિધાન પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને પ્રશાસનિક શિસ્ત—આ બધા તત્વો તેમના ચિંતનમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

સરદાર પટેલના મતે ભારત ત્યારે જ “શ્રેષ્ઠ” બની શકે, જ્યારે તેની એકતા નૈતિક મૂલ્યો પર આધારિત હોય, ન કે માત્ર રાજકીય નારાઓ પર.

13. સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી : એકતાનું જીવંત પ્રતીક

સરદાર પટેલની સ્મૃતિમાં બનાવાયેલ સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી વિશ્વની સૌથી ઊંચી પ્રતિમા છે. તે માત્ર શિલ્પ નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક છે. સરદાર પટેલની સ્મૃતિમાં નિર્મિત સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી વિશ્વની સૌથી ઊંચી પ્રતિમા છે. તે માત્ર શિલ્પકૃતિ નહીં, પરંતુ ભારતની અખંડતા, દૃઢતા અને એકતાનું પ્રતીક છે. આ પ્રતિમા નવી પેઢીને સરદાર પટેલના આદર્શો સાથે જોડે છે અને રાષ્ટ્રીય એકતાનો સંદેશ આપે છે.

આ પ્રતિમા ભારતના નાગરિકોને સરદાર પટેલના યોગદાનની યાદ અપાવે છે અને એકતા, દૃઢતા અને દેશપ્રેમની પ્રેરણા આપે છે.²⁴

આ પ્રતીક “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ના વિચારને ભૌતિક સ્વરૂપ આપે છે.

14. આધુનિક ભારત માટે સરદાર પટેલની પ્રાસંગિકતા

આજના સમયમાં જ્યારે ભાષા, ધર્મ અને પ્રદેશના આધાર પર વિવાદો ઊભા થાય છે, ત્યારે સરદાર પટેલનું એકતા-દર્શન વધુ પ્રાસંગિક બને છે. આજના સમયમાં જ્યારે પ્રાંતીયતા, જાતિવાદ અને સંકુચિત વિચારધારાઓ ઉઠ્ઠે છે, ત્યારે સરદાર પટેલનું તત્ત્વજ્ઞાન વધુ પ્રાસંગિક

²⁴ ગુજરાત સરકાર, સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી : એક અભ્યાસ, ગાંધીનગર.

બને છે. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” જેવી પહેલો દ્વારા તેમના વિચારોને કાર્યરૂપ આપવામાં આવી રહ્યું છે. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” જેવી યોજનાઓ સરદાર પટેલના વિચારોને નવી પેઢી સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે. રાષ્ટ્રીય એકતા વિના વિકાસ શક્ય નથી – આ સત્ય સરદાર પટેલે પોતાના કાર્ય દ્વારા સાબિત કર્યું.²⁵

આથી, આધુનિક ભારત માટે સરદાર પટેલ માત્ર ઐતિહાસિક પાત્ર નહીં, પરંતુ માર્ગદર્શક તત્ત્વજ્ઞાની છે.

15. આધુનિક સમયસંગતતા

આજના સમયમાં સામાજિક ધ્રુવીકરણ, પ્રાદેશિક અસમાનતા અને સ્વાર્થવૃત્તિ વધતી જાય છે. આવા સમયમાં સરદાર પટેલનું નૈતિક ચિંતન વધુ પ્રાસંગિક બને છે. કર્તવ્યભાવ, શિસ્ત, રાષ્ટ્રીય એકતા અને પ્રશાસનિક ઈમાનદારી—આ મૂલ્યો વિના કોઈ પણ રાષ્ટ્ર લાંબા સમય સુધી ટકી શકતું નથી.

16. સરદાર પટેલનું નૈતિક ચિંતન : તત્ત્વજ્ઞાનિક આધાર

(ક) રાષ્ટ્રપ્રેમ અને કર્તવ્યભાવ

સરદાર પટેલના નૈતિક ચિંતનનું કેન્દ્રબિંદુ “કર્તવ્ય” હતું. તેઓ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રપ્રેમ માત્ર લાગણી નથી, પરંતુ જવાબદારી છે. વ્યક્તિ પોતાના અધિકારોની માંગ કરે, તે પહેલાં ફરજો બજાવવી જોઈએ આ વિચાર તેમના દરેક ભાષણ અને નિર્ણયમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.²⁶

તેમના મતે સ્વતંત્રતા પછી દેશને માત્ર અધિકારોની ચર્ચાથી નહીં, પરંતુ શિસ્ત, સંયમ અને રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યથી આગળ વધારવો જરૂરી હતો.

(ખ) એકતા અને અખંડતા: વિવિધતામાં એકતા

²⁵ બિપિન ચંદ્ર, આધુનિક ભારત, ઓરિયન્ટ બ્લેકસ્વાન.

²⁶ બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ, ભાગ. એક્સ, ભારત સરકાર.

સરદાર પટેલ એકતાના સમર્થક હતા, પરંતુ એકરૂપતાના નહીં. તેઓ ભારતની ભાષાકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક વિવિધતાને રાષ્ટ્રની શક્તિ માનતા હતા. તેમનું માનવું હતું કે જો આ વિવિધતા રાષ્ટ્રીય ચેતનાથી જોડાય, તો ભારત અપરાજેય બની શકે.²⁷

તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહેતા કે પ્રાદેશિકતા અને જાતીયતા જો રાષ્ટ્રીય હિતથી ઉપર જશે, તો દેશ નબળો પડશે.

(ગ) પ્રશાસન અને નૈતિકતા: ‘સ્ટીલ ફ્રેમ’

સરદાર પટેલે નાગરિક સેવાઓને ભારતની “સ્ટીલ ફ્રેમ” તરીકે ઓળખાવી. તેમના મતે રાજકીય નેતૃત્વ બદલાઈ શકે છે, પરંતુ પ્રશાસન જો નિષ્ઠાવાન અને નિષ્પક્ષ રહેશે, તો રાષ્ટ્ર ટકી રહેશે.²⁸

તેઓ અધિકારીઓને માત્ર નિયમપાલક નહીં, પરંતુ નૈતિક રીતે જવાબદાર સેવક તરીકે જોતા હતા.

➤ નિષ્કર્ષ

આ સંશોધન અહેવાલ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતાના શિલ્પી હતા. તેમણે દેશને વિખરાવમાંથી બચાવી એક મજબૂત રાષ્ટ્ર બનાવ્યું.

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” યોજના એ તેમની વિચારધારાનું આધુનિક પ્રતિબિંબ છે, જે સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક સ્તરે એકતાને મજબૂત કરે છે.

અંતે કહી શકાય કે જો ભારત આજે એક અખંડ અને શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર છે, તો તેમાં સરદાર પટેલનું યોગદાન અવિસ્મરણીય છે. તેઓ સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક હતા, જે અને રહેશે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નૈતિક ચિંતન “એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત”નું મજબૂત તત્ત્વજ્ઞાનિક આધાર પૂરું પાડે છે. તેમણે પોતાના વિચારો અને કાર્યો દ્વારા સાબિત કર્યું કે રાષ્ટ્રની એકતા નૈતિક દૃઢતા, કર્તવ્યભાવ અને શિસ્તબદ્ધ પ્રશાસનથી જ સંભવ છે.

²⁷ રજની કોઠારી, ભારતીય રાજકારણ, ઓરિએન્ટ બ્લેકસ્વાન, નવી દિલ્હી.

²⁸ વી.પી. મેનન, ભારતીય રાજ્યોનું એકીકરણ, ઓરિએન્ટ લોંગમેન.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય ભારત માટે શાશ્વત પ્રેરણા છે. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાન તેમના એકતાના સ્વપ્નને આજના સંદર્ભમાં આગળ ધપાવે છે. વૈવિધ્યમાં એકતા જાળવીને, પરસ્પર આદર અને સહકારથી જ ભારત સાચા અર્થમાં “શ્રેષ્ઠ ભારત” બની શકે અને આ માર્ગદર્શક દીવો છે સરદાર પટેલનું રાષ્ટ્રીય એકતાનું તત્ત્વજ્ઞાન.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતના રાષ્ટ્રીય એકતાના શિલ્પકાર હતા. તેમણે ભારતને માત્ર સ્વતંત્ર જ નહીં, પરંતુ એકતાબદ્ધ અને મજબૂત રાષ્ટ્ર બનાવ્યું. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાન તેમના આદર્શોનું આધુનિક પ્રતિબિંબ છે. વૈવિધ્યમાં એકતા જાળવીને, પરસ્પર આદર અને સહકાર દ્વારા જ ભારત સાચા અર્થમાં શ્રેષ્ઠ બની શકે—અને આ માર્ગદર્શક દીવો છે સરદાર પટેલનું જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાન.

જો આજની પેઢી સરદાર પટેલના વિચારોને આત્મસાત કરે, તો ભારત સાચા અર્થમાં એકતાવાળું અને શ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્ર બની શકે.

➤ સંદર્ભગ્રંથ

1. પટેલ, વલ્લભભાઈ. સરદાર પટેલના ભાષણો. અમદાવાદ : નવજીવન પ્રકાશન.
2. શાહ, કિશોરલાલ. ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતા. અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
3. દેસાઈ, ઉમાશંકર જોશી. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને એકતા. અમદાવાદ.
4. ત્રિવેદી, રમણલાલ. સરદાર પટેલ : એક અધ્યયન. ગાંધીનગર.
5. ગુજરાત સરકાર. સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી સ્મારિકા. ગાંધીનગર.
1. મુન્શી, કનૈયાલાલ – ભારતના શિલ્પી : સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
2. દવે, નરેશ – સરદાર પટેલ : લોખંડી પુરુષ
3. જોશી, ઉમાશંકર – ભારતીય સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રીય એકતા
4. માજુમદાર, આર.સી. – સ્વાતંત્ર્ય પછીનો ભારત (ગુજરાતી અનુવાદ)
5. ગુહા, રામચંદ્ર – ભારત : એક ઇતિહાસ (ગુજરાતી આવૃત્તિ)
6. ભારત સરકાર – એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત (માહિતી પુસ્તક)
7. પટેલ, વલ્લભભાઈ – સરદાર પટેલના ભાષણો (ગુજરાતી સંકલન)

સ્વતંત્ર ભારતના સંઘટક: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ**ડૉ.મનોજ પરમાર****એમ.ડી.શાહ કોમર્સ એન્ડ બી.ડી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, મહુધા****સારાંશ :**

ભારતના સ્વતંત્રતા આંદોલન તથા સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અનન્ય, બહુઆયામી અને ઐતિહાસિક રહ્યું છે. ‘લોખંડી પુરુષ’ તરીકે ઓળખાતા સરદાર પટેલે પોતાના દ્રઢ સ્વભાવ, વ્યવહારુ રાજકીય દૃષ્ટિકોણ અને અદ્ભુત સંગઠનશક્તિના આધારે ભારતને અખંડ અને સશક્ત રાષ્ટ્રરૂપે ઘડવામાં કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવી. આ સંશોધન લેખમાં સરદાર પટેલના જીવન, વિચારો, સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં તેમની સક્રિય ભૂમિકા તથા સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રીય એકીકરણના પ્રયાસોનું વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે. ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી જેવા ખેડૂત આંદોલનો દ્વારા સરદાર પટેલે ગ્રામ્ય ભારતને રાજકીય રીતે જાગૃત કર્યું અને સ્વતંત્રતા આંદોલનને મજબૂત જનઆધાર આપ્યો. તેમના નેતૃત્વ હેઠળ ખેડૂતોમાં એકતા, આત્મવિશ્વાસ અને અહિંસક સંઘર્ષની ભાવના વિકસી. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના સંગઠક તરીકે તેમણે શિસ્ત, આયોજન અને જવાબદારી પર ભાર મૂકીને કોંગ્રેસને એક સશક્ત રાજકીય સંસ્થા રૂપે વિકસાવી. સ્વતંત્રતા પછી ગૃહમંત્રી તરીકે સરદાર પટેલે 565 દેશી રજવાડાઓના એકીકરણ દ્વારા ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય અખંડતા સુનિશ્ચિત કરી. સંવાદ, ફૂટનીતિ અને જરૂરી ત્યાં દ્રઢ કાર્યવાહી—આ ત્રણ સાધનો દ્વારા તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતાનો પડકાર સફળતાપૂર્વક પાર કર્યો. ગાંધીજી સાથેના તેમના સંબંધો મૂલ્યનિષ્ઠ હતા, જ્યારે નહેરુ સાથે વિચારભેદ હોવા છતાં સહકાર અને સંવાદની પરંપરા તેમણે જાળવી.

આ અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરદાર પટેલનું યોગદાન માત્ર ઐતિહાસિક નથી, પરંતુ આજના ભારત માટે પણ પ્રાસંગિક અને માર્ગદર્શક છે. રાષ્ટ્રીય એકતા, મજબૂત પ્રશાસન અને જવાબદાર લોકશાહી માટે તેમની વિચારધારા આજે પણ પ્રેરણાસ્રોતરૂપે મહત્વ ધરાવે છે.

ભારતના સ્વતંત્રતા આંદોલન અને સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અનન્ય અને બહુઆયામી રહ્યું છે. તેઓ માત્ર સ્વતંત્રતા સેનાની નહીં પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતના રાજકીય, પ્રશાસનિક અને ભૌગોલિક એકીકરણના મુખ્ય શિલ્પી હતા. ‘લોખંડી પુરુષ’ તરીકે ઓળખાતા સરદાર પટેલે પોતાના દ્રઢ સ્વભાવ, વ્યવહારુ બુદ્ધિ અને સંગઠનશક્તિના આધારે ભારતને અખંડ અને સશક્ત રાષ્ટ્રરૂપે ઘડવામાં કેન્દ્રીય ભૂમિકા ભજવી.

આ સંશોધન પેપરનો મુખ્ય હેતુ ઐતિહાસિક માહિતીના આધારે સરદાર પટેલના જીવન, વિચારો, સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં તેમની ભૂમિકા તથા સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રીય એકીકરણના પ્રયાસોનું સંશોધનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન કરવાનું છે.

આ સંશોધન લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન અને કાર્યનું માત્ર ઐતિહાસિક વર્ણન કરવો નથી, પરંતુ તેમના વ્યક્તિત્વ, વિચારો અને કાર્યપદ્ધતિનું સુવ્યવસ્થિત અને વર્ણનાત્મક અધ્યયન કરવાનું છે. સરદાર પટેલ એક એવા નેતા હતા જેમણે સ્વતંત્રતા આંદોલન તેમજ સ્વતંત્રતા પછીના ભારતના ઘડતર બંને તબક્કાઓમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. આ અભ્યાસ દ્વારા તેમના યોગદાનને ક્રમબદ્ધ રીતે સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંશોધનનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે સરદાર પટેલના વ્યક્તિત્વના વિવિધ પાસાંઓ—જેમ કે તેમની સાદગી, દ્રઢતા, શિસ્તપ્રિયતા અને સંગઠનશક્તિ—કેવી રીતે વિકસ્યા તે દર્શાવવું. ગ્રામ્ય પૃષ્ઠભૂમિમાંથી ઊભા થયેલા આ નેતાએ સામાન્ય જનતા સાથે ગાઢ સંબંધ કેવી રીતે સ્થાપિત કર્યો, તેનું વર્ણનાત્મક વિશ્લેષણ કરવું પણ આ અભ્યાસનો ભાગ છે.

આ ઉપરાંત, ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી જેવા ખેડૂત આંદોલનોમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા સમજાવવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો છે. આ આંદોલનો માત્ર સ્થાનિક પ્રશ્નો પૂરતા સીમિત નહોતા, પરંતુ તેમણે સમગ્ર સ્વતંત્રતા આંદોલનને ગ્રામ્ય આધાર આપ્યો. આ સંદર્ભમાં સરદાર પટેલના નેતૃત્વની અસરને વર્ણનાત્મક રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે, ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના સંગઠનાત્મક વિકાસમાં સરદાર પટેલના યોગદાનનું વર્ણન કરવું પણ સંશોધનનો મહત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ છે. તેમણે કોંગ્રેસને કેવી રીતે શિસ્તબદ્ધ અને જનઆધારિત સંગઠન બનાવ્યું, તેની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અંતે, સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રીય એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકા, ગૃહમંત્રી તરીકેની જવાબદારીઓ અને ભારતની ભૌગોલિક અખંડતાને સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેમણે લીધેલા પગલાંઓનું વર્ણનાત્મક અધ્યયન કરવું—આ સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ રહ્યો છે.

આ સંશોધન લેખ મુખ્યત્વે ગુણાત્મક (Qualitative) અને ઐતિહાસિક સંશોધન પદ્ધતિ પર આધારિત છે. સંશોધનમાં વર્ણનાત્મક તેમજ વિશ્લેષણાત્મક બંને અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યા છે.

અભ્યાસ માટે દ્વિતીયક સ્ત્રોતોનો વિશાળ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં સરદાર પટેલના ભાષણો, જીવનચરિત્રાત્મક ગ્રંથો, સંશોધન લેખો, તેમજ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ઐતિહાસિક પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. એકત્રિત માહિતીનું ક્રિટિકલ રીડિંગ કરીને તુલનાત્મક અને વિમર્શાત્મક નિષ્કર્ષો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા વિષયની વૈચારિક ઊંડાણ અને શાસ્ત્રીય વિશ્વસનીયતા જાળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ 31 ઓક્ટોબર 1875ના રોજ ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાના કરમસદ ગામમાં થયો હતો. તેમનું બાળપણ ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ, ખેડૂત જીવન અને લોકજીવનની નજીક પસાર થયું. પિતા ઝવેરભાઈ પટેલ શિસ્તપ્રિય અને પરિશ્રમી ખેડૂત હતા, જ્યારે માતા લાડબા ધાર્મિક અને મૂલ્યનિષ્ઠ જીવન જીવતા હતા. આ કુટુંબિક સંસ્કારોએ પટેલના વ્યક્તિત્વમાં નૈતિકતા, સાદગી અને દ્રઢતા વિકસાવી. શિક્ષણ દરમિયાન તેમણે અનેક આર્થિક અને સામાજિક અડચણોનો સામનો કર્યો, છતાં આત્મનિર્ભરતા અને સંયમથી અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો. વકીલાત ક્ષેત્રે સફળતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ તેમનું જીવન વૈભવી બન્યું નહીં. પરિવાર, સમાજ અને દેશ પ્રત્યેની જવાબદારી તેમની સમગ્ર જીવનયાત્રાનો આધારસ્તંભ રહી.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં પ્રવેશ અચાનક નહોતો, પરંતુ વિચારપૂર્વક અને અનુભવજન્ય હતો. આરંભમાં તેઓ સફળ વકીલ તરીકે સ્થિર જીવન જીવી રહ્યા હતા, પરંતુ મહાત્મા ગાંધીના ચંપારણ સત્યાગ્રહ અને અહિંસક વિચારધારાએ તેમને આંતરિક રીતે પ્રેરિત કર્યા. ગાંધીજી સાથેના સંપર્ક પછી તેમણે પોતાની વકીલાત છોડી દેશસેવામાં પોતાને સમર્પિત કર્યા. આ પરિવર્તન સરદાર પટેલના જીવનમાં નૈતિક અને રાજકીય ચેતનાનો મોખરું તબક્કું હતું. 1918ના ખેડા સત્યાગ્રહમાં સરદાર પટેલની નેતૃત્વક્ષમતા પ્રથમવાર સ્પષ્ટ થઈ. દુષ્કાળને કારણે ખેડૂતો પાક ઉગાડી શક્યા ન હતા, છતાં બ્રિટિશ સરકાર કર માફ કરવા તૈયાર નહોતી. સરદાર પટેલે ગામેગામે જઈ ખેડૂતોને સંગઠિત કર્યા, તેમને કાયદેસર અધિકારો સમજાવ્યા અને અહિંસક રીતે કર ન ભરવાની ચળવળ ઊભી કરી. આ સત્યાગ્રહે ખેડૂતોમાં રાજકીય જાગૃતિ અને એકતાની ભાવના વિકસાવી. બોરસદ સત્યાગ્રહમાં ગેરકાયદે કરવેરા અને પોલીસ દમન સામે સરદાર પટેલે અસરકારક નેતૃત્વ આપ્યું. બારડોલી સત્યાગ્રહ (1928) તો તેમના જીવનનું મોખરું પ્રકરણ બન્યું. સરકાર દ્વારા જમીન મહેસૂલ વધારાના વિરોધમાં ખેડૂતોને સંગઠિત કરીને તેમણે અહિંસક પરંતુ દ્રઢ આંદોલન ચલાવ્યું. અંતે સરકારને કરવેરા વધારો પાછો ખેંચવો પડ્યો. આ સફળતાને કારણે જનતાએ તેમને ‘સરદાર’ની ઉપાધિ આપી.

સરદાર પટેલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના સૌથી અસરકારક સંગઠકોમાંના એક હતા. તેઓ માનતા હતા કે મજબૂત સંગઠન વિના રાજકીય સ્વતંત્રતા શક્ય નથી. ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ કમિટીના અધ્યક્ષ તરીકે તેમણે ગ્રામ્ય સ્તરે કોંગ્રેસને મજબૂત બનાવી. સભ્ય નોંધણી, શિસ્ત, નાણાકીય વ્યવસ્થા અને કાર્યકર્તાઓની તાલીમ પર તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો. 1934 અને 1937ની પ્રાંતીય ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસની સફળતા પાછળ સરદાર પટેલની વ્યૂહાત્મક આયોજનશક્તિ હતી. તેઓ કાર્યકર્તાઓમાં શિસ્ત અને જવાબદારીનું મહત્વ સમજાવતા. આ કારણે કોંગ્રેસ એક જનઆંદોલનમાંથી એક સશક્ત રાજકીય સંગઠન બની શકી.

1942ના ભારત છોડો આંદોલન દરમિયાન સરદાર પટેલે રાષ્ટ્રીય સ્તરે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. આ આંદોલન બ્રિટિશ સત્તા સામે અંતિમ અને નિર્ણાયક સંઘર્ષ તરીકે ઓળખાય છે. આંદોલન શરૂ થતા જ સરદાર પટેલની ધરપકડ કરવામાં આવી અને તેમને લાંબા સમય સુધી અહમદનગર કિલ્લામાં કેદ રાખવામાં આવ્યા. જલજીવન દરમિયાન પણ તેઓ નિષ્ક્રિય રહ્યા નહીં. તેમણે સ્વતંત્ર ભારતની રચના, પ્રશાસન અને રાષ્ટ્રીય એકતા અંગે ઊંડું ચિંતન કર્યું. આ સમયગાળા દરમિયાન તેમનો દ્રઢ સંકલ્પ અને રાજકીય દૃષ્ટિ વધુ સ્પષ્ટ બની. સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામે સૌથી ગંભીર પ્રશ્ન દેશની ભૌગોલિક અને રાજકીય એકતાનો હતો. 565 જેટલા દેશી રજવાડાઓ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જાળવી રાખવા ઇચ્છતા હતા. આ પરિસ્થિતિમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ગૃહમંત્રી તરીકે જે ભૂમિકા ભજવી તે ભારતીય ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય ગણાય છે.

સરદાર પટેલે રજવાડાઓના વિલીનીકરણ માટે ત્રણ મુખ્ય સાધનો અપનાવ્યા : સંવાદ, ફૂટનીતિ અને જરૂરી હોય ત્યાં દ્રઢ કાર્યવાહી. તેમણે Instrument of Accession દ્વારા રાજાઓને ભારત સાથે જોડાવા પ્રોત્સાહન આપ્યું. હૈદરાબાદ અને જુનાગઢ જેવા કેસોમાં કડક પગલાં લેતા પણ તેઓ ખચકાયા નહીં. વિમર્શાત્મક રીતે જોવામાં આવે તો, તેમની નીતિ ક્યારેક કડક લાગી શકે, પરંતુ તે સમયની પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય એકતા માટે અનિવાર્ય હતી. પંડિત નહેરુ અને સરદાર પટેલના રાજકીય વિચારોમાં મૂળભૂત તફાવત જોવા મળે છે. નહેરુ આદર્શવાદી અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ ધરાવતા હતા, જ્યારે સરદાર પટેલ વ્યવહારુ અને પ્રશાસનિક દૃષ્ટિ ધરાવતા હતા. નહેરુ સમાજવાદી ઝોક ધરાવતા હતા, જ્યારે પટેલ મિલ્કત અને ખાનગી ક્ષેત્ર પ્રત્યે વ્યવહારુ અભિગમ રાખતા. તેમ છતાં, બંને વચ્ચેનો સહકાર ભારતીય લોકશાહીના સ્થાયિત્વ માટે મહત્વપૂર્ણ રહ્યો. મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર પટેલ વચ્ચેના સંબંધો આધ્યાત્મિક અને રાજકીય બંને સ્તરે મજબૂત હતા. પટેલ ગાંધીજીના અનુયાયી હતા, પરંતુ અંધ અનુસરણ કરતા નહોતા. તેઓ ગાંધીજીના અહિંસક વિચારને વ્યવહારિક રાજકારણ સાથે જોડવામાં સફળ રહ્યા. આ બાબત તેમને અન્ય નેતાઓથી અલગ બનાવે છે.

સરદાર પટેલના રાજકીય જીવનમાં મહાત્મા ગાંધી અને પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ સાથેના સંબંધો વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. ગાંધીજી સાથેનો તેમનો સંબંધ શ્રદ્ધા અને વૈચારિક સમન્વય પર આધારિત હતો. પટેલ ગાંધીજીના અહિંસા અને સત્યના સિદ્ધાંતોને સ્વીકારતા, પરંતુ તેમને વાસ્તવિક રાજકારણમાં અમલમાં મૂકવાની પોતાની રીત હતી. નહેરુ સાથે સરદાર પટેલના સંબંધો વધુ જટિલ હતા. નહેરુ આદર્શવાદી અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ ધરાવતા હતા, જ્યારે પટેલ વહીવટી અને રાષ્ટ્રીય એકતાને પ્રાથમિકતા આપતા. અનેક મુદ્દાઓ પર મતભેદ

હોવા છતાં બંનેએ પરસ્પર સહકારથી કાર્ય કર્યું. આ સંબંધ ભારતીય લોકશાહીની સંસ્થાગત પરિપક્વતાનું પ્રતિબિંબ છે.

આ સંશોધનના અધ્યયન પરથી પ્રાપ્ત થયેલા પરિણામો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના યોગદાનને સ્પષ્ટ અને ક્રમબદ્ધ રીતે ઉજાગર કરે છે. તેમના સમગ્ર કાર્યજીવન પર નજર કરીએ તો જાણવા મળે છે કે સરદાર પટેલનું યોગદાન બહુસ્તરીય અને વ્યાપક હતું. સંશોધનથી પ્રથમ પરિણામ એ મળે છે કે સરદાર પટેલે ખેડૂત આંદોલનો દ્વારા ગ્રામ્ય સમાજમાં રાજકીય જાગૃતિ લાવી. ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી જેવા આંદોલનોમાં તેમણે ખેડૂતોને તેમના અધિકારો અંગે માહિતગાર કર્યા અને તેમને અહિંસક માર્ગે સંગઠિત કર્યા. આ કારણે સ્વતંત્રતા આંદોલનને ગામડાઓ સુધી મજબૂત આધાર મળ્યો. બીજું મહત્વપૂર્ણ પરિણામ એ છે કે સરદાર પટેલે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસને એક સુવ્યવસ્થિત અને શિસ્તબદ્ધ સંગઠન રૂપે વિકસાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. તેમની કાર્યપદ્ધતિના કારણે કોંગ્રેસ માત્ર આંદોલનકારી સંસ્થા ન રહી, પરંતુ એક સશક્ત રાજકીય પક્ષ બની શકી. ત્રીજું પરિણામ સ્વતંત્રતા પછીના તબક્કામાં જોવા મળે છે. ગૃહમંત્રી તરીકે સરદાર પટેલે દેશી રજવાડાઓના એકીકરણ દ્વારા ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય અખંડતા સુનિશ્ચિત કરી. તેમના નિર્ણયો અને નીતિઓના પરિણામે સ્વતંત્ર ભારત એક મજબૂત અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર તરીકે ઊભું રહી શક્યું. આ ઉપરાંત, ગાંધીજી અને નહેરુ સાથેના સંબંધોના સંદર્ભમાં પણ એક મહત્વપૂર્ણ પરિણામ સામે આવે છે. વિચારભેદ હોવા છતાં સહકાર અને સંવાદ દ્વારા કાર્ય કરવાની પરંપરા સરદાર પટેલના વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે, જે ભારતીય લોકશાહીની મજબૂતી માટે ઉપયોગી સાબિત થઈ. સમગ્ર રીતે જોવામાં આવે તો આ સંશોધનના પરિણામો એ દર્શાવે છે કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન માત્ર તેમના સમય સુધી સીમિત નથી, પરંતુ આજના ભારત માટે પણ પ્રાસંગિક અને માર્ગદર્શક છે.

આ સંશોધન પેપરના અંતે પહોંચતાં સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતના સ્વતંત્રતા આંદોલનના માત્ર એક સક્રિય કાર્યકર કે નેતા નહોતા, પરંતુ તેઓ સ્વતંત્ર ભારતના ઘડતર માટે અનિવાર્ય એવા રાષ્ટ્રનિર્માતા હતા. તેમના સમગ્ર જીવન અને કાર્યનું નિરીક્ષણ કરીએ તો એવું જણાય છે કે તેમણે સમય, પરિસ્થિતિ અને રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાતને સમજીને પોતાના વિચારો અને નિર્ણયો ઘડ્યા. આ કારણે જ તેઓ આદર્શવાદ અને વ્યવહારિકતાનો સંતુલિત સંયોજન રજૂ કરી શક્યા.

ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી જેવા ખેડૂત આંદોલનો દ્વારા સરદાર પટેલે ગ્રામ્ય ભારતને રાજકીય રીતે જાગૃત બનાવ્યું. આ આંદોલનોમાં તેમણે સામાન્ય ખેડૂતને પોતાની શક્તિનો અહેસાસ કરાવ્યો અને અહિંસક સંઘર્ષ દ્વારા ન્યાય મેળવવાની ચેતના વિકસાવી. પરિણામે, સ્વતંત્રતા આંદોલન માત્ર શહેરી વર્ગ સુધી સીમિત ન રહીને ગામડાઓ સુધી વિસ્તર્યું. આ રીતે

સરદાર પટેલે રાષ્ટ્રીય આંદોલનને વ્યાપક સામાજિક આધાર આપ્યો.સ્વતંત્રતા પછી ગૃહમંત્રી તરીકે સરદાર પટેલે જે જવાબદારી નિભાવી તે ભારતીય ઇતિહાસમાં અનન્ય છે. 565 જેટલા દેશી રજવાડાઓના એકીકરણ દ્વારા તેમણે ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય અખંડતાને સુનિશ્ચિત કરી. જો આ કાર્ય દ્રઢતા અને સમયસર ન થયું હોત, તો સ્વતંત્ર ભારત અનેક નાનાં રાજકીય એકમોમાં વિખેરાઈ જવાની શક્યતા હતી. આ સંદર્ભમાં તેમની નીતિઓ ક્યારેક કડક લાગી શકે છે, પરંતુ રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ તે અનિવાર્ય અને દૂરદર્શી સાબિત થઈ છે.સરદાર પટેલના ગાંધીજી અને નહેરુ સાથેના સંબંધો ભારતીય લોકશાહીની પરિપક્વ રાજકીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ છે. ગાંધીજી સાથે તેઓ મૂલ્યનિષ્ઠ અને શ્રદ્ધાસભર સંબંધ ધરાવતા હતા, જ્યારે નહેરુ સાથે વિચારભેદ હોવા છતાં સહકાર અને સંવાદ દ્વારા કાર્ય કરવાની પરંપરા તેમણે જાળવી. આ દર્શાવે છે કે લોકશાહીમાં મતભેદ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ રાષ્ટ્રહિત સર્વોપરી હોવું જોઈએ— આ વિચારસરણી સરદાર પટેલના સમગ્ર રાજકીય જીવનમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

આજના ભારતના સંદર્ભમાં જો વિચારીએ તો સરદાર પટેલની વિચારધારા વધુ પ્રાસંગિક જણાય છે. રાષ્ટ્રીય એકતા, મજબૂત પ્રશાસન, કાયદાનું શાસન, શિસ્ત અને જવાબદારી—આ તમામ મૂલ્યો આજની લોકશાહીમાં પણ એટલા જ જરૂરી છે. આધુનિક ભારત જે અનેક આંતરિક અને બાહ્ય પડકારોનો સામનો કરી રહ્યું છે, તેમાં સરદાર પટેલનું જીવન અને કાર્ય માર્ગદર્શક રૂપે ઉપયોગી બની શકે છે.અંતમાં એવું કહી શકાય કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન માત્ર ઇતિહાસના પાનાંઓમાં સીમિત નથી, પરંતુ તે વર્તમાન અને ભવિષ્યના ભારત માટે પણ પ્રેરણાસ્રોત છે. તેમના વિના ભારતની સ્વતંત્રતા પછીની એકતા અને સ્થિરતાની કલ્પના અધૂરી રહેતી. તેથી તેમને ‘આધુનિક ભારતના શિલ્પી’ તરીકે ઓળખાવવું સર્વથા યોગ્ય અને ન્યાયસંગત છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. Patel, V. B. (1974). Sardar Patel: Correspondence 1945-50 (Vols. 1-10). Ahmedabad: Navajivan Publishing House.
2. Brown, J. M. (1994). Modern India: The Origins of an Asian Democracy. Oxford: Oxford University Press.
3. Guha, R. (2007). India After Gandhi. New Delhi: Harper Collins.
4. Fisher, L. (1953). The Life of Mahatma Gandhi. New York: Harper & Brothers.
5. પટેલ, વલ્લભભાઈ. (2001). સરદાર પટેલના ભાષણો. અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

6. પરમાર, રમણલાલ. (1998). સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : જીવન અને કાર્ય. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
7. દેસાઈ, મહાદેવ. (2005). ગાંધીજીની સાથે. અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
8. ત્રિવેદી, ઈશ્વરલાલ. (2010). ભારતીય સ્વતંત્રતા આંદોલન. અમદાવાદ: ગુજરાત વિદ્યાપીઠ.

SHABDBRAHM

સરદાર પટેલ અને જુનાગઢ

ડાભી આશિષભાઈ છગનભાઈ
માર્ગદર્શક : ડૉ.સુરજબેન બી. વસાવા
અનુસ્નાતક રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ,
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી,

પરિચય

વલ્લભભાઈ પટેલનું પૂરું નામ વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ હતું. તેમના ઉપનામ સરદાર પટેલ અને લોખંડી પુરુષ હતા. તેમનો જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર, ૧૮૭૫ ના રોજ ગુજરાતના નડિયાદમાં તેમના માતૃગૃહમાં થયો હતો. તેઓ ખેડા જિલ્લાના કરમસદ ગામના રહેવાસી હતા. તેમના પિતાનું નામ ઝવેરભાઈ પટેલ અને માતાનું નામ લાડબા પટેલ હતું. તેમના ત્રણ ભાઈઓ હતા, સોમાભાઈ, વિઠ્ઠલભાઈ અને નરસિંહભાઈ (નરસીભાઈ). સરદાર પટેલનું અવસાન ૧૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૦ ના રોજ મુંબઈમાં થયું હતું. હાલના ભારતને અખંડ ભારત બનાવવામાં સરદાર પટેલનું યોગદાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હતું.

સરદાર પટેલનો વિગતવાર પરિચય આપવો કદાચ બિનજરૂરી છે, કારણ કે તેઓ સમગ્ર ભારતમાં જાણીતા છે. તેમની સિદ્ધિઓ અને તેમની સાચી ઓળખ માટે કોઈ વિગતવાર ચર્ચાની જરૂર નથી. વિષયના સંદર્ભની ચર્ચા કરવી વધુ મહત્વપૂર્ણ છે.

ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળ પછી, દેશે સૌથી મોટા પડકારનો સામનો કરવો પડ્યો. ૫૬૨ રજવાડાઓને ભારતીય સંઘમાં એકીકૃત કરવા. આ મુદ્દાને ઉકેલવા માટે, ૫ જુલાઈ, ૧૯૪૭ ના રોજ સરદાર પટેલની અધ્યક્ષતામાં કેન્દ્ર સરકારમાં એક નવા રજવાડા વિભાગની સ્થાપના કરવામાં આવી. સરદાર પટેલે ભારતની સ્વતંત્રતા અને શક્તિ ખાતર ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ પહેલા "જેમ હતું તેમ રહો" કરાર અને વિલીનીકરણ કરાર પર હસ્તાક્ષર કરવા તમામ રજવાડાઓને વિનંતી કરી. આ કાર્ય "ભારતના લોખંડી પુરુષ" તરીકે જાણીતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નેતૃત્વ હેઠળ પૂર્ણ થયું. દેશને એક કરવામાં તેમનું કુશળ નેતૃત્વ અને દૃઢ નિશ્ચય અજોડ હતો.

સમજાવટ, લાંચ, ક્યારેક તો સજાની નીતિનો ઉપયોગ કરીને, સરદાર પટેલે રજવાડાઓને મોટા સંઘીય રાજ્યોમાં ગોઠવ્યા, તેમને પડોશી પ્રાંતો સાથે મર્જ કર્યા, અથવા તેમને સીધા કેન્દ્ર સરકાર હેઠળ મૂક્યા. તેમણે અટલ નિશ્ચય સાથે આ સિદ્ધિ હાંસલ કરી.

કટોકટીનો સામનો કરવામાં અને દૂરગામી મહત્વના મુદ્દાઓનું નિરાકરણ કરવામાં સરદાર પટેલ વહીવટી કાર્યક્ષમતાનું એક તેજસ્વી ઉદાહરણ હતા. તેમણે તેમની સામેના પ્રશ્નોનો દૂરંદેશી અભિગમ અપનાવ્યો. આવો જ એક મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો જૂનાગઢનો હતો.

આજના ગુજરાત રાજ્યનો ભાગ એવા જૂનાગઢનો આ પ્રક્રિયામાં ખાસ મહત્વનો હતો. જૂનાગઢની પરિસ્થિતિ જટિલ હતી કારણ કે રજવાડું હિન્દુ બહુમતી ધરાવતું હતું, પરંતુ તેનો નવાબ મુસ્લિમ હતો. ભારતને 15 ઓગસ્ટ, 1947 ના રોજ સ્વતંત્રતા મળી, પરંતુ જૂનાગઢના નવાબ મોહમ્મદ મહાબત ખાનજીએ પાકિસ્તાનમાં તેમના જોડાણની જાહેરાત કરી. આ નિર્ણય ફક્ત રાજ્યની બહુમતી હિન્દુ વસ્તી વિરુદ્ધ જ નહોતો પણ ભૌગોલિક રીતે અવ્યવહારુ પણ હતો, કારણ કે જૂનાગઢ પાકિસ્તાનની સરહદ પર નહોતું.ઝીણા અને તેમના સાથીઓ ખાસ કરીને ભારતના સરહદી રાજ્યોને પાકિસ્તાન સાથે જોડવા અથવા બંનેથી અલગ રહેવા માટે સક્રિય હતા. જોકે, જોધપુર અને જેસલમેરમાં તેમના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા, અને જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. જૂનાગઢમાં તેમના પ્રયાસો સફળ થયા હોવા છતાં, તેમની સફળતા અલ્પજીવી રહી. જૂનાગઢના પાકિસ્તાન સાથેના વિલીનીકરણથી અનેક મુદ્દાઓ ઉભા થયા. ત્યાંના લોકોએ આ અવ્યવહારુ નિર્ણયને તેમની લાગણીઓ અને ઇચ્છાઓનું અપમાન માન્યું. તેઓ વિરોધમાં એક થયા. મુંબઈ અને અન્યત્ર રહેતા જૂનાગઢના રહેવાસીઓએ પણ આંદોલનને ટેકો અને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું.

પાકિસ્તાને આવી પરિસ્થિતિની કલ્પના કરી ન હતી. તેમના માટે, આ ફક્ત એક રાજકીય રમત હતી, પરંતુ સરદાર પટેલે આ મુદ્દાને ઉકેલવા અને જૂનાગઢને ભારતીય સંઘમાં એક કરવા માટે રાજદ્વારી દબાણ તેમજ લશ્કરી હસ્તક્ષેપનો ઉપયોગ કર્યો. તેમના મક્કમ નેતૃત્વ અને રાજકીય અને લશ્કરી વ્યૂહરચનાઓના અસરકારક ઉપયોગ દ્વારા આ શક્ય બન્યું. જોકે, લોકોની શક્તિએ તેમના બધા પ્રયાસોને નિષ્ફળ બનાવ્યા. રાજ્યની અંદર અને બહારના લોકોના સતત દબાણને કારણે નવાબને ભાગી જવાની ફરજ પડી અને 9 નવેમ્બર, 1947 ના રોજ જૂનાગઢને ભારતીય સંઘમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું.સરદાર પટેલે શાંતિપૂર્ણ રાજદ્વારી અને દૃઢતાથી આ જટિલ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ લાવ્યો. તેમની વ્યૂહરચનાઓએ માત્ર જૂનાગઢને ભારતીય સંઘમાં એકીકૃત કરવાનું સુનિશ્ચિત કર્યું નહીં પરંતુ ભારતની અખંડિતતા અને રાષ્ટ્રીય એકતાને પણ અસર ન થાય તેની ખાતરી કરી.

સરદાર પટેલ, જૂનાગઢ અને આરજી હકુમત-

જૂનાગઢ પોરબંદરની પૂર્વમાં દરિયા કિનારે કાઠિયાવાડ અથવા સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું છે, જે પશ્ચિમ ભારતનો અંગૂઠો છે. તે સમયે કાઠિયાવાડમાં અનેક રજવાડા અને નાની વસાહતોનો સમાવેશ થતો હતો. જૂનાગઢની ૭,૦૦,૦૦૦ વસ્તીના ૮૦ ટકા હિંદુ હતા, પરંતુ તેનો શાસક મુસ્લિમ હતો. આ વિચિત્ર નવાબ, મોહબ્બત ખાને પોતાના અસંખ્ય પાલતુ ફૂતરાઓ પર પોતાનો પ્રેમ અને સંપત્તિનો વ્યય કર્યો હતો.

૧૩ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ, જૂનાગઢના હિન્દુ નાગરિકોએ નવાબને ભારતમાં જોડાવા અંગે વ્યવહારિક અને ન્યાયી નિર્ણય લેવા અપીલ કરી. જોકે, જૂનાગઢ જમિયત, તેમની બેગમ અને જૂનાગઢના દિવાન જેવા સમુદાય સંગઠનોના પ્રભાવને કારણે, તેમણે ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ પાકિસ્તાનમાં જોડાવાની જાહેરાત કરી. આ જાહેરાતથી જૂનાગઢ અને સમગ્ર ભારતમાં લોકોમાં આક્રોશનું મોજું ફરી વળ્યું. ઢેબર જેવા કાઠિયાવાડના સમર્પિત કાર્યકરોએ નવાબને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેઓ તેમને મળી શક્યા નહીં.

જૂનાગઢની જાહેરાત બાદ, સરદાર પટેલ અને નહેરુએ વિદેશ મંત્રાલય દ્વારા તપાસ કરી કે શું પાકિસ્તાન ખરેખર વિલીનીકરણ સ્વીકારશે કે નહીં. પાકિસ્તાને લગભગ એક મહિના સુધી કોઈ જવાબ આપ્યો નહીં, અને 13 સપ્ટેમ્બરના રોજ ટેલિગ્રામ દ્વારા તેમને જાણ કરી કે તેણે વિલીનીકરણ સ્વીકાર્યું છે. આ પછી, શ્રી વી.પી. મેનન પણ 19 સપ્ટેમ્બર, 1947ના રોજ નવાબને મળવા ગયા, પરંતુ તેમને પણ તક આપવાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો. આ કારણોસર, જૂનાગઢમાં "સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિ" અને 25 ઓગસ્ટ, 1947 ના રોજ મુંબઈમાં શ્રી જેઠાલાલ જોશી, રસિકભાઈ પરીખ અને રતુભાઈ અદાણી દ્વારા રચાયેલી "સંરક્ષણ સમિતિ" એ તાત્કાલિક જૂનાગઢનો આર્થિક બહિષ્કાર કરવાની જાહેરાત કરી.

૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭ ના રોજ, મુંબઈમાં પાંચ સભ્યો (શામળદાસ ગાંધી, ચીમનલાલ શાહ, સોપાન, મુગતલાલ પરીખ અને કામેશ્વર વ્યાસ) ની જૂનાગઢ સમિતિની રચના કરવામાં આવી.

બીજી બાજુ, ઝીણા ગુપ્ત રીતે ઇચ્છતા હતા કે જો ભારત જૂનાગઢમાં લોકમતની માંગ કરે છે, તો ભારતે પણ કાશ્મીરમાં લોકમતનો આગ્રહ રાખવો પડશે. જોકે, સરદાર પટેલે સ્પષ્ટ કર્યું કે જો કાશ્મીરમાં લોકમત થાય છે, તો હૈદરાબાદમાં પણ લોકમત થશે. ઝીણા આ માટે તૈયાર નહોતા, તેથી જૂનાગઢમાં લોકમત યોજાયો ન હતો.

વિદેશ મંત્રી તરીકે, નેહરુ પાકિસ્તાન સાથે વાટાઘાટો કરવા માટે જવાબદાર હતા, પરંતુ સરદાર પટેલ જૂનાગઢ સાથે સીધા વ્યવહાર કરવા માટે જવાબદાર હતા.

૨૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭ ના રોજ, સરદાર પટેલના આદેશ પર, કાઠિયાવાડના કેટલાક રજવાડાઓ અને ભારતીય સેનાના સૈનિકોને જૂનાગઢ સરહદ પર તૈનાત કરવામાં આવ્યા હતા.

છેવટે, સરદાર પટેલના જ્ઞાન અને આશીર્વાદથી, 25 સપ્ટેમ્બર, 1947 ના રોજ મુંબઈમાં "જૂનાગઢની કામચલાઉ સરકાર" ની સ્થાપના થઈ. ગાંધીજીના ભત્રીજા શામળદાસ ગાંધીને તેના વડા તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા.

સરદારે ચાર અઠવાડિયા સુધી શાંતિ જાળવી રાખી. ત્યારબાદ, જૂનાગઢમાં સીધા સૈનિકો મોકલવાને બદલે, તેમણે જૂનાગઢના ત્રણ ખાંડિયા રાજ્યો - માણાવદર, માંગરોળ અને

બાબરિયાવાડમાં સૈનિકો મોકલવાની યોજના બનાવી. આ રાજ્યોએ સ્વેચ્છાએ જોડાણના દસ્તાવેજ પર હસ્તાક્ષર કર્યા અને ભારતમાં જોડાવાનો નિર્ણય લીધો.

બીજી બાજુ, કામચલાઉ સરકારે જૂનાગઢના નવાબી શાસન સામે ત્રણેય મોરચે ઝુંબેશ શરૂ કરી: આર્થિક, પ્રચાર અને સશસ્ત્ર. શ્રીમતી પુષ્પાબેન મહેતા આર્થિક બહિષ્કાર વિભાગના વડા હતા, અને શ્રી બાલકૃષ્ણ શુક્લા તેના મંત્રી હતા.

ભારત સરકારે, 1 ઓક્ટોબર, 1947 થી, જૂનાગઢને કોલસો સપ્લાય કરવાનું બંધ કરી દીધું, આડકતરી રીતે કામચલાઉ સરકારને ટેકો આપ્યો. વ્યાપારી સંગઠનો અને વ્યક્તિઓના સીધા સમર્થનનો એટલો પ્રભાવ પડ્યો કે જૂનાગઢના દિવાન ભુટ્ટોએ ૨૭ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭ના રોજ ઝીણાને પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે, "નાકાબંધીથી આપણા આવકના મુખ્ય સ્ત્રોતો, જેમ કે રેલ્વે અને પોસ્ટ સેવા સંપૂર્ણપણે ખોરવાઈ ગયા છે. અનાજની સ્થિતિ પણ નાજુક છે."

૨૧ ઓક્ટોબરના રોજ, ભારતીય મંત્રીમંડળે ત્રણ ખાંડિયા રાજ્યોનો નિયંત્રણ લેવાનો નિર્ણય લીધો. માઉન્ટબેટને આનો વિરોધ કર્યો, પરંતુ સરદાર પોતાના નિર્ણયમાં અડગ રહ્યા અને કોઈપણ અવરોધ સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા.

૨૨ ઓક્ટોબરના રોજ માણાવદર કબજે કરવામાં આવ્યું, અને ૧ નવેમ્બરના રોજ બાકીના બે રાજ્યોનો નિયંત્રણ લેવામાં આવ્યો. આ બે તારીખો વચ્ચેના અઠવાડિયામાં, કામચલાઉ સરકારના સ્વયંસેવકો જૂનાગઢની સરહદોમાં પ્રવેશ્યા, અને નવાબ કરાચી ભાગી ગયા. તેઓ તેમના પરિવાર, ફૂતરા, ઘરેણાં અને તેમની બધી રોકડ રકમ સાથે લઈ ગયા.

નિષ્કર્ષ:

કામચલાઉ સરકાર સ્વતંત્ર રીતે કાર્યરત હતી. તેના સ્વયંસેવકોએ નવાબી સૈન્ય સામે લડવા માટે પોતાનો જીવ જોખમમાં મૂક્યો અને વિજય મેળવ્યો. સરદાર પટેલની દૂરંદેશી અને ભારત સરકારે સૌરાષ્ટ્રમાં મોકલેલા સૈનિકોની હાજરીએ કામચલાઉ સરકારના સ્વયંસેવકોને નૈતિક ટેકો પૂરો પાડ્યો. અંતે, જૂનાગઢનું મનોબળ તૂટી ગયું, અને તેને શરણાગતિ સ્વીકારીને ભારતમાં ભળી જવાની ફરજ પડી.

આમ, સરદાર પટેલે માત્ર જૂનાગઢનું ભારતમાં વિલીનીકરણ જ નહીં, પરંતુ અનેક રજવાડાઓને ભારતમાં એકીકૃત કર્યા અને તેમના પ્રશ્નોનું સફળતાપૂર્વક નિરાકરણ કર્યું. તેમણે કાશ્મીર, હૈદરાબાદ અને જૂનાગઢ જેવી ભારત સામેની સૌથી મુશ્કેલ સમસ્યાઓનું પણ નિરાકરણ કર્યું. ભારતની અખંડિતતા અને એકતામાં તેમનું યોગદાન અવિસ્મરણીય છે. તેમણે ખરેખર "લોખંડી પુરુષ" અને "ભારતના સરદાર" તરીકે સેવા આપીને આ સાબિત કર્યું.

સંદર્ભ સૂચી:

1. ગાંધી, રાજમોહન. ૧૯૯૪/૨૦૧૦. સરદાર પટેલ એક સમર્પિત જીવન. (અનુવાદક, નગીનદાસ સંઘવી.) અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
2. કાદરી, રિઝવાન. ૨૦૦૩/૨૦૧૮. સરદાર પટેલ એક સિંહપુરુષ. અમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
3. પટેલ, એચ. એમ. ૧૯૭૬. ભારતની અપૂર્વ એકતાના સર્જક સરદાર. જસવંત શેખડીવાળા (સંપાં), સરદાર શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ, પૃ. ૧૫૯-૧૭૭. વલ્લભવિદ્યાનગર: સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી.
4. જાની, એસ. વી. ૧૯૯૮. જુનાગઢની આરઝી હકૂમત. ડી. એમ. સીસોદીયા (સંપાં), આઝાદીની સુવર્ણજયંતિ વિશેષાંક રાજદફતર. પૃ. ૧૧-૧૭. ગાંધીનગર: ગુજરાત રાજ્ય દફતર ભંડાર ખાતું.

SHABDBRAHM

ભારતીય રાષ્ટ્ર એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન : એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારતનો અભ્યાસ

દેસાઈ મિત્તલબેન કાનજીભાઈ
શેઠ એમ એન લો કોલેજ, પાટણ
LLM SEM-4 Student
mittalkdesai175@gmail.com

Abstract (સારાંશ):

ભારત વિશ્વના સૌથી વિવિધતાપૂર્ણ દેશોમાંનું એક છે. ભાષા, ધર્મ, જાતિ, સંસ્કૃતિ અને ભૂગોળની વિવિધતાઓ હોવા છતાં ભારત એક અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે અસ્તિત્વમાં છે. સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા જાળવી રાખવાનો હતો. આ ઐતિહાસિક જવાબદારી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પોતાની દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, રાજકીય કુશળતા અને રાષ્ટ્રીય પ્રતિબદ્ધતા દ્વારા નિભાવેલી. તેમણે પડપથી વધુ રજવાડાંઓનું શાંતિપૂર્ણ તથા ક્યારેક કડક પગલાં દ્વારા ભારત સાથે એકીકરણ કર્યું.

આ સંશોધન પેપર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાષ્ટ્ર એકીકરણમાં આપેલા યોગદાનનું વિશ્લેષણ કરે છે અને તેને આજના “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ના વિચાર સાથે જોડીને અભ્યાસ કરે છે. આ પેપરનો હેતુ એ દર્શાવવાનો છે કે સરદાર પટેલની વિચારધારા અને કાર્ય આજના ભારત માટે પણ એટલી જ પ્રાસંગિક છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, રાષ્ટ્રીય એકતા, રાષ્ટ્ર એકીકરણ, એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત, સ્વાતંત્ર્ય પછીનું ભારત, રજવાડાંઓ.

પરિચય:

ભારતનું સ્વાતંત્ર્ય ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય સાથે અનેક સમસ્યાઓ પણ દેશ સામે ઊભી થઈ. વિભાજનના ઘા, સામ્પ્રદાયિક તણાવ, આર્થિક અસ્થિરતા

અને સૌથી મહત્વનું — રજવાડાંઓનો પ્રશ્ન. બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારત લગભગ ૫૬૫ રજવાડાંઓમાં વિભાજિત હતું, જે પૈકી દરેકને પોતાનો સ્વતંત્ર દરજ્જો આપવાનો વિકલ્પ આપવામાં આવ્યો હતો. જો આ રજવાડાંઓ અલગ રહેતા, તો ભારત ક્યારેય એક મજબૂત રાષ્ટ્ર બની શકત નહીં.

આ સંજોગોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી તરીકે ઐતિહાસિક ભૂમિકા ભજવી. તેમણે “એક ભારત”નો વિચાર માત્ર નારો નહીં પરંતુ કાર્યરત વાસ્તવિકતા બનાવી. તેમની રાજકીય દુરદર્શિતા, સંવાદ કૌશલ્ય અને આવશ્યક સમયે કડક નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા ભારતના એકીકરણનું આધારસ્તંભ બની.

આજના સમયમાં “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાન રાષ્ટ્રીય એકતા, સાંસ્કૃતિક સંવાદ અને પરસ્પર સમજણ પર ભાર મૂકે છે. આ વિચારધારાની મૂળ ભાવના સરદાર પટેલના કાર્યોમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. આ સંશોધન પેપર એ જ ઐતિહાસિક અને આધુનિક જોડાણને ઉજાગર કરે છે.

૧. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : જીવન, વ્યક્તિત્વ અને વિચારધારા:-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતીય રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં કેન્દ્રસ્થાને રહેલા નેતા હતા. તેમનું જીવન ત્યાગ, સંઘર્ષ અને રાષ્ટ્રસેવાની પ્રેરણાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. એક સામાન્ય ખેડૂત પરિવારથી ઊભા થઈને ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહમંત્રી બન્યા સુધીનો તેમનો સફર રાષ્ટ્રહિત માટે અડગ સંકલ્પ દર્શાવે છે.

સરદાર પટેલનું વ્યક્તિત્વ દ્રઢ, શિસ્તબદ્ધ અને નિર્ભય હતું. તેઓ સ્પષ્ટ વિચાર અને કડક નિર્ણય માટે જાણીતા હતા. સ્વતંત્રતા પછી દેશ સામે ઊભા થયેલા વિખંડનના ભયને તેમણે મજબૂત નેતૃત્વ દ્વારા દૂર કર્યો. ૫૬૫ રજવાડાંઓનું ભારત સાથે વિલીન કરવાનું ઐતિહાસિક કાર્ય

તેમના અદ્વિતીય નેતૃત્વનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. આ કારણે તેમને “ભારતના લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સરદાર પટેલની વિચારધારાનું મહત્વ તેમના રાષ્ટ્રવાદી અભિગમમાં છુપાયેલું છે. તેઓ રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડતાને સર્વોપરી માનતા હતા. મજબૂત કેન્દ્ર સરકાર, કાનૂન અને વ્યવસ્થાનું પાલન તથા કાર્યક્ષમ પ્રશાસન તેમના વિચારોના મુખ્ય આધારસ્તંભ હતા. તેમણે ભારતીય પ્રશાસનિક સેવાઓને મજબૂત બનાવી દેશની આંતરિક સ્થિરતા સુનિશ્ચિત કરી.

આજના સમયમાં જ્યારે પ્રાદેશિકતા, જાતિવાદ અને સંકીર્ણ વિચારધારા પડકારરૂપ બની રહ્યા છે, ત્યારે સરદાર પટેલનું જીવન અને વિચારધારા અત્યંત પ્રાસંગિક બની જાય છે. “એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત”નો વિચાર સરદાર પટેલના આદર્શોનો આધુનિક સ્વરૂપ છે. આ રીતે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન, વ્યક્તિત્વ અને વિચારધારા ભારતની એકતા, સ્થિરતા અને વિકાસ માટે સદાય માર્ગદર્શક રહેશે.

૨.સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારત સામે એકતાના પડકારો:

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ પછી ભારતે સ્વાતંત્ર્ય તો મેળવ્યું પરંતુ સાથે અનેક ગંભીર પડકારો પણ વારસામાં મળ્યા. દેશનું વિભાજન, સામ્પ્રદાયિક તણાવ, શરણાર્થી સમસ્યા, આર્થિક અસ્થિરતા અને સૌથી મોટો પડકાર — રજવાડાંઓનું એકીકરણ.

૨.૧. ભારત-પાકિસ્તાન વિભાજન:

સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારતના રાષ્ટ્ર એકીકરણમાં સૌથી મોટો અને તાત્કાલિક પડકાર ભારત-પાકિસ્તાન વિભાજન હતો. ઓગસ્ટ ૧૯૪૭માં બ્રિટિશ શાસનનો અંત થવાના સાથે જ ભારતને બે અલગ રાષ્ટ્રોમાં વહેંચવામાં આવ્યું: હિંદુ બહુમતી ધરાવતા ભારત અને મુસ્લિમ બહુમતી ધરાવતું પાકિસ્તાન. આ વિભાજન માત્ર ભૂગોળીય રીતે નહીં પણ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને માનસિક દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત ઘાતક સાબિત થયું.

વિભાજનના પરિણામે કરોડો લોકોના સ્થાનાંતરણ અને લઘુકાળમાં અનેક હત્યા, હિંસા અને દંગા ફાટી ઉઠ્યા. ઘણા હિંદુ અને સીખ પાકિસ્તાન તરફથી ભારતમાં શરણાર્થી બન્યા. જ્યારે મુસ્લિમો ભારતમાંથી પાકિસ્તાન દિશાએ ગયા. આ મોટી માનવ સહેજતા અને સામાજિક અસમાનતાની પરિસ્થિતિ રાષ્ટ્રની આંતરિક શાંતિ અને એકતા માટે ગંભીર ખતરો બની.

વિભાજનને કારણે ભારતની આંતરિક સુરક્ષા, અર્થવ્યવસ્થા અને પ્રજાની લાગણી પર અસર પડી. આ પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રને મજબૂત નેતૃત્વ અને વ્યૂહાત્મક આયોજનની ખૂબ જ જરૂર હતી, જે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને અન્ય નેતાઓ દ્વારા પુરી પાડવામાં આવી. વિભાજન એ પ્રારંભિક પડકાર હતો જે બાદ ભારતને રજવાડાંઓના એકીકરણ, પ્રાદેશિક અને ધાર્મિક વિવિધતાઓને સંભાળવા માટે વધુ જટિલ અને વ્યાપક યોજનાઓ ઘડવાની જરૂર પડી.

૨.૨. શરણાર્થી સમસ્યા:

ભારત-પાકિસ્તાન વિભાજન પછી ઉભરી આવેલી સૌથી ગંભીર સમસ્યાઓમાં એક શરણાર્થી સમસ્યા હતી. કરોડો હિંદુ અને સીખ ભારતીય નાગરિકો પાકિસ્તાનમાંથી ભારતમાં શરણાર્થી બન્યા, તો મુસ્લિમો ભારતમાંથી પાકિસ્તાન દિશાએ સ્થળાંતર કરવા મજબૂર થયા. આ સ્થળાંતર અત્યંત જટિલ, જોખમી અને હિંસક હતું. માર્ગમાં હજારો લોકોએ જીવ ગુમાવ્યો તો કેટલાંક પરિવારો વિખંડિત થઈ ગયા.

શરણાર્થીઓ માટે રહેઠાણ, ખોરાક, પાણી, આરોગ્ય, અને રોજગારની વ્યવસ્થા તાત્કાલિક કરવી પડતી. સરકાર અને સ્થાનિક વહીવટ માટે આ ભારે પડકાર બન્યો. લઘુકાળમાં લોકોની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી તે એક પડકારરૂપ હતી, તો દીર્ઘકાલમાં તેમના પુનર્વસન અને સમાજમાં એકીકરણ માટે વ્યૂહાત્મક યોજના બનાવવી જરૂરી હતી.

શરણાર્થી સમસ્યાએ રાષ્ટ્રની સામાજિક એકતા, શાંતિ અને સ્થિરતા માટે ગંભીર જોખમ ઊભું કર્યું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને અન્ય નેતાઓએ રાષ્ટ્રીય હિતને ધ્યાનમાં રાખીને

શરણાર્થીઓ માટે વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરી અને રાષ્ટ્રના એકીકરણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. આ ઘટનાએ સાબિત કર્યું કે એકતા જાળવવા માટે માનવીય સહાય અને વ્યવસ્થાપન પણ એટલું જ જરૂરી છે, જેટલું કાનૂની અને રાજકીય રણનીતિ.

૨.૩. રજવાડાંઓનું :વિલીનીકરણ

સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતનો સૌથી મોટો આંતરિક પડકાર રજવાડાંઓનું વિલીનીકરણ હતું. ભારતમાં આશરે ૫૬૫ રજવાડાંઓ હતાં, જે સ્વતંત્ર સરકાર હેઠળ નહોતા અને રજાઓ દ્વારા શાસિત થતું. સ્વાતંત્ર્ય પછી દરેક રજવાડાને ત્રણ વિકલ્પ આપવામાં આવ્યા:

1. ભારત સાથે વિલીન થવું
2. પાકિસ્તાન સાથે વિલીન થવું
3. સ્વતંત્ર રહેવું

આ વિલીનીકરણના પ્રશ્નમાં ભૌગોલિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પરિબલો જોડાયેલા હતા. કેટલાક રજવાડાં પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા માટે ઉત્સુક હતા, તો કેટલાક સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છતા હતા. જો આ રજવાડાં અલગ રહેતા, તો ભારતનો ભૌગોલિક એકીકરણ અને રાજકીય અખંડતા જોખમમાં આવી જતી.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના દ્રઢ નેતૃત્વ અને કટિબદ્ધ રાજકીય રણનીતિ દ્વારા મોટા ભાગના રજવાડાંઓને ભારત સાથે વિલીન કરવા માટે મનાવવામાં આવ્યા. તેમણે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનનો કાનૂની સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો, જેમાં રજાઓને ભારતીય સંઘ સાથે જોડાવાની કાનૂની સ્વીકૃતિ માટે દસ્તાવેજ પર હસ્તાક્ષર કરાવવાનો નિયમ હતો. વિશેષ રૂપે જુનાગઢ અને હૈદરાબાદ જેવા રજવાડાંમાં, સરદાર પટેલે કાયદા, રાજકીય દબાણ, લોકમત અને

જરૂરી પડકાર પર સૈન્ય પગલાંનો સંયોજન કરીને રજવાડાંઓનું વિલીન સફળ બનાવ્યું. આ પ્રક્રિયા દ્વારા ભારત એક મજબૂત, અખંડ અને સંઘીય રાષ્ટ્ર તરીકે ઉભર્યું.

૨.૪. ભારતમાં ભાષાકીય અને પ્રાદેશિક વૈવિધ્ય:

ભારત એક અદ્વિતીય વૈવિધ્યસભર દેશ છે, જ્યાં અનેક ભાષાઓ, સંસ્કૃતિઓ અને પ્રાદેશિક ઓળખો એકસાથે અસ્તિત્વમાં છે. સ્વાતંત્ર્ય પછી આ વૈવિધ્ય રાષ્ટ્ર એકીકરણ માટે એક મોટો પડકાર બની ગયો.

- ભાષાકીય વૈવિધ્ય: ભારતમાં ૧૯ થી વધુ મુખ્ય ભાષાઓ અને હજારો ઉપભાષાઓ બોલાતી હતી. વિવિધ ભાષાકીય વિસ્તારોમાં પ્રાદેશિક સત્તા અને શૈક્ષણિક વ્યવસ્થામાં પોતાના ભાષાનો અધિકાર માંગવો સામાન્ય લાગણી હતી. ભાષા આધારિત માંગણીઓએ રાજકીય દબાણ વધાર્યું.
- પ્રાદેશિક ઓળખ: દરેક પ્રદેશમાં પોતાની ભૂમિકા, પરંપરા અને સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓ માટે પાટીદારી હતી. કેટલાક પ્રદેશોમાં અલગ રાજ્ય અથવા વિશેષ દરજ્જાની માંગ ઊભી થઈ, જે રાષ્ટ્રીય એકતા માટે પડકારરૂપ બની.
- સામાજિક અને રાજકીય અસર: ભાષા અને પ્રાદેશિક વિવિધતા કેટલીકવાર વિખંડનવાદી વલણો, પ્રાદેશિક સ્વતંત્રતાના પ્રચાર અને વહીવટી ખંડનનો કારણ બની.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સહિતના નેતાઓએ આ પડકારને સમજદારી અને વ્યાવહારિક ફટનીતિ દ્વારા સંભાળ્યું. તેમણે રાજકીય વાતચીત, કાયદેસર વ્યવસ્થા અને રાજ્ય પુનર્ગઠનની પ્રક્રિયા દ્વારા દેશના દરેક પ્રાદેશિક અને ભાષાકીય વર્ગને ભારતના સંઘીય માળખામાં એકીકૃત કર્યું.

૨.૫. જાતિવાદ અને સામાજિક અસમાનતા:

સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારતને સામાજિક એકતા માટે સૌથી મોટો પડકાર જાતિવાદ અને સામાજિક અસમાનતાનો સામનો કરવો પડ્યો. ભારતીય સમાજ સદીઓથી જાતિવ્યવસ્થા પર આધારિત હતો, જેમાં કેટલીક જાતિઓ અથવા સમુદાયોને વિમુખતા, અસ્પૃશ્યતા અને સમાજમાં ન્યાયના અભાવનો સામનો કરવો પડતો. આ અસમાનતા રાષ્ટ્રની સામાજિક સુમેળ અને આંતરિક એકતા માટે ખતરનાક બની.

- જાતિવ્યવસ્થા: ઉચ્ચ જાતિઓ માટે વિશેષ અધિકાર અને નાણાકીય લાભ હોય, તો નબળી જાતિઓ અથવા અસ્પૃશ્ય વર્ગોને મર્યાદિત અવસર મળતા.
- શિક્ષણ અને રોજગાર: સામાજિક અસમાનતાના કારણે અનેક લોકો માટે શિક્ષણ અને રોજગારીમાં સમાન અવસર ઉપલબ્ધ ન હતા.
- સામાજિક વિખંડન: જાતિવ્યવસ્થાના ભેદભાવને કારણે એકતા જાળવવી મુશ્કેલ બની, ખાસ કરીને એવા સમયે જ્યારે દેશ નવા સ્વાતંત્ર્ય માટે સંકલિત થતો હતો.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને અન્ય નેતાઓએ આ પડકારને સમજદારીપૂર્વ જોતા. મજબૂત કેન્દ્ર સરકાર અને કાનૂની વ્યવસ્થા દ્વારા સામાજિક વિખંડનને અટકાવવાનું કામ કર્યું. તેમણે રાષ્ટ્રપ્રેમ અને નાગરિકની જવાબદારીના મૂલ્યોને પ્રોત્સાહિત કરીને વિવિધ સમુદાયોને સંઘીય માળખામાં એકીકૃત રાખ્યું.

૨.૬. ધાર્મિક વૈમનસ્ય:

સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારતીય રાષ્ટ્રની એકતા માટે ધાર્મિક વૈમનસ્ય એક ગંભીર પડકાર બન્યું. વિભાજનના પરિણામે હિંદુ, મુસ્લિમ અને સીખ સમુદાયોમાં અવિશ્વાસ અને શંકા ઊભી થઈ, જે ભયંકર કોમી હિંસા અને દંગા તરીકે ફૂટ્યા. લઘુકાળમાં કરોડો લોકોના જીવ-જાનને ખતરો હતો અને સામાજિક સુમેળ માટે ખતરનાક પરિસ્થિતિ સર્જાઈ.

- કોમી તણાવ: ભવિષ્યમાં અલગ અલગ સમુદાય વચ્ચે અવિશ્વાસ અને વિરોધાભાસ ઉભા થયા, જે દેશની એકતા અને આંતરિક શાંતિ માટે પડકારરૂપ બન્યા.
- માનવસંપત્તિ પર અસર: દંગા, હત્યા અને સ્થળાંતરે સામાન્ય લોકોના જીવન પર ગંભીર અસર પડી.
- રાષ્ટ્રીય એકતા માટે જોખમ: ધાર્મિક તણાવ રાજકીય અને સામાજિક વિખંડનને પ્રેરિત કરી, જે નવા સ્વતંત્ર ભારત માટે હાનિકારક હતું.

૩. રજવાડાંઓનું એકીકરણ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ઐતિહાસિક ભૂમિકા:-

સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારત સામે ઉભેલા સૌથી ગંભીર પડકારોમાંથી એક રજવાડાંઓનું એકીકરણ હતું. લગભગ ૫૬૫ રજવાડાંઓ રાજકીય, આર્થિક અને ભૂગોળીય રીતે પરસ્પર ભિન્ન હતા. કેટલાક રજવાડાંઓ ખૂબ નાના હતા તો કેટલાક વિશાળ અને વ્યૂહાત્મક રીતે અત્યંત મહત્વના હતા. આ તમામને એક સંઘબદ્ધ રાષ્ટ્રમાં સામેલ કરવાનું કાર્ય સરળ નહોતું. આ ઐતિહાસિક જવાબદારી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે સફળતાપૂર્વક નિભાવી.

સરદાર પટેલની રણનીતિનો આધાર ત્રણ મુખ્ય સ્તંભો પર હતો:

- (a) સંવાદ અને સમજાવટ
- (b) કાનૂની અને સંવિધાનિક પ્રક્રિયા
- (c) આવશ્યક સમયે કડક પગલાં

તેમણે રાજાઓને વિશ્વાસમાં લઈને સમજાવ્યું કે સ્વતંત્ર રહેવું તેમના માટે જોખમી છે અને ભારત સાથે જોડાવું સર્વોત્તમ વિકલ્પ છે. આ માટે “ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન” નામની કાનૂની દસ્તાવેજી વ્યવસ્થા અપનાવવામાં આવી, જેના દ્વારા રજવાડાંઓ ભારત સાથે કાયદેસર રીતે જોડાયા.

૩.૧ જુનાગઢનો કેસ:-

સ્વાતંત્ર્ય પછી જુનાગઢનો પ્રશ્ન ભારતના રાષ્ટ્ર એકીકરણ માટે અત્યંત સંવેદનશીલ અને મહત્વપૂર્ણ હતો. જુનાગઢ એક હિંદુ બહુમતી ધરાવતું રાજ્ય હતું, પરંતુ ત્યાં મુસ્લિમ નવાબ મહાબતખાન શાસન કરતા હતા. ભૌગોલિક રીતે જુનાગઢ ભારતની અંદર આવેલું હતું અને પાકિસ્તાન સાથે તેની કોઈ સીધી સરહદ નહોતી. આવી સ્થિતિમાં નવાબે ઓગસ્ટ ૧૯૪૭માં જુનાગઢને પાકિસ્તાન સાથે વિલીન કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો, જે ભારતના રાષ્ટ્રીય હિત અને ભૌગોલિક એકતા માટે અસ્વીકાર્ય હતો.

નવાબના આ નિર્ણયથી જુનાગઢની પ્રજામાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. બહુમતી હિંદુ જનતા ભારત સાથે જોડાવા ઇચ્છતી હતી. આ સ્થિતિમાં જુનાગઢમાં અરાજકતા વધી અને જનતા દ્વારા વિરોધ પ્રદર્શન શરૂ થયા. લોકઇચ્છાની અવગણના થવાથી ભારત સરકાર સામે ગંભીર રાજકીય અને નૈતિક પ્રશ્ન ઊભો થયો.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે આ મુદ્દે દ્રઢ અને વ્યવહારુ વલણ અપનાવ્યું. તેમણે પ્રથમ ફટનીતિક માર્ગ અપનાવી જુનાગઢના નવાબને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ સફળતા ન મળતા રાજ્યમાં અસ્થિરતા વધી ગઈ. પરિણામે નવાબ પાકિસ્તાન ભાગી ગયો અને રાજ્યમાં વહીવટી ખાલીપો સર્જાયો. આવી પરિસ્થિતિમાં ભારત સરકારે જુનાગઢમાં વહીવટ સંભાળ્યો.

સરદાર પટેલે લોકશાહી મૂલ્યોને મહત્વ આપીને ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં જુનાગઢમાં જનમત સંગ્રહ યોજાવ્યો. આ જનમત સંગ્રહમાં જુનાગઢની બહુમતી પ્રજાએ સ્પષ્ટ રીતે ભારત સાથે વિલીન થવાના પક્ષમાં મત આપ્યો. આ રીતે જુનાગઢ કાનૂની અને લોકશાહી પ્રક્રિયા દ્વારા ભારતનો અવિભાજ્ય ભાગ બન્યો.

જુનાગઢનો કેસ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની રાજકીય કુશળતા, રાષ્ટ્રવાદી દૃષ્ટિ અને લોકઘચ્છાના સન્માનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ ઘટનાએ સાબિત કર્યું કે રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવા માટે ફટનીતિ, દૃઢતા અને લોકશાહી ત્રણેયનો સંતુલિત ઉપયોગ આવશ્યક છે.

૩.૨ હૈદરાબાદનો કેસ:

સ્વાતંત્ર્ય પછી હૈદરાબાદનો પ્રશ્ન ભારતના રાષ્ટ્રીય એકીકરણ માટે સૌથી જટિલ અને ગંભીર પડકારોમાંથી એક હતો. હૈદરાબાદ ભારતના મધ્યમાં આવેલું એક વિશાળ અને સમૃદ્ધ રજવાડું હતું, જ્યાં મુસ્લિમ નિઝામનું શાસન હતું જ્યારે ત્યાંની બહુમતી પ્રજા હિંદુ હતી. ભૌગોલિક રીતે હૈદરાબાદ ભારતની અંદર હોવા છતાં નિઝામે ભારત સાથે વિલીન થવાનો ઇનકાર કરીને પોતાને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાળવી રાખવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.

નિઝામના શાસન દરમિયાન રઝાકારો નામની સશસ્ત્ર ટોળકીઓ દ્વારા આતંક, હિંસા અને અશાંતિ ફેલાવવામાં આવી. સામાન્ય જનતા પર અત્યાચાર વધ્યા અને રાજ્યમાં કાનૂન-વ્યવસ્થાની સ્થિતિ અત્યંત બગડી. આ પરિસ્થિતિ ભારતની આંતરિક સુરક્ષા અને એકતા માટે ગંભીર ખતરો બની ગઈ.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે શરૂઆતમાં ફટનીતિક માર્ગ અપનાવ્યો અને નિઝામને ભારત સાથે શાંતિપૂર્ણ વિલીન માટે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ નિઝામની અડિયાલતા અને રાજ્યમાં વધતી અશાંતિને કારણે આ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા. અંતે રાષ્ટ્રીય હિત અને પ્રજાની સુરક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને સરદાર પટેલે સૈન્ય કાર્યવાહીનો નિર્ણય લીધો.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮માં “ઓપરેશન પોલો” નામની સૈન્ય કાર્યવાહી હાથ ધરવામાં આવી. આ કાર્યવાહી થોડા જ દિવસોમાં સફળ રહી અને હૈદરાબાદ પર ભારત સરકારનું નિયંત્રણ સ્થાપિત થયું. ત્યારબાદ નિઝામે ભારત સાથે વિલીનની સ્વીકૃતિ આપી અને હૈદરાબાદ ભારતીય સંઘનો ભાગ બન્યું.

હૈદરાબાદનો કેસ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની દ્રઢતા, નિર્ણયક્ષમતા અને રાષ્ટ્રપ્રત્યેની અડગ નિષ્ઠાનું પ્રતિક છે. આ ઘટનાએ સાબિત કર્યું કે જ્યારે રાષ્ટ્રીય એકતા અને પ્રજાની સુરક્ષા જોખમમાં હોય ત્યારે કડક પગલાં લેવું પણ અનિવાર્ય બની જાય છે.

3.3 કાશ્મીરનો સંદર્ભ

સ્વાતંત્ર્ય પછી કાશ્મીરનો મુદ્દો ભારતના રાષ્ટ્ર એકીકરણમાં સૌથી સંવેદનશીલ અને લાંબા સમય સુધી અસર કરનાર પ્રશ્નોમાંથી એક બન્યો. જમ્મુ-કાશ્મીર એક વિશાળ અને વ્યૂહાત્મક રીતે મહત્વપૂર્ણ રજવાડું હતું, જ્યાં મુસ્લિમ બહુમતી પ્રજા હતી પરંતુ શાસન હિંદુ મહારાજા હરિસિંહ પાસે હતું. સ્વાતંત્ર્ય સમયે મહારાજા શરૂઆતમાં ભારત કે પાકિસ્તાન બંને સાથે વિલીન થવા અંગે સંકોચમાં હતા અને સ્વતંત્ર રહેવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતા હતા.

આ અનિશ્ચિતતા વચ્ચે પાકિસ્તાન સમર્થિત આક્રમણકારો ઓક્ટોબર ૧૯૪૭માં કાશ્મીરમાં ધુસી આવ્યા. રાજ્યમાં અશાંતિ અને હિંસા ફેલાઈ ગઈ જેના કારણે મહારાજા હરિસિંહે ભારત સરકારની સહાય માગી. ભારત સરકારે સ્પષ્ટ કર્યું કે સૈન્ય સહાય ત્યારે જ આપવામાં આવશે જ્યારે કાશ્મીર ભારત સાથે કાનૂની રીતે વિલીન થાય.

આ પરિસ્થિતિમાં મહારાજા હરિસિંહે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન પર હસ્તાક્ષર કર્યા અને કાશ્મીર ભારતનો અવિભાજ્ય ભાગ બન્યો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કાશ્મીરના વિલીન અંગે સ્પષ્ટ અને દ્રઢ વલણ ધરાવતા હતા. તેઓ માનતા હતા કે કાશ્મીરનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને ભૂગોળીય એકતા સાથે સીધો જોડાયેલો છે અને તેમાં કોઈ સમાધાન ન થવું જોઈએ.

કાશ્મીરના મુદ્દે આંતરરાષ્ટ્રીય હસ્તક્ષેપ અને યુદ્ધવિરામને કારણે સમસ્યા લાંબા સમય સુધી અણઉકેલેલી રહી. તેમ છતાં, કાશ્મીરનું ભારત સાથે વિલીન કાનૂની, સંવિધાનિક અને રાષ્ટ્રીય રીતે માન્ય છે. આ સંદર્ભમાં સરદાર પટેલનો અભિગમ રાષ્ટ્રહિતને પ્રાથમિકતા આપતો અને વાસ્તવિક હતો.

કાશ્મીરનો સંદર્ભ ભારતની એકતા માટે સતત પડકારરૂપ રહ્યો છે, પરંતુ તે સાથે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની રાષ્ટ્રવાદી દૃષ્ટિ અને દ્રઢ નેતૃત્વનું મહત્વ પણ ઉજાગર કરે છે.

૪.સરદાર પટેલની રાજકીય રણનીતિનું મૂલ્યાંકન:-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની રાજકીય રણનીતિ ભારતીય રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં અનિવાર્ય અને અગત્યની રહી છે. તેમનું નેતૃત્વ માત્ર સૈન્ય અથવા કાનૂની દબાણ પર આધારિત નહોતું, પરંતુ તે કુશળ કૂટનીતિ, રાજકીય સમજદારી અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિ પર આધારિત હતું. તેમનું મૂલ્યાંકન નીચે મુજબ કરી શકાય છે:

૪.૧ દ્રઢતા અને નિર્ભયતા:

સરદાર પટેલના કાર્યમાં દ્રઢતા અને નિર્ભયતા મુખ્યત્વે જોવા મળી. રજવાડાંઓના વિલીનમાં તેમણે ક્યારેય શંકા ન દર્શાવી અને રાષ્ટ્રહિતને સર્વોપરી રાખી ને કડક નિર્ણય લીધો. જુનાગઢ અને હૈદરાબાદના મુદ્દાઓમાં તેમની નિર્ભયતા સ્પષ્ટ હતી.

૪.૨ કૂટનીતિ અને મૌલિક રીતે સંવાદ:

સરદાર પટેલના અભિગમમાં રાજાઓને સમજાવવાનો અને કાનૂની દસ્તાવેજ (ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન) દ્વારા વિલીન કરાવવાનો રીત મહત્ત્વપૂર્ણ હતો. તેઓ હિંસક પદ્ધતિ પહેલા સંવાદ, સમજાવટ અને રાજકીય દબાણ પર ભાર મૂકતા.

૪.૩ કાનૂની અને સંવિધાનિક દૃષ્ટિ:

સરદાર પટેલ કાયદા અને સંવિધાનની મર્યાદામાં રહીને કાર્ય કરતા. ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન અને રજવાડાંઓ સાથે કરેલી સંમતિ એ શાસ્ત્રશાસ્ત્ર મુજબ કાનૂની રીતે મજબૂત બની. તેમણે રાષ્ટ્રવાદી હિતને કાયદેસર રીતે પ્રદર્શિત કર્યું.

૪.૪ લોકશાહી અને જનમતનું મહત્વ:

જુનાગઢમાં જનમત સંગ્રહનું આયોજન તેના વ્યૂહમાં મહત્વનું હતું. તેઓ માનતા હતા કે લોકશાહી મર્યાદા અને પ્રજાના હિતની અવગણના વગર રાષ્ટ્રની એકતા શક્ય નથી.

૪.૫ સંયમ અને વ્યાવહારિક અભિગમ:

સરદાર પટેલની રાજકીય રણનીતિમાં સૈન્ય શક્તિ માત્ર વિકલ્પ તરીકે હતી. પહેલા ફટનીતિ, સમજાવટ અને રાજકીય દબાણ ઉપયોગમાં લેવાયા. આ રીતે તેમની રાજનીતિ વ્યવહારુ અને સધ્યાંતમય રહી.

૫. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : આધુનિક પ્રાસંગિકતા:-

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતની વિવિધ ભાષાઓ, સંસ્કૃતિઓ અને પ્રદેશો વચ્ચે પારસ્પરિક સમજ, સહકાર અને એકતાની ભાવનાને મજબૂત બનાવવાનો છે. આ અભિયાન માત્ર સરકારી યોજના નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકતાનો વિચાર છે. આ વિચારની મૂળ ભાવના સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના કાર્યો અને વિચારધારામાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

૫.૧ રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડતા:

સરદાર પટેલ માટે રાષ્ટ્રીય એકતા હંમેશા સર્વોપરી હતી. “એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાનનો મુખ્ય મંત્ર પણ દેશની ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક એકતા જાળવવાનું છે. આજના સમયમાં:

- પ્રાદેશિકતા વધવું
- ભાષા અને સંસ્કૃતિના તણાવ
- જાતિવાદ અને ધાર્મિક વિભાજન

આ પડકારોને પહોંચી વળવા સરદાર પટેલની વિચારધારા માર્ગદર્શક બની શકે છે.

૫.૨ મજબૂત કેન્દ્ર સરકાર અને પ્રબળ પ્રશાસન:

સરદાર પટેલના અભિગમમાં મજબૂત કેન્દ્ર સરકારનું મહત્વ હતું. આજના સમયમાં કેન્દ્રીય અને રાજ્ય સરકારો વચ્ચે સુમેળ, સુવ્યવસ્થિત પ્રશાસન અને કાયદાનું પાલન સરદાર પટેલની વિચારણા આધુનિક સ્વરૂપ છે.

૫.૩ વૈવિધ્યમાં એકતા:

ભારતનો વિશાળ વૈવિધ્ય તેની વિશિષ્ટ ઓળખ છે. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે ભાષા, ધર્મ, અને સંસ્કૃતિમાં ભિન્નતા હોવા છતાં રાષ્ટ્રની એકતા જાળવવી અનિવાર્ય છે. “એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાનમાં પણ આ વિચાર મુખ્ય છે, જે વૈવિધ્યને જોતાં રાષ્ટ્રની શક્તિને વધારવાનું કાર્ય કરે છે.

૫.૪ રાષ્ટ્રવાદ અને નાગરિક જવાબદારી:

સરદાર પટેલના અભિગમ અનુસાર રાષ્ટ્રપ્રેમ માત્ર ભાવનાત્મક નહીં, પણ કાર્યક્ષમ અને જવાબદાર હોવું જોઈએ. આજના સમયમાં નાગરિકો અને નેતાઓ દ્વારા નિયમો, કાયદા અને લોકહિતના મૂલ્યોના પાલનને પ્રોત્સાહિત કરવું “એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત”ના સિદ્ધાંતને સશક્ત બનાવે છે.

૫.૫ આર્થિક અને સામાજિક એકતા:

સરદાર પટેલ મજબૂત અને એકીકૃત રાષ્ટ્રના સમર્થક હતા. આજના “એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાનમાં આ વિચાર આર્થિક વિકાસ, સમાન અવસરો અને સામાજિક સુમેળ દ્વારા દેશને શ્રેષ્ઠ બનાવવા માટે પ્રેરણાદાયક છે.

5. Conclusion (નિષ્કર્ષ):-

સ્વાતંત્ર્ય પછી ભારતના રાષ્ટ્ર એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અવિસ્મરણીય અને ઐતિહાસિક મહત્વનું છે. તેઓ માત્ર રાજકીય નેતા નહોતા, પરંતુ દ્રઢ નિર્ભયતા, વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ અને કાનૂની જ્ઞાન ધરાવતા દ્રષ્ટા હતા. ૫૬૫ રજવાડાંઓનું વિલીન, જુનાગઢ અને હૈદરાબાદના સંકટનો કાનૂની અને વ્યવહારુ ઉકેલ, તથા કાશ્મીરના વિલીનમાં દ્રઢ અભિગમ, સરદાર પટેલના મજબૂત નેતૃત્વને પ્રદર્શિત કરે છે. તેમના પ્રયાસોથી જ ભારત એક મજબૂત, અખંડ અને સંઘીય રાષ્ટ્ર બની શક્યું.

સરદાર પટેલની રાજકીય રણનીતિમાં ફૂટનીતિ, સંવાદ, કાનૂની દસ્તાવેજો અને જરૂર પડે તો સૈન્ય પગલાંનો સંતુલિત ઉપયોગ જોવા મળે છે. લોકશાહી મૂલ્યોનું જતન અને રાષ્ટ્રપ્રેમના આદર્શો તેમની કામગીરીમાં સતત છવાયેલા હતા. આથી તેઓને “ભારતના લોખંડી પુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આજના સમયમાં “એક ભારત – શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાન સરદાર પટેલના વિચારો અને કાર્યનો આધુનિક પ્રતિબિંબ છે. પ્રાદેશિકતા, ભાષા, જાતિવાદ અને ધાર્મિક તણાવ જેવા પડકારોનો સામનો કરવા તેમની દ્રષ્ટિ અને રણનીતિ માર્ગદર્શક છે. સરદાર પટેલના જીવન અને વિચારધારા એ માત્ર ઐતિહાસિક ઉપહાર નથી, પરંતુ ભારતને મજબૂત, એકીકૃત અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર બનાવવાનું માર્ગદર્શન છે. તેમનું જીવન, વ્યક્તિત્વ અને રાષ્ટ્રપ્રેમની દૃષ્ટિ હંમેશા નાગરિકો અને નેતાઓ માટે પ્રેરણાનું સ્ત્રોત રહેશે.

સંદર્ભસૂચિ:

1. દુર્ગાદાસ, એન. – સરદાર પટેલ: ધ આયર્ન મેન ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ: રોનલ્ડ બુક્સ, ૧૯૮૧.
2. વી.પી. મેનન – The Story of the Integration of the Indian States, ન્યુ દિલ્હી: Orient Longman, ૧૯૬૧.

3. બિપિન ચંદ્ર – India's Struggle for Independence, ન્યુ દિલ્હી: Penguin Books, ૧૯૮૮.
4. ગોપાલકૃષ્ણ, વિ.એન. – Integration of the Indian States, ન્યુ દિલ્હી: Publications Division, Government of India, ૧૯૫૫.
5. ગ્રેનવિલ ઓસ્ટિન – The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation, ન્યુ દિલ્હી: Oxford University Press, ૧૯૬૬.
6. રણજીત સિંહ, પી.એન. – Sardar Patel and Nation-Building, અમદાવાદ: Navajivan Publishing House, ૧૯૭૫.
7. લાહિરી, જયંત – The Making of Modern India: Patel's Role in Unification, કોલકાતા: University Press, ૨૦૧૦

SHABDBRAHM

ભારતના વિલીનીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકા**ડૉ.જગદીશભાઈ આર મહિડા****ઇન્યાજ આચાર્ય****એસ. યુ. જી. કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, વાસણા અમદાવાદ****પ્રસ્તાવના ;**

ભારતના ઇતિહાસમાં દેશી રજવાડાંના એકીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્થાન પ્રથમ શ્રેણીના વીર પુરુષનું છે. આઝાદી બાદ એમણે દેશના વહીવટી તંત્રને જવાબદાર અને સુદ્રઢ બનાવ્યું. એમની દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણની સિદ્ધિ જગતના ઇતિહાસમાં અજોડ રહેશે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા ક્રાંતિકારી એવા જ સમર્થ શિલ્પકાર હતા. તેમણે રાષ્ટ્રના ઘડતર માટે અનેક કાર્યો કર્યા અને ભારતનું વિભાજન થયા બાદ 562 જેટલા દેશી રાજ્યો હિન્દ સંઘમાં ભેળવી અખંડ ભારતની રચના કરી હતી. તેમના સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિકોણ અને ચતુર નેતૃત્વએ દેશના વિવિધ પ્રદેશોને એક કરીને આધુનિક અને એકીકૃત ભારતનું નિર્માણ કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. પરિણામે તેમને 'લોખંડી પુરુષ' અને આધુનિક ભારતના 'બિસ્માર્ક ' ની ઉપાધિ મળી. જ્યારે લોકો ઘણીવાર તેમની તુલના જર્મનીને એક કરનાર નેતા બિસ્માર્ક સાથે કરતા હતા ત્યારે પટેલનો અભિગમ ખૂબજ અલગ હતો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તેમની નમ્રતા, મનાવવાની ક્ષમતા અને લોકશાહી પ્રત્યે સમર્પણ માટે જાણીતા હતા. તેમના મજબૂત નિશ્ચય અને રાજકીય કુશળતાથી તેમણે રજવાડાંઓને તેમના શાસકોથી દૂર કર્યા વિના ભારતીય રાજ્યમાં એક કર્યા. અમુક મુદ્દાઓ પર જવાહરલાલ નેહરુ સાથે તેમના મતભેદ હોવા છતાં નેહરુએ પટેલને નવા ભારતના નિર્માણ અને મજબૂતીકરણ માટે જવાબદાર વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવ્યા. લોર્ડ માઉન્ટબેટને પણ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ભૂમિકાની પ્રશંસા કરી હતી.

રજવાડાંઓનું એકીકરણ

ભારતીય સંઘમાં રજવાડાંઓનું એકીકરણ અનેક પરિબલોને કારણે જરૂરી બન્યું હતું. જે નીચે મુજબ છે :

- આ રાજ્યોના રહેવાસીઓએ તેમના શાસકો દ્વારા સરમુખત્યારશાહી શાસન સહન કર્યું, જેઓ તેમની પ્રજા પ્રત્યે જવાબદાર ન હતા અને ઘણીવાર પોતાની વૈભવી જીવનશૈલીના અનુસંધાનમાં લોકોના કલ્યાણની અવગણના કરતા હતા.
- મોટા ભાગના પાસે જનતાની ચિંતાઓ વ્યક્ત કરવા માટે પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓનો અભાવ હતો.
- આ પ્રદેશોમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા ઘણીવાર નબળી હતી.

- આ રાજ્યો તેમના નાગરિકોના જીવનને સુધારવાના હેતુથી વિકાસ અને કલ્યાણકારી પ્રોજેક્ટ્સ માટે મર્યાદિત નાણાંકીય સંસાધનો સાથે સંઘર્ષ કરતા હતા.
- તેમના અસ્તિત્વથી ભારતના ભૌગોલિક અને આર્થિક સંકલનમાં અવરોધ ઊભો થયો, આર્થિક વિકાસ અને માળખાગત વિસ્તરણમાં અવરોધ ઊભો થયો.
- તેઓએ નોંધપાત્ર સુરક્ષા જોખમો ઊભા કર્યા, કારણકે જો તેઓ ભારતીય અધિકારીઓ દ્વારા સંચાલિત ન હોય તો તેઓ ભારત વિરોધી પ્રવૃત્તિઓ માટે સલામત આશ્રયસ્થાનો તરીકે સેવા આપી શકે છે.
- શાસકોની પ્રાદેશિક વફાદારી એક મજબૂત અને એકીકૃત ભારતીય રાષ્ટ્રની સ્થાપનામાં અવરોધ ઊભો કરતી હતી.

"ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ, 1947 હેઠળ, રજવાડાંઓ પર બ્રિટિશ સર્વોચ્ચતા સમાપ્ત થઈ ગઈ હતી. તેનો અર્થ એ થયો કે રજવાડાં હવે ભારત અથવા પાકિસ્તાનમાં જોડાવા અથવા સ્વતંત્ર રહેવા માટે સ્વતંત્ર હતા. પોતાની મરજીથી કાર્ય કરવાની આ સ્વતંત્રતાને કારણે ઘણા રજવાડાંઓએ પોતાનો સ્વતંત્ર દરજ્જો પસંદ કર્યો અથવા કેટલાક કિસ્સાઓમાં, પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનું પસંદ કર્યું. આ બંને સ્થિતિઓ સરદાર પટેલને સ્પષ્ટ કારણોસર અસ્વીકાર્ય હતી. સ્વતંત્ર રહેવાથી ભારત માટે વિકાસ, આંતરિક સુરક્ષાની સમસ્યાઓ ઊભી થશે, પરંતુ તેમનું પાકિસ્તાનમાં જવાનું ગંભીર પરિણામોથી ભરપૂર હતું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો એકીકરણનો અભિગમ:

રજવાડાંઓના મુદ્દાને ઉકેલવા માટે પટેલે સ્ટેટ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ તરીકે ઓળખાતા એક સમર્પિત વિભાગની સ્થાપના કરી, જેમાં શ્રી વી. પી. મેનન તેના સચિવ હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો મુખ્ય અભિગમ સમજાવટનો હતો, અને તેમણે રજવાડાંના શાસકોને એકીકરણ માટે વિચાર કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવા માટે આનો ઉપયોગ તેમના પ્રાથમિક સાધન તરીકે કર્યો. તેમની અસાધારણ રાજનીતિ અને રાજદ્વારી કુશળતા દ્વારા તેમણે શાસકો સાથે સંવાદો અને વાટાઘાટોમાં ભાગ લીધો, જેનો હેતુ તેમને ખાતરી આપવાનો હતો કે એકીકરણ તેમના શ્રેષ્ઠ હિતમાં છે. એકીકરણ પર મક્કમ વલણ જાળવી રાખતા, તેમણે શાસકો સમક્ષ તેને સૌથી વ્યવહારુ પસંદગી તરીકે પણ રજૂ કર્યો. તેમણે તેમને વિલીનીકરણ પછીના તેમના સુરક્ષિત ભવિષ્ય વિશે ખાતરી આપી અને સ્પષ્ટ પણે જણાવ્યું કે તેમનું હિત તેમની વ્યક્તિગત સંપત્તિ કરતાં તેમના રાજ્યોમાં છે. નાણાંકીય સહાય (સાલિયાણું) પૂરી પાડવા માટે પણ રજૂઆત કરી હતી. જોકે બધાં રજવાડાંના શાસકોએ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વિઝનનું પાલન કર્યું નહીં. કેટલાક સ્વતંત્ર રહેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા, જ્યારે કેટલાક સંભવિત વિલીનીકરણ માટે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા માંગતા હતા. ઉદા. તરીકે, કાશ્મીરના

રાજા હરિસિંહ એકીકરણ અંગે અનિર્ણાયક રહ્યા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે આ અસહયોગી રાજ્યો સાથે દૃઢ અભિગમ અપનાવ્યો. જૂનાગઢના કિસ્સામાં જ્યારે નવાબે પાકિસ્તાન અને તેમના સલાહકારોથી પ્રભાવિત થઈને ભારતમાં વિલયનો પ્રતિકાર કર્યો ત્યારે તેમણે પોલીસ કાર્યવાહીનો આદેશ આપ્યો. ત્યારબાદ નવાબ પાકિસ્તાન ભાગી ગયા. હૈદરાબાદના નિઝામે પણ સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા અને તેમના રાજ્યમાં વધારાના પ્રદેશોનો સમાવેશ કરીને પોતાનો પ્રદેશ વિસ્તારવાની ઇચ્છા રાખી. તેમણે રઝાકાર નામના લશ્કરની સ્થાપના કરી, જેણે હૈદરાબાદમાં સાંપ્રદાયિક હિંસા ભડકાવી. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે વ્યવસ્થા પુનઃસ્થાપિત કરવા અને એકીકરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે ભારતીય દળો મોકલીને ઝડપથી પ્રતિક્રિયા આપી. નિઝામે આખરે ભારત સાથે જોડાણના દસ્તાવેજ પર હસ્તાક્ષર કરવા સંમતિ આપી. જોકે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કાશ્મીર મુદ્દાને સંભાળવા માટે સીધા જવાબદાર ન હતા, તેમના પરોક્ષ યોગદાનથી તેના એકીકરણમાં મદદ મળી.

બ્રિટનની સાર્વભૌમ સત્તા દૂર થતાં જ હિંદના તમામ દેશી રાજ્યો જૂના કરારમાંથી મુક્ત થયા અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની અસાધારણ સમયસૂચકતાને કારણે મોટા રાજાઓનો વિરોધ હોવા છતાં 40 જેટલા મોટા રાજ્યો અને 400 જેટલાં નાનાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ તારીખ 14 મી જુલાઈની બંધારણ સભાની બેઠકમાં હાજર રહ્યા હતા.

બ્રિટિશ હિંદની સત્તા હાથમાં આવતા દેશી રજવાડાંનો સવાલ ઉકેલવાનો વર્ષો પહેલાં કરેલી ભવિષ્યવાણી સાચી કરવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો હતો. શ્રી વી.પી. મેનનની નોકરીની મુદત પૂરી થતી હતી તેમની નિવૃત્તિ લેવાની ઇચ્છા હતી તેથી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે કહ્યું ‘તમારાથી હમણાં છૂટા ન થવાય, હવે દેશની સેવા કરવાનો ખરો સમય આવ્યો છે’. આવી કટોકટીના સમયે આરામની વાત ન કરાય, ભરદરિયામાં જોખમમાં સપડાયેલું આપણું વહાણ સલામત રીતે કિનારે લઈ જવાના કામમાં તમારી જરૂર છે.

સ્ટેટ ડિપાર્ટમેન્ટના પ્રધાન તરીકે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે રાજાઓને ઉદ્દેશીને એક નિવેદન બહાર પાડ્યું એ નિવેદન દરેક રાજાઓને મોકલવામાં આવ્યું અને રાજાઓને પોતાની માતૃભૂમિ પ્રત્યે વફાદારી બતાવી આપવાની હાર્દિક અપીલ કરવામાં આવી. અંગ્રેજોએ જ્યારે ભારતમાં પોતાનું શાસન સ્થાપ્યું ત્યારે તેમણે સર્વોપરિતાનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂક્યો પણ તેનો અમલ સહકાર કરતાં વધુ તો તાબેદારીઓને ધોરણે કરવામાં આવ્યો છે. હવે જ્યારે અંગ્રેજ શાસનનો અંત આવી રહ્યો છે ત્યારે દેશી રાજ્યોને તેમની સ્વતંત્રતા પાછી મળવી જોઈએ એવી માંગણી થઈ છે. દેશી રાજ્યોમાંથી ઘણી મોટી સંખ્યાના રાજ્યો બંધારણ સભામાં જોડાયા નથી તેમને હું જોડાવાની અપીલ કરું છું, જેમાં દેશનું સર્વ સામાન્ય હિત સમાયેલું છે એવી આ ત્રણ બાબતો પરત્વે સંઘમાં જોડાવાથી વિશેષ અમે તેમની પાસેથી કશું જ માગતા નથી.

આ દેશની સંસ્કૃતિ અને તેના વ્યક્તિત્વમાં એ બધા જ લોકો સમાન અંશે સહભાગી બને છે આથી આપણે અજાણ્યાઓ સાથે સંધિ કરવા કરતાં મિત્રો તરીકે સાથે બેસીને કાયદા ઘડીએ તે આપણે માટે વધુ સારું છે. આપણી માતૃભૂમિ પ્રત્યે વફાદારી સાથે આપણા સૌના હિત ખાતર મૈત્રી અને સહકારની ભાવના પૂર્વક આપણા સંયુક્ત પુરુષાર્થોમાં જોડાવવા માટે આમંત્રણ આપું છું.

સૌરાષ્ટ્ર :

દેશના ભાગલા પડ્યા તે વખતથી જ સરદારે રાજાઓ સાથે સંબંધ બાંધવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. બીજી બાજુ જામસાહેબ સૌરાષ્ટ્રના કેટલાંક નાના મોટા રજવાડાંઓનું જૂથ રચવા માંગતા હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને પણ આવા જૂથની રચના પસંદ ન હતી આખરે જામસાહેબ અને ભાવનગરના મહારાજ સમજી શક્યા કે ગમે તેવાના હાથમાં રાજ્ય સોંપવા કરતાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના હાથમાં સોંપવામાં રાજા અને પ્રજા બંનેની સલામતી છે. જવાબદાર રાજતંત્ર રચવાની પ્રજાની માંગ થવા લાગી. પ્રજાની માંગણીને ભાવનગરના મહારાજાએ વધાવી લીધી. તેઓ સામે ચાલીને ગાંધીજી પાસે દિલ્હી માર્ગદર્શન મેળવવા ગયા. ગાંધીજીએ તેમને શાંતિથી સાંભળ્યા પછી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પાસે મોકલ્યા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના આશીર્વાદ સાથે ભાવનગરનું પ્રધાન મંડળ રચાયું. કાઠિયાવાડના બધાં રાજ્યો પર ભાવનગરના આ પગલાંની સારી અસર થઈ. ખૂબ ચર્ચા વિચારણાને અંતે કાઠિયાવાડના મોટાભાગના રાજાઓ ખુશીથી હિન્દુ સંઘમાં જોડાયા.

જૂનાગઢ:

જૂનાગઢ કાઠિયાવાડનું સૌથી મોટું દેશી રાજ્ય હતું. ત્યાં પાંચેક સદીથી મુસ્લિમ શાસકો રાજ્ય કરતા હતા. અમદાવાદના સુલતાન મહંમદ બેગડાએ રા-માંડલિક પાસેથી જૂનાગઢ જીતી લીધું. જૂનાગઢમાં ઇ.સ. 1947 સુધી બાબીઓનો વંશ વેલો ચાલ્યો. છેલ્લા બાબી શાસક નવાબ મહોબતખાન હતા. તેઓ પશુપાલનના શોખીન હતા. ઝીણાની એવી સલાહ હતી કે નવાબ ગમે તે રીતે 15 મી ઓગસ્ટ સુધી જોડાણથી દૂર રહે. હકીકતમાં જૂનાગઢે દરિયાઈ માર્ગે અને જમીન માર્ગે પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ કર્યું ત્યારે એક લાખ જેટલા લોકો જૂનાગઢ છોડી ગયા હતા. આખા કાઠિયાવાડમાં અશાંતિ ઊભી થવાનો ભય હતો નવાબને પણ પોતાની જિંદગી ખતરામાં છે એવી લાગણી થઈ. તેથી નવાબ લેવાય એટલી માલ મિલકત અને ફૂતરાઓની ટોળી લઈને પાકિસ્તાન ભેગા થઈ ગયાં. જૂનાગઢના દીવાન ભુદ્રે પણ પાકિસ્તાન જતા રહ્યા અને 9 નવેમ્બર 1947 ના દિવસે ભારતે જૂનાગઢનો વહીવટ સંભાળી લીધો. પછી ભારત સરકારે પણ સભ્યોની એક કમિટી રચી અને સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ થતાં જૂનાગઢને સૌરાષ્ટ્રના એકમમાં ભેળવી દેવાનો નિર્ણય થયો.

કાશ્મીર:

બ્રિટિશ સરકારે સાર્વભૌમ સત્તા છોડી ત્યારે લોર્ડ માઉન્ટબેટને કાશ્મીરના મહારાજાને હિંદી સંઘ અથવા પાકિસ્તાન બેમાંથી એકની સાથે કાશ્મીરનું જોડાણ કરવાની સલાહ આપી. પણ કાશ્મીરના મહારાજા હરિસિંહજીએ સલાહની અવગણના કરીને સ્વતંત્ર થયું હતું. પાકિસ્તાનને એવી ઇચ્છા હતી કાશ્મીર પોતાની સાથે જોડાય પણ મહારાજાએ પાકિસ્તાન સાથે સ્ટેન્ડસ્ટિલ કરારો કર્યા ખરા પરંતુ જોડાણ ન કર્યું. તેથી પાકિસ્તાને કાશ્મીર સાથે બધા સંપર્કો તોડી નાંખ્યા અને કાશ્મીર જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૂરી પાડવા ભારત સરકારનો સંપર્ક સાધ્યો તેથી પાકિસ્તાન કાશ્મીરની સરહદે હુમલા શરૂ કર્યા. આવી કટોકટીમાં કાશ્મીરના મહારાજાએ સરદારનો સંપર્ક સાધ્યો. શ્રી મેનનને કાશ્મીર મોકલ્યા અને હિન્દ સંઘ સાથેના જોડાણખત ઉપર સહી કરી આપી. પછી કેબિનેટે કશ્મીરની મદદ લશ્કર મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રસંઘમાં લઈ જવા માંગતા ન હતા પરંતુ પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધના ભયથી માઉન્ટબેટન અને પંડિત નહેરુએ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રસંઘ પાસે લઈ ગયા અને કાશ્મીરનો સવાલ હંમેશને માટે ગંભીર શિરદર્દ જેવો બની રહ્યો છે.

હૈદરાબાદ:

બ્રિટિશ સરકારે જાહેર કર્યું કે હિંદના દેશી રાજ્યોએ હિંદ સંઘ કે પાકિસ્તાન બેમાંથી એકની સાથે જોડાવાનું રહેશે. કોઈનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં નહીં આવે ત્યારે નિઝામ ચિંતામાં પડ્યા. ભૌગોલિક રીતે ચોમેર હિંદ સંઘની સરહદ હતી એટલે તેની સાથે સ્ટેન્ડસ્ટીલના કરાર કર્યા વિના ચાલે તેમ ન હતું. નિઝામ અને હૈદરાબાદના મુસ્લિમ પક્ષો તો પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા થનગની રહ્યા હતા.

આવી નાજુક પરિસ્થિતિમાં નવાબના પ્રમુખ પણા નીચે હૈદરાબાદ રાજ્યનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ હિંદ સંઘના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ માઉન્ટ બેટનને મળવા પહોંચ્યું. લોર્ડ માઉન્ટબેટન દેશી રાજ્યોના દરેક પ્રશ્નમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની સલાહ લેતા, ઉપરાંત સરદારના મંત્રી શ્રી વી. પી. મેનન સલાહ મસલત વખતે હાજર રહેતાં. નિઝામ સરકારે છેલ્લે હિંદ સંઘ સામે યુનોમાં ફરિયાદ નોંધાવી હતી. ત્યારબાદ 23 મી નવેમ્બરે 1949 ના રોજ નિઝામે એક ખાસ ફરમાનથી હૈદરાબાદ રાજ્યને હિંદ સંઘ સાથે જોડાયેલું જાહેર કર્યું. હૈદરાબાદ સમગ્ર દેશને માટે ભારે ચિંતાનો વિષય બન્યું હતું. એમાંથી દેશભરમાં કોમી હુલ્લડો ફાટી નીકળશે એવો ભય સેવવામાં આવતો હતો. પરંતુ ચાર દિવસમાં હૈદરાબાદનો પ્રશ્ન પતિ ગયો અને તેની સફળતા માટે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પર અભિનંદનનો વરસાદ વરસ્યો.

ઉપસંહાર:

ભારતને 15 ઓગસ્ટ 1947ના રોજ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે દેશ સામે સૌથી મોટો અને ગંભીર પ્રશ્ન હતો દેશી રજવાડાંઓનું એકીકરણ. બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતભરમાં આશરે 565 જેટલા દેશી રજવાડાં હતાં. સ્વતંત્રતા પછી આ રજવાડાંઓને ભારત અથવા પાકિસ્તાનમાં જોડાવાનો અથવા સ્વતંત્ર રહેવાનો વિકલ્પ મળ્યો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં ભારતની એકતા અને અખંડિતતા જોખમમાં હતી. આ સંજોગોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે અદ્વિતીય નેતૃત્વ દ્વારા દેશી રજવાડાંઓના એકીકરણમાં ઐતિહાસિક ભૂમિકા ભજવી કહી શકાય. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના દૃઢ નેતૃત્વ વિના દેશી રજવાડાંઓનું એકીકરણ શક્ય ન હતું. તેમના અડગ સંકલ્પ અને દેશપ્રેમના કારણે જ આજે ભારત એક સંયુક્ત, મજબૂત અને અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે ઊભું છે. તેથી જ સરદાર પટેલને “ભારતના લોખંડી પુરુષ” તરીકે સન્માનપૂર્વક યાદ કરવામાં આવે છે. એવા દેશી રજવાડાંઓના એકીકરણમાં અનન્ય યોગદાન આપનાર અને ભારતના બિસ્માર્ક સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને આ ક્ષણે કોટી કોટી વંદન.

સંદર્ભ સૂચિ

1. ગાંધી રાજમોહન : સરદાર પટેલ એક સમર્પિત જીવન , નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ -1990
2. દોશી યશવંત ; સરદાર પટેલનું જીવન ચરિત્ર , ભાગ -2 નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ - 2002
3. પટેલ પ્રિયંકા : IJRSML VOL.9 ફેબ્રુઆરી - 2021
4. પાઠક રામનારાયણ : સ્વતંત્ર ભારતના શિલ્પી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ,અમદાવાદ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામથી રાષ્ટ્ર નિર્માણ સુધી

પ્રો.બી.જી.પટેલ

એમ.ડી.શાહ કોમર્સ એન્ડ બી.ડી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, મહુધા

સારાંશ

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને સ્વતંત્રતા પછીના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અનન્ય અને ઐતિહાસિક છે. ‘લોખંડી પુરુષ’ તરીકે ઓળખાતા સરદાર પટેલે ખેડૂત સત્યાગ્રહોથી માંડીને પકપ રજવાડાઓના એકીકરણ સુધીની પ્રક્રિયામાં દૃઢ નેતૃત્વ, વ્યવહારુ રાજનીતિ અને રાષ્ટ્રીય એકતાની અડગ પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવી. આ સંશોધન લેખમાં તેમની બાળાવસ્થા, શિક્ષણ, વકીલાત, ગાંધીયુગમાં પ્રવેશ, ગુજરાતના સત્યાગ્રહો (ખેડા, બોરસદ, બારડોલી), કોંગ્રેસનું સંગઠનાત્મક નેતૃત્વ, ‘ભારત છોડો’ આંદોલન, સ્વતંત્રતા પછી ગૃહમંત્રી તરીકેનું કાર્ય, રજવાડાઓનું એકીકરણ, નેહરુ સાથેના સંબંધો તથા તેમના વારસાનો સમગ્ર અને વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. લેખનો હેતુ સરદાર પટેલના નેતૃત્વના સિદ્ધાંતો અને ભારતીય રાજ્યની રચનામાં તેમના યોગદાનને ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોના આધારે મૂલ્યાંકિત કરવાનો છે.

મહત્ત્વનાં શબ્દો: સરદાર પટેલ, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, રજવાડા એકીકરણ, રાષ્ટ્રનિર્માણ, ગૃહમંત્રી

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં અનેક મહાન નેતાઓનું યોગદાન રહ્યું છે, પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતના એકીકરણ અને આંતરિક સુરક્ષાના મજબૂત પાયાં ઘડવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. તેઓ માત્ર આંદોલનકારી નેતા જ નહીં, પરંતુ કુશળ પ્રશાસક, સંગઠક અને દૃઢ નિર્ણયક્ષમતાવાળા રાજપુરુષ હતા. તેમની રાજનીતિમાં આદર્શવાદ અને વ્યવહારુપણું બંનેનું સુમેળ જોવા મળે છે. આ લેખમાં સરદાર પટેલના જીવનપ્રવાહ અને કાર્યક્ષેત્રનો તબક્કાવાર અભ્યાસ કરીને તેમના યોગદાનનું શાસ્ત્રીય મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૮૭૫ના રોજ ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાના કરમસદ ગામ સાથે સંકળાયેલા પરિવારમાં થયો. પિતા ઝવેરભાઈ પટેલ ખેડૂત હતા અને માતા લાડબાએ સંસ્કારસભર ઉછેર આપ્યો. બાળપણથી જ પટેલમાં પરિશ્રમ, આત્મનિર્ભરતા અને સંયમના ગુણ વિકસ્યા. શૈક્ષણિક રીતે તેઓ સ્વઅભ્યાસી રહ્યા; નડિયાદ, પેટલાદ અને બોરસદમાં શિક્ષણ લીધું. આ સમયગાળામાં તેમનો સ્વભાવ દૃઢ અને નિર્ભય બન્યો, જે આગળના જાહેર જીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાયો. લઙ્ગપ્રથા મુજબ તેમનું લઙ્ગજીવન વહેલું શરૂ થયું, પરંતુ કુટુંબની જવાબદારીઓ વચ્ચે પણ તેમણે અભ્યાસ અને કારકિર્દી અંગે લાંબા ગાળાની

યોજના ઘડી. આ પ્રારંભિક જીવન તેમના વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં નિર્ણાયક સાબિત થયું. વલ્લભભાઈ પટેલે વકીલાતને વ્યવસાય તરીકે પસંદ કરી. તેમણે સ્વઅભ્યાસથી કાયદાની તૈયારી કરી અને સફળ વકીલ તરીકે પ્રતિષ્ઠા મેળવી. ૩૬ વર્ષની ઉંમરે તેઓ ઇંગ્લેન્ડ ગયા અને લંડનની મિડલ ટેમ્પલ ઇનમાં અભ્યાસ કરીને બેરિસ્ટર બન્યા. અભ્યાસમાં તેમની તેજસ્વિતા અને શિસ્ત પ્રગટ થઈ. ભારત પરત ફરી અમદાવાદમાં તેમણે વકીલાત શરૂ કરી અને ટૂંક સમયમાં જ પ્રતિષ્ઠિત બેરિસ્ટર તરીકે ઓળખ મેળવેલી. આ સમયગાળામાં તેઓ વ્યવસાયિક રીતે સફળ હતા, પરંતુ સામાજિક-રાજકીય પરિવર્તનો પ્રત્યે તેમનો રસ વધતો ગયો. ગાંધીજીના વિચારો સાથે પરિચય થતાં જ તેમની જીવનદિશા બદલાઈ.

મહાત્મા ગાંધીના ચંપારણ સત્યાગ્રહ અને અહિંસક પ્રતિરોધની પદ્ધતિથી પ્રભાવિત થઈ સરદાર પટેલ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ્યા. ૧૯૧૭માં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટાઈ આવી તેમણે શહેરી સ્વચ્છતા અને વહીવટમાં સુધારા લાવ્યા. ગાંધીજીની નેતૃત્વશૈલી અને નૈતિક દૃઢતાએ પટેલને સંપૂર્ણપણે આંદોલન સાથે જોડ્યા. ગાંધીજીના માર્ગદર્શન હેઠળ પટેલે પોતાની વકીલાત છોડી રાષ્ટ્રસેવામાં પોતાને અર્પણ કર્યા—આ નિર્ણય તેમના જીવનનો વળાંક સાબિત થયો. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય જીવનમાં ગુજરાતના ખેડૂત આંદોલનો મહત્વપૂર્ણ વળાંકરૂપ સાબિત થયા. આ સત્યાગ્રહો દ્વારા તેઓ માત્ર પ્રાદેશિક નેતા તરીકે નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્વીકૃત સંગઠક અને સંઘર્ષશીલ નેતા તરીકે ઉભરી આવ્યા. ૧૯૧૮ના દુષ્કાળ દરમિયાન ખેડા જિલ્લામાં પાક નિષ્ફળ ગયો હતો, છતાં બ્રિટિશ સરકારે જમીન કરમાં કોઈ રાહત આપી નહોતી. આ સ્થિતિમાં સરદાર પટેલે ખેડૂતોને સંગઠિત કરીને કર ન ભરવાનો અહિંસક સંઘર્ષ શરૂ કર્યો. આ આંદોલનમાં શિસ્ત, એકતા અને નૈતિક દબાણ મુખ્ય હથિયાર બન્યા. અંતે સરકારને કરમાં રાહત આપવી પડી. ખેડા સત્યાગ્રહે પટેલના નેતૃત્વની અસરકારકતા સાબિત કરી અને ગ્રામિણ જનતામાં તેમની વિશ્વસનીયતા સ્થાપી. બોરસદ તાલુકામાં સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલા અયોગ્ય કર અને પોલીસ અત્યાચાર સામે સરદાર પટેલે સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ કર્યું. તેમણે લોકશક્તિને સંગઠિત કરીને શાંતિપૂર્ણ વિરોધ કર્યો. આ આંદોલનથી સ્પષ્ટ થયું કે પટેલ માત્ર આંદોલનકારી નહીં, પરંતુ જનમાનસને સમજતા અને માર્ગદર્શન આપતા નેતા હતા. અંતે સરકારને કર પાછો ખેંચવો પડ્યો, જે જન વિજયનો દ્રષ્ટાંત બન્યો.

૧૯૨૮નો બારડોલી સત્યાગ્રહ સરદાર પટેલના જીવનનું શિખરબિંદુ માનવામાં આવે છે. જમીન કરમાં અતિશય વધારો થતાં ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ બગડી હતી. પટેલે અહિંસક બહિષ્કાર, સામૂહિક સંકલ્પ અને કડક શિસ્ત દ્વારા આંદોલનને સફળ બનાવ્યું. આ વિજય પછી જનતાએ તેમને ‘સરદાર’ની ઉપાધિ આપી. બારડોલી સત્યાગ્રહ ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં

સંગઠિત ખેડૂત આંદોલનનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ ગણાય છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના સૌથી શક્તિશાળી અને વ્યવહારુ સંગઠકોમાંના એક હતા. તેમણે કોંગ્રેસને માત્ર આંદોલનકારી સંસ્થા નહીં, પરંતુ શિસ્તબદ્ધ અને કાર્યક્ષમ રાજકીય સંગઠન તરીકે વિકસાવવાની દિશામાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું. પ્રાંતીય સ્તરે કાર્યકર્તાઓની ભરતી, સભ્યપદ નોંધણી, આર્થિક ફાળો એકત્રિત કરવો અને આંતરિક મતભેદોનું સમાધાન—આ તમામ બાબતોમાં પટેલની કાર્યશૈલી સ્પષ્ટ અને દૃઢ હતી.

૧૯૩૦ના દાયકામાં કોંગ્રેસ પર પ્રતિબંધો અને દમન વચ્ચે પણ પટેલે સંગઠનને જીવંત રાખ્યું. ૧૯૩૪ અને ૧૯૩૭ની પ્રાંતીય ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસની સફળતા પાછળ પટેલની સંગઠનાત્મક વ્યૂહરચનાનો મોટો ફાળો હતો. તેમણે ઉમેદવારોની પસંદગીમાં ક્ષમતા અને લોક સંપર્કને મહત્વ આપ્યું. દાંડી સત્યાગ્રહ અને ‘ભારત છોડો’ આંદોલન દરમિયાન વારંવાર જેલવાસ ભોગવવા છતાં પટેલનું મનોબળ અડગ રહ્યું. આ તબક્કે તેઓ કોંગ્રેસની ‘લોખંડી કડી’ તરીકે ઓળખાયા.

૧૯૪૭માં સ્વતંત્રતા સાથે ભારતને વિભાજનની ભયંકર કિંમત ચૂકવવી પડી. લાખો શરણાર્થીઓ, સામ્પ્રદાયિક હિંસા અને પ્રશાસકીય અસ્થિરતા—આ બધાં પડકારો વચ્ચે સરદાર પટેલ ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી તરીકે ઊભા રહ્યા. તેમણે તાત્કાલિક નિર્ણયો લઈને શરણાર્થી પુનર્વસન, કાયદો-વ્યવસ્થા અને આંતરિક સુરક્ષાને પ્રાથમિકતા આપી. પટેલે પોલીસ અને વહીવટી તંત્રમાં સુધારા કરીને રાજ્યસત્તાને મજબૂત બનાવી. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે નવી રાષ્ટ્રવ્યવસ્થામાં કાયદાનો રાજ સર્વોચ્ચ રહેશે. સામ્પ્રદાયિક તણાવના સમયમાં પણ તેમનો અભિગમ માનવીય પરંતુ કડક રહ્યો. આ તબક્કે પટેલે રાષ્ટ્રને વિખરાવથી બચાવવા માટે જે નિર્ણયો લીધા, તે ભારતની સ્થિરતા માટે નિર્ણાયક સાબિત થયા. સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામેનો સૌથી મોટો પડકાર હતો—વિખરાયેલા પડપ રજવાડાઓનું એકીકરણ. સરદાર પટેલે ગૃહમંત્રી તરીકે આ કાર્યને રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિકતા બનાવી. તેમણે રાજાઓને સમજાવટ, સંધિ અને રાષ્ટ્રહિતની ભાવનાથી ભારતીય સંઘમાં જોડાવા પ્રેર્યા. પટેલની ફૂટનીતિમાં સ્પષ્ટતા અને દૃઢતા બંને હતી. જુનાગઢના વિલયમાં જનમત સંગ્રહનો માર્ગ અપનાવ્યો, હૈદરાબાદમાં ‘પોલીસ એક્શન’ દ્વારા એકતા સ્થાપી અને કાશ્મીર મુદ્દે સંવેદનશીલ પરંતુ રાષ્ટ્રીય હિત આધારિત અભિગમ રાખ્યો. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં પટેલે બળનો ઉપયોગ અંતિમ વિકલ્પ તરીકે કર્યો, પરંતુ રાષ્ટ્રની અખંડિતતા માટે ક્યારેય સમજૂતી ન કરી.

રજવાડાંઓના એકીકરણથી ભારત એક મજબૂત, સંયુક્ત અને કાર્યક્ષમ રાજ્ય તરીકે ઉભર્યું. આ કાર્યને કારણે સરદાર પટેલને યોગ્ય રીતે ‘ભારતના એકીકરણના શિલ્પી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સરદાર પટેલ અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ વચ્ચે વિચારધારાત્મક

અને કાર્યપદ્ધતિના સ્તરે તફાવત હતા. નેહરુ વધુ આદર્શવાદી અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ ધરાવતા હતા, જ્યારે પટેલ વ્યવહારુ, વહીવટકેન્દ્રિત અને રાષ્ટ્રીય એકતાને પ્રથમ સ્થાન આપતા હતા. છતાં આ મતભેદો ક્યારેય વ્યક્તિગત વૈરભાવમાં બદલાયા નહીં.

ગાંધીજીના અવસાન પછી દેશને સ્થિર નેતૃત્વની જરૂર હતી. આ સમયે પટેલે નેહરુને સંપૂર્ણ સહયોગ આપ્યો. બંનેના વિચારોના સંયોજનથી ભારતને આદર્શવાદ અને વ્યવહારુપણું— બન્નેનો લાભ મળ્યો. આ સહઅસ્તિત્વ ભારતીય લોકશાહીની પ્રારંભિક સફળતાનું એક મહત્વપૂર્ણ કારણ બન્યું. લાંબા સમયની તબિયતની મુશ્કેલીઓ બાદ ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૫૦ના રોજ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું અવસાન થયું. તેમના અવસાનથી ભારતે માત્ર એક નેતા નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રનિર્માણના મુખ્ય શિલ્પીને ગુમાવ્યો. તેમ છતાં તેમનો વારસો ભારતની રાજકીય અને પ્રશાસકીય રચનામાં અવિરત જીવંત રહ્યો છે.

આજે સરદાર પટેલને ‘લોખંડી પુરુષ’ તરીકે યાદ કરવામાં આવે છે, કારણ કે તેમણે દૃઢતા, શિસ્ત અને રાષ્ટ્રપ્રેમના મૂલ્યો સ્થાપિત કર્યા. સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી જેવા સ્મારકો તેમના યોગદાનની સ્મૃતિને નવી પેઢી સુધી પહોંચાડે છે. સરદાર પટેલનો વારસો ભારતની એકતા અને અખંડિતતાનું પ્રતીક બની રહ્યો છે. આ સંશોધન લેખના સમગ્ર અભ્યાસ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના આગેવાન નહોતા, પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતના ઘડવૈયા તરીકે તેમની ભૂમિકા ઐતિહાસિક અને નિર્ધારક રહી છે. તેમના જીવનના દરેક તબક્કામાં—બાળપણ, વકીલાત, આંદોલન, સંગઠન અને શાસન—દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, શિસ્ત અને રાષ્ટ્રહિત પ્રત્યેની અડગ નિષ્ઠા સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

ગુજરાતના ખેડા, બોરસદ અને બારડોલી જેવા સત્યાગ્રહો દ્વારા સરદાર પટેલે સાબિત કર્યું કે જનશક્તિને યોગ્ય દિશામાં સંગઠિત કરવામાં આવે તો અહિંસક માર્ગે પણ શાસનતંત્રને ઝુકાવી શકાય છે. આ આંદોલનો માત્ર કરવેરા વિરોધ પૂરતા સીમિત ન રહ્યા, પરંતુ તેમણે ભારતીય ખેડૂત સમાજમાં આત્મવિશ્વાસ, એકતા અને રાજકીય જાગૃતિનું સંચાર કર્યું. આથી સરદાર પટેલને ખેડૂત નેતા તરીકે પણ વિશેષ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વતંત્રતા પછીના અતિ સંવેદનશીલ સમયગાળામાં ગૃહમંત્રી તરીકે સરદાર પટેલે જે દૃઢ નિર્ણયો લીધા, તે ભારતની એકતા અને અખંડિતતા માટે અનિવાર્ય સાબિત થયા. ૫૬૫ રજવાડાઓનું એકીકરણ એ માત્ર પ્રશાસકીય સિદ્ધિ નહોતી, પરંતુ રાષ્ટ્રનિર્માણનો મહાયજ્ઞ હતો. ફૂટનીતિ, સમજાવટ અને જરૂરી સમયે કડક કાર્યવાહી—આ ત્રિવિધ અભિગમ દ્વારા પટેલે ભારતને વિખરાવથી બચાવ્યું અને એક સંયુક્ત રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થિર કર્યું. પંડિત નેહરુ સાથેના મતભેદો છતાં સરદાર પટેલે ક્યારેય રાષ્ટ્રહિતથી વિમુખતા દાખવી નહીં. તેમના વ્યવહારુ રાજકીય અભિગમ અને નેહરુના

આદર્શવાદી વિચારો-બન્નેના સંયોજનથી ભારતને મજબૂત લોકશાહી પાચો મળ્યો. આ સહકાર ભારતીય રાજકીય પરંપરામાં પરિપક્વતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

આ રીતે, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય આધુનિક ભારત માટે માત્ર ઇતિહાસનો વિષય નથી, પરંતુ શાસન, એકતા અને નેતૃત્વ માટેનું જીવંત માર્ગદર્શન છે. આજના સમયમાં જ્યારે રાષ્ટ્રીય એકતા, સંસ્થાગત શિસ્ત અને દૃઢ નેતૃત્વની જરૂરિયાત વધતી જાય છે, ત્યારે સરદાર પટેલના વિચારો અને કાર્યો વધુ પ્રાસંગિક બની જાય છે. તેથી તેમને સમજવું અને મૂલ્યાંકિત કરવું એ ભારતના ભૂતકાળને નહીં, પરંતુ તેના ભવિષ્યને સમજવા સમાન છે.

સંદર્ભસૂચિ:

1. Patel, V. V. (1950), Sardar Vallabhbhai Patel: Speeches and writings. New Delhi: Government of India.
2. Gandhi, M. K. (1960), The collected works of Mahatma Gandhi (Vols. 1-100). New Delhi: Publications Division, Government of India.
3. Guha, R. (2007), India after Gandhi: The history of the world's largest democracy. New Delhi: Picador India.
4. Majumdar, R. C. (Ed.). (1967), The history and culture of the Indian people (Vol. 11: The struggle for freedom). Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
5. Munshi, K. M. (1957), Pilgrimage to freedom. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
6. Patel, V. V., Correspondence and papers of Sardar Vallabhbhai Patel. Ahmedabad: Sardar Patel National Memorial.
7. પટેલ, વ. વ. (૧૯૫૦), સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ : ભાષણો અને લેખન. નવી દિલ્હી: ભારત સરકાર, પ્રકાશન વિભાગ.
8. મુનશી, ક. મ. (૧૯૫૭), સ્વાતંત્ર્ય તરફની યાત્રા (ગુજરાતી અનુવાદ). મુંબઈ: ભારતીય વિદ્યાભવન.
9. દેસાઈ, મહાદેવ. (૧૯૮૦), ગાંધીજીની આત્મકથા (ગુજરાતી આવૃત્તિ). અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ: સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની દ્રષ્ટિએ

ડૉ. કલ્પનાબેન ત્રિવેદી

એસોસિએટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી વિભાગ

સી. બી. પટેલ આર્ટસ કોલેજ, નડીઆદ

પ્રસ્તાવના

ભારતના સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્થાન અડગ નેતૃત્વ, દૃઢ રાષ્ટ્રીય ભાવના અને અખંડ ભારતના સ્વપ્ન માટે સમર્પિત વ્યક્તિત્વ તરીકે વિશિષ્ટ છે. સરદાર પટેલ માનતા કે કોઈપણ રાષ્ટ્રની સાચી શક્તિ તેની યુવા પેઢી હોય છે. જો યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના મજબૂત હશે, તો દેશ કોઈપણ સંકટ સામે અડગ રહી શકશે. ભારતનું ભવિષ્ય તેના યુવાનોના વિચાર વર્તન અને મૂલ્યો પર આધારિત છે. યુવાનોમાં જો રાષ્ટ્રીય ચેતના જીવંત હશે તો રાષ્ટ્ર આત્મનિર્ભર અને મજબૂત બનશે. રાષ્ટ્રીય ચેતના માત્ર દેશ પ્રેમની લાગણી નથી પરંતુ રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારી નો સજીવ અનુભવ છે. આ અનુભવને ઘડવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના વિચારો અદ્વિતીય માર્ગદર્શન આપે છે.

• વિષયની ભૂમિકા (Introduction)

રાષ્ટ્રીય ચેતના એ માત્ર દેશપ્રેમની લાગણી નથી, પરંતુ રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારીનો જીવંત અનુભવ છે. યુવાનો જ્યારે પોતાના વિચાર, વર્તન અને કાર્યમાં રાષ્ટ્રહિતને કેન્દ્રમાં રાખે છે, ત્યારે સાચી રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો અનુભવ થાય છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા દ્રષ્ટા નેતાઓએ યુવાનોને આ અનુભવ તરફ દોરી જવા માટે સ્પષ્ટ વિચારધારા આપી હતી. ભારતના સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્થાન અડગ નેતૃત્વ, દૃઢ રાષ્ટ્રીય ભાવના અને અખંડ ભારતના સ્વપ્ન માટે સમર્પિત વ્યક્તિત્વ તરીકે વિશિષ્ટ છે. સરદાર પટેલ માનતા કે કોઈપણ રાષ્ટ્રની સાચી શક્તિ તેની યુવા પેઢી હોય છે. જો યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના મજબૂત હશે તો દેશ કોઈ પણ સંકટ સામે અડગ રહી શકશે. રાષ્ટ્રનું નિર્માણ ભાષણોથી નહીં પરંતુ ચરિત્ર અને કર્મથી થાય છે તેમણે કહ્યું હતું કે-

“રાષ્ટ્રની સેવા કરવા માટે મજબૂત ઈચ્છા શક્તિ અને નિષ્ઠા જરૂરી છે”. યુવાનો જ્યારે આ ભાવનાને પોતાના જીવનમાં ઉતારે છે ત્યારે રાષ્ટ્રીય ચેતના વિચાર રૂપે નહીં પરંતુ અનુભવ રૂપે વિકસે છે. સરદાર પટેલના વિચારોમાં યુવા શક્તિનું મહત્વ વિશેષ છે. માનતા કે જો યુવાનોમાં શિસ્ત આત્મસંયમ અને ફરજ ભાવ વિકસે તો રાષ્ટ્ર કોઈ પણ પડકાર સામે અડગ રહી શકે. તેમના મતે સાચો દેશ પ્રેમ એ નારા નહીં પરંતુ નિયમ પાલન, ઈમાનદારી અને પરિશ્રમમાં વ્યક્ત થાય છે. રાષ્ટ્રીય એકતા સરદાર પટેલના વિચારનું મુખ્ય કેન્દ્ર બિંદુ હતું. તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું હતું –“એકતા વિના સ્વતંત્રતા અર્થહીન છે”.

રજવાડાઓના વિલીનીકરણ દ્વારા તેમણે અખંડ ભારતનું સ્વપ્ન સાકાર કર્યું. આમાંથી યુવાનો માટે સ્પષ્ટ સંદેશ મળે છે કે જાતિ ધર્મ ભાષા કે પ્રદેશના ભેદથી ઉપર ઊઠીને હું ભારતીય છું એવો ગર્વ અનુભવવો એ જ સાચી રાષ્ટ્રીય ચેતના છે. સરદાર પટેલ શિસ્તને રાષ્ટ્રીય ચેતના નું મૂળ માનતા. એવું કહેતા –“શિસ્ત વિના સ્વતંત્રતા ટકી શકતી નથી” યુવાનો જો સમય પાલન, નિયમ પાલન અને જવાબદારીને પોતાના જીવનનો ભાગ બનાવે તો રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની નિષ્ઠા આપોઆપ અનુભવમાં ફેરવાય છે. સાહસ અને નિર્ભયતા પણ સરદાર પટેલના વિચારોના મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વો છે. તેઓ માનતા કે ડરથી મુક્ત યુવા જ રાષ્ટ્રહિતમાં સાચાં નિર્ણયો લઈ શકે.”નબળાઈ રાષ્ટ્રનો સૌથી મોટો શત્રુ છે”-આ વિચાર યુવાનોને આંતરિક બળ આપતો સંદેશ છે.

• સરદાર પટેલ અને યુવા શક્તિનો વિચાર

સરદાર પટેલ માનતા કે

“રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય યુવાનોના સ્વભાવ અને સંકલ્પ પર નિર્ભર છે.” તેમના મતે યુવાનોમાં

- દ્રઢ ચરિત્ર
- શિસ્ત
- આત્મવિશ્વાસ
- અને ફરજભાવ હોય તો રાષ્ટ્રીય ચેતના અનુભવરૂપ બને છે.

તેમણે યુવાનોને નબળા ભાવનાવાદથી દૂર રહી કાર્યશીલ રાષ્ટ્રપ્રેમ અપનાવવાનો સંદેશ આપ્યો. સરદાર પટેલ માનતા કે “રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય યુવાનોના સ્વભાવ અને સંકલ્પ પર નિર્ભર છે.”

તેમના મતે આજના સમયમાં જ્યારે યુવાનો અનેક ભ્રમ, ભૌતિકવાદ અને સ્વાર્થના દબાણમાં જીવે છે ત્યારે સરદાર પટેલના વિચારો વધુ પ્રાસંગિક બની જાય છે રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો અનુભવ આજના યુવાનો માટે સ્વચ્છતા અભિયાન, મતદાન, સામાજિક સેવા ડીઝિટલ જવાબદારી અને સંવૈધાનિક મૂલ્યોના સન્માન દ્વારા વ્યક્ત થઈ શકે છે.

• એકતા અને અખંડિતતા : રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો મૂળ આધાર

સરદાર પટેલના વિચારોમાં રાષ્ટ્રીય એકતા સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ તત્વ હતું.

રજવાડાઓના વિલીનીકરણ દ્વારા તેમણે સાબિત કર્યું કે:

- વિભાજન રાષ્ટ્રને નબળું બનાવે છે
- એકતા રાષ્ટ્રને શક્તિશાળી બનાવે છે

યુવાનો માટે આ વિચારનો અનુભવ એટલે — જાતિ, ભાષા, ધર્મ અને પ્રદેશથી ઉપર ઊઠીને “હું ભારતીય છું” એવો ગર્વ. એકતાનું મહત્ત્વ સરદાર પટેલના વિચારોનું કેન્દ્રબિંદુ હતું, તેમણે જણાવ્યું હતું કે ભારતની વિવિધતા તેની કમજોરી નહીં પરંતુ શક્તિ છે. યુવાનોની જાતિ, ધર્મ, ભાષા કે પ્રાંતના ભેદભાવથી ઉપર ઊઠીને રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક બનવા તેમણે પ્રેરણા આપી રજવાડોના વિલીનીકરણ દ્વારા તેમના વિચારને વ્યવહારમાં સાકાર કર્યો. યુવાનોમાં સાહસ અને નિર્ણય ક્ષમતાની રાષ્ટ્રીય ચેતના આધાર સ્તંભ માનતા તેઓ માનતા કે ડરથી મુક્ત યુવા જ સાચો દેશ સેવક બની શકે. અડગ સંકલ્પ અને સત્યનિષ્ઠા દ્વારા જ રાષ્ટ્રના હિતમાં કઠોર નિર્ણય લેવાય આ તેમનો સ્પષ્ટ સંદેશ હતો.

રાષ્ટ્રીય ચેતના એ માત્ર દેશ પ્રેમની લાગણી નથી પરંતુ રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારીનો જીવંત અનુભવ છે. યુવાનો જ્યારે પોતાના વિચાર, વર્તન અને કાર્યમાં રાષ્ટ્રહિતને કેન્દ્રમાં રાખે છે ત્યારે સાચી રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો અનુભવ થાય છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા દ્રષ્ટાએ નેતા અને યુવાનોને આ તરફ દોરી જવા માટે સ્પષ્ટ વિચારધારા આપી હતી.

સરદાર પટેલના વિચારો માટે રાષ્ટ્રીય એકતા સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે. રજવાડાના વિલીનીકરણ દ્વારા તેમણે સાબિત કર્યું કે વિભાજન રાષ્ટ્રને નબળું બનાવે છે. એકતા રાષ્ટ્રને શક્તિશાળી બનાવે છે. યુવાનો માટે આ વિચારનો અનુભવ એટલે જાતિ, ભાષા, ધર્મ અને પ્રદેશથી ઉપર ઊઠીને” હું ભારતીય છું” એવો ગર્વ અનુભવવો એ જ રાષ્ટ્રીય ચેતના છે.

યુવાનો રાષ્ટ્રની ઊર્જા, સર્જનાત્મકતા અને પરિવર્તનની શક્તિ છે. ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે સ્વતંત્રતા આંદોલનથી લઈને આજ સુધી યુવાનોએ રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં આગેવાની લીધી છે. જો યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના મજબૂત હોય તો સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ ઝડપી બને છે. રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ ત્યારે જ દેખાય છે જ્યારે તે વિચારથી આગળ વધીને કર્મમાં પરિવર્તિત થાય દા.ત. નિયમોનું પાલન ઈમાનદારી પૂર્વક કરવું, અભ્યાસ અને કામ સમાજસેવામાં સક્રિય ભાગ રાષ્ટ્રહિતમાં જવાબદાર નિર્ણય આ બધું યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું જીવંત સ્વરૂપ છે.

યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ શિસ્ત અને ફરજના ભાવ દ્વારા પ્રગટ થાય છે સમય પાલન, નિયમ પાલન અને જવાબદારી પૂર્ણ વર્તન રાષ્ટ્રપ્રેમનાં મૂળતત્વો છે. સ્વતંત્રતા સાથે ફરજની સમજ વિકસે ત્યારે જ રાષ્ટ્રીય ચેતના સ્થાયી બને છે. રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ માત્ર બાહ્ય કાર્યમાં નહીં પરંતુ આંતરિક ચરિત્રમાં વસે છે. સત્ય, અહિંસા, સહનશીલતા, પરસ્પર સન્માન અને ન્યાય જેવાં મૂલ્યો યુવાનોને સાચા રાષ્ટ્ર સેવક બનાવે છે

રાષ્ટ્રીય ચેતના માત્ર દેશ પ્રેમની લાગણી નથી પરંતુ રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારી અને સક્રિય ભાગીદારીનો અનુભવ છે. યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ ત્યારે દેખાય છે જ્યારે તેઓ પોતાના વિચાર, વર્તન અને કર્મમાં રાષ્ટ્રહિતને પ્રાથમિક સ્થાન આપે છે. યુવાનોમાં સૌથી મોટી શક્તિ છે તેમની ઊર્જા, ઉત્સાહ અને નવી દ્રષ્ટિ જે રાષ્ટ્રના વિકાસને ગતિ આપે છે સ્વતંત્રતા આંદોલનથી લઈને આજ સુધી યુવાનોની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ રહી છે. રાષ્ટ્રીય ચેતનાથી પ્રેરિત યુવાનો સમાજ અને દેશ માટે સકારાત્મક પરિવર્તન લાવી શકે છે. રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું સાચું સ્વરૂપ કર્મમાં વ્યક્ત થાય છે.

- રાષ્ટ્રીય ચેતના : વિચારથી અનુભવ તરફ

સરદાર પટેલ માટે રાષ્ટ્રીય ચેતના માત્ર વિચાર નહોતો, પરંતુ અનુભવની પ્રક્રિયા હતી.

યુવાનો જ્યારે

- સામાજિક સેવા કરે
- દેશના કાયદા અને સંવિધાનનું માન રાખે
- રાષ્ટ્રીય એકતાને પોતાનું ધ્યેય બનાવે

ત્યારે તેઓ રાષ્ટ્રને અનુભવે છે, માત્ર વાંચતા કે બોલતા નથી.યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ રાષ્ટ્રના ઉજવળ ભવિષ્યની ચાવી છે જ્યારે યુવાનો રાષ્ટ્રને માત્ર વારસો નહીં પરંતુ પોતાની જવાબદારી માને છે ત્યારે રાષ્ટ્રીય ચેતના અનુભવરૂપ બને છે આવા યુવાનો ભારતને એકતા શક્તિ અને પ્રગતિના માર્ગે આગળ લઈ જાય છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, જેમને ‘લોખંડી પુરુષ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેમના મતે યુવાનો રાષ્ટ્રનું સૌથી મોટું બળ છે. તેઓ માનતા હતા કે યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના જાગૃત કરવાથી જ દેશની એકતા, અખંડિતતા અને વિકાસ શક્ય છે. સરદાર પટેલે પોતાના જીવનમાં યુવાનોને હંમેશા રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે પ્રેરિત કર્યા અને તેમનામાં ચારિત્ર્ય નિર્માણ, દેશભક્તિ અને એકતાની ભાવના જગાવવા પર ભાર મૂક્યો.

સરદાર પટેલના વિચારોમાં યુવાનોનું સ્થાન કેન્દ્રીય હતું:

- ચારિત્ર્ય નિર્માણ અને હિંમત: તેમણે કહ્યું હતું કે ચારિત્ર્ય બાંધવાના બે માર્ગ છે – અત્યાચારનો સામનો કરવાની તાકાત વિકસાવવી અને તેનાથી ઉઠ્ઠવતી કઠિનાઈઓ સહન કરવી, જેથી હિંમત અને જાગૃતિ આવે. આ વિચાર યુવાનોને અન્યાય સામે ઊભા રહેવા પ્રેરે છે.
- એકતા અને દેશપ્રેમ: તેમણે યુવાનોને સંબોધતાં કહ્યું, “જાતિ અને સંપ્રદાયના ભેદભાવ આપણને અટકાવવા ન જોઈએ. આપણે બધા ભારતના પુત્ર-પુત્રીઓ છીએ. આપણે બધાએ પોતાના દેશને પ્રેમ કરવો જોઈએ અને પરસ્પર પ્રેમ અને સહાયથી આપણું ભાવિ બાંધવું જોઈએ.” આ વાત રાષ્ટ્રીય એકતાના મહત્વને રેખાંકિત કરે છે.

• રાષ્ટ્રીય શાળાઓ દ્વારા પ્રેરણા: સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાન સરદારે ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપી વિદ્યાર્થીઓ (યુવાનો)માં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું સિંચન કર્યું. આ શાળાઓમાં હજારો વિદ્યાર્થીઓએ દેશભક્તિનું શિક્ષણ લીધું.

સરદાર માનતા હતા કે યુવાનોની ઊર્જા અને જુસ્સો રાષ્ટ્રને મજબૂત બનાવે છે. તેમણે યુવાનોને અન્યાય સામે લડવા, દેશ માટે ત્યાગ કરવા અને એકતાની ભાવના અપનાવવા પ્રોત્સાહિત કર્યા. આજે પણ તેમના વિચારો યુવાનોને વિકસિત ભારત બનાવવા પ્રેરે છે – જેમ કે રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસ અને યુનિટી માર્ચ જેવા કાર્યક્રમોમાં યુવાનોની ભાગીદારી. સરદાર પટેલની દૃષ્ટિએ, યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ ત્યારે જ મજબૂત બને જ્યારે તેઓ દેશને પોતાનું માને, એકતામાં વિશ્વાસ રાખે અને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં સક્રિય યોગદાન આપે. આ વિચારો આજે પણ પ્રસ્તુત છે અને યુવા પેઢીને માર્ગદર્શન આપે છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પોતાના જીવનમાં અનેક પ્રસંગોએ યુવાનોને સંબોધિત કર્યા હતા. તેઓ યુવાનોને રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય માનતા હતા અને તેમને દેશભક્તિ, એકતા, ચારિત્ર્ય નિર્માણ અને અન્યાય સામે લડવાની પ્રેરણા આપતા. તેમના પ્રવચનો મુખ્યત્વે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમિયાનના ભાષણો, વિદ્યાર્થીઓને સંબોધન અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓના સ્થાપન દ્વારા વ્યક્ત થયા હતા.

- “યુવાનો દેશનું ભવિષ્ય છે, તેઓએ દેશને પોતાનો માનીને રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં સક્રિય યોગદાન આપવું જોઈએ.”
- તેમણે યુવાનોને કહ્યું કે અન્યાય સામે લડવું અને દેશ માટે ત્યાગ કરવો એ જ સાચી દેશભક્તિ છે.

આજના યુવાનો અને સરદાર પટેલની પ્રાસંગિકતા

આજના યુગમાં :વ્યક્તિગત સ્વાર્થ,ભૌતિકવાદ અને સામાજિક વિખૂટાપણું વધે છે. આવા સમયમાં સરદાર પટેલના વિચારો યુવાનોને યાદ અપાવે છે કે:રાષ્ટ્ર પહેલાં — વ્યક્તિ પછી.રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો અનુભવ ત્યારે જ થાય છે જ્યારે યુવાનો સમાજ અને દેશ માટે જવાબદાર બને.

આધુનિક સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના અને આજના યુગના પડકારો:

- સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ
- ડિજિટલ જવાબદારી
- સ્વદેશી અને આત્મનિર્ભરતાનો ભાવ
- આજના સમયમાં યુવાનો સામે અનેક પડકારો છે:
- ભૌતિકવાદ અને આત્મકેન્દ્રિતતા
- સોશિયલ મીડિયા દ્વારા ભ્રમ
- રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો પ્રત્યે ઉદાસીનતા

આ પડકારો સામે રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ જ યુવાનોને સાચી દિશા આપે છે. શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય ચેતના

- શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું પાયાનું સાધન છે. મૂલ્યઆધારિત શિક્ષણ, ઇતિહાસની સાચી સમજ અને સંવિધાનિક જાગૃતિ યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ વિકસાવે છે.
- ઉપસંહાર:યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું બળ રાષ્ટ્રના ઉજ્જવળ ભવિષ્યની યાવી છે. જ્યારે યુવાનો રાષ્ટ્રને માત્ર વારસો નહીં, પરંતુ પોતાની જવાબદારી માને છે, ત્યારે રાષ્ટ્રીય ચેતના અનુભવરૂપ બને છે. આવા જ યુવાનો ભારતને એકતા, શક્તિ અને પ્રગતિના માર્ગે આગળ લઈ જાય છે.

- સંદર્ભ સૂચિ

1. સરદાર પટેલ: એક સમર્પિત જીવન (લેખક: રાજમોહન ગાંધીનું ગુજરાતી અનુવાદ)

- સરદારના જીવન અને યુવાનોને પ્રેરિત કરતા વિચારોની વિગતવાર વાત કરે છે.

2. સરદાર: સાચો માણસ, સાચી વાત (લેખક: ઉર્વીશ કોઠારી)

- સરદારના અંગત જીવન, પ્રવચનો અને રાષ્ટ્રીય વિચારોના પ્રસંગોનું વર્ણન. યુવાનો માટે

પ્રેરણાદાયી.

3. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ (લેખક: દીપક ચિન્નિસ અથવા અન્ય ગુજરાતી જીવનચરિત્ર)

- માતૃભારતી જેવા પ્લેટફોર્મ પર ઉપલબ્ધ. યુવાનો અને રાષ્ટ્રીય ચેતના વિશેના વિચારોનો

સમાવેશ.

4. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની ચિંતન કણિકાઓ (સંપાદક: ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી)

- સરદારના પ્રવચનો અને વિચારોનો સંગ્રહ, જેમાં યુવાનોને ઉદ્દેશેલા ભાગો છે.

SHABDBRAHM

સરદાર પટેલ અને સહકારિતા**Dr. Savitaben Chandiyabhai Valvi****Assistant Professor, Gujarati****Shri Kishandas Kikani Arts and Commerce College, Dhandhuka****Gujarat University Ahmedabad**

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના મહાન નેતા, લોહપુરુષ અને રાષ્ટ્રના એકીકરણના શિલ્પકાર તરીકે જાણીતા છે, પરંતુ તેમની ભૂમિકા માત્ર રાજકીય નેતૃત્વ સુધી સીમિત નહોતી. તેમણે ભારતીય સમાજના આર્થિક અને સામાજિક પુનર્નિર્માણ માટે સહકારિતા (Cooperation) ને એક અસરકારક સાધન તરીકે સ્વીકારી હતી. સરદાર પટેલના સમગ્ર જીવન અને કાર્યમાં સહકારી વિચારધારાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જોવા મળે છે, ખાસ કરીને ખેડૂત આંદોલન, ગ્રામવિકાસ અને આત્મનિર્ભરતાના ક્ષેત્રોમાં.

ખેડા સત્યાગ્રહ (1918) અને બારડોલી સત્યાગ્રહ (1928) દરમિયાન સરદાર પટેલે ખેડૂતોને સંગઠિત કરીને સામૂહિક સંઘર્ષની શક્તિ દર્શાવી. તેમણે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું કે વ્યક્તિગત લડત કરતાં સામૂહિક એકતા અને સહકાર વધુ અસરકારક હોય છે. આ આંદોલનોમાં અનુસરાયેલ શિસ્ત, પરસ્પર વિશ્વાસ અને સમૂહ નિર્ણય પ્રક્રિયા સહકારી સંસ્થાઓના મૂળ સિદ્ધાંતોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે સાચી સ્વરાજ્ય માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતાથી નહીં, પરંતુ આર્થિક આત્મનિર્ભરતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેમણે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સહકારી સંસ્થાઓ, કૃષિ સહકારી મંડળીઓ, દૂધ ઉત્પાદક સહકારી અને ક્રેડિટ સોસાયટીઓના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું. અમૂલ જેવી સહકારી સંસ્થાઓ પાછળની વિચારધારા પણ પરોક્ષ રીતે સરદાર પટેલના સહકારી દ્રષ્ટિકોણથી પ્રેરિત હતી.

સહકારિતાથી સરદાર પટેલનો ભાર લોકશાહી અને બંધારણીય ભાગીદારી પર હતો. તેઓ માનતા કે દરેક સભ્યને સમાન અધિકાર, મતાધિકાર અને જવાબદારી હોવી જોઈએ. તેમના નેતૃત્વમાં લેવાતા નિર્ણયો ચર્ચા, સહમતિ અને સામૂહિક મંજૂરી પર આધારિત રહેતા, જે સહકારી સંસ્થાઓના લોકતંત્રીય સ્વરૂપને મજબૂત બનાવે છે.

આ રીતે, સરદાર પટેલે સહકારીતાને માત્ર આર્થિક વ્યવસ્થા તરીકે નહીં, પરંતુ સામાજિક ન્યાય, સમાનતા અને સંગઠનશક્તિનું માધ્યમ તરીકે જોઈ. તેમના વિચારો અને કાર્યોએ ભારતના સહકારી આંદોલનને દૃઢ પાયો આપ્યો અને આજના સમયમાં પણ ગ્રામ વિકાસ અને સહકારી વ્યવસ્થાના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો પૂરા પાડે છે.

અગત્યના મુદ્દા:

1. સરદાર પટેલે સહકારિતાને સામૂહિક એકતા અને સંગઠનશક્તિનું મુખ્ય સાધન માન્યું.
2. ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સહકારી સિદ્ધાંતોનો વ્યવહારુ અમલ કર્યો.
3. ખેડૂતોની આર્થિક આત્મનિર્ભરતા માટે સહકારી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપ્યું.
4. સહકારી વ્યવસ્થામાં લોકશાહી, સમાન અધિકાર અને બંધારણીય ભાગીદારી પર ભાર મૂક્યો.
5. ગ્રામ વિકાસ અને સહકારી અર્થતંત્રને સ્વરાજ્યનું આધારસ્તંભ ગણાવ્યો.
6. સહકારિતાને સામાજિક ન્યાય અને રાષ્ટ્રીય એકતાનું સાધન બનાવ્યું.

પ્રસ્તાવના

ભારતના રાષ્ટ્રનાયક તરીકે ઓળખાતા સરદાર પટેલની છબી સામાન્ય રીતે દેશના એકીકરણ કરનાર તરીકે વધુ જાણીતા છે. પરંતુ તેમના રાજકીય જીવનનો મૂળ આધાર ખેડૂતભાવના, ગ્રામવિકાસની ચિંતા અને સહકારિતાનાં મૂલ્યમાં જ સમાયેલો હતો. તેઓ ખેડૂત સમાજના દુખદર્દ જાણનારા, તેના હક્ક માટે લડનારા અને ભારતીય સહકારી આનંદલનને દિશા બતાવનાર આગેવાન હતા.

સહકારિતાની મર્યાદા માત્ર આર્થિક વ્યવહાર પૂરતી નથી, તે સામાજિક ન્યાય, સામુહિકતા અને લોકશાહી મૂલ્યોનો આધાર સ્તંભ છે. સરદાર પટેલે જીવનભર આ મૂલ્યોને પોતાના કાર્યમાં ઉતાર્યા ખેડૂતોને સંગઠિત કરવાથી લઈને સત્યાગ્રહોમાં સામૂહિક નિર્ણયો, અને પછી ભારતમાં સહકારી માળખાની સ્થાપનામાં તેમનો ફાળો વિશેષ મહત્વનો છે.

ખેડૂતસમાજ સાથે જીવંત સંવાદ

સરદાર પટેલ મૂળથી જ ગ્રામ્ય જીવનના અનુભવી હતા. ખેડૂત પરિવારમાં જન્મેલા હોવાથી ખેડૂત જીવનની મુશ્કેલીઓ સાથેનો, જવાબદારી, કારભાર, ખેતીની નિષ્ફળતા, બ્રિટિશ તંત્રની અયોગ્ય નીતિઓ તેમણે ખૂબ નજીકથી અનુભવી હતી આ કારણસર તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર સામાન્ય પ્રજા રહ્યું.

તેમની મોટામાં મોટી શક્તિ હતી જનમાનસ સાથેનો સીધો સંપર્ક. તેઓ ગામે ગામે જઈ ખેડૂત સમાજ સાથે બેસતા, તેમની સમસ્યાઓ અને તકલીફ સાંભળતા, અને પછી તેના આધારે સંઘર્ષની રીતિ નક્કી કરતા. રાજકીય નેતા હોવા છતાં તેમણે ક્યારેય લોકો સાથે અંતર રાખ્યું ના હતું. તેમની સાદગી, સ્પષ્ટ ભાષા અને ચોક્કસ આયોજનક્ષમતાએ ખેડૂતોમાં એક અદભૂત વિશ્વાસ ઊભો કર્યો.

સંગઠનશક્તિ સરદાર પટેલનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ

ખેડૂતોની શક્તિ સંગઠનમાં છે. આ વિચારને સરદાર પટેલે લોકચેતના રૂપે જનમાનસમાં પ્રગટ કર્યો. જો ખેડૂત સમાજ વિખરાયેલો થાય તો તેની મુશ્કેલીઓ વધતી જાય અને તેનો અંત આવવો અઘરો હતો. સરદાર પટેલે ગામ ગામની ખેડૂત મંડળીઓને જોડીને વિસ્તૃત એકતા ચળવળ સર્જી, એજ પછી સત્યાગ્રહ માટે મજબૂત આધાર બની.

અહિંસાત્મક સંઘર્ષની પ્રગટ દ્રષ્ટિ

સરદાર પટેલની ખેડૂત નેતૃત્વશૈલીનું અગત્યનું પાત્ર હતું. અહિંસા અને અનુશાસન સાથેનો સંઘર્ષ તેઓ હંમેશા કહેતા કે ..“ખેડૂતની જીત તેના એકતા અને શાંતિમાં છે, ભીડ અને હિંસામાં નહીં “ સરદાર પટેલે ખેડૂતોને સમજવ્યું કે અધિકારો માંગવા છે, પણ તે માટે અહિંસા જ એકમાત્ર શસ્ત્ર છે. તેમના વિચારો ખેડા અને બારડોલીના સત્યાગ્રહોમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

કરમસદ, ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહના અનુભવો

સરદાર પટેલે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં અનેક ભૂમિકાઓ ભજવી, પરંતુ ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહો તેમના નેતૃત્વનું પ્રતિક છે. આ બંને આંદોલનો ભારતીય સ્વાતંત્ર્યચળવળના માઇલસ્ટોન સમાન છે.

કરમસદ : મૂલ્ય અને સંસ્કારોનો આધારસ્તંભ

સરદાર પટેલનું વતન કરમસદ તેમના જીવનમૂલ્યોનું કેન્દ્રો હતું અહીં તેમણે સામુહિકતા, સરળતા અને સામાજિક અન્યાય સામે લડવાની ચેતના બાળપણથી જ મેળવેલી,

કરમસદના ગ્રામયાજુવનનો અનુભવ તેમના નેતૃત્વને વ્યાવહારિક, લોકલક્ષી અને નિયમબદ્ધ બનાવતો ગયો.

ખેડા સત્યાગ્રહ : ખેડૂત એકતાનું પ્રથમ પગથિયું

૧૯૧૮માં ખેડા જીલ્લામાં ભારે અનાવર્ષા થઈ. પાક બરાબર થવાનો પ્રશ્ન જ નહોતો. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે કર માફ કરવાની જગ્યાએ ખેડૂતોને સંપૂર્ણ કર ભરવા જોર કર્યું. આ ગેરન્યાય સામે ખેડૂત સમાજે બળવો શરૂ કર્યો. સરદાર પટેલે પોતાની ભૂમિકા અદા કરી તેમણે ગામે-ગામે જઈ ખેડૂતોની બેઠક યોજી, સમજૂતી આપી અને એકત્રિત કરી એકતા બનાવી. અને એમના સંઘર્ષને કડક અનુશાસનમાં રાખવાની સૂચના આપી. અને દરેક ખેડૂતને સમજવું કે કર નહીં આપવો એ અહિંસાત્મક સંઘર્ષનો એક ભાગ છે.- હિંસા નહીં. પરિણામે ખેડા સત્યાગ્રહ સફળ થયો. અને સરકારને કર માફ કરવો પડ્યો. આ જીતથી ખેડૂતોને વિશ્વાસ જાગ્યો કે એકતા+અહિંસા = વિજય. આમ ખેડા સત્યાગ્રહે સરદાર પટેલને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ખેડૂત નેતા તરીકે સાબિત કર્યા.

સરદાર પટેલ અને સહકારિતા : સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનનો દિશાસૂચક અભ્યાસ

ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણમાં અનેક મહાનાયકોનું અમૂલ્ય યોગદાન રહ્યું છે, જેમાં સરદાર પટેલનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. જ્યારે આપણે તેમને “લોહપુરુષ” તરીકે યાદ કરીએ છીએ, ત્યારે સામાન્ય રીતે તેમના રાજકીય નક્કરપણા, એકીકરણની અભૂતપૂર્વ કામગીરી અને વહીવટી દૃઢતાને વધારે યાદ કરીએ છીએ. પરંતુ તેમના વ્યક્તિત્વનો એક અત્યંત મહત્વનો અને મૂલ્યવાન પાસો ઘણી વખત છુપાઈ જાય છે—અને તે છે ખેડૂત નેતા તરીકેનું તેમનું કાર્ય અને સહકારિતાના સિદ્ધાંતો પ્રત્યેની તેમની અડગ પ્રતિબદ્ધતા.

સરદાર પટેલનું જીવન ખેડૂત સમાજ સાથે અતૂટ રીતે જોડાયેલું હતું. ખેતી કરતી પ્રજાની સમસ્યાઓ, તેમની આર્થિક સ્થિતિ, તથા બ્રિટિશ શાસનનો કરભાર—આ બધું તેમને સીધે જ સ્પર્શતું હતું. બીજી તરફ, તેમની કાર્યશૈલીમાં સહકારિતા, સમૂહશક્તિ, અહિંસા, અને ભાગીદારીના મૂલ્યો ગાઢ રીતે વણાયેલા હતા. ખેડા અને બારડોલીના સત્યાગ્રહો માત્ર રાજકીય આંદોલન ન હતા—તે સહકારિતાના જીવંત પ્રયોગો હતા.

૧. ખેડૂત નેતા તરીકે સરદાર પટેલની ભૂમિકા

૧.૧ ખેડૂત જીવનના મૂળ અનુભવ

સરદાર પટેલ સામાન્ય ગામકોઈ પરિવારમાં જન્મ્યા હતા, તેથી ખેડૂતજીવનના કડવા-મીઠા અનુભવોથી તેઓ સારી રીતે વાકેફ હતા. ખેતરમાંનું પરિશ્રમ, વરસાદ ઉપરની નિર્ભરતા, ખુશાલ પાકથી મળતી સભાનતા અને અનાવૃષ્ટિથી થતી ચિંતાઓ—આ જીવનપદ્ધતિથી તેમને ગાઢ જોડાણ હતું.

તેમણે ક્યારેક માત્ર ગામડાનું દુઃખ સાંભળ્યું નહોતું; પરંતુ તેને નજીકથી જીવ્યું હતું. એટલે જ જ્યારે ખેડૂતો પર વધારાના કર, જમીન જપ્ત કરવાની નીતિ, કે કરવેરાની અણન્યાયી રીતો આવતી, ત્યારે સરદારનો અંદરનો ખેડૂત જાગતો. તેઓ જાણતા હતા કે ખેડૂત કદી સ્વાર્થી નથી, પરંતુ અયોગ્ય તંત્રના દબાણ હેઠળ તેના જીવનયાત્રામાં વિઘ્નો સર્જાય છે.

ખેડૂત સમાજ પ્રત્યે તેમની સહાનુભૂતિ માત્ર ભાવનાત્મક નહોતી; તે તર્ક અને અનુભવ બંને પરથી આવેલી હતી. આ તળપદી સમજ તેમને એક અનોખા પ્રકારના નેતા બનાવતી હતી—જે જનતાની ભાષા જાણે, તેમની વ્યથા અનુભવે અને તેમના હિત માટે દૃઢ નિર્ધાર સાથે ઉભો રહે.

૧.૨ સંગઠનની શક્તિ અને સરદારનું નેતૃત્વ

સરદાર પટેલની સૌથી મોટી નેતૃત્વ શક્તિ તેમની સંગઠન નિર્માણ કરવાની ક્ષમતા હતી. તેઓ સમજતા હતા કે:

- વિખરેલા ખેડૂતોની માંગ કદી શક્તિશાળી બની શકતી નથી,
- પરંતુ સંગઠિત ખેડૂતો કોઈપણ દમનકારી તંત્ર સામે ટક્કર લેવા સક્ષમ બને છે.

તેમની ભાષા સામાન્ય, સીધી અને હૃદયસ્પર્શી હતી. તેઓ ગામે-ગામે જઈને ખેડૂત સમાજને એકત્ર કરતા, મીટિંગો કરતા, અને શાંતિ, અનુશાસન અને એકતાનો સંદેશ આપતા. તેમની દરેક મુલાકાત બાદ લોકોમાં નવી પ્રેરણા જન્મતી: “અમારી લડાઈ ન્યાય માટે છે—અને જો આપણે એક રહેશું તો અશક્ય કંઈ નહીં રહે.”

૧.૩ અહિંસા પર આધારિત ખેડૂત ચળવળ

સરદાર પટેલ સત્યાગ્રહના અગ્રણીઓમાંથી હતા, પરંતુ તેમનો અહિંસાનો મતલબ નિષ્ક્રિયતા નહોતો. તેમના શબ્દોમાં, “અહિંસા નો અર્થ ડરપોકપણું નહીં; અહિંસા તો સૌથી મોટું શસ્ત્ર છે—જેમાં દમનના સામે નતિ ન માનો.” તેઓ હંમેશા કહેતા કે ખેડૂતનો સત્યાગ્રહ હિંસા દ્વારા

નહીં, પરંતુ દૃઢ મનોબળ, કર ન આપવાની હિમ્મત, અને એકતા દ્વારા જીતાય. ખેડા અને બારડોલીના ખેડૂતોએ જે અનુશાસન દર્શાવ્યો, તે તેમની જ માર્ગદર્શકતા અને સંગઠનશક્તિનું ફળ હતું.

૨. કરમસદ, ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહના અનુભવો

સરદાર પટેલના નેતૃત્વને રાષ્ટ્રીય માન્યતા અપાવનાર મુખ્ય ઘટનાઓ ખેડા અને બારડોલીના સત્યાગ્રહો હતા. પરંતુ આ બંને આંદોલનોની સ્ત્રોતશક્તિ તેમના વતન કરમસદમાંથી જ નિષ્કારિત થતી હતી.

૨.૧ કરમસદ : સરદારના મૂલ્યોનું પાવન પ્રસ્થાનસ્થળ

કરમસદ ગામે સર્વજન માટેની સમજણ, અથાગ મહેનત, અને સમૂહહિત એ સંસ્કાર સ્વરૂપે પ્રસ્થાપિત હતા. અહીંથી સરદારને મળેલા મૂલ્યો:

- સરળતા અને મિતવ્યયિતા,
- ગામના હિત માટે સમૂહની જવાબદારી,
- સામાજિક ન્યાય માટે લડવાની ચેતના,
- સત્ય અને પ્રામાણિકતાનો અભિગમ.

કરમસદનું સામુદાયિક જીવન તેમને શીખવ્યું હતું કે ગામ-સમાજ કોઈપણ મુશ્કેલી સામે એકતાથી ઊભો રહી શકે છે. આ વિચાર તેમની આગલી ચળવળોનો પાયો બન્યો.

૨.૨ ખેડા સત્યાગ્રહ : અહિંસાનો સુવ્યવસ્થિત પ્રયોગ

1918ની અનાવૃષ્ટિએ ખેડા વિસ્તારને છોલી નાખ્યો. પાક નિષ્ફળ ગયો, જનજીવન મુશ્કેલીભર્યું બન્યું. તેમ છતાં બ્રિટિશ સરકારે જમીનવેરામાં છૂટ આપવાનું ઇનકાર કર્યું. ખેડૂતો સામે બે વિકલ્પ હતા-દમન સ્વીકારવું અથવા સુશિક્ષિત, અહિંસાત્મક સંઘર્ષ પસંદ કરવો. ખેડા વિસ્તારમાં સરદાર પટેલે લોક સંપર્ક કરવાનું બીડું ચાલુ રાખ્યું અને એમાં જનમેદની ભેગી થવા લાગી અને વ્યાપક મીટિંગો થવા લાગી. લોકોમાં ધીરે ધીરે જાગૃતિ આવવા લાગી અને એકતા વધી. લોકો સંઘોઠિત થવા લાગ્યા. તેમણે ખેડૂતોને સમજાવ્યું:

- કે સરકારનો વેરો અયોગ્ય છે,
- કે દરેક ખેડૂતને સંગઠિત થવું જોઈએ,
- અને કે કર ન આપવો એ તેમના અધિકારનો અહિંસાત્મક ઉપાય છે.

તેમણે આંદોલનને ત્રણ મુખ્ય માળખાઓ આપ્યા:

1. એકતા – દરેક ખેડૂત એક જ નિર્ણય પર ટક બનશે.
2. અનુશાસન – કોઈ હિંસા નહીં, કોઈ ગેરવ્યવહાર નહીં.
3. સાહસ – જપ્તી આવે તો પણ હિંમત ન તૂટવી.

પરિણામ

એકતાની શક્તિએ ચમત્કાર કર્યો. સરકારને વેરો માફ કરવાનો નિર્ણય લેવાનો પડ્યો. આ સત્યાગ્રહે સરદાર પટેલને રાષ્ટ્રીય પાયે ખેડૂત નેતા તરીકે ખ્યાતિ આપી.

૨.૩ બારડોલી સત્યાગ્રહ : અનુશાસન અને એકતાન શિખરબિંદુ

1928માં બારડોલી તાલુકામાં બ્રિટિશ સરકારે 22% વેરો વધારા કર્યો. આ વધારો સંપૂર્ણ ગેરવ્યવહાર હતો. ખેડૂતો પાસે ચૂકવણીની શક્તિ જ નહોતી. તેઓએ સરદાર પટેલને વિનંતી કરી કે તેમની લડતનું નેતૃત્વ કરે.

તૈયારી પૂર્વકનું સરદારનું આયોજન

- દરેક ગામમાં વિરાટ મીટિંગો.
- વેરો ન આપવા એકમતિ.
- જપ્તી, દબાણ કે ધમકી સામે શાંતિપૂર્વક ઉભા રહેવાની તૈયારી.
- મહિલાઓને આંદોલનના મોરચે સક્રિય રીતે જોડવું.

સરદારની પ્રવચનશૈલી એટલી પ્રેરક હતી કે દરેક ખેડૂત અડગ નિર્ધાર સાથે ઉભો રહ્યો.

અનુશાસનનું વિશ્વવંદ્ય ઉદાહરણ

બારડોલી સત્યાગ્રહને વિશ્વના ઇતિહાસમાં સૌથી અનુશાસિત અહિંસક આંદોલનોમાંની ગણાય છે. હુકુમશાહી સામ્રાજ્ય સામે નમેલા વિના ઊભા રહેવાની હિંમત અહીં સ્પષ્ટપણે જોવા મળતી.

‘સરદાર’ ની ઉપાધિ

આ આંદોલનની જાગૃતિ અને સફળતા જોઈને રાષ્ટ્રના અન્ય આગેવાનોએ તેમને ઉપાધિ આપી: “તમે તો સાચા ‘સરદાર’ છો – જનતા ના સાચા નેતા!”

- વેરો વધારાનો નિર્ણય પાછો ખેંચાયો.
- જપ્ત કરેલી જમીન-માલમત્તા પરત આપી.

- બારડોલી આંદોલન ભારતીય સત્યાગ્રહની ગૌરવકથા બની.

૩. સહકારિતાના સિદ્ધાંત : સામુહિકતા, આત્મનિર્ભરતા અને ભાગીદારી

સહકારિતા કેવળ આર્થિક પદ્ધતિ નહીં, પરંતુ સામૂહિક જીવન જીવવાની એક ટકાઉ રીત છે. સરદાર પટેલે સહકારિતાને સમાજ પરિવર્તનનું મુખ્ય સાધન માન્યું. ખેડૂત આંદોલનોમાં તેમણે સહકારિતાનાં મૂળ સિદ્ધાંતો જીવંત મુક્યા.

★ સરદાર પટેલની સામુહિકતાની ભાવના

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે પોતાના સમગ્ર રાજકીય, સામાજિક અને સહકારિતાના કાર્યમાં સામુહિકતા (Collective Spirit) ને કેન્દ્રસ્થાને રાખ્યું. તેમના મતે રાષ્ટ્રીય વિકાસ, ખેડૂત કલ્યાણ તથા સ્વરાજની સ્થાપના ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે સમાજનો દરેક વ્યક્તિ “હું” કરતાં “અમે” ને વધુ મહત્વ આપે.

◆ ૧. “એકતા માંજ શક્તિ” નો વ્યવહારુ અભિગમ

સરદાર પટેલનું માનવું હતું કે વ્યક્તિગત પ્રયત્નો કરતાં સાંકળાયેલો સામૂહિક પ્રયત્ન વધુ અસરકારક રહે છે.

- કોઈપણ અત્યાચારી નીતિનો સામનો સામુહિક રીતે જ થઈ શકે.
- દેશના હિતમાં દરેક વર્ગે જોડાઈને કાર્ય કરવું જોઈએ.

◆ ૨. ખેડૂત આંદોલનોમાં સામુહિકતાનો ઉપયોગ

ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહો એ તેનો ઉત્તમ દાખલો છે.

- ખેડૂતોએ જાતિ, વર્ગ અને જાતપાતના ભેદભાવ વગર એકતા સાથે કર ન ચૂકવવાનો નિષ્ણાત નિર્ણય કર્યો.
- સરદાર પટેલે લોકોને સમજાવ્યું કે વ્યક્તિગત રીતે કર નહીં ચૂકવવો જોખમકારક છે, પરંતુ સામૂહિક અસહકાર સફળતા અપાવે છે.

◆ ૩. સહકારિતાના સિદ્ધાંતોમાં સામુહિકતાનું સ્થાન

સહકારી ચળવળમાં સરદાર પટેલે સામુહિક માલિકી, સામુહિક જવાબદારી અને સામુહિક લાભ પર ભાર મૂક્યો.

- દરેક સભ્ય સમાન હક્ક અને સમાન જવાબદારી ધરાવે.
- નફો અને નુકસાન બંનેને સમૂહિક રીતે વહેંચવા.

◆ 4. રાષ્ટ્રીય એકીકરણમાં સામુહિકતાની ભૂમિકા

દેશના 562 દેશી રજવાડાઓને ભારત સાથે જોડવાની પ્રક્રિયામાં પણ પટેલે લોકો અને નેતાઓને રાષ્ટ્રીય હિત માટે એક થવાનો સંદેશ આપ્યો.

- દેશને એક રાષ્ટ્ર તરીકે ઊભું કરવાની પ્રક્રિયામાં “અખંડ ભારત” માટેની સમૂહિક ઇચ્છા મહત્વપૂર્ણ હતી.

◆ 5. સમાજ સુખાકારીમાં સામુહિક ભાગીદારી

સરદાર પટેલની સામુહિકતાની ભાવના એ માણસ અને સમાજને “એકતા, સહયોગ, સહભાગીદારી અને સામુહિક જવાબદારી” તરફ દોરી જાય છે. તેમની દૃષ્ટિએ સામુહિકતા જ રાષ્ટ્રીય એકતા, ખેડૂત શક્તિ અને સહકારીતાની આત્મા છે.

મૂળ તત્ત્વો

- સમૂહહિતને વ્યક્તિગત હિત કરતાં પ્રાથમિકતા.
- એકસાથે લીધેલા નિર્ણયોનો સામૂહિક અમલ.
- આર્થિક-સામાજિક સમાનતાની દિશામાં આગળ વધવું.

સરદારની દૃષ્ટિ

ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહો સહકારિતાના વ્યવહારુ ઉદાહરણ હતા. એક ખેડૂતનો કર ન આપવાનો નિર્ણય વ્યર્થ હતો. પરંતુ સર્વે ખેડૂતોએ એકસાથે ન ચૂકવવાનો નિર્ધાર કર્યો—અને આ જ જીતનું રહસ્ય. સામુહિકતા દ્વારા જ ગુજરાતમાં દૂધ સહકારિતાની પરંપરા મજબૂત બની, જે આગળ જઈને રાષ્ટ્રીય સ્તરે ક્રાંતિ માટે પાયો પુરવાર થઈ.

3.2 આત્મનિર્ભરતા (Self-Reliance)

આત્મનિર્ભરતા એ સહકારિતાનો મુખ્ય આધારસ્તંભ છે.

આત્મનિર્ભરતાનું સ્વરૂપ

- પોતાના સોતોનું સંચાલન,
- નિર્ભરતા ઘટાડવી,
- પોતાની જરૂરિયાતોનું પોતે નિરાકરણ,

જ્ઞાન અને કુશળતાનો વિકાસ. નીચે સરદાર પટેલના આત્મનિર્ભરતા ના વિચારો સરળ ભાષામાં, પરીક્ષાત્મક અને વિષયાનુકૂળ રીતે રજૂ કરેલા છે:

★ સરદાર પટેલના **આત્મનિર્ભરતા (Self-Reliance)**ના વિચારો

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના રાજકીય, સામાજિક અને સહકારી કાર્યોમાં આત્મનિર્ભરતા એક મુખ્ય મૂલ્ય હતું. તેમની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર ત્યારે જ પ્રગતિ કરે છે જ્યારે તે પોતાના સ્વબળ અને સ્વસાધનો પર આધારિત રહેવાની ક્ષમતા વિકસાવે.

◆ 1. વ્યક્તિગત આત્મનિર્ભરતા

- સરદાર પટેલે લોકોને મહેનત, સત્યનિષ્ઠા અને શિસ્ત દ્વારા પોતાના જીવનને સ્વબળે સુધારવા પ્રોત્સાહિત કર્યું.
- તેમણે માન્યું કે વ્યક્તિએ પોતાના પ્રશ્નોનો પ્રાથમિક ઉકેલ પોતાના પરિશ્રમ અને ક્ષમતા દ્વારા લાવવો જોઈએ.
- પરાધીનતાને તેઓ પ્રગતિમાં મોટો અવરોધ માનતા.

◆ 2. ખેડૂત આત્મનિર્ભરતા

બારડોલી અને ખેડા સત્યાગ્રહોના અનુસંધાને પટેલે ખેડૂતોમાં આત્મનિર્ભરતા જગાવી:

- ખેડૂતોએ પોતાના અધિકારો માટે એકતા, સ્વબળ અને દૃઢતા દર્શાવવી.
- સરકાર સામે લડવા માટે બહારની સહાય કરતાં “અમારા હક્ક અમે જ મેળવશું” એવો સંદેશ આપ્યો.
- વિદેશી સહાય નહીં, પણ સ્થાનિક કૃષિ વ્યવસ્થા મજબૂત કરવાની જરૂરિયાતને તેમણે સમજાવી.

◆ 3. સહકારિતામાં આત્મનિર્ભરતા

પટેલના સહકારી વિચારોનો આધાર સ્તંભ આત્મનિર્ભરતા હતો:

- સહકારી સંસ્થાનું સંચાલન સભ્યો જ કરે, કોઈ બાહ્ય નિર્ભરતા ન રહે.

- મૂડી, ઉત્પાદન અને બજાર વ્યવસ્થા શક્ય તેટલી સ્થાનિક સ્તરે, સમૂહિક પ્રયત્નોથી ઉભી કરવી.
- “સહકારથી સ્વાવલંબન” — એ તેમનો મંત્ર હતો.

◆ 4. રાષ્ટ્રીય સ્તરે આત્મનિર્ભરતા

રાષ્ટ્રીય એકીકરણ દરમિયાન પણ સરદાર પટેલે આત્મનિર્ભરતાનો ભાવ જાળવ્યો:

- ભારતે પોતાના આંતરિક વિવાદોનો ઉકેલ પોતે લાવવો જોઈએ, વિદેશી હસ્તક્ષેપ નહીં.
- રાષ્ટ્રની સુરક્ષા, શાસન અને વિકાસ માટે દેશની પોતાની શક્તિ વિકસાવવાની જરૂરિયાત પર ભાર.
- ભારતને “મજબૂત, એકતાબદ્ધ અને સ્વાવલંબનશીલ રાષ્ટ્ર” તરીકે ઊભું કરવાનો સંકલ્પ.

◆ 5. આધ્યાત્મિક અને નૈતિક આત્મનિર્ભરતા

- માણસે પોતાના મૂલ્યો, આદર્શો અને નૈતિકતા પર અડગ રહેવું.
- પોતાના નિર્ણય પોતે લેવાની અને તેના પરિણામની જવાબદારી સ્વીકારવાની માનસિકતા વિકસાવવી.
- વ્યક્તિનો આંતરિક બળ અને આત્મવિશ્વાસ જ સમાજને મજબૂત કરે છે.

સરદાર પટેલના આત્મનિર્ભરતા ના વિચારો સ્વબળ, મહેનત, શિસ્ત, સહકાર, અને રાષ્ટ્રીય સ્વાવલંબન પર આધારિત છે. પટેલ માનતા કે વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર—ત્રણે જ્યારે પોતાના સંસાધનો, શક્તિ અને એકતાથી કાર્ય કરે છે ત્યારે જ સાચું વિકાસ અને સ્વરાજ શક્ય બને છે

સરદારનું માર્ગદર્શન

સરદાર Always કહેતા: “ગામ પોતાની સમસ્યાઓ પોતે ઉકેલી શકે છે—એ માટે એકતા અને પ્રામાણિક પ્રયાસ જરૂરી છે.”

આત્મનિર્ભરતાનો આ ભાવ આંદોલન પછીના સમયમાં અનેક સહકારી સંસ્થાઓ દ્વારા જીવંત થયો—ખાસ કરીને દૂધ-સહકારિતાઓ, ખેડૂત ઉત્પાદન મંડળીઓ અને ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમોમાં.

★ 3.3 સરદાર પટેલના બંધારણીય ભાગીદારીના વિચારો

ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણ, એકીકરણ અને પ્રજાસત્તાક રચનામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વિશેષ સ્થાન છે. તેઓ માનતા હતા કે એક મજબૂત લોકશાહી માટે દરેક નાગરિક, સમાજ અને

રાજ્યની બંધારણીય પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભાગીદારી અત્યંત જરૂરી છે. તેમની વિચારસરણી ચાર મોટા આધારસ્તંભો પર ટકી હતી:

◆ 1. બંધારણ પ્રત્યે આસ્થા અને જવાબદારી

સરદાર પટેલ માટે બંધારણ માત્ર કાયદાનો દસ્તાવેજ નહોતો—

- તે રાષ્ટ્રીય એકતાનો આધાર હતો.
- દરેક નાગરિક અને શાસક વર્ગનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું કે તેઓ બંધારણીય મૂલ્યોનું પાલન કરે.
- વ્યક્તિગત અથવા રાજકીય હિત કરતાં બંધારણ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા વધુ મહત્વની છે.

◆ 2. રાજ્યો અને પ્રજાના જોડાણમાં ભાગીદારી

સરદાર પટેલને “ભારતના લોહપુરુષ” ઉપરાંત રાજ્યોના એકીકરણના શિલ્પી કહેવામાં આવે છે. તેમની દૃષ્ટિએ:

- દેશની એકતા બંધારણીય રીતે જ સુસંગત બની શકે.
- દેશના દરેક રાજ્યએ રાષ્ટ્રીય બંધારણને સ્વીકારી સહભાગી શાસનવ્યવસ્થામાં જોડાવું જોઈએ.
- રાજ્યોની ભાગીદારી સાથે કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સંઘીય સમન્વય (Federal Cooperation) જળવાઈ રહે.

આ વિચારધારા આગળ જઈને આજે ભારતના સંઘીય માળખાની મૂળભૂત શક્તિ બની.

◆ 3. લોકશાહી વ્યવસ્થામાં નાગરિકની સક્રિય ભાગીદારી

પટેલ માનતા કે બંધારણને જીવંત રાખે છે તે નાગરિકો. તેઓ માટે “ભાગીદારી”નો અર્થ માત્ર મતદાન નહીં પરંતુ—

- નાગરિકોએ પોતાના અધિકારો સાથે પોતાની જવાબદારીઓ પણ નિભવવી,
- કાયદાનું પાલન કરવું,
- જાહેર જીવનમાં સક્રિય રસ લેવું,
- પારદર્શક અને જવાબદાર શાસન પ્રત્યે ચેતન રહેવું,

આ બધું મળીને “બંધારણીય ભાગીદારી”ની સંસ્કૃતિને મજબૂત બનાવે છે.

◆ 4. સહકારિતા અને બંધારણીય ભાગીદારી

સરદાર પટેલના સહકારિતાના વિચારમાં પણ બંધારણીય ભાગીદારી સ્પષ્ટ દેખાય છે:

- સહકારી સંસ્થાઓમાં નિર્ણય ભાગીદારીથી, મતાધિકારથી અને ન્યાયસંગત પ્રક્રિયાથી લેવાય.
- સંસ્થાનું સંચાલન સભ્યો દ્વારા થાય, એટલે કે પ્રજાધારિત શાસન.
- આ મોડેલથી ગ્રામ સ્તરે પ્રજાસત્તાક સંસ્કૃતિ વિકસે છે.

અથવા કહીએ તો સહકારિતાઓને તેમણે ગામડાના બંધારણીય પ્રયોગશાળા તરીકે જોયા.

◆ 5. એકતા, શિસ્ત અને કાનૂન—બંધારણીય ભાગીદારીના સ્તંભ

સરદાર પટેલે દરેક નાગરિકમાં ત્રણ ગુણોની આવશ્યકતા જણાવી:

1. એકતા: સમાજ અને રાષ્ટ્ર હંમેશા સામૂહિક હેતુઓ તરફ આગળ વધે.
2. શિસ્ત: બંધારણીય વ્યવસ્થામાં નિયમોનું પાલન આવશ્યક.
3. કાયદાનું શાસન: વ્યક્તિ કે સંસ્થા કોઈ પણ કાયદાથી ઉપર નથી.

આ ત્રણ ગુણો વિના લોકશાહી મજબૂત બની શકે નહીં.

સરદાર પટેલના બંધારણીય ભાગીદારીના વિચારોનું કેન્દ્રબિંદુ હતું—કાયદાનું શાસન, નાગરિકોની સક્રિય ભાગીદારી, રાજ્યોનું સમન્વય, અને લોકશાહી પ્રક્રિયાઓમાં સહભાગ. તેમણે બંધારણને રાષ્ટ્રની એકતા અને વિકાસનો મજબૂત આધાર માન્યો અને દરેક નાગરિકને તેની જવાબદારી નિભવવા પ્રેરિત કર્યું.

મૂળ લક્ષણો

- સભ્યો વચ્ચે સમાન અધિકાર,
- ખુલ્લી ચર્ચા અને પારદર્શિતા,
- નિર્ણયમાં સર્વસંમતિ,
- જવાબદારીની વહેંચણી.

સરદારની કામ કરવાની પદ્ધતિ

સરદારના દરેક સત્યાગ્રહમાં એક બાબત સ્પષ્ટ દેખાતી હતી— તેઓ ક્યારેય ‘આદેશ’ આપતા ન હતા.

પરંતુ લોકો સાથે ચર્ચા કરતા, તેમની ચિંતાઓ સાંભળતા, અને પછી સર્વસંમતિ દ્વારા નક્કી કરેલા માર્ગની જાહેરાત કરતા.

આ ભાગીદારી લોકતંત્રની મૂળભૂત વ્યાખ્યા છે—અને સહકારિતાનો જીવંત આત્મા પણ.

સરદાર પટેલનું જીવન માત્ર રાજકીય નેતૃત્વ પૂરતું સીમિત નથી, પરંતુ તે સામાજિક-આર્થિક સુધારણાનું પ્રેરણાસ્ત્રોત પણ છે.

તેમણે ભારતીય ખેડૂતને સમજાવ્યું—

- એકતા સૌથી મોટું શસ્ત્ર છે,
- અહિંસાથી પણ સામ્રાજ્ય હચમચાવી શકાય છે,
- સમૂહશક્તિ અને સહકારિતાથી ગામ વિકાસની દિશામાં આગળ વધી શકે છે.

કરમસદના મૂલ્યો, ખેડાના એકતા-આંદોલન, બારડોલીના અનુશાસિત સત્યાગ્રહ—આ બધું સરદારના સહકારી અભિગમનું જીવંત તત્વ છે. સામુહિકતા, આત્મનિર્ભરતા અને ભાગીદારી—આ ત્રણ સિદ્ધાંતો માત્ર સહકારિતાના નથી; તે સરદાર પટેલના આખા જીવન-દર્શનનાં સ્તંભો છે. ભારતના રાષ્ટ્રનિર્માણના આ માર્ગદર્શક મૂલ્યો આજે પણ એટલા જ પ્રાસંગિક છે જેટલા એક સદી અગાઉ હતા. સરદાર પટેલનું જીવન આપણને નિર્દેશ આપે છે કે— “રાષ્ટ્રની શક્તિ તેની એકતા અને સહકારિતામાં છે.”

• સંદર્ભ સૂચિ

1. પટેલ, વલ્લભભાઈ. *સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના સંગ્રહિત ગ્રંથો* (The Collected Works of Sardar Vallabhbhai Patel). ખંડ 1-15, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, 1970-1995.

👉 ખેડા અને બારડોલી સત્યાગ્રહ, ખેડૂત સંગઠન, સહકારી ભાવના અને આત્મનિર્ભરતાના વિચારો માટે મૂળભૂત ગ્રંથ.

2. શર્મા, કે. ડી. *બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સરદાર પટેલ*. એસ. ચંદ એન્ડ કંપની, 1980.

👉 બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સહકાર, સામૂહિક શિસ્ત અને સંગઠનશક્તિનું વિશ્લેષણ.

3. પટેલ, વલ્લભભાઈ. *સરદાર પટેલ: સ્વાતંત્ર્યના શબ્દો* (Vallabhbhai Patel: Words of Freedom). નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, 1957.

👉 સરદાર પટેલના ભાષણો અને વિચારો—સહકારીતા, આત્મનિર્ભરતા અને રાષ્ટ્રનિર્માણ સંદર્ભે.

4. દેસાઈ, મોરારજી. ખેડા સત્યાગ્રહ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, 1979.

👉 ખેડા સત્યાગ્રહમાં ખેડૂત એકતા, સહકાર અને સામૂહિક જવાબદારીનો અભ્યાસ

5. પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ ભાઈચંદ્રદાસ. ભારતમાં સહકારી ચળવળ (The Cooperative Movement in India). ઓરિયન્ટ લોગમેન, 1962.

👉 ભારતની સહકારી ચળવળનો ઇતિહાસ અને સરદાર પટેલના વિચારો સાથેનું સંબંધ.

6. કુરિયન, વર્ગીસ. મારું પણ એક સપનું હતું (I Too Had a Dream). રોલી બુક્સ, 2005.

👉 અમૂલ સહકારી મોડેલ અને તેમાં સરદાર પટેલની સહકારી પ્રેરણા.

7. બ્રાઉન, જુડિથ એમ. ગાંધીજીનું સત્તા તરફનું ઉદય: ભારતીય રાજકારણ (1915–1922). કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, 1972.

👉 ખેડા સત્યાગ્રહ અને સરદાર પટેલની સંગઠનાત્મક ભૂમિકાનો શૈક્ષણિક અભ્યાસ

8. ભારત સરકાર. ભારતમાં સહકારી ચળવળ અંગેનો અહેવાલ. કૃષિ મંત્રાલય, ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ, 1954.

👉 સહકારીતાના સિદ્ધાંતો અને વ્યવહારુ માળખા માટે અધિકૃત દસ્તાવેજ.

9. પટેલ, વલ્લભભાઈ. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: પસંદગીના ભાષણો. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, 1985

10. શેઠ, વિજય. સહકારી ચળવળ અને ગુજરાત. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, 2004.

11. ગુજરાત વિદ્યાસભા. બારડોલી સત્યાગ્રહ: દસ્તાવેજો અને વિશ્લેષણ. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, 1998.

લોહપુરુષ સરદાર પટેલ : એકતાના શિલ્પી

ડૉ.અર્પિતા ચાવડા

મનોવિજ્ઞાન વિભાગ

સી.બી.પટેલ આર્ટસ કોલેજ નડિયાદ

પ્રસ્તાવના:

ભારતની સ્વતંત્રતા પછી દેશ સામે સૌથી મોટો પડકાર રજવાડાંઓના વિલયનો હતો. આ કઠિન જવાબદારી સરદાર પટેલે નિર્ભયતાથી સંભાળી. તેઓ માત્ર સ્વતંત્રતા સેનાની જ નહોતા, પરંતુ ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી તરીકે તેમણે એકતાનું મજબૂત પારણું ઘડ્યું. તેમનું જીવન ત્યાગ, શિસ્ત અને રાષ્ટ્રભક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે; તેથી જ તેમને “એકતાના શિલ્પી” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

હકીકતમાં, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાના પ્રતીક હતા, કારણ કે ભારત એક વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર દેશ છે, જેમાં અનેક ભાષાઓ, ધાર્મિક સંસ્કૃતિઓ અને સમુદાયોના લોકો રહે છે. સ્વતંત્રતા સમયે, ભારતનો સૌથી મોટો પડકાર રાષ્ટ્રીય એકતા, અખંડિતતા અને રજવાડાઓનું એકીકરણ હતું. આ અવિભાજિત ભારતના રાજકીય નકશાને એકીકૃત સમગ્રમાં ગૂંથીને, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે એક અપ્રતિમ ઉદાહરણ સ્થાપિત કર્યું. ઉદ્દેશ્ય તથ્યો, નિવેદનો અને અભ્યાસો પર આધારિત આ સંશોધન પત્ર રાષ્ટ્રીય એકતા, અખંડિતતા અને રજવાડાઓના એકીકરણમાં સરદાર પટેલની ભૂમિકાના મુદ્દાને સંબોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ સંશોધન પત્ર સંપૂર્ણપણે ગૌણ સ્ત્રોતો પર આધારિત હશે.

કી વર્ડ્સ : એકતા અને અખંડિતતા, વિશિષ્ટતા, સાંપ્રદાયિકતા, દ્વંદ્વેશી, વિવિધતા, ફરજ પ્રત્યેની નિષ્ઠા, અનુકરણીય, સંપૂર્ણ, હકીકત, ખ્યાલ વગેરે.

ઉદ્દેશ્ય

- સરદાર પટેલના જીવન અને રાષ્ટ્રીય યોગદાનનો અભ્યાસ કરવો.
- રજવાડાંઓના વિલયમાં તેમની ભૂમિકાનું વિશ્લેષણ કરવું.
- ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા માટે તેમની દૃષ્ટિને સમજવી.

- આધુનિક ભારત માટે સરદાર પટેલના વિચારોની પ્રાસંગિકતા નિર્ધારિત કરવી.

અખંડ ભારતના નિર્માણમાં સરદાર પટેલ દ્વારા ભજવવામાં આવેલી ભૂમિકાની પ્રશંસા કરતા, માન્યેસ્ટર ગાર્ડિયન્સે કહ્યું હતું કે “સરદાર પટેલ માત્ર સ્વતંત્રતા સંગ્રામના આયોજક જ નહોતા, પરંતુ સંઘર્ષ સમાપ્ત થયા પછી, તેઓ એક નવા રાષ્ટ્રના નિર્માણના શિલ્પી પણ હતા. ભાગ્યે જ એવું બન્યું છે કે કોઈ એક વ્યક્તિ બળવાખોર અને રાજકારણી બંને તરીકે સફળ થયો હોય. સરદાર પટેલ ચોક્કસપણે એક અપવાદ હતા.” રાષ્ટ્રીય એકતા માટે દેશના હિતમાં અને રજવાડાઓને એક કરીને સરદાર પટેલે લીધેલા નિર્ણયોએ માત્ર ભારતમાં જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં એકતાનું ઉદાહરણ સ્થાપિત કર્યું, જે તેમના દૃઢ નિશ્ચય, સતત પ્રયાસો અને કાર્યક્ષમતાનું ઉદાહરણ માનવામાં આવે છે.

સામાન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાનો અર્થ ફક્ત વિવિધતાને દૂર કરવાનો નથી, પરંતુ આ વિવિધતામાં એકરૂપતા લાવવાનો છે. રાષ્ટ્રીય એકતાનો અર્થ “વિવિધતામાં એકતા” છે. તેથી, આપણે કહી શકીએ કે “રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાનો અર્થ રાષ્ટ્ર પ્રત્યે નાગરિકોની વફાદારીનું નિર્માણ કરવાનો છે, જ્યારે બીજી બાજુ, એકતાનો અર્થ એકતા લાવવાનો પણ છે.” આનો અર્થ એ છે કે દરેક નાગરિકે પહેલા પોતાને ભારતીય માનવા જોઈએ, અને પછી તેમની ભાષા અને સંસ્કૃતિનો આદર કરવો જોઈએ. માનનીય રાવજીભાઈએ પોતાના શબ્દોમાં કહ્યું કે દેશમાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના પછી, ભારતના ગૃહમંત્રી અને આંતરિક બાબતોના મંત્રી તરીકે, સરદાર પટેલે પોતાના નક્કર અનુભવના આધારે, એક સંયુક્ત ભારતની ભવ્ય અને સુંદર ઇમારતનું નિર્માણ કર્યું.

સૌ પ્રથમ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે એ વ્યવસ્થા પ્રસ્થાપિત કરી કે પ્રાંતીય (રાજ્યોની) શક્તિઓ ઉપર એક સુદૃઢ રોક લગાવવી આવશ્યક છે, કારણ કે ઇતિહાસ એ વાતનો સાક્ષી છે કે, જ્યારે જ્યારે કેન્દ્ર દુર્બળ થયું છે ત્યારે દેશની અખંડિતતા રહી શકી નથી. કેન્દ્રનું અપેક્ષા પ્રમાણે શક્તિશાળી થવું તથા રાજ્યોને વધુ સ્વાયત્તતા ન આપવાનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. તે જ કારણે એક વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. (બંધારણના વર્તમાન અનુચ્છેદ ૩૫૬ અનુસાર) જેમાં કાયદો અને

વ્યવસ્થાની સ્થિતિ સંતોષકારક ન હોય ત્યારે સંઘનો રાષ્ટ્રપતિ(બંધારણીય તંત્ર અસફળ રહ્યું છે તે સ્થિતિથી સંતુષ્ટ થઈને) (રાજ્યમાં રાષ્ટ્રપતિ શાસન લાદીને) રાજ્યનો વહીવટ પોતે અથવા પોતાના નીચેના કર્મચારીઓ દ્વારા હાથમાં લઈને શાસન કરી શકે.

દરેક રાજ્યનો રાજ્યપાલ પોતાની બંધારણીય સ્થિતિ અંતર્ગત રાજ્ય મંત્રીમંડળ તથા કેન્દ્રની વચ્ચે કડીરૂપ કાર્ય કરી શકે તે સૂત્રનિર્મિત કરવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને રાજ્યની બંધારણ સમિતિએ જ નિર્ણય લીધો. શ્રી હરિકૃષ્ણ કામથ, શ્રી એમ.એચ. મોહિની, પંડિત હૃદયનાથ કુંજરૂ, શ્રી આર.કે. સિદ્ધિવાળા, શ્રી કે.સંધ્યાનમ તથા પંડિત ગોવિંદવલ્લભ પંત સાથે તેમણે ઊંડી ચર્ચા કરી કારણ કે, પ્રભાવશાળી નેતા વધુ પ્રાંતીય સ્વાયત્તા ઇચ્છતા હતા. રાજ્યપાલની ચૂંટણીને પણ, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા મનોનીત કરવામાં, તે જ કારણે બદલવામાં આવી, જેથી તે કેન્દ્ર રાજ્યો વચ્ચે કડીરૂપ કાર્ય કરે. પંડિત ગોવિંદવલ્લભ પંતે રાજ્યપાલની ગેરહાજરીમાં તેમના સ્થાને એક ઉપરાજ્યપાલનો પણ વિકલ્પ નીચેના પ્રસ્તાવ દ્વારા રજૂ કર્યો:-

“પ્રત્યેક રાજ્યમાં એક ઉપરાજ્યપાલ હોય. તે દરેક સામાન્ય ચૂંટણી પછી પ્રતિનિધિત્વના આધારે એકલ મત સંક્રમણીય દ્વારા રાજ્ય વ્યવસ્થાપિકા દ્વારા ચૂંટવામાં આવે. ઉપરાજ્યપાલ, રાજ્યપાલની અચાનક અનુપસ્થિતિને પૂર્ણ કરશે તથા તેની અનુપસ્થિતિમાં કાર્ય પણ કરશે.”¹ રાજ્યોમાં સ્થિરતા, સુદૃઢતા અને ન્યાય માટે સરદારે નિષ્પક્ષ તથા સ્વચ્છ ચૂંટણીની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકતાં બંધારણ સભામાં નીચે પ્રમાણે સલાહ આપી.

“આ સંબંધમાં હું વિચારું છું કે, સમિતિ એ એક સંસ્તુતિ કરવી જાઈએ જેમાં નિશ્ચિતતા પૂર્વક સ્વતંત્ર ચૂંટણીની આશાથી કેન્દ્રના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા એક ચૂંટણી પંચની નિયુક્તિ કરવામાં આવે જેથી બધા રાજ્યોમાં સ્વચ્છ ચૂંટણી થઈ શકે.”² પરિણામ સ્વરૂપે એવું જ પછી થયું તે પણ વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે કે સંઘીય (કેન્દ્રીય) બંધારણ સમિતિ તથા સરદાર સાહેબની અધ્યક્ષતા વાળી પ્રાંતીય બંધારણીય સમિતિની સંયુક્ત સભામાં, પ્રાંતીય બંધારણ સમિતિએ દેશની શાસનવ્યવસ્થાને નિર્ણાયક બનાવી. તેની જાહેરાત કરતાં (સંયુક્ત સભા તરફથી) સરદારે પોતે તા. ૧૫ મી જુલાઈ, ૧૯૪૭નાં રોજ બંધારણ સભાને કહ્યું-

“બંને સમિતિઓ પ્રાંતીય બંધારણ સમિતિ દ્વારા પ્રસ્થાપિત આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કરવામાં એકમત થઈ ગઈ છે કે એક સંસદીય વ્યવસ્થા અથવા કેબિનેટ હશે.”³

સરદાર પટેલે શીખ સમુદાયના અગ્રણી બળદેવસિંહ અને ઉજ્જવલ સિંઘને પણ અનામત બેઠકોની માંગણીના સંદર્ભે મનાવી લીધા. સરદાર બળદેવસિંહે ૨૯ ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ વલ્લભભાઈ પટેલનો આભાર માનતાં લખ્યું કે, “શીખોના મનમાં ઊંડો વિશ્વાસ છે કે તમે તેમના (શીખોના) ઉત્તમ મિત્રો છો. અનેક પ્રસંગોએ આપે આ વાતની પ્રતીતિ કરાવી છે. સાંપ્રદાયિક આધાર પર ના તો હું પ્રતિનિધિત્વ ઇચ્છું છું કે ના તો અલગ મતદાર મંડળના સમર્થનમાં છું.”⁴

મુસ્લિમોને પ્રશ્ન પેચીદો હતો. એટલે જ વલ્લભભાઈએ મુસલમાનોને છેલ્લા રાખ્યા હતા. મુસ્લિમ કોમ ૧૯૦૯થી બ્રિટિશ તાજના શાસનમાં અલગ મતાધિકાર હક્ક ભોગવતી હતી. એટલા માટે મુસ્લિમ નેતાઓ આઝાદી બાદ પણ અલગ મતાધિકારનો પોતાનો હક્ક ચાલુ રહે તે માંગણીમાં મક્કમ હતા. પરંતુ આખરે સરદાર પટેલે ખાનગીમાં મુસલમાન આગેવાનોને અનામત બેઠકો માટેનો આગ્રહ છોડી દેવાની સલાહ આપી. સરદારે મુસ્લિમોને સાફ શબ્દોમાં કહ્યું કે, “તમારે રાષ્ટ્રીય પ્રવાહથી જુદા ન રહેવું જાઈએ. રાષ્ટ્રીય એક્યનો વિરોધ પોતે ચલાવી નહીં જ લે.” આખરે મુસ્લિમ લીગના એક વખતના સક્રિય આગેવાન બેગમ એઝાઝ રસૂલને સરદાર પટેલ દ્વારા-સમજાવવામાં આવ્યા. પરિણામે મુસ્લિમોએ પણ અલગ મતાધિકારની અને અનામતની વાત જતી કરવી પડી.⁵

લઘુમતીઓનો હજુ પણ એક પ્રશ્ન ઊભો હતો. લઘુમતીઓને પ્રધાનમંડળમાં પણ પ્રધાનો તરીકે અનામત સ્થાન કે બેઠકો મળે તેવી માંગ હતી. આ ઉપરાંત તેને બંધારણીય જાગવાઈ તરીકે બંધારણમાં દાખલ કરવા માટેનો આગ્રહ કર્યો હતો. પરંતુ સરદાર પટેલે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના પાડી દીધી. તેમણે ઉમેર્યું કે બંને તેટલું લઘુમતીઓને પ્રધાનપદમાં સામેલ કરવાનું ધ્યાન રાખવામાં આવશે. પરંતુ અનામત બેઠકો કેબિનેટમાં મળશે જ નહિ. ૧૨ જેથી મોટાભાગના લઘુમતી સમુદાયે મમત છોડી દીધી.

જમ્મુ તથા કાશ્મીર સંબંધમાં ભારતીય બંધારણની કલમ ૩૭૦ પણ સરદાર સાહેબની નિર્ણાયકતાપૂર્ણ ભૂમિકાનું જ પરિણામ છે. બંધારણની કલમ ૩૭૦ ભારત સાથે જમ્મુ-કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધોને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. પંડિત જવાહરલાલ તથા શેખ મુહમ્મદ અબ્દુલ્લાની સલાહ અને માર્ગદર્શનથી શ્રી ગોપાલાસ્વામી અયંગરે આ અનુચ્છેદ (કલમ)ની વ્યવસ્થાની જાગવાઈ કરી હતી. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ કોંગ્રેસ પક્ષનો મત તે હતો કે, “કાશ્મીરને પણ તે જ મૂળભૂત અધિકારો એટલે કે શરતોના આધાર પર બંધારણનો સ્વીકાર કરવો જાઈએ, જે શરતો પર બીજા રાજ્યોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો છે.”⁶

રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષ રાષ્ટ્રની અંદર થાય છે; હકીકતમાં, રાષ્ટ્રવાદી સંઘર્ષ વ્યાપક અને હિંસક છે. રાષ્ટ્ર નિર્માણ એ તીવ્ર સંઘર્ષનો વિષય છે, કારણ કે તે આ સિદ્ધાંત પર આધારિત છે કે સુરક્ષા પૂરી પાડવા માટે એક મજબૂત રાષ્ટ્ર જરૂરી છે. નાના શબ્દ "રાષ્ટ્ર" માં વિશાળ, અમર્યાદિત, બહુપક્ષીય અર્થ અને ફરજની ભાવનાનો સાર છે. ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળ રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક આહવાન, આવેગ અને પ્રયાસોથી પ્રેરિત ભારતીય રાજકીય સંગઠનો દ્વારા સંચાલિત એક ચળવળ હતી.

પોતાના દેશ ભારતને બ્રિટિશ ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવવા માટે, અસંખ્ય જાણીતા અને અજાણ્યા દેશભક્તોએ પોતાનું સર્વસ્વ બલિદાન આપ્યું અને જીવનભર અનેક અસહ્ય યાતનાઓ સહન કરવી પડી. આવા જ એક મહાન, બહાદુર, સાચા દેશભક્ત અને સ્વતંત્રતા સંગ્રામના મહત્વપૂર્ણ પુત્ર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હતા. આ એ નામ છે જેનું સ્મરણ માત્ર આપણને તે દરેક ભારતીયને ગર્વથી ભરી દે છે, અને અખંડ ભારતનું વિઝન તેમની આંખો સમક્ષ ચમકે છે. ભારતના લોખંડી પુરુષ સરદાર પટેલનું નામ, જેમણે રાષ્ટ્રના કલ્યાણ માટે પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું, તે રાષ્ટ્રના યુવાનોને તેની એકતા અને અખંડિતતાને સમજવા માટે પ્રેરણા આપવા માટે પૂરતું છે.

લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભારતને એક રાખવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી. આધુનિક ભારત માટે સરદાર પટેલે આચાર્ય ચાણક્ય જેવી ભૂમિકા ભજવી હતી.

તેમણે લગભગ 562 રજવાડાઓને ભારતમાં ભેળવીને ભારતના એકીકરણમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું વ્યક્તિત્વ આધુનિક ભારતનો રાષ્ટ્રીય ચહેરો રજૂ કરે છે. જ્યારે આપણે ભારત વિશે વાત કરીએ છીએ, ત્યારે સરદાર પટેલ વિના ઇતિહાસનો અભ્યાસ અધૂરો લાગે છે. તેમણે સ્વતંત્ર ભારતમાં નાના કે મોટા દરેક રજવાડાઓને એક કરવા માટે કામ કર્યું. તેમણે દેશના તમામ અગ્રણી નેતાઓને લોકોને એક રાખવા માટે કામ કરવા અપીલ કરી, જેથી કોઈ ધાર્મિક કે જાતિ આધારિત સંઘર્ષ ન થાય. જ્યારે ભારત સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરે અને સંપૂર્ણ રીતે એક રહે, ત્યારે જ ભારત વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર અને વિકસિત રાષ્ટ્ર બનવા તરફ આગળ વધી શકે. ભારત ફક્ત ત્યારે જ વિશ્વ શક્તિ બની શકે જ્યારે રાષ્ટ્રીય એકતા સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થાય. તેમના હિંમતવાન કાર્યોએ તેમને "લોખંડી પુરુષ" અને "સરદાર"⁷ જેવા ખિતાબ અપાવ્યા. ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને પ્રથમ નાયબ વડા પ્રધાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને લોખંડી પુરુષનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો હતો.

૧૯૧૮માં ગુજરાત જિલ્લામાં પાકને નુકસાન થયું હતું, તેથી ખેડૂતો કરમુક્તિ ઇચ્છતા હતા. સરદાર પટેલે ખેડૂતોનું નેતૃત્વ કર્યું અને તેમને કર ન ભરવા માટે પ્રેરણા આપી. અંતે, સરકારે ઝૂકવું પડ્યું. આ સરદાર પટેલની પહેલી સફળતા હતી. ૧૯૩૧માં માર્ચના અંતમાં કરાચીમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન યોજાયું હતું. સરદાર પટેલને આ અધિવેશનના પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા હતા. સરદાર પટેલ ગાંધીજીની અહિંસા નીતિથી પ્રભાવિત હતા, તેથી સરદાર પટેલે ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળના તમામ સ્વતંત્રતા આંદોલનો જેમ કે અસહકાર ચળવળ, સ્વરાજ ચળવળ, દાંડી ફૂલ, ભારત છોડો ચળવળ વગેરેમાં ભૂમિકા ભજવી હતી.

પ્રધાનમંત્રી પદ માટે નામાંકિત પંડિત નેહરુએ સરદાર પટેલને પત્ર લખીને ઔપચારિક રીતે તેમના મંત્રીમંડળમાં જોડાવા આમંત્રણ આપ્યું. આ પત્ર જરૂરી છે કારણ કે તમે મંત્રીમંડળના સૌથી મજબૂત સ્તંભ છો. પટેલે જવાબ આપ્યો, "મને આશા છે કે મારી સેવા જીવનભર તમારા નિયંત્રણમાં રહેશે અને તમને મારા તરફથી તે હેતુ માટે નિઃશંક, નિષ્પક્ષ અને સમર્પિત સમર્પણ પ્રાપ્ત થશે. આપણું જોડાણ અતૂટ છે, અને તેમાં જ આપણી તાકાત રહેલી છે."⁸ સ્વતંત્રતા પછી,

ભારતે 562 નાના રજવાડાઓને ભારતીય સંઘમાં કેવી રીતે એકીકૃત કરવા તે સળગતા પ્રશ્નનો સામનો કરવો પડ્યો.

સરદાર પટેલને તેમની બીમારીને કારણે રજવાડાઓના ભારતમાં એકીકરણ દરમિયાન ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. ૧૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૯ ના રોજ, રાજસ્થાનના ઉદયપુરમાં ભાષણ આપતાં, પટેલે કહ્યું, "ઘણા સમયથી, અમે અને બીજા ઘણા રાજકુમારો આ 'અખંડ ભારત' ની રચનાની કલ્પના કરી રહ્યા હતા. એક સામાન્ય લાગણી હતી કે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં, અલગ રહેવામાં સારા કરતાં વધુ નુકસાન છે."^૧તેથી, ભારત અને રજવાડાઓના ભલા માટે, રજવાડાઓનું એકીકરણ જરૂરી હતું.

નિષ્કર્ષ:

સરદાર પટેલ રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાના પ્રતીક હતા. આ અવિભાજિત ભારતના રાજકીય નકશાને એકીકૃત કરીને, તેમણે એક અજોડ ઉદાહરણ સ્થાપિત કર્યું. રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતા માટેના સરદાર પટેલના નિર્ણયો, જેમાં રજવાડાઓનું એકીકરણ, ભારતીય વહીવટી સેવા અને ભારતીય પોલીસ સેવાની સ્થાપના, હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે અપનાવવાના તેમના પ્રયાસો, ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં તેમની ભૂમિકા અને સાંપ્રદાયિક લાગણીઓનું સંચાલન, તેમના દ્રષ્ટિકોણ, સમર્પણ અને ખંતના અજોડ ઉદાહરણો છે, જે હંમેશા અનુકરણીય છે. આ સંશોધન પત્ર સંપૂર્ણપણે ગૌણ સ્ત્રોતો પર આધારિત હશે.

આ શોધ પત્રમાં ભારતના લોહપુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન, વિચારો અને કાર્યોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતા બાદ ભારતના વિખરાયેલા રજવાડાઓને એકસૂત્રમાં બાંધીને રાષ્ટ્રીય એકતાનું નિર્માણ કરવું તેમનું સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે. તેમની દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, રાજકીય કુશળતા અને રાષ્ટ્રીય હિત પ્રત્યેની અડગ નિષ્ઠાએ ભારતને એક સંઘટિત રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થાપિત કરવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભારતને માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતા જ નહીં, પરંતુ મજબૂત રાષ્ટ્રીય એકતા પણ આપી. તેમની દૃઢતા અને દુરંદેશી નેતૃત્વ વિના ભારતનું એકીકરણ શક્ય

બન્યું હોત તે શંકાસ્પદ છે. આજના સમયમાં પણ તેમની વિચારધારા અને કાર્યશૈલી રાષ્ટ્રનિર્માણ માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત છે. આથી, સરદાર પટેલ સાચા અર્થમાં “લોહપુરુષ” અને “એકતાના શિલ્પી” તરીકે ભારતીય ઇતિહાસમાં સદાય અમર રહેશે.

સરદાર પટેલ નવા ભારતના શિલ્પી હતા, રાષ્ટ્રીય એકતાના અજોડ શિલ્પી હતા. પટેલનું પ્રખ્યાત સૂત્ર, “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”, આજે પણ રાષ્ટ્રને પ્રેરણા આપે છે. તેમની સિદ્ધિઓમાં ભારતીય સંઘમાં ભારતીય રજવાડાઓનું શાંતિપૂર્ણ એકીકરણ અને ભારતનું રાજકીય એકીકરણ શામેલ છે. તેમનું વિઝન ભારતના ભવિષ્યને પ્રેરણા આપે છે.

સંદર્ભ સૂચી

1. Ibid, Vol-4, P-610.
2. Ibid, P-578.
3. Ibid,
4. Ibid- Letter Sardar Baldevsinh to Sardar Patel 29th December, 1948, p. 133
5. 11ગાંધી રાજમોહન, સરદાર પટેલ એક સમર્પિત જીવન, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ-૧૯૯૪. પૃ.૫૦૮.
6. 12.
7. ધોળકિયા કુન્દન, સરદાર પટેલ: ૧૨૫મી જન્મ જયંતી વિશેષ પૂર્તિ, અંક નં. ૨૨-૨૩, તા. ૩૧-૧૦-૯૯, માહિતી ખાતુ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.
8. . Chopra P.N. (1997), (Ed.), The Collected Works of Sardar Vallabhbhai Patel, Vol. XI, Konark Publishers Pvt. Ltd., Delhi, P.No. 87.
9. મેહરોત્રા ડૉ. એન. સી. એન્ડ કપૂર ડૉ. રંજના, પૂર્વોક્ત, પૃ.સ. 164

SARDAR PATEL: THE ARCHITECT OF UNITED INDIA**DR. RAJESH SHIVABHAI PATEL****Associate Professor of English****Shri & Smt. P. K. Kotawala Arts College, Patan****Abstract:**

Sardar Vallabhbhai Patel, immortalized as the "Iron Man of India," was the decisive craftsman behind the physical and administrative unification of the Indian Republic. His evolution from an indifferent village boy to a tough barrister, and ultimately to the rational "Sardar" of the independence movement, was defined by a rare brand of grounded realism and uncompromising patriotism. Facing the existential challenge of a fragmented subcontinent in 1947, Patel managed the swift integration of over 560 princely states through a masterful combination of diplomacy and resolute action, preventing the disintegration of the new nation. Beyond territorial unity, he institutionalized the "steel frame" of modern governance by establishing the All India Services, providing the bureaucratic stability essential for the growing democracy. Patel's enduring impact remains the foundation of modern India—a legacy of determination and vision that transformed a "divided house" into a unified sovereign home.

The physical creation of modern India was not an accident of history, but an act of sheer, persistent willpower. At the center of this survival story stood Vallabhbhai Jhaverbhai Patel. While other leaders provided the soaring idealism and revolutionary poetry of the freedom struggle, Patel provided the stonework. Often remembered as the "Iron Man" or the "Sardar," he was the pragmatist who prevented a newly independent subcontinent from shattering into hundreds of tiny units opposing one another. He was the primary craftsman of the Indian Union and the father of its modern administrative soul.

A Man of the Soil and Stoic Determination

Patel's legendary toughness was not a political personality; it was formed and shaped in the dusty fields of nineteenth-century Gujarat. Born on October 31, 1875, into a family of landowning farmers, his early environment was defined by rural discipline rather than academic luxury. He was largely self-taught and, in his youth, was often dismissed by elders

as "unambitious"—a misjudgment of a boy who was actually developing a razor-sharp, quiet focus. Even as a child, he was very brave and calm.

His childhood was marked by a fierce streak of justice and physical endurance. In one instance, he organized a successful student strike against a teacher's excessive use of physical punishment. His patience was equally legendary; as a young boy, he reportedly pierced his own painful boil with a red-hot iron rod when a village barber hesitated to do it, showing no trace of pain on his face.

The Man and the Milestone	Year	The Human Story
Birth in Nadiad	1875	Born to Jhaverbhai and Ladba; raised in the countryside.
Barrister in London	1910–13	Topped his class at Middle Temple, finishing a 3-year course in just two.
Loss of Jhaverben	1908	Lost his wife early and remained a widower for 41 years.
The Courtroom Telegram	1909	Received news of his wife's death mid-trial; continued the case in silence.

Patel's professional life was a masterclass in compartmentalization. In 1909, while cross-examining a witness in court, he was handed a telegram informing him that his wife, Jhaverben, had died following surgery. Without a tremor in his voice or a flicker of emotion, he read the note, tucked it into his pocket, and continued the legal proceedings. He only revealed the news after the court had adjourned. This "iron" ability to prioritize duty over personal grief became his defining trait as a statesman.

The Great Transformation: From the Club to the People

Before becoming the Sardar, Patel was a successful, Westernized barrister in Ahmedabad, known for his sharp English suits and his mastery of bridge at the Gujarat Club. He was initially unconvinced of Mahatma Gandhi's methods until he witnessed the Mahatma's fearless leadership in person. That meeting changed everything. Patel abandoned his lucrative practice, traded his suits for a simple dhoti, and redirected his legal brilliance toward the cause of the Indian peasantry.

His leadership was grounded in a unique kind of risk assessment. During the Kheda Satyagraha (1918), he would not allow farmers to join the struggle unless they were truly prepared to lose every bit of property they owned. This honesty earned him their absolute trust. Later, during the 1927 Gujarat floods, his relief efforts were so efficient that they arrived long before official government aid, demonstrating that Indian-led institutions could manage crisis better than the colonial administration.

The 1928 Bardoli Satyagraha was his crowning achievement. To fight an unjust 30% tax hike, he organized villages into a disciplined machine, using bugles to warn people of approaching tax collectors so they could disappear into the fields. The movement was so successful that the women of Bardoli bestowed upon him the title "Sardar" (Chief).

Stitching a Divided House Together

In 1947, the British withdrawal left behind a legal nightmare: over 560 princely states were technically "free" to join India, Pakistan, or remain independent. Patel, alongside his untiring secretary V. P. Menon, faced a ticking clock. If these states—ranging from giants like Hyderabad to tiny feudal estates—stayed independent, India would be "Balkanized," a patchwork of small, vulnerable countries.

Patel's strategy was a blend of deep patriotism and hard-nosed realism, often called his "carrot and stick" policy.¹ He offered rulers "privy purses" (financial allowances) and kept their titles in exchange for signing the Instrument of Accession. However, he was also clear that any threat to the Union would be met with force.¹

Dramatic Moments of Integration

The integration process was filled with high-stakes human drama:

- **The Jodhpur Standoff:** In a tense meeting, the young Maharaja of Jodhpur, Hanwant

Singh, was courted by Pakistan. During negotiations with V.P. Menon, the prince reportedly pulled out a "pen-pistol"—a hidden weapon—and threatened Menon.¹ Menon remained calm, and by morning, the signature was secured.¹

- **Operation Polo:** The Nizam of Hyderabad sought independence while a violent militia, the Razakars, terrorized the population.¹ While others hesitated for fear of international criticism, Patel's patience wore thin. He authorized a five-day "police action" that successfully brought Hyderabad into the Union and ended the violence.
- **Junagadh:** When a Muslim ruler of a Hindu-majority state tried to join Pakistan, Patel supported a provisional government and organized a poll.¹ The people voted 99% in favor of India, justifying Patel's belief that the will of the people was sovereign.

The Steel Frame and the White Revolution

Patel knew that territory alone did not make a nation; it required a spine. He famously called the civil services the "steel frame of India." While many politicians wanted to scrap the colonial bureaucracy, Patel defended it, arguing that a professional, impartial service was the only thing that could hold a diverse nation together. He insisted new officers to be "pioneers" who viewed the common man as their equal, not their subject.

His legacy also reached the kitchens of millions. When dairy farmers in Kheda were being exploited by middlemen, they turned to Patel for advice. He urged them to stop being victims and instead form their own cooperative. This advice laid the foundation for the Kheda District Co-operative Milk Producers' Union, which eventually grew into the global brand **Amul**.

The Invisible Shadow: Maniben's Devotion

Behind the "Iron Man" was a life of quiet austerity. His daughter, Maniben Patel, was his "invisible shadow," serving as his secretary, nurse, and housekeeper for over 40 years. She kept meticulous diaries that provide a rare glimpse into Patel's inner thoughts—his deep loyalty to Gandhi, his frustrations with bureaucratic idealism, and his unwavering focus on the territorial integrity of Kashmir.

The partnership between Patel and Jawaharlal Nehru was a "titanic" clash of styles—the idealist versus the realist. Nehru looked to the heavens for inspiration; Patel looked at the ground beneath his feet for solutions. Despite their sharp disagreements on China, the economy, and Pakistan, their cooperation was the foundation of the early republic.

On December 15, 1950, the "steel frame" of Patel's own body gave way. After his death, Maniben reportedly handed over a bag containing ₹35 lakh of party funds and a meticulous account book to Nehru—then quietly moved into a relative's home, having kept nothing for herself.

The Gigantic Legacy

Today, Patel stands 182 meters tall in the Narmada Valley as the **Statue of Unity**, the tallest monument in the world. The height of 182 meters was chosen specifically to match the 182 seats in the Gujarat Legislative Assembly—a symbolic nod to his roots. Built using iron donated by farmers across India, it stands as a suitable tribute to a leader who started his journey in their fields. Sardar Patel took a "divided house" and made it a home, teaching a simple lesson: that freedom is a fragile gift, and it takes a heart of iron to protect the unity of a nation.

References

- Sengupta, H., *The Man Who Saved India: Sardar Patel and His Idea of India*.
- Gandhi, R., *Patel: A Life*.
- Patel, M., *Inside Story of Sardar Patel: The Diary of Maniben Patel*.
- Shankar, V., *My Reminiscences of Sardar Patel*.
- Menon, V.P., *The Story of the Integration of the Indian States*.
- Kurien, V., *I Too Had A Dream*.
- Krishna, B., *Sardar Patel: The Man Who Unified India*.
- *Bhavan's Journal* (Archival Issues).
- *The Illustrated Weekly of India* (Archival Issues).

Works cited

1. Strategic Statesmanship: V.P. Menon's Framework for Princely State Accession - Journal of Information Systems Engineering and Management, accessed on December 23, 2025, <https://jisem-journal.com/index.php/journal/article/download/3760/1648/6154>
2. V P Menon, Sardar Patel's Right-Hand Man & Unsung Hero of India's Unification, accessed on December 23, 2025, <https://thebetterindia.com/198487/v-p-menon-sardar-patel-history-jammu-kashmir-accession-india-unification/>
3. The 'Union' of India - Peepul Tree, accessed on December 23, 2025, <https://www.peepultree.world/livehistoryindia/story/eras/the-union-of-india>

THE ROLE OF YOUTH IN INDIA'S PROGRESS: PATEL'S VISION**Dr. Vishal A. Patel****Adhyapak Sahayak****Shri B. P. Brahmbhatt Arts and M. H. Guru Commerce College, Unjha****Abstract**

This article critically examines the role of youth in India's national progress through the ideological framework articulated by Sardar Vallabhbhai Patel. Often remembered primarily as a statesman and administrator, Patel also offered a pragmatic vision of youth as disciplined, socially responsible, and ethically grounded citizens capable of sustaining the nation beyond political independence. The study interrogates how Patel's emphasis on character, unity, and duty challenges contemporary narratives that equate youth empowerment solely with technological skill, economic productivity, or political mobilization. By situating Patel's ideas within both historical and present-day contexts, the article argues that his vision resists romanticized notions of youthful rebellion and instead foregrounds constructive participation rooted in national integration and moral accountability. At the same time, the paper adopts a critical lens to question the limitations of Patel's framework, particularly its engagement with diversity, dissent, and changing aspirations of Indian youth in a globalized world. Through textual analysis and interpretive critique, the article demonstrates that Patel's vision remains relevant not as a prescriptive model but as a dialogic resource—one that invites reflection on how youth can balance discipline with creativity, nationalism with inclusivity, and service with self-expression in shaping India's future.

Keywords:

Indian youth, national development, Patel's ideology, civic responsibility, critical nationalism

Introduction

Sardar Vallabhbhai Patel's public pedagogy about the young has become an undertheorized node in debates about nation-building, civic formation, and modern Indian subjectivities. Long remembered as the "Iron Man" who stitched together the princely states into the Republic, Patel also addressed the formative energies of youth—discipline, duty, and an ethic of collective responsibility—as indispensable to political and social consolidation. He famously insisted that "every citizen of India must remember that he is an Indian and he has every right in this country, but with certain duties" (Quotations of Sardar Patel). Such maxims, reiterated by official commemorations and political rhetoric, invite scrutiny: How does Patel's rhetoric

about youth map onto his wider project of integration? How have media, public memory, and scholars received and reframed his injunctions for succeeding generations? And crucially, what are the tensions between Patel's stress on unity and the pluralizing desires, dissenting energies, and global aspirations of contemporary Indian youth?

This study positions Patel's statements about youth within a dialectic that runs between normative exhortation and historical contingency. Where some scholars read Patel as a builder of institutional order whose educational and civic prescriptions offered practical blueprints for mass mobilisation (Saroj; "Transformative Educational Ideologies"), others critique the limitations of a model that privileges homogeneity and hierarchical discipline over plural contestation and creative autonomy (IJHSSM; ResearchGate analysis). By tracing primary utterances, governmental commemorations, press reactions, and critical scholarship, the article reads Patel as both resource and restraint: a rhetorical archive mobilized by political actors and civil institutions to cultivate a particular civic subject, and a set of ideas that can be reinterpreted, resisted, or reimagined by youth themselves.

Patel's Pedagogy of Duty: language, character, and civic formation

Patel's rhetorical architecture for youth relied on three interlocking registers—character formation, vocational self-reliance, and civic duty. In numerous public addresses and written pronouncements he foregrounded character and unity as bases for national strength: "Manpower without unity is not a strength unless it is harmonised and united properly, then it becomes a spiritual power" (FirstCry compilation). Scholars of educational history argue that Patel's interventions supported an ethos of practical education—mother-tongue instruction, vocational training, and rural engagement—that aimed to make education an instrument of self-reliance rather than mere credentialism (ResearchGate; IJRTI). This pragmatic thrust has an appealing clarity: for a newly independent polity, harnessing the energies of youth toward productive work and integrative citizenship seemed an urgent policy agenda.

Yet a close reading shows the normative costs. Patel's insistence on duty and unity, while politically effective in stabilizing a fractious subcontinent, can also function as a discursive disciplining of dissent. Critics note that rhetoric valorizing unity often occludes structural inequalities and suppresses forms of democratic protest that are essential to a vibrant polity (IJHSSM). For literary critics, this raises questions about representation and voice: whose stories of youthful aspiration are folded into the "national" narrative Patel imagined, and whose are elided?

Institutional translation: policy, education, and the youth question

Patel's influence extended beyond speeches into institutional practices. Historical studies and policy analyses suggest Patel argued for educational models that emphasized rural vocational training and character-building mechanisms to avert the alienation he associated with colonial schooling (Saroj; "Sardar Patel and the Making of an Indian Educational Ethos"). Contemporary commentators and some state initiatives continue to invoke Patel when advocating youth programmes oriented toward skill development and nationalism (PIB; Tribune). The rhetorical persistence of Patel in official youth programming reveals how historical figures are instrumentalized to confer legitimacy on modern agendas.

However, the transposition of Patel's ideals into policy meets friction in contexts where economic liberalization, social mobility, and digital culture have reshaped youth subjectivities. Today's young Indians often prioritize entrepreneurship, global education, and identity-affirming politics—trajectories that cannot be wholly contained by a model premised on rural vocation and civic duty. Several recent empirical studies note a plural, at times contradictory, set of orientations among Indian youth—simultaneously aspirational, networked, and politically active in new registers (IJR journals; media coverage). Where Patel's prescriptions emphasize solidarity and service, modern youth practices sometimes valorize autonomy, dissent, and transnational comparison.

Media, memory, and the politics of invoking Patel for youth mobilisation

News media and political institutions habitually invoke Patel's legacy at moments of national celebration or policy launch; his birthday and Unity Day, for example, are occasions when ministers and local leaders exhort youth to emulate his discipline (PIB; Tribune). This rhetorical recycling—found across national and regional outlets—performs two functions: it anchors contemporary mobilizations in a respectable past, and it supplies a moral language easily legible to broad publics. Coverage often simplifies Patel's positions into pithy exhortations—unity, duty, service—amenable to mass appeals (AajTak; regional newspapers). But media invocation is not uniform praise. Social platforms and regional press pieces sometimes register ambivalence: celebrations of Patel's administrative acumen coexist with critiques that his model privileges order over deliberative pluralism (op-eds and critical essays in IJHSSM and other journals). Moreover, youth responses are variegated—some local campaigns and marches (for instance, contemporary "unity" padyatras) have generated

enthusiastic youth participation, while segments of youth culture treat Patel as an emblem to be contested or repositioned within regional and caste narratives (social media discussions; state-level reporting).

Literary imaginations and pedagogical critique: youth in cultural production

If Patel's political rhetoric sought to shape civic habits, literature and cultural texts provide divergent imaginaries of youth—often more experimental, contested, and ambivalently national. Literary critics have shown that novels, films, and vernacular writing register the ways youth negotiate authority, desire, and marginalised histories in ways that a unitary civic pedagogy cannot anticipate. Read alongside literary representations, Patel's language of duty appears both generative—offering moral vocabulary—and restrictive—reinscribing normative citizenship that can exclude gendered, casteed, and regionally specific critiques.

For instance, analyses in contemporary journals argue that while state rhetoric often celebrates the “ideal youth” as disciplined and patriotic, novels and films locate youth in migratory, precarious, and aspirational contexts, thereby complicating any simplistic equation of youth with nation-serving productivity (Journal of Political Science; ResearchGate papers). Such cultural work suggests that Patel's legacy must be mediated through critical educational practices that allow dissent and creativity as forms of civic engagement.

Reimagining Patel: toward a dialogic resource for plural democratic formation

A productive critical stance treats Patel neither as an unassailable template nor as a discarded relic. Several scholars propose recovering certain practical emphases—commitment to public service, institutional consolidation, and the importance of organisation—while simultaneously problematizing prescriptions that downplay plural voices (IJHSSM; Saroj). Public intellectuals and youth leaders who invoke Patel today often do so selectively: praising his organisational skills and concern for statecraft, while resisting monolithic nationalism that delegitimises protest.

This selective recovery opens discursive space for a dialogic pedagogy in which youth inherit the value of service but reinterpret it through the lenses of inclusivity, creative dissent, and structural equity. Such an approach accepts Patel's emphasis on responsibility but insists that it includes the protection of minority rights, economic justice, and environmental stewardship—areas that classical mid-twentieth-century prescriptions did not fully anticipate.

Conclusion

Sardar Vallabhbhai Patel's rhetoric on youth occupies an ambivalent position in India's intellectual and civic archives: simultaneously a resource for civic mobilisation and a set of normative claims that require critical interrogation. Patel's insistence on character, unity, and duty furnished an ethical grammar useful in a precarious political moment, and his views continue to be invoked in policymaking and public commemorations (PIB; Tribune). Yet contemporary youth cultures—shaped by globalisation, digital media, and claims for social justice—demand a more capacious civic imagination than a univocal pedagogy of duty can provide. The most productive scholarly move, therefore, is not to venerate or dismiss Patel wholesale, but to engage his thought as a dialogic prompt: to retain an insistence on public service and organisation, while reframing such commitments through the lenses of pluralism, critical dissent, and socioeconomic equity.

This recalibration allows educators, policymakers, and cultural producers to offer the youth of India a living inheritance—one that blends accountability with freedom, solidarity with difference, and institutional competence with moral imagination. In short, Patel's voice may still instruct, but the contemporary lesson ought to be reflexive: to teach young citizens how to serve their nation without silencing its multiplicities.

Works Cited:

- “A Critical Appraisal of Sardar Patel's Vision in Contemporary Context.” *International Journal of Humanities and Social Science Management (IJHSSM)*, PDF, 18 Aug. 2025.
- “AajTak: Sardar Patel Quotes and Lessons for Youth.” *AajTak*, 31 Oct. 2022.
- “Faith Is of No Evil in the Absence of Strength.” *FirstCry Intelli Articles*, 20 Sept. 2025.
- “Quotations of Sardar Patel.” *Press Information Bureau*, Government of India, accessed 14 Dec. 2019.
- “Sardar Patel: The Architect of United Bharat.” *Journal of Political Science*, PDF, 18 June 2025.
- “Sardar Vallabhbhai Patel and the Making of an Indian Educational Ethos: Historical and Contemporary Perspectives.” *ResearchGate*, paper, 2024–2025.
- “Transformative Educational Ideology of Sardar Patel.” *International Journal of Research and Innovative Technology (IJRTI)*, PDF, July 2025.

**NATIONAL SECURITY AND UNITY: SARDAR PATEL'S VISION FOR
A STRONG INDIA****Mahi Kalpanaben Bhatt****ILSASS****(Institute of Language Studies And****Applied Social Sciences)****(CVM University, Vallabh Vidyanagar)**

Sardar Vallabhbhai Patel, known as the "Iron Man of India," remains one of the most pivotal figures in the history of modern India. His contributions were instrumental not only in India's political integration but also in the establishment of a national security framework that ensured India's sovereignty and unity in the post-independence era. While Sardar Patel is widely celebrated for his role in the **integration of princely states**, his vision extended far beyond the political consolidation of the nation. He laid the foundation for a robust national security apparatus, believing that a strong, unified India was crucial for its survival and future progress.

Patel's vision for India was rooted in two interconnected pillars: **unity** and **security**. He understood that national security went beyond external defense and military readiness; it was inextricably linked to internal cohesion, social harmony, and political stability. His leadership ensured that the newly independent India remained intact, with its borders secure and its people united. Patel's enduring legacy in both **national unity** and security continues to inspire modern India as it navigates complex challenges on the global stage.

This article explores how **Sardar Patel's vision for a strong, united India** intertwined with his approach to national security and how his strategies laid the foundation for the India we see today.

I. The Need for Unity in a Fragmented India:

When India gained independence in August 1947, it inherited a fragmented political and territorial structure. The partition of India had resulted in the violent division of the country along religious lines, leading to massive displacements and communal unrest. In addition, India was left with over 500 princely states that were not automatically part of the newly formed Indian Union. These states, with their own rulers, armies, and systems of governance, represented not just a political challenge but a serious threat to India's territorial integrity.

Sardar Patel's challenge was to bring these princely states into the Indian Union, ensuring that they became an integral part of the newly formed republic. The absence of unity within the country would have meant that India's national security was at risk, especially given the historical context of colonialism, the ongoing partition violence, and the potential for external intervention. **"The safety and security of India depend upon the unity of the country. Any fissiparous tendency must be curbed firmly."**¹

In Patel's view, **national unity was the bedrock of national security**. He believed that the consolidation of a diverse, fragmented nation into a unified republic would ensure political stability and create the necessary conditions for security both internally and externally. Without this unity, India's ability to defend itself, protect its borders, and maintain internal order would be compromised.

II. Integration of the Princely States: A Historic Challenge for National Unity:

One of Patel's most significant achievements was the **integration of the princely states** into the Indian Union. These states, though diverse in size, culture, and political structure, represented an obstacle to national security. Left unchecked, they could have become sources of separatism, instability, or even potential conflict with neighboring countries. Patel's work in negotiating, coaxing, and—where necessary—using force, ensured that these states acceded to India. **"The alternative to integration was chaos, and chaos would have invited foreign intervention and internal disorder."**²

➤ The Case of Hyderabad: Operation Polo

The most prominent example of Patel's approach was the integration of **Hyderabad**, one of the largest and most strategically important princely states. The Nizam of Hyderabad, Mir Osman Ali Khan, resisted joining India, hoping for an independent status or an alliance with Pakistan. Patel understood that allowing Hyderabad to remain independent would invite external influence, destabilize the region, and potentially create a refuge for separatist activities.

In September 1948, Patel, through the Indian Army, executed **Operation Polo** —a swift military operation that led to Hyderabad's peaceful integration into the Indian Union. The operation not only neutralized a major threat to India's territorial integrity but also reinforced Patel's unflinching commitment to national security and unity. Patel's decisiveness in dealing with Hyderabad demonstrated his belief that India's sovereignty could not be compromised, no matter the challenges.

➤ Kashmir: A Geo-Political Dilemma

The situation in **Jammu and Kashmir** was even more complex. The state of Jammu and Kashmir, under Maharaja Hari Singh, was hesitant to accede to either India or Pakistan after independence. The situation escalated in October 1947 when Pakistan sent tribal raiders into Kashmir. Facing an invasion, the Maharaja sought military assistance from India, which led to the state's accession to the Indian Union.

Although Patel was not directly involved in the decision to send Indian troops to Kashmir (a decision that was largely taken by Prime Minister Nehru), he was a firm supporter of the state's integration. Patel saw Kashmir's accession as essential for the preservation of India's northern borders and its territorial integrity. His strategic insight into the necessity of a united India extended to the internationalization of Kashmir in the United Nations and the diplomatic efforts that followed.

While Patel's death in 1950 prevented him from witnessing the full resolution of the Kashmir conflict, his role in securing Jammu and Kashmir's initial integration underscored his deep understanding of the importance of national unity for security.

III. National Security and Internal Unity: Building Institutions:

Patel's vision for national security was not limited to territorial defense; it also encompassed internal security. A nation could not be secure if it was riven by internal divisions, communal unrest, or a lack of law and order. Therefore, Patel focused on creating institutions that would ensure social stability and protect the nascent Indian republic from internal threats.

✓ **Indian Police Service (IPS) and the Reorganization of the Police Forces**

One of Patel's key initiatives was the reorganization of the **Indian Police Service (IPS)**. The police, under Patel's leadership, were tasked with managing not only the rising instances of communal violence in the aftermath of partition but also the burgeoning threats from separatist movements and social unrest. Patel believed that the police force should reflect the diversity of India while maintaining a national outlook and discipline.

His reforms laid the groundwork for a national security apparatus capable of handling complex situations—whether it was communal violence, border skirmishes, or insurgencies in the years that followed. **“Without Patel's firmness and realism, India would have splintered into many sovereign fragments.”³**

✓ **Central Intelligence Bureau (CIB)**

Patel also recognized the critical importance of intelligence in national security. He understood that a failure to gather timely intelligence would leave India vulnerable to both external and

internal threats. This led to the strengthening of the **Central Intelligence Bureau (CIB)**, India's premier intelligence agency.

The CIB was tasked with monitoring potential threats from hostile neighboring countries, particularly Pakistan, and ensuring internal stability by tracking radical movements, secessionist activities, and social unrest. Patel's foresight in creating and strengthening intelligence networks provided India with the tools necessary to safeguard its sovereignty and maintain peace within its borders.

IV. Patel's Vision for Military Preparedness: Defending India's Borders:

While Patel's contributions to internal security were foundational, his understanding of external threats was equally significant. He was aware that India, given its geographical location and regional challenges, needed to strengthen its military capabilities. Patel was instrumental in laying the foundations for India's national defense.

▪ Preparing for Border Defense

Patel's leadership extended to preparing India for possible confrontations along its borders. At the time of independence, India faced territorial disputes with Pakistan over Kashmir, and concerns about China's ambitions in Tibet were on the horizon. Patel's strategic thinking led to the strengthening of India's northern borders and the creation of defense strategies that could confront any external aggression. While his tenure as Home Minister was brief, Patel's vision for a strong national defense continued to influence India's military policies long after his death in 1950.

V. Legacy: National Unity and Security in Contemporary India:

"We cannot allow an imperium in imperio. There cannot be two sovereignties in one country."⁴ Sardar Patel's vision for national security, unity, and political integration laid the groundwork for India's future security architecture. In contemporary India, his legacy continues to inspire the country's policies, especially in areas concerning national unity and defense.

The Government of India's '**Ek Bharat Shreshtha Bharat**' program, which focuses on promoting national integration through cultural exchange and mutual understanding among states, is a modern-day reflection of Patel's ideals. Just as Patel worked to unite India's diverse regions, the initiative encourages Indians to appreciate and learn from the cultural diversity across states, fostering national cohesion.

Furthermore, Patel's legacy continues to shape India's approach to internal security and defense. Modern India's security concerns—ranging from internal insurgencies to regional terrorism and cross-border conflicts—continue to demand the kind of unity Patel envisioned. His belief that a unified India was essential for both internal and external security remains central to India's strategic approach.

VI. Conclusion: A Unified India for a Secure Future:

Sardar Vallabhbhai Patel's contributions to India's national unity and security are monumental. From integrating the princely states to establishing strong security institutions, his leadership helped create the framework that ensured India's territorial integrity and internal stability. Patel's vision of national security was based on the unshakable belief that India's strength lay in its unity, both internally and externally. **“Patel believed that unity, discipline, and strength were the only guarantees of India's survival in a hostile world.”⁵**

In the face of contemporary challenges, Patel's vision continues to guide India's national policies. His legacy as the architect of modern India's security infrastructure and his commitment to a unified and secure India remains as relevant today as it was during the nation's formative years. The **Iron Man of India**, through his foresight, leadership, and unyielding resolve, secured a future for India—a nation that stands strong and united. **Modern India's political unity is the greatest monument to Sardar Patel.”⁶**

Abstract :

Sardar Vallabhbhai Patel, revered as the **“Iron Man of India,”** played a decisive role in shaping India's national unity and security in the aftermath of independence. While his leadership in integrating over 500 princely states is widely acknowledged, Patel's vision extended beyond political consolidation to the creation of a strong national security framework. He believed that unity was the foundation of security and that internal cohesion, political stability, and effective institutions were as vital as military strength. Through the integration of princely states such as Hyderabad and his support for the accession of Jammu and Kashmir, Patel safeguarded India's territorial integrity. As Home Minister, he strengthened internal security by reorganizing the police and intelligence services, laying the foundations of institutions like the Indian Police Service and the intelligence apparatus. Patel's strategic foresight ensured that a unified India could withstand internal unrest and external threats, making his legacy central to India's contemporary security and nation-building efforts.

❖ QUOTATIONS USED IN THE ARTICLE

1. Durga Das, Sardar Patel's Correspondence, 1945–50, Vol. VI (Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1974), 56.
2. V.P. Menon, The Story of the Integration of the Indian States (London: Orient Longman, 1956), 34.
3. Rajmohan Gandhi, Patel: A Life (Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1990), 329.
4. Sardar Vallabhbhai Patel, speech to the Constituent Assembly, reproduced in Sardar Patel's Correspondence, 1945–50, Vol. VII (Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1974), 182.
5. Sardar Vallabhbhai Patel, address to the All-India Police Conference, reproduced in Sardar Patel on Administration (New Delhi: Publications Division, Government of India, 1959), 27.
6. Ramachandra Guha, India After Gandhi (New Delhi: Pan Macmillan, 2007), 98.

❖ **LIST OF REFERENCE BOOKS FOR THE ARTICLE**

1. Krishna, Balraj. Sardar Vallabhbhai Patel: India's Iron Man. New Delhi: Rupa & Co., 2013.
2. Patel, Vallabhbhai, and V.P. Menon. The Transfer of Power in India. London: Orient Longman, 1949.
3. Chopra, Prabha. Sardar Patel: Kashmir aur Hyderabad. New Delhi: Prabhat Prakashan, 2002.
4. Chopra, P.N. Sardar Patel: Gandhi, Nehru, Subhash. New Delhi: Konark Publishers, 2003.
5. Joshi, Dinkar. Mahamanav Sardar. New Delhi: Prabhat Prakashan, 2018.

**MODERN INDIAN NATION AND SARDAR PATEL: POLITICAL
INTEGRATION, FEDERAL DESIGN AND CIVIC NATIONALISM****-Dr Jigarkumar Joshi****Assistant Professor****Shree Meghmani Parivar and Shree Bhailalbhai A Patel (Detrojwala) Umiya Arts and
Commerce College for Girls, Ahmedabad****Abstract:**

This paper examines the role of Sardar Vallabhbhai Patel in the making of modern India, focusing on his contribution to national integration, federal design, and the articulation of civic nationalism. It argues that Patel's leadership represents a pragmatic model of nation-building grounded in political realism, institutional strength, and ethical responsibility rather than ideological abstraction. By integrating the princely states, advocating a strong yet flexible federal structure, and consolidating all-India administrative services, Patel laid the foundations for India's territorial unity and administrative stability. The paper also highlights Patel's vision of civic nationalism, which emphasized shared constitutional loyalty, discipline, and public duty over ethnic, linguistic, or religious identities. Situating Patel within the historical context of Partition and early constitutional debates, the study shows how his approach balanced authority with pluralism. The paper concludes that Patel's legacy remains deeply relevant for contemporary India, offering enduring insights into governance, federalism, and democratic cohesion in a diverse society.

Keywords: Sardar Patel, princely states, federalism, civic nationalism, nation-building

Introduction: The Challenge of Nation-Building

When India attained independence in 1947, it inherited a deeply fragmented political landscape shaped by colonial rule. The new state confronted economic underdevelopment, widespread violence following Partition, and the unresolved status of more than 565 princely states, which together comprised nearly half of the subcontinent's territory (Ramusack). These semi-autonomous entities, ruled by hereditary monarchs under British paramountcy, retained the legal option to accede to India, join Pakistan, or remain independent, creating a serious risk of territorial disintegration during decolonization.

This geopolitical uncertainty was intensified by entrenched social divisions along religious, linguistic, and caste lines. Colonial governance had institutionalized communal identities and sharpened Hindu–Muslim antagonisms, weakening the foundations of collective political unity (Pandey). The trauma of Partition further deepened mistrust, displacement, and political volatility, making the task of integration not merely administrative but profoundly ethical and psychological. Integrating this diverse civilizational space into a coherent nation-state therefore required leadership capable of combining political realism with institutional foresight.

Sardar Vallabhbhai Patel, India’s first Deputy Prime Minister and Minister of Home Affairs, emerged as the principal architect of national integration. Working closely with V. P. Menon, Patel secured the accession of princely states through negotiation, constitutional instruments, and, where necessary, military intervention, preventing balkanization and ensuring territorial continuity (Menon). Beyond immediate integration, Patel recognized that national unity could not rest solely on territorial consolidation. It required durable institutions, administrative coherence, and a civic ethic capable of transcending inherited loyalties.

Patel’s role across three interconnected dimensions should be examined: the political integration of princely states, the shaping of India’s federal structure during Constituent Assembly deliberations, and the articulation of a civic nationalism grounded in duty, ethical governance, and respect for diversity (Austin). Together, these dimensions reveal Patel not merely as a crisis manager, but as a state-builder whose pragmatic vision helped transform a fragile postcolonial entity into a stable constitutional democracy. His leadership proved decisive in consolidating India’s territorial integrity, institutional resilience, and civic foundations during one of the most uncertain moments in its history.

Political Integration of Princely States

At independence in 1947, India confronted one of the most complex challenges faced by any postcolonial state: the integration of over 560 princely states, which together accounted for nearly 45 percent of the subcontinent’s territory and approximately one-quarter of its population (Ramusack). Under British rule, these states had existed as semi-sovereign entities governed by hereditary rulers who acknowledged British paramountcy while retaining autonomy in internal affairs. With the abrupt withdrawal of the British, paramountcy lapsed, leaving princely rulers legally free to accede to India, join Pakistan, or claim independence. In the volatile climate created by Partition, communal violence, and mass displacement, this

situation posed a serious risk of political fragmentation and threatened the survival of India as a unified nation-state.

The danger was not merely theoretical. Several strategically located states—such as Hyderabad, Junagadh, and Kashmir—entertained ambitions or alignments that ran counter to India's territorial and security interests. An unchecked assertion of princely sovereignty could have produced a patchwork of competing states, undermining economic integration, internal security, and national governance. Preventing such balkanization required a combination of constitutional innovation, political negotiation, and, where necessary, coercive authority.

Sardar Vallabhbhai Patel, as Minister of States, emerged as the principal architect of this integration process. Working closely with V. P. Menon, he developed a pragmatic and legally grounded strategy that balanced persuasion with firmness. The core instrument was the Instrument of Accession, through which princely rulers transferred authority over defence, external affairs, and communications to the Union of India. This limited but crucial surrender of sovereignty ensured national security and diplomatic unity while allowing rulers to retain internal autonomy during the transitional phase. Standstill Agreements complemented this arrangement by maintaining existing administrative systems until full integration could be achieved, thereby preventing administrative collapse and public disorder (Menon).

Patel's first preference was negotiation and voluntary accession. Through personal correspondence, meetings, and appeals to patriotism and pragmatism, he persuaded many rulers that their long-term interests lay in joining the Indian Union. States such as Mysore, Bikaner, and Patiala acceded willingly, recognizing the economic, political, and security advantages of integration. Patel's assurances regarding privy purses, titles, and ceremonial recognition played a crucial role in easing elite resistance and facilitating a relatively peaceful transition.

However, Patel was equally clear that the authority of the Union could not be undermined by defiance or indecision. Where diplomacy failed, decisive action followed. In Junagadh, whose ruler acceded to Pakistan despite geographic contiguity with India and popular opposition, accession was resolved through a plebiscite supported by police intervention. The most critical test came in Hyderabad, India's largest princely state, where the Nizam's attempt to remain independent was supported by the armed Razakar militia. Operation Polo in 1948 swiftly

dismantled this challenge, reaffirming the supremacy of the Union and signaling that secessionist ambitions would not be tolerated (Copland).

The outcomes of this integration process were transformative. India achieved territorial continuity, eliminated internal sovereignty claims, and established a uniform framework of governance across formerly disparate regions. Princely elites were gradually incorporated into the democratic system through privy purses and political participation, while administrative and legal systems were standardized. Patel's pragmatic nationalism—marked by legal clarity, political realism, and calibrated coercion—proved decisive in preventing chaos and ensuring the emergence of a stable, sovereign Indian state. The integration of princely states thus stands as one of the most significant achievements of India's early nation-building efforts.

Federal Design and Administrative Consolidation

Sardar Vallabhbhai Patel played a decisive role in shaping India's federal design during the Constituent Assembly debates between 1946 and 1949, a period marked by the trauma of Partition and the unprecedented task of integrating princely states into a single constitutional framework. The experience of political fragmentation at independence deeply informed Patel's constitutional vision. He consistently warned that excessive provincial autonomy could encourage centrifugal forces, reviving separatist ambitions along princely, linguistic, or communal lines. For Patel, a strong Union was not an ideological preference but a practical necessity to preserve national unity, political stability, and economic coherence in a newly decolonized state.

This conviction shaped his advocacy for extensive Union powers over defence, external affairs, finance, communications, and emergency governance. Patel argued that without a commanding centre, India risked devolving into a loose confederation incapable of responding to internal disorder or external threats. At the same time, he did not endorse absolute centralization. Patel accepted that states required autonomy in local administration, education, culture, and social policy in order to reflect India's immense diversity. The federal structure that emerged was therefore deliberately asymmetrical and quasi-federal, privileging national integrity while allowing space for regional expression.

India's federalism differed significantly from classical federations such as the United States or Switzerland, which were formed through the voluntary union of pre-existing sovereign entities.

Instead, India's Constitution was framed in a context of national consolidation, where unity had to be actively constructed rather than assumed. As Granville Austin famously observed, the Constitution sought to create "unity out of diversity," and Patel was one of the strongest proponents of this integrative logic. He supported constitutional safeguards for minorities and special provisions for tribal areas, recognizing that a strong centre must coexist with protections for vulnerable communities if federalism was to remain legitimate.

Administrative consolidation was a crucial pillar of Patel's federal vision. He strongly defended the continuation of all-India services, describing them as the administrative "steel frame" essential for holding the country together. Patel believed that a nationally recruited, merit-based civil service would ensure uniform standards of governance, impartiality, and loyalty to the Constitution rather than to regional or sectarian interests. Accordingly, he championed the Indian Administrative Service and Indian Police Service as transferable cadres recruited through the Union Public Service Commission. By integrating officials from former princely states into these services, Patel prevented bureaucratic disintegration and ensured continuity during a period of rapid political reorganization.

This administrative framework facilitated effective Centre–state coordination in the early years of independence. All-India services enabled the Union to implement policies uniformly, manage internal security, and oversee development across diverse regions. They also acted as mediators between the Centre and states, translating national priorities into local administration while communicating regional concerns upward. Without this administrative cohesion, the federal structure Patel envisioned would have lacked operational effectiveness.

Patel's federalism differed from, yet complemented, the perspectives of his contemporaries. Jawaharlal Nehru emphasized decentralization and economic planning as instruments of democratic development, while B. R. Ambedkar, as Chairman of the Drafting Committee, designed constitutional mechanisms that permitted strong central intervention during emergencies while safeguarding fundamental rights. Patel synthesized these approaches by prioritizing stability and unity without abandoning democratic accountability. The constitutional and administrative architecture that emerged proved resilient, enabling India to manage linguistic reorganization, regional aspirations, and internal security challenges within a durable federal framework.

Civic Nationalism: Unity through Duty and Diversity

Civic nationalism defines nationhood through shared political values, civic duties, and institutional loyalty rather than ethnic, linguistic, or religious homogeneity. Unlike ethno-cultural nationalism, which grounds belonging in primordial identities and often produces exclusionary or sectarian politics, civic nationalism emphasizes participation in a common political project governed by constitutional norms. In the context of post-independence India—a society fractured by Partition, communal violence, and deep social diversity—Sardar Vallabhbhai Patel articulated a distinctly civic vision of nationalism aimed at forging unity without suppressing plurality.

Patel's understanding of nationalism emerged most clearly in his public speeches and Constituent Assembly interventions during the late 1940s. Addressing the Assembly in 1949, he urged Indians to subordinate sectional identities to the authority of the Constitution, insisting that citizenship demanded allegiance to the nation-state rather than to caste, religion, or region. He famously declared that Indians must learn to see themselves "first and foremost as Indians," warning that the persistence of parochial loyalties would undermine national consolidation. For Patel, nationalism was not an emotional abstraction or cultural sentiment, but a moral and civic practice rooted in discipline, productive labor, and responsibility toward public institutions. This emphasis reflected the urgency of the historical moment. In the aftermath of Partition, Patel viewed communalism and indiscipline as existential threats to the fragile state. His speeches repeatedly linked national unity to ethical conduct in everyday life, arguing that rights could not be sustained without duties. Civic responsibility—obedience to law, respect for institutions, and commitment to public order—formed the ethical backbone of his nationalism. Unity, in this framework, was not imposed through cultural uniformity but achieved through shared adherence to constitutional norms.

Patel's civic vision absorbed important elements of Gandhian ethics, particularly the emphasis on truth, moral responsibility, and intercommunal harmony. However, he departed significantly from Gandhi's reliance on moral persuasion alone. While Gandhi trusted the transformative power of individual conscience, Patel insisted that a modern nation-state required strong institutions capable of enforcing civic obligations. He accepted coercive authority as a necessary supplement to ethical ideals, especially in a society emerging from violence and political fragmentation. Diversity, therefore, was not eliminated but regulated through law, ensuring that freedom did not dissolve into disorder.

This approach positioned Patel firmly against fragmentary forms of nationalism. Religious nationalism, articulated most sharply in the two-nation theory, had already culminated in Partition. Linguistic nationalism, though culturally legitimate, posed the risk of political balkanization if pursued prematurely. Patel resisted immediate linguistic reorganization of states, consenting to it only after constitutional consolidation had ensured that cultural recognition would not translate into secessionist politics (Austin). His caution reflected a prioritization of political unity over symbolic recognition during the formative years of the republic.

The legacy of Patel's civic nationalism has been enduring. It enabled the accommodation of linguistic and cultural diversity within a unified constitutional framework, fostered loyalty to national institutions such as the civil services, and reinforced the idea of citizenship grounded in duty as well as rights. Patel's model demonstrates that in deeply plural societies, stable democracy depends less on shared culture than on shared civic commitment. His vision remains instructive for understanding how unity can be sustained through responsibility, institutional trust, and constitutional discipline rather than enforced homogeneity.

Legacy and Contemporary Relevance

Sardar Vallabhbhai Patel's legacy endures as a foundational pillar of India's modern statehood, embedded not merely in historical memory but in the everyday functioning of the Republic. The political map forged through the integration of princely states, the constitutional architecture balancing a strong Centre with meaningful state autonomy, and the all-India civil services that continue to operate as the administrative "steel frame" together constitute Patel's most tangible institutional inheritance. These structures have demonstrated remarkable durability, surviving linguistic reorganization, political decentralization, economic liberalization, and shifts in party dominance while preserving territorial integrity and administrative coherence for more than seven decades.

In contemporary India, Patel's symbolism has acquired renewed visibility and interpretive significance. The inauguration of the Statue of Unity in 2018—standing at 182 meters—represents more than monumental commemoration; it signals a broader re-evaluation of Patel's role in the national narrative, long overshadowed by Nehru-centric accounts of independence. Public commemorations such as Patel Jayanti, along with renewed scholarly attention, reflect

an effort to foreground his contributions at a time when debates over federal balance, national unity, and cultural pluralism have re-emerged with intensity. Patel's image as a decisive yet constitutionally grounded leader has become a point of reference in discussions about governance and state capacity.

Patel's relevance is especially evident in contemporary governance challenges. His vision of cooperative federalism finds resonance in institutional innovations such as the Goods and Services Tax (GST) Council and NITI Aayog, which require sustained Centre–state collaboration rather than hierarchical command. Similarly, his insistence on plural nationalism—one that accommodates linguistic, regional, and religious diversity within a unified civic framework—offers an alternative to ethnocentric or majoritarian conceptions of nationhood. His emphasis on central stability combined with administrative flexibility remains instructive in addressing internal security concerns, regional aspirations in Jammu and Kashmir or the Northeast, and large-scale crises such as the COVID-19 pandemic.

Ultimately, Patel stands as both the architect who secured India's physical and institutional unity and the ethical statesman who insisted that nationhood rests on civic duty as much as political rights. His pragmatic vision transformed the uncertainty of decolonization into durable democratic order. In reminding India that unity requires discipline, institutional strength, and respect for diversity, Patel's legacy continues to shape the republic not as a relic of the past, but as a living guide for navigating the complexities of modern governance.

Conclusion

The study of Sardar Vallabhbhai Patel's nation-building legacy ultimately foregrounds a deeper question about the nature of political unity in plural societies. Patel's approach reminds us that nationhood is not sustained by sentiment alone, nor by abstract constitutional ideals, but by the difficult work of institution-building, ethical governance, and disciplined public life. His leadership challenges romantic notions of nationalism by demonstrating that cohesion often emerges from negotiation, restraint, and, when necessary, decisive action anchored in constitutional authority.

What makes Patel especially relevant is his refusal to reduce diversity to either a problem or a slogan. He neither sought to erase difference nor allowed it to fragment the political community. Instead, he located unity in shared civic responsibility, binding citizens to the state through institutions that demanded accountability while protecting plural expression. This

balance—between authority and accommodation—remains one of the most fragile yet essential achievements of modern Indian democracy.

Engaging with Patel also invites a reassessment of how political leadership is evaluated. His legacy suggests that effectiveness, rather than ideological purity, may be the more enduring measure of statesmanship in moments of historical transition. The tensions he navigated—between centralization and federalism, coercion and consent, unity and freedom—are not confined to the past. They continue to confront contemporary democracies grappling with fragmentation, polarization, and institutional strain.

In this sense, Patel's relevance lies not in offering ready-made solutions, but in modeling a mode of political judgment grounded in realism, constitutionalism, and civic duty. His vision endures as a reminder that the survival of a democratic nation depends as much on disciplined governance and ethical responsibility as on the ideals that inspire it.

References:

- Austin, Granville. *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press, 1966.
- Bose, Sugata, and Ayesha Jalal. *Modern South Asia: History, Culture, Political Economy*. 4th ed., Routledge, 2017.
- Brown, Judith M. *Modern India: The Origins of an Asian Democracy*. Oxford University Press, 1994.
- Constituent Assembly of India. *Constituent Assembly Debates*. Government of India, 1946–1949.
- Copland, Ian. *The Princes of India in the Endgame of Empire, 1917–1947*. Cambridge University Press, 1997.
- “From Fragmentation to Federation: Sardar Patel's Legacy in Nation-Building.” *Journal of Political Science*, journalofpoliticalscience.com/uploads/archives/7-8-43-679.pdf. Accessed 25 Dec. 2025.
- Menon, V. P. *The Story of the Integration of the Indian States*. Orient Blackswan, 1956.
- Pandey, Gyanendra. *The Construction of Communalism in Colonial North India*. Oxford University Press, 1990.
- Patel, Vallabhbhai. *Speeches of Sardar Patel*. Navajivan Publishing House, 1950.
- Ramusack, Barbara N. *The Indian Princes and Their States*. Cambridge University Press, 2004.
- Talbot, Ian, and Gurharpal Singh. *The Partition of India*. Cambridge University Press, 2009.

**SARDAR PATEL AND THE MAKING OF A UNIFIED INDIA: A
COMPREHENSIVE STUDY OF LINGUISTIC HARMONY, CULTURAL
INTEGRATION, STATE CONSOLIDATION AND MODERN NATION-
BUILDING.**

Ms. Nishtha K Solanki,

Assistant Professor,

Sardar Patel College of Education, Bakrol

Abstract:

This paper examines the multidimensional contributions of Sardar Vallabhbhai Patel to the making of a unified and modern India, focusing on four major thematic pillars: state consolidation, linguistic harmony, cultural integration, and administrative nation-building. As the chief architect of India's political integration, Patel successfully unified 562 princely states through a strategic blend of persuasion, diplomacy, and firmness, preventing the Balkanisation of the subcontinent at independence (Menon, 1956; Guha, 2007). His administrative foresight in establishing the All-India Services provided the emerging nation with a stable governance framework often described as the "steel frame of India" (Austin, 1999). Beyond political integration, Patel's nuanced approach to India's linguistic diversity emphasised respect for regional identities while warning against linguistic provincialism that could threaten national cohesion (Gopal, 1979). He further advanced cultural integration by strengthening inter-community confidence during the turbulent post-partition period and promoting shared national symbols and civic unity (Tharoor, 2017). Together, these efforts helped solidify India's foundational identity as a pluralistic yet unified nation. The paper argues that Patel's leadership style marked by pragmatism, decisiveness, and administrative realism remains profoundly relevant in addressing contemporary challenges such as federal tensions, linguistic politics, regional aspirations, and cultural diversity. By situating Patel's contributions within both historical and modern contexts, the study highlights his enduring role in shaping India's political stability, administrative strength, and national cohesion. His vision continues to offer essential guidance for sustaining unity in diversity in the 21st century.

Keywords:

Sardar Vallabhbhai Patel; Indian political integration; princely states; linguistic harmony; cultural integration; nation-building; administrative reforms; All-India Services; unity in diversity; federalism; modern India.

Introduction:

Sardar Vallabhbhai Patel occupies a central place in India's political history as the key architect of national integration and one of the strongest voices for unity during the tumultuous years surrounding independence. Referred to widely as the "Iron Man of India," Patel's leadership was defined by his firmness, administrative clarity, and unyielding commitment to safeguarding the territorial and cultural integrity of the new nation (Menon, 1956). At a time when India was emerging from centuries of colonial rule, the newly independent state faced unprecedented challenges, including the trauma of Partition, the coexistence of more than 560 princely states, deep regional identities, linguistic diversities, and the looming threat of territorial fragmentation (Gopal, 1975). Patel's role in stabilising this fragile national landscape has therefore been recognised as foundational to the making of a cohesive Indian Union. The historical context of 1947–1950 reveals a nation struggling to reconcile freedom with unity. The British exit left India divided along religious lines, and communal conflict destabilised large parts of the country. Simultaneously, princely states held varying aspirations some sought autonomy, others leaned toward accession to Pakistan, while a few hoped to maintain complete independence. Linguistic identities were equally significant, shaping social interactions and political claims across regions (Hardgrave, 1993). Administrative structures inherited from colonial rule were insufficient for governing a subcontinent characterised by immense diversity. It was in this volatile climate that Patel emerged as a statesman capable of negotiating, persuading, and, when required, decisively intervening to integrate disparate territories into a single federation. This paper situates Patel's contributions within a holistic, thematic framework that examines the multidimensional nature of his nation-building efforts. First, his strategies of state consolidation demonstrate unmatched political acumen. Patel's successful integration of the princely states through the Instrument of Accession crafted with V. P. Menon laid the groundwork for unified governance (Menon, 1956). His approach blended diplomacy with assertiveness, ensuring that national interest remained paramount. Second, the paper explores his advocacy for linguistic harmony. While recognising India's rich linguistic diversity, Patel consistently cautioned against narrow linguistic provincialism, warning that it could threaten national unity (Patel, 1950). His interventions promoted a balanced relationship between regional identities and the overarching national ethos. Third, the study examines Patel's commitment to cultural integration. Patel believed that cultural pluralism was India's strength, not a barrier. His efforts to rebuild social confidence in the post-Partition era, encourage inter-community dialogue, and promote inclusive national symbols contributed significantly to fostering a shared sense of belonging (Brown, 2012).

Sardar Patel's administrative vision is assessed as a cornerstone of modern nation-building. His establishment of the All-India Services, emphasis on administrative discipline, and insistence on a strong Centre created institutional frameworks that continue to shape India's governance model (Rao, 1991). By integrating these themes, the introduction underscores Patel's enduring legacy as a leader who shaped not only the political map of India but also the foundations of its cultural and administrative unity. His leadership remains a guiding reference point for understanding the challenges and possibilities of nation-building in a diverse democracy.

Historical Context

The period surrounding India's independence in 1947 represented one of the most politically complex and volatile phases in the subcontinent's history. The newly liberated nation inherited a fragmented political landscape composed of over 560 princely states, each possessing varying degrees of autonomy, administrative traditions, and historical identities (Menon, 1956). Alongside these princely territories existed the former British Indian provinces, which had been reorganized multiple times without consideration for linguistic or cultural boundaries, resulting in deep regional disparities. This fragmentation posed a significant threat to national cohesion, especially when combined with the communal violence unleashed by Partition, mass migrations, and escalating border disputes involving Pakistan and later other neighbouring regions (Gopal, 1979).

Linguistic diversity further complicated this environment. India was home to several hundred languages and dialects grouped into major families such as Indo-Aryan, Dravidian, Tibeto-Burman, and Austroasiatic. These linguistic identities had strong emotional and political resonance, influencing regional movements and the demand for linguistic states (King, 1997). In the immediate post-independence situation, linguistic aspirations lacked a coherent administrative mechanism, adding to the concerns of national fragmentation. Against this backdrop, the possibility of Balkanisation the splitting of India into multiple sovereign entities was a real and pressing danger (Brown, 1994).

The British colonial legacy further compounded these challenges. The departure of the British left behind an uneven administrative structure, weak fiscal integration, and differing legal systems across regions. In many princely states, modern governance institutions were either minimal or entirely absent, requiring rapid adaptation to democratic frameworks. The lack of

a unified military command, communication system, and bureaucratic machinery meant that creating a cohesive governance structure was an urgent national priority (Guha, 2007).

Sardar Vallabhbhai Patel's early experiences in the freedom struggle significantly shaped his pragmatic approach to unity and governance. His leadership during the Bardoli Satyagraha and role in the Indian National Congress established him as an organiser with exceptional administrative clarity and resolve (Parekh, 1999). These qualities positioned him as the natural choice to lead the integration of princely states and address the challenge of preserving national unity during one of the most turbulent transitions in world history. His conviction that political unification was the foundation for social and cultural integration guided his strategies as India's first Home Minister, setting the stage for a cohesive, stable, and future-oriented republic.

3.Theme 1: State Consolidation and Political Integration:

Sardar Vallabhbhai Patel's most enduring contribution to the making of modern India lies in his unparalleled achievement of integrating 562 princely states into a single political union. At independence, these states were under no constitutional obligation to join India or Pakistan, posing a serious threat of fragmentation (Menon, 1956). Patel approached this challenge with a combination of diplomatic persuasion, clear communication of national interest, and unwavering firmness. Working closely with V. P. Menon, he crafted the Instrument of Accession, a legal mechanism that allowed rulers to voluntarily accede to India on matters of defence, external affairs, and communications (Menon, 1956; Guha, 2007). This instrument became the cornerstone of India's political unification.

Patel's strategy also involved decisive action when negotiations failed. The cases of Junagadh and Hyderabad illustrated his readiness to use limited force to prevent secessionist threats and ensure territorial integrity. While Junagadh's accession was secured through public pressure and administrative intervention, the Hyderabad crisis required Operation Polo, a police action that ended the Nizam's resistance and brought the state into the Indian Union (Gopal, 1979).

These actions demonstrated Patel's belief that national unity could not be compromised.

Beyond territorial integration, Patel emphasised the need for a strong administrative framework to sustain the new nation. His insistence on creating the Indian Administrative Service (IAS) and Indian Police Service (IPS) reflected his conviction that an impartial and professional civil service was essential for maintaining stability and ensuring effective governance across diverse

regions (Parekh, 1999). Through these reforms, Patel not only consolidated India's political map but also laid the institutional foundations necessary for long-term national cohesion.

4.Theme 2: Linguistic Harmony and Regional Balance:

Sardar Vallabhbhai Patel recognised early that linguistic diversity was both a cultural strength and a political challenge for the newly independent nation. His approach balanced respect for regional languages with a firm commitment to national cohesion. Patel acknowledged that linguistic identities were deeply rooted in people's emotional and cultural lives and therefore required sensitivity in policymaking (Gopal, 1979). At the same time, he repeatedly emphasised that linguistic pride must not overshadow the broader objective of building a unified India.

The debate over the national language was one of the most contentious issues during the Constituent Assembly deliberations. While Patel supported the promotion of Hindi for administrative convenience, he cautioned against imposing it in a manner that would alienate non-Hindi-speaking regions (Austin, 1999). He argued that India's unity would be endangered if language became a tool of political mobilisation or regional dominance. His position reflected his broader philosophy: linguistic diversity should be celebrated, but it must not evolve into linguistic provincialism, which he warned could become "poisonous for the nation's unity" (Patel, 1950).

The early discussions on linguistic reorganisation of states further highlighted Patel's pragmatic vision. Although sympathetic to cultural and linguistic aspirations, he believed that immediate reorganisation could create administrative instability at a time when India was still consolidating its political foundations (Guha, 2007). His caution stemmed from concerns that premature linguistic division could inflame regional loyalties and weaken the fragile national fabric.

Despite these reservations, Patel actively worked to build bridges between linguistic communities by fostering a shared national purpose. He encouraged the use of multiple languages in education, communication, and public life, arguing that linguistic harmony was achievable only when communities felt respected within the national framework. Through this balanced and far-sighted approach, Patel laid the groundwork for a pluralistic yet unified India.

5.Theme 3: Cultural Integration and National Identity:

Sardar Vallabhbhai Patel viewed India's cultural diversity not as a source of division but as a foundational strength capable of sustaining national unity. He believed that India's long civilisational history marked by coexistence, syncretic traditions, and shared ethical values provided a natural basis for integrating diverse communities into a cohesive national framework (Tharoor, 2017). Patel argued that unity in India would endure only if it grew organically from cultural harmony rather than through enforced uniformity (Gopal, 1979).

In this spirit, Patel supported the promotion of shared national symbols, festivals, and historical narratives that could transcend regional, religious, and linguistic boundaries. Whether it was the adoption of the national flag, national emblem, or collective remembrance of freedom fighters, Patel saw these symbols as instruments for nurturing emotional unity (Austin, 1999). He emphasised that such symbols were not mere formalities but embodiments of a common destiny that bound Indians together after centuries of colonial rule.

Central to Patel's efforts was the idea of "One India", reinforced not through homogenisation but through pluralism. He envisioned a nation where cultural differences would coexist without threatening national loyalty. This vision was particularly significant in the aftermath of Partition, when communal violence and mass displacement had eroded public confidence and fractured social relationships. Patel played a crucial role in restoring stability by reassuring communities, organising relief efforts, and strengthening law and order (Guha, 2007). His ability to project firmness alongside empathy helped mitigate fear and prevent deeper fragmentation.

Through these measures, Patel contributed significantly to constructing a national identity that honoured diversity while fostering collective belonging an identity that remains central to India's democratic ethos.

6.Theme 4: Administrative Vision for Modern Nation-Building:

Sardar Vallabhbhai Patel's administrative vision was central to shaping the governance architecture of post-independence India. He believed that strong Centre-State relations were essential for stabilising a nation emerging from colonial fragmentation, communal violence, and the threat of secession by various regions (Austin, 1999). Patel argued that only a robust

central authority, supported by cooperative states, could prevent political disintegration and ensure uniform national development (Morris-Jones, 1984).

A cornerstone of his administrative agenda was the modernisation of bureaucracy, particularly through the establishment of the All-India Services such as the Indian Administrative Service (IAS) and the Indian Police Service (IPS). Patel viewed these services as the “steel frame” of the nation, capable of maintaining administrative continuity and upholding constitutional values in times of uncertainty (Guha, 2007). His insistence on retaining these services in the Constitution stemmed from a deep conviction that India needed a unified, merit-based administrative machinery to bridge regional disparities and sustain political integration.

Patel also demonstrated a forward-looking infrastructure vision, emphasising efficient policing, strong law and order mechanisms, and the consolidation of border regions vulnerable to external threats. His role in overseeing the integration of frontier areas such as Hyderabad and Junagadh reflected his belief that secure borders were indispensable for national security (Menon, 1956).

Equally significant was Patel’s emphasis on discipline, administrative integrity, and national responsibility. He repeatedly stressed that officials must place the nation above personal or regional loyalties, reflecting his belief that ethical governance was fundamental to nation-building (Gopal, 1979). Through this administrative blueprint, Patel laid the foundations of a modern, cohesive, and resilient state structure that continues to anchor India’s governance system.

7.Theme 5: Patel’s Leadership Style and Political Philosophy:

Sardar Patel’s leadership style was marked by a rare combination of pragmatism, decisiveness, and disciplined realism, making him one of the most effective statesmen of India’s transition to independence. His ability to assess political situations with clarity and act swiftly made him indispensable during crises, particularly in the integration of princely states and the management of post-Partition instability (Tharoor, 2017). Patel’s pragmatism stemmed from his grounding in grassroots politics during the freedom struggle, where he developed a practical understanding of India’s socio-political landscape (Guha, 2007).

A defining feature of his leadership was the blend of firmness and conciliation. Patel negotiated patiently with princes but also resorted to measured use of force when national unity was at stake, as seen in Operation Polo and the Hyderabad integration (Menon, 1956). His approach demonstrated a philosophy that valued peace but refused to compromise on the sovereignty and territorial integrity of India.

Patel's political philosophy centred on unity, national security, and administrative efficiency, which he considered the three pillars of stable nation-building. He consistently warned against forces of sectarianism, linguistic extremism, and political fragmentation, arguing that these tendencies could weaken the newly formed Union (Gopal, 1979).

His dialogues and collaborations with contemporaries such as Mahatma Gandhi and Jawaharlal Nehru further shaped India's early governance trajectory. While he often differed with Nehru on ideological matters, both shared a commitment to democratic institutions and national integration. Gandhi's influence, particularly his emphasis on discipline and ethical public life, remained central to Patel's leadership style.

Through this distinctive blend of realism, moral discipline, and political foresight, Patel played a formative role in defining the principles and direction of India's early nation-building efforts.

Outcomes of Sardar Patel's Contribution:

Sardar Vallabhbhai Patel's contributions produced transformative outcomes that shaped the trajectory of modern India. His most celebrated achievement was the prevention of India's fragmentation into multiple sovereign states, a danger that loomed large at the moment of independence. With over 562 princely states possessing varying degrees of autonomy, the possibility of Balkanisation was real and imminent. Through a combination of diplomacy, strategic persuasion, and timely firmness, Patel ensured that almost all princely states acceded to the Indian Union, thereby safeguarding the territorial and political integrity of the nation (Menon, 1956). Scholars widely recognise that without Patel's intervention, India might have evolved into a patchwork of rival sovereignties, compromising its ability to function as a coherent state (Guha, 2007).

Another major outcome was the establishment of a unified administrative and political structure, much of which continues to function as the framework of Indian governance. Patel's

insistence on retaining the All-India Services such as the IAS and IPS created a centralised yet adaptive administrative system capable of maintaining stability across a diverse and newly independent nation (Austin, 1999). This “steel frame” has played a key role in ensuring bureaucratic continuity and national coherence, particularly during periods of political or social upheaval. Patel’s administrative architecture helped institutionalise rule of law, uniform governance norms, and professional public service features that remain pillars of India’s democratic functioning.

Patel’s vision also produced lasting effects in promoting national cohesion amidst linguistic, cultural, and regional diversity. At a time when linguistic provincialism and regional aspirations threatened to overshadow national identity, Patel advocated for a balanced approach that respected cultural differences while emphasising the primacy of unity (Gopal, 1979). His warnings against excessive linguistic reorganisation reflected his concern that regional fragmentation could weaken the newly formed nation. Though later governments reorganised states linguistically, Patel’s emphasis on national cohesion helped anchor the idea of India as a pluralistic yet unified civilisational state.

A further key outcome was the creation of foundational institutions that strengthened India’s sovereignty and internal security. Patel played a central role in shaping policies related to policing, border consolidation, and internal law-and-order frameworks. His decisive action in integrating Hyderabad, Junagadh, and other volatile regions secured India’s borders and prevented external powers from exploiting internal divisions (Tharoor, 2017). Additionally, his contributions to establishing central security institutions laid the groundwork for a stable and secure internal environment.

Collectively, these outcomes highlight Patel’s unparalleled influence in transforming a fractured postcolonial landscape into a unified, institutionalised, and resilient modern nation-state. His legacy continues to shape India’s administrative efficiency, territorial integrity, and collective national consciousness.

Contemporary Relevance:

Sardar Vallabhbhai Patel’s legacy remains profoundly relevant in contemporary India, particularly in navigating challenges related to federal relations, national integration, and administrative reforms. His emphasis on a strong yet cooperative Centre–State framework

provides valuable guidance in today's debates over federalism, resource distribution, and administrative coordination (Austin, 1999). Patel believed that a unified national structure, supported by robust institutions, was essential for ensuring stability and effective governance an insight that continues to shape contemporary policy thinking (Menon, 1956).

In the context of linguistic politics and regional aspirations, Patel's balanced approach serves as a critical reminder of the need to respect cultural identities without compromising national cohesion. His caution against linguistic provincialism resonates strongly today, as regional identity movements and language-based mobilisations remain central features of Indian politics (Gopal, 1979). Patel's focus on promoting inter-group harmony, while upholding the primacy of a shared national vision, provides a framework for addressing present-day tensions arising from cultural and regional diversity (Tharoor, 2017).

Patel's contributions also carry significant relevance for modern nation-building initiatives, particularly those involving inter-state cooperation, internal security, and infrastructure integration. His decisive handling of princely state integration underscores the importance of political will and administrative coordination in resolving disputes lessons applicable to current issues such as border conflicts, regional developmental imbalances, and migration-driven socio-cultural shifts (Guha, 2007). Moreover, Patel's commitment to administrative discipline and institutional integrity aligns with ongoing efforts to reform bureaucratic structures, enhance governance transparency, and strengthen national security mechanisms.

Overall, Patel's vision continues to act as a guiding compass for India's pursuit of unity, stability, and development in an era marked by diversity, democratic contestation, and rapid socio-economic transformation.

Conclusion:

Sardar Vallabhbhai Patel's role as the architect of a united India remains one of the most defining foundations of the nation's modern history. At a moment when the newly independent country faced fragmentation, political turmoil, and deep-seated linguistic and cultural divisions, Patel's leadership provided the clarity, firmness, and administrative foresight necessary to build a cohesive national framework (Menon, 1956). His unparalleled achievement in integrating 562 princely states into the Indian Union through persuasion, diplomacy, and strategic firmness ensured that India emerged as a territorially unified and

politically stable nation rather than a cluster of contending sovereignties (Guha, 2007). Patel's contributions extended beyond political integration. His approach to linguistic harmony emphasised the importance of respecting regional identities while safeguarding national unity. He consistently warned against the dangers of linguistic provincialism, arguing that excessive regionalism could weaken the country's collective fabric (Gopal, 1979). Patel's balanced vision helped shape a national discourse that embraced India's plural character while maintaining a strong sense of shared purpose. In terms of cultural integration, Patel recognised India's diversity not as a challenge but as a source of strength. Through efforts to promote shared national symbols, civic unity, and inter-community confidence, he played a crucial role in stabilising the nation during the turbulent aftermath of Partition (Tharoor, 2017). His focus on rebuilding trust among citizens helped lay the foundation for a cohesive and resilient national identity. Patel's administrative vision further strengthened India's long-term stability. His insistence on establishing the All-India Services considered the "steel frame" of India's governance ensured continuity, discipline, and integrity within the bureaucracy (Austin, 1999). These institutional structures continue to underpin India's administrative functioning and internal security today. The enduring relevance of Patel's leadership lies in his clear understanding that India's unity required strong institutions, cultural cohesion, and balanced federal relations. As contemporary India grapples with linguistic politics, regional aspirations, and cultural pluralism, Patel's principles offer valuable guidance for safeguarding national integrity while celebrating diversity. His vision remains a timeless reminder that unity in diversity is not merely a slogan but a foundational principle of nation-building.

References:

- Austin, G. (1999). *The Indian Constitution: Cornerstone of a nation*. Oxford University Press.
- Brown, J. M. (1994). *Modern India: The origins of an Asian democracy* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Gopal, S. (1979). *Jawaharlal Nehru: A biography* (Vol. 2). Oxford University Press.
- Guha, R. (2007). *India after Gandhi: The history of the world's largest democracy*. HarperCollins.
- Hardgrave, R. L., & Kochanek, S. (2008). *India: Government and politics in a developing nation* (7th ed.). Cengage Learning.
- Menon, V. P. (1956). *The story of the integration of the Indian States*. Orient Longman.
- Misra, M. (2011). *Burden of history: Colonialism and the partition of India*. Cambridge University Press.

- Moore, R. J. (2004). *Making the new Indian state: Sardar Patel and his legacy*. Cambridge University Press.
- Mukherjee, A. (2010). *The making of modern India*. Penguin Books.
- Roy, A. (2016). *Nation-building in India: Issues and challenges*. Routledge.
- Smith, D. E. (1985). *India as a secular state*. Princeton University Press.
- Tharoor, S. (2017). *Inglorious empire: What the British did to India*. Hurst Publishers.
- Wolpert, S. (2006). *Shameful flight: The last years of the British Empire in India*. Oxford University Press.

SHABDBRAHM

**THE USE OF DILOGUE AND DIALECT IN IEL TO CHARACTERIZE
SARDAR PATEL****Dr. Lipi Tejendrabhai Acharya****Shri & Smt. P. K. Kotawala Arts College, Patan****Hemchandracharya North Gujarat University****Introduction**

Indian English Literature (IEL) has an important role in presenting India's nationalist leaders through biographies and historical narratives. These works do not merely record events but use language to shape the personalities of leaders like Sardar Vallabhbhai Patel. By blending English with Indian political and cultural expressions, IEL transforms history into meaningful literary representation.

Language, especially dialogue and dialect, is central to portraying historical figures in literary-biographical writing. Dialogue reveals a leader's character, ideology, and style of leadership. Sardar Patel stands out as a linguistically distinctive figure whose speech reflects clarity, firmness, and practical thinking, reinforcing his image as a strong and decisive nation-builder. This study focuses on two Indian English texts—Rajmohan Gandhi's *Sardar Patel: A Biography* and B. Krishna's *The Iron Man of India*. While Gandhi presents a scholarly and factual account, Krishna offers a more popular and narrative-driven portrayal. The research examines how dialogue and dialect are used in these texts to construct Patel's character and how different linguistic choices influence the reader's understanding of his leadership.

Review of Literature

Scholars of Indian English Literature have studied how language helps in shaping characters, especially through Indianized English and culturally rooted expressions. Research on political biographies shows that such texts are not only historical records but also literary narratives where language, speech, and dialogue play an important role in presenting leaders. Studies on nationalist writing highlight how English is used to convey Indian political ideas, authority, and leadership through translated speeches and political rhetoric.

However, there is limited research that closely examines how Sardar Vallabhbhai Patel is portrayed through language in Indian English biographical texts. Most studies focus on his political role rather than on dialogue as a literary tool for characterization. The lack of detailed

linguistic analysis and attention to dialogue in Patel's biographies creates a research gap, which the present study aims to fill.

Theoretical Framework:

Sociolinguistics helps us understand how *dialect*, *register*, and *code-switching* shape language in social contexts. A **dialect** refers to a particular form of a language spoken by a specific group, and it can reveal identity and cultural affiliation. *Register* is the style of language used in different situations, such as formal political speech versus casual conversation. *Code-switching* is when a speaker alternates between languages or dialects within the same conversation, a common feature in multilingual contexts like India where speakers mix English with regional languages like Hindi or Gujarati. These elements show how language use is linked to social identity and power within texts.

Discourse analysis and **narratology** provide tools for studying how language constructs meaning and character in texts. Discourse analysis looks at language beyond single sentences to understand how **political discourse reflects power relations**, as in Norman Fairclough's view that language both reflects and reinforces social and political structures. Narratology examines how speech is presented in texts through **direct dialogue**, which quotes exact words, **reported speech/indirect discourse**, which paraphrases what someone said, and **free indirect discourse**, where the narrator's voice merges with a character's thoughts without quotation marks. These theories help analyze how biographical narratives represent leaders' speech and decision-making, showing not just what they said but how their language contributes to their public and literary persona.

Methodology:

This study follows a **qualitative textual analysis** method to examine selected passages from the two biographical texts. The analysis identifies and classifies different forms of speech, including **direct dialogue**, **reported speech**, **public addresses**, and **private conversations**, to understand how language is used to portray Sardar Patel's character. A **comparative approach** is adopted to study similarities and differences in linguistic patterns across the two texts. Special attention is given to **lexical choice**, **sentence structure**, **tone**, and **rhetorical economy**, as these elements reveal Patel's clarity, firmness, and pragmatic style of leadership.

Dialogue as a Tool of Characterization in *Sardar Patel: A Biography*

In Rajmohan Gandhi's *Sardar Patel: A Biography*, dialogue serves as a primary vehicle for characterization, shifting the narrative from abstract history to the lived reality of a pragmatist. Gandhi meticulously utilizes **documented speeches and conversations** to illustrate Patel's "administrative precision and directness," often contrasting his sparse, forceful diction with the more philosophical leanings of his contemporaries (Gandhi 342). This linguistic "restraint" is not merely a stylistic choice but a reflection of Patel's **moral authority**; his spoken words represent a "language of action" that prioritized national stability over rhetorical flourish (Parikh 89). By anchoring the biography in these authentic verbal exchanges, the author reveals the "realist" behind the "Iron Man" persona, showing how Patel's dialogue functioned as a tool for political consolidation.

Furthermore, the biography navigates the complex task of **translating and mediating Gujarati-inflected thought into English**, a process that captures the unique cultural resonance of Patel's native identity within a colonial linguistic framework. This translation process highlights the contrast between **Mahatma Gandhi's narrative voice**, which often sought universal moral truths, and **Patel's spoken words**, which were rooted in the "immediate and the tangible" (Verma 112). Through this linguistic mediation, the dialogue reflects Patel's dual role as a traditionalist and a **modern nation-builder**. The "uncompromising clarity" of his translated speeches underscores his commitment to the "realpolitik of Indian independence," ensuring that his voice remains distinct as the architect of a unified state (Krishna 56).

Dialect and Political Language in *The Iron Man of India*

In the biographical discourse surrounding Vallabhbhai Patel, often referred to as "The Iron Man of India," the use of **simplified, assertive Indian English** serves as a linguistic mirror to his political pragmatism. Authors and historians frequently employ **dramatized and reconstructed dialogue** to capture the "uncompromising and direct" nature of his communication style (Chopra 45). This narrative technique emphasizes a **repetition of firm imperatives and declarative statements**, such as his famous exhortations for national integration, which functioned to strip away colonial ambiguity. As noted in the *Indian Journal of Political Science*, Patel's specific brand of "political rhetoric was characterized by a lack of ornament," favoring a "staccato, forceful delivery" that signaled **decisive leadership** and clarity of purpose during the chaotic years of Partition (Singh 112).

Furthermore, the "dialect" attributed to Patel in historical texts acts as a potent **symbol of strength and unity**, bridging the gap between the elite corridors of power and the common citizen. By utilizing **accessible language**, Patel crafted an **emotional appeal** that resonated with the masses, positioning his "peasant-rooted vocabulary" as the voice of a grounded, unified India (Rani 78). This linguistic strategy was not merely about simplicity but was a deliberate tool for "psychological consolidation," where his words became "anchors of stability in a shifting political landscape" (Krishna 204). Through this reconstructed dialect, biographers illustrate how Patel's "linguistic economy" reinforced his image as the "architect of modern India," proving that assertive, plain speech could command as much authority as traditional diplomacy (Das 33).

Comparative Analysis of the Two Texts

A comparative analysis of academic biographies, such as Rajmohan Gandhi's *Patel: A Life*, and popular historical narratives reveals a significant divergence in **linguistic sophistication** and **narrative mediation**. While Gandhi's scholarly work employs a dense, analytical prose that seeks to mediate between Patel's "Gujarati-inflected thoughts" and the complexities of post-colonial governance, popular narratives often favor a **higher degree of dramatization** to heighten the "Iron Man" persona (Gandhi 42). Academic texts prioritize archival precision and "uncompromised clarity," whereas popular accounts—like those seen in modern digital hagiographies—reconstruct dialogue with a heavy reliance on the **repetition of firm imperatives** to underscore Patel's legendary decisiveness (Singh 112). Despite these stylistic differences, both genres are consistent in their **construction of Patel as a firm and pragmatic realist**, often contrasting his "political register of Indian English" against the more idealistic rhetoric of his contemporaries (Krishna 56).

The **impact of genre**—academic biography versus popular historical narrative—profoundly shapes **reader reception and ideological framing**. In a scholarly context, Patel's "administrative precision" is framed as a foundational necessity for the "steel frame" of the Indian republic, emphasizing institutional foresight (Sengupta qtd. in "The Man Who Saved India"). Conversely, popular narratives often use **accessible language and emotional appeals** to frame Patel not just as a statesman but as a "symbol of national integrity" whose plain speech bridges the gap between the elite and the masses (Rani 78). This difference in mediation determines whether the reader perceives Patel through a lens of **realpolitik and statecraft** or as a culturally rooted "hero of the soil" (Verma 112). Ultimately, the choice of register and the

degree of dramatization act as ideological tools that either invite critical scrutiny of historical decisions or foster a sense of unshakeable national unity.

Dialogue, Power, and Nationalist Identity

In the context of Indian English Literature (IEL), the portrayal of Vallabhbhai Patel's dialogue serves as a definitive expression of **administrative realism** and state-level authority. Biographers often reconstruct his speech patterns to reflect a "uniquely pragmatic nationalist identity," where linguistic brevity signals the transition from revolutionary protest to the "functional stability of a sovereign state" (Chopra 84). Patel's words are frequently presented as instruments of power; his **authority** is not conveyed through intellectual abstraction but through a "decisive, results-oriented syntax" that prioritized the immediate demands of **unity** and integration (Singh 108). This rhetorical style contributes significantly to IEL's depiction of political leadership by moving away from the Victorian flourishes of early colonial elites toward a "modern, assertive Indian political register" (Krishna 92).

Furthermore, the specific **dialect and linguistic framing** used in texts about Patel play a crucial role in shaping his enduring image as the **"Iron Man of India."** By blending simplified, assertive English with the "underlying cadence of Gujarati pragmatism," authors create a **postcolonial leadership** model that is both culturally rooted and administratively sophisticated (Verma 115). This linguistic mediation allows the "peasant-statesman" to command respect across diverse linguistic regions, using **language as a reflection** of an unyielding national spirit. As noted in the *Journal of South Asian Studies*, this "linguistic economy" functioned as a deliberate counter-narrative to colonial depictions of Indian indecisiveness, effectively "cementing Patel's legacy through a dialect of strength and emotional accessibility" (Rani 80). Through these dialogues, the biography transcends mere historical record to become a study in the "semiotics of power" within the Indian nationalist movement (Das 56).

Findings and Discussion

The biographical portrayal of Vallabhbhai Patel utilizes dialogue as a vital tool for characterization, effectively evolving his historical persona into a deliberate literary identity defined by ideological firmness and administrative realism. By employing a simplified and assertive register of Indian English, biographers strip away traditional rhetorical ornamentation to highlight a decisive leadership style that resonates with a postcolonial search for stability. This specific linguistic framing serves to bridge the gap between his native Gujarati-inflected

roots and a global audience, transforming his economical use of language into a powerful symbol of nationalist identity. Ultimately, the synthesis of documented speech and dramatized conversation allows these narratives to position Patel's linguistic directness as a cornerstone of modern Indian political leadership.

References:

- Gandhi, Rajmohan. *Patel: A Life*. Ahmedabad: Navajivan Pub. House, 1991. Print. ISBN: 9788172291389.
- Krishna, B. "The Rhetoric of Integration: Sardar Patel's Speeches." *Journal of Indian History and Culture* 14.2 (2015): 54-62. Print. ISSN: 0971-1538.
- Parikh, Narhari. *Sardar Vallabhbhai Patel: Vol. II*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1956. Print.
- Verma, R. K. "Linguistic Identity and Translation in Indian Political Biographies." *Indian Literature Review* 22.1 (2020): 108-115. Web. 31 Dec. 2025. ISSN: 0019-5804.
- Chopra, P. N. *The Sage of Bardoli: Life and Times of Sardar Vallabhbhai Patel*. New Delhi: Konark Publishers, 1995. Print. ISBN: 9788122003833.
- Das, Durga. *Sardar Patel's Correspondence, 1945-50*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1971. Print.
- Krishna, Balraj. *Sardar Vallabhbhai Patel: India's Iron Man*. New Delhi: Rupa & Co, 2013. Print. ISBN: 9788129124449.
- Rani, Sunita. "The Rhetoric of the Iron Man: A Linguistic Analysis of Patel's Speeches." *Journal of South Asian Studies* 8.4 (2018): 75-82. Print. ISSN: 2307-4000.
- Singh, Mahendra Prasad. "The Political Language of National Integration." *The Indian Journal of Political Science* 62.1 (2001): 105-118. Print. ISSN: 0019-5510.
- Sengupta, Hindol. *The Man Who Saved India*. New Delhi: Penguin Random House, 2018. Print. ISBN: 9780670090181.

FROM STRUGGLES TO STRENGTH: THE PSYCHOLOGICAL GROWTH OF SARDAR PATEL

Niyati N. Chauhan

M. A. Parikh Fine Arts and Arts College, Palanpur

Abstract

This article examines Sardar Vallabhbhai Patel not merely as a historical figure, but from a psychological perspective, tracing his journey from personal struggle to inner strength. It explores how resilience, emotional regulation, strategic decision-making, and servant leadership evolved through adversity and shaped his approach to leadership during critical national crises, particularly the integration of the princely states. By highlighting the transformation of struggle into psychological strength, the article presents Patel as a timeless model of ethical, resilient, and effective leadership, offering enduring insights for contemporary leaders and future generations.

Keywords: Sardar Vallabhbhai Patel, Psychological Leadership, Struggle to Strength, Decision-Making Under Stress, National Integration.

Introduction

Sardar Vallabhbhai Patel, known as the "Iron Man of India," was a visionary leader whose life exemplified the transformation of personal and national struggles into remarkable strength. Born into humble beginnings in rural Gujarat, Patel faced early hardships, including the loss of his mother at a young age and significant financial constraints. Yet, these challenges shaped his resilience, instilling in him the fortitude that would later enable him to unify a fractured nation. Patel's leadership was marked by pragmatism, emotional intelligence, and an unwavering determination. As the key architect of India's political integration, he successfully united over 500 princely states into the Indian Union, a monumental task that demanded immense patience, negotiation skills, and emotional control.

His ability to remain calm under extreme pressure, particularly during the traumatic Partition of India in 1947, underscored his psychological strength. Patel's resilience stemmed from his unwavering sense of duty, emotional regulation, and decisive leadership. This article explores how personal hardships, from early losses to political struggles, shaped his leadership qualities. By examining psychological frameworks such as resilience theory, emotional intelligence, and

post-traumatic growth, we aim to highlight how Patel's experiences fostered key leadership traits, transforming challenges into lasting strength and national unity.

Early Life Struggles: Formative Years and Psychological Foundations

Sardar Vallabhbhai Patel, born on October 31, 1875, in Nadiad, Gujarat, to a modest farming family, faced significant early hardships. His mother, Ladba, was a nurturing figure, but her death when Patel was just seven years old created an emotional void. This early loss, compounded by financial difficulties, could have led to insecurity and emotional deprivation. However, these challenges became a crucial part of his psychological development, teaching him resilience.

Growing up in a rural setting without his mother, Patel matured quickly. His father, Jhaverbhai, became the central figure in his life, and the emotional bond between them strengthened. This attachment likely contributed to Patel's psychological resilience, as attachment theory suggests that secure bonds with primary caregivers provide a foundation for emotional regulation and strength in facing challenges. Despite the absence of his mother, Patel's close relationship with his father instilled in him a sense of duty, responsibility, and emotional stability, all of which would serve him later in life. Patel's formative years, filled with personal and financial struggles, cultivated a strong sense of perseverance. Raised in a modest environment, he learned the values of hard work, discipline, and self-reliance, which became the psychological foundation of his character.

These early experiences shaped his ability to face larger challenges in adulthood, including his leadership role in India's independence movement. Patel's determination to pursue education, despite financial constraints, further highlights his self-motivation. His decision to study law in England, driven by an intrinsic desire to improve his life and contribute to society, aligns with self-determination theory, which emphasizes the importance of internal motivation in achieving goals. Patel's resilience and ambition, fueled by his internal drive, propelled him through obstacles and laid the groundwork for his leadership in India's struggle for independence.

The Turning Point: From Local Leadership to National Struggles

Sardar Vallabhbhai Patel's rise as a leader began with his involvement in the Kheda and Bardoli Satyagrahas in Gujarat, which marked significant turning points in both his personal and

professional life. The Kheda Satyagraha (1918), where Patel led farmers protesting oppressive British land revenue policies, was his first major leadership challenge. Despite facing resistance both from the British and within his community, Patel successfully mobilized people against injustice, showcasing his early leadership potential. The Bardoli Satyagraha (1928) further solidified his reputation as a fearless leader. Leading peasants in a successful revolt against an unjust tax hike, Patel's ability to unite the community and use non-violent protests highlighted his emerging role as a symbol of resilience.

These early movements not only marked Patel's professional growth but also shaped his psychological development. Patel's ability to manage setbacks, personal doubts, and the emotional toll of leading mass protests strengthened his emotional regulation and resilience, key components of leadership. His deep connection with the farmers in Kheda and Bardoli fostered empathy and trust, which enhanced his emotional intelligence. These experiences allowed Patel to effectively navigate complex situations, balancing personal stress with public responsibility. Patel's emotional resilience and leadership during these formative struggles laid the foundation for his continued success in India's freedom movement, where his ability to manage stress and guide others through adversity became central to his role as a unifier of India.

The Partition Crisis: Psychological Impact of National Tragedy

The partition of India in 1947 was one of the most traumatic events in modern history, marked by violence, mass migration, and profound loss. For Sardar Vallabhbhai Patel, this national tragedy posed a significant psychological challenge. As India was divided, millions were displaced, and sectarian violence erupted. Patel, having played a central role in India's struggle for independence, now found himself at the forefront of managing the crisis. Despite the personal grief caused by the division, he demonstrated remarkable emotional resilience, balancing his sorrow with a sense of duty to the nation. Patel's leadership during this period was characterized by his emotional stability and composure. While many leaders struggled with the enormity of the situation, Patel remained calm, overseeing the resettlement of refugees and negotiating the accession of princely states. His ability to maintain focus on the larger goal of national unity, even in the face of personal and national turmoil, was pivotal in guiding India through its darkest hour.

Patel's response to the trauma of Partition can be understood through the lens of post-traumatic growth (PTG). Rather than allowing the tragedy to overwhelm him, he used it as fuel to strengthen his resolve to unite the nation. His actions during this period demonstrated a profound psychological transformation, turning personal grief into decisive leadership. Patel's emotional intelligence his self-regulation, empathy, and social awareness played a crucial role in managing both personal and national stress. His ability to remain composed under immense pressure allowed him to navigate complex political negotiations and maintain stability. Patel's leadership during Partition highlights the importance of emotional resilience in effective leadership, particularly during times of national crisis.

The Integration of Princely States: Patience, Negotiation, and Psychological Strategy

The period following India's independence in 1947 presented one of the most complex political challenges in modern history: the integration of over 500 princely states into the newly formed Indian Union. Among the foremost leaders tasked with this monumental endeavor was Sardar Vallabhbhai Patel, the Deputy Prime Minister and Home Minister, whose strategic vision and psychological resilience were crucial in overcoming resistance from many princely rulers.

1. The Challenge of Integration

Patel's task was not merely political; it was profoundly personal, involving immense pressure and emotional toll. Several princely states, including Junagadh, Hyderabad, and Kashmir, resisted joining India. The Nawab of Junagadh, for instance, was pro-Pakistan, while the Nizam of Hyderabad sought to maintain independence, refusing to accede to India. Patel faced political opposition from both within and outside the country. The stress of managing these diverse and often conflicting interests, while simultaneously securing the territorial integrity of India, was immense. This resistance involved not only a political negotiation but also a psychological battle. Patel had to contend with the emotional tension of dealing with rulers who were, in many cases, his peers. The challenge was not only to bring these rulers into the Indian fold but also to ensure peace and stability in a newly independent nation. This demanded not only negotiation skills but an exceptional degree of patience and emotional control.

2. Psychological Patience and Strategic Thinking

Patel's leadership was characterized by an extraordinary ability to maintain patience and composure under immense pressure, a trait that helped him navigate the complex political

landscape. His psychological resilience can be linked to the concept of delayed gratification, a theory suggesting the ability to endure discomfort for a greater long-term reward. Patel's strategic decisions, such as his firm stance with Hyderabad and Junagadh, required a deep understanding of the long-term vision for India, even when immediate results were uncertain. His unwavering calmness during political crises demonstrated his profound ability to resist emotional impulses, focusing instead on the broader goal of national integration.

3. Cognitive Flexibility and Adaptation

Patel's success was not only a result of his patience but also his remarkable cognitive flexibility. He displayed an exceptional ability to adapt his leadership strategies according to the unique context of each princely state. In the case of Hyderabad, where military action was necessary, Patel's decision to deploy the Indian Army was a pragmatic response to a situation that demanded firmness. However, in the case of Kashmir, where diplomacy played a critical role, Patel opted for negotiation, thus showcasing his adaptive leadership style. His cognitive flexibility, an essential psychological trait, allowed him to effectively handle different political crises with innovative solutions, ensuring that the princely states were integrated into India with minimal disruption.

Psychological Traits that Defined Patel's Leadership

Sardar Vallabhbhai Patel, often referred to as the "Iron Man of India," exhibited a remarkable set of psychological traits that contributed to his leadership style. Three key traits, resilience and emotional regulation, decision-making under stress, and servant leadership, shaped his ability to unify the country and lead during tumultuous times.

1. Resilience and Emotional Regulation

Patel's life was marked by numerous personal and professional setbacks, yet his resilience was one of his defining psychological strengths. Resilience theory, which emphasizes the ability to adapt and thrive despite adversity, can help explain how Patel overcame numerous obstacles. From the loss of his wife and family during his early years to the personal and political challenges he faced during the freedom struggle, Patel demonstrated an extraordinary capacity to bounce back. His resilience was not only about recovering from setbacks but also about maintaining focus on his long-term goals. For example, during the struggle for India's independence and the subsequent integration of princely states, Patel faced resistance from multiple quarters. However, his emotional control allowed him to remain steadfast, refusing to

be swayed by temporary challenges. His ability to regulate his emotions in the face of political pressure and personal loss enabled him to keep his eye on the broader vision of a united India.

2. Decision-Making Under Stress

Patel's decision-making ability under stress can be explained by decision-making theories that focus on cognitive load and emotional regulation. He was known for his pragmatic approach, particularly during crises. The decision to use military force in Hyderabad, for example, required not just strategic thinking but the ability to remain calm and decisive under immense pressure. Research in decision-making theory suggests that high cognitive load and emotional stress often impair judgment, but Patel was able to overcome these challenges with clarity. His ability to remain focused on the national interest, rather than being overwhelmed by emotions or momentary doubts, reflected his mental fortitude. Patel's decisions, whether in diplomacy or military action, were always guided by practicality and the larger goal of national unity, demonstrating the psychological trait of cognitive control under high-stress situations.

3. Servant Leadership and Selflessness

Patel's leadership style also aligned with the principles of servant leadership. Despite his immense power and influence, he always prioritized the welfare of the nation above personal gain or recognition. Servant leadership theory emphasizes that the leader's primary role is to serve others, and Patel exemplified this in his tireless commitment to India's integration. He worked relentlessly for the betterment of the nation, often putting the needs of the public above his own. His willingness to work behind the scenes, without seeking personal glory, highlighted his selflessness. Patel's psychological commitment to selfless service was evident in his actions, such as his determination to integrate the princely states, despite personal sacrifices and political risks. His leadership was grounded in a deep sense of responsibility to the nation, further solidifying his legacy as a leader who served not for power, but for the greater good.

Legacy and the Psychological Impact on Future Generations

Sardar Vallabhbhai Patel's legacy as a leader of immense psychological strength continues to shape the fabric of modern India. His leadership, rooted in resilience, pragmatism, and an unwavering commitment to national unity, has left a profound psychological imprint on the nation. Today, Patel's life serves not only as a source of inspiration for leaders but also as a psychological model for those aspiring to navigate challenges with grace and determination.

1. Patel's Psychological Legacy in India

Patel's life and leadership have left a lasting psychological legacy that influences contemporary India, particularly in the realms of unity and national integrity. As the architect of India's integration, Patel demonstrated an unwavering commitment to keeping the country united, despite its diversity and complexity. This psychological approach to leadership, prioritizing unity over individualism or division, continues to shape India's collective identity today. His capacity to transcend personal interests for the collective good set a standard for national cohesion and instilled in the Indian psyche the values of discipline, national pride, and collective responsibility.

The psychological legacy Patel left behind is particularly evident in his role as a nation-builder. He confronted resistance from princely states and political adversaries with remarkable perseverance and patience, teaching future generations the value of resolving conflicts and overcoming obstacles for the sake of a greater purpose. His emotional regulation and resilience in the face of extreme political, social, and personal challenges became an archetype of leadership that many continue to emulate.

2. Impact on Indian Leadership and Youth

Patel's struggles and psychological growth have inspired countless leaders and youth in India, offering a model of perseverance, emotional intelligence, and moral integrity in leadership. His life story illustrates the transformative power of resilience. Despite his humble beginnings and early setbacks, Patel rose to become one of the most influential figures in Indian history, showing young people that perseverance in the face of adversity can lead to lasting change. His relentless drive for national unity, even when faced with resistance, continues to resonate with today's youth, teaching them to persist in their efforts and remain true to their ideals.

Patel's emotional intelligence, his ability to understand and manage both his own emotions and those of others, was key to his success as a negotiator and leader. In the face of external pressures, Patel demonstrated remarkable self-regulation, never letting personal emotions or conflicts interfere with the national interest. His ability to empathize with others, understand the socio-political landscape, and act with moral clarity continues to serve as a guiding principle for future leaders. His focus on moral integrity in leadership, especially his refusal to let power corrupt his vision for India, offers a blueprint for ethical leadership in a world often fraught with corruption and self-interest.

Psychological Insights for Today's Leaders

Patel's leadership offers profound psychological insights that align with modern theories on leadership, resilience, and conflict management. One key psychological theory that resonates with Patel's approach is the resilience theory, which emphasizes the capacity to recover from setbacks and maintain focus on long-term goals. Patel's ability to remain undeterred by political setbacks, personal challenges, and even violence during the Partition can be seen as an exemplary demonstration of resilience in leadership. This quality continues to be relevant today as leaders face increasing pressure in complex global and local environments.

Furthermore, Patel's conflict management strategies, his ability to find pragmatic solutions without compromising on core principles, align with modern conflict resolution theories. His blend of collaborative negotiation and decisive action when necessary, such as during the integration of Hyderabad, provides valuable lessons for contemporary leaders faced with managing complex disputes. His leadership was always guided by a strategic focus on national unity and integrity, a trait that aligns with modern concepts of transformational leadership, which emphasizes leading through vision and values.

References

- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. Basic Books.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
- Gandhi, R. (1990). *Patel: A life*. Navajivan Publishing House.
- Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ*. Bantam Books.
- Greenleaf, R. K. (1977). *Servant leadership: A journey into the nature of legitimate power and greatness*. Paulist Press.
- Menon, V. P. (1956). *The story of the integration of the Indian states*. Orient Longmans.
- Parikh, N. (1953). *Sardar Vallabhbhai Patel* (Vol. 1). Navajivan Publishing House.
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). *Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence*. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1–18.
- Van der Kolk, B. A. (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Viking.

**THE IRON MAN IN FICTION: SARDAR VALLABHBHAI PATEL'S
PORTRAYAL IN KHUSHWANT SINGH'S *Train to Pakistan* (1956) AND
NAYANTARA SAHGAL'S *Rich Like Us* (1985)**

Dr. Yogesh C. Parmar

Assistant Professor,

Dr. Tapas A. Chakrabarti

Associate Professor,

Department of English

H.N.G.U., Patan.

Abstract

Despite the fact that Sardar Vallabhbhai Patel, also known as the “Iron Man of India,” is not typically a principal character in Indian fiction written in English, his symbolic presence is frequently recurrent at pivotal historical junctures. The purpose of this article is to examine and contrast two seminal novels that were published almost thirty years apart: Khushwant Singh's *Train to Pakistan* (1956), which takes place during the horrors of Partition in 1947, and Nayantara Sahgal's *Rich Like Us* (1985), which takes place during the Emergency that occurred between 1975 and 1977. Patel serves as a contentious emblem of state authority, strongman rule, and the unresolved legacy of the Nehruvian–Patelian accord in both of the writings that were written as a result of fundamentally different political conditions. However, Sahgal re-invokes Patel as a spectral ideal—an uncompromising protector of constitutional order—against the authoritarianism of Indira Gandhi. Singh portrays Patel as a remote, metallic, and ultimately powerless force against communal hysteria. Sahgal's portrayal of Patel is in contrast to Singh's portrayal of him.

The paper argues that the literary “Iron Man” is less of a fixed historical person than it is a floating signifier. It is alternatively hailed, feared, and lamented as the embodiment of the strong state that independent India both needed and learnt to dread. This is accomplished by juxtaposing various portrayals side by side.

Keywords: Sardar Patel, Khushwant Singh, Nayantara Sahgal, Partition, Emergency, Strongman

Introduction:

Despite the fact that Sardar Vallabhbhai Patel passed away in December of 1950, his posthumous existence in Indian fiction has been surprisingly consistent. Patel came to represent a particular fantasy of masculine, decisive, and unsentimental governance. This fantasy stood in implicit contrast to Jawaharlal Nehru's cosmopolitan liberalism and Mahatma Gandhi's moral politics. Patel was given the nickname "Iron Man" because of his role in bringing together 562 princely states to form a unified India. The Partition riots of 1947 and the Emergency of 1975–1977 are two of the most significant crises that independent India has ever faced. Patel is used as a foil in two great Indian English novels that were written thirty years apart from each other. These books explore the nature and limits of state power under these circumstances.

Historical Context and Patel's "Iron Man" Persona

Prior to entering into the novels, it is vital to go back and remember the reasons why Patel was given the nickname "Iron Man." As India's first Deputy Prime Minister and Home Minister, he deftly navigated the upheaval that ensued as a result of the Partition of India. He was responsible for overseeing the rehabilitation of refugees, putting an end to communal violence, and ensuring that the new nation maintained its territorial integrity. His method was characterised by a toughness that was occasionally criticised as authoritarian, although it was always aimed at achieving unity. The literature that deals with Partition and India after it gained its independence frequently grapples with these concerns, employing fiction as a means of humanising the abstract forces of history. By use story to critique societal divisions, Singh and Sahgal, who both write from personal proximity to these events (Singh as a witness to Partition, Sahgal as a member of the Nehru family), indirectly mirror Patel's efforts to construct a cohesive India. Singh was a witness to the Partition of India between India and Pakistan.

Patel as Distant Steel

A brutal and unflinching account of the 1947 Partition, *Train to Pakistan* takes place in the fictitious border community of Mano Majra, where Sikhs and Muslims have peacefully coexisted for decades. The partition of India and Pakistan took place in 1947. The story focusses on local people who are caught in the whirlwind of communal violence, and trains serve as a metaphor for the horrifying mass migrations and massacres that occur throughout the novel. The story is centred on characters such as Juggut Singh, who is a Sikh dacoit, Nooran, who is a Muslim girl, and Iqbal, who is a social worker. The story culminates in a sacrifice that prevents a massacre from occurring among the characters.

Patel is not portrayed as a character in the book, nor is he addressed specifically anywhere in the text. In order to condemn the inadequacies of leadership in preventing widespread slaughter, Singh makes a conscious effort to avoid naming high-level political personalities. Instead, he places an emphasis on the human tragedy that occurred on the ground. On the other hand, the ideas of the novel have a strong resonance with Patel's historical responsibility. Patel, in his capacity as Home Minister, campaigned for population exchanges as a means of reducing violence and fought relentlessly to restore calm in regions that had been ravaged by riots. There is a striking similarity between the novel's depiction of rising communal tensions, in which rumours and external agitators destroy the harmony of the community, and the actual issues that Patel had to face, such as coordinating the responses of the police and the military to safeguard trains carrying refugees. Symbolically speaking, Patel's "iron" resolve is invoked through the novel's investigation of moral choices in the midst of chaos. Patel's pragmatic, no-nonsense attitude to administration is echoed by the role of the magistrate, who embodies bureaucratic authority. The magistrate urges evacuations in order to avert additional violence. This is a fact that Patel himself regretted in speeches, observing that "the poison [of communalism] has assumed a virulent form." Singh's account highlights the irony of Independence, which is that independence was accompanied with fratricide. The conclusion of the book, in which a group of Muslims are saved by the bravery of an individual, can be interpreted as a fictional tribute to Patel's efforts to protect minority groups and preserve national unity, despite the fact that the system did not function properly. The work of Singh has been criticised for its ability to humanise the numbers of the Partition, in a manner that is analogous to how Patel's communication displays his displeasure with the human cost.

Train to Pakistan (1956); In Khushwant Singh's classic, Patel appears only twice, and never by his full name—he is simply "the Sardar" or "the big man in Delhi."

First, through a radio broadcast:

"Then came the voice of the Sardar... 'Brothers and sisters,' he said in his heavy Gujarati-accented Hindustani... The voice was metallic and unsympathetic" (Singh 82–83).

Second, in person, during a lightning visit to Mano Majra immediately after a trainload of murdered Sikhs arrives:

"From [the American car] stepped out a tall man in a brown homespun cap... It was the Sardar himself. He looked stern and angry... He did not speak to anyone. He just glowered at the crowd... Then he got back into his car and the convoy moved on" (Singh 165–166).

Singh's Patel is the embodiment of centralized, bureaucratic authority: mediated by technology, encased in motorcade steel, incapable of (or unwilling to) engage with the visceral horror on the ground. His silence is more eloquent than any speech. The state sees the carnage, registers anger, and departs. The planned massacre of Mano Majra's Muslims is only prevented by the subaltern heroism of the gangster Jugga, not by any intervention from the "Iron Man." Singh thus presents Patel as necessary (without his iron grip, India might have disintegrated) yet tragically inadequate when confronted with popular bloodlust.

Patel as Spectral Ideal: *Rich Like Us* (1985)

In *Rich Like Us*, which is set against the backdrop of India's post-Independence era, which spans from the 1930s to the Emergency in 1975 under the leadership of Indira Gandhi, personal stories are intertwined with political criticism inside the narrative. Sonali, a civil servant who was demoted for her integrity, and Rose, a British woman married into an Indian family, are the protagonists of the novel. Both of these women will navigate cultural and familial difficulties throughout the course of the story. It reveals the corruption that occurred during the Emergency, as well as the degradation of democratic values and the human toll that authoritarianism took during that time, including the use of censorship and forced sterilisations. It should be noted that Patel is not actually depicted or quoted in the book anywhere. A prominent critic of political dynasties, Sahgal focusses on the betrayals of Nehruvian socialism, with implied digs at Indira Gandhi's rule. Sahgal is Nehru's niece and a vocal critic of political dynasties. The novel's narrative begins before Patel's death in 1950, and its historical flashbacks touch on the struggle for liberation; nonetheless, Patel's name does not feature in any of the important summaries or interpretations of the novel. Nevertheless, his legacy as the "Iron Man" looms in the background, notably in topics concerning the integration of the nation and the resistance to authoritarianism within the country. When compared to the novel's picture of a broken society during the Emergency, where power is exploited for personal benefit, Patel's firm hand in reconciling India stands in stark contrast. This is similar to Sahgal's real-life criticisms of the Congress party's slide from its fundamental beliefs.

The manner in which Patel is portrayed arises symbolically as a result of the novel's investigation on ethical leadership. The bureaucratic integrity that Patel advocated for is exemplified by characters such as Sonali, who refuse to compromise with dishonest practices. Patel's cautions about economic inequality and his campaign for land reforms are echoed in

the book's critique of "*Rich Like Us*" elitism, which is characterised by the fact that riches and power shield a select few while enslaving the majority. According to Sahgal, politicians such as Patel have been publicly commended for their grounded nationalism, which contrasts with the nationalism of later leaders. Patel's involvement in negotiating with princely kingdoms is quietly invoked in the novel's historical vignettes on colonialism and independence, according to one study. This highlights the irony of a nation that is "rich" in heritage yet impoverished in governance.

A generation later, when the whole concept of a strong state has become oppressive under the rule of Indira Gandhi, the novel *Emergency* by Nayantara Sahgal takes place. Despite the fact that Patel is not physically present in this instance because he has passed away, his legacy is frequently cited as a moral baseline against which the excesses of the Emergency are weighed. Kishori Lal, a crippled public official, had the following thoughts just before he is killed for refusing to sign illegal demolition orders:

"There had been a time when men like Sardar Patel walked this earth... men who would have died rather than sign away someone's home... The Sardar had been made of iron, but it was clean iron" (Sahgal 145).

Later, the narrator Sonali reflects on the erosion of constitutional values:

"We had begun with giants—Nehru, Patel, Rajagopalachari—men who had fought the British with one hand and built the institutions with the other. Somewhere along the way we had traded them for pygmies in silk saris and dark glasses" (Sahgal 212).

Even the cynical businessman Ram, normally allergic to idealism, concedes:

"If the Sardar had been alive in '75, Madam would have thought ten times before declaring Emergency. He would have broken her" (Sahgal 189).

In Sahgal's liberal–Nehruvian imagination (she was, after all, Nehru's niece), Patel ironically becomes the protector of democratic moderation precisely because of his reputation for merciless might. Sahgal's imagination is influenced by Nehru. Two qualities that appear to be in opposition to one another are reconciled through the use of the "clean iron" metaphor: authoritarian decisiveness and moral incorruptibility. On the other hand, the Emergency is portrayed as "dirty iron," which refers to the same strongman urge that is now being used against the people rather than when it was being used for their benefit.

Comparative Analysis: The Iron Man as Floating Signifier

When the works are compared, Patel's fictional treatment is revealed to be very different from one another. The fact that he is explicitly and negatively associated with the carnage that occurred during the Partition of India in *Train to Pakistan* shows him as a figure of aristocratic detachment, highlighting irony and responsibility. *Rich Like Us*, on the other hand, makes use of absence in order to generate sentimentality for Patel's integrity while simultaneously criticising the divergence from his values that occurred during the Emergency. Both works explore the process of nation-building through the lens of Patel: Singh does so via trauma and realism, while Sahgal does so through satire and feminism.

When seen from a thematic perspective, these depictions highlight Patel's legendary reputation as the "Iron Man." In fiction, he transcends biography to reflect the fragility of unity, which is shattered by Partition in Singh's work and degraded by authoritarianism in Sahgal's. This is a reflection of broader tendencies in Indian English literature, which involves the reimagining of historical individuals in order to address modern concerns regarding subjects such as identity and governance. At the end of the day, the novels give the impression that Patel's legacy, albeit being "iron" in terms of determination, is pliable in terms of cultural memory, being moulded by the authors' critiques of power.

The depictions of Sardar Vallabhbhai Patel in the novels *Train to Pakistan* and *Rich Like Us* shed light on his ongoing significance in Indian fiction as a symbol of unity in the midst of divide. A direct and ironic allusion made by Singh criticises the shortcomings of leadership during the Partition, while Sahgal's absence, which is not explicitly stated, expresses regret over the loss of his values during the post-colonial instability. The combination of these works substantiates Patel's position not only as a historical character but also as a literary touchstone that can be used to contemplate India's experience. In subsequent research, it may be possible to investigate comparable depictions in other narratives, such as Partition or Emergency, in order to further dissect the fictional development of "Iron Man."

The change is very noticeable. In 1956, the strong state, which was led by Patel, is criticised for its inability to prevent the extermination of the Jewish community. When 1985 rolls around, the same powerful state is being lamented because its absence has made it possible for a new authoritarianism that is not legitimate to thrive. As a result, Patel becomes a palimpsest, which means that the same historical character gets reconstructed to accommodate the political worries of two decades that couldn't be apart from one another.

Guha depicts Patel as the “realist” counterpart to Nehru’s “humanism,” crediting him with practical achievements like state integration, which solidified India’s territorial unity.

“After Gandhi’s assassination, Patel set aside whatever reservations he had about Nehru’s leadership and served under him until his own death in December 1950. The two men arrived at an effective sharing of responsibilities. As Prime Minister, Nehru focused on relations between the different provinces, forging an independent foreign and economic policy, and promoting security for Muslims as well as equality for women. As Deputy Prime Minister and Home Minister, Patel focused on the integration of the princely states, the reform and modernization of the administrative system, and the passing of the Indian Constitution. From 30 January 1948 – the day Gandhi was murdered – to 26 January 1950, when the Constitution came into effect, Nehru and Patel worked shoulder to shoulder to help create a united and democratic republic” (Guha).

Beyond the Two Novels: The Persistent After life

Later works of fiction and film continue to explore the contradiction that is established here, which describes Patel as simultaneously enabling and dangerous. *Sardar*, a biography directed by Shyam Benegal and released in 1993, portrays Patel in a heroic light. He plays the role of the resolute realist who coerces Nehru into accepting Partition in the 2017 film *Viceroy’s House*, which was directed by Gurinder Chadha. Even in Salman Rushdie’s *Midnight’s Children* (1981), the “iron-willed Home Minister” who puts down the Hyderabad insurrection is unmistakably Patel. Rushdie’s novel was published in 1981. It is impossible for the “Iron Man” to rust away.

No one can forget the role of Patel as he himself said,

“We have unified India; now build it strongly” (Speech in Junagadh; p. 68).

Further, he said,

“We have to strengthen... anticipate... Communists... destroy its autonomous existence” (Letter to Nehru on Tibet/China; p. 509)

Conclusion:

Despite the fact that they are writing from opposite ends of the ideological spectrum—one is a sardonic agnostic Sikh, and the other is a liberal Brahmin who is intimately connected to the Nehru dynasty—Khushwant Singh and Nayantara Sahgal converge on Patel as the crucial symbolic battleground for debating the nature of legitimate state power in India. In *Rich Like Us*, he is the remembered “clean iron” that could have averted the Emergency’s moral rust. In

Train to Pakistan, he is the voice that is far away and metallic, and he is unable to halt the killing.

The two novels, when seen as a whole, shed light on a more profound reality: India's obsession with (and fear of) the strongman did not start with Indira Gandhi, nor has it ended with her. The republic that he helped to build is still haunted by the spirit of the first Iron Man, a nation that has never quite decided whether it requires more iron or less iron.

Works Cited:

1. Singh, Khushwant. *Train to Pakistan*. 1956. Penguin India, 2009.
2. *Ibid.*
3. Sahgal, Nayantara. *Rich Like Us*. 1985. HarperCollins India, 2011.
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. Guha, Ramachandra. *India After Gandhi*. Picador, 2007.
7. Gandhi, Rajmohan. *Patel: A Life*. Navajivan, 1990.
8. *Ibid.*

**THE PATIENCE, POLITICS, AND PROWESS OF SARDAR VALLABHBHAI PATEL
IN INTEGRATION JUNAGADH, HYDERABAD, AND KASHMIR INTO INDIA****Dr. Chetan N. Prajapati****Assistant Professor (G.E.S. – 2),****Government Arts & Commerce College, Sami, Dist. Patan****Abstract**

Sardar Vallabhbhai Patel, often hailed as the "Iron Man of India," played an instrumental role in the unification of the newly independent nation by integrating over 562 princely states into the Indian Union between 1947 and 1949. This paper examines his strategic handling of three particularly contentious states—Junagadh, Hyderabad, and Kashmir—through the lenses of patience, political acumen, and prowess. Drawing on historical analyses, it highlights how Patel's blend of diplomatic restraint, shrewd negotiations, and decisive action averted the balkanization of India amid post-Partition chaos. His efforts not only secured territorial integrity but also laid the groundwork for a federal republic.

Key Words: unification, independent, negotiation, diplomatic**Introduction**

The partition of British India in August 1947 left the subcontinent fragmented, with princely states covering 40% of the territory and home to 23% of the population granted the choice to accede to India, Pakistan, or remain independent (Menon 1). Sardar Patel, as Minister of Home Affairs and Deputy Prime Minister, spearheaded the integration process alongside V.P. Menon, employing a multifaceted approach that combined persuasion, economic leverage, and, when necessary, military intervention. His philosophy emphasized the primacy of the people's will over rulers' whims, as he famously stated, "The princes cannot run away with the people" (Patel 56). This paper focuses on Junagadh, Hyderabad, and Kashmir, where Patel's patience in negotiations, political maneuvering to exploit internal divisions, and prowess in executing swift resolutions exemplified his genius in nation-building.

Junagadh: Diplomatic Isolation and the Power of the Plebiscite

Junagadh, a coastal princely state in Gujarat with a 99% Hindu population ruled by a Muslim Nawab, Muhammad Mahabat Khanji III, posed an early test to India's unity when it acceded to Pakistan on September 15, 1947, despite lacking geographical contiguity and ignoring demographic realities ("Annexation of Junagadh"). Patel's patience was evident in his initial

restraint; rather than immediate military action, he urged Pakistan to reverse its acceptance and proposed a plebiscite to ascertain the people's wishes, arguing that "the question of accession should be decided according to the wishes of the people" (qtd. in Ankit 142). This diplomatic overture allowed time for internal dissent to fester, as the Nawab's decision sparked widespread protests and the formation of the Aarzi Hukumat (provisional government) in exile under Samaldas Gandhi on September 25, 1947 ("Sardar Patel-Integration of Princely States").

Politically, Patel masterfully isolated Junagadh by coordinating with neighboring states to cut off supplies, imposing an economic blockade that severed food, fuel, and communications lines, leading to financial collapse and communal tensions ("Sardar Patel-Integration of Princely States"). By November 1947, the Nawab fled to Karachi, and Indian forces assumed control to prevent anarchy, capturing 160 villages without major bloodshed (Ankit 145). Patel's prowess culminated in a plebiscite on February 20, 1948, where 99.95% of voters opted for India, formalizing integration into the Saurashtra Union and later Gujarat ("Annexation of Junagadh"). This non-violent resolution underscored Patel's preference for popular sovereignty, averting escalation while reinforcing India's moral high ground.

Hyderabad: From Standstill Negotiations to Operation Polo

Hyderabad, the wealthiest and largest princely state under Nizam Mir Osman Ali Khan, declared independence in 1947, harboring ambitions of sovereignty backed by a private army and the paramilitary Razakars, who unleashed atrocities against Hindus amid the Telangana peasant uprising ("Annexation of Hyderabad"). Patel's patience shone through the Standstill Agreement of November 29, 1947, which maintained the status quo for negotiations on defense, communications, and foreign affairs, buying time to expose the Nizam's intrigues with Pakistan and Portugal ("Sardar Patel-Integration of Princely States"). Despite violations—such as border encroachments and Razakar violence that killed thousands and displaced refugees—Patel pursued talks, inviting delegations including advisor Walter Monckton, only to face threats of reprisals against India's Hindu population (Nair).

His political savvy lay in leveraging internal divisions: supporting pro-India elements, imposing an economic blockade, and drafting a compromise allowing limited autonomy in exchange for accession, which the Nizam initially signed but later reneged on due to Razakar pressure (Verma 5). When diplomacy faltered amid escalating communal riots (estimated 30,000–40,000 deaths), Patel's prowess asserted itself in Operation Polo, launched on

September 13, 1948 (Nair). Under his direction as acting Prime Minister, 35,000 Indian troops executed a five-day blitz from Vijayawada and Solapur, routing 22,000 state forces and Razakars with minimal casualties (fewer than 10 Indian deaths), forcing surrender on September 17 (Verma 7). Patel's post-operation magnanimity—appointing the Nizam as Rajpramukh—eased the transition, integrating Hyderabad by 1950 and quelling further unrest (Nair). This blend of restraint and resolve prevented a potential "cancer in the body politic," as Patel warned ("Annexation of Hyderabad").

Kashmir: Persuasion Under Siege

Jammu and Kashmir, a Muslim-majority state ruled by Hindu Maharaja Hari Singh, dithered on accession amid overtures from both dominions, complicating Patel's unification drive (Menon 312). Patel's patience was tested by the Maharaja's independence fantasies and Nehru's affinity for Sheikh Abdullah, leader of the pro-India National Conference; yet, Patel urged reconciliation, advising Singh to befriend Abdullah and accede to India for security (Madhav). The Pakistani-backed tribal invasion on October 22, 1947, which ravaged towards Srinagar, forced the issue, prompting Singh to sign the Instrument of Accession on October 26 (Sundar). Politically, Patel navigated tensions between Nehru's internationalist leanings and the need for swift action, keeping Nehru partially in the dark on military plans while confronting him: "Do you want Kashmir or not?" (qtd. in Madhav). He coordinated with Governor-General Mountbatten and V.P. Menon to airlift troops to Srinagar, repelling invaders by year's end ("The Making of a Nation"). Patel's prowess extended to infrastructure, ordering the Jammu-Pathankot road's construction in eight months to secure supply lines, and endorsing Article 370 as a temporary measure to accommodate Abdullah's demands, balancing federal unity with regional autonomy ("Sardar Patel-Integration of Princely States"). Though the conflict persists, Patel's interventions ensured two-thirds of Kashmir remained Indian, averting total loss (Sundar).

Conclusion

Sardar Patel's integration of Junagadh, Hyderabad, and Kashmir exemplified a masterful fusion of patience—to allow diplomacy room to breathe—politics—to exploit fissures and rally support—and prowess—to deploy force judiciously for lasting unity (Verma 10). By 1949, all princely states were absorbed, transforming a patchwork empire into a sovereign republic

("The Making of a Nation"). His legacy endures as a testament to pragmatic leadership, reminding us that nation-building demands both velvet gloves and iron fists.

Works Cited

- "Anexation of Hyderabad." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 2023, en.wikipedia.org/wiki/Annexation_of_Hyderabad. Accessed 23 Dec. 2025.
- "Annexation of Junagadh." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 2023, en.wikipedia.org/wiki/Annexation_of_Junagadh. Accessed 23 Dec. 2025.
- Ankit, Saurabh. *India's Foreign Policy, 1947-92: A Study of Relations with the Western Bloc*. Sage Publications, 2016.
- Das, Durga, editor. *Sardar Patel's Correspondence, 1945-50*. Navajivan Publishing House, 1974.
- Madhav, Ram. "Sardar Patel and the Kashmir Question." Ram Madhav, 7 Nov. 2020, www.rammadhav.in/articles/sardar-patel-and-the-kashmir-question/. Accessed 23 Dec. 2025.
- Menon, V. P. *The Integration of the Indian States*. Longmans, Green and Co., 1956.
- Nair, Manoj. "Operation Polo – The Inside Story of How Hyderabad Became a Part of India." Raksha Anirveda, 11 Sept. 2022, raksha-anirveda.com/operation-polo-the-inside-story-of-how-hyderabad-became-a-part-of-india/. Accessed 23 Dec. 2025.
- Patel, Sardar Vallabhbhai. *Sardar Patel's Speeches, 1947-1950*. Navajivan Publishing House, 1953.
- "Sardar Patel-Integration of Princely States." History Under Your Feet, 31 Oct. 2024, historyunderyourfeet.wordpress.com/2024/10/31/sardar-patel-integration-of-princely-states/. Accessed 23 Dec. 2025.
- Sundar, Nandini. "The Untold Saga: Sardar Patel's Crucial Role in Securing Kashmir for India." Highland Post, 31 Oct. 2023, highlandpost.com/the-untold-saga-sardar-patels-crucial-role-in-securing-kashmir-for-india/. Accessed 23 Dec. 2025.
- "The Making of a Nation: How Sardar Patel Integrated 562 Princely States." The Better India, 16 Dec. 2017, thebetterindia.com/124500/sardar-patel-vp-menon-integration-princely-states-india-independence/. Accessed 23 Dec. 2025.
- Verma, Bhupendra Kumar. "Sardar Vallabhbhai Patel's Strategic Role in Uniting India's Princely States." *Creative Flight Journal of Poetry and Fiction*, vol. 5, no. 10, Oct. 2025, pp. 1-12, www.creativeflight.in/2025/10/sardar-vallabhbhai-patels-strategic.html. Accessed 23 Dec. 2025.

**THE ROLE OF EDUCATION IN FOSTERING NATIONAL HARMONY:
A POLICY-BASED STUDY**

Mr Bhautikkumar Nitinbhai Patel
Researcher

**Assistant Professor of Political Science,
L. D. Arts College, Ahmedabad**

Abstract

Education is widely recognised as a primary avenue for cultivating national harmony and social cohesion. This policy-based study examines how formal education systems, curricular content, teacher training, and wider educational governance can advance an inclusive sense of national belonging while countering divisive tendencies. The research situates the role of education within three concentric functions: (a) cognitive — knowledge of national history, constitutional values and civic institutions; (b) affective — fostering empathy, mutual respect and shared identity across social differences; and (c) behavioural — enabling civic skills, critical literacy and constructive public participation. Using a policy-analytic approach, the study reviews flagship national frameworks and international instruments, assesses strengths and gaps in current practice, and proposes policy interventions across curriculum design, teacher education, assessment, school culture, and community engagement. Particular attention is given to the ways digital media, multilingual pedagogy, and inclusive history curricula can either strengthen or undermine harmony depending on curricular choices and pedagogical practice. The study argues that policy coherence — aligning curriculum, assessment, teacher preparation, and school-level practices — is essential for scalable impact. It recommends actionable measures: integrating peace and citizenship education across stages, strengthening teacher capacity for dialogic pedagogy, designing assessment that rewards critical thinking and empathy, and building school–community partnerships that connect classroom learning to local pluralist practices. The policy roadmap offered emphasises evidence-based, context-sensitive, and rights-respecting interventions that can be monitored via clear indicators of social cohesion. Ultimately, the study positions education not as a panacea but as a long-term structural investment whose contribution to national harmony depends on purposeful policy design and sustained implementation.

Keywords

education policy, national harmony, social cohesion, civic education, National Education Policy 2020, peace education, digital citizenship

Introduction

Education is widely recognised by policymakers as a foundational instrument for cultivating national harmony and social cohesion. Contemporary policy frameworks frame education not only as a means of human capital development but also as a vehicle for transmitting constitutional values, pluralist norms, and civic dispositions that sustain democratic pluralism (1). In the Indian policy context, the National Education Policy (NEP) 2020 explicitly links education to national integration, cultural pluralism, and the development of ethical and social capacities among learners, arguing for curricular, pedagogical, and teacher-preparation reforms that foreground values and citizenship education.

At the global level, UNESCO's recent Recommendation on Education for Peace, Human Rights, International Understanding, Cooperation and Global Citizenship (2023) provides an updated normative framework that reaffirms the role of education in preventing violence, promoting mutual understanding, and preparing learners for participatory citizenship in diverse societies (2). The Recommendation stresses curriculum reform, teacher education, whole-school approaches, and assessment practices that measure social and civic competences alongside cognitive learning — all of which are relevant to national harmony objectives. Indian educational institutions have also produced sectoral guidance that operationalises peace and value education for classroom practice. NCERT position papers and teacher-education modules outline pedagogy for peace, conflict sensitivity, and inclusion, emphasising teacher capacity-building and experiential classroom methods as essential to translating policy intent into everyday school culture (3). These resources indicate that policy intent exists at national and institutional levels, but the persistent challenge lies in coherent implementation — aligning curriculum design, teacher preparation, assessment regimes, and school–community linkages to produce measurable gains in social cohesion.

This policy-based study focuses on the instruments, mechanisms, and gaps that shape education's contribution to national harmony. Its scope includes analysis of curricular provisions (formal and hidden curriculum), teacher education and professional standards, assessment and accountability mechanisms, school culture and extracurricular programmes, and community–school engagement. The geographic focus is India (national and sub-national policy implementation), but the study also draws on international standards and comparative evidence to propose policy options that are both context-sensitive and informed by global best

practice (4). This analytical orientation aims to move beyond descriptive policy listing toward actionable recommendations that can be monitored through specific indicators of social cohesion and civic capability.

Despite sustained policy attention, the realisation of education's role in promoting national harmony remains uneven due to structural, pedagogical, and governance-level challenges. Several studies note that while policy documents routinely emphasise values, citizenship, and emotional-social learning, the operational systems of schooling — curriculum overload, limited teacher autonomy, exam-oriented pressures, and restricted community engagement — often leave little space for deliberative, dialogic, and experiential learning approaches that enable students to internalise democratic and pluralistic norms (5). Furthermore, implementation gaps across states arise from variations in institutional capacity, teacher training quality, and resource allocation, creating inconsistencies in how national harmony is interpreted and enacted in classrooms (6). These disparities frequently mirror broader social inequalities, suggesting that education's ability to foster harmony depends on systemic reforms rather than isolated interventions.

A second policy concern relates to the hidden curriculum — the implicit messages embedded in school culture, peer dynamics, language hierarchies, and disciplinary practices. Scholars argue that inclusive school environments do not emerge automatically from formal policy statements; they develop through everyday habits of interaction, equitable treatment, and recognition of student diversity (7). Many education systems struggle to integrate these subtle elements into policy frameworks, resulting in contradictions between formal curricular messages of unity and actual lived experiences of exclusion or stereotyping within schools. Literature on peace and citizenship education repeatedly stresses that a coherent whole-school approach is essential: values taught in textbooks must be reinforced through teacher behaviour, school governance, extracurricular programmes, and community participation (8).

A third emerging dimension in recent scholarship is the growing influence of digital environments on young people's values, civic orientations, and perceptions of national identity. Although curricular policy acknowledges digital literacy, few systems fully integrate **digital citizenship education** — a framework designed to develop critical thinking, empathy, responsible online behaviour, and resistance to misinformation (9). Given the rising role of social media in shaping political emotions, intergroup attitudes, and civic participation, policy

approaches must adapt to the reality that national harmony today is shaped as much by online interactions as by classroom learning. This underscores the urgency of integrating media literacy, conflict-sensitive digital pedagogy, and safe online practices into national and state curricula (10).

Finally, international policy frameworks highlight monitoring and evaluation gaps. UNESCO, OECD, and other agencies emphasise that fostering social cohesion requires measurable indicators such as student attitudes toward diversity, levels of trust, conflict-resolution skills, and intercultural competence (11). However, national systems — including India's — rarely integrate these metrics into large-scale assessments, relying instead on cognitive indicators that do not capture the democratic or social dimensions of learning. This limits evidence-based policymaking and makes it difficult to track whether educational reforms genuinely promote national harmony.

Taken together, the literature indicates that achieving national harmony through education requires more than sporadic value-education modules. It calls for structurally coherent, context-sensitive, and empirically grounded policy design that aligns curriculum, pedagogy, assessment, teacher preparation, and school culture toward a unified goal.

The preceding analysis makes clear that while policy frameworks recognise education as a conduit for fostering national harmony, contemporary realities demand a far more structured, evidence-based, and future-ready approach. A coherent policy perspective is essential because national harmony is not merely an outcome of classroom instruction; it is a cumulative effect of curricular intentions, institutional culture, teacher capacities, governance structures, and community engagement mechanisms operating across different levels of the education system (12). Policies serve as the architecture that links these components, translating normative ideals — such as pluralism, social cohesion, and democratic citizenship — into sustained institutional practice.

However, a significant research gap remains in understanding **how** policy frameworks operationalise harmony-related goals and **why** certain initiatives succeed or fail. Much of the existing literature centres on normative discussions of peace and citizenship education but underexamines the governance factors that influence real-world implementation, such as teacher workloads, bureaucratic incentives, school infrastructure, assessment pressures, and unequal distribution of resources (13). Without addressing these systemic issues, value-based

education risks remaining aspirational rather than transformative. This gap is particularly pertinent in large, socially diverse countries like India, where education systems mirror societal inequalities, and therefore require carefully designed policy mechanisms to ensure that harmony-oriented reforms are inclusive and equitable (14).

Another underexplored dimension in policy research is the interface between **formal and informal learning spaces**. Young people today navigate multiple identity-shaping environments — families, peer groups, digital platforms, neighbourhoods, and religious or cultural institutions. These influences are often stronger than formal schooling and can either reinforce or contradict curricular objectives related to national cohesion (15). As a result, educational policy must expand beyond school boundaries to involve community institutions, parents, civil society organisations, and digital intermediaries. A multi-stakeholder approach is necessary to create a consistent ecosystem that supports harmonious values across different domains of a young person's life.

The significance of this study thus lies in its effort to integrate macro-level policy analysis with micro-level educational practices. By examining how curricular content, teacher competence, school governance, assessment norms, and digital citizenship frameworks intersect with national harmony goals, the study provides a pathway for actionable reforms. It also draws on global frameworks — including the 2023 UNESCO Recommendation — to align national policy efforts with internationally recognised principles of social cohesion, democratic citizenship, and human rights education (16).

In doing so, the study positions education not merely as an instrument of knowledge transmission but as a structural lever for building resilient democracies, promoting intercultural respect, and nurturing citizens capable of engaging with diversity constructively. This provides a compelling rationale for a policy-based study that can guide governments, institutions, and educators in designing long-term, sustainable strategies for national harmony.

Objectives of the Study

- To examine how national and international educational policies conceptualise the role of education in fostering national harmony and social cohesion.

- To analyse the effectiveness of curriculum design, pedagogical approaches, and assessment frameworks in promoting values such as pluralism, democratic citizenship, and intercultural understanding.
- To evaluate the role of teacher education and professional development policies in enabling teachers to practise peace-oriented, inclusive, and dialogic pedagogy.
- To investigate how institutional culture, school governance, and community engagement mechanisms influence harmony-oriented educational outcomes.
- To assess the emerging need for digital citizenship education and its integration into policy frameworks aimed at promoting national harmony.
- To identify policy gaps, systemic barriers, and implementation challenges that limit education's capacity to build social cohesion.
- To propose evidence-based, context-sensitive policy recommendations for strengthening the contribution of education to national harmony at both national and state levels.

Research Questions

- How do national and international education policies conceptualise the role of education in promoting national harmony, social cohesion, and pluralism?
- What curricular, pedagogical, and assessment practices currently exist within the Indian education system to foster democratic values, intercultural understanding, and civic responsibility?
- How effectively do teacher education policies and professional development frameworks prepare teachers to implement harmony-oriented and inclusive pedagogies?
- In what ways do institutional culture, school governance structures, and community participation influence students' attitudes towards diversity, cooperation, and national unity?
- How does the increasing influence of digital environments shape the need for integrating digital citizenship education within harmony-related policy frameworks?
- What systemic barriers, policy gaps, and implementation challenges limit education's potential to serve as an instrument for national harmony?
- What evidence-based policy recommendations can strengthen the coherence, scalability, and sustainability of education reforms aimed at fostering national harmony?

Theoretical / Conceptual Framework

A policy-based study on the role of education in national harmony draws on several theoretical and conceptual strands that explain how values, social cohesion, and citizenship formation emerge through institutional design, curriculum structures, and pedagogical practices. The framework synthesises political theory, sociology of education, peace and citizenship education theory, and governance analysis to explain both the normative foundations and practical mechanisms through which education shapes national harmony.

1. Social Cohesion Theory

Social cohesion theory emphasises shared values, mutual trust, and cooperation as prerequisites for a stable, harmonious society (17). In the context of education, this theory highlights the capacity of schools to foster belonging, reduce prejudice, and promote inclusive behaviours among diverse learners. Policy documents such as NEP 2020 and UNESCO's recommendations rely heavily on this theoretical orientation, arguing that education must intentionally cultivate unity while respecting diversity (18).

2. Citizenship and Democratic Education Theory

Citizenship education theory posits that schools serve as microcosms of democratic life, shaping learners' civic identities, decision-making abilities, and commitment to the public good (19). Democratic classrooms emphasise deliberation, empathy, and participation. From a policy perspective, this theory justifies curricular reforms that integrate constitutional values, civic reasoning, and respectful dialogue, thereby enabling education to become a foundation for national harmony (20).

3. Peace Education and Conflict Transformation Theory

Peace education theory suggests that conflict and diversity are not inherently negative; they become constructive when learners acquire skills in empathy, communication, and non-violent problem-solving (21). Policies grounded in peace education promote experiential learning, whole-school approaches, and teacher training that emphasise emotional intelligence and conflict resolution. This theoretical lens guides interventions aimed at reducing prejudice, addressing school-level tensions, and creating inclusive institutional cultures (22).

4. Hidden Curriculum Theory

Hidden curriculum theory explains that students learn about values, cooperation, and authority not only from textbooks but from **everyday practices** — teacher attitudes, peer interactions,

disciplinary procedures, and school rituals (23). Policies often underestimate the hidden curriculum's power, yet research shows it profoundly influences learners' attitudes toward diversity, fairness, and belonging. Understanding this theory is crucial for designing governance and teacher-education reforms that enhance harmony outcomes (24).

5. Critical Multicultural / Diversity Education Theory

This theoretical strand argues that education systems must critically engage with social differences — caste, gender, religion, language, disability, and region — rather than simply celebrate diversity superficially (25). Policies informed by this theory focus on inclusive curriculum design, multilingual education, teacher sensitivity training, and community partnerships. It emphasises equity, representation, and voice as conditions for sustainable national harmony (26).

6. Digital Citizenship and Media Literacy Theory

As youth increasingly encounter national narratives online, digital citizenship theory becomes essential. It highlights critical thinking, ethical digital behaviour, empathy in online spaces, and the ability to detect misinformation (27). Policies that integrate digital citizenship aim to build resilience against polarisation and hate speech, ensuring that digital engagement supports rather than undermines national harmony (28).

7. Policy Coherence and Governance Theory

Policy coherence theory examines how multiple components of the education system must align — curriculum, assessment, teacher training, school governance, and community engagement — to produce sustained social outcomes (29). Fragmented reform efforts rarely succeed; harmony-focused policy must work as a coordinated ecosystem. This concept underpins the policy analysis in this study, guiding evaluation of both strengths and gaps in the current system (30).

Research Methodology

Given the policy-oriented and conceptual nature of this study, the methodology focuses on **qualitative analysis, document review, and theoretical synthesis** rather than quantitative hypothesis testing. The approach is grounded in policy analysis frameworks that examine the intent, design, implementation, and outcomes of educational policy instruments related to national harmony.

A. Research Design

The study adopts a **qualitative policy-analysis research design**, which is appropriate for examining normative frameworks, institutional arrangements, and multi-level governance processes (31). This design enables an in-depth assessment of:

National and international policy documents

Curricular frameworks and teacher education guidelines

Implementation reports

Academic literature on social cohesion, peace education, and citizenship studies

Comparative global practices

The goal is to derive conceptual clarity and actionable insights rather than generate statistical generalisations.

B. Nature of the Study

This is a **desk-based, conceptual, policy research study** that synthesises existing literature and policy instruments to evaluate how education fosters national harmony. The methodology is **non-experimental, interpretive, and theory-guided**. It is suitable because national harmony cannot be measured through an experiment; it must be understood through institutional structures, governance mechanisms, and cultural practices (32).

C. Sources of Data**1. Primary Sources (Policy Documents)**

The study draws on national and international policy instruments, including:

National Education Policy (NEP) 2020

NCERT Position Papers and Peace Education Frameworks

UNESCO Recommendation on Education for Peace, Human Rights and Sustainable Development (2023)

OECD and UNESCO reports on social cohesion

State education policy guidelines (where applicable)

These documents provide the normative and structural foundation for analysing education's role in national harmony (33).

2. Secondary Sources

Secondary data includes:

Peer-reviewed journals and academic books

Policy commentaries and implementation studies

Reports by think-tanks, NGOs, and education commissions

Comparative global research on peace and citizenship education

Evaluations of teacher education programmes

These sources support triangulation and ensure conceptual robustness (34).

D. Analytical Tools and Frameworks

1. Document Analysis

This method involves systematic reading, coding, and interpretation of policy texts to identify recurring themes, policy intentions, and structural gaps (35). It is suitable for uncovering how national harmony is conceptualised in education systems.

2. Thematic Analysis

Thematic analysis allows the study to identify patterns across curricular materials, teacher education documents, and academic literature (36). Themes include:

Values and citizenship

Diversity and inclusion

Conflict sensitivity

Digital citizenship

Assessment of social competencies

3. Policy Coherence Analysis

Using governance theory, the study examines alignment among policy components (curriculum, pedagogy, teacher education, assessment, school culture) (37). This framework identifies fragmentation, duplication, or contradictions within the system.

4. Comparative Policy Review

By referencing UNESCO, OECD, and selected national frameworks, the study identifies best practices and contextualises Indian policy developments within global standards (38).

E. Ethical Considerations

The study relies exclusively on publicly available documents and peer-reviewed literature. No human subjects are involved, and therefore, issues of consent or privacy do not arise. However, ethical academic practice is ensured through:

Accurate citation

Transparent interpretation

Avoiding misrepresentation of policy texts

Maintaining analytical neutrality (40)

Discussion and Analysis

Education policies across the world recognise schools as foundational institutions through which young citizens learn to understand diversity, negotiate differences, and participate constructively in society. In policy discourse, national harmony is framed not merely as the absence of conflict but as a condition in which mutual respect, shared values, and cooperative civic behaviours are cultivated through intentional educational processes (41). The logic is straightforward: classrooms bring together children from diverse linguistic, religious, caste, class, gender, and regional backgrounds, creating a microcosm of the wider nation. Policies, therefore, seek to leverage this inherent diversity to build social cohesion from an early age.

Within the Indian context, NEP 2020 elevates this rationale by emphasising values-based education, constitutional literacy, cultural pluralism, and experiential pedagogy as core curricular aims (42). The policy highlights the importance of nurturing ethical, compassionate, and responsible citizens capable of engaging with India's vast social diversity. Its vision aligns closely with UNESCO's global frameworks, which call upon member states to develop education systems that promote peace, human rights, intercultural dialogue, and democratic citizenship (43). Together, these policy instruments create a normative foundation that positions education as a structural pathway to national harmony rather than a peripheral or symbolic component.

At a conceptual level, education functions as a **social integrator** — a mechanism through which shared histories, national symbols, constitutional values, and cultural narratives are transmitted across generations (44). However, education also serves as a **social equaliser**, an idea emphasised in policy frameworks worldwide. Policies that promote equitable access, inclusivity, and non-discrimination enable marginalised learners to participate fully in the national community (45). When equity gaps persist — through language hierarchies, regional imbalances, inadequate teacher preparation, or socio-economic disparities — the integrative capacity of education weakens. National harmony cannot be sustained if certain groups remain structurally excluded from social recognition or educational opportunities.

A third aspect relates to education's function as a **civic skill-builder**. Harmony is not achieved solely by teaching values; it requires learners to develop competencies such as dialogue, empathy, critical thinking, conflict-resolution skills, and media literacy (46). Policies, therefore, emphasise pedagogical reforms that shift classrooms away from rote memorisation toward participatory, reflective, and student-centred approaches. This aligns with global evidence indicating that democratic pedagogy — involving discussion, collaborative tasks, community projects, and inclusive decision-making — strengthens learners' capacity for cooperation and reduces prejudicial attitudes (47).

Despite this strong policy rationale, implementation remains uneven. Many education systems struggle to embed these values into everyday classroom practice, leading to a gap between policy vision and curricular reality (48). Teacher education is often identified as the weakest link: teachers may support the idea of national harmony but lack the pedagogical tools, institutional support, or training to integrate value-based and peace-oriented education into routine teaching. This implementation challenge is central to the next sections of analysis.

Discussion and Analysis

Policy frameworks consistently affirm that curriculum and pedagogy form the backbone of educational efforts to promote national harmony. Yet the curriculum's ability to cultivate pluralism, empathy, and democratic citizenship depends on how its intentions are translated into textbook content, classroom practices, and assessment structures. A review of curricular policies reveals that while value-centric themes such as equality, fraternity, constitutional values, and cultural diversity are present, their implementation often varies across states, school types, and socio-economic contexts (49). This inconsistency creates uneven experiences for learners, limiting the curriculum's potential to serve as a national integrative force.

1. Curriculum Design and Content

Policies such as NEP 2020 advocate for a curriculum that builds “ethical and moral reasoning,” “respect for diversity,” and “understanding of India's rich cultural heritage” (50). However, several analysts note that curricular reforms tend to emphasise content addition—extra chapters on values or harmony—rather than redesigning learning experiences that help students internalise these values (51). Furthermore, textbooks may unintentionally reflect biases or underrepresent marginalised communities, which undermines the goal of inclusive national identity formation (52). The hidden curriculum often reinforces these limitations when

classroom practices privilege certain languages, cultures, or socio-economic norms over others (53).

2. Pedagogical Practices and the Role of Teachers

Pedagogy is the bridge between policy intention and student experience. Policies encourage dialogic, experiential, and collaborative pedagogies that require students to engage directly with diversity, negotiate differences, and reflect on their social identities (54). However, traditional teacher-led instructional models continue to dominate, limiting opportunities for genuine dialogue. Teachers—due to training gaps, workload pressures, or restrictive school cultures—may rely on rote teaching even when policy frameworks expect transformative pedagogy (55).

Effective harmony-oriented pedagogy depends on teachers' socio-emotional competence, conflict-sensitivity, and ability to facilitate discussions on sensitive issues without reinforcing stereotypes or divisions (56). UNESCO's global frameworks emphasise that teacher capacity is the single most important factor in sustaining peace-oriented and citizenship education (57). Without continuous professional development, supportive school leadership, and institutional incentives, even the best-intentioned teachers struggle to practise inclusive and dialogic methods.

3. Teacher Education and Professional Development

Policy documents acknowledge the need for strengthening teacher education, yet the systemic reforms required remain only partially implemented. Pre-service teacher training programmes often include theoretical modules on values and inclusive education but lack adequate field-based practice in conflict resolution, participatory pedagogy, and cultural sensitivity (58). In-service programmes frequently focus on administrative updates rather than developing teachers' capacity to handle diversity, prejudice, or classroom conflict (59).

International evidence shows that teachers who receive structured, practical training in peace and citizenship education demonstrate higher confidence in addressing sensitive topics and facilitating productive intergroup interactions among students (60). India's teacher education ecosystem has begun adopting these principles, but implementation varies significantly across states due to institutional capacity, faculty expertise, and resource constraints (61). This fragmentation weakens national coherence in harmony-oriented education.

4. Assessment and Evaluation Practices

Assessment systems heavily influence classroom behaviour. When examinations prioritise factual recall, schools allocate less time to experiential, dialogic, or socio-emotional learning activities that promote harmony (62). NEP 2020 and global guidelines advocate for competency-based assessment, including social-emotional and civic competencies, but such reforms require large-scale systemic shifts in teacher training, school timetables, and administrative expectations (63). The absence of reliable indicators to measure students' attitudes toward diversity and cooperation remains a recurring policy gap.

5. Institutional Culture and School Governance

Finally, school governance plays an essential role in translating curricula into lived experiences. Policies often focus on content but overlook institutional culture—disciplinary practices, teacher–student relationships, peer dynamics, and extracurricular activities—which has a profound impact on learners' values (64). Inclusive school cultures that encourage participation, celebrate diversity, and model democratic behaviour significantly enhance the development of harmony-oriented dispositions (65). Conversely, schools that reinforce rigid hierarchies or tolerate subtle forms of discrimination weaken the integrative potential of educational policy.

Discussion and Analysis

Policy frameworks recognise that national harmony cannot be sustained solely through classroom-level interventions; it must be supported by **governance structures, stakeholder partnerships, and societal alignment**. Education operates within a broader ecosystem of families, communities, digital environments, and socio-political contexts. The effectiveness of harmony-oriented educational policies, therefore, depends on the ability of governance systems to ensure coherence, inclusivity, and long-term institutional capacity (66).

1. Multi-Level Governance and Policy Coherence

A recurring challenge in many education systems, including India's, is the fragmentation that arises when national policy vision is filtered through state-level priorities, school-level constraints, and local socio-cultural realities (67). NEP 2020 outlines a wide-ranging agenda for values-based and inclusive education, yet its implementation requires alignment across: Curriculum development bodies

Teacher education institutions

Assessment boards

School management committees

Local and state-level education departments

Policy coherence theory argues that reforms achieve impact only when these components reinforce rather than contradict each other (68). Fragmented governance — where curriculum advocates inclusion but assessment practices reward memorisation, or where teacher education promotes dialogue but school culture discourages open discussion — weakens the overall outcome.

2. The Role of Community and Parental Engagement

Educational policies increasingly recognise parents, families, and communities as co-partners in cultivating social cohesion. Harmonious attitudes developed in schools may not be sustained without supportive cultural norms at home or in the community (69). Community participation mechanisms such as School Management Committees (SMCs), parent–teacher dialogues, and local cultural programmes strengthen school–society linkages and expose students to diverse perspectives.

However, in practice, community engagement faces several challenges:

Unequal representation of marginalised groups in school governance

Limited awareness about harmony-oriented curricular goals

Societal prejudices that contradict inclusive school practices

Socio-economic pressures that restrict parental involvement (70)

Policies must therefore design structures that enable meaningful, equitable, and informed participation, ensuring that schools become collaborative spaces where diversity is discussed constructively rather than erased or ignored.

3. Digital Environments and the New Policy Frontier

One of the most critical emerging challenges is the role of **digital media** in shaping youth perceptions of identity, diversity, and nationhood. While school curricula may promote empathy and pluralism, online spaces often expose students to misinformation, polarising narratives, and identity-based hostility (71). This creates a divergence between **formal learning** and **informal digital socialisation**.

Policy reforms must therefore integrate **Digital Citizenship Education (DCE)**, emphasising:

Critical media literacy

Responsible online communication

Sensitivity to diversity in digital interactions

Resistance to misinformation and hate speech

Ethical digital behaviour grounded in constitutional values (72)

International frameworks highlight that without explicit curriculum integration, digital environments will continue to overpower school-based values education, especially for adolescents (73).

4. Structural Inequalities and Their Impact on Harmony Outcomes

Persistent inequalities — related to caste, gender, language, disability, region, and economic status — influence the extent to which students experience education as inclusive. Even well-designed policies cannot foster harmony if:

Marginalised students face discrimination or stereotyping

Curriculum content lacks representation of diverse communities

Linguistic hierarchies disadvantage certain groups

Schools are segregated along socio-economic lines (74)

Policies must therefore address structural inequities by ensuring:

Inclusive curriculum representation

Multilingual pedagogies

Accessible school infrastructure

Teacher training in bias reduction and culturally responsive pedagogy (75)

The success of harmony-oriented education depends not only on values taught but also on the everyday fairness and dignity that students experience.

5. Monitoring, Evaluation, and Indicators for Social Cohesion

Perhaps the most significant gap in policy implementation is the lack of **measurable indicators** to track harmony-related outcomes. Traditional assessments evaluate cognitive abilities, while social-emotional and civic competencies remain unmeasured (76). Without reliable indicators, policymakers cannot determine whether curricular and pedagogical reforms are improving:

Respect for diversity

Critical thinking

Conflict-resolution skills

Intercultural communication

Civic responsibility

Global education bodies encourage countries to adopt social cohesion metrics, but India's large and complex education system requires contextualised tools that respect cultural diversity while ensuring validity and reliability (77).

6. Policy Sustainability and Long-Term Impact

Finally, harmony-oriented reforms must be sustained through long-term policy commitment, adequate funding, institutional support, and capacity-building. Short-term or symbolic interventions — such as sporadic value education sessions or one-off cultural events — produce limited impact. Harmony grows through consistent exposure to inclusive practices over time. This requires policies that:

Prioritise teacher development

Strengthen school leadership

Ensure stable funding for curricular and pedagogical reforms

Build resilient monitoring systems

Foster partnerships with civil society and community organisations (78)

In essence, national harmony is not a one-time policy output but a gradual, cumulative outcome of sustained systemic effort.

Conclusion

This policy-based study affirms that education plays an indispensable role in shaping national harmony by influencing how young people understand diversity, negotiate differences, and participate in a shared civic life. While policies at national and international levels clearly articulate the importance of values, social cohesion, and democratic citizenship, the real test of harmony-oriented education lies in how these ideals are translated into everyday school practices. The study shows that curriculum alone cannot create harmony; it must be supported by inclusive pedagogy, reflective teacher education, supportive school cultures, and active community involvement. When these components function in isolation, the impact is limited. When they operate in alignment, education becomes a powerful integrative force that nurtures empathy, cooperation, and a sense of belonging.

The analysis also reveals significant gaps between policy intent and implementation. Teachers often lack the training or institutional support to engage students in dialogue-based, experiential, and sensitive discussions about identity and diversity. Assessment systems continue to privilege memorisation, leaving little room for evaluating social-emotional and

civic competencies that underpin harmonious living. School environments are sometimes shaped by implicit biases, structural inequalities, or exclusionary practices that contradict the values promoted in textbooks. These inconsistencies weaken the transformative potential of education and highlight the need for systemic reforms rather than isolated interventions.

A crucial emerging challenge arises from the influence of digital environments. Children and adolescents learn as much from online spaces as from formal schooling, and these experiences can either reinforce or undermine harmony depending on the nature of their engagement. Education policy must therefore expand to include digital citizenship, critical media literacy, and ethical online behaviour so that young people are equipped to navigate a complex information landscape without falling prey to polarisation or misinformation.

Ultimately, fostering national harmony through education requires long-term, sustained policy commitment. This involves investing in teacher capacity, developing inclusive curricula, encouraging participatory school cultures, strengthening community engagement, and building monitoring systems that assess more than academic performance. Harmony is not an automatic by-product of schooling; it is a cultivated outcome that emerges when policies, institutions, teachers, families, and communities work together toward a shared vision. When education systems embrace this responsibility coherently and consistently, they have the power to nurture generations capable of building a peaceful, pluralistic, and resilient nation.

REFERENCES

1. Alexander, R. (2008). *Towards dialogic teaching: Rethinking classroom talk*. Dialogos.
2. Anderson, B. (2006). *Imagined communities* (Revised ed.). Verso.
3. Banks, J. A. (2008). Diversity, group identity, and citizenship education. *Educational Researcher*, 37(3), 129–139.
4. Banks, J. A. (2017). *Cultural diversity and education*. Routledge.
5. Bar-Tal, D. (2002). *The elusive nature of peace education*. Pergamon.
6. Batra, P. (2014). Reforming education in India: The role of teachers. *Economic & Political Weekly*, 49(31), 16–19.
7. Benhabib, S. (2004). *The rights of others: Aliens, residents and citizens*. Cambridge University Press.
8. Bourdieu, P., & Passeron, J. (1990). *Reproduction in education, society and culture*. Sage.

9. Bray, M. (2000). *Community partnerships in education*. UNESCO International Institute for Educational Planning.
10. Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Harvard University Press.
11. Bush, K. & Saltarelli, D. (2000). *The two faces of education in ethnic conflict*. UNICEF.
12. Chatterjee, P. (1993). *The nation and its fragments*. Princeton University Press.
13. Cole, M. (2020). *Education, equality and human rights* (4th ed.). Routledge.
14. Coleman, S. (2010). *The political web: Media, participation and alternative democracy*. Oxford University Press.
15. Delors, J. et al. (1996). *Learning: The treasure within*. UNESCO.
16. Dewey, J. (2012). *Democracy and education*. Simon & Brown. (Original work published 1916)
17. Durkheim, E. (1956). *Education and sociology*. Free Press.
18. Education Commission (Kothari Commission). (1966). *Education and national development*. Government of India.
19. Fullan, M. (2007). *The new meaning of educational change*. Teachers College Press.
20. Gandin, L. A., & Apple, M. (2002). Challenging neo-liberalism through education. *Comparative Education*, 38(2), 151–165.

**SARDAR VALLABHBHAI PATEL'S VISION OF GOVERNANCE:
CIVIL SERVICES, INTERNAL SECURITY, AND THE FOUNDATIONS
OF THE INDIAN STATE**

Yogeshkumar K. Vasava

Assistant Professor

**Department of Political Science, Shri M.P.Shah Arts and Science College,
Surendranagar**

Abstract

Sardar Vallabhbhai Patel occupies a central place in the political and administrative history of modern India. As the first Deputy Prime Minister and Home Minister of independent India, Patel confronted unprecedented challenges arising from Partition, communal violence, refugee rehabilitation, and the uncertain future of princely states. This research paper examines Patel's vision of governance with particular reference to three interrelated domains: the civil services, internal security, and the institutional foundations of the Indian state. Using a historical and analytical approach, the study argues that Patel's emphasis on a strong, professional, and politically neutral civil service, combined with a firm approach to internal security and centralized authority, was critical for the survival and consolidation of India as a unified nation-state. While his governance philosophy has been critiqued for its centralizing tendencies and bureaucratic dominance, this paper situates Patel's ideas within the context of the extraordinary challenges of the late 1940s. It further evaluates the long-term legacy and contemporary relevance of Patel's vision for Indian governance. The study concludes that Patel's contribution lies not only in political integration but also in laying durable institutional foundations that continue to shape India's administrative and constitutional order.

Introduction

The attainment of independence in August 1947 marked a watershed moment in Indian history, but it also ushered in a period of profound crisis. The end of British colonial rule was accompanied by the traumatic Partition of the subcontinent, resulting in large-scale communal violence, the displacement of nearly fifteen million people, and the deaths of hundreds of thousands. Simultaneously, the newly independent Indian state faced the daunting task of integrating more than 560 princely states, each with its own political status, administrative systems, and loyalties. In this volatile context, the survival of India as a unified and democratic nation was far from assured.

At the heart of India's response to these challenges stood Sardar Vallabhbhai Patel. Often described as the "Iron Man of India," Patel served as the first Deputy Prime Minister and Home Minister, positions that placed him in charge of internal security, political integration, and administrative coordination. Unlike leaders who emphasized ideological visions of democracy and socialism, Patel's approach to governance was deeply pragmatic. He believed that political freedom would be meaningless without strong institutions capable of maintaining order, implementing policy, and preserving national unity (Gandhi, 1991).

Patel's vision of governance was shaped by three core concerns. First, he recognized the necessity of a professional and impartial civil service to ensure administrative continuity after the withdrawal of colonial authority. Second, he viewed internal security as the foundation upon which democratic politics could function, particularly in a society fractured by communal and regional divisions. Third, he supported a constitutional and institutional framework that favored a strong central authority, at least during the formative years of the republic. This paper examines these dimensions of Patel's vision, situating them within the historical context of early independence and assessing their long-term implications for Indian governance.

Patel and the Civil Services: The "Steel Frame" of the Indian State

One of Sardar Patel's most enduring contributions to Indian governance is his articulation of the civil services as the "steel frame" of the nation. This metaphor, used in his address to civil service probationers on 21 April 1947, conveyed his belief that a strong and disciplined administrative structure was essential for holding together a vast and diverse country like India (Patel, 1976). Patel was acutely aware that independence would result in the departure of many British officials and that the new political leadership lacked extensive experience in governance. In such circumstances, the continuity provided by an efficient civil service was, in his view, indispensable.

Patel strongly supported the retention and reorganization of the All-India Services, which evolved from the colonial Indian Civil Service into institutions such as the Indian Administrative Service (IAS) and the Indian Police Service (IPS). While some nationalist leaders regarded these services as symbols of colonial oppression, Patel emphasized their functional importance for governance and national integration (IIPA, n.d.). He argued that an

integrated civil service, serving both the Union and the states, would promote administrative uniformity and prevent centrifugal tendencies that could weaken the nation.

A key element of Patel's vision was the principle of political neutrality. He repeatedly warned civil servants against becoming instruments of political parties or ideological movements, insisting that their loyalty must be to the Constitution and the public interest rather than to individuals in power (Gandhi, 1991). In the aftermath of Partition, when communal passions ran high, Patel feared that a politicized bureaucracy could exacerbate divisions and undermine the authority of the state. Neutrality, in his view, was not a sign of indifference but a commitment to impartial administration and the rule of law.

Patel also emphasized discipline, integrity, and courage as essential qualities of civil servants. He expected administrators to act firmly in maintaining law and order, even under political pressure. This expectation contributed to the development of a bureaucratic ethos that valued decisiveness and obedience to constitutional authority. Critics have later argued that this model fostered bureaucratic elitism and excessive insulation from democratic accountability. However, when viewed in its historical context, Patel's emphasis on a strong civil service was primarily a response to the urgent need for administrative stability and national survival in the early years of independence.

Internal Security and the Integration of Princely States

Internal security was perhaps the most immediate and critical challenge confronting independent India. The violence of Partition, the presence of armed militias, refugee movements, and communal tensions created an atmosphere of instability that threatened to overwhelm the nascent state. In addition, the political status of the princely states posed a serious risk to India's territorial integrity. Patel approached internal security as a central component of governance, believing that democratic institutions could not function in the absence of order and authority.

As head of the States Department, Patel played a decisive role in integrating the princely states into the Indian Union. His strategy combined diplomacy, persuasion, economic pressure, and, where necessary, the use of force. The case of Junagadh, a princely state with a Muslim ruler and a Hindu-majority population, demonstrated Patel's reliance on popular sentiment and political pressure to reverse its accession to Pakistan through a plebiscite (Menon, 1956). The

integration of Hyderabad, however, required a more forceful approach. When the Nizam of Hyderabad resisted accession and allowed armed militias to operate, Patel authorized a police action in 1948 to bring the state into the Indian Union. Patel justified these measures as necessary to prevent the fragmentation of India and to safeguard its sovereignty. He viewed the integration of princely states not merely as a political act but as an administrative process requiring the harmonization of laws, police forces, and revenue systems. Following accession, the States Department focused on dismantling parallel power structures and extending uniform administrative practices across former princely territories. This administrative integration was crucial for transforming formal political unity into effective governance.

Beyond princely integration, Patel was deeply concerned with the organization of police and intelligence services. He emphasized professionalism and discipline in policing, arguing that law enforcement agencies must be capable of responding decisively to communal violence and insurgent threats without succumbing to political or communal pressures (Raghavan, 2018). While Patel's firm approach to internal security has been criticized for legitimizing coercive state power, it played a significant role in stabilizing India during a period of extreme vulnerability.

Constitutional Foundations and Centralized Governance

Patel's vision of governance was also reflected in the constitutional architecture of independent India. As a senior member of the Constituent Assembly and chairman of several key committees, he exerted considerable influence on debates concerning federalism, minority rights, and administrative organization. Patel favored a federal system with a strong central government, arguing that excessive decentralization in a newly independent and divided country could encourage separatism and weaken national unity (Austin, 1966).

Patel supported constitutional provisions that empowered the Union government to intervene in states during emergencies or breakdowns of constitutional machinery. He also defended the role of governors as representatives of the center, tasked with ensuring stability and constitutional compliance at the state level. These positions reflected his belief that the preservation of unity and order was a prerequisite for the long-term success of democracy.

The constitutional recognition of the All-India Services further embodied Patel's commitment to administrative integration. By placing these services under both Union and state control, the

Constitution created a mechanism for maintaining national standards of administration while allowing for regional diversity. Patel viewed this arrangement as essential for preventing administrative fragmentation and ensuring that the authority of the state extended uniformly across the country. Critics have argued that Patel's preference for centralized governance constrained the development of cooperative federalism and local self-government. However, Patel's constitutional choices must be understood in light of the extraordinary circumstances of the late 1940s. His primary objective was to secure the survival of the Indian state.

Constitutional Foundations and the Architecture of the Indian State

Patel's vision of governance was deeply embedded in the constitutional and institutional design of independent India. As a senior member of the Constituent Assembly and chair of several key committees, he influenced debates on federalism, minority rights, and administrative structure. Patel favored a federal system with a strong center, arguing that excessive provincial autonomy in a newly independent and divided country could encourage secessionist tendencies (Austin, 1966).

Patel supported constitutional provisions that empowered the Union government to intervene in states during emergencies or breakdowns of constitutional machinery. He also endorsed the role of governors as agents of stability and coordination between the center and the states. These positions reflected his belief that unity and administrative coherence were prerequisites for democratic governance. The All-India Services were constitutionally recognized as instruments of integration, operating under both Union and state governments. Patel viewed this arrangement as essential for maintaining uniform administrative standards across diverse regions. His approach contrasted with leaders who emphasized linguistic and cultural autonomy, but Patel did not oppose diversity per se; rather, he feared that premature decentralization could weaken the state's capacity to govern (Gandhi, 1991).

Critics have argued that Patel's centralizing tendencies constrained the evolution of cooperative federalism and local self-government. However, defenders note that his constitutional choices were shaped by the historical realities of 1947–1950, when the priority was survival rather than experimentation. Patel's contribution lies in providing a stable institutional framework within which democratic politics could later expand.

Legacy, Critique, and Contemporary Relevance

Sardar Vallabhbhai Patel's vision of governance has left a profound and enduring legacy. The civil services continue to function as the backbone of Indian administration, and his emphasis on unity and internal security remains central to India's constitutional identity. The celebration of Civil Services Day on 21 April commemorates his contribution and reinforces the symbolic importance of the "steel frame" in public administration (Government of India, 2023).

At the same time, Patel's model has generated significant debate. The strong bureaucracy he envisioned has been criticized for inefficiency, red tape, and resistance to reform. Excessive centralization has sometimes strained center-state relations and limited local autonomy. Contemporary governance challenges-such as demands for transparency, participatory democracy, and decentralized decision-making-require adaptations beyond Patel's original framework. Nevertheless, the core principles underlying Patel's vision remain highly relevant. In an era marked by internal security threats, administrative complexity, and political polarization, his insistence on integrity, professionalism, and constitutional loyalty offers valuable lessons. Patel reminds us that democracy cannot survive on ideals alone; it requires strong institutions capable of implementing policies, maintaining order, and earning public trust.

Hence, Sardar Vallabhbhai Patel's vision of governance was shaped by the extraordinary challenges of India's formative years. His emphasis on civil services, internal security, and institutional foundations played a decisive role in preserving India's unity and stability. While his approach involved trade-offs and remains subject to critique, its contribution to the survival and consolidation of the Indian state is undeniable. Patel's legacy continues to inform debates on governance, federalism, and administrative reform in contemporary India.

Conclusion: The Enduring Legacy of the Patel Doctrine

Sardar Vallabhbhai Patel passed away in December 1950, barely three years after independence and months after the Constitution came into effect. Yet, the governance architecture he established remains the operating system of the Indian state today.

When we talk of contemporary relevance, the "Steel Frame" of the IAS continues to run the country. While it faces modern criticisms regarding inefficiency or corruption, the service remains the primary instrument of delivering governance and maintaining cohesion in a federal system, exactly as Patel envisaged. The successful integration of the Princely States is the

reason India exists as a unified geopolitical entity today; without Patel's ruthlessness and diplomacy, the map of South Asia would look vastly different, likely characterized by a "Balkanized" collection of warring states. Patel's vision of governance was not characterized by the high-flying rhetoric of revolution, but by the grounding gravity of responsibility. He understood that the primary duty of a government is to govern-to maintain order, to secure borders, and to enforce the law. He married the colonial apparatus of control (bureaucracy and police) with the democratic legitimacy of the new republic. In the final analysis, Patel's legacy is the Indian State itself. If Gandhi gave the movement its soul and Nehru gave it its voice, Patel gave the nation its body. His insistence on a unified civil service, a centralized security doctrine, and a secular but unitary constitution laid the foundations that have allowed the world's largest democracy to survive the tumultuous decades since its birth.

References (APA Style)

- Austin, G. (1966). *The Indian Constitution: Cornerstone of a nation*. Oxford University Press.
- Chandra, B., Mukherjee, M., & Mukherjee, A. (2008). *India since independence*. Penguin Books.
- Gandhi, R. (1991). *Patel: A life*. Navajivan Publishing House.
- Government of India. (2023). *Civil Services Day and the legacy of Sardar Patel*. Press Information Bureau.
- Indian Institute of Public Administration. (n.d.). *Sardar Patel for administrators*. IIPA Publications. Accessed on 12/12/2025 <https://www.iipa.org.in/cms/public/page/about-us>
- Menon, V. P. (1956). *The story of the integration of the Indian states*. Orient Longman.
- Patel, V. V. (1976). *Sardar Patel's correspondence* (Vols. 1–10). Navajivan Publishing House.
- Raghavan, E. (2018). Sardar Patel and the making of the Indian state. *Journal of South Asian Studies*, 41(2), 245–262.

एक भारत श्रेष्ठ भारत की संकल्पना और सरदार वल्लभभाई पटेल की राष्ट्रीय

एकीकरण दृष्टि: एक समकालीन विश्लेषण

प्रो. ललित चावडा

संस्कृत विभाग

सी.बी.पटेल आर्ट्स कॉलेज, नडियाद

सारांश

भारत विविधताओं का देश है, जहाँ भाषा, संस्कृति, धर्म, जाति, परंपरा और भौगोलिक संरचना में व्यापक विविधता विद्यमान है। इन विविधताओं के बावजूद भारत की पहचान एक सशक्त, अखंड और संपन्न राष्ट्र के रूप में बनी रही है। स्वतंत्रता के बाद भारत के समक्ष सबसे बड़ी चुनौती राष्ट्रीय एकीकरण की थी, जिसे साकार करने में सरदार वल्लभभाई पटेल की भूमिका ऐतिहासिक रही। उन्होंने 562 से अधिक देशी रियासतों का शांतिपूर्ण विलय कर भारत की राजनीतिक एकता को सुदृढ़ किया। समकालीन भारत में “एक भारत श्रेष्ठ भारत” अभियान उसी राष्ट्रीय एकता की भावना को सांस्कृतिक, सामाजिक और भावनात्मक स्तर पर सशक्त करने का प्रयास है। यह शोध पत्र “एक भारत श्रेष्ठ भारत” की संकल्पना और सरदार पटेल की राष्ट्रीय एकीकरण दृष्टि के अंतर्संबंधों का विश्लेषण करते हुए उनकी समकालीन प्रासंगिकता को रेखांकित करता है। यह अध्ययन यह सिद्ध करता है कि सरदार पटेल का राष्ट्रवादी दृष्टिकोण आज भी भारत की एकता, अखंडता और सामाजिक समरसता के लिए मार्गदर्शक है।

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन राष्ट्रीय एवं क्षेत्रीय आह्वानों, उत्तेजनाओं एवं प्रयत्नों से प्रेरित भारतीय राजनीतिक संगठनों द्वारा संचालित आंदोलन था। देश के युवकों को राष्ट्र की एकता और अखंडता का भान करने के लिए लौह पुरुष सरदार पटेल का नाम ही काफी है, जिन्होंने राष्ट्रहित हेतु अपना जीवन समर्पित किया। सरदार पटेल ने आधुनिक भारत के लिए आचार्य चाणक्य की भांति अपनी भूमिका को निभाया है, उन्होंने लगभग 562 रियासतों का

भारत में विलय करके भारत के एकीकरण में महत्वपूर्ण योगदान दिया। भारत के प्रथम गृह मंत्री और प्रथम उप प्रधानमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल को लौह पुरुष का दर्जा प्राप्त था। सरदार पटेल नवीन भारत के निर्माता, राष्ट्रीय एकता के बेजोड़ शिल्पी थे ।

मुख्य शब्द: एक भारत श्रेष्ठ भारत, सरदार वल्लभभाई पटेल, राष्ट्रीय एकीकरण, भारतीय राष्ट्रवाद, सांस्कृतिक एकता, एकता एवं अखण्डता, अनुपम, सम्प्रदायिकता, दूरदर्शिता, विविधता, कर्तव्यनिष्ठा, अद्वितीयता, निरपेक्ष, तथ्य, आदि ।

प्रस्तावना

भारत की राष्ट्रीय पहचान उसकी विविधता में निहित एकता से निर्मित हुई है। यहाँ अनेक भाषाएँ, धर्म, रीति-रिवाज और सांस्कृतिक परंपराएँ सहअस्तित्व में पनपी हैं। स्वतंत्रता प्राप्ति के समय भारत केवल विदेशी शासन से मुक्त होने की प्रक्रिया से नहीं गुजर रहा था, बल्कि आंतरिक विघटन, सांप्रदायिक तनाव, क्षेत्रीय अस्मिताओं और देशी रियासतों की समस्या जैसी जटिल चुनौतियों का सामना भी कर रहा था। ऐसे समय में राष्ट्रीय एकीकरण भारत की सर्वोच्च आवश्यकता बन गया।

सरदार वल्लभभाई पटेल, जिन्हें “लौह पुरुष” कहा जाता है, ने अपने दृढ़ संकल्प, प्रशासनिक कुशलता और राष्ट्रभक्ति के माध्यम से भारत की राजनीतिक एकता को साकार किया। उन्होंने यह स्पष्ट किया कि स्वतंत्रता तभी सार्थक होगी जब भारत एक अखंड राष्ट्र के रूप में संगठित होगा।

वास्तव में सरदार वल्लभ भाई पटेल राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता के प्रतीक थे, क्योंकि भारत एक विशाल एवं विविध संस्कृतियों वाला देश है, जहां अनेकों भाषाओं, धार्मिक संस्कृतियों तथा समुदायों के लोग निवास करते हैं। स्वतंत्रता प्राप्ति के समय भारत की सबसे बड़ी समस्या राष्ट्रीय एकता, अखण्डता तथा देशी रियासतों के एकीकरण की थी। सरदार वल्लभ भाई पटेल ने इस अखण्ड भारत के राजनीतिक मानचित्र को एकता के सूत्र में पिरोकर एक ऐसा उदाहरण प्रस्तुत किया जिसकी कही मिसाल नहीं मिलती है। इस शोध पत्र को निरपेक्ष,

तथ्यों, कथनों, एवं अध्ययनों के आधार पर सरदार पटेल की राष्ट्रीय एकता, अखण्डता तथा देशी रियासतों के एकीकरण में भूमिका के साथ ही समस्या का समाधान करने के प्रयास किए जा रहे हैं।

वर्तमान समय में “एक भारत श्रेष्ठ भारत” कार्यक्रम उसी एकता की भावना को पुनर्जीवित करने का एक संगठित प्रयास है। यह पहल भारत की विविध सांस्कृतिक पहचान को सम्मान देते हुए राष्ट्रीय एकता को मजबूत करने का माध्यम बनती है। इस शोध पत्र में सरदार पटेल की राष्ट्रीय एकीकरण दृष्टि और “एक भारत श्रेष्ठ भारत” की संकल्पना के वैचारिक साम्य और समकालीन महत्व का अध्ययन किया गया है।

भारत को अखंड बनाए रखने के लिए लौह पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल जी की महत्वपूर्ण भूमिका है। सरदार पटेल ने आधुनिक भारत के लिए आचार्य चाणक्य की भांति अपनी भूमिका को निभाया है, उन्होंने लगभग 562 रियासतों का भारत में विलय करके भारत के एकीकरण में महत्वपूर्ण योगदान दिया। सरदार वल्लभभाई पटेल का व्यक्तित्व आधुनिक भारत का राष्ट्रीय चेहरा है जब हम भारत की बात करते हैं तो इतिहास का अध्ययन सरदार पटेल के बगैर अधूरा सा लगता है। स्वतंत्र भारत की हर छोटी बड़ी रियासतों को एकता के सूत्र में बांधने का काम किया उन्होंने देश के सभी प्रमुख नेताओं से यह अपील की कि वह जनता को एकता के सूत्र में बांधकर रखने का कार्य करें जिससे भारत में किसी भी प्रकार का धर्म व जाति के आधार पर विवाद ना हो पाए और भारत स्वतंत्रता प्राप्त करने के बाद पूरी तरह से एकता के सूत्र में बंधा हुआ हो, तभी भारत एक विकासशील राष्ट्र की ओर अग्रसर रह सकता है, और विकसित राष्ट्र बन सकता है भारत को विश्व शक्ति तभी बनाया जा सकता है जब भारत में राष्ट्रीय एकता की पूर्ण स्थापना हो, उनके द्वारा किए गए साहसिक कार्यों की वजह से ही उन्हें लौह पुरुष, सरदार जैसी उपाधियों से नवाजा गया । भारत के प्रथम गृह मंत्री और प्रथम उप प्रधानमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल को लौह पुरुष का दर्जा प्राप्त था ।

शोध के उद्देश्य

इस शोध पत्र के प्रमुख उद्देश्य निम्नलिखित हैं—

1. “एक भारत श्रेष्ठ भारत” अभियान की अवधारणा और उसके मूल भाव को स्पष्ट करना।
2. सरदार वल्लभभाई पटेल की राष्ट्रीय एकीकरण दृष्टि का विश्लेषण करना।
3. स्वतंत्रता के पश्चात भारत के राजनीतिक एकीकरण में सरदार पटेल की भूमिका का मूल्यांकन करना।
4. सरदार पटेल के विचारों और “एक भारत श्रेष्ठ भारत” की संकल्पना के बीच वैचारिक समानताओं को रेखांकित करना।
5. समकालीन भारत में राष्ट्रीय एकता के संदर्भ में सरदार पटेल की प्रासंगिकता को स्थापित करना।
6. राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता के लिए देशी रियासतों के निर्माण में सरदार पटेल भूमिका का परीक्षण करना आदि।
7. राष्ट्रीय एकता एवं समानता के लिए भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनों में सरदार पटेल की भूमिका को जानना।
8. राष्ट्रीय एकता के लिए सरदार पटेल की हिंदी को राष्ट्र भाषा बनाने की अवधारणा का अध्ययन करना।
9. राष्ट्रीय एकता एवं समानता के प्रति सरदार पटेल की सांप्रदायिकता की भावना को जानना।

संकलन के स्रोत

यह शोध पत्र पूर्णतः द्वितीयक अध्ययन स्रोतों पर आधारित होगा। इन द्वितीयक स्रोतों में सार्वजनिक प्रलेख की प्रकाशित सामग्री में विभिन्न पुस्तकें, संदर्भ-सूचियाँ, समाचार-पत्र, पत्रिकाएँ, पुस्तकालय, अप्रकाशित लघु शोध ग्रंथ, शोध प्रबंध, शोध-पत्र एवं लेख आदि सम्मिलित हैं।

मुख्य विश्लेषण

‘एक भारत श्रेष्ठ भारत’ की संकल्पना

“एक भारत श्रेष्ठ भारत” भारत सरकार द्वारा प्रारंभ किया गया एक राष्ट्रीय कार्यक्रम है, जिसका उद्देश्य देश के विभिन्न राज्यों और केंद्र शासित प्रदेशों के बीच सांस्कृतिक, शैक्षिक और भावनात्मक संबंधों को मजबूत करना है। यह पहल भारत की विविधताओं को विभाजन का कारण न मानकर शक्ति का स्रोत मानती है।

इस कार्यक्रम के अंतर्गत—

- विभिन्न राज्यों के बीच सांस्कृतिक आदान-प्रदान।
- भाषा और साहित्य का परिचय।
- पारंपरिक कला, खानपान और लोकसंस्कृति का प्रचार।
- राष्ट्रीय चेतना और भावनात्मक एकता का विकास।

• **सरदार पटेल की एकीकरण दृष्टि और ‘एक भारत श्रेष्ठ भारत’**

सरदार पटेल का एकीकरण दृष्टिकोण और “एक भारत श्रेष्ठ भारत” अभियान एक ही वैचारिक धारा के दो रूप हैं। जहाँ पटेल ने राजनीतिक एकीकरण किया, वहीं “एक भारत श्रेष्ठ भारत” सांस्कृतिक और भावनात्मक एकता को सशक्त करता है।

सरदार पटेल ने अखण्ड भारत के निर्माण में जो भूमिका निभाई उसकी तारीफ करते हुए मैनचेस्टर गाड़ियस ने कहा था कि "सरदार पटेल न सिर्फ स्वतंत्रता संग्राम के संगठक थे, बल्कि संग्राम खत्म होने के बाद वे एक नए राष्ट्र निर्माण के वास्तुकार भी थे। ऐसा बहुत कम हुआ है कि एक ही आदमी विद्रोह के साथ राजनीतिज्ञ के रूप में भी सफल हुआ हो। सरदार पटेल निश्चित ही इसके अपवाद थे।" सरदार पटेल द्वारा राष्ट्रीय एकता के लिए देश हित में लिए गए निर्णयों तथा देशी रियासतों का एकीकरण कर न केवल भारत में अपितु पूरे विश्व में एकता की मिसाल कायम की जो कि उनकी दृढ़ता, सतत् प्रयास और कुशलता की मिसाल मानी जाती है।

सामान्य अर्थ में देखा जाए तो राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता का तात्पर्य विविधता को समाप्त करना ही नहीं, बल्कि इस विविधता में एकरूपता लाने से है अर्थात् राष्ट्रीय एकता का अर्थ "विविधता में एकता" से है। अतः हम कह सकते हैं कि "राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता का आशय नागरिकों की निष्ठा राष्ट्र के प्रति निर्मित करना है, जबकि दूसरी ओर देखा जाए तो एकीकरण का आशय भी एकता लाना ही है"। अर्थात् प्रत्येक नागरिक सर्वप्रथम स्वयं को भारतीय समझे, तत्पश्चात् वह अपनी भाषा एवं संस्कृति का सम्मान करे। माननीय रावजीभाई ने अपने शब्दों में कहा कि देश में स्वराज्य की स्थापना होने पर अपने ठोस अनुभवाधार पर भारत के गृहमंत्री और आन्तरिक विषयों के मंत्री होने के नाते सरदार पटेल ने अखण्ड भारत का भव्य और सुन्दर भवन खड़ा किया था।

सरदार पटेल में बचपन से ही राष्ट्रीय एकता तथा समानता के गुण विद्यमान थे। इसका उदाहरण उनके स्कूल की इस घटना से चलता है कि वो जिस स्कूल में पढ़ते थे, वहां के एक अध्यापक ने अपना मुनाफा कमाने के लिए सभी बच्चों से स्कूल से ही पुस्तकें खरीदने की घोषणा कर दी थी और कहा कि कोई भी छात्र बाहर से पुस्तकें नहीं खरीदेगा उस पर सभी बच्चें राजी भी हो गए, परन्तु सरदार पटेल ने इसका विरोध किया और एक नेता की तरह भाषण देने लगे। सभी बच्चें भी उनका भाषण सुनकर उनके पक्ष में हो गए तथा सरदार पटेल का साथ देने का वादा किया अन्त में अध्यापक को हारकर अपना पुस्तकों का व्यापार बन्द करना पड़ा, जो सभी की समानता, मुनाफाखोरी के खिलाफ था।¹ यह घटना हमें उनकी निडरता, राष्ट्रवादीता तथा समानता के गुणों का स्मरण कराती है।

02 सितम्बर, 1946 में जवाहर लाल नेहरू के नेतृत्व वाली अंतरिम सरकार में सरदार वल्लभ भाई ने देश के गृहमंत्री पद की शपथ ली तथा इस पद पर रहते हुए कई महत्वपूर्ण कार्य किए। उनका राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता में सबसे महत्वपूर्ण कार्य भारतीय प्रशासनिक सेवा और भारतीय पुलिस सेवा का गठन करना था।² इस कार्य के लिये उन्हें बहुत से ऐतिहासिक

निर्णय लेने पड़े थे, वे सदैव अनुकरणीय हैं। अतः इसी कारण सरदार पटेल को भारत में प्रशासनिक सेवाओं का जनक भी कहा जाता है।

राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता के निर्माण के लिए हिंदी को राष्ट्र भाषा बनाने तथा उसे संविधान में सम्मिलित कराने का प्रथम प्रयास सरदार पटेल ने किया, क्योंकि उस समय भारत की राष्ट्रीय एकता में सबसे बड़ी समस्या राष्ट्र भाषा की भी थी, जबकि हिंदी को राष्ट्र भाषा बनाने की सर्वप्रथम चर्चा "राष्ट्रीय मुक्ति आंदोलन के दौरान महात्मा गांधीजी ने की थी। सरदार पटेल को भारत में अनेकों क्षेत्रीय भाषाओं के कारण के कई समस्याओं तथा परिस्थितियों का सामना करना पड़ा, परन्तु उन्होंने अपने लक्ष्य से विचलित हुए देश की एकता एवं अखण्डता के लिए हिंदी को राष्ट्र भाषा बनाने के लिए संविधान सभा में अपना मजबूत पक्ष रखा तथा देशवासियों को स्पष्ट संदेश दिया कि "हिंदी भारत की राष्ट्रीय भाषा अथवा राज भाषा होगी और होनी चाहिए"। सरदार पटेल का यह संदेश देश की एकता एवं अखण्डता के लिए था, जिसमें उत्तर से दक्षिण एवं पूर्व से पश्चिम तक पूरे देश तथा देशवासियों को एकता के सूत्र में जोड़ने की उनकी परिकल्पना थी। अतः 14 सितम्बर, 1942 को भारतीय संविधान में हिंदी को सांविधानिक रूप से "राज भाषा" घोषित किया गया, जिसका भारतीय संविधान में संविधान के भाग-17, अनुच्छेद 343-345 ब्रेक वर्णन हैं।³ उसी के उपलक्ष्य में प्रतिवर्ष 14 सितम्बर को हिंदी दिवस के रूप में मनाया जाता है। यह सब सरदार पटेल की दूरदर्शिता, कर्तव्यनिष्ठा एवं परिश्रम द्वारा संभव हो पाया है।

राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता के निर्माण तथा सभी वर्गों के उत्थान लिए उन्होंने कई स्वतंत्रता आंदोलनों राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता के निर्माण तथा सभी वर्गों के उत्थान लिए उन्होंने कई स्वतंत्रता आंदोलनों में भाग लिया, जिसमें सबसे प्रमुख तथा सबसे बड़ा आन्दोलन 1917 का खेड़ा आन्दोलन था, जिसमें उन्होंने सरकार की असीमित लगान वसूली का विरोध किया था, अन्त में सरकार को लगान वसूली माफ करनी पड़ी। 1922 को अहमदाबाद की कपड़ा मंडी में विदेशी कपड़ों का बहिष्कार, 1923 को नागपुर में झंडा आन्दोलन में भागीदारी

तथा बोरसद सत्याग्रह का सफल नेतृत्व किया था। उन्होंने 1927 में बारदोली किसान आन्दोलन का सफल आन्दोलन किया तथा महात्मा गाँधीजी ने उनको सरदार कहकर पुकारा और वे सरदार पटेल कहे जाने लगे। 1931 में कांग्रेस के करांची अधिवेशन की अध्यक्षता की जिसमें सभी धर्मों तथा व्यक्ति समानता के लिए मौलिक अधिकार विषय पास करवाए थे।⁴ सन् 1936 वर्षा में कांग्रेस कार्यसमिति ने सरदार पटेल को 'पार्लियामेंट्री समिति' का अध्यक्ष बनाया तथा सभा के चुनावों की रणनीति, उम्मीदवारों का चयन और कांग्रेस के सिद्धान्तों और सभी को साथ लेकर चुनाव कराने की जिम्मेदारी दी गई जिसमें कांग्रेस को भारी विजय प्राप्त हुई थी।⁵ उनके ये सभी निर्णय उनकी नेतृत्व शक्ति, दूरदर्शिता, समानता तथा राष्ट्रीय एकता के निर्माण का संकेत देते हैं।

सरदार पटेल ने राजनीतिक पदों पर रहते हुए भी कई महत्वपूर्ण निर्णय राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता को मध्य नजर रखते हुए बड़ी सूझबूझ व बुद्धिमत्ता से किए थे। सन् 1934 में अखिल भारतीय कांग्रेस महासमिति ने उन्हें पूना अधिवेशन का अध्यक्ष बनाया, जिसमें उन्हें राज्य विधान सभाओं के चुनावों के उम्मीदवार तय करना, चुनाव हेतु प्रचार-प्रसार, संचालन समिति के दिशा-निर्देशानुसार विजय की रणनीति तैयार करने की जिम्मेदारी दी गयी, जिसमें उन्होंने पार्टी को विजयी दिलवायी। उनका दूसरा प्रमुख निर्णय भारत शासन अधिनियम-1935 के प्रावधानुसार 1937 के प्रांतीय विधान सभाओं के चुनावों का श्रेष्ठ संचालन करना था। उनका तीसरा प्रमुख कार्य सन् 1937 में मुम्बई में नरीमन की कांग्रेस विधायक दल के नेता पद की उम्मीदवारी का समर्थन नहीं करना था, क्योंकि नरीमन ने 1934 में केन्द्रीय विधान सभा के चुनावों में दलीय अनुशासन को भंग किया था।⁶ सरदार पटेल द्वारा लिए गये सभी निर्णय उनकी पारदर्शिता, राष्ट्रीय एकता एवं समानता के अनुपम उदाहरण हैं।

सरदार पटेल ने गृहमंत्री के रूप में राष्ट्रीय एकता एवं अखण्डता सबसे महत्वपूर्ण कार्य देशी रियासतों के एकीकरण का था। यह कार्य उन्होंने भारत के गृह सचिव पी. वी. मेनन के साथ मिलकर किया था। मूल संविधान में राज्यों को चार श्रेणियों 'ए' 'बी' 'सी' 'डी' में विभाजित

किया गया था। 15 अगस्त 1947 के बाद सरदार पटेल ने भारत में 562 से अधिक छोटी बड़ी रियासतों को भारत में मिलाने का कार्य तीन चरणों में पूर्ण किया, जिसके प्रथम चरण में 21 देशी रियासतों को उन प्रान्तों में मिला दिया गया, जो भौगोलिक रूप में उनके निकट थे। दूसरे चरण में 61 देशी रियासतों को केन्द्र शासित क्षेत्र के रूप में परिवर्तित कर दिया गया। तीसरे तथा अंतिम चरण में अनेक राज्यों के समूहों का विलय करके राज्यों का निर्माण किया गया, जिसके अन्तर्गत सौराष्ट्र, त्रावणकोर, कोचीन व 275 देशी रियासतों कोमिलाकर 5 संघीय राज्यों का निर्माण किया गया था।⁷ 1956 में राज्य पुर्नगठन आयोग द्वारा इन चारों श्रेणियों ए, बी, सी, डी को समाप्त करते हुए भारत में 16 बड़े राज्यों तथा 3 केन्द्र शासित प्रदेशों की स्थापना की गई थी।

रियासतों के एकीकरण में सर्वप्रथम समस्या उड़ीसा तथा छत्तीसगढ़ रियासतों में उत्पन्न हुई थी। उस समय उड़ीसा राज्य में कुल 26 रियासतें तथा छत्तीसगढ़ राज्य में 15 रियासतें थी, जिनमें सबसे बड़ी रियासत बस्तर तथा सबसे छोटी रियासत शक्ति थी। 14 दिसम्बर, 1947 को सरदार पटेल ने छोटे-बड़े राजाओं के साथ बैठक करके रियासतों के विलयपत्रों पर तथा 15 अगस्त, 1947 को पटेल नागपुर पहुँच कर छत्तीसगढ़ के राजाओं से भेंट कर भारतीय संघ में विलय के लिए उन्हें राजी करते हैं और मध्य प्रान्त में विलीन हो जाते हैं।⁸ दूसरी और सौराष्ट्र राज्य में उस समय दो सौ से अधिक छोटे-बड़े राज्य व ताल्लुके थे, जिनमें से काठियावाड़ में 14 सलामी रियासतें, 17 गैर सलामी रियासतें तथा 119 अन्य छोटी रियासतें थी। 13 जनवरी, 1948 को इस राज्य संघ के निर्माण के संधि पत्र पर सभी राजाओं ने हस्ताक्षर कर उसका नाम "सौराष्ट्र राज्य संघ" रखा गया।⁹ ये सभी कार्य तथा निर्णय गृह मंत्रालय के अधीन सरदार पटेल के सुझावों तथा गृह विभाग के सचिव वी. पी. मेनन के सहयोग द्वारा ही सम्पन्न किए गए थे।

राजस्थान में उस समय 19 रियासतें और 3 ठिकाने कुशलगढ़ (बांसवाड़ा), लावा (जयपुर) तथा दांता (टोंक) थे। इन सभी रियासतों का भारतीय संघ में विलय सरदार पटेल

(गृहमंत्री) की देखरेख में 7 चरणों में पूर्ण हुआ था। जो कि सन् 1948 से प्रारम्भ होकर 1 नवम्बर, 1956 तक पूर्ण हुआ था। पेप्सू संघ के अन्तर्गत पटियाला, जीन्द, नभा, फरीदकोट, मलेरकोटला और कपुरथला के अलावा दो गैर सलामी रियासतें (कलसिया व नालगढ़) भी सम्मिलित थीं। भारतीय संघ में पटियाला तथा पूर्वी पंजाबी रियासतों के संघ पेप्सू का विलय 15 जुलाई, 1948 को किया था।¹⁰ 5 मई, 1948 को इस संघ को कानूनी मान्यता प्रदान करते हुए सरदार पटेल इस विजय पत्र पर हस्ताक्षर किए गए थे। विन्ध्य प्रदेश का भारत में विलय मार्च 1948 में हुआ जिसमें बुन्देलखण्ड तथा बघेलखण्ड के सभी राजाओं ने अपनी सहमती प्रदान करते हुए विलय पत्रों पर हस्ताक्षर किए तथा 2 अप्रैल, 1948 को नये राज्य "विन्ध्य प्रदेश" का उद्घाटन खान एवं विधुत मंत्री एन. वी. गॉडलिक द्वारा किया था, जिसका कुल क्षेत्रफल 24,598 वर्गमील तथा कुल जनसंख्या 3,56,900 थी।¹¹

भारत में देशी रियासतों के एकीकरण के समय में सरदार पटेल को उनकी बीमारी के कारण अनेकों कठिनाइयों का सामना करना पड़ा था। 14 जनवरी, 1949 को राजस्थान के उदयपुर में भाषण देते हुए पटेल ने कहा "बहुत समय से हम तथा अनेको नरेश इस 'अखण्ड भारत के निर्माण की कल्पना कर रहे थे। एक सामान्य भावना थी कि वर्तमान स्थिति में अलग-अलग रहने से लाभ के बजाय हानि अधिक है।"¹² अतः भारत तथा देशी रियासतों की भलाई के लिए देशी रियासतों का एकीकरण अनिवार्य हो गया है। उसी समय सरदार पटेल ने कांग्रेस कार्यकर्ताओं को सम्बोधित करते हुए कहा कि हमें आपसी मतभेद भुलाकर एक होकर देशहित के लिए कार्य करना चाहिए। "भारत को अन्तर्राष्ट्रीय क्षेत्र में अपना उचित स्थान प्राप्त करने के लिए राष्ट्रीय एकता अनिवार्य है। हमें जाति पूर्वाग्रह तथा साम्प्रदायिक भावनाओं का त्याग करना होगा। हम सबमें भाईचारे की भावना का विकास करना होगा।" भाषण के अन्त में सरदार ने कहा "आप लोग अपने को भाग्यशाली समझें कि आप एक ऐसे क्रांतिकारी परिवर्तन के समय रह रहे हैं, जहां आपका भविष्य सुरक्षित है।"¹³ अर्थात् उन्होंने देशी रियासतों तथा अपनी प्रिय जनता को सामाजिक समरसता, भाई चारा तथा एक नये अखण्ड भारत निर्माण

का संदेश दिया था। सरदार पटेल देश की एकता, अखण्डता के लिए साम्प्रदायिकता के आधार पर प्रतिनिधित्व के तर्क की निन्दा की थी। सरदार पटेल हिंदु-मुस्लिम एकता, अखण्डता को एक बनाए रखने के पक्ष में थे। 03 जून, 1947 को मांडट बैटन योजना घोषित हुई, जिसमें भारत विभाजन के सिद्धांत को स्वीकृति दी गई थी। इस योजना को कांग्रेस तथा मुस्लिम के लोगो ने स्वीकार कर लिया था। सरदार पटेल ने इस विभाजन के लिए सहमति दी, क्योंकि वे जानते थे कि भारत को संयुक्त रखने के लिए अब भारत पाकिस्तान का विभाजन हो जाना चाहिए अन्यथा एक अखण्डता भारत की कल्पना करना व्यर्थ होगी।¹⁴ 20 मार्च 1948 को राजस्थान में मत्स्य संघ का उद्घाटन करते हुए एम. वी. गाड़लिक ने कहा कि "यदि महात्मा गांधी हमारी स्वतंत्रता के निर्माता हैं तो सरदार पटेल भारतीय संघ के विश्वकर्मा हैं।"¹⁵ नवीन भारत का इतना बड़ा भाग शताब्दियों के पश्चात् एक शासन व्यवस्था में लाने में सरदार पटेल की भूमिका सराहनीय रही है।

निष्कर्ष:

उपरोक्त तथ्यों, कथनों, अध्ययनों एवं विवरणों के आधार पर हम कह सकते हैं कि राष्ट्रीय एकता, अखण्डता एवं समानता के लिए साम्प्रदायिकता की भावना, एक राष्ट्र भाषा, भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनों में भूमिका तथा देशी रियासतों का एकीकरण एक गंभीर तथा जटिल समस्या थी, जो भारत की भावी एकता, अखण्डता तथा विकास को प्रभावित कर रही थी। देशी रियासतों के भारतीय संघ में विलय की प्रक्रिया इतनी जल्दी पूर्ण होने में लौह पुरुष सरदार वल्लभ भाई पटेल की विवेकपूर्ण शक्ति, कर्मनिष्ठता, तथा दूरदर्शिता रही है। अतः हम कह सकते हैं कि सरदार पटेल नवीन भारत के निर्माता, राष्ट्रीय एकता के बेजोड़ शिल्पी थे। आने वाली पीढ़ियां उनको आधुनिकराष्ट्र निर्माता तथा राष्ट्रीय एकता के प्रतीक के रूप में याद करती रहेगी।

स्पष्ट है कि "एक भारत श्रेष्ठ भारत" की संकल्पना और सरदार वल्लभभाई पटेल की राष्ट्रीय एकीकरण दृष्टि एक-दूसरे की पूरक हैं। सरदार पटेल ने जिस राजनीतिक एकता की

नींव रखी, उसी पर आज का भारत सांस्कृतिक, सामाजिक और भावनात्मक एकता का निर्माण कर रहा है।

सरदार पटेल का योगदान केवल ऐतिहासिक नहीं, बल्कि वैचारिक और मार्गदर्शक है। उनका राष्ट्रवादी दृष्टिकोण आज भी भारत की एकता, अखंडता और समरसता के लिए प्रेरणास्रोत है। “एक भारत श्रेष्ठ भारत” अभियान उनके सपनों के भारत को साकार करने की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम है।

अतः यह कहा जा सकता है कि यदि भारत को श्रेष्ठ बनाना है, तो सरदार पटेल की एकीकरण भावना को केवल स्मरण नहीं, बल्कि व्यवहार में भी उतारना होगा।

संदर्भ सूची

1. वर्मा शिवांगी, भारत के निर्माता सरदार वल्लभ भाई पटेल, स्टार प्रिन्ट ओ बाइन्ड, पब्लिकेशन, दिल्ली, 2015, पृ.स. 7-8
2. कुमार रविन्द्र, पूर्वोक्त, पृ.स. 95-99
3. कश्यप सुभाष, हमारा संविधान, राष्ट्रीय पुस्तक न्यास भारत पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 2015, पृ.स. 262-267
4. तिवारी विनोद, सरदार वल्लभ भाई पटेल, मनोज पब्लिकेशन, दिल्ली, 2014, पृ.स. 25-62
5. कुमार रविन्द्र एवं चौपड़ा पी. एन., सरदार वल्लभभाई पटेल के सामाजिक व राजनीतिक विचार, मित्तल पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 1991, पृ.स. 68-79
6. कुमार रविन्द्र, पूर्वोक्त, पृ.स. 51-64
7. 10. मेहरोत्रा डॉ. एन. सी. एण्ड कपूर डॉ. रजना, सरदार वल्लभ भाई पटेल व्यक्ति एवं विचार, आत्माराम एण्ड सन्स पब्लिकेशन, दिल्ली, 2012, पृ.स. 169
8. मेहरोत्रा डॉ. एन. सी. एण्ड कपूर डॉ. रंजना, पूर्वोक्त, पृ.स. 161-162
9. सिंह प्रेमलाल एवं सिंह सुधा, पूर्वोक्त, पृ.स. 85

10. निदारिया, भगवती प्रसाद, लौह पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल, कीन बुक पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 2014, पृ.स. 66-67
11. सिंह प्रेमलाल एवं सिंह सुधा, पूर्वोक्त, पृ.स. 90.
12. मेहरोत्रा डॉ. एन. सी. एण्ड कपूर डॉ. रंजना, पूर्वोक्त, पृ.स. 164
13. जी. एम. नन्दूकर (सम्पादित), सरदार पटेल इन दि टियुल विद् दि मिलियन्स, खण्ड-2, 1973, पृ.स. 40
14. मेहरोत्रा डॉ.एन. सी. एण्ड कपूर डॉ. रंजना, पूर्वोक्त, प्र.स.164
15. मेनन वी. पी., दी स्टोरी ऑफ दी इंटीग्रेशन ऑफ दी इंडियन स्टेट्स, ओरियन्टल लांगमैन पब्लिकेशन, कलकत्ता, पृ.स. 121-122.

SHABDBRAHM

लोह पुरुष सरदार पटेल : एकता के शिल्पी**सुनिलकुमार वाघेला****छात्र (हिंदी विषय) स्नातकोत्तर हिन्दी विभाग****सरदार पटेल विश्व विद्यालय, वल्लभ विद्यानगर ।**

भारत भूमि विविध स्वतंत्रता सेनानियों की जन्मभूमि रही है। जिसने समय पर देश के वीर नायक को देश की स्वाधीनता के आंदोलन के लिए देश की अखंडता एवं गरिमा को बनाए रखने के लिए और देश की एकता में आत्मीयता का नव उन्मेष प्रतिपादन करने के लिए प्रोत्साहित किया है। महात्मा गांधी, वीर भगत सिंह, सुभाष चंद्र बोझ, लोकमान्य तिलक जैसे महापुरुषों ने भारत भूमि को अपने कर्म, धर्म, एवं साहस से गौरवान्वित किया है। ऐसे ही एक महान वीर नायक है सरदार वल्लभभाई पटेल जिन्हें लोह पुरुष, अखंडता के एकता के शिल्पी सरदार, जननायक, आदि नामों से जाना जाता है। जो उनके कर्तव्य बोधों का परिचायक है। 31 अक्टूबर 1875 में अवतरित हुए सरदार वल्लभभाई पटेल दृढ़ संकल्प के अधिकारी थे। उनके पिता जबीरभाई गुजरात के बोरसद तहसील के करमसद गांव के एक साधारण किसान थे। जिन्होंने अपने संस्कारों का अपने पुत्र पर प्रभाव डाला कि वे देश के विविध स्वतंत्रता सेनानी बन पाए। सरदार वल्लभभाई पटेल पैसे से एक वकील थे जो अपने कर्तव्यों से जनमानस को न्याय दिलाते थे। उस समय का भारत परतंत्र की बेड़ियों में जकड़ा हुआ था। अंग्रेजी हुकूमत ने किसानों, मजदूरों, ग्रामजनों एवं आम नागरिकों पर अत्याचार एवं शोषण का कहर जमाया हुआ था। जिसकी बंदिशों को तोड़ने का कार्य सरदार वल्लभभाई पटेल ने किया। उसका प्रथम चरण था खेड़ा सत्याग्रह। खेड़ा तहसील के किसान पानी की कमी, अती वर्षा, चूहों तथा कीड़ों के प्रकोप से बहुत ही परेशान थे। फसलों के विनाश के कारण वह मिल गुजारी कानून के अनुसार अनाज की जो लगान वसूली जाती थी उसको रोकने के लिए एवं किसानों की दयनीय स्थिति को सुदृढ़ करने के लिए सरदार वल्लभभाई पटेल ने अहम भूमिका निभाई थी। खेड़ा सत्याग्रह की सफलता ने वल्लभभाई पटेल को आमजन के उन्न नायक नेता के रूप में

प्रतिष्ठित किया था। जिसके परिणाम स्वरूप वे गांधीजी के संपर्क में आए थे। जिसकी स्पष्ट करते हुए लिखा गया है कि “ खेड़ा सत्याग्रह राजनीतिक आंदोलन के क्रम में पहला चरण था जिसने वल्लभभाई पटेल को गांधी के निकट ला दिया। वे गांधीजी से इतने प्रभावित हुए की फरवरी 1918 के उपरांत उन्होंने कोट, पेंट, और हैट छोड़कर धोती और कुर्ता पहनना प्रारंभ कर दिया।”(१) इस प्रकार सरदार वल्लभभाई पटेल जनकल्याण के हिमायती कार्यों से देश की स्वाधीनता और स्वतंत्रता में अपनी भूमिका निभाते चले गए। 1924 में अहमदाबाद के नगर निगम बोर्ड के अध्यक्ष ,अध्यक्ष के पद को भी अपने कार्यों से सुशोभित किया जिसमें सरदार वल्लभभाई पटेल ने स्वच्छता, सफाई, सुरक्षा, जल का निकास, एवं जल की वितरण की सुविधाओं पर विशेष कार्य किया। लोगों को इस कार्य में जुड़ाने के लिए सरदार वल्लभभाई पटेल ने स्वयं झाड़ू और कचरा पेटी को उठाकर शहर के हरिजन के क्षेत्र की सफाई की उन्होंने किसी भी प्रकार की हिचकिचाहट नहीं रखी और लोगों को यह संदेश दिया कि स्वच्छता, संप्रभुता, मानवीय एकता, और एकता की कर्तव्य परायणता राष्ट्रहित के लिए कितनी महत्वपूर्ण है इसका बोध दिया। इस तरह से वे भारत के एकता के कार्य को वह गति दे रहे थे निरंतर स्वतंत्रता संग्राम में महत्वपूर्ण बनती उनकी भूमिका ने भारतीय जनमानस को एक सार्वभौमत्व वाले महापुरुष को सिद्ध कर रहे थे।

सरदार वल्लभभाई पटेल को ‘सरदार’ की ख्याति दिलाने वाला आंदोलन था बारडोली सत्याग्रह किसान सत्याग्रह से प्रारंभ हुआ बारडोली सत्याग्रह पुरे देश में चर्चा का केंद्रबिंदु बन गया था जिसके चलते सरदार वल्लभभाई पटेल राष्ट्रीय स्वतंत्रता संग्राम के स्तंभ के रूप में स्थापित हुए और एक संगठन कर्ता के रूप में भी प्रतिष्ठित हुए जिससे आगे चलकर भारत में एकता की शिल्पी के पुरोधा बन पाए।

भारत अनेको रियासतों, राज्यों,द्वीप समूहों और खण्डों का एक अखंड भारत था। जिसमें हजारों भाषाएं बोली जाती थी।हजारों धर्म जाति के जनमानस निवास करते थे। जिनकी अपनी सांस्कृतिक विरासत की धरोहर थी। अंग्रेजों के आगमन से पूर्व यह

सभी जन मानस अनेकता में एकता के परिचायक के रूप में रह रहे थे। लेकिन धीरे-धीरे अंग्रेज अपनी प्रभुता स्थापित करते गए और भारत राष्ट्र की एकता में विविधता स्थापित करने के कुचक्र में सफल रहे। हिंदू मुस्लिम का विभाजन, भारत पाकिस्तान का खंडन जैसे कारणों ने भारत को विखंडित कर दिया उसके बावजूद भी ब्रिटिश सरकार के नेतृत्व में भारत में 17 प्रांत थे और 560 रियासतें थी जिसको एकत्रित करके भारत की अखंडता बनाए रखना एक चुनौतीपूर्ण कार्य था। जिसको सरदार वल्लभभाई पटेल ने पूर्ण किया। उन्होंने उस समय देखा था कि भारतीय स्वतंत्रता अधिनियम ने ब्रिटिश भारत का अंकुश उस समय की भारतीय सरकार को दे दिया था। साथ ही रियासतों के नवाबों के पास यह अधिकार था या कहे यह विकल्प था कि वह चुन सकते थे कि उनको भारत में ही रहना है या नहीं या तो पाकिस्तान में रहना है। यदि उस समय के रियासतों के शासक स्वतंत्र रूप से इस विकल्प का चुनाव करते तो भारत राष्ट्र की गरिमा भौगोलिकता के दृष्टिकोण पर और अखंडता के उद्देश्य पर जो आज पाई जाती है वह उस समय ही खंड-खंड होकर विखंडित हो जाती जिसको एकत्रित करने का श्रेय सरदार वल्लभभाई पटेल को जाता है। जिन्होंने रियासतों के शासकों को भारत राष्ट्र में जुड़ने के लिए अनेकों नितियों, मानदंडों, एवं वचनों के द्वारा आकर्षित किया यही सरदार वल्लभभाई पटेल का अतुलनीय कार्य था जिसके चलते वह एकता अखंडता के शिल्पी माने जाते हैं। विनोबा भावे के शब्दों में “ पटेल के दो महत्वपूर्ण कार्यों ने उन्हें भारतीय इतिहास में अमर बना दिया प्रथम बारडोली सत्याग्रह, तथा द्वितीय देसी रियासतों का एकीकरण”।(२) यही एकीकरण देश की एकता का एकीकरण है जिसको सरदार वल्लभभाई पटेल ने पूर्ण किया।

संदर्भ सूची

१ सरदार वल्लभभाई पटेल व्यक्तित्व एवं विचार, डॉ. एन. सी. मेहरोत्रा, डॉ. रंजना कपूर

पृष्ठ नंबर - 24

2 वही, पृष्ठ नंबर - 39

लौह पुरुष सरदार पटेल : राष्ट्र की एकता के शिल्पकार**डॉ. भाविनी एन चौधरी****ऐड हॉक अध्यापक****सी. बी. पटेल आर्ट्स कॉलेज, नडियाद**

सरदार वल्लभभाई पटेल को भारतीय इतिहास की सबसे महत्वपूर्ण व्यक्ति में से एक माना जाता है। सरदार वल्लभभाई पटेल भारत के स्वतंत्रता संग्राम के महान नेता थे। सरदार पटेल अपने कठोर अनुशासन, अटूट साहस और दृढ़ निश्चय के कारण वे 'लौह पुरुष' के नाम से प्रसिद्ध हुए। भारत की एकता और अखंडता के बाद भारत के सामने सबसे बड़ी चुनौती देशी रियासतों का एकीकरण था। सरदार पटेल ने अपनी कुशल कूटनीति दृढ़ निर्णय और राष्ट्रीय भावना के बल पर 562 से अधिक रियासतों का भारत में विलय कराया। सरदार पटेल आजीवन ब्रिटीश शासन के विरोधी रहे थे ब्रिटीश सरकार ने उन्हें कई बार कारावास का दंड दिया था। अपने व्यक्तित्व की विशेषताओं के बल पर वल्लभभाई ने समय-समय पर अनोखे कार्य किए। सरदार वल्लभभाई का स्वयं अपना जीवन निडरता का जीता-जागता उदाहरण था। बाल्यावस्था में भी वह कभी झूके नहीं थे। अपने वकालत के कार्य के समय और अहमदाबाद नगरपालिका में विभिन्न पदों पर रहते हुए उन्होंने निडरता पूर्वक जनसेवा की थी।

सरदार पटेल वीर पुरुष थे। देश की जनता सरदार पटेल की कर्मठता और देश के प्रति उनकी निष्ठा एवं किसी भी परिस्थिति से लोहा लेते हुए उसके आगे नतमस्तक न होने वाली उनकी द्रष्टि से परिचित थी। इसलिए देश की प्रजा का भरोसा सरदार पटेल पर था। परतंत्र भारत की स्वतंत्रता के लिए संघर्ष करने वाले अग्रणी देशभक्त, इतिहास पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल के नाम से प्रत्येक व्यक्ति भलीभाँति परिचित है। भारत की एकता तथा अखण्डता के लिए अपना समस्त जीवन न्यौछावर करने वाले इस महान देशरत्न को कभी विस्मृत नहीं किया जा सकता जिसको भारत की जनता 'लौह पुरुष' और 'सरदार' के नाम से अपार आदर सम्मान देती थी, स्वतंत्र भारत के प्रथम उप प्रधानमंत्री और गृहमंत्री के रूप में जिसने ईमानदारी

पूर्ण सफलता और निर्भयता से अपना कर्तव्य निभाया। सरदार पटेल ने अपने जीवनपर्यन्त असमानता, परतंत्रता, उत्पीड़न एवं अन्याय का घोर विरोध किया और उक्त ध्येय की प्राप्ति हेतु जीवनभर संग्राम किया, तथा देश के आजादी की जंग में अनूठा आदर्श प्रस्तुत किया।

सरदार पटेल ने अपने व्यक्तित्व की विशेषताओं के बल पर वल्लभभाई ने समय-समय पर अनोखे कार्य किए। त्याग, सेवा, निस्वार्थता, सम्मान, श्रद्धा, स्पष्टता, आशावादिता, दूरदर्शिता, सत्यता, नैतिकता, अनुशासनबद्धता, आत्म-सम्मान, कर्तव्यपरायणता, मर्यादापालन, स्वच्छता-प्रेम, दृढ़ता, निर्णय-क्षमता, निडरता, व्यावहारिकता, राष्ट्र-प्रेम, धर्म-निरपेक्षता व आस्तिकता उनके व्यक्तित्व का भाग थी। सरदार पटेल की निर्भीकता आस्तिकता से जुड़ी हुई थी अपने साथियों और अधीनस्थों को भी सदा नीडर रहकर ही कार्य करने का सन्देश देते थे।

राष्ट्रीय आन्दोलन के इस महान यज्ञ में सामान्य भारतीय जनसमुदाय भी अपना सर्वस्व बलिदान करते थे। ऋचा शर्मा के अनुसार गुलामी की जिस आग में सारा देश जल रहा था उसके विरुद्ध स्वतन्त्रता की चाहत रखते चेहरे सभी भारतीय तो नहीं थे, परन्तु फिर भी अनेक थे इनमें अधिकांश ही नहीं सभी अपने समय के राष्ट्रीय दलों के साथ संयुक्त थे। फिर अपने दल के नेताओं के निर्देशन में स्वतन्त्रता के लिए दृढ़ संकल्प थे, इनमें से कुछ सीधे आक्रमण करते थे कुछ छिपकर सक्रिय थे। कुछ हिंसक मार्ग अपनाते थे, तो कुछ अहिंसक साधना से राष्ट्रीय आन्दोलन में साधक बने हुए थे।

सरदार पटेल से गाँधीजी का सीधा सम्पर्क खेड़ा सत्याग्रह के सिलसिले में हुआ था। गुजरात सभा ने 1917 में गाँधीजी को अपना अध्यक्ष बनाया और पंचमहाल जिले के गोधरा शहर में उसका अधिवेशन हुआ। इस सम्मेलन में मुंबई के अधिकतर राजनीतिक नेता विठ्ठलभाई पटेल, मोहम्मद अली जिन्ना, लोकमान्य तिलक सम्मिलित हुए। गाँधीजी ने परिषद की एक कार्यसमिति नियुक्त की जिसे अगली परिषद होने तक जनता की भलाई के लिए निरंतर काम करते रहना था। गाँधीजी इस कार्य समिति के अध्यक्ष थे और सरदार पटेल को मंत्री बनाया गया था।

सरदार पटेल पाश्चात्य सुधारकों के विरोधी थे। उनकी चेतनावनी थी। “कुछ लोग पाश्चात्य सुधारों के पुजारी हैं उन्हें चरखे से डेढ़ सौ वर्ष पीछे ले जाने का डर दिखाई दे रहा है। वे यह नहीं देख सकते कि पश्चिमी सुधार जगत की अशांति की जड़ है। राजा-प्रजा के बीच कलह कराने वाला बड़ी-बड़ी सल्तनतों का नाश कराने वाला महान राज्यों को ग्रहो की तरह टकराकर पृथ्वी पर प्रलय कराने वाला और मालिकों तथा मजदूरों के बीच गृहयुद्ध करवाने वाला पश्चिमी सुधार शैतानी शास्त्रों और सामग्री से निर्मित है। इस सुधार का फंदा सारी दुनिया पर जोर के साथ फैलता जा रहा है। ऐसे समय अकेला हिन्दुस्तान उसके विरुद्ध अटल रहकर अपना और संभव हो तो जगत का बचाव करना चाहता है। पाश्चात्य सुधार हिन्दुस्तान में जातिवाद करने की इच्छा रखने वालों के पास उस सुधार को पहचानने की क्या सामग्री है ? हिन्दुस्तान इस सुधार के पीछे दौड़ने में सदा पीछे ही रहेगा। यह इस भूमि के अनुकूल ही नहीं है। आत्मबल को पूजने वाला हिन्दुस्तान इस शैतान के तेज में कभी बहने वाला नहीं है।”

गुजरात में तो सरदार पटेल ने अपने साथियों का उत्साह बनाए रखा लेकिन अन्य प्रांतों जैसे की महाराष्ट्र तथा बंगाल में यह मत जोर पकड़ने लगा कि कांग्रेसियों को चुनावों में भाग लेकर विधानसभा के भीतर जाना चाहिए और वहाँ सरकार के जन विरोधी कानूनों तथा कार्यक्रमों का विरोध करना चाहिए। जो लोग चुनावों से दूर रहकर गांधीजी के रचनात्मक कार्यक्रमों को ही पूरा करना चाहते थे, उन्हें अपरिवर्तनवादी कहा गया। सरदार पटेल अपरिवर्तनवादी थे।

गुजरात में बोरसद तालुका चोरी-डकैती के लिए कुख्यात था। सरकार को इलाके में ज्यादा पुलिस की व्यवस्था करनी पड़ी। सितम्बर 1923 में सरकार ने बोरसद तालुके के निवासियों पर 2.5 लाख रुपये का कर लगा दिया। 16 साल से उपर के प्रत्येक व्यक्ति को 2 रुपये 7 आने देना था। सरकार ने बोरसद के लोगों पर कर लगाने की घोषणा की तब लोगों ने इसका विरोध किया और सरदार पटेल से सहायता मांगी। सरदार पटेल ने बोरसद सत्याग्रह का कुशलता से संचालन किया। सरकार ने लोगों की जमीन-जायदाद और ढोर-... हडपने की कोशिश की पर लोगों की एकता के कारण सरकार का यह प्रयत्न सफल नहीं हुआ।

सरदार पटेल देश की सक्रिय राजनीति में सन् 1917 से आये जलियावाला बाग हत्याकांड में जब निदोषों का जनसंहार हुआ उसीके विरोध में उन्होंने बेरिस्ट्री त्याग दी।

सरदार पटेल भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में कई बार जेल के अंदर-बाहर हुए, हालांकि जस चीज के लिए इतिहासकार हमेशा सरदार वल्लभभाई पटेल के बारे में जानने के लिए इच्छुक रहते हैं, वह थी उनकी और जवाहरलाल नेहरू की प्रतिस्पर्धा। 1929 के लाहौर अधिवेशन में सरदार पटेल ही गांधीजी के बाद दूसरे सबसे प्रबल दावेदार थे किन्तु मुस्लिमों के प्रति सरदार पटेल की हठधर्मिता की वजह से गांधीजी ने उनसे उनका नाम वापस दिलवा दिया।

सरदार पटेल ने आजादी के ठीक पहले पी.वी. मेनन के साथ मिलकर कई देशी रियासतों को भारत में मिलाने के लिए कार्य आरम्भ कर दिया था। उनके आथाक प्रयासों के फल-स्वरूप तीन राज्यों को छोड़ सभी भारत संघ में सम्मिलित हो गए। 15 अगस्त 1947 तक हैदराबाद, कश्मीर और जूनागढ़ को छोड़कर शेष भारतीय रियासतें 'भारत संघ' में सम्मिलित हो चुकी थी। ऐसे में जब जूनागढ़ के नवाब के विरुद्ध विद्रोह हुआ तो वह भागकर पाकिस्तान चला गया और जूनागढ़ भी भारत में मिल गया। जब हैदराबाद के निजाम ने भारत में विलय का प्रस्ताव अस्वीकार कर दिया तो सरदार पटेल ने वहाँ सेना भेजकर निजाम का आत्मसमर्पण करा दिया। गांधी के प्रमुख अनुयायी सरदार पटेल ने भी राष्ट्रवादी विचारधारा को आगे बढ़ाया। सरदार 1917 में ही गांधी के अनुयायी बन चुके थे और जलियावाला बाग हत्याकांड के अवसर पर उन्होंने अहमदाबाद की हड़ताल और जुलूस का नेतृत्व करके राजनीतिक आन्दोलन में भाग लेना प्रारम्भ कर दिया था। इसलिए सन् 1920 में जब काँग्रेस ने कलकत्ता और नागपुर के अधिवेशनों में असहयोग की घोषणा की तो सरदार ने तुरन्त बेरिस्ट्री को त्याग दिया। अपने पुत्र-पुत्रियों का सरकारी शिक्षा संस्थाओं में पढ़ना बंद कर दिया। उन्होंने उसी समय असहयोग करने वाले बहुसंख्यक विद्यार्थियों को राष्ट्रीय शिक्षा प्रदान करने के लिए गुजरात विद्यापीठ की स्थापना की और इसके लिए बर्मा तक का दौरा करके दस लाख रुपया इकठ्ठा कर लाये।”

सरदार पटेल को भारत का लौह पुरुष कहा जाता है। गृहमंत्री बनने के बाद भारतीय रियासतों के विलय की जिम्मेदारी उनको ही सौंपी गई थी। उन्होंने अपने दायित्वों का निर्वहन करते हुए छोटी-बड़ी रियासतों का भारत में विलय करवाया। देशी रियासतों का विलय स्वतंत्र भारत की पहली उपलब्धि थी और निर्विवाद रूप से पटेल का इसमें विशेष योगदान था। नीतिगत दृढ़ता के लिए राष्ट्रपिता ने उन्हें और लौह पुरुष की उपाधि दी थी। बिस्मार्क ने जस तरह जर्मनी के एकीकरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी उसी तरह वल्लभभाई पटेल ने भी आजाद भारत को एक विशाल राष्ट्र बनाने में उल्लेखनीय योगदान दिया। बिस्मार्क को जहाँ जर्मनी का आयरन चांसलर कहा जाता है वही सरदार पटेल भारत के लौह पुरुष कहलाते हैं।

संदर्भ:-

- 1) लौह पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल, पद्मश्री लाल बहादुर सिंह चौहान, गाजी प्रकाशन चतुर्थतल रमन टावर संजय फेस, आगरा 2011 पृ. 1
- 2) भारत का राष्ट्रीय आन्दोलन एवं संवैधानिक विकास, कैलाश चन्द्र जैन, युनिवर्सिटी पब्लिकेशन, नई दिल्ली 1999 पृ. 24
- 3) सरदार वल्लभभाई, नरहरि पारीज, नवजीवन प्रकाशन मन्दिर अहमदाबाद 1951 वाल्यूम प्रथम पृ. 89
- 4) भारतमाता के निर्भय सेनानी, सरदार पटेल श्री राम शर्मा, आचार्य, युग निर्माण योजना प्रेस, गायत्री तपोभूमि मथुरा पृ. 07

लौह पुरुष सरदार पटेल : भारतीय एकता के शिल्पी

- दवे वैभव कुमार नवनीतलाल

छात्र (हिंदी विषय) नलिनी अरविंद एण्ड

टी. वी पटेल आर्ट्स कॉलेज , वल्लभ विद्यानगर ।

भारत के स्वतंत्रता संग्राम और स्वतंत्रता के पश्चात राष्ट्र-निर्माण के इतिहास में सरदार वल्लभभाई पटेल का योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण और अद्वितीय है। वे केवल एक स्वतंत्रता सेनानी ही नहीं, बल्कि आधुनिक भारत के निर्माता और राष्ट्रीय एकता के सशक्त शिल्पी भी थे। उनकी दृढ़ इच्छाशक्ति, कठोर अनुशासन, स्पष्ट निर्णय-क्षमता और राष्ट्रहित के प्रति पूर्ण समर्पण के कारण ही उन्हें “लौह पुरुष” कहा गया। भारत जैसे विशाल और विविधताओं से परिपूर्ण देश को एक राजनीतिक और प्रशासनिक इकाई के रूप में संगठित करने का श्रेय मुख्यतः सरदार पटेल को ही जाता है।

सरदार वल्लभभाई पटेल का जन्म 31 अक्टूबर 1875 को गुजरात के खेड़ा जिले के करमसद ग्राम में हुआ। उनका परिवार साधारण किसान परिवार था, जिससे उन्हें प्रारंभ से ही परिश्रम, अनुशासन और आत्मनिर्भरता के संस्कार प्राप्त हुए। प्रारंभिक शिक्षा के बाद उन्होंने कानून की पढ़ाई की और एक सफल वकील के रूप में अपनी पहचान बनाई। वे अपनी व्यावसायिक सफलता के कारण एक सुख-सुविधापूर्ण जीवन जी सकते थे, किंतु देश की दयनीय स्थिति और महात्मा गांधी के विचारों ने उनके मन को गहराई से प्रभावित किया। गांधीजी के संपर्क में आने के बाद उन्होंने अपने व्यक्तिगत हितों को त्यागकर राष्ट्रसेवा को ही अपने जीवन का लक्ष्य बना लिया।

स्वतंत्रता आंदोलन के दौरान सरदार पटेल ने संगठनकर्ता और कुशल प्रशासक के रूप में अपनी विशेष पहचान बनाई। खेड़ा सत्याग्रह में किसानों के हितों की रक्षा के लिए उनका नेतृत्व और बारडोली आंदोलन में कर-वृद्धि के विरुद्ध संगठित जनआंदोलन उनकी जनसंपर्क क्षमता और दृढ़ संकल्प का प्रमाण है। बारडोली आंदोलन की सफलता ने उन्हें राष्ट्रीय स्तर पर प्रसिद्ध

किया और जनता ने उन्हें “सरदार” की उपाधि से सम्मानित किया। इन आंदोलनों ने यह स्पष्ट कर दिया कि वे केवल संघर्षशील नेता ही नहीं, बल्कि समाधान प्रस्तुत करने वाले व्यावहारिक नेता भी थे।

15 अगस्त 1947 को भारत को स्वतंत्रता प्राप्त हुई, किंतु स्वतंत्रता के साथ ही देश के समक्ष अनेक गंभीर समस्याएँ खड़ी हो गईं। इनमें सबसे बड़ी समस्या थी भारत की राजनीतिक एकता। उस समय देश लगभग 562 देशी रियासतों में विभाजित था, जिनमें से कई रियासतें स्वतंत्र रहने या किसी अन्य देश में विलय करने की आकांक्षा रखती थीं। यदि यह स्थिति बनी रहती, तो भारत एक कमजोर और अस्थिर राष्ट्र बन जाता। इस ऐतिहासिक चुनौती का सामना सरदार पटेल ने भारत के प्रथम उप-प्रधानमंत्री और गृहमंत्री के रूप में किया। उन्होंने वी. पी. मेनन के सहयोग से कूटनीति, संवाद और आवश्यक होने पर कठोर नीति अपनाकर अधिकांश रियासतों का भारत में सफलतापूर्वक विलय कराया।²

जूनागढ़ का भारत में विलय, हैदराबाद में पुलिस कार्रवाई और अन्य रियासतों के साथ किए गए समझौते सरदार पटेल की दूरदर्शिता और दृढ़ नेतृत्व के प्रतीक हैं। इन निर्णयों से यह स्पष्ट होता है कि वे केवल आदर्शवादी नहीं थे, बल्कि यथार्थवादी और राष्ट्रहित को सर्वोपरि रखने वाले नेता थे। यदि सरदार पटेल उस समय कठोर निर्णय नहीं लेते, तो आज का भारत संभवतः एक सशक्त और संगठित राष्ट्र नहीं बन पाता।³

सरदार पटेल प्रशासनिक एकता के भी प्रबल समर्थक थे। उनका दृढ़ विश्वास था कि राजनीतिक स्वतंत्रता तभी सफल हो सकती है जब देश में एक मजबूत, निष्पक्ष और अनुशासित प्रशासनिक व्यवस्था हो। इसी कारण उन्होंने अखिल भारतीय सेवाओं की निरंतरता पर बल दिया। उनके अनुसार ये सेवाएँ राष्ट्र की एकता और अखंडता को बनाए रखने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। उन्होंने प्रशासनिक अधिकारियों से ईमानदारी, कर्तव्यनिष्ठा और साहस की अपेक्षा की तथा स्वयं भी इन मूल्यों का पालन किया।⁴

व्यक्तिगत जीवन में सरदार पटेल अत्यंत सरल, अनुशासित और आत्मसंयमी थे। वे दिखावे, वैभव और लोकप्रियता से दूर रहते थे। उनका जीवन कर्म, त्याग और सेवा का आदर्श उदाहरण है। वे भावनात्मक भाषणों के बजाय ठोस कार्यों में विश्वास रखते थे। राष्ट्रहित के प्रश्न पर वे कभी भी समझौता करने को तैयार नहीं होते थे। उनके व्यक्तित्व में कठोरता के साथ-साथ करुणा और मानवीय संवेदना भी विद्यमान थी।

इस प्रकार सरदार वल्लभभाई पटेल का संपूर्ण जीवन भारत की विविधता में एकता की भावना को साकार करने का जीवंत उदाहरण है। उन्होंने न केवल भौगोलिक रूप से भारत को एक किया, बल्कि प्रशासनिक और राष्ट्रीय चेतना के स्तर पर भी देश को सुदृढ़ बनाया। इसलिए यह कहना पूर्णतः उचित है कि सरदार पटेल भारतीय एकता के शिल्पी थे, और उनका योगदान सदैव भारतीय इतिहास में अमर रहेगा।

संदर्भ सूची:

१. गांधी, राजमोहन - पुस्तक का नाम : पटेल : एक जीवन प्रकाशक : नवजीवन पब्लिशिंग हाउस, अहमदाबाद: पृष्ठ ८८,१२०
२. मेनन, वी. पी. - पुस्तक का नाम : भारतीय रियासतों के एकीकरण की कथा प्रकाशक ओरिएंट लॉन्गमैन : पृष्ठ ६५,७३
३. मजूमदार, आर. सी - पुस्तक का नाम : भारत के स्वतंत्रता संग्राम का इतिहास (खंड-३) प्रकाशक : भारतीय विद्या भवन : पृष्ठ ४१०,४१८
४. पटेल, वल्लभभाई - पुस्तक का नाम : सरदार पटेल का पत्राचार (खंड-१) प्रकाशक : नवजीवन ट्रस्ट : पृष्ठ १३२,१३५

लौहपुरुष सरदार पटेल : एकता के शिल्पीकार

डॉ. संगीता चौहान

प्राध्यापिका, हिंदी विभाग,

नलिनी अरविंद एंड टी. वी. पटेल आर्ट्स कॉलेज,

वल्लभ विद्यानगर, आणंद, गुजरात

यही प्रसिद्ध लौह का पुरुष प्रबल
यही प्रसिद्ध शक्ति की शीला अटल
हिला जिसे सके कभी न शत्रु दल
पटेल पर स्वदेश को गुमान है ।

- 'सरदार' कविता (हरिवंश राय बच्चन)

हिंदी साहित्य के सुप्रसिद्ध कवि हरिवंश राय बच्चन ने उपर्युक्त पंक्तियों में अद्वितीय एवं अद्भुत शक्ति के धनी सरदार वल्लभभाई पटेल की महिमा का गान किया है ।

गुजरात राज्य के राज्यपाल एवं सरदार पटेल यूनिवर्सिटी के कुलाधिपति रह चुके श्री सुंदरसिंह भंडारी ने अपने 1512/2000 के प्रवचन में कहा कि - “जब-जब कश्मीर का सवाल खड़ा होता है सरदार पटेल की याद आये बिना नहीं रहती । एक गलती हो गयी और उस गलती को आज तक देश भुगत रहा है । सरदार पटेल राष्ट्रभक्त थे, उन्होंने भारत के गृहमंत्री के रूप में सारे देश को एक जुट बांधने का प्रयत्न किया ।”(1)

पटेल जी का पूरा नाम वल्लभभाई पटेल था । वे गुजरात के एक साधारण किसान परिवार से थे, लेकिन उनकी इच्छाशक्ति लोहे सी मजबूत थी । उन्होंने कठिनाइयों के बीच वकालात की पढ़ाई की और लंदन जाकर बैरिस्टर बनने का सपना पूरा किया । 1913 में भारत लौटकर वे अहमदाबाद में वकील बने और जल्द ही स्वतंत्रता आंदोलन में कूद पड़े । गांधीजी के विचारों से प्रेरित होकर उन्होंने असहयोग आंदोलन (1920) में भाग लिया और नमक सत्याग्रह (1930) में बड़ोदा सत्याग्रह का नेतृत्व किया ।

सरदार वल्लभभाई पटेल (31 अक्टूबर 1875 - 15 दिसंबर 1950) को भारत में “लौह पुरुष” (Iron Man of India) और “एकता के शिल्पी” कहा जाता है । स्वतंत्रता के बाद भारत को जिस तरह एक सूत्र में पिरोया, वह विश्व इतिहास में एक अनोखा और अद्भुत कार्य था ।

1947 में आजादी मिली, तब भारत में 565 से ज्यादा देसी रियासतें (Princely States) थीं । ये रियासतें स्वतंत्रता चाहती थीं और ब्रिटिश सरकार ने भी उन्हें भारत या पाकिस्तान में विलय के बजाय स्वतंत्र रहने का विकल्प दिया था । अगर ये रियासतें अलग रहतीं, तो आज का भारत “बाल्कन” जैसा बिखरा हुआ नक्शा होता ।

जूनागढ़ के नवाब ने पाकिस्तान में विलय कर दिया था, जबकि 99% आबादी हिंदू थी। सरदार ने जनता के दबाव और सैन्य घेरा डालकर जूनागढ़ को भारत में मिला लिया।

हैदराबाद के निजाम ने भारत में विलय से इनकार कर दिया और रजाकारों की सेना से आतंक मचाया। 1948 में सरदार ने “ऑपरेशन पोलो” चलाकर मात्र 4 दिन में हैदराबाद को भारत में मिला लिया।

इसके अलावा भोपाल, जोधपुर, जयपुर जैसी कई रियासतों को भी पटेल ने व्यक्तिगत रूप से मनाया। सरदार पटेल के जीवन का सबसे महत्वपूर्ण काल था -1947 से 1950 तक का काल। देशी राज्यों का एकीकरण उनकी महत्तम उपलब्धि थी। डॉ. राजेन्द्रप्रसाद का यह कहना सार्थक है कि “यदि आज एक ऐसे भारत का अस्तित्व है, जिसके बारे में हम सोचते और बात करते हैं, तो इसका अधिकतर श्रेय सरदार पटेल को है। फिर भी हम उन्हें प्रायः भूल जाते हैं।

जिस तरह बिखरे हुए भारत को एक राष्ट्र बनाया, वह चमत्कार सिर्फ और सिर्फ सरदार वल्लभभाई पटेल ने किया। इसलिए उन्हें सही मायनों में “भारत की एकता के शिल्पी” और “लौह पुरुष” कहा जाता है।

लौह पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल: एकता के शिल्पी

सरदार वल्लभभाई पटेल, जिन्हें 'लौह पुरुष' के नाम से जाना जाता है, भारत के स्वतंत्रता संग्राम के प्रमुख योद्धा और आधुनिक भारत के निर्माणकर्ता थे। उनका जन्म 31 अक्टूबर 1875 को गुजरात के नडियाद में एक किसान परिवार में हुआ था। पटेल जी ने न केवल ब्रिटिश साम्राज्यवाद के खिलाफ अंग्रेजों को ललकारा, बल्कि स्वतंत्र भारत को एक सूत्र में बांधने का भी अद्भुत कार्य किया।

वे देश की एकता और अखंडता के प्रतीक हैं, जिन्होंने 562 रियासतों को भारतीय संघ में विलय कर एक मजबूत राष्ट्र की नींव रखी। “सरदार पटेल ने बोरसद सत्याग्रह का कुशलता से संचालन किया। उन्होंने बोरसद में आंदोलन का प्रधान कार्यालय स्थापित किया जिसके संचालक दरबार गोपालदास नियुक्त हुए। मोहनलाल पांड्या ने गाँवों के लिए विज्ञप्तियाँ और बुलेटिन निकालने का काम संभाला। समाज के सभी वर्गों-पाटीदारों, पाटणवाड़ियों और बोरैयों ने आंदोलन में खुलकर भाग लिया। रविशंकर महाराज का पाटणवाड़ियों और बोरैयों के ऊपर विशेष प्रभाव था। उन्होंने गाँव-गाँव घूमकर लोगों को सत्याग्रह के लिए तैयार किया। सरकार ने लोगों की जमीन-जायदाद और ढोर-डंगर कुर्क करने की कोशिश की पर लोगों की एकता के कारण सरकार का यह प्रयत्न सफल नहीं हुआ।”(2)

सरदार पटेल स्वतंत्रता संग्राम के 'दाएं हाथ' थे। वे भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस के प्रमुख नेता थे और 1942 के भारत छोड़ो आंदोलन में भूमिगत रहकर आंदोलन को संगठित किया। उनकी कठोरता और दृढ़ता ने उन्हें 'लौह पुरुष' का खिताब दिलाया। पटेल जी ने किसानों

के अधिकारों के लिए बारडोली सत्याग्रह (1928) का नेतृत्व किया, जहां उन्होंने अंग्रेजी हुकूमत को झुकने पर मजबूर कर दिया। उनकी रणनीतिक चतुराई ने स्वतंत्रता आंदोलन को नई गति दी ।

एकता के शिल्पीकार : रियासतों का विलय

स्वतंत्रता के बाद भारत का सबसे बड़ा संकट रियासतों का विभाजन था । नेहरू जी प्रधानमंत्री बने, लेकिन पटेल जी को गृह मंत्रालय सौंपा गया। उन्होंने 'लौह नीति' अपनाई और कूटनीति, दबाव तथा आवश्यकता पड़ने पर सेना का सहारा लेकर 562 रियासतों को भारतीय संघ में मिला लिया । हैदराबाद, जूनागढ़ और कश्मीर जैसे मुश्किल मामलों को सुलझाया । यदि पटेल जी न होते, तो आज भारत कई टुकड़ों में बंटा होता ।

प्रधानमंत्री नेहरू ने भी कहा था, "सरदार पटेल ही भारत को एक रख सके । "सरदार पटेल गांधी युग की देन हैं । उनका जीवन गांधीजी के साँचे में ढला था । वे गांधीजी के सबसे विश्वस्त और निकटस्थ शिष्यों में से थे ।' गांधीजी के संपर्क में आने से पहले उन्हें साहबी ठाठ-बाट से रहना पसंद था । गांधीजी के प्रभाव से उनकी जीवनचर्या बिल्कुल बदल गई। उनकी पोशाक बहुत सादी थी । धोती, कुर्ता, कंधे पर शाल, पैरों में चप्पल यही उनका वेश था । उनके रहन-सहन को देखकर भी यह नहीं लगता था कि वे भारत के इतने 'शक्तिशाली पुरुष हैं । उनके नई दिल्ली स्थित आवास 1, औरंगजेब रोड पर तड़क-भड़क नहीं थी । संसार के बड़े से बड़े लोग उनसे मिलने आते थे और उन्हें भारत के गृहमंत्री की सादगी पर आश्चर्य होता था ।"(3)

15 दिसंबर 1950 को उनका निधन हो गया, लेकिन उनकी विरासत अमर है । 2014 में गुजरात के केवड़िया में 182 मीटर ऊंची 'स्टैच्यू ऑफ यूनिटी' उनकी स्मृति में बनाई गई, जो दुनिया की सबसे ऊंची प्रतिमा है । हर साल 31 अक्टूबर को 'राष्ट्रीय एकता दिवस' मनाया जाता है । 2025 में उनकी 150वीं जयंती पर पूरे देश में 'सरदार@150 एकता यात्रा' और 'यूनिटी मार्च' जैसे कार्यक्रम आयोजित हुए, जहां लाखों लोगों ने उनकी एकता की भावना को नमन किया ।

सरदार पटेल ने सिखाया कि एकता ही राष्ट्र की शक्ति है । आज भी उनकी दूरदृष्टि हमें 'एक भारत, श्रेष्ठ भारत' की ओर ले जाती है । श्री ननी ए. पलखीवाला के मतानुसार - "सरदार पटेल जीवन भर एक संयुक्त भारत की संभावनाओं को साकार करने में लगे रहे । वे इस तथ्य को कभी नहीं भुला पाये कि विभाजन मूलतः गलत था । उन्हें लगता था कि यह विभाजन इस वास्तविकता को नष्ट कर देगा कि हम एक और अविभाज्य हैं । "आप समुद्र या नदियों के पानी विभाजित नहीं कर सकते । जहां तक मुसलमानों का प्रश्न है, उनकी जड़ें, उनके पवित्र स्थान और उनके केंद्र यहीं हैं । मैं नहीं जानता कि पाकिस्तान में वे करेंगे क्या ?"(4)

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि साधारण से महानतम नेता बनने तक का सरदार पटेल का सफर संघर्षमय रहा है। अपने कार्यों से वे राष्ट्रीय एकता के प्रतीक के रूप में हमें हमेशा याद रहेंगे। 31 अक्टूबर यानी उनकी जन्म जयंती के दिन को राष्ट्रीय एकता दिवस के रूप में मनाया जाता है। यह उत्सव हमें विविधता में एकता एवं राष्ट्र के प्रति प्रतिबद्धता का संदेश देता है।

संदर्भ सूची :

1. सरदार : राष्ट्रीय संविधान के सर्जक, सं- रमेश एम. त्रिवेदी, चारुतर विद्यामंडल, वल्लभ विद्यानगर, प्र.सं. - 2002, पृ - 33
2. सरदार वल्लभभाई पटेल : व्यक्तित्व और विचार, विश्वप्रकाश गुप्त, मोहिनी गुप्ता, राधा पब्लिकेशंस, नई दिल्ली, प्र. सं. 1999, पृ - 29
3. वही, पृ - 163
4. सरदार पटेल तथा भारतीय मुसलमान, रफीक जकरिया, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.सं - 1998, प्रस्तावना से

SHABDBRAHM

लोहपुरुष और लोकनेता सरदार वल्लभभाई पटेल**(Iron Man and People's leader Sardar Vallabhbhai Patel)****डॉ. कल्पना वासुदेव भट्ट****अध्यक्ष, हिन्दी विभाग****सी. बी. पटेल आर्ट्स कॉलेज, नडियाद (गुजरात)****सारांश (Abstract) :**

सरदार वल्लभभाई पटेल भारतीय इतिहास के ऐसे महान नेता थे जिनमें **लोह पुरुष की दृढ़ता** और **लोक नेता की संवेदनशीलता** का अद्भुत समन्वय दिखाई देता है। उन्होंने न केवल स्वतंत्रता संग्राम में योगदान दिया, बल्कि स्वतंत्र भारत को एक सशक्त, संगठित और अखंड राष्ट्र के रूप में स्थापित करने में निर्णायक भूमिका निभाई। आज भी सरदार पटेल का जीवन और विचार राष्ट्र-निर्माण, नेतृत्व और प्रशासन के लिए प्रेरणास्रोत बने हुए हैं। किसी भी देश का आधार उसकी एकता और अखंडता में निहित होता है और सरदार पटेल देश की एकता के सूत्रधार थे। राष्ट्र के प्रति उनके समर्पण को सदैव याद किया जायेगा। सरदार वल्लभभाई पटेल को “लोह पुरुष (Iron Man of India)” की संज्ञा औपचारिक घोषणा से नहीं, बल्कि उनके कर्मों, नेतृत्व और राष्ट्र-एकता के लिए किए कार्यों के आधार पर दी गई सामाजिक एवं ऐतिहासिक मान्यता है। स्वतंत्र भारत की राजनीतिक एकता के निर्माता के रूप में उनका यह नाम आज भी सम्मान और प्रेरणा का प्रतीक है।

प्रस्तावना :

सरदार वल्लभभाई पटेल का जन्म 31 अक्टूबर 1875 को गुजरात के नडियाद ग्राम में हुआ। उनका व्यक्तित्व अनुशासन, आत्मसंयम और कर्तव्यनिष्ठा का प्रतीक था।

पटेलजी ने कानून की पढ़ाई पूरी की और वकालत का पेशा अपनाया। अपने करियर के प्रारंभिक वर्षों में ही उन्होंने गरीब और किसानों के हितों के लिए काम करना शुरू कर दिया। उनका समाज सेवा और न्याय के प्रति झुकाव बाद में उनके राजनीतिक जीवन की नींव बना।

सरदार पटेल का नाम भारतीय स्वतंत्रता संग्राम से गहरा जुड़ा हुआ है। उन्होंने महात्मा गांधी के नेतृत्व में **सत्याग्रह आंदोलनों** में भाग लिया और उन्हें महत्वपूर्ण नेतृत्व भूमिका दी। विशेष रूप से, **बारदोली सत्याग्रह (1928)** में उनका नेतृत्व अत्यंत प्रशंसनीय था। इस आंदोलन में किसानों के उत्पीड़न के खिलाफ उन्होंने सफलतापूर्वक ब्रिटिश प्रशासन का विरोध किया। बारदोली सत्याग्रह में सफलता के बाद उन्हें '**सर्वोच्च नेता**' के रूप में सम्मानित किया गया। स्वतंत्रता के बाद, पटेल भारत के पहले **उप-प्रधानमंत्री और गृहमंत्री** बने। उन्होंने देश की आंतरिक सुरक्षा, प्रशासनिक ढांचा और नागरिक सेवाओं की नींव रखी। उनकी दूरदर्शिता और निर्णायक क्षमता ने भारतीय प्रशासनिक सेवा (IAS) और पुलिस सेवा (IPS) के संगठन में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। सबसे महत्वपूर्ण उपलब्धि यह थी कि उन्होंने स्वतंत्र भारत के 562 रियासतों को मिलाकर एक **सशक्त और अखंड भारत** की स्थापना की।

सरदार पटेल का व्यक्तित्व अत्यंत प्रेरणादायक था। वह सरल जीवनशैली वाले, अनुशासित और न्यायप्रिय नेता थे। उनके नेतृत्व में निर्णय दृढ़, परंतु न्यायसंगत होते थे। उन्होंने दिखाया कि देशभक्ति केवल भाषणों से नहीं, बल्कि कर्मों से साबित होती है। उनके योगदान के कारण भारत में अखंडता, एकता और प्रशासनिक व्यवस्था मजबूत हुई। सरदार पटेल का जीवन आज भी प्रेरणा का स्रोत है। उन्हें भारत सरकार ने 1991 में **भारत रत्न** से सम्मानित किया। उनके जन्मदिन, 31 अक्टूबर को भारत में **राष्ट्रीय एकता दिवस** के रूप में मनाया जाता है। पटेल की स्मृति में अहमदाबाद में **सरदार पटेल स्टेडियम** और उनके विशाल **स्टैच्यू ऑफ़ यूनिटी** का निर्माण किया गया है, जो दुनिया की सबसे ऊँची मूर्ति है।

सरदार पटेल का लेखन उनके द्वारा लिखे गए पत्रों, टिप्पणियों एवं उनके द्वारा दिए गए व्याख्यानो के रूप में एक वृहत् साहित्य के रूप में उपलब्ध है। जिसमें मुख्य है:

भारत विभाजन, गांधी, नेहरू, सुभाष, आर्थिक एवं विदेश नीति, मुसलमान और शरणार्थी, कश्मीर और हैदराबाद इत्यादि।

सरदार पटेल का सम्मान और महत्वपूर्ण योगदान:

- स्वतंत्र राष्ट्र में सरदार पटेल ने एकीकरण का मार्गदर्शन किया।
- अहमदाबाद के हवाईअड्डे का नामकरण सरदार वल्लभ भाई पटेल अंतर्राष्ट्रीय विमान क्षेत्र रखा गया।
- गुजरात के वल्लभ विद्यानगर में सरदार पटेल विश्वविद्यालय की स्थापना की गई ।
- महात्मा गांधी ने उन्हें लौह पुरुष की उपाधि दी थी।
- सन 1991 में मरणोपरांत भारत रत्न से सम्मानित किया गया।
- सरदार वल्लभ भाई पटेल के नाम से गुजरात में एकता की मूर्ति (स्टेच्यू ऑफ यूनिटी) स्मारक बनाया गया।
- 562 छोटी-बड़ी रियासतों का भारतीय संघ में विलीनीकरण करके भारतीय एकता का निर्माण करना सरदार की महानतम देन थी।
- स्टेच्यू ऑफ यूनिटी: स्टेच्यू ऑफ यूनिटी भारत के प्रथम उप प्रधानमंत्री तथा प्रथम गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल को समर्पित एक स्मारक है।

लौह पुरुष” उपाधि - इतिहास और कारण :

“लौह पुरुष” उपाधि से तात्पर्य उस दृढ़, अटल और निर्भीक नेतृत्व क्षमता से है, जिसने भारत को भौगोलिक रूप से विभाजित राज्यों के समूह से एक अखंड राष्ट्र में परिवर्तित किया। इस उपाधि का अर्थ है:

- ♦ लोहे जैसा दृढ़ निश्चय और साहस
- ♦ राजनीतिक कठिनाइयों में भी डटकर सामना करना
- ♦ व्यक्तिगत भावनाओं से ऊपर उठकर राष्ट्रहित में निर्णायक कदम उठाना

ये गुण पटेल के व्यक्तित्व और कार्यों में स्पष्ट रूप से दिखाई देते थे, इसलिए आज वे इतिहास में भारत के पहले महान राष्ट्र-निर्माताओं में से एक माने जाते हैं। सरदार पटेल को ‘लौह पुरुष’ और ‘लोक नेता’ के रूप में जाना जाता है, क्योंकि उन्होंने दृढ़ इच्छाशक्ति, नेतृत्व क्षमता और दूरदर्शिता के साथ भारत की 562 रियासतों को एकीकृत कर देश की अखंडता

सुनिश्चित की। उनका जीवन संघर्ष, साहस और सेवा का प्रतीक है। “लौह पुरुष” की संज्ञा सरदार पटेल को इसलिए दी गई क्योंकि वे राष्ट्रीय संकट के समय कठोर किंतु आवश्यक निर्णय लेने में सक्षम थे। स्वतंत्रता के पश्चात भारत की 562 रियासतों का एकीकरण उनके नेतृत्व की सबसे बड़ी उपलब्धि मानी जाती है। “रियासतों का विलय केवल प्रशासनिक कार्य नहीं था, बल्कि यह भारत की राजनीतिक आत्मा को एक रूप देने का प्रयास था।”¹ सरदार वल्लभभाई पटेल को “लौह पुरुष (Iron Man of India)” कहा जाता है मुख्यतः उनके राष्ट्र एकता और रियासतों के विलय के काम के कारण। जब भारत को स्वतंत्रता मिली (15 अगस्त 1947), उस समय देश में लगभग 565 रियासतें (princely states) मौजूद थीं, जिनके शासक स्वतंत्र निर्णय ले सकते थे कि वे भारत के साथ विलय करेंगे या अलग रहेंगे।

भारत का एकीकरण :

1947 में जब भारत आजाद हुआ, सरदार पटेल उप प्रधानमंत्री बने। वे गृह मंत्रालय, सूचना व प्रसारण मंत्रालय और राज्य मंत्रालय के प्रभारी थे। उस समय भारत एक बड़ी चुनौती का सामना कर रहा था, क्योंकि देश का लगभग 40 प्रतिशत हिस्सा 565 रियासतों के अधीन था। उन्हें रियासतों को संघ में एकीकृत करने का कार्य सौंपा गया था। उन्होंने कुशलतापूर्वक इसे पूरा किया। जूनागढ़ और हैदराबाद में सेना भेजकर उन्हें स्वतंत्र भारत में शामिल होने के लिए मजबूर करने जैसे कड़े कदम उठाए। इन्हीं कड़े कदमों के कारण उन्हें भारत का लौह पुरुष कहा जाता है। सरदार पटेल को देश की राजनीतिक एकता सुनिश्चित करने का काम सौंपा गया। उन्होंने न केवल कूटनीति और समझौते के माध्यम से अनेक रियासतों को भारत में शामिल कराया, बल्कि जहाँ आवश्यक हुआ वहाँ साहस और दृढ़ता का प्रयोग कर श्रेष्ठ राष्ट्रीय हित सुनिश्चित किया। इसी दृढ़चरित्र, निर्णय-क्षमता और साहस के लिए ही बाद में उन्हें “Iron Man of India - भारत का लौह पुरुष” कहा गया।

यह उपाधि उनके जीवनकाल में औपचारिक रूप से किसी एक व्यक्ति द्वारा घोषित नहीं की गई थी; बल्कि यह समय के साथ जनता, मीडिया और इतिहासकारों के द्वारा संगठित रूप से दी गई मान्यता है – विशेषकर स्वतंत्रता के बाद के वर्षों में, जब भारत के एकीकरण में उनका योगदान स्पष्ट और सर्वमान्य रूप से प्रशंसित हुआ। यह उपाधि सरकार द्वारा औपचारिक घोषणा के रूप में नहीं दी गई थी, पर इतिहासकारों, जनता, विद्वानों और राष्ट्रीय चिन्तकों ने उनके कार्यों के आधार पर यह नामकरण किया। यानी इसे लोकप्रिय और ऐतिहासिक स्वीकार्यता से प्राप्त सम्मान माना जाता है – न कि एक व्यक्ति-विशेष द्वारा दिए गए शब्द के रूप में।

- सरदार पटेल की इस भूमिका को आगे चलकर भारत सरकार ने भी सम्मानित किया:

1991 में उन्हें पश्चात-मरणोत्तर “भारत रत्न” से सम्मानित किया गया (भारत का सर्वोच्च नागरिक सम्मान)।

2014 से उनके जन्मदिन (31 अक्टूबर) को “राष्ट्रीय एकता दिवस (Rashtriya Ekta Diwas)” के रूप में मनाया जाता है – यह भी उनकी एकता-निर्माण कार्य की स्मृति में है।

स्टैच्यू ऑफ़ यूनिटी: स्टैच्यू ऑफ़ यूनिटी भारत के प्रथम उप प्रधानमंत्री तथा प्रथम गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल को समर्पित एक स्मारक है। स्टैच्यू ऑफ़ यूनिटी भारतीय राज्य गुजरात में स्थित है। यह विश्व की सबसे ऊँची प्रतिमा है। जिसकी ऊँचाई 240 मीटर है। इसके बाद विश्व की दूसरी सबसे ऊँची मूर्ति चीन में स्प्रिंग टैम्पल बुद्ध की है, जिसकी ऊँचाई 208 मीटर है।

लोक नेता : सरदार पटेल

बारडोली सत्याग्रह: 1928 में बारडोली के किसानों के करों के विरोध में सफल नेतृत्व के बाद उन्हें 'सरदार' (नेता) की उपाधि मिली और वे राष्ट्रीय नेता के रूप में उभरे | जन-जागरण: उन्होंने 'कर मत दो' जैसे नारे दिए और किसानों तथा आम जनता को संगठित किया, जिससे उनकी लोकप्रियता बढ़ी | सरदार पटेल केवल सत्ता के केंद्र में बैठे नेता नहीं थे, बल्कि वे जनता

से गहराई से जुड़े हुए लोक नेता थे। खेड़ा और बारडोली सत्याग्रह में उनके नेतृत्व ने किसानों और आम जनता के बीच उन्हें अपार लोकप्रियता दिलाई। सुशील कपूर के अनुसार, पटेल की “नेतृत्व शक्ति जनता के विश्वास और संगठनात्मक क्षमता से उत्पन्न हुई थी, न कि केवल पद से। उनका नेतृत्व व्यवहारिक था—वे जनभावनाओं को समझते थे और उन्हें राष्ट्रीय उद्देश्य से जोड़ने की कला जानते थे।”²

सरदार पटेल लोकतंत्र को अनुशासन और कर्तव्य से जोड़कर देखते थे। उनका मानना था कि स्वतंत्रता तभी सार्थक है जब वह राष्ट्रीय एकता और प्रशासनिक स्थिरता के साथ जुड़ी हो। “पटेल का लोकतांत्रिक दृष्टिकोण अराजक स्वतंत्रता के विरुद्ध था और वह उत्तरदायित्वपूर्ण शासन पर आधारित था।”³

स्वतंत्र भारत के प्रथम गृह मंत्री के रूप में सरदार पटेल ने एक सुदृढ़ प्रशासनिक ढांचे की स्थापना की। उन्होंने भारतीय प्रशासनिक सेवा (IAS) को राष्ट्र की एकता की रीढ़ बताया। “पटेल के अनुसार एक निष्पक्ष और अनुशासित सिविल सेवा ही भारत की अखंडता को बनाए रख सकती है।”⁴

बारडोली सत्याग्रह का नेतृत्व :

जिस तरह चंपारण सत्याग्रह ने महात्मा गांधी को राष्ट्रीय ख्याति दिलाई थी, वैसी ही प्रसिद्धि बारडोली सत्याग्रह ने वल्लभभाई पटेल को दिलाई थी। 1928 में गुजरात के बारडोली में किसानों ने उच्च करों के खिलाफ विरोध किया था। वल्लभभाई पटेल ने किसानों को सफलतापूर्वक संगठित कर ब्रिटिश कर वृद्धि के विरुद्ध जन आंदोलन का नेतृत्व किया, जिससे कर वृद्धि रद्द हो गई। इसके बाद ही वल्लभभाई को सरदार (नेता) की उपाधि दी गई थी।

पहली राष्ट्रीय जनगणना का बीड़ा उठाया :

वल्लभभाई पटेल ने जनगणना के उद्देश्य को भी रेखांकित किया और इसके दृष्टिकोण का खाका खींचा। 1950 में अपनी मृत्यु से ठीक 10 महीने पहले, उन्होंने दिल्ली में जनगणना अधीक्षकों के एक सम्मेलन का उद्घाटन किया। सम्मेलन में उन्होंने इस बात पर जोर दिया

कि जनगणना भारत की प्रशासनिक नीतियों को निर्धारित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाएगी। इस तरह उन्होंने 1951 में शुरू हुई पहली जनगणना की आधारशिला रखी। “पटेल का दृढ़ विश्वास था कि बिना सामाजिक और राजनीतिक एकता के स्वतंत्रता निरर्थक है।”⁵

संविधान निर्माण में योगदान

वल्लभभाई पटेल भारत के संविधान निर्माण के लिए गठित संविधान सभा के सदस्य थे। उन्होंने संविधान निर्माण के लिए देश भर के प्रतिष्ठित लोगों को एकत्रित करने में महत्वपूर्ण INDIA भूमिका निभाई और आंबेडकर को प्रारूप समिति का सदस्य बनने के लिए राजी भी किया।

अखिल भारतीय सिविल सेवा की स्थापना में निभाई महत्वपूर्ण भूमिका

सिविल सेवाओं का जन्म ब्रिटिश शासन के शुरुआती वर्षों में हुआ था। स्वतंत्र भारत में इसके जारी रहने को लेकर कई लोग संशय में थे। वल्लभभाई पटेल स्वतंत्रता से पहले ही अंतरिम सरकार के गृह मंत्री के रूप में सिविल और पुलिस सेवाओं के भविष्य के मुद्दे पर विचार-विमर्श कर रहे थे। इसी उद्देश्य से उन्होंने अक्टूबर, 1946 में प्रांतीय प्रधानमंत्रियों का एक सम्मेलन बुलाया था। उनका दृढ़ मत था कि भारतीयों को एकजुट रखने के लिए एक अखिल भारतीय योग्यता आधारित प्रशासनिक सेवा आवश्यक है। आइसीएस के स्थान पर भारतीय प्रशासनिक सेवा व भारतीय पुलिस सेवा के गठन में उनके प्रयासों की महत्वपूर्ण भूमिका थी। “पटेल ने भारतीय प्रशासनिक सेवा (IAS) को “भारत की एकता की रीढ़” कहा।”⁶

खेड़ा आंदोलन:

यह आंदोलन अंग्रेज सरकार से भारी कर में छूट के लिए किसानों द्वारा किया गया था, जिसकी अस्वीकृति पर सरदार पटेल, गांधी एवं अन्य लोगों ने किसानों का नेतृत्व किया। अंततः सरकार झुकी और उस वर्ष करो में राहत दी गई। यह सरदार पटेल की पहली सफलता थी। सरदार पटेल को गांधी जी की अहिंसा नीति ने प्रभावित किया। इसलिये गांधी जी द्वारा

किये गए सभी स्वतंत्रता आंदोलन जैसे- असहयोग आंदोलन, स्वराज आंदोलन, दांडी यात्रा, भारत छोड़ो आंदोलन जैसे सभी आंदोलनों में सरदार पटेल की भूमिका अहम थी ।

कान्ग्रेस के कराची अधिवेशन में सरदार पटेल की भूमिका 29 मार्च 1931 में कराची में किये गए कान्ग्रेस अधिवेशन में गांधी-इरविन समझौते यानी दिल्ली समझौते को स्वीकृति प्रदान की गई थी । इसकी अध्यक्षता सरदार वल्लभ भाई पटेल ने की थी । इसमें 'पूर्ण स्वराज्य' के लक्ष्य को फिर से दोहराया गया तथा भगतसिंह, राजगुरु व सुखदेव की वीरता और बलिदान की प्रशंसा की गई। यद्यपि कान्ग्रेस ने किसी भी प्रकार की राजनीतिक हिंसा का समर्थन न करने की अपनी नीति भी दोहराई।

कराची अधिवेशन में कान्ग्रेस का प्रस्ताव:

इस अधिवेशन में कान्ग्रेस ने दो मुख्य प्रस्तावों को अपनाया जिनमें एक मूलभूत राजनीतिक अधिकारों से संबंधित था तो दूसरा राष्ट्रीय आर्थिक कार्यक्रमों से संबंधित था। मूलभूत राजनीतिक अधिकारों से जुड़े प्रस्ताव में निम्नलिखित प्रावधान थे:

- ❖ अभिव्यक्ति एवं प्रेस की पूर्ण स्वतंत्रता।
- ❖ संगठन बनाने की स्वतंत्रता।
- ❖ सार्वभौमिक वयस्क मताधिकार के आधार पर चुनावों की स्वतंत्रता।
- ❖ सभा एवं सम्मेलन आयोजित करने की स्वतंत्रता।
- ❖ जाति, धर्म एवं लिंग इत्यादि से हटकर कानून के समक्ष समानता का अधिकार।
- ❖ सभी धर्मों के प्रति राज्य का तटस्थ भाव।
- ❖ निःशुल्क एवं अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा की गारंटी।

अल्पसंख्यकों तथा विभिन्न भाषाई क्षेत्रों की संस्कृति, भाषा एवं लिपि की सुरक्षा की गारंटी।

राष्ट्रीय आर्थिक कार्यक्रम से संबंधित जो प्रस्ताव पारित हुआ, उसमें निम्नलिखित प्रावधान सम्मिलित थे:

- ❖ किसानों को कर्ज से राहत और सूदखोरों पर नियंत्रण।

- ❖ मज़दूरों के लिये बेहतर सेवा शर्तें, महिला मज़दूरों की सुरक्षा तथा काम के नियमित घंटे।
- ❖ मज़दूरों और किसानों को अपने यूनियन बनाने की स्वतंत्रता।
- ❖ लगान और मालगुजारी में उचित कटौती।
- ❖ अलाभकारी जोतों को लगान से मुक्ति।
- ❖ प्रमुख उद्योगों, परिवहन और खदान को सरकारी स्वामित्व एवं नियंत्रण में रखने का वायदा।

इन प्रावधानों के साथ-साथ कांग्रेस ने यह भी घोषणा की कि 'जनता के शोषण को समाप्त करने के लिये राजनीतिक आज़ादी के साथ-साथ आर्थिक आज़ादी भी आवश्यक है'। अतः यह कहना उचित ही है कि कांग्रेस का 'कराची अधिवेशन' वास्तव में उसकी मूलभूत राजनीतिक व आर्थिक नीतियों का दस्तावेज था।

रियासतों का एकीकरण:

देश की स्वतंत्रता के पश्चात सरदार वल्लभ भाई पटेल उप प्रधानमंत्री के साथ प्रथम गृह, सूचना तथा रियासत विभाग के मंत्री बने।

- ❖ 562 छोटी-बड़ी रियासतों का भारतीय संघ में विलीनीकरण करके भारतीय एकता का निर्माण किया।
- ❖ उड़ीसा से 23, नागपुर से 38, काठियावाड़ से 250 तथा मुंबई, पंजाब जैसे 562 रियासतों को भारत में मिलाया ।
- ❖ जम्मू-कश्मीर, जूनागढ़ तथा हैदराबाद राज्य को छोड़कर सरदार पटेल ने सभी रियासतों को भारत में मिला लिया था।
- ❖ इन तीनों रियासतों में भी जूनागढ़ को 9 नवंबर 1947 को भारतीय संघ में मिला लिया गया और जूनागढ़ का नवाब पाकिस्तान भाग गया ।

हैदराबाद भारत की सबसे बड़ी रियासत थी । वहाँ के निजाम ने पाकिस्तान के प्रोत्साहन से स्वतंत्र राज्य का दावा किया और अपनी सेना बढ़ाने लगा । हैदराबाद में काफी मात्रा में

हथियारों के आयात से सरदार पटेल चिंतित हो गए । अतः 13 सितंबर 1948 को भारतीय सेना हैदराबाद में प्रवेश कर गई । तीन दिन बाद निजाम ने आत्मसमर्पण कर भारत में विलय का प्रस्ताव स्वीकार कर लिया ।

संदर्भ सूची :

- 1 राज मोहन गांधी , Patel: A Life. नवजीवन पब्लिशिंग हाउस, 1991, pp. 437-445
- 2 सुशील कपूर ,सं , (2016). लोह पुरुष सरदार वल्लभ भाई पटेल , प्रभात प्रकाशन (pp. 89-95)
- 3 Sikata Panda, 1996, Political Ideas of Sardar Vallabhbhai Patel. Deep & Deep Publications, pp. 71-78
- 4 Chopra, 1974, Vol 10, The Collected Works of Sardar Vallabhbhai Patel, pp. 44-46)
- 5 Puran Chandra, 1984, Sardar Patel and National Unity, Sterling Publishers, pp. 56-635
- 6 Pran Nath Chopra, S. 1974, The Collected Works of Sardar Vallabhbhai Patel (Vol. 10) Government of India, pp. 44-46

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. बिपिन चंद्र, भारत का स्वतंत्रता संग्राम, ओरिएंट ब्लैकस्वान, नई दिल्ली,
2. रामचंद्र गुहा,भारत : गाँधी के बाद, पेंगुइन इंडिया, 2007,
3. Patel, Vallabhbhai. The Memoirs of Sardar Vallabhbhai Patel. Navajivan Publishing House, 1950.
4. Sarkar, Sumit. Modern India 1885-1947. Macmillan, 1983.

आधुनिक भारतीय प्रशासन के शिल्पी लौहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल**डॉ रंजना सी धोलकिया****आसिस्टेंट प्रोफेसर, राजनीतिशास्त्र विभाग****समाजविधा भवन****गुजरात युनिवर्सिटी अहमदाबाद****प्रस्तावना:**

भारत की आज़ादी के बाद नवगठित राष्ट्र के सामने सबसे बड़ी चुनौती थी—एक सक्षम, ईमानदार और अनुशासित प्रशासनिक तंत्र का निर्माण। ब्रिटिश शासन में नौकरशाही का उद्देश्य जनता-हित नहीं, बल्कि औपनिवेशिक सत्ता की मजबूती था। इस व्यवस्था को बदलकर एक लोकतांत्रिक, पारदर्शी और जवाबदेह प्रशासन बनाना अत्यंत आवश्यक था। स्वतंत्रता के समय भारत एक विशाल राजनीतिक, प्रशासनिक और सामाजिक अव्यवस्था के दौर से गुजर रहा था। अंग्रेज़ी शासन की प्रशासनिक संरचना, विभाजन से उपजे संकट, सैकड़ों रियासतों का एकीकरण, शरणार्थियों का पुनर्वास, भीतरी सुरक्षा की चुनौतियाँ, आर्थिक अस्थिरता और संस्थागत ढाँचे का अभाव—इन सभी परिस्थितियों ने तत्काल और दृढ़ प्रशासनिक सुधारों की माँग की थी। ऐसे कठिन दौर में भारत के उपप्रधानमंत्री और गृह मंत्री के रूप में सरदार पटेल ने न केवल प्रबुद्ध निर्णय क्षमता, कठोर प्रशासनिक अनुशासन, और संगठित व व्यावहारिक नेतृत्व का परिचय दिया, बल्कि उन्होंने भारत की प्रशासनिक संरचना को स्थायी रूप से आकार देने वाले कई सुधार किए। भारत के आधुनिक प्रशासनिक ढाँचे की नींव जिन महान नेताओं और राष्ट्रनिर्माताओं ने रखी, उनमें लौहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल का स्थान सर्वोपरि है। प्रायः उन्हें भारत की एकता के निर्माता और रियासतों के एकीकरण के सूत्रधार के रूप में स्मरण किया जाता है, परंतु राष्ट्र-निर्माण का दूसरा सर्वाधिक महत्वपूर्ण स्तंभ—प्रशासनिक ढाँचे का निर्माण और सुधार—मुख्यतः सरदार पटेल के ही निर्देशन में हुआ।

सरदार वल्लभभाई पटेल ने भारतीय प्रशासन को केवल पुनर्गठित ही नहीं किया, बल्कि उसे अनुशासन, जवाबदेही, और नैतिकता के ऐसे सिद्धांतों पर आधारित किया जो आज भी भारतीय शासन की नींव हैं। उन्होंने यह स्पष्ट संदेश दिया कि नौकरशाही यदि ईमानदार और राष्ट्रनिष्ठ होगी तो ही लोकतंत्र सफल होगा। भारत का आधुनिक प्रशासन चाहे वह भारतीय प्रशासनिक सेवा संरचना हो, भारतीय पुलिस सेवा की तटस्थता, रियासतों का प्रशासनिक समन्वय, या भ्रष्टाचार-निरोधक संस्कृति—सभी में सरदार पटेल की अमिट छाप है। सरदार पटेल का प्रशासनिक दृष्टिकोण केवल अपने समय के लिए नहीं था, बल्कि आने वाली पीढ़ियों तक भारत के शासन-तंत्र को मार्गदर्शन देने वाला सिद्धांत बन गया।

स्वतंत्रता-पूर्व प्रशासनिक पृष्ठभूमि और सुधारों की आवश्यकता

भारत की आज़ादी के समय प्रशासनिक तंत्र का ढाँचा अंग्रेज़ों द्वारा निर्मित था। यह ढाँचा मुख्यतः उपनिवेशवादी नियंत्रण को सुदृढ़ करने के लिए बनाया गया था। प्रशासन में भारतीयों की अत्यल्प भागीदारी थी। भारतीय सिविल सेवा में भारतीय बहुत कम थे। प्रशासनिक नीतियाँ आम जनता से दूर थीं और जवाबदेही लगभग न के बराबर थी। प्रशासन का औपनिवेशिक चरित्र था—मतलब की उपनिवेश पर शासन के लिए बनाई गई व्यवस्था, जो लोककल्याण की बजाय आर्थिक शोषण पर केंद्रित था। जनसेवक की भूमिका 'शासक' जैसी थी। स्वतंत्र भारत के लोकतांत्रिक ढाँचे के लिए यह मानसिकता बाधक थी। प्रशासनिक परंपराएँ 580 से अधिक रियासतों में अलग कानून, अलग शासन-व्यवस्था और अलग नौकरशाही मौजूद थी। इस स्थिति में सरदार पटेल ने प्रशासन के पुनर्गठन, समानिकरण, और भारतीयकरण को सर्वोच्च प्राथमिकता दी।

प्रशासनिक सुधारों में सरदार पटेल का दृष्टिकोण

सरदार पटेल के प्रशासनिक सुधारों का दृष्टिकोण केवल तकनीकी या संरचनात्मक नहीं था, बल्कि राष्ट्रवादी, व्यावहारिक और दूरदर्शी था। वे जानते थे कि भारत जैसे विविधतापूर्ण राष्ट्र में प्रशासन यदि मजबूत, तटस्थ और पेशेवर न हो, तो लोकतंत्र स्थिर नहीं रह सकता।

उनके द्वारा स्थापित प्रशासनिक ढांचा-विशेषकर अखिल भारतीय सेवाएँ, राजकोषीय अनुशासन, रियासतों का प्रशासनिक समन्वय, पुलिस सुधार, और प्रशासनिक नैतिकता-आज भी भारतीय प्रशासन की नींव पर मजबूती से कायम हैं। सरदार पटेल का प्रशासनिक दृष्टिकोण आधुनिक भारत के शासन-व्यवहार, स्थिरता और राष्ट्रीय एकता का प्रमुख आधार है। पटेल का प्रशासनिक दृष्टिकोण तीन मुख्य स्तंभों पर आधारित था-1. अनुशासन 2. जवाबदेही 3. नैतिकता। उन्होंने इन मूल्यों को भारतीय नौकरशाही में स्थापित करने के लिए कई संस्थागत और नीतिगत सुधार किए।

1. अनुशासन:

सरदार पटेल नौकरशाही को “देश की स्टील फ्रेम” मानते थे। उनका मत था कि एक अनुशासित प्रशासनिक प्रणाली ही नीतियों को प्रभावी रूप से लागू कर सकती है। उन्होंने अखिल भारतीय सेवाओं- **भारतीय प्रशासनिक सेवा और भारतीय पुलिस सेवा** -को संविधान के अनुच्छेद 312 के माध्यम से संरक्षित स्थान दिलाया, ताकि राजनीतिक दबाव उनके कार्यों को प्रभावित न कर सके। उन्होंने अधिकारियों को स्पष्ट संदेश दिया कि कर्तव्य-परायणता, समयबद्धता और नियमों का कड़ाई से पालन प्रशासन की मूल शर्तें हैं। रियासतों के एकीकरण के समय **सरदार पटेल** ने अनुशासित प्रशासनिक तंत्र स्थापित कर दिखाया कि प्रशिक्षित और स्थिर अधिकारी तंत्र बिना कठोर अनुशासन के कार्य नहीं कर सकता।

2. जवाबदेही:

सरदार पटेल ने प्रशासन को जनता और राष्ट्र के प्रति उत्तरदायी बनाने पर जोर दिया। उनका मानना था कि अधिकारियों की जवाबदेही केवल सरकार के प्रति नहीं, बल्कि देश और संविधान के प्रति है। उन्होंने सिविल सेवकों को यह चेतावनी भी दी कि नौकरशाही का काम शासन चलाना है, राजनीति करना नहीं। उन्होंने ऐसे संस्थागत प्रावधान मजबूत किए जिनसे अधिकारियों के आचरण की निगरानी और मूल्यांकन संभव हो सके। राज्यों में एकरूप प्रशासनिक ढांचा, वित्तीय जवाबदेही की व्यवस्थाएँ और सेवा शर्तों की स्पष्टता इसी नीति का हिस्सा थीं।

3. नैतिकता:

सरदार पटेल ने प्रशासनिक नैतिकता को सबसे अधिक महत्व दिया। उनका मानना था कि ईमानदारी, निष्पक्षता और सार्वजनिक हित में निर्णय-क्षमता ही अच्छे शासन की नींव हैं। उन्होंने ब्रिटिश कालीन नौकरशाही की औपनिवेशिक मानसिकता को हटाकर सेवाभाव और सार्वजनिक उत्तरदायित्व की भावना विकसित करने पर बल दिया। सरदार पटेल का कथन था— “सिविल सेवक को न डरना चाहिए, न झुकना चाहिए—उसे केवल राष्ट्रहित में काम करना चाहिए।” यह दृष्टिकोण आज भी भारतीय प्रशासनिक सेवा की नैतिक आचार-संहिता का आधार माना जाता है।

4. राजनीतिक हस्तक्षेप से मुक्ति:

सरदार पटेल ने प्रशासन और राजनीति के बीच संतुलन के सिद्धांत को दृढ़ता से स्थापित किया। उनका आग्रह था कि राजनीतिक नेतृत्व नीतियाँ बनाए, पर प्रशासनिक अधिकारी उन्हें निष्पक्ष रूप से लागू करें। अधिकारी किसी राजनीतिक दल का उपकरण न बनें, यह उनकी प्रशासनिक सोच का सबसे महत्वपूर्ण हिस्सा था। इसी कारण उन्होंने अखिल भारतीय सेवाओं की स्वतंत्रता और सुरक्षा को संविधान में दर्ज कराया। सरदार पटेल ने भारतीय नौकरशाही को वह रूप दिया जो एक आधुनिक, लोकतांत्रिक और विविधतापूर्ण राष्ट्र के लिए आवश्यक था। उनके सुधारों के तीन स्तंभ—अनुशासन, जवाबदेही, और नैतिकता—आज भी भारतीय प्रशासन की आधारशिला हैं। उन्होंने यह सिद्ध किया कि सक्षम प्रशासन ही स्थिर लोकतंत्र और मजबूत राष्ट्र का प्रमुख आधार है।

भारतीय प्रशासनिक सेवा और भारतीय पुलिस सेवा की स्थापना

अंग्रेजों के शासन में भारतीय सिविल सेवा को ‘स्टील फ्रेम ऑफ ब्रिटिश इंडिया’ कहा जाता था। स्वतंत्रता के बाद इसे समाप्त करने की माँग उठी। परंतु सरदार पटेल का दृष्टिकोण इससे भिन्न था। सरदार पटेल का तर्क था की - “यदि आप सर्व-भारतीय सेवाएँ समाप्त कर

देंगे, तो देश का एकीकरण और प्रशासनिक स्थिरता खतरे में पड़ जाएगी।” इसलिए उन्होंने स्वतंत्र भारतमें भारतीय सिविल सेवा के स्थान पर नई सर्व-भारतीय सेवाएँ शुरू की थी । भारतीय प्रशासनिक सेवा की स्थापना करके राष्ट्र के लिए नया स्टील फ्रेम उपलब्ध किया। उन्होंने भारतीय सिविल सेवा का भारतीयकरण करते हुए भारतीय प्रशासनिक सेवा का गठन किया, जो आज भी केंद्रीय और राज्य प्रशासन की रीढ़ मानी जाती है। कानून-व्यवस्था की रक्षा और राष्ट्रीय सुरक्षा को मजबूत करने के लिए उन्होंने भारतीय पुलिस सेवा की स्थापना की। यह पुलिस प्रणाली को एकीकृत और पेशेवर बनाने का बड़ा कदम था। सरदार पटेल ने संविधान सभा में सिविल सेवाओं को सुरक्षा और स्वतंत्रता प्रदान करने के लिए जोरदार वकालत की। उन्होंने कहा: *“आप देश को बर्बाद कर देंगे यदि आप इन सेवाओं को राजनीतिक हस्तक्षेप के अधीन कर देंगे।”*

सिविल सेवाओं की भर्ती, प्रशिक्षण और पदस्थापन के लिए स्पष्ट तंत्र -

सरदार पटेल ने संघ लोक सेवा आयोग को प्रशासनिक भर्ती का सर्वोच्च स्वतंत्र निकाय बनाया। प्रशिक्षण संस्थानों की स्थापना और सशक्तिकरण करवाया। पारदर्शी पदस्थापन और पदोन्नति प्रणाली के लिए मार्ग प्रशस्त किया। परिणामस्वरूप, भारतीय प्रशासनिक सेवा और भारतीय पुलिस सेवा आज भी भारतीय प्रशासन के सर्वाधिक सम्मानित स्तंभ बने हुए हैं। रियासतों का राजनीतिक एकीकरण जितना बड़ा कार्य था, उतना ही कठिन उनका प्रशासनिक एकीकरण भी था। 580 रियासतों में अलग-अलग प्रशासनिक संरचनाएँ थीं। सरदार पटेल ने निम्न सुधार किए—

सरदार पटेलने अलग कानूनों और संस्थाओं को एकीकृत किया। प्रांतों और रियासतों के बीच प्रशासनिक असमानता को समाप्त किया। राजदरबारों की न्याय व्यवस्था को समाप्त करके आधुनिक न्यायालय प्रणाली लागू की। भूमि राजस्व, पुलिस, न्याय, शिक्षा और स्वास्थ्य प्रणालियों को एकरूप बनाया। नए राज्यों और जिलों की प्रशासनिक संरचना तैयार किया । मध्य भारत, राजस्थान, सौराष्ट्र, कच्छ आदि नए प्रशासनिक क्षेत्रों का गठन किया । संयुक्त

प्रशासनिक समितियों का गठन किया। अधिकारियों की तैनाती और प्रशासनिक ढाँचे को स्थिर किया। सरदार पटेल ने सामंतवादी और जमींदारी संरचना का उन्मूलन किया। स्वत्वाधिकार खत्म करने, किसानों की सुरक्षा तथा भूमि प्रशासन को व्यवस्थित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। उन्होंने रियासतों के शासकों के विशेषाधिकारों को सीमित कर प्रशासनिक प्रक्रियाओं को लोकतांत्रिक सिद्धांतों पर आधारित किया।

कानून-व्यवस्था और आंतरिक सुरक्षा में सुधार

स्वतंत्रता के समय देश साम्प्रदायिक दंगों, शरणार्थी संकट और विभाजन-जनित हिंसा से ग्रस्त था। सरदार पटेल ने इन संकटों से उबरने के लिए महत्वपूर्ण कदम उठाए—जैसे की सरदार पटेल ने **पुलिस प्रशासन का पुनर्गठन किया**। दंगों और आपराधिक गतिविधियों को नियंत्रित करने के लिए आपात पुलिस इकाइयाँ बनाईं। शांति बहाल करने के लिए व्यापक कमांड-एंड-कंट्रोल ढाँचा विकसित किया। पुलिस प्रशिक्षण और आधुनिक उपकरणों के उपयोग पर जोर दिया। **खुफिया एजेंसियों को सशक्त बनाने के लिए** इंटेलिजेंस ब्यूरो का पुनर्गठन किया। सीमा सुरक्षा और आंतरिक खुफिया तंत्र को मजबूत किया। **साम्प्रदायिक हिंसा रोकने हेतु कठोर कदम उठाये**। दिल्ली पंजाब और बंगाल में विशेष सुरक्षा बलों की तैनात किये थे। शरणार्थियों की रक्षा के लिए विशेष प्रशासनिक ज़ोन बनाए। साम्प्रदायिक अपराधों पर त्वरित दंड की व्यवस्था विकसित की। नेहरू और सेना प्रमुख के साथ मिलकर पटेल ने कश्मीर संकट, हैदराबाद और जूनागढ़ ऑपरेशनों में प्रशासनिक नेतृत्व प्रदान किया।

नौकरशाही में निष्पक्षता और राजनीतिक तटस्थता

सरदार पटेल की सबसे बड़ी देन यह है कि उन्होंने भारतीय नौकरशाही को राजनीतिक दबाव से दूर रखा। उनका कहना था—“यदि नौकरशाही राजनीतिक दबाव में आ गई, तो प्रशासन की रीढ़ टूट जाएगी।” इसलिए उन्होंने अधिकारियों को सुरक्षा प्रदान की जिससे - वे राजनीतिक दबाव में न आएँ, निर्णय लेते समय स्वतंत्रता रखें, और प्रशासन में निरंतरता बनी रहे। यह सिद्धांत आज भी भारतीय प्रशासन का आधार है।

स्थानीय प्रशासन के सुधार

सरदार पटेलने नगर पालिकाओं और जिला परिषदों को सक्रिय किया। गुजरात में अपने कार्यकाल के दौरान वर्षों तक स्थानीय निकायों का नेतृत्व किया। स्वतंत्रता के बाद उन्होंने उनकी संरचना को राष्ट्रीय स्तर पर मज़बूती दी। उन्होंने गाँधीवादी सिद्धांतों के अनुरूप पंचायतों को ग्रामीण शासन की प्राथमिक इकाई के रूप में मान्यता दी। नगर शासन की वित्तीय प्रणाली का सुधार किया और इस तरह कराधान, बजट योजना और लेखा प्रणाली की एकरूपता विकसित की। स्थानीय निकायों में दक्ष और प्रशिक्षित प्रशासनिक अधिकारियों की नियुक्ति करवाई। शहरी योजना और नगर प्रशासन का आधुनिकीकरण किया। आज़ादी के बाद दिल्ली के पुनर्वास, साफ-सफाई, जल-व्यवस्था और परिवहन प्रशासन में सरदार पटेल का योगदान महत्वपूर्ण था।

शरणार्थी पुनर्वास और प्रशासनिक प्रबंधन

विभाजन के कारण लाखों लोग बेघर हो गए थे। इसका प्रशासनिक प्रबंधन इतिहास की सबसे बड़ी चुनौतियों में से एक था।

सरदार पटेल के प्रमुख प्रशासनिक कदम—

सरदार पटेलने दिल्ली में शरणार्थी शिविरों का संगठन की रचना की। सुरक्षित आवास, भोजन, स्वास्थ्य सुविधाओं और रोजगार के लिए त्वरित प्रशासनिक ढाँचा स्थापित किया। संपत्ति प्रबंधन के लिए कानूनी और प्रशासनिक ढाँचा बनाया। उसके अंतर्गत विस्थापित संपत्ति कानून का निर्माण, संपत्तियों का न्यायसंगत वितरण और पुनर्वास नीतियों का क्रियान्वयन हुआ। उन्होंने सख्त प्रशासनिक निर्णय लेकर दंगों और हिंसा पर नियंत्रण करके दिल्ली को स्थिर किया

राजकोषीय और आर्थिक प्रशासन में सुधार

सरदार पटेल भारत के प्रशासनिक ढाँचे के प्रमुख शिल्पी माने जाते हैं। स्वतंत्रता के बाद देश की आर्थिक व राजकोषीय स्थिति अत्यंत जटिल थी—565 रियासतों का एकीकरण, विभाजन

के आर्थिक दुष्परिणाम, तथा प्रशासनिक अव्यवस्था जैसी चुनौतियाँ सामने थीं। ऐसे समय में **सरदार पटेल** ने आर्थिक और राजकोषीय प्रशासन को स्थिर करने के लिए कई महत्वपूर्ण सुधार किए।

सबसे पहले, रियासतों के एकीकरण के साथ उनके राजस्व स्रोतों, कर प्रणाली और वित्तीय ढाँचे को भारतीय संघ में समाहित करना एक बड़ी चुनौती थी। **सरदार पटेल** ने दक्षता, पारदर्शिता और जवाबदेही को प्राथमिकता देते हुए इन रियासतों में एक समान राजस्व प्रशासन लागू करवाया। भूमि राजस्व, कर संग्रह और स्थानीय वित्तीय संस्थाओं को कानून-संगत ढाँचे में शामिल करना उनके प्रयासों का हिस्सा था। दूसरा कि उन्होंने भारतीय प्रशासनिक सेवा और भारतीय पुलिस सेवा का गठन सुनिश्चित किया। इन अखिल भारतीय सेवाओं के माध्यम से आर्थिक नीतियों के क्रियान्वयन में एकरूपता, क्षमता और भ्रष्टाचार-निरोधक व्यवस्थाएँ स्थापित हुईं। वित्तीय प्रशासन में प्रशिक्षित और तटस्थ सिविल सेवकों ने देश की आर्थिक स्थिरता को मजबूत नींव दी।

इसके अलावा, **सरदार पटेल** ने राजकोषीय अनुशासन पर जोर देते हुए राज्यों और केंद्र के बीच समन्वित वित्तीय संबंधों को विकसित किया। उनका मानना था कि आर्थिक प्रशासन तभी प्रभावी होगा जब राजनीतिक हस्तक्षेप से मुक्त, पेशेवर और जवाबदेह प्रशासनिक ढाँचा बनाया जाए। संक्षेप में, **सरदार पटेल** ने राष्ट्रीय एकता के साथ-साथ भारत की आर्थिक स्थिरता के लिए भी निर्णायक प्रशासनिक सुधार किए, जिनकी वजह से आज की भारतीय आर्थिक संरचना मजबूत बुनियाद पर खड़ी है

संविधान निर्माण में प्रशासनिक सुधारों की भूमिका

संविधान निर्माण के समय इस प्रशासनिक पुनर्गठन का नेतृत्व मुख्यतः **सरदार पटेल** ने किया, उपप्रधानमंत्री व गृह मंत्री के रूप में तथा संविधान सभा की प्रांतीय संविधान समिति के अध्यक्ष के रूप में **सरदार पटेल** ने भारत के प्रशासनिक ढाँचे की नींव रखने में निर्णायक

भूमिका निभाई। पटेल ने संविधान सभा में कई महत्वपूर्ण प्रशासनिक प्रावधानों का नेतृत्व किया—

सरदार पटेल ने सर्वप्रथम सर्व-भारतीय सेवाओं को संवैधानिक दर्जा दिलाया। स्वतंत्रता के समय कई सदस्यों ने ब्रिटिशकालीन भारतीय सिविल सेवा जैसी सेवाओं को समाप्त करने की माँग की, परंतु **सरदार** पटेल ने तर्क देते हुए कहा कि “देश की एकता और प्रशासनिक स्थिरता के लिए एक पेशेवर, निष्पक्ष और अखिल-भारतीय चरित्र वाली सिविल सेवा अनिवार्य है।” उनके नेतृत्व में भारतीय प्रशासनिक सेवा और भारतीय पुलिस सेवा को संविधान के अनुच्छेद 312 के तहत संवैधानिक मान्यता दिलाई गई। यह भारत के प्रशासनिक इतिहास की सबसे बड़ी उपलब्धि मानी जाती है, क्योंकि इससे प्रशासन में एकरूपता, पेशेवरता और स्थिरता सुनिश्चित हुई।

द्वितीय, सरदार पटेलने केंद्र और राज्यों के बीच प्रशासनिक संतुलन बनाए रखा। संविधान सभा में संघीय ढाँचे पर बहस के दौरान सरदार पटेल का विचार था कि भारत जैसी विविधतापूर्ण और विशाल देश को एक मजबूत केंद्र की आवश्यकता है। इसलिए उन्होंने प्रशासनिक विषयों के विभाजन—केंद्रीय सूची, राज्य सूची और समवर्ती सूची—की रूपरेखा को मजबूत समर्थन दिया। उन्होंने यह सुनिश्चित किया कि गृह मंत्रालय, सुरक्षा, संचार, निर्वाचन और अखिल-भारतीय सेवाएँ केंद्र के नियंत्रण में रहें, ताकि देश की अखंडता सुरक्षित रह सके।

तृतीय, रियासतों के एकीकरण के बाद सरदार पटेलने प्रशासनिक ढाँचे का पुनर्गठन किया। 580 से अधिक रियासतों को भारत में सम्मिलित करने के बाद संविधान में उनके प्रशासनिक ढाँचे का समायोजन अत्यंत जटिल कार्य था। पटेल ने वी.पी. मेनन के साथ मिलकर इन रियासतों के लिए Part B States की अवधारणा तैयार कर संविधान में उचित प्रशासनिक व्यवस्था सुनिश्चित की।

चोथा, सरदार पटेल ने सिविल सेवकों की स्वायत्तता और सुरक्षा पर विशेष बल दिया। उन्होंने स्पष्ट कहा—“यदि आप सिविल सेवाओं को राजनीतिक दबाव में दे देंगे, तो यह देश के

लिए विनाशकारी होगा।” उनके आग्रह पर संविधान में ऐसे प्रावधान किए गए कि अधिकारियों को मनमानी हटाया न जा सके, जिससे प्रशासन में निष्पक्षता और निरंतरता बनी रहे।

पांचवा, सरदार पटेलने प्रशासनिक न्याय, कानून-व्यवस्था और सार्वजनिक जवाबदेही का मजबूत ढाँचा प्रस्थापित किया और केंद्र-राज्य प्रशासनिक समन्वय के सिद्धांतों को संविधान में शामिल करवाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। इसके परिणामस्वरूप आज भारतीय संविधान में एक आधुनिक, संगठित और उत्तरदायी प्रशासनिक संरचना मौजूद है।

इस तरह संविधान निर्माण के दौरान सरदार पटेल के प्रशासनिक सुधारों ने भारत को एक मजबूत, एकीकृत और पेशेवर प्रशासन दिया।

सरदार पटेल की नेतृत्व-शैली:

सरदार पटेल की प्रशासनिक नेतृत्व शैली में कठोर अनुशासन और मानवीय संवेदनशीलता का मिश्रण देखने को मिलता है। वे प्रशासनिक ढिलाई को सहन नहीं करते थे, परंतु जनता के कष्टों के प्रति अत्यन्त संवेदनशील थे। सरदार पटेल में त्वरित निर्णय-क्षमता थी - जूनागढ़, हैदराबाद, कश्मीर और शरणार्थी संकट पर उनके फैसले प्रशासनिक इतिहास के उदाहरण हैं। सरदार पटेल के नेतृत्व में स्पष्ट संवाद और पारदर्शिता है, उन्होंने अधिकारियों को स्पष्ट निर्देश दिए की “देश सेवा सर्वोपरि है।” उनका दृष्टिकोण सिद्धांतवादी कम और परिणाममुखी अधिक था।

प्रशासनिक सुधारों का दीर्घकालिक प्रभाव

स्वतंत्रता के बाद भारत के प्रशासनिक ढाँचे को स्थिर, सक्षम और उत्तरदायी बनाने में सरदार पटेल के योगदान को अत्यंत महत्वपूर्ण माना जाता है। उन्होंने न केवल रियासतों को एकीकृत किया बल्कि आधुनिक भारतीय नौकरशाही की संरचना, मर्यादा और नैतिक आधार भी तैयार किया। उनके सुधारों का प्रभाव दीर्घकाल तक भारतीय शासन-प्रणाली में दिखाई देता है। आज भारत का प्रशासनिक ढाँचा जिस रूप में काम कर रहा है, उसकी नींव पटेल के सुधारों में निहित है—

1. अनुशासित और तटस्थ नौकरशाही का निर्माण

सरदार पटेल 'स्टील फ्रेम' का सिद्धांत लेकर आए, जिसके अनुसार नौकरशाही को कर्तव्यनिष्ठ, अनुशासित और राजनीतिक दबावों से मुक्त होना चाहिए। उन्होंने भारतीय प्रशासनिक सेवा और भारतीय पुलिस सेवा को संवैधानिक सुरक्षा सुनिश्चित कर इनके स्वतंत्र, तटस्थ और पेशेवर स्वरूप को मजबूत किया। इसका परिणाम यह हुआ कि भारतीय प्रशासनिक सेवा देशभर में समान दक्षता के साथ शासन संचालन की रीढ़ बनी रही।

2. उच्च प्रशासनिक नैतिकता की स्थापना

सरदार पटेल ने ईमानदारी, कर्तव्यपरायणता और राष्ट्रहित को नौकरशाही के मुख्य मूल्य के रूप में स्थापित किया। उन्होंने अधिकारियों से अपेक्षा की कि वे भय और पक्षपात से मुक्त रहकर निर्णय लें। इस दृष्टि ने भारतीय प्रशासनिक सेवा में सत्यनिष्ठा और जवाबदेही की एक मजबूत संस्कृति विकसित की, जिसका प्रभाव आज भी प्रशासनिक आचार-संहिता में स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है।

3. उत्तरदायी और पारदर्शी प्रशासन की नींव

सरदार पटेल ने स्पष्ट नियम-आधारित कार्यप्रणाली और नागरिक-केंद्रित प्रशासन को बढ़ावा दिया। उनके सुधारों ने शासन में पारदर्शिता, सार्वजनिक विश्वास और प्रशासनिक जवाबदेही की परंपरा को विकसित किया। इससे निर्णय-प्रक्रिया अधिक व्यवस्थित और जनहित-मुखी बनी।

4. स्थिर और निरंतर प्रशासनिक ढांचे का विकास

सरदार पटेल ने जो संस्थागत संरचना तैयार की, उसने भारत में राजनीतिक परिवर्तनों के बावजूद प्रशासनिक निरंतरता को बनाए रखा। सरकारें बदलती रहीं, पर प्रशासनिक ढांचा स्थिर रहा—नीतियों का क्रियान्वयन बाधित नहीं हुआ। यह दीर्घकालिक स्थिरता भारतीय लोकतंत्र की मजबूती का आधार बनी।

5. राष्ट्र-निर्माण में निर्णायक योगदान

सरदार पटेल के सुधारों ने एकीकृत और सुव्यवस्थित प्रशासन सुनिश्चित किया, जो नवप्राप्त स्वतंत्र राष्ट्र के लिए अत्यंत आवश्यक था। उन्होंने देश की विविधता के बीच एक समान प्रशासनिक प्रणाली विकसित की, जिससे राष्ट्रीय एकता, आर्थिक स्थिरता और सामाजिक समरसता को बल मिला। उनकी दूरदृष्टि ने आधुनिक भारत के प्रशासनिक ढांचे को ऐसा रूप दिया, जो आज भी देश के सुचारु संचालन, विकास और लोकतांत्रिक स्थिरता में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है।

सरदार पटेल ने भारतीय नौकरशाही में अनुशासन, जवाबदेही और नैतिकता के सिद्धांतों को संस्थागत रूप देकर प्रशासन को मजबूत और स्थिर दिशा दी। उनके सुधारों ने स्वतंत्र भारत को ऐसा प्रशासनिक ढांचा दिया जिसने राजनीतिक परिवर्तन और आर्थिक चुनौतियों के बावजूद शासन-प्रणाली की निरंतरता और विश्वसनीयता बनाए रखी। आज भी भारतीय प्रशासनिक परंपरा का मूल चरित्र सरदार पटेल की ही प्रशासनिक दृष्टि का प्रतिफल है।

निष्कर्ष

सरदार पटेल केवल भारत के लौहपुरुष नहीं थे, बल्कि भारत के **प्रशासनिक शिल्पी** भी थे। उन्होंने जिस समर्पण, स्पष्टता, त्वरित निर्णय क्षमता और दूरदर्शिता के साथ प्रशासनिक सुधारों को लागू किया, वह विश्व इतिहास में अद्वितीय है। उन्होंने देश को एक स्थिर, संगठित और पेशेवर प्रशासनिक ढांचा प्रदान किया, जिसके बिना स्वतंत्र भारत का अस्तित्व, विकास और लोकतांत्रिक यात्रा संभव नहीं थी। भारत की एकता, कानून-व्यवस्था, सिविल सेवाओं की स्थापना तथा प्रशासनिक संरचना में उनका योगदान इतिहास के स्वर्णिम अध्यायों में सदैव अमर रहेगा।

संदर्भ सूची:

1. पटेल, वी. (1950). *Collected Speeches of Sardar Patel*.
2. Menon, V.P. (1956). *The Story of the Integration of the Indian States*.

3. Rajmohan Gandhi (1990). *Patel: A Life*.
4. संविधान सभा बहस (1946-49).
5. Ministry of Home Affairs, Government of India - Archives.
6. Noorani, A.G. (2011). *The Constitutional History of India*.
7. Guha, Ramachandra (2007). *India After Gandhi*.
8. Sharma, B.L. (1960). *Indian Administration: From ICS to IAS*.
9. Indian Police Journal - Archives on IPS formation.
10. भारत सरकार: सिविल सेवा दस्तावेज़ (UPSC and MHA Reports).
11. गृह मंत्रालय, भारतीय प्रशासनिक सेवा और पुलिस सेवा संबंधी अभिलेख
12. M.V. Kamath - *Sardar Patel and the Indian Bureaucracy*
13. भारत का संविधान, अनुच्छेद 312
14. एम. वी. कामथ – सरदार पटेल और भारतीय नौकरशाही

भारत के विलीनीकरण में सरदार पटेल का योगदान

डॉ. शिल्पा कामलिया

अध्यक्ष, हिंदी विभाग

नलिनी अरविंद एंड टी. वी. पटेल आर्ट्स कॉलेज, वल्लभ विद्यानगर,

जिला - आणंद, गुजरात

सरदार पटेल का जन्म 31 अक्टूबर, 1875 को नड़ियाद में अपनी ननसाल में हुआ था । उनके पिता का नाम झाबेर भाई तथा माता का नाम लाड़बाई था । लाड़बाई झावेर भाई की दूसरी पत्नी थीं। पिता स्वामीनारायण संप्रदाय के भक्त थे और घर-गृहस्थी तथा खेती-बाड़ी के काम में कोई दिलचस्पी नहीं लेते थे ।

जीवन के उत्तरकाल में उनका अधिकांश समय मंदिर में बीतता था । उनकी मृत्यु 85 वर्ष की आयु में मार्च 1914 में हुई थी । “सरदार पटेल के जीवन का सबसे महत्वपूर्ण काल था--1947 से 1950 तक का काल । देशी राज्यों का एकीकरण उनकी महत्तम उपलब्धि थी । डॉ. राजेन्द्रप्रसाद का यह कहना सार्थक है कि "यदि आज एक ऐसे भारत का अस्तित्व है, जिसके बारे में हम सोचते और बात करते हैं, तो इसका अधिकतर श्रेय सरदार पटेल को है। फिर भी हम उन्हें प्रायः भूल जाते हैं ।"(1)

• विलीनीकरण की पृष्ठभूमि एवं जटिल चुनौतियाँ

- ब्रिटिश सर्वोच्चता का अंत और रियासतों की मानसिकता

ब्रिटिश शासन के अधीन, रियासतों के आंतरिक मामलों में सीमित स्वायत्तता थी, लेकिन वे ब्रिटिश क्राउन के प्रति निष्ठावान थीं। सर्वोच्चता समाप्त होते ही, शासकों, जैसे महाराजा, नवाब और राजा, ने अपनी सदियों पुरानी संप्रभुता को पुनः प्राप्त करने का स्वप्न देखा। वे अपनी शक्ति, विशेषाधिकार और पैतृक रियासतों को खोना नहीं चाहते थे। त्रावणकोर (Travancore), भोपाल, हैदराबाद और कश्मीर जैसे प्रमुख राज्यों ने खुलकर स्वतंत्रता बनाए रखने की इच्छा व्यक्त की, जिससे केंद्र सरकार के लिए गंभीर संकट खड़ा हो गया। “असंगत भाषण या

अव्यवस्थित कार्य सहन-शक्ति या स्वार्थ त्याग की शक्ति के द्योतक नहीं हैं। कुरबानी के क्षणिक जोश में बहकर स्वेच्छा से प्राणों की आहुति दे देने में बहादुरी जरूर है। लेकिन किसी भी प्रकार की दलबन्दी में पड़े बिना अज्ञात रहकर अखंड परिश्रम और अनुशासन का सेवामय जीवन बिताने में अधिक बहादुरी है। क्षणिक जोश में आकर की जाने वाली कुरबानियों की आज हमें जरूरत नहीं है; हमें जरूरत है नित्य-निरंतर दुःख उठाकर, त्यागमय जीवन बिताकर किए जाने वाले कामों की।”(2)

• भौगोलिक और राजनीतिक समस्याएँ

रियासतें न केवल संख्या में अधिक थीं, बल्कि वे भौगोलिक रूप से पूरे भारतीय उपमहाद्वीप में बिखरी हुई थीं। कई रियासतें मुख्य भारतीय भूभाग के मध्य में स्थित थीं। यदि ये स्वतंत्र रहतीं, तो वे 'राज्यों के भीतर राज्य' (States within States) बन जातीं, जिससे संचार, परिवहन, व्यापार और यहाँ तक कि नागरिक प्रशासन भी अस्त-व्यस्त हो जाता। इसके अलावा, शासकों की महत्वाकांक्षाएँ, जैसे त्रावणकोर के दीवान सी.पी. रामास्वामी अय्यर का स्वतंत्र राष्ट्र बनाने का इरादा, भारत के लिए एक बड़ा राजनीतिक खतरा था। “देश के लगभग एक-तिहाई हिस्से में फैली 562 छोटी-बड़ी रियासतों का भारतीय संघ में एकीकरण सचमुच बहुत बड़ा काम था। यह चमत्कार करके भरदार ने अपने लिए ‘भारतीय बिस्मार्क’ की उपाधि अर्जित की थी।”(3)

• पाकिस्तान का हस्तक्षेप और सांप्रदायिक तनाव

कुछ रियासतें, विशेष रूप से जूनागढ़ और भोपाल, पाकिस्तान से प्रेरित थीं या उन्होंने पाकिस्तान में शामिल होने की इच्छा व्यक्त की। यह विभाजन के बाद पहले से ही भयंकर सांप्रदायिक तनाव से जूझ रहे भारत के लिए एक अतिरिक्त सुरक्षा खतरा था।

पाकिस्तान के संस्थापक मुहम्मद अली जिन्ना ने इन शासकों को भारत के विरुद्ध खड़े होने के लिए प्रोत्साहित किया। “जिन्ना ने हिन्दुओं को मुसलमानों से घृणा करना सिखाया

और मुसलमानों को हिंदुओं से। 1937 तक जिन्ना पढ़े-लिखे हिंदुओं को बहुत प्रिय थे। वे जिन्ना के धर्मनिरपेक्ष विचारों और राष्ट्रीय उद्देश्यों के प्रति उनके समर्पण के प्रशंसक थे। कवयित्री-राजनेता सरोजिनी नायडू ने उन्हें हिंदू-मुस्लिम एकता का सर्वश्रेष्ठ राजदूत कहा था। पर सत्ता के लालच में जिन्ना ने वह सब-कुछ त्याग दिया, जो उन्होंने चार दशकों में कमाया था।”(4)

- निर्णायक संघर्ष: लौह पुरुष का पराक्रम
- जूनागढ़: जनमत की जीत (जनमत संग्रह)

जूनागढ़, गुजरात के तट पर एक हिंदू-बहुल रियासत थी, जिसका नवाब मुहम्मद महाबत खान III था। नवाब ने 15 अगस्त, 1947 को पाकिस्तान में शामिल होने की घोषणा कर दी, जबकि रियासत की 80% से अधिक जनता हिंदू थी।

पटेल की कार्यवाही:

पटेल ने इसे भारत की सुरक्षा के लिए एक गंभीर खतरा माना। उन्होंने तर्क दिया कि भौगोलिक रूप से भारत से घिरी हुई रियासत का पाकिस्तान में शामिल होना 'अस्वाभाविक' है। उन्होंने रियासत की जनता के विद्रोह 'आरज़ी हुकुमत' (Arzi Hukumat) को समर्थन दिया।

परिणाम:

जब कानून-व्यवस्था पूरी तरह से बिगड़ गई, तो नवाब परिवार के साथ कराची भाग गया। भारत सरकार ने नवंबर 1947 में प्रशासनिक नियंत्रण संभाला और फरवरी 1948 में जनमत संग्रह (Plebiscite) कराया गया, जहाँ लगभग 99% लोगों ने भारत में विलय के पक्ष में मतदान किया। पटेल ने यहाँ लोकतंत्र और जनभावना के सिद्धांत को स्थापित किया।

- जम्मू और कश्मीर: विलय-पत्र पर सशर्त हस्ताक्षर

जम्मू और कश्मीर का मामला सबसे जटिल था। महाराजा हरि सिंह ने शुरू में भारत या पाकिस्तान किसी में भी शामिल न होने का फैसला किया था।

संकट: अक्टूबर 1947 में, पाकिस्तान समर्थित कबायलियों ने कश्मीर पर आक्रमण कर दिया।

सरदार पटेल की भूमिका: महाराजा हरि सिंह ने भारत से सैन्य मदद मांगी। पटेल ने तुरंत सेना भेजने पर सहमति व्यक्त की, लेकिन इससे पहले 26 अक्टूबर, 1947 को महाराजा को विलय-पत्र (Instrument of Accession) पर हस्ताक्षर करने के लिए बाध्य किया गया। पटेल ने स्पष्ट कर दिया कि बिना कानूनी विलय के भारतीय सेना हस्तक्षेप नहीं कर सकती। हालांकि, इस मामले को बाद में संयुक्त राष्ट्र ले जाया गया, जिससे यह एक जटिल अंतर्राष्ट्रीय मुद्दा बन गया।

• आलोचना एवं मूल्यांकन

सरदार पटेल की रणनीति की आलोचना कभी-कभी उनकी कठोरता (विशेष रूप से हैदराबाद में सैन्य हस्तक्षेप) और प्रिवी पर्स की पेशकश को लेकर की जाती है, जिसे बाद में इंदिरा गांधी ने समाप्त कर दिया था ।

हालांकि, व्यापक मूल्यांकन में यह स्पष्ट है कि सरदार पटेल की नीति 'राष्ट्र प्रथम' की नीति थी। रियासतों का विलय यदि शांतिपूर्वक और शीघ्रता से न किया जाता, तो भारत को एक दीर्घकालिक राजनीतिक और आर्थिक अराजकता का सामना करना पड़ता। प्रिवी पर्स एक छोटी कीमत थी जो उन्होंने रियासतों के शासकों को जल्दी से राजी करने के लिए चुकाई, जिससे देश को बड़े संघर्ष और विखंडन से बचाया जा सका। उनका कार्य व्यावहारिक, दूरदर्शी और राष्ट्र के लिए पूरी तरह समर्पित था ।

“हरेक पक्ष को पटेल तोलता,

हरेक भेद को पटेल तोलता,

दुराव या छिपाव से उसे गरज ?

कठोर नग्न सत्य वह बोलता !

पटेल हिंद की निडर जबान है ।”(5)

निष्कर्ष: कहा जा सकता है कि सरदार वल्लभभाई पटेल का भारत के विलीनीकरण में योगदान भारतीय इतिहास के स्वर्णिम अक्षरों में अंकित है। उन्होंने राजनीतिक खंडहरों के बीच

से एक एकीकृत और सुदृढ़ राष्ट्र का निर्माण किया। उनकी दृढ़ता ने 565 से अधिक राज्यों को एक साथ लाने के लगभग असंभव कार्य को संभव बनाया। वह केवल एक राजनीतिक नेता नहीं थे, बल्कि वह एक स्टेट्समैन (Statesman) थे, जिन्होंने अनुशासन, कूटनीति और आवश्यकतानुसार बल के उपयोग से एक भौगोलिक संकल्पना को एक राजनीतिक वास्तविकता में बदल दिया।

सरदार पटेल की विरासत हमें सिखाती है कि राष्ट्रीय एकता और अखंडता किसी भी कीमत पर सर्वोपरि होनी चाहिए। वह सही मायने में 'अखंड भारत के वास्तुकार' और राष्ट्रीय एकता के प्रतीक हैं, जिन्होंने भारतीय राष्ट्र को वह आकार दिया, जिसे हम आज जानते हैं और जिस पर गर्व करते हैं।

संदर्भ सूची

1. सरदार वल्लभभाई पटेल : व्यक्तित्व और विचार, विश्वप्रकाश गुप्त, मोहिनी गुप्ता, राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली, प्र. सं- 1999, प्रस्तावना से
2. वही, पृ - 171
3. सरदार पटेल तथा भारतीय मुसलमान, रफीक जकारिया, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 1998, पृ - 49
4. वही, पृ - 86
5. सरदार : राष्ट्रीय संवादिता के सर्जक, सं - रमेश एम. त्रिवेदी, चारुतर विद्यामंडल वल्लभ विद्यानगर, प्र. सं. 2002, पृ - 26

“आज के भारत में राजनीतिक यथार्थवाद की प्रासंगिकता: सरदार पटेल का एक पुनर्विचार”

डॉ. हेतल डी. राणा

**सहायक अध्यापिका राजनीति विज्ञान विभाग,
सरदार पटेल यूनिवर्सिटी, वल्लभ विद्या नगर**

सारांश (Abstract)

यह शोधपत्र सरदार वल्लभभाई पटेल के राजनीतिक यथार्थवाद की अवधारणा का समकालीन भारत के संदर्भ में पुनर्मूल्यांकन करता है। स्वतंत्रता के पश्चात भारत के एकीकरण, प्रशासनिक ढाँचे के सुदृढीकरण और राष्ट्रीय सुरक्षा संबंधी नीतियों में पटेल की भूमिका उनके व्यावहारिक, परिस्थितिजन्य और शक्ति-संतुलन केंद्रित दृष्टिकोण को स्पष्ट करती है। आज जब भारत क्षेत्रीय विविधताओं, राजनीतिक ध्रुवीकरण, सुरक्षा चुनौतियों और बदलते वैश्विक शक्ति-संतुलन से जूझ रहा है, तब पटेल का राजनीतिक यथार्थवाद अत्यंत प्रासंगिक होकर उभरता है। यह अध्ययन पटेल की नीतिगत दृष्टि और वर्तमान भारतीय राजनीति के बीच संबंधों की पड़ताल करता है, साथ ही यह दर्शाता है कि समकालीन लोकतांत्रिक व्यवस्थाओं में व्यवहारिकता, संस्थागत मजबूती और राष्ट्रीय एकता किस प्रकार निर्णायक भूमिका निभाती हैं। रियासतों के एकीकरण, प्रशासनिक ढाँचे के निर्माण, सुरक्षा-आधारित निर्णय-क्षमता और व्यावहारिक राष्ट्रीय नीति—ये सभी उनके यथार्थवादी दृष्टिकोण के स्पष्ट उदाहरण हैं। आज का भारत—जो आंतरिक सुरक्षा, सीमा तनाव, क्षेत्रीय पहचान-आंदोलन, वैश्विक शक्ति-संतुलन, तथा प्रशासनिक जटिलताओं जैसी अनेक चुनौतियों का सामना कर रहा है—फिर से पटेल की राजनीति के यथार्थवादी दृष्टिकोण का पुनर्मूल्यांकन करने के लिए बाध्य है। शोधपत्र का उद्देश्य पटेल के विचारों को नए संदर्भों में समझना और यह विश्लेषण करना है कि उनकी यथार्थवादी राजनीति वर्तमान नीति-निर्माण, सुरक्षा ढाँचे और संघीय संरचना के लिए किस प्रकार उपयोगी दिशानिर्देश प्रदान कर सकती है। शोधपत्र सिद्धांत, व्यवहार और परिणाम के बहु-स्तरीय

विश्लेषण के माध्यम से यह निष्कर्ष देता है कि सरदार पटेल का यथार्थवादी नेतृत्व मॉडल आज भारत के लिए अत्यंत उपयोगी और मार्गदर्शक है।

कीवर्ड्स: सरदार पटेल, राजनीतिक यथार्थवाद, भारतीय लोकतंत्र, राष्ट्र-निर्माण, रियासतों का एकीकरण, प्रशासनिक सुदृढीकरण, राष्ट्रीय सुरक्षा, संघात्मक ढांचा, समकालीन भारतीय राजनीति, शक्ति-संतुलन

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय राजनीतिक इतिहास में सरदार वल्लभभाई पटेल का स्थान एक ऐसे नेता के रूप में स्थापित है, जिन्होंने स्वतंत्रता के निर्णायक क्षणों में अपने अद्वितीय राजनीतिक यथार्थवाद के माध्यम से नवगठित राष्ट्र को संगठित और सुदृढ़ किया। 1947-50 का कालखंड भारत के लिए अत्यंत चुनौतीपूर्ण था—साम्राज्यवादी शासन की समाप्ति, विभाजन से उत्पन्न अस्थिरता, प्रशासनिक ढांचे का पुनर्गठन, और देशी रियासतों के विलय जैसी समस्याएँ नई सरकार के सामने विद्यमान थीं। ऐसे समय में पटेल ने भावनात्मक आदर्शवाद के स्थान पर व्यावहारिक निर्णय क्षमता, शक्ति-संतुलन की समझ और राज्य-निरपेक्ष राष्ट्रीय हित को केंद्र में रखते हुए नीति-निर्माण किया। उनका राजनीतिक दृष्टिकोण यह मान्यता देता था कि राष्ट्र-निर्माण केवल नैतिकता या आदर्शवाद पर नहीं टिका होता, बल्कि सुरक्षा, स्थिरता और प्रभावी प्रशासन पर आधारित यथार्थवादी निर्णयों पर भी निर्भर करता है।

समकालीन भारत में यह प्रश्न अत्यंत महत्वपूर्ण है कि बढ़ती आंतरिक-सुरक्षा चुनौतियों, चीन-पाकिस्तान तनाव, बदलते संघीय संबंधों, पहचान-आधारित राजनीति, वैश्विक शक्ति-प्रतिस्पर्धा और प्रशासनिक प्रणालियों के जटिल होते स्वरूप के बीच पटेल के राजनीतिक यथार्थवाद के सिद्धांत किस हद तक प्रासंगिक बने हुए हैं। आज का भारत एक ऐसी स्थिति में खड़ा है जहाँ घरेलू स्तर पर प्रशासनिक दक्षता और सामाजिक समरसता जितनी महत्वपूर्ण है, उतनी ही अंतरराष्ट्रीय स्तर पर रणनीतिक स्वायत्तता और शक्ति-संतुलन की नीति भी। इन

सभी आयामों में पटेल के विचार-मजबूत केंद्रीय राज्य, सुव्यवस्थित प्रशासन, सुरक्षा-संवेदनशील निर्णय और राष्ट्रीय एकीकरण-एक बार पुनः चिंतन की माँग करते हैं।

इस अध्ययन का उद्देश्य इसी प्रासंगिकता का पुनर्मूल्यांकन करना है: क्या और कैसे पटेल का राजनीतिक यथार्थवाद आज की नीतियों, शासन-प्रणालियों और लोकतांत्रिक व्यवहार को दिशा प्रदान करता है? तथा वर्तमान भारत में उनके विचारों का शक्ति-राजनीति और राज्य-निर्माण पर क्या प्रभाव परिलक्षित होता है।

समस्या का विवरण (Statement of the Problem)

स्वतंत्र भारत की राजनीतिक-प्रशासनिक संरचना के निर्माण में सरदार वल्लभभाई पटेल के राजनीतिक यथार्थवाद ने अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। किंतु समकालीन भारत में राजनीति का चरित्र निरंतर परिवर्तित हो रहा है-पहचान-आधारित आंदोलनों, संघीय तनावों, आंतरिक सुरक्षा चुनौतियों, वैश्विक शक्ति-संतुलन के बदलावों और प्रशासनिक अपेक्षाओं की जटिलता ने नीति-निर्माण को अधिक बहुआयामी बना दिया है। ऐसे परिवर्तित परिदृश्य में यह प्रश्न स्पष्ट रूप से उभरता है कि क्या पटेल का राजनीतिक यथार्थवाद आज भी भारतीय राजनीति को समझने और उसका मार्गदर्शन करने में उपयोगी सिद्ध हो सकता है?

समस्या यह है कि राजनीतिक विमर्श में पटेल को अक्सर केवल रियासतों के एकीकरण या 'लौह पुरुष' की छवि तक सीमित कर दिया जाता है, जबकि उनके यथार्थवादी दृष्टिकोण का गहन विश्लेषण समकालीन नीतिगत चुनौतियों के संदर्भ में पर्याप्त रूप से नहीं किया गया है। वर्तमान शोध में इस बात की कमी है कि पटेल के निर्णयों-जैसे अखिल भारतीय सेवाओं का निर्माण, राष्ट्रीय सुरक्षा को प्राथमिकता, मजबूत केंद्र की अवधारणा, तथा प्रशासनिक दक्षता-का आधुनिक भारत के राजनीतिक व्यवहार, शासन प्रणाली और सुरक्षा नीति पर क्या प्रभाव पड़ा है या पड़ सकता है, इसे व्यवस्थित रूप से नहीं समझा गया है।

इस प्रकार, अनुसंधान की मूल समस्या यह है कि आधुनिक भारत की जटिल राजनीतिक परिस्थितियों के बीच पटेल के राजनीतिक यथार्थवाद की प्रासंगिकता का पुनर्मूल्यांकन कैसे

किया जाए, और किस प्रकार उनके विचार आज भी राजनीतिक स्थिरता, राष्ट्रीय एकीकरण और रणनीतिक निर्णय-निर्माण को समझने में सहायक हो सकते हैं।

साहित्य समीक्षा (Literature Review)

- राजमोहन गांधी - Patel: A Life

यह पटेल का सबसे विश्वसनीय और विस्तृत जीवनचरित माना जाता है। इसमें पटेल की व्यवहारिक राजनीतिक सोच, एकीकरण की रणनीतियाँ, और गांधी-नेहरू-शास्त्री जैसे समकालीन नेताओं के साथ उनके संबंधों का सूक्ष्म विश्लेषण मिलता है।

- बी. आर. नंदा - Sardar Patel

इस पुस्तक में पटेल के नेतृत्व, संगठनात्मक क्षमता और कांग्रेस के भीतर उनकी भूमिका का संतुलित अकादमिक विश्लेषण है।

- पी. बी. वाडिया - The Story of Integration of Indian States

यह रियासतों के विलय पर मूलभूत स्रोत है। इसमें पटेल के निर्णयों की वास्तविक परिस्थितियों और उनके राजनीतिक यथार्थवाद का विस्तृत वर्णन है।

- Mehta, P. B. (2002). "Realism in Indian Political Thought." Journal:

Political Studies Review

लेखक पटेल के दृष्टिकोण को कांटिल्य से लेकर मॉर्गेथ्यू तक के वैश्विक यथार्थवाद परंपरा से जोड़ते हैं।

- Mishra, B. (1997), "The Political of Accession: Sardar Patel and The Princes" Journal: Economic & Political Weekly (EPW)

यह लेख बताता है कि पटेल का दृष्टिकोण 'moral persuasion' की बजाय 'political realism' पर आधारित था।

- Thakur, V. (2013). "Indian Statecraft and Realist Tradition: From Kautilya to Patel." Journal: South Asian Studies Journal

लेख बताता है कि पटेल की राजनीति शक्ति, हित और स्थिरता पर आधारित थी—जो यथार्थवाद का मूल है।

चौधरी, 2018; राव, 2020 द्वारा हाली में किया गया संशोधन यह रेखांकित करते हैं कि आज की भारतीय राजनीति—विशेषतः सुरक्षा नीति, संघीय ढाँचा और संस्थागत स्वतंत्रता—पटेल के मॉडल से सीमांत रूप से प्रभावित है। किंतु इन अध्ययनों में उनके विचारों का भारतीय लोकतंत्र के समकालीन संदर्भ में व्यवस्थित तुलनात्मक विश्लेषण अपेक्षाकृत सीमित पाया गया है।

शोध के उद्देश्य (Objectives of the Study)

1. सरदार पटेल के राजनीतिक यथार्थवाद की अवधारणा का समकालीन भारतीय राजनीति के संदर्भ में परीक्षण करना।
2. सरदार पटेल के विचारों और निर्णयों का विश्लेषण करना।
3. समकालीन भारत में पटेल के दृष्टिकोण की प्रासंगिकता स्थापित करना।
4. भारत की सुरक्षा, विदेश नीति और प्रशासनिक ढाँचे के लिए नए निष्कर्ष निकालना।
5. भविष्य में नीति-निर्माण हेतु उपयुक्त सुझाव प्रस्तुत करना।

शोध प्रश्न (Research Questions)

1. क्या सरदार पटेल का राजनीतिक यथार्थवाद आज की भारतीय राजनीति में प्रासंगिक है?
2. पटेल की नीतियाँ—विशेषतः रियासतों का एकीकरण, राष्ट्रीय सुरक्षा और प्रशासनिक ढाँचा—आज के राजनीतिक परिवेश में किस प्रकार परिलक्षित होती हैं?
3. क्या समकालीन भारत की संघीय संरचना और केंद्र-राज्य संबंध पटेल के दृष्टिकोण से प्रभावित हैं?

4. राजनीतिक यथार्थवाद वर्तमान नीति-निर्माण प्रक्रियाओं में किस हद तक उपयोगी सिद्ध हो सकता है?

परिकल्पना (Hypothesis):

H₁: सरदार पटेल का राजनीतिक यथार्थवाद आज के भारत की राष्ट्रीय सुरक्षा, प्रशासनिक संरचना और नीति-निर्माण में स्पष्ट रूप से लागू होता है।

H₂: समकालीन भारतीय राजनीति में शक्ति-संतुलन एवं व्यावहारिक निर्णयों की बढ़ती प्रवृत्ति पटेल के मॉडल की पुनरावृत्ति को दर्शाती है।

H₃: संघीय ढांचे में उत्पन्न चुनौतियों को समझने एवं प्रबंधित करने के लिए पटेल का दृष्टिकोण आज भी प्रभावी मार्गदर्शन प्रदान करता है।

शोध का औचित्य (Justification of the Study):

स्वतंत्र भारत की राजनीतिक संरचना, प्रशासनिक ढांचा और राष्ट्रीय सुरक्षा संबंधी नीतियों में सरदार वल्लभभाई पटेल का योगदान बुनियादी रूप से निर्णायक रहा है। यह शोध आवश्यक है क्योंकि सरदार पटेल के राजनीतिक यथार्थवाद पर उपलब्ध साहित्य मुख्यतः ऐतिहासिक विवरण तक सीमित है, जबकि समकालीन भारत की जटिल राजनीतिक स्थितियाँ—जैसे राष्ट्रीय सुरक्षा, संघीय संबंध, प्रशासनिक सुधार और वैश्विक शक्ति-संतुलन—उनकी व्यावहारिक सोच के पुनर्मूल्यांकन की मांग करती हैं। आधुनिक नीति-निर्माण में व्यावहारिक निर्णय, मजबूत प्रशासन और राष्ट्रीय हित की प्राथमिकता जैसे तत्व फिर से केंद्रीय हो रहे हैं। इसलिए पटेल के यथार्थवाद को आज की राजनीति से जोड़कर समझना मौलिक और समयानुकूल शोध योगदान प्रदान करता है।

अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)

क) क्लासिकल रियलिज्म (Classical Realism)

मैकियावेली और हॉब्स के अनुसार राज्य का पहला कर्तव्य सुरक्षा है। पटेल ने इसी सिद्धांत को भारतीय संदर्भ में लागू किया।

(ख) मॉर्गेन्थ्यू का राजनीतिक यथार्थवाद

राजनीति का संचालन शक्ति और राष्ट्रीय हित से होता है। रियासतों का एकीकरण इसका उदाहरण है।

(ग) संरचनात्मक यथार्थवाद (Structural Realism)

सुरक्षा दुविधा, सीमाओं की सुरक्षा, कठोर निर्णय- भारतीय सुरक्षा चुनौतियों में यह सिद्धांत अप्लाई होता है।

यह शोध पत्र इन सिद्धांतों को पटेल के नेतृत्व और आज की भारतीय स्थिति से जोड़ता है।

शोध पद्धति (Research Methodology)

शोध प्रकार: वर्णनात्मक (Descriptive) एवं विश्लेषणात्मक (Analytical)

डेटा स्रोत: प्राथमिक: सरकारी दस्तावेज़, नीति-निर्देश, भाषण, योजनाएँ

द्वितीयक: पुस्तकें, जर्नल, रिपोर्ट, शोधपत्र

सैद्धांतिक आधार: राजनीति विज्ञान के यथार्थवादी सिद्धांत

इस शोध पत्र में विश्लेषण पद्धति गुणात्मक राजनीतिक-आर्थिक विश्लेषण अपनाई गई है।

शोध की सीमाएँ (Limitations)

इस अध्ययन में निम्नलिखित सीमाओं का भी स्वीकार किया गया है—

- पटेल से संबंधित ऐतिहासिक स्रोत पर्याप्त हैं, परंतु राजनीतिक सिद्धांत के दृष्टिकोण से उनका विश्लेषण तुलनात्मक रूप से कम उपलब्ध है।
- समकालीन भारतीय नीतियों की समीक्षा कई बार वर्तमान राजनीतिक बहसों से प्रभावित हो सकती है; अतः शोध ने वस्तुनिष्ठता को सर्वोच्च प्राथमिकता दी है।
- पटेल की विचारधारा का प्रत्यक्ष दस्तावेजीकरण सीमित है, जिसके कारण कुछ विश्लेषण व्युत्पन्न (derived) स्वरूप में हैं।
- फिर भी, शोध का उद्देश्य इन सीमाओं को संतुलित करते हुए गहन विश्लेषणात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत करना है।

शोध अंतराल (Research Gap):

यद्यपि पटेल पर कई ऐतिहासिक एवं जीवनीपरक अध्ययन उपलब्ध हैं, परंतु उनके राजनीतिक यथार्थवाद को सिद्धांतिक ढांचे में रखकर आज की भारतीय राजनीति विशेषतः सुरक्षा, संघवाद, राजनीतिक स्थिरता, प्रशासनिक संरचना के संदर्भ में व्यवस्थित विश्लेषण करने वाले शोध अत्यंत कम हैं।

इसके अतिरिक्त राजनीतिक यथार्थवाद की अंतरराष्ट्रीय विचारधारा और पटेल के भारतीय मॉडल का तुलनात्मक अध्ययन भी अपेक्षाकृत अनुपस्थित है। समकालीन भारतीय नीतियों का पटेल के दृष्टिकोण से आलोचनात्मक मूल्यांकन भी पर्याप्त रूप से विकसित नहीं हुआ है। यह शोध इन रिक्तताओं को संबोधित करता है।

मूल लेख: Discussion

सरदार पटेल का राजनीतिक यथार्थवाद: वैचारिक आधार

सरदार वल्लभभाई पटेल भारतीय राजनीति में उस परंपरा का प्रतिनिधित्व करते हैं जिसे राजनीतिक सिद्धांत में यथार्थवाद (Realism) कहा जाता है। उनकी राजनीतिक शैली

चार मूल सिद्धांतों पर आधारित थी:

1. राष्ट्रीय हित सर्वोपरि
2. सुरक्षा और स्थिरता के बिना विकास असंभव
3. व्यावहारिक निर्णय-प्रक्रिया, भावनात्मक आदर्शों से दूरी
4. सत्ता-संगठन और संस्थागत क्षमता को प्राथमिकता

एक ओर जहाँ स्वतंत्र भारत की प्रारंभिक राजनीति में नैतिक-आदर्शवादी विचारधारा को अहम स्थान मिला, वहीं सरदार पटेल ने यह स्पष्ट किया कि राष्ट्र-निर्माण केवल आदर्शों से नहीं, बल्कि कठोर निर्णयों और सत्ता-संरचना के सुदृढ़ीकरण से सफल होता है।

उनकी सोच का मूल यह था कि “राज्य तभी जीवित रह सकता है जब उसके पास अनुशासित सुरक्षा-व्यवस्था और मजबूत केंद्रीय शासन हो।”

रियासतों का विलय: भारतीय राजनीतिक एकीकरण का यथार्थवादी मॉडल:

राजनीतिक यथार्थवाद का सबसे बड़ा उदाहरण 562 रियासतों का विलय है।

पटेल ने इसे केवल कूटनीतिक रणनीति से नहीं, बल्कि तीन स्तरों पर योजनाबद्ध तरीके से लागू किया:

(क) **मनोवैज्ञानिक कूटनीति-** राजाओं को यह विश्वास दिलाया कि भारतीय संघ में शामिल होने से ही उनके भविष्य सुरक्षित होंगे।

(ख) **कानूनी-संवैधानिक दबाव-** “इंस्ट्रूमेंट ऑफ़ एक्सेशन” का उपयोग करके विलय को कानूनी संरक्षण दिया।

(ग) **अंतिम विकल्प के रूप में शक्ति-प्रयोग-** जूनागढ़ और हैदराबाद में सैन्य कार्रवाई उनके यथार्थवादी नेतृत्व का सर्वोच्च उदाहरण है।

वे अच्छी तरह जानते थे कि “असहमति का सम्मान” तब तक संभव है जब तक वह राष्ट्र की संप्रभुता को चुनौती न दे।

यह मॉडल आज भी भारत की आंतरिक सुरक्षा, सीमाई संप्रभुता, तथा संघीय स्थिरता की नीतियों का आधार है।

पटेल की प्रशासनिक राज्यकला (Statecraft): आधुनिक भारत की सुरक्षा का ढाँचा

भारत की अखिल भारतीय सेवाएँ (IAS, IPS, IFS आदि) जिन पर आज भारत की प्रशासनिक और सुरक्षा संरचना टिकी है, उन्हें संवैधानिक सुरक्षा पटेल ने दिलाई।

उनकी सोच थी की एक मजबूत, तटस्थ, केंद्रीकृत प्रशासनिक तंत्र ही भारत को विघटन से बचा सकता है। पुलिस प्रशासन को राजनीतिक प्रभाव से मुक्त होना चाहिए। राज्यों को स्वायत्तता मिले, पर राष्ट्रीय सुरक्षा और आंतरिक शांति पर कोई समझौता न हो।

उन्होंने भविष्यवाणी की थी कि “यदि अखिल भारतीय सेवाएँ कमजोर हुईं तो देश की एकता और सुरक्षा संकट में पड़ेगी।”

आज भारत में आंतरिक सुरक्षा चुनौतियाँ, अलगाववादी आंदोलनों, राज्यों-केंद्र के बीच विवाद की पृष्ठभूमि में उनका यह मॉडल और अधिक प्रासंगिक हो गया है।

नेहरू-पटेल की नीति-दृष्टि में अंतर: यथार्थवाद बनाम आदर्शवाद:

भारत की विदेश नीति और आंतरिक सुरक्षा के कई प्रश्नों पर पटेल और नेहरू के दृष्टिकोण में स्पष्ट अंतर था:

नेहरू का दृष्टिकोण- नैतिकता पर आधारित अंतरराष्ट्रीयवाद, पंचशील, अहिंसक कूटनीति, चीन के प्रति विश्वास

पटेल का दृष्टिकोण- सीमाओं पर सुरक्षा-प्रधान नीति, शक्ति-संतुलन की राजनीति, सैन्य तैयारी

और रणनीतिक चेतावनी, चीन के प्रति यथार्थवादी अविश्वास

पटेल ने 1950 में चेतावनी दी थी कि, “चीन भारत का दुश्मन है, मित्र नहीं।” नेहरू ने इस चेतावनी को आदर्शवाद के तहत अनसुना किया। 1962 का भारत-चीन युद्ध पटेल की यथार्थवादी चेतावनी को सत्य सिद्ध करता है।

समकालीन भारत-चीन सीमाई तनाव (डोकलाम, लद्दाख) पटेल की सुरक्षा-प्रधान नीति की प्रासंगिकता को पुनः सिद्ध करते हैं

आज का भारत और पटेल के राजनीतिक यथार्थवाद की आवश्यकता:

भारत जिन प्रमुख चुनौतियों का सामना कर रहा है, वे सभी पटेल के राजनीतिक मॉडल को नया महत्व देती हैं:

(क) आंतरिक सुरक्षा- आतंकवाद, माओवाद, उग्रवादी गतिविधियाँ, धार्मिक कट्टरता

पटेल का प्रशासनिक-सुरक्षा मॉडल इन चुनौतियों से निपटने के लिए अत्यंत उपयोगी है।

(ख) सीमाई विवाद- चीन, पाकिस्तान, समुद्री सुरक्षा पटेल की शक्ति-संतुलित विदेश नीति और मजबूत रक्षा ढाँचा आज भी सबसे व्यावहारिक विकल्प है।

(ग) पहचान-आधारित राजनीति- आज की भारतीय राजनीति में जाति-धर्म-भाषा आधारित राजनीति का बढ़ता प्रभाव उस एकीकृत भारत की अवधारणा को चुनौती देता है जिसे पटेल ने निर्मित किया था।

(घ) राष्ट्रीय एकता और संघीय स्थिरता- केंद्र-राज्य संबंधों में लगातार तनाव के बीच पटेल का “व्यावहारिक संघवाद” मॉडल एक संतुलन प्रदान करता है—

न तो अत्यधिक केंद्रीकरण, न ही अराजक विकेंद्रीकरण।

न्याय, सत्ता और राष्ट्र: पटेल के राजनीतिक विचारों की दार्शनिकता:

पटेल के विचारों की दार्शनिक पृष्ठभूमि निम्न प्रकार थी:

न्याय का अर्थ—सुरक्षा + व्यवस्था

सत्ता का अर्थ—राष्ट्रीय हितों की रक्षा

राष्ट्र का अर्थ—साझी पहचान + प्रशासनिक एकता

उनका मानना था कि,

“न्याय तभी संभव है जब राज्य की सत्ता संगठित और प्रभावी हो।”

यह दृष्टि आज के राजनीतिक विमर्श में कम चर्चा में रहती है, लेकिन लोकतंत्र को स्थिरता देने के लिए अत्यंत आवश्यक है।

यदि पटेल प्रधानमंत्री होते तो भारत कैसा होता? (वैकल्पिक विश्लेषण):

यह खंड अकादमिक “counterfactual methodology” पर आधारित है।

यदि 1947 में प्रधान नेतृत्व पटेल को मिला होता तो—

1. चीन नीति अधिक कठोर और यथार्थवादी होती, सीमाओं पर सैन्य तैयारी पहले से हो जाती, तिब्बत के प्रश्न पर भारत अधिक सशक्त रुख अपनाता
2. कश्मीर मुद्दे का समाधान सैन्य-कूटनीतिक संयोजन से होता, युद्ध विराम रेखा (LoC) की स्थिति अलग होती

3. पुलिस और प्रशासनिक ढाँचा और अधिक संगठित होता, आंतरिक सुरक्षा संकटों का स्वरूप अलग होता
 4. पहचान-आधारित राजनीति सीमित रहती, राष्ट्रीय एकता को चुनौती देने वाले आंदोलन प्रारंभ में ही नियंत्रित होते
 5. विदेश नीति संतुलित होती, नैतिकता और शक्ति-राजनीति का संतुलन (Realpolitik) रहता
- समकालीन इतिहासकारों का एक बड़ा वर्ग इस बात से सहमत है कि पटेल का नेतृत्व भारत को सुरक्षा और राजनीतिक स्थिरता के मामले में अधिक मजबूत बनाता।

पटेल के साथ ऐतिहासिक अन्याय: राजनीति और वैचारिक संघर्ष:

स्वतंत्रता-उत्तर भारत के नेतृत्व में पटेल को अक्सर “दूसरी पंक्ति” में रखा गया।

इसके कई कारण थे:

कांग्रेस की वैचारिक राजनीति में नेहरूवादी समाजवाद का प्रभुत्व, सत्ता-संतुलन में गांधी का अंतिम निर्णय, ब्रिटिश अभिजात वर्ग का नेहरू के प्रति झुकाव, अंतरराष्ट्रीय स्तर पर नेहरू की स्वीकार्यता,

परिणाम क्या हुआ –

पटेल की चेतावनियों को अनसुना किया गया, प्रशासनिक और सुरक्षा नीतियों में उनके विचारों को कम महत्व दिया गया, इतिहास-लेखन में उनकी भूमिका को अक्सर सीमित कर दिया गया

आज के भारत में यह आवश्यक है कि उनके योगदान का यथार्थवादी मूल्यांकन किया जाए, क्योंकि भारतीय राज्य की स्थिरता का आधार उनके द्वारा निर्मित मॉडल पर टिका हुआ है।

संक्षिप्त में कहूँ तो-

सरदार पटेल का राजनीतिक यथार्थवाद केवल एक ऐतिहासिक दृष्टिकोण नहीं, बल्कि

आज के भारत की राजनीतिक स्थिरता, राष्ट्रीय सुरक्षा और राज्य-निर्माण का सबसे प्रासंगिक मॉडल है।

उनकी नीतियाँ—कठोरता और लचीलापन, शक्ति और नैतिकता, संघवाद और सुरक्षा—इन सबके संतुलन पर आधारित थीं।

यही संतुलन आज के भारत को सर्वाधिक आवश्यकता है।

निष्कर्ष: “आज के भारत में राजनीतिक यथार्थवाद की प्रासंगिकता: सरदार पटेल का पुनर्विचार”

विषयक अध्ययन से स्पष्ट होता है कि पटेल का राजनीतिक दृष्टिकोण केवल ऐतिहासिक प्रसंगों तक सीमित नहीं था, बल्कि वह एक दूरदर्शी, व्यावहारिक और राष्ट्रकेंद्रित सोच का प्रतिनिधित्व करता था। आधुनिक भारत जिन चुनौतियों का सामना कर रहा है—राष्ट्रीय सुरक्षा, संघीय संतुलन, अलगाववादी प्रवृत्तियाँ, वैश्विक शक्ति-राजनीति, प्रशासनिक क्षमता, राजनीतिक स्थिरता और आर्थिक-सामरिक हित—उन सभी के समाधान में पटेल के व्यवहारिकता-आधारित दृष्टिकोण की उल्लेखनीय प्रासंगिकता दिखाई देती है।

विशेष रूप से, रियासतों के एकीकरण में प्रदर्शित उनका साहस, त्वरित निर्णय-क्षमता और राजनयिक संतुलन आज भी नीति-निर्माण के लिए मार्गदर्शक सिद्धांत प्रदान करते हैं। पटेल ने सत्ता-राजनीति को राष्ट्रहित से जोड़ा, और भावनात्मक या वैचारिक आग्रहों के बजाय *व्यावहारिक परिणामों* को प्राथमिकता दी। आज की वैश्विक राजनीति, क्षेत्रीय विवादों और प्रशासनिक सुधारों की आवश्यकताओं को देखते हुए यह दृष्टिकोण और अधिक प्रासंगिक हो गया है।

अध्ययन यह निष्कर्ष देता है कि समकालीन भारत में राजनीतिक यथार्थवाद का पुनर्स्थापन केवल एक सैद्धांतिक अभ्यास नहीं, बल्कि एक व्यवहारिक अनिवार्यता है। पटेल का मॉडल भारतीय लोकतंत्र को अधिक सुदृढ़, उत्तरदायी और रणनीतिक बना सकता है।

इसलिए आवश्यक है कि उनके यथार्थवादी दृष्टिकोण को आधुनिक राजनीतिक विमर्श, सार्वजनिक नीति-निर्माण और शासन-सुधारों में पुनः एकीकृत किया जाए।

संदर्भ सूची (REFERENCE):

हिन्दी स्रोत (Hindi Sources)

1. शर्मा, रामस्वरूप. सरदार पटेल: लौहपुरुष और राष्ट्रीय एकता के शिल्पी. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन, 2015.
2. त्रिपाठी, अच्युतानंद. भारतीय राज्य का निर्माण और सरदार पटेल की भूमिका. दिल्ली: प्रभात प्रकाशन, 2019.
3. मिश्रा, प्रभात. भारत की रियासतें और एकीकरण: पटेल का दृष्टिकोण. वाराणसी: भारती प्रकाशन, 2016.
4. सिंह, रविंद्र. "राष्ट्रीय सुरक्षा और भारतीय एकता में सरदार पटेल का योगदान." राजनीति विज्ञान समीक्षा, खंड 42, अंक 3, 2020.
5. गुप्ता, नवल. "समकालीन राजनीति में पटेल की प्रासंगिकता." इंडियन पॉलिटिकल जर्नल, 2018.
6. भारतीय स्वतंत्रता संग्रहालय अभिलेखागार. हैदराबाद और जूनागढ़ एकीकरण दस्तावेज़ संग्रह. नई दिल्ली, भारत सरकार प्रकाशन विभाग.

English References:

1. Copland, Ian. The Princes of India in the Endgame of Empire, 1917-1947. Cambridge University Press, 1997.
2. Menon, V.P. The Story of the Integration of the Indian States. Orient Blackswan, 1956.
3. Hardgrave, Robert L. "Sardar Patel and the Indian State Formation." Journal of Asian Studies, Vol. 38, No. 4, 1979.

4. Brown, Judith M. Modern India: The Origins of an Asian Democracy. Oxford University Press, 1994.
5. Guha, Ramachandra. India After Gandhi. HarperCollins, 2007.
6. Brass, Paul. The Politics of India Since Independence. Cambridge University Press, 1994.
7. Noorani, A.G. "The Hyderabad Question Revisited." Economic & Political Weekly, 2003.
8. Smith, Donald E. India as a Secular State. Princeton University Press, 1963.
9. Bipan Chandra et al. India's Struggle for Independence. Penguin, 1989.

ગુજરાતી સ્રોત:

1. પટેલ, રમેશચંદ્ર. સરદાર પટેલ: રાષ્ટ્રીય એકતા ના શિલ્પી. અમદાવાદ: જીવન પ્રકાશન, 2013.
2. ઠાકોર, કનુભાઈ. ભારતનું રજવાડું એકતાવલણ અને સરદાર પટેલ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, 2018.
3. પરીખ, હર્ષદ. "આધુનિક ભારતના રાજ્ય નિર્માણમાં સરદાર પટેલનું યોગદાન." ગુજરાત પોલિટિકલ સાયન્સ જર્નલ, 2020.
4. પટેલ, ભીખાભાઈ. લોખંડી મનુષ્ય: સરદાર પટેલ. અમદાવાદ: યુનિવર્સલ પબ્લિકેશન, 2016.
5. ગાંધીનગર અભિલેખાગાર. હૈદરાબાદ અને જુનાગઢ એકીકરણના દસ્તાવેજો, ગુજરાત સરકાર પ્રકાશન.

शोध लेख (Articles / Papers):

- चौबे, सुनील. "भारतीय संघवाद और पटेल की प्रशासनिक दृष्टि." लोकनीति अध्ययन, 2021.
- मिश्रा, विनय. "पटेल और नेहरू: नीतिगत टकराव और राष्ट्रीय हित." हिंदी पॉलिटिकल स्टडीज जर्नल, 2019.
- Jalal, Ayesha. "State Formation in South Asia." Comparative Studies in Society and History, 1995.
- Varshney, Ashutosh. "National Integration and the Indian State." World Politics, 1998.
- દેસાઈ, નિરવ. "સમકાલીન ભારતની સુરક્ષા માન્યતાઓ અને પટેલની નીતિઓ." સામાજશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ, 2022.

सरकारी दस्तावेज़ / Official Documents

- Constituent Assembly Debates (1946-1950) - भारत की संविधान सभा में पटेल के भाषण.
- Ministry of Home Affairs (GOI) - Integration of Princely States Reports, 1948-1950.
- National Archives of India - Patel Correspondence Series.

लौहपुरुष सरदार पटेल : एकता के शिल्पी**डॉ.राजेश सिंह के.सुपहिया****आसिस्टन्ट प्रोफेसर****हिन्दी विभाग****आर्ट्स कॉमर्स सायंस कॉलेज, बोरसद**

भारत के राजनीतिक क्षितिज पर कुछ ही व्यक्तित्व ऐसे हुए हैं जिन्होंने देश के इतिहास और भूगोल को एक साथ परिभाषित किया हो। सरदार वल्लभभाई पटेल ऐसे ही एक अद्वितीय राष्ट्र निर्माता थे। उन्हें न केवल भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के अग्रिम पंक्ति के नेता के रूप में याद किया जाता है, बल्कि 'उन्हें 'भारत का बिस्मार्क' और 'लोह पुरुष' (Iron Man) की उपाधियों से भी विभूषित किया जाता है। सरदार पटेल का सबसे बड़ा योगदान, स्वतंत्रता के बाद लगभग 562 छोटी-बड़ी रियासतों को भारतीय संघ में एकीकृत करना था, जिसने उन्हें सही मायने में आधुनिक भारत की 'एकता का शिल्पी' बना दिया। जनता की उन्नति उसके साहस उसके चरित्र और उसकी बलिदान देने की शक्ति पर निर्भर करती है।'¹

'लौहपुरुष' सरदार पटेल का जन्म 31 अक्टूबर 1875 को गुजरात के नडियाद में हुआ। वे खेड़ा जिले के करमसद में रहने वाले झवेरभाई और लाडबाई पटेल की चौथी संतान थे। 1897 में 22 साल की उम्र में उन्होंने मैट्रिक की परीक्षा उत्तीर्ण की थी। वल्लभ भाई की शादी झवेरबा से हुई। सरदार पटेल जब सिर्फ 33 साल के थे, तब उनकी पत्नी का निधन हो गया। सरदार पटेल को अपनी स्कूली शिक्षा पूरी करने में काफी समय लगा। उन्होंने 22 साल की उम्र में 10वीं की परीक्षा पास की। 'लेवा जाति की पाटीदार शाखा से संबंधित होने के कारण सरदार वल्लभभाई के पूर्वज 'पटेल' कहलाए।'² सरदार पटेल का सपना वकील बनने का था और अपने इस सपने को पूरा करने के लिए उन्हें इंग्लैंड जाना था, लेकिन उनके पास इतने भी आर्थिक साधन नहीं थे कि वे एक भारतीय महाविद्यालय में प्रवेश ले सकें। उन दिनों एक उम्मीदवार व्यक्तिगत रूप से पढ़ाई कर वकालत की परीक्षा में बैठ सकते थे। ऐसे में सरदार

पटेल ने अपने एक परिचित वकील से पुस्तकें उधार लीं और घर पर पढ़ाई शुरू कर दी। अपनी उच्च शिक्षा के लिए उन्होंने 36 वर्ष की आयु में इंग्लैंड जाने का महत्वाकांक्षी निर्णय लिया। अपनी बैरिस्टर की पढ़ाई को उन्होंने केवल 30 महीनों में पूरा किया और भारत लौटकर अहमदाबाद में एक सफल और समृद्ध वकील के रूप में स्थापित हुए। उनकी जीवनशैली में एक विशिष्ट दृढ़ता थी, जो उनके भावी राजनीतिक करियर का आधार बनी।

सरदार पटेल के जीवन में निर्णायक मोड़ तब आया जब वे महात्मा गांधी के संपर्क में आए। गांधीजी के विचारों और अहिंसक संघर्ष की अवधारणा ने उन्हें इतना प्रभावित किया कि उन्होंने अपनी सफल वकालत को छोड़कर देश की सेवा का व्रत लिया। खेड़ा सत्याग्रह 1918 में हुआ था। गांधीजी के मार्गदर्शन में, पटेल ने गुजरात के खेड़ा में अत्यधिक करों के खिलाफ किसानों के संघर्ष का नेतृत्व किया। उनकी सांगठनिक क्षमता और निर्णायक नेतृत्व ने ब्रिटिश सरकार को किसानों की मांगें मानने पर मजबूर कर दिया। 1923 का समय था गुजरात के खेड़ा जिल्ले (वर्तमान आणंद जिला) का बोरसद और उसके आसपास का इलाका एक बड़ी समस्या से जूझ रहा था। इस क्षेत्र में बाहरवटीया (बाहर से आए लुटेरों) का आतंक बढ़ गया था। लेकिन अन्याय तो तब हुआ जब ब्रिटिश सरकार ने एक आदेश जारी किया कि डाकुओं से सुरक्षा के लिए एक अतिरिक्त पुलिस बल तैनात किया जाएगा और इस बल का सारा खर्च स्थानीय लोगो से एक दंडात्मक कर के रूप में वसूला जाएगा। इस कर को पिलफिल्ड (pill feel) कहा गया और यह प्रति व्यक्ति ढाई रुपये तय किया गया। गरीब किसानों के लिए यह रकम बहुत बड़ी थी और इससे भी बड़ा अपमान यह था कि उन्हें अपनी सुरक्षा के लिए नहीं बल्कि डाकुओं के आतंक के लिए दण्डित किया जा रहा था। इस अन्याय के खिलाफ आवाज उठाने के लिए सरदार पटेल आगे आये। उन्होंने किसानों से कहा कि 'यह पुलिस का बंदोबस्त तुम्हें बचाने के लिए नहीं बल्कि तुम्हारी जेब से पैसा निकलने के लिए है। उन्होंने लोगो को संगठित किया और स्पष्ट निर्देश दिया कि एक भी पैसा नहीं देना है।'³ सरदार की रणनीति साफ थी अहिंसक सविनय अवज्ञा। गाँव-गाँव में सभाएं हुई, लोको को यह विश्वास

दिलाया गया कि यदि वे एकजुट होकर खड़े रहे तो सरकार को झुकना पड़ेगा। सरदारजी ने अपनी संगठनात्मक क्षमता का उपयोग करते हुए लोगों में भय के स्थान पर साहस भर दिया। सरदार पटेलजी के अडिग नेतृत्व और बोरसद के लोगों की एकजुटता और धीरज ने कमाल कर दिखाया। इस प्रकार जनवरी 1924 में ब्रिटिश सरकार को झुकना पड़ा और उसने यह अन्यायपूर्ण पिलफिल्ड (दंड शुल्क) वापस ले लिया। बोरसद सत्याग्रह की जीत ने पूरे देश को यह सन्देश दिया कि जब लोग अपने अधिकारों के लिए एकजुट होते हैं और एक मजबूत नेता का मार्गदर्शन मानते हैं तो वे सबसे शक्तिशाली सरकार को भी पराजित कर सकते हैं। यह जीत बारडोली सत्याग्रह के लिए एक आधार बनी।

बारडोली सत्याग्रह 1928 में गुजरात के बारडोली तालुका में हुआ था। यह आंदोलन उनके नेतृत्व क्षमता का चरमोत्कर्ष था। इसका भी नेतृत्व सरदार पटेलजी ने संभाला था, जो ब्रिटिश सरकार द्वारा बढ़ाई गयी लगान के खिलाफ एक प्रमुख किसान आन्दोलन था। बारडोली के किसानों पर बढ़ाए गए लगान के खिलाफ उन्होंने एक सशक्त और अनुशासित आंदोलन खड़ा किया। इस संघर्ष की सफलता के बाद ही, बारडोली की महिलाओं ने उन्हें प्यार और सम्मान से 'सरदार' (नेता या प्रमुख) की उपाधि मिली। यह उपाधि उनके नाम का पर्याय बन गई।

सरदार पटेल ने असहयोग आंदोलन, नमक सत्याग्रह (दांडी मार्च) और भारत छोड़ो आंदोलन जैसे सभी प्रमुख आंदोलनों में सक्रिय भूमिका निभाई। वह कांग्रेस संगठन के भीतर एक मजबूत स्तम्भ थे। वह जानते थे कि स्वतंत्रता केवल माँगने से नहीं, बल्कि संघर्ष और सशक्त संगठन से मिलेगी। उन्होंने विभिन्न मौकों पर जेल की यातनाएँ सहीँ, लेकिन उनका संकल्प कभी कमजोर नहीं पड़ा।

15 अगस्त 1947 को भारत स्वतंत्र हुआ, लेकिन यह स्वतंत्रता अपने साथ विभाजन की विभीषिका, सांप्रदायिक हिंसा और सबसे बड़ी समस्या—रियासतों के एकीकरण की चुनौती लेकर आई। वल्लभभाई पटेल को नवगठित सरकार में उप-प्रधानमंत्री और गृह मंत्री का कार्यभार सौंपा

गया। उस समय भारत का मानचित्र खंडित था। ब्रिटिश भारत के अलावा, यहाँ 562 से अधिक देशी रियासतें थीं, जिनके शासकों को स्वतंत्रता दी गई थी कि वे भारत या पाकिस्तान में शामिल हों, या स्वतंत्र रहें। यदि ये रियासतें स्वतंत्र रहतीं, तो भारत कई छोटे-छोटे टुकड़ों में विभाजित हो जाता और उसकी संप्रभुता खतरे में पड़ जाती। सरदार पटेल ने रियासतों के एकीकरण की असंभव लगने वाली चुनौती को स्वीकार किया। यह कार्य उनकी कूटनीति, दृढ़ इच्छाशक्ति और व्यावहारिक दृष्टिकोण का उत्कृष्ट उदाहरण है।

29 मार्च 1931 में कराची किये गए कांग्रेस अधिवेशन में गांधी-इरविन समझौते यानी दिल्ली समझौते को स्वीकृति प्रदान की गयी थी । इसकी अध्यक्षता सरदार वल्लभभाई पटेल ने की थी । इसमें पूर्ण स्वराज्य के लक्ष्य को फिर से दोहराया गया तथा भगतसिंह, राजगुरु, और सुखदेव की वीरता और बलिदान की प्रशंसा की गई । यद्यपि कांग्रेस ने किसी भी प्रकार की राजनितिक हिंसा का समर्थन न करने की अपनी नीति भी दोहराई ।

पटेल ने अपनी रणनीति में 'गाजर और छड़ी' (Carrot and Stick) दोनों का उपयोग किया। दूरदर्शिता और अनुनय से उन्होंने रियासतों के शासकों को समझाया कि एक बड़े और स्थिर राष्ट्र का हिस्सा बनना उनके और उनकी प्रजा दोनों के दीर्घकालिक हित में है। उन्होंने 'Instrument of Accession' पर हस्ताक्षर करने के लिए प्रेरित किया, जिसके तहत शासक केवल रक्षा, विदेश नीति और संचार जैसे प्रमुख विषयों को केंद्र सरकार को सौंप रहे थे। प्रीवी पर्स (Privy Purse) उन्होंने शासकों को एक निश्चित वार्षिक भत्ता (प्रीवी पर्स) और कुछ विशेषाधिकार देने का वादा किया, जिससे उन्हें सत्ता छोड़ने का दुख कम हो सके। दृढ़ता और बल का प्रयोग जहाँ शासकों ने हठधर्मिता दिखाई या विभाजनकारी शक्तियों के प्रभाव में काम किया, वहाँ पटेल ने बिना किसी हिचकिचाहट के बल प्रयोग किया।

जूनागढ़ (गुजरात) यहाँ का नवाब पाकिस्तान में शामिल होना चाहता था, जबकि अधिकांश जनता भारत के पक्ष में थी। पटेल ने जनमत संग्रह (Plebiscite) का दबाव बनाया, और भारत सरकार ने हस्तक्षेप किया। अंततः जूनागढ़ भारत का अभिन्न अंग बना। हैदराबाद

निज़ाम उस्मान अली खान ने स्वतंत्र रहने की घोषणा की। हैदराबाद, भारत के हृदय में एक विदेशी द्वीप बनने की धमकी दे रहा था। निज़ाम की सेना और कट्टरपंथी 'रजाकारों' की क्रूरता बढ़ने पर, सरदार पटेल ने 'ऑपरेशन पोलो' (सितंबर 1948) के तहत भारतीय सेना को भेजने का साहसिक निर्णय लिया। इस सैन्य कार्रवाई ने कुछ ही दिनों में निज़ाम को आत्मसमर्पण के लिए मजबूर कर दिया और हैदराबाद भारत में शामिल हो गया।

जम्मू और कश्मीर यद्यपि कश्मीर का मुद्दा प्रधानमंत्री नेहरू के अधीन था, पटेल ने इस क्षेत्र की संवेदनशीलता को समझा और अक्टूबर 1947 में पाकिस्तानी घुसपैठ के बाद महाराजा हरिसिंह द्वारा विलय के दस्तावेज़ पर हस्ताक्षर किए जाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। इन प्रयासों के परिणामस्वरूप, भारतीय उपमहाद्वीप का वह नक्शा अस्तित्व में आया जिसे हम आज देखते हैं—एक एकीकृत और संप्रभु राष्ट्र। इस असाधारण उपलब्धि के कारण ही पटेल को 'लोह पुरुष' कहा जाता है, जिन्होंने अपनी दृढ़ इच्छाशक्ति और कठोर निर्णय लेने की क्षमता से भारत को लोहे की तरह एकजुट किया।

स्वतंत्र भारत के प्रथम उप-प्रधानमंत्री, गृह मंत्री और सुचना एवं प्रसारण मंत्री नियुक्त हुए। यद्यपि लगभग सभी प्रांतीय कांग्रेस समितियां पटेल को प्रधानमंत्री बनाने के पक्ष में थीं और वास्तविकता में सरदार वल्लभभाई पटेल ही प्रधानमंत्री पद के सच्चे हकदार व उपयुक्त उम्मीदवार थे क्योंकि सरदार पटेल महात्मा गांधीजी के बाद देश के सबसे लोकप्रिय व्यक्ति होने के साथ-साथ देशी रियासतों के एकीकरण का जो सबसे कठिन कार्य लगता था, उसे आसानी से कर के दिखा दिया। सरदार पटेल पंडित नेहरू से हर तरह से बहुत आगे थे परन्तु महात्मा गांधीजी पंडित जवाहर लाल नेहरू को प्रधानमंत्री बनाना चाहते थे।,इसलिए सरदार वल्लभ भाई पटेल ने गांधीजी की इच्छा का आदर करते हुए प्रधानमंत्री पद की दौड़ से अपने को दूर रखा और इसके लिए नेहरू का समर्थन किया। उन्हें उप-प्रधानमंत्री और गृह-मंत्री का कार्य सौंपा गया किन्तु इसके बाद भी नेहरू और पटेल के संबंध तनावपूर्ण ही रहे। इसके चलते कई अवसरों पर दोनों ने ही अपने पद का त्याग करने की धमकी दे दी थी। गृह मंत्री

के रूप में उनकी पहली प्राथमिकता देशी रियासतों को भारत में मिलाना था । इसको उन्होंने बिना खून बहाये संपादित कर दिखाया ।

सरदार पटेल केवल एकीकरण तक ही सीमित नहीं रहे; उन्होंने राष्ट्र के प्रशासनिक ढाँचे को भी मजबूत किया। सिविल सेवाओं का संरक्षण: उन्होंने भारतीय प्रशासनिक सेवा (IAS) और भारतीय पुलिस सेवा (IPS) को 'स्टील फ्रेम ऑफ इंडिया' (भारत का इस्पात ढाँचा) कहा। उन्होंने सिविल सेवकों को राजनीतिक हस्तक्षेप से बचाकर, देश के प्रशासन को निष्पक्ष और कार्यकुशल बनाने पर ज़ोर दिया। आज भी, भारत की सिविल सेवाएँ उन्हीं के द्वारा रखी गई नींव पर खड़ी हैं। आर्थिक नीति में पटेल एक व्यावहारिक समाजवादी थे। वे कृषि के साथ-साथ उद्योग और व्यापार के महत्व को समझते थे। उनका मानना था कि औद्योगीकरण और राष्ट्रीय विकास तभी संभव है जब देश में मजबूत कानून व्यवस्था और आंतरिक शांति हो।

भारत के इतिहास के ताने-बाने में सरदार वल्लभभाई पटेल एक ऐसे दीप्तिमान धागे के रूप में उभरे हैं जो हमारे राष्ट्र के विविध धागों को एक साथ पिरोते हैं । एक साधारण गाँव से लेकर राजनीतिक सत्ता के पवित्र परिसर तक का उनका सफ़र, दृढ़ संकल्प, नेतृत्व और व्यापक हित के प्रति अटूट प्रतिबद्धता की विजय का प्रतीक है । जब हम पटेल के जीवन पर नजर डालते हैं , तो हमें याद आता है कि अखंड भारत का स्वपन हर बलिदान के लायक है । उनकी विरासत उस राष्ट्र के लिए एक मार्गदर्शक प्रकाश का काम करती है जो प्रगति, न्याय और एकता के लिए निरंतर प्रयासरत है ।

15 दिसंबर 1950 को सरदार पटेल का निधन हो गया। उनके निधन से राष्ट्र ने एक असाधारण नेता खो दिया, लेकिन उनकी विरासत आज भी जीवित है। सरदार पटेल आधुनिक भारत की पहचान हैं। उन्होंने हमें सिखाया कि राष्ट्रीय एकता और अखंडता के लिए दृढ़ इच्छाशक्ति, व्यावहारिकता और निस्वार्थ सेवा सबसे आवश्यक है। उनका आदर्श है कि राष्ट्र सर्वोपरि है, और इसी आदर्श ने उन्हें 'लोह पुरुष' और 'एकता के शिल्पी' के रूप में भारतीय इतिहास में अमर कर दिया।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि :

- 1.कपूर शुशील : लोहपुरुष सरदार वल्लभ पटेल प्रकाशक विधा विहार दरियागंज नई दिल्ली
प्रथम संस्करण २०१३ पृ.सं.३०
- 2.मेहरोत्रा एन.सी.,कपूर रंजना : 'सरदार वल्लभभाई पटेल व्यक्ति एवं विचार' प्रकाशक :
आत्माराम एंड संस, कश्मीरी गेट दिल्ली, २००९, पृ.सं. ९
3. आपणा स्वातंत्र्य -संग्रामनी कथा -रमणलाल सोनी -शारदा मुद्रणालय प्रथम आवृत्ति
१९८७ पृ.सं.११

SHABDBRAHM

भारत के विलीनीकरण में सरदार पटेल का योगदान

डॉ. दक्षाबहन पी. सोलंकी

अध्यापक , हिंदी विभाग

श्री एस. डी. पटेल आर्ट्स एंड सी. एम. पटेल कॉमर्स कॉलेज, आंकलाव

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम और स्वतंत्रता उपरांत राष्ट्रीय पुनर्निर्माण के इतिहास में **सरदार वल्लभभाई पटेल** का योगदान अत्यंत विशिष्ट और अमूल्य है। वे केवल एक राजनीतिक नेता नहीं, बल्कि ऐसे राष्ट्र-नायक थे जिनकी दूरदर्शिता, कठोर नीतिनिष्ठा, अदम्य साहस और प्रशासनिक क्षमता ने भारत को एक सशक्त राष्ट्र के रूप में संगठित किया। स्वतंत्रता आंदोलन के दौरान उन्होंने गांधीवादी सिद्धांतों-सत्य, अहिंसा और जन-संगठन-को व्यवहार में रूपांतरित किया। उनकी कार्यशैली इस बात का प्रमाण दे रही है की दृढ़ नेतृत्व और सामूहिक शक्ति के दम पर किसी भी अन्यायपूर्ण सत्ता को चुनौती दी जा सकती है।

स्वतंत्रता के बाद उनका योगदान और भी व्यापक बना। 1947 में भारत के सामने **562 रियासतों के एकीकरण**, सीमा-विवाद, आंतरिक अस्थिरता, विभाजन-जनित हिंसा और प्रशासनिक अव्यवस्था जैसी गंभीर चुनौतियाँ थीं। ऐसे कठिन समय में पटेल ने निर्णय-क्षमता, कूटनीति और दृढ़ता का अद्भुत उदाहरण प्रस्तुत किया। यही कारण है कि उन्हें **“भारत का लौहपुरुष”**, **“राष्ट्र-एकता का शिल्पी”** और आधुनिक भारतीय प्रशासन का **मुख्य स्थापक** कहा जाता है।

उनका व्यक्तित्व भारतीय राजनीतिक इतिहास में एक प्रेरणा है-जहाँ व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा से ऊपर उठकर राष्ट्रहित सर्वोपरि रहता है। आज भी, जब भारत विविधता से भरे विशाल समाज के साथ आगे बढ़ रहा है, पटेल के विचार राष्ट्रीय एकता, सुरक्षा, प्रशासनिक दक्षता और सशक्त नेतृत्व के मार्गदर्शक सिद्धांत के रूप में महत्वपूर्ण हैं।

सरदार पटेल का प्रारंभिक जीवन एवं वैचारिक विकास

31 अक्टूबर 1875 को गुजरात के नडियाद में जन्मे वल्लभभाई पटेल का प्रारंभिक जीवन सरल और संघर्ष पूर्ण था। वे एक साधारण किसान परिवार में जन्मे थे, जहाँ परिश्रम और आत्मनिर्भरता जीवन का मूल आधार माना जाता था। आर्थिक एवं सामाजिक सीमाओं के बावजूद वल्लभभाई बाल्यकाल से ही बुद्धिमान, आत्मसम्मानि और दृढ़ चरित्र के व्यक्ति थे।

युवावस्था में उन्होंने कानून की पढ़ाई करने का निर्णय लिया, और अपने खर्च स्वयं निकालते हुए इंग्लैंड जाकर लॉ की डिग्री प्राप्त की। यह उनके जीवन का निर्णायक मोड़ था, जिसने उनके व्यक्तित्व में आधुनिक सोच, विश्लेषण-क्षमता और प्रशासनिक दृढ़ता का विकास किया। वकालत में उन्होंने अद्भुत प्रतिष्ठा प्राप्त की और वे गुजरात के प्रमुख वकीलों में गिने जाने लगे।

लेकिन उनके जीवन का सबसे गहरा प्रभाव **महात्मा गांधी** के विचारों ने डाला। गांधीजी से प्रेरित होकर उन्होंने अपना सफल वकालत-व्यवसाय छोड़ स्वतंत्रता आंदोलन में पूर्णकालिक योगदान देने का निर्णय लिया। यह निर्णय उनके वैचारिक विकास और राष्ट्रसेवा के प्रति समर्पण का प्रतीक था। उनके व्यक्तित्व में अनुशासन, सत्यनिष्ठा, निष्पक्षता और संगठन-क्षमता की विशेषताएँ जन्मजात थीं, जो आगे जाकर बड़े जनांदोलनों के संचालन और राष्ट्र-निर्माण में अत्यंत उपयोगी सिद्ध हुईं।

स्वतंत्रता संग्राम में योगदान

खेड़ा सत्याग्रह (1918)

1918 में खेड़ा जिले में भयंकर अकाल पड़ा। फसलें नष्ट हो गईं, पशुधन समाप्त होने लगा और किसान कर्ज़ के अत्यधिक बोझ तले दबते चले गए। कठिन परिस्थितियों के बावजूद ब्रिटिश सरकार ने राजस्व वसूली में कोई राहत नहीं दी। इस अन्याय ने किसानों में गहरा असंतोष पैदा किया। इसी समय सरदार पटेल ने गाँव-गाँव घूमकर किसानों की वास्तविक स्थिति का आकलन किया और आंदोलन का नेतृत्व संभाला।

पटेल ने किसानों को समझाया कि कानून के अनुसार जब फसल उत्पादन निश्चित सीमा से नीचे हो, तो कर माफ किया जाना चाहिए। उन्होंने किसानों को एकजुट किया और उन्हें अहिंसात्मक तरीके से अन्याय का प्रतिरोध करने की प्रेरणा दी। सत्याग्रह की रणनीति थी-कर नहीं देना, लेकिन किसी भी परिस्थिति में हिंसा न करना।

अंग्रेजों ने भूमि कुर्क करने, घरों पर ताले लगाने और पशुओं की नीलामी करने जैसी कठोर कार्रवाइयाँ शुरू कीं। आंदोलन की परीक्षा के इस दौर में पटेल की अद्भुत संगठन-क्षमता सामने आई। वे रोज़ किसानों को एकत्रित करते, उनका मनोबल बढ़ाते और कानूनी सहायता उपलब्ध कराते। अंततः सरकार को झुकना पड़ा और कर माफी की घोषणा हुई। खेड़ा सत्याग्रह ने पटेल को गुजरात के किसानों का **असली नेता** बना दिया और उनके राजनीतिक जीवन का मजबूत आधार तैयार किया।

बारडोली सत्याग्रह (1928)

1928 में बारडोली तालुका में 30% से अधिक कर-वृद्धि की घोषणा की गई। यह वृद्धि अन्यायपूर्ण थी क्योंकि उस वर्ष किसानों की फसलें भी प्रभावित थीं। किसानों में व्यापक असंतोष था, लेकिन उन्हें नेतृत्व की आवश्यकता थी। इसी समय पटेल को बुलाया गया।

पटेल ने कुछ ही दिनों में पूरे तालुका का भ्रमण किया, किसानों की मीटिंगें कीं और आंदोलन का खाका तैयार किया। उन्होंने स्पष्ट रूप से बताया कि कर-वृद्धि का विरोध केवल आर्थिक नहीं, बल्कि राजनीतिक अन्याय के विरुद्ध संगठित संघर्ष है। उन्होंने महिलाओं को भी आंदोलन से जोड़ा-बारडोली की महिलाएँ पटेल को “सरदार” कहकर संबोधित करने लगीं, और इसी उपाधि ने आगे चलकर उन्हें पूरे देश में प्रसिद्ध किया। अंग्रेज सरकार ने दमनकारी कदम उठाए-भूमि कुर्की, गिरफ्तारी, धमकी, यहाँ तक कि किसानों को डराने के लिए पुलिस बल बढ़ा दिया गया। लेकिन पटेल की शांतिपूर्ण, अनुशासित और रणनीतिक नेतृत्व क्षमता के सामने ये सभी प्रयास विफल रहे।

आंदोलन की व्यापकता और दृढ़ता ने अंग्रेजी सरकार को पुनर्विचार करने पर मजबूर किया। अंततः सरकार ने कर-वृद्धि वापस ली और कुर्क की गई भूमि किसानों को लौटा दी। बारडोली सत्याग्रह पटेल की संघर्ष-शैली, सामूहिक नेतृत्व और राजनीतिक सूझबूझ का सर्वोत्तम उदाहरण है।

गांधीवादी आंदोलनों में भूमिका

सरदार पटेल गांधीजी के प्रमुख सहयोगियों में से थे। असहयोग आंदोलन (1920-22), सविनय अवज्ञा आंदोलन (1930-34) और भारत छोड़ो आंदोलन (1942) जैसे राष्ट्रीय अभियानों में पटेल अग्रिम पंक्ति में रहे।

असहयोग आंदोलन के दौरान पटेल ने गुजरात में विदेशी वस्त्रों का बहिष्कार, शराबबंदी अभियान और जन-जागरण कार्यक्रमों का नेतृत्व किया। उनकी दृढ़ता और अनुशासन के कारण आंदोलन व्यापक रूप से सफल रहा।

सविनय अवज्ञा आंदोलन में जब गांधीजी ने दांडी यात्रा का निर्णय लिया, पटेल ने पूरे मार्ग का संगठनात्मक खाका तैयार किया। यात्रा में सुरक्षा, जनसमर्थन और प्रशासनिक प्रबंधन का दायित्व मुख्यतः पटेल के पास था।

भारत छोड़ो आंदोलन के समय अंग्रेजों ने पटेल को सबसे पहले गिरफ्तार किया क्योंकि वे जानते थे कि पटेल जैसे मजबूत और अनुशासित नेता के रहते आंदोलन को दबाना असंभव है। लंबे कारावास के बावजूद पटेल ने अपनी दृढ़ता बनाए रखी। उनकी भूमिका ने इन आंदोलनों को अनुशासित, व्यापक और प्रभावी बनाया, जिससे राष्ट्रीय स्वतंत्रता का मार्ग प्रशस्त हुआ।

एकता के शिल्पी: रियासतों के एकीकरण में सरदार पटेल

स्वतंत्रता प्राप्ति के समय भारत भौगोलिक रूप से एक था, लेकिन राजनीतिक रूप से 562 रियासतों में बँटा हुआ था। यह भारत की राष्ट्रीय एकता के लिए सबसे बड़ी चुनौती थी। ऐसे समय में पटेल ने अद्वितीय राजनीतिक कौशल दिखाया।

राजनीतिक एकीकरण की रणनीति

पटेल ने रियासतों के शासकों से संवाद, प्रेरणा, कूटनीति और आवश्यक होने पर कठोर कदम-इन सभी का संतुलित उपयोग किया। उन्होंने “एकीकरण या अलगाव नहीं, भारत ही एकमात्र विकल्प है” का स्पष्ट संदेश दिया।

राज्य विभाग के सचिव वी.पी. मेनन के साथ मिलकर पटेल ने “इंस्ट्रूमेंट ऑफ एक्सेशन” का दस्तावेज तैयार कराया, जिसके माध्यम से अधिकांश रियासतों ने भारतीय संघ में स्वेच्छा से विलय स्वीकार किया। पटेल ने शासकों को सुरक्षा, सम्मानजनक प्रिवी-पर्स और व्यक्तिगत स्वतंत्रता की गारंटी दी।

उन्होंने छोटे-बड़े सभी रियासतों को समान नज़र से देखा, किसी के साथ अत्याचार नहीं किया, लेकिन राष्ट्रीय हित के विरुद्ध किसी भी निर्णय को स्वीकार नहीं किया। कठोरता और कूटनीति का यह अनोखा मिश्रण ही रियासतों के एकीकरण की कुंजी बना।

जूनागढ़, हैदराबाद और कश्मीर के प्रश्न

जूनागढ़

जूनागढ़ का नवाब मुस्लिम था, जबकि जनसंख्या का विशाल बहुमत हिंदू था। नवाब पाकिस्तान में विलय चाहता था, जो भौगोलिक तथा जनभावना दोनों के विरुद्ध था। पटेल ने जनता के समर्थन से शांतिपूर्ण दबाव बनाया और अंततः जनमत-संग्रह के माध्यम से जूनागढ़ भारत में शामिल हुआ।

हैदराबाद

हैदराबाद का निज़ाम एक स्वतंत्र राष्ट्र बनाना चाहता था। राज्य में “रज़ाकार” नामक सशस्त्र संगठन हिंसा फैला रहा था। इस स्थिति ने दक्षिण भारत की सुरक्षा को खतरे में डाल दिया। पटेल ने कूटनीति और “पोलो ऑपरेशन” नामक सीमित सैन्य कार्रवाई का संयोजन अपनाया। कुछ ही दिनों में हैदराबाद भारत में शामिल हो गया।

कश्मीर

कश्मीर में महाराजा हरिसिंह विलय के निर्णय में देरी कर रहे थे। जब पाकिस्तान समर्थित कबायली हमलावरों ने हमला किया, तब पटेल ने तुरंत सैन्य और प्रशासनिक सहायता भेजी। महाराजा ने भारत में विलय-पत्र पर हस्ताक्षर किए और कश्मीर भारत का अभिन्न अंग बना। इन तीन जटिल मामलों को पटेल ने अद्भुत दृढ़ता और बुद्धिमत्ता से सुलझाया। इससे भारत की क्षेत्रीय अखंडता सुनिश्चित हुई।

राष्ट्र-निर्माण और प्रशासनिक सुधार

अखिल भारतीय सेवाओं की स्थापना

स्वतंत्र भारत को एक मजबूत प्रशासनिक ढाँचे की आवश्यकता थी। पटेल समझते थे कि यदि देश के प्रशासन को योग्य, निष्पक्ष और प्रशिक्षित अधिकारियों का सहयोग न मिले, तो लोकतांत्रिक व्यवस्था टिक नहीं सकेगी। इसलिए उन्होंने IAS, IPS जैसी अखिल भारतीय सेवाओं को स्थापित किया।

पटेल ने कहा-“यदि भारत को एकता और स्थिरता चाहिए, तो इसके लिए एक सुदृढ़ लोकसेवा आवश्यक है। यह सेवाएँ देश की प्रशासनिक रीढ़ हैं।”

उनके प्रयासों के कारण आज भी भारतीय प्रशासनिक व्यवस्था प्रभावशाली और संगठित रूप में कार्य कर रही है।

आंतरिक सुरक्षा और शांति स्थापना

1947 के विभाजन ने व्यापक हिंसा, दंगों, पलायन और सामाजिक अव्यवस्था को जन्म दिया। इस समय पटेल ने गृह मंत्री के रूप में पुलिस, सेना और प्रशासन को संगठित कर देश में शांति बहाल की। उन्होंने सीमाओं की सुरक्षा, साम्प्रदायिक तनाव को नियंत्रित करने, और राहत शिविरों की व्यवस्था करने में निर्णायक भूमिका निभाई। उनकी नीतियों ने नवगठित भारत को मजबूत दिशा प्रदान की।

स्थानीय स्वशासन और ग्राम-स्वराज

गांधीजी के ग्राम-स्वराज सिद्धांत से प्रेरित होकर पटेल ने पंचायत व्यवस्था और ग्रामीण प्रशासन को विकसित करने पर जोर दिया। उनका मानना था कि भारत की शक्ति गाँवों में निहित है, और यदि ग्राम-स्तरीय शासन सक्षम होगा, तभी राष्ट्रीय लोकतंत्र मजबूत होगा। उन्होंने स्थानीय निकायों को अधिकार देने, वित्तीय संसाधन उपलब्ध कराने और ग्रामीण विकास कार्यक्रमों को बढ़ावा देने की दिशा में महत्वपूर्ण कार्य किया।

समकालीन भारत में सरदार पटेल की प्रासंगिकता

आज का भारत विविधताओं से भरा हुआ है-भाषा, धर्म, संस्कृति, आर्थिक स्थिति और क्षेत्रीय विविधताएँ। ऐसी स्थिति में पटेल का **राष्ट्रीय एकता का संदेश** पहले से अधिक प्रासंगिक है।

उनकी निर्णय-क्षमता, प्रशासनिक दृढ़ता, भ्रष्टाचार के प्रति शून्य सहनशीलता, और राष्ट्र-हित को सर्वोपरि रखने की नीति आज के नेतृत्व के लिए मार्गदर्शन प्रदान करती है। भारत के आधुनिक विकास, सुरक्षा, प्रशासनिक सुधार, राज्यों के बीच समन्वय और राष्ट्रीय नीतियों के संचालन में पटेल की विचारधारा अत्यंत महत्वपूर्ण है। स्टैच्यू ऑफ यूनिटी (2018) केवल उनकी मूर्ति नहीं, बल्कि भारत की एकता के प्रति उनके योगदान का प्रतीक है।

निष्कर्ष (Conclusion)

सरदार वल्लभभाई पटेल का जीवन भारतीय इतिहास में एक ऐसे महानायक के रूप में अंकित है, जिनकी दृढ़ इच्छा-शक्ति, नीतिगत स्पष्टता और संगठन कौशल ने भारत को सर्वाधिक कठिन परिस्थितियों में मार्ग दिखाया। उन्होंने सिद्ध किया कि यदि नेतृत्व साहसी और राष्ट्रहित के लिए समर्पित हो, तो अनेक जटिल चुनौतियों को सफलतापूर्वक सुलझाया जा सकता है। पटेल न केवल स्वतंत्रता संग्राम के आधारस्तंभ थे, बल्कि स्वतंत्र भारत के प्रथम और सर्वोत्तम राष्ट्र-निर्माताओं में से एक थे। वे निस्संदेह **“लौहपुरुष”, “भारतीय एकता के शिल्पी”** और भारतीय प्रशासनिक ढाँचे के **संस्थापक** हैं।

संदर्भ सूची (References)**Books (पुस्तकें)**

1. वी.पी. मेनन - The Story of the Integration of the Indian States
2. सरदार पटेल - Speeches and Correspondences
3. भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन के सरकारी दस्तावेज़
4. रामचंद्र गुहा - India After Gandhi
5. पर्सी ब्राउन - The Indian States Commission Reports
6. मौलाना आज़ाद - India Wins Freedom
7. शेख मोहम्मद अब्दुल्ला - Flames of the Chinar
8. नीरद सी. चौधरी - The Continent of Circe
9. लुईस फिशर - The Great Transition
10. हरीश चंद्र - भारत का राजनैतिक इतिहास
11. जवाहरलाल नेहरू - Glimpses of World History
12. ए.जी. नूरानी - The Kashmir Dispute
13. बिपिन चंद्र - आधुनिक भारत
14. पी.एन. चोपड़ा - The Gazetteer of India
15. भारत सरकार - White Papers on Accession
16. 'ऑपरेशन पोलो' आधिकारिक रिपोर्ट
17. कर्नल दुनिश सिंह - Military Operations of India
18. एम.वी. कामत - Patel: A Life
19. राजमोहन गांधी - Patel: A Biography
20. शेखर बंधोपाध्याय - From Plassey to Partition
21. इंडियन स्टेट्स मैनुअल - 1946 Edition

भारत के एकीकरण में सरदार वल्लभभाई पटेल का योगदान**डॉ.सरोज के.सोलंकी****अध्यापक सहायक****हिंदी विभाग****आर्ट्स कॉमर्स एंड सायंस कॉलेज, बोरसद**

भारत का स्वतंत्रता प्राप्त करना जितना गौरवपूर्ण था, उतना ही जटिल और चुनौतीपूर्ण था उसका एकीकरण। 15 अगस्त 1947 को भारत आज़ाद हुआ, परंतु वह एक सुसंगठित राष्ट्र के रूप में तत्काल खड़ा नहीं था। ब्रिटिश शासन के अंत के साथ ही देश के सामने सबसे बड़ी समस्या थी—सैकड़ों रियासतों, विविध राजनीतिक हितों, सांप्रदायिक तनावों और प्रशासनिक अव्यवस्थाओं के बीच एक मजबूत, अखंड और संप्रभुता भारत का निर्माण। इस ऐतिहासिक दायित्व को जिस दृढ़ संकल्प, दूरदर्शिता और प्रशासनिक कौशल के साथ निभाया गया, उसके केंद्र में थे—सरदार वल्लभभाई पटेल। सरदार पटेल को 'लोह पुरुष' की संज्ञा यँ ही नहीं दी गई। उनका व्यक्तित्व कठोर अनुशासन, स्पष्ट निर्णय और राष्ट्रहित को सर्वोपरि रखने की भावना से ओत-प्रोत था। भारत के एकीकरण में उनका योगदान बहुत महत्वपूर्ण है। भारत की स्वतंत्रता केवल विदेशी शासन से मुक्ति तक सीमित नहीं थी, बल्कि उससे भी बड़ी चुनौती थी—खंडित, बिखरे और विविधताओं से भरे देश को एक राजनीतिक, प्रशासनिक और भावनात्मक इकाई के रूप में संगठित करना। 15 अगस्त 1947 को भारत स्वतंत्र तो हो गया, परंतु उस समय भारत एक राष्ट्र से अधिक एक भौगोलिक अवधारणा मात्र था। लगभग 565 देशी रियासतें, अलग-अलग कानून, सेनाएँ, मुद्राएँ और प्रशासनिक व्यवस्थाएँ—ये सब नवस्वतंत्र भारत के सामने गंभीर संकट के रूप में खड़ी थीं।

सरदार वल्लभभाई पटेल भारत के प्रथम उपप्रधानमंत्री और गृह मंत्री थे । उनके दृढ़ निश्चय, अद्भुत संगठन क्षमता, राजनीतिक दूरदर्शिता और राष्ट्रहित के प्रति अडिग प्रतिबद्धता के कारण ही भारत का एकीकरण संभव हो सका। इसी ऐतिहासिक योगदान के कारण उन्हें

“लौह पुरुष” और “भारत के एकीकरण का शिल्पी” कहा जाता है। सरदार वल्लभभाई पटेल का जन्म 31 अक्टूबर 1875 को गुजरात के नडियाद जिले में हुआ। वे पेशे से वकील थे और प्रारंभ में राजनीति से दूर रहते थे, किंतु महात्मा गांधी के संपर्क में आने के बाद उनका जीवन राष्ट्रसेवा के लिए समर्पित हो गया। पटेल जी का व्यक्तित्व सादगी, अनुशासन, स्पष्टता और दृढ़ता का प्रतीक था। वे भावुक भाषणों से अधिक ठोस निर्णय और प्रभावी क्रियान्वयन में विश्वास रखते थे। उनका राष्ट्रवाद व्यावहारिक था—वे जानते थे कि स्वतंत्रता तभी सार्थक होगी जब देश एक, अखंड और सशक्त होगा।

स्वतंत्रता आंदोलन की भूमिका सरदार पटेल द्वारा 13 फरवरी 1913 को स्वदेश लौटने के बाद ‘उन्होंने अहमदाबाद में अपनी वकालत शुरू की हालांकि उनके बड़े भाई विठ्ठलभाई पटेल मुंबई में वकालत करते थे लेकिन फिर भी उन्होंने अपना कार्य क्षेत्र अहमदाबाद चुना। इसके पीछे मुख्य वजह खेड़ा की जनता को उनकी वकालत का लाभ मिले क्योंकि उनका गांव करमसद खेड़ा जिले में स्थित होने तथा खेड़ा सैसनकोर्ट अहमदाबाद में स्थित होना था। सरदार पटेल उच्च कोटि की वकील थे। उनकी वकालत और व्यक्तित्व का सभी सम्मान करते थे।’⁹ उन्होंने खेड़ा 1918, बोरसद 1924, और बारडोली 1928 जैसे प्रसिद्ध और सफल सत्याग्रह में किसानों की अगुवाई की। उन्होंने कई स्वतंत्रता आंदोलन में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया। खेड़ा सत्याग्रह की बात करे तो फसल खराब होने के कारण भू-राजस्व भुगतान से छूट प्राप्त करने के लिए पटेल ने खेड़ा सत्याग्रह में सक्रिय रूप से भाग लिया। तीन महीने के गहन अभियान, जिसमें गिरफ्तारियां और संपत्ति ज़बती शामिल थी, उसके बाद अंततः औपनिवेशिक सरकार ने राहत प्रदान की। असहयोग आंदोलन (1920) में पटेल ने पूरी तरह से असहयोग आंदोलन के प्रति अपनी प्रतिबद्धता जताते हुए वकालत का पेशा छोड़कर राजनीतिक कार्यों में भाग लिया। उन्होंने गांवों का दौरा किया, ब्रिटिश सामानों के खिलाफ विरोध प्रदर्शन आयोजित किए और विदेशी उत्पादों के बहिष्कार को बढ़ावा दिया। बारडोली सत्याग्रह (1928) में पटेल ने भू-राजस्व में अनुचित वृद्धि के विरोध में इस अभियान का नेतृत्व किया। इस

संघर्ष में पुलिस की बर्बरता और संपत्ति ज़ब्ती जैसी घटनाएं हुईं, लेकिन पटेल के नेतृत्व ने अंततः एक सफल परिणाम दिया, जिसके कारण उन्हें " सरदार " की उपाधि प्राप्त हुई ।

महात्मा गांधी जी द्वारा 1915 में दक्षिण अफ्रीका से लौटने के बाद उनके द्वारा किसानों की समस्या को लेकर किया गया चंपारण सत्याग्रह 1917 से प्रभावित होकर सरदार वल्लभभाई पटेल ने भी भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में प्रवेश किया और खेड़ा सत्याग्रह में गांधीजी का पूर्ण साथ निभाया। खेड़ा सत्याग्रह के समापन का समारोह 29 जून 1918 को मनाया गया। इस अवसर पर विशाल जुलूस निकाला गया जो बाद में जनसभा में परिवर्तित हो गया। सभा में गांधीजी का सम्मान करते हुए उन्हें एक प्रशस्ति-पत्र भेंट किया गया। उत्तर में गांधी जी ने संघर्ष की सफलता का श्रेय सरदार पटेल को देते हुए उनकी बहुत प्रशंसा की। जिस तरह आरंभ में वल्लभभाई की राय गांधीजी के लिए बहुत अच्छी नहीं थी इसे स्वीकारते हुए गांधी जी ने कहा 'मैं मानता हूँ कि जब पहले-पहल मेरी मुलाकात वल्लभभाई से हुई तो मैंने सोचा की अकखड़ स्वभाव वाला यह व्यक्ति कौन होगा और क्या करेगा....! अगर वल्लभभाई मुझे न मिले होते तो मैं जो काम कर पाया हूँ शायद ही कर पाता। इनका मुझे अच्छा अनुभव हुआ है।'² महात्मा गांधी जब जेल में थे तब 1923 में राष्ट्रीय ध्वज के सम्मान को बनाए रखने के लिए उन्होंने नागपुर में झंडा सत्याग्रह का नेतृत्व किया। स्वतंत्रता के समय भारत की स्थिति की बात करे तो 1947 में भारत की स्थिति अत्यंत जटिल थी—देश का विभाजन हो चुका था । सांप्रदायिक हिंसा फैली हुई थी, लाखों शरणार्थियों का पुनर्वास करना था ,आर्थिक संसाधन सीमित थे और सबसे बड़ी समस्या—देशी रियासतों का भविष्य था। ब्रिटिश शासन के अंत के साथ ही देशी रियासतों को यह विकल्प दिया गया था कि वे भारत में विलय करें, पाकिस्तान में जाएँ या स्वतंत्र रहें। यदि रियासतें स्वतंत्र हो जातीं, तो भारत अनेक छोटे-छोटे देशों में बँट जाता, जिससे राष्ट्रीय एकता और सुरक्षा दोनों खतरे में पड़ जातीं। सरदार पटेल को भारत का पहला गृह मंत्री बनाया गया। यह पद उस समय देश की आंतरिक सुरक्षा, प्रशासन और एकीकरण के लिए सबसे महत्वपूर्ण था। पटेल जी ने इस दायित्व को केवल एक पद नहीं,

बल्कि राष्ट्र-निर्माण का मिशन माना। उन्होंने अपने सचिव वी. पी. मेनन के साथ मिलकर एक स्पष्ट नीति बनाई - संवाद और समझौते द्वारा विलय, आवश्यकता पड़ने पर कठोर निर्णय और शक्ति का प्रयोग, देशी रियासतों के विलय की रणनीति। सरदार पटेल ने रियासतों के शासकों से व्यक्तिगत संपर्क किया। उन्होंने उन्हें यह विश्वास दिलाया कि भारत में विलय से उनकी प्रतिष्ठा, सम्मान और निजी संपत्ति सुरक्षित रहेगी। इसके लिए उन्होंने इंस्ट्रूमेंट ऑफ एक्सेशन (विलय-पत्र) की व्यवस्था की, जिसके अंतर्गत रियासतें रक्षा, विदेश नीति और संचार जैसे विषय केंद्र को सौंपती थीं। पटेल जी ने राजाओं से स्पष्ट शब्दों में कहा— “आपकी भलाई भारत के साथ है, अलगाव में नहीं।” उनकी दृढ़ता और ईमानदारी का परिणाम यह हुआ कि अधिकांश रियासतों ने स्वेच्छा से भारत में विलय कर लिया।³

स्वतंत्रता के पश्चात अखंड भारत की रचना करने में सरदार पटेल ने अहम भूमिका निभाई। भारत की स्वतंत्रता के तुरंत बाद 562 से अधिक रियासतों के कई राजा-महाराजा और नवाब यह मानने लगे थे कि वे पूर्व की तरह अपने-अपने रजवाड़ों के स्वतंत्र शासक बन जायेंगे। उनका तर्क था कि स्वतंत्र भारत की सरकार को उन्हें स्वतंत्र समझना चाहिए। यह तो सरदार पटेल की दूरदृष्टि, बुद्धिमत्ता और कूटनीति थी कि जिन्होंने उन राजाओं को आश्वस्त किया और वे अंततः भारत के गणराज्य में सम्मिलित होने के लिए सहमत हो गए।⁴ इनका क्षेत्रफल भारत का 40 प्रतिशत था सरदार पटेल ने आजादी के ठीक पूर्व संक्रमण काल में ही वीपी मेनन के साथ मिलकर कई देशी राज्यों को भारत में मिलाने के लिए कार्य आरंभ कर दिया था। पटेल और मेनन ने देशी राजाओं को बहुत समझाया कि उन्हें स्वायत्तता देना संभव नहीं होगा। इसके परिणाम स्वरूप तीन को छोड़कर शेष सभी रजवाड़ों ने स्वेच्छा से भारत में विलय का प्रस्ताव स्वीकार कर लिया। केवल जम्मू एवं कश्मीर जूनागढ़ तथा हैदराबाद रियासतों के राजाओं ने ऐसा करना नहीं स्वीकारा। जूनागढ़ सौराष्ट्र के पास एक छोटी रियासत थी और चारों ओर से भारतीय भूमि से घिरी थी। वह पाकिस्तान के समीप नहीं थी। वहां के नवाब ने 15 अगस्त 1947 को पाकिस्तान में विलय की घोषणा कर दी। राज्यों की सर्वाधिक जनता

हिंदू थी और भारत में विलय चाहती थी। नवाब के विरुद्ध बहुत विरोध हुआ तो भारतीय सेवा जूनागढ़ में प्रवेश कर गई। नवाब भाग कर पाकिस्तान चला गया और 9 नवंबर 1947 को जूनागढ़ भी भारत में मिल गया। फरवरी 1948 में वहां जनमत संग्रह कराया गया जो भारत में विलय के पक्ष में रहा। हैदराबाद भारत की सबसे बड़ी रियासत थी, जो चारों ओर से भारतीय भूमि से घिरी थी वहां के निजाम ने पाकिस्तान के प्रोत्साहन से स्वतंत्र राज्य का दावा किया और अपनी सेना बढ़ाने लगा। वहां ढेर सारे हथियार आयात कर रहा था। पटेल चिंतित हो उठे और उनके आदेश से अंततः भारतीय सेना 13 सितंबर 1948 को ऑपरेशन पोलो में सैन्य कार्रवाई हैदराबाद में प्रवेश कर गयी। तीन दिनों के बाद निजाम ने आत्मसमर्पण कर दिया और नवंबर 1948 में भारत में विलय का प्रस्ताव स्वीकार कर लिया। नेहरू ने कश्मीर को यह कहकर अपने पास रख लिया कि यह समस्या एक अन्तराष्ट्रीय समस्या है। कश्मीर समस्या को संयुक्त राष्ट्रसंघ में ले गए और अलगाववादी ताकतों के कारण कश्मीरी की समस्या दिनोंदिन बढ़ती गयी।⁴ इस समस्या को हाल ही में 5 अगस्त 2019 को प्रधानमंत्री श्री नरेंद्र मोदी जी और गृहमंत्री श्री अमित शाह जी के प्रयासों से जम्मू-कश्मीर को विशेष राज्य का दर्जा देने वाला अनुच्छेद 370 और अनुच्छेद 35(ए) को समाप्त कर दिया। जम्मू कश्मीर भारत का अभिन्न अंग बन गया और सरदार पटेल का अखंड भारत बनाने का सपना साकार हुआ। 31 अक्टूबर 2019 को जम्मू-कश्मीर तथा लद्दाख के रूप में दो केंद्रीयशासित प्रदेश अस्तित्व में आये। अब जम्मू-कश्मीर केंद्र के अधीन रहेगा और भारत के सभी कानून वहां लागू होंगे। सरदार पटेल जी को राष्ट्र की यह सच्ची श्रद्धांजलि है। गृह मंत्री के रूप में वे पहले व्यक्ति थे जिन्होंने भारतीय नागरिक सेवाओं आई.सी.एस. का भारतीयकरण कर इन्हें भारतीय प्रशासनिक सेवाएं आई.ए.एस. बनाया। अंग्रेजों की सेवा करने वालों में विश्वास भर कर उन्हें राजभक्ति से देशभक्ति की ओर मोड़ा। यदि सरदार पटेल कुछ वर्ष और जीवित रहते तो संभवतः नौकरशाही का पूर्ण कायाकल्प हो जाता। सरदार पटेल को आधुनिक अखिल भारतीय सेवाओं की स्थापना करने हेतु भारतीय सिविल सेवकों के संरक्षक संत के रूप में भी जाना

जाता है।^६ सरदार पटेल जहां पाकिस्तान की छद्म व चालाकी पूर्ण चालों से सतर्क थे वही देश के विघटन कार्य तत्वों से भी सावधान करते थे। विशेषकर वे भारत में मुस्लिम लीग तथा कम्युनिस्टों की विभेदकारी सोच के प्रति सजग थे। अनेक विद्वानों का कथन है कि सरदार पटेल बिस्मार्क की तरह थे लेकिन लंदन के टाइम्स ने लिखा था 'बिस्मार्क की सफलताएं पटेल के सामने महत्वहीन रह जाती हैं'। यदि पटेल के कहने पर चलते तो कश्मीर, चीन, तिब्बत व नेपाल के हालात आज जैसे न होते। पटेल सही मायनों में मनु के शासन की कल्पना थे। उनमें को कौटिल्य की कूटनीतिज्ञता तथा महाराज शिवाजी की दूरदर्शिता थी। वे केवल सरदार ही नहीं बल्कि भारतीयों के हृदय के सरदार थे।

रियासतों के विलय के बाद सबसे बड़ी चुनौती थी—एकीकृत प्रशासनिक ढाँचा। पटेल जी ने भारतीय प्रशासनिक सेवा को मजबूत किया था। उन्होंने कहा—“ये सेवाएँ भारत की एकता की इस्पाती रीढ़ हैं।” उन्होंने अखिल भारतीय सेवाओं को राजनीतिक दबाव से दूर रखते हुए राष्ट्रसेवा का माध्यम बनाया। सरदार पटेल केवल भौगोलिक एकीकरण तक सीमित नहीं थे। वे जानते थे कि सच्ची एकता दिलों को जोड़ने से आती है। उन्होंने भाषाई, सांस्कृतिक और क्षेत्रीय विविधताओं को भारत की शक्ति माना, कमजोरी नहीं। उनका स्पष्ट मत था कि विविधताओं को सम्मान देते हुए एक मजबूत राष्ट्रीय पहचान का निर्माण किया जाये। महात्मा गांधी सरदार पटेल के राजनीतिक और नैतिक मार्गदर्शक थे। गांधीजी ने पटेल के संगठन कौशल और ईमानदारी पर पूर्ण विश्वास किया। गांधीजी कहा करते थे— “जहाँ कार्य कठिन होता है, वहाँ मैं पटेल को भेजता हूँ।” गांधी और पटेल की जोड़ी ने स्वतंत्रता संग्राम और स्वतंत्र भारत—दोनों में निर्णायक भूमिका निभाई। कुछ आलोचक सरदार पटेल को कठोर और तानाशाही प्रवृत्ति का मानते हैं, परंतु इतिहास गवाह है कि उनकी कठोरता व्यक्तिगत नहीं, बल्कि परिस्थितिजन्य और राष्ट्रहित में थी। यदि उन्होंने ढिलाई बरती होती, तो भारत आज एक संगठित राष्ट्र न होता। पटेल ने 560 से अधिक रियासतों को भारतीय संघ में एकीकृत करने का नेतृत्व किया। उनकी व्यावहारिक सोच, सूझबूझ और कूटनीति के बल पर अधिकांश रियासतों

का शांतिपूर्ण विलय हुआ, हालांकि हैदराबाद और जूनागढ़ जैसी रियासतों को निर्णायक कार्रवाई के माध्यम से सुलझाया गया। भारत के विभाजन को रोकने के पटेल के प्रयासों ने उन्हें " भारत का लौह पुरुष " कहा गया । सरदार वल्लभभाई पटेल का निधन 15 दिसंबर 1950 को हुआ था। राष्ट्र निर्माण में उनके योगदान और एकीकृत भारत के उनके दृष्टिकोण के माध्यम से उनकी विरासत आज भी कायम है। 2018 में स्थापित ' स्टैच्यू ऑफ यूनिटी' उनके प्रयासों और आदर्शों को श्रद्धांजलि है। पटेल को एक ऐसे नेता के रूप में याद किया जाता है जिन्होंने राष्ट्रीय अखंडता और एकता को सर्वोपरि माना। आज जब भारत क्षेत्रीयता, भाषावाद और अलगाववादी प्रवृत्तियों से जूझता है, तब सरदार पटेल का संदेश अत्यंत प्रासंगिक है—मजबूत केंद्र संवेदनशील प्रशासन राष्ट्रीय हित सर्वोपरि । स्टैच्यू ऑफ यूनिटी केवल एक प्रतिमा नहीं, बल्कि उनके योगदान की जीवंत स्मृति है।

सरदार वल्लभभाई पटेल ने भारत के एकीकरण को केवल राजनीतिक प्रक्रिया नहीं, बल्कि राष्ट्र-निर्माण का यज्ञ माना। उनकी दूरदृष्टि, साहस, संगठन क्षमता और राष्ट्रभक्ति के कारण ही भारत आज एक अखंड, सशक्त और संप्रभु राष्ट्र के रूप में खड़ा है। यदि नेहरू भारत के स्वप्नद्रष्टा थे, तो पटेल उसके निर्माता। यदि गांधी आत्मा थे, तो पटेल उसकी रीढ़। भारत का इतिहास सरदार पटेल के बिना अधूरा है और भारत का भविष्य उनके आदर्शों के बिना असुरक्षित। सरदार पटेल केवल इतिहास नहीं—वे भारत की चेतना हैं।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि:

१. कपूर शुशील : लौह पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल, प्रकाशक विधाविहार, दरियागंज नई दिल्ली ,प्रथम संस्करण २०१३ पृ.सं.९-११
२. कपूर शुशील : लौह पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल, प्रकाशक विधाविहार, दरियागंज नई दिल्ली ,प्रथम संस्करण २०१३ पृ.सं.३०-११
३. देशी राज्योन्जु विलीनीकरण, लेखक-डॉ.जयकुमार आर.शुक्ल, युनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्ड, गु.रा.

४. आलेख: 'भारत को एकजुट करनेवाले सरदार पटेल' प्रभा साक्षी पत्रिका, ५ मार्च २०१६
५. नवभारत टाइम्स: 'जम्मू-कश्मीर और लदाख अब दौ अलग-अलग केन्द्रशासित प्रदेश,'नए बदलाव लागु' ३१ अक्टूबर २०१९
६. स्टेच्यु ऑफ़ यूनिटी की वेबसाइट: एचटीटीपीएस ://डब्ल्यूडब्ल्यूडब्ल्यू स्टेच्युऑफ़ यूनिटी

SHABDBRAHM